Biblioteka STUDIJE I MONOGRAFIJE

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
BIBLIOTEKA: STUDIJE I MONOGRAFIJE
KNJIGA BR. 23

Za izdavača:
Dr Momčilo Mitrović

Redakcija:
Dr Zdravko Antonić
Dr Đorđe Borozan
Dr Momčilo Mitrović – odgovorni urednik
Dr Branka Prpa
Dr Radmila Radić

Recenzenti:
Prof. dr Ljubodrag Dimić
Dr Gordana Krivokapić-Jović

ISBN: 86-7005-036-6

U finansiranju ove knjige učestvovali su:
Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije
Savezni sekretarijat za nauku i razvoj

VLADAN JOVANOVIĆ

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I JUŽNA SRBIJA 1918-1929.

Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija
u Kraljevini SHS

INIS

Beograd 2002.

Fotografije na prednjim koricama:
Prizor sa skopske čaršije: Hans Hildenbrand, „The National Geographic Magazine", vol. LVIII, No. 3, Washington, Sept. 1930.

Zgrada Oficirskog doma u Skoplju: Jovan Hadži Vasiljević, *Skoplje i njegova okolina. Istorijska, etnografska i kulturno-politička izlaganja*, Beograd 1930.

Na zadnjim koricama: Karta jugoistočnog dela Kraljevine SHS:
Meyers geographischer Handatlas, Bibliographisches Institut A. G., Leipzig 1928, #26.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 7
UVOD 17

Prva glava – PROSTOR I LJUDI 39
Geografski prostor. Klimatsko - pedološki uslovi 39
Demografske karakteristike. Statistička slika 45
Gradovi i varošani 48
Seoski okean, etničko šarenilo, mimikrija 56
Prosvetna tradicija „novih krajeva” 62

Druga glava – DRŽAVA I NJENE INSTITUCIJE 67
Narodna skupština i stanje na jugu 68
ADMINISTRATIVNI APARAT 75
Upravno-teritorijalne odlike, činovništvo 75
DRŽAVNE SNAGE BEZBEDNOSTI 86
Policija i žandarmerija 86
Vojska 95
„Leteći odredi” 104
PRAVOSUDNE INSTITUCIJE 106
Zatvori. 109
PRIVREDNA ORGANIZACIJA POKRAJINE 112
Ustanove finansijske i privredne politike 112
O Finasijskoj kontroli 115
Sistem poreskog opterećenja 116
Trgovačko-industrijska komora u Skoplju 119
Poljoprivredne ustanove 121
Ustanove za agrarnu reformu i kolonizaciju 124
ORGANIZACIJA ZDRAVSTVENE SLUŽBE 126
PROSVETNE I KULTURNE USTANOVE DRŽAVE. 134
Narodne (osnovne) škole 134
Srednje škole 137
Učiteljske škole 139
Državna arhiva u Skoplju 140

Treća glava – POLITIČKE PRILIKE 147
JUG U SPOLJNOJ POLITICI KRALJEVINE SHS 147
Makedonija u jugoslovensko-bugarskim odnosima 149
Albansko-italijanska akcija 158
POLITIČKE BORBE I PREVIRANJA U JUŽNOJ SRBIJI 163
Na parlamentarnim izborima 1923, 1925. i 1927. godine 165
Alternativni oblici političkog delovanja (KPJ, VMRO) 173
STANJE BEZBEDNOSTI U POKRAJINI 177
Razoružavanje stanovništva 178
Bezbednosna situacija - pogledi zvaničnika 182
Kačaci u graničnom području 185
Komitski problem i državne aktivnosti na istočnoj granici 189
Činovničko-policijska represija kao produkt antikomitske akcije 197

Zloupotrebe, kuluk 201
Emigranti - bežanje u Bugarsku i Ameriku 205
AGRARNA REFORMA I NASELJAVANJE 208
Politika naseljavanja 210

Četvrta glava – PRIVREDNI AMBIJENT JUGA 227
Privređivanje i mentalitet 227
POLJOPRIVREDA 229
Zemljoradnja 229
Kulture podneblja 233
Stočarstvo 239
ZANATI, TRGOVINA I ZAČECI INDUSTRIJE 242
Zanati i državna politika 242
Država i ugostitelji 244
Trgovina u novim društvenim i političkim okolnostima 245
Nagoveštaji industrije 251
Socijalna i etnička struktura radnog tržišta 260
Pečalbarstvo 265
Bankarstvo i finansijski tokovi 267
Rudarstvo 271
Vodoprivreda. Država i prirodne nepogode 275
Šumska politika u „ogoljenoj pokrajini" 278
SAOBRAĆAJNA EMANCIPACIJA JUGA 281
Železnice 281
Drumski, vazdušni i jezerski saobraćaj 290
Poštanski saobraćaj (telegrafi, telefoni, pošte) 295
Carinarnice 299
Turizam 301

Peta glava – KULTURA I DRUŠTVO 309
PROSVETNE PRILIKE 309
Osnovno obrazovanje u „narodnim školama" 310
Država i učitelji „vardarci" 317
Prilike u državnim srednjim školama 321
Filozofski fakultet u Skoplju 333
Nacionalni predznak kulturne politike:
Skopsko naučno društvo, Muzej Južne Srbije 340
Biblioteke 342
KULTURA 344
Štampa 344
Narodna umetnost u novoj državi 346
Narodno pozorište u Skoplju 348
ZDRAVSTVENE PRILIKE 352
VERSKA POLITIKA POD OKRILJEM DRŽAVE 361
Pravoslavno sveštenstvo i stanovništvo 362
Država i muslimani 367
Položaj ostalih verskih grupa 372

ZAKLJUČAK 381
SUMMARY 387
IZVORI I LITERATURA 393

PREDGOVOR

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je istorijski proces koji je imao duboke korene u prošlosti južnoslovenskih naroda, ali i u prirodi složenog međunarodnog okruženja. Obzirom da su tokom Prvog svetskog rata „ideja samoodbrane" i „pitanje životnog opstanka" bili dominantni činioci i generatori ujedinjenja, može se reći da je jugoslovenska država u trenutku svoga nastanka predstavljala svojevrsni eksperiment bez jasno oblikovanih i osmišljenih metoda uređenja i razvoja („rezultat idealističkog državotvorstva"). Prema svojim socijalno-političkim predispozicijama ona je predstavljala patrijarhalno društvo sa nepismenim biračkim telom, „seljačko more" statičnih socijalnih performansi, zemlju u kojoj je vojska bila „najistaknutiji simbol zajednice". Veze između novih jugoslovenskih pokrajina nazirale su se kroz sudar orijentalnog i srednjoevropskog civilizacijskog nasleđa, a sama država bila je konglomerat neujednačenih društvenih oblika, dezintegrisanih ekonomskih i pravno-političkih područja, verske podvojenosti, raznorodnih kulturnih tradicija i navika. Zbog toga, predstava o prirodi, funkcijama i bilansu istorijskih učinaka Jugoslavije sa stanovišta celine i njenih sastavnih delova nije moguća bez validne slike o „južnim krajevima" koje su Srbija i Crna Gora dobile posle Balkanskih ratova, a koji su u Kraljevini SHS administrativno prozvani *Južna Srbija*.

Pojam *Južna Srbija*, koji je u periodu 1918-1929. bio najfrekventnija odrednica „bivših turskih oblasti", nema jedinstveni tretman u istoriografiji. Na osnovu literature koja je nastajala do kraja Prvog svetskog rata može se steći utisak da se pojmovno određenje južnih, „novih krajeva" (oslobođenih 1912. od Turaka), svodilo na pomeranje geografskih granica prostora koji je u pretkumanovskoj terminologiji figurirao kao *Stara Srbija*. Prema nekim tumačenjima, sam pojam *Stara Srbija* ušao je u češću upotrebu 30-ih godina 19. veka, sa namerom da se „zbirnim imenom" obeleže „klasične" srpske oblasti koje su ostale van granica autonomne kneževine.[1] Raspravljajući uoči Balkanskih ratova o „stešnjenoj" Srbiji i njenim granicama koje su je više odsecale od sveta nego što su je spajale s njim, Ljuba Jovanović je pisao da se prostrana oblast južno od Šare „stotinama godina" nazivala Srbijom, da bi tek posle 1878. njeni neoslobođeni delovi bili prozvani „Starom Srbijom".[2] Ni Jovan Skerlić 1912. godine nije poznavao termin *Južna Srbija*: srpski teritorijalni dobici na ruševinama turske imperije bili su „cela Stara Srbija, znatan deo severozapadne Makedonije i jedan deo stare Zete".[3] Stojan Novaković

---

[1] Dušan T. Bataković, *Kosovo i Metohija: istorija i ideologija,* Beograd-Valjevo-Srbinje 1998, 9-19. - Bataković kaže da je posle ratova sa Turskom 1876/78. pojam *Stara Srbija* delimično sužen i da je u tadašnjoj literaturi sve češće izjednačavan sa obimom Kosovskog vilajeta (koji se sastojao od skopskog, prištinskog, pećkog, sjeničkog, pljevaljskog i prizrenskog sandžaka).

[2] Ljuba Jovanović, *O Staroj Srbiji i maćedonskoj autonomiji*, s. a, 5-13.

[3] Jovan Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, prir. Midhat Begić, Beograd 1964, 288-289.

je bio uveren da je šira upotreba naziva *Makedonija* trebalo da diskredituje „istorijsko-teritorijalni pojam Stara Srbija" čime bi se negirali interesi Srbije u tom delu tadašnje Turske.[4] Govoreći o Makedoniji kao produktu grčke onomastike, Panta Radosavljević kaže: „Jednom rečju: sve što se nalazi južno od Vranje, novi kumovi krste imenom *Maćedonija*... Svaki želi da Južnu Srbiju predstavi kao nekakvu daleku koloniju, te da i svoje bavljenje u njoj predstavi kao nekakvu naročito veliku žrtvu prinetu državnoj potrebi i narodnom jedinstvu".[5] Todor Stanković je tokom Prvog svetskog rata pisao kako je Stara Srbija obuhvatala i vardarski deo Makedonije, dok je šira upotreba naziva „Maćedonija" uzela maha posle osnivanja bugarskog egzarhata. Naravno, ni on ne poznaje izraz *Južna Srbija*.[6] Branislav Nušić je prvih godina 20. veka u svojoj bezazlenoj etimološkoj analizi „kosovskih" granica zaključio kako se to pitanje „može ostaviti narodnom kazivanju da ih udešava"![7]

Distanca sa kojom piše geograf Vojislav Radovanović pruža jasniju sliku problema. On je stvaranje samog termina *Južna Srbija* fiksirao za 1912. godinu, kada su Stara Srbija i Makedonija, kao „združene istorijske oblasti" spojene u „novi političko-geografski pojam" koji je faktički zaživeo „oslobođenjem ove stare srpske zemlje na jugu iz petvekovnog ropstva". Prema njegovom zaključku, pojam je nastao na starim geopolitičkim osnovama tek u „najmlađem istorijskom razvoju naše države".[8] Makedonski priređivači „srpskih izvora" (tj. građe Arhiva Srbije) koji se tiču makedonskog pitanja do 1918. godine, u svojim geografskim indeksima ne registruju „Južnu Srbiju" što takođe upućuje na to da je ovaj pojam mlađi od stvaranja jugoslovenske države.[9] Zbog toga bi formalno 1918. godina zaista mogla biti *terminus ante quem non,* što ukazuje na operativnu, politički motivisanu funkciju spornog naziva koji se ustalio u jugoslovenskoj administraciji. Politička intencija i potreba da se naglasi jedinstvo bivših turskih oblasti i njihova pripadnost Srbiji bila je prisutna i u najvišim vojnim krugovima: naredbom iz aprila 1928. vojni ministar je skrenuo pažnju potčinjenima na pogrešnu praksu da se pri adresiranju pošte za komande u Južnoj Srbiji stavljaju bliže oznake „MAK", a s obzirom da „taj naziv ne odgovara ni istoriji ni našim nacionalnim interesima", trebalo je „da se stavi uvek Juž. Srbija, a nikako MAK"![10] Kada se ima u vidu iskustvo prve decenije jugoslovenske države, obeležene provizornim, brzopletim i nedorečenim rešenjima, odsustvom novih zakona - onda kontroverza upotrebe jednog provokativnog geografskog, političkog i, na kraju, administrativnog pojma, dobija jasnije obrise.

I pored činjenice da u arhivskoj građi državnog porekla termin *Južna Srbija* dominira kao ustaljeno ime dela Kraljevine SHS, najveći broj istoričara je iz

---

[4] Vladimir Stojančević, *Stojan Novaković u svome vremenu i istoriji srpskog naroda*, „Stojan Novaković: ličnost i delo" (naučni skup), Beograd 1995, 21.

[5] Panta J. Radosavljević, *Šta je Maćedonija?* Beograd 1925, 5-6.

[6] Todor P. Stanković, *O Staroj Srbiji i Maćedoniji*, Niš 1915, 32-35, 54.

[7] Branislav Đ. Nušić, *Kosovo (Opis zemlje i naroda)*, Novi Sad 1902-reizd. Beograd 1986, 12.

[8] Vojislav S. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, Skoplje 1937, 1-2.

[9] Gligor Todorovski, Nada Jurukova, *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod (1902-1903). Opštestveno-politički, reformski, demografski i nufuski prašanja*, kn. 6, Skopje 2000.

[10] Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 264.

ideoloških predrasuda, a pod neprijatnim utiskom prideva u prefiksu (*Južna*), koristio proskribovani naziv kao geografski pojam sa nacionalnim pretenzijama. Jasnu formulaciju, doduše kao savremenik, dao je senator M. R. Gavrilović 1931. godine naglasivši da je *Južna Srbija* bila pokrajina sastavljena od krajeva oslobođenih u Balkanskim ratovima i prisajedinjenih tadašnjim kraljevinama Srbiji i Crnoj Gori u površini od 45.572 km^2. U periodu između dva međuratna popisa stanovništva, ili tačnije, do podele Kraljevine SHS/Jugoslavije na banovine (1929), državna dokumentacija je zadržala u opticaju naziv *Južna Srbija*, koji se upravo odnosio na pomenute oblasti. Nepostojanje zvaničnog akta kojim bi država tu oblast definisala, predstavlja izvor svih terminoloških nedoumica zbog kojih su i mnogi tadašnji političari ostajali nedorečeni u pokušajima da razjasne faktički i pravni status ovog područja.[11] Otuda se i u domaćoj istoriografskoj literaturi *Južna Srbija* najčešće tretirala kao sinonim za vardarski deo Makedonije (B. Petranović čak koristi i navodnike), a pojedinačno izučavanje prošlosti socijalističkih republika i autonomnih pokrajina isključilo je potrebu za korišćenjem ovog naziva koji je podrazumevao celovitost više takvih jedinica. I makedonska istoriografija je nerado operisala ovim terminom pri čemu je *Južna Srbija* identifikovana sa „vardarskim delom Makedonije", dok je „Južnosrbijanac" postao sinonim za „Makedonca".[12] Pišući kratku istoriju jugoslovenske države, nemački general fon Tajzen je napomenuo kako je Makedonija 1913. godine „ušla u sastav Srbije kao Južna Srbija".[13]

Naše opredeljenje da pod *Južnom Srbijom* smatramo „novooslobođene oblasti", oslanja se na **kurs državne administracije i statistike koja je Južnu Srbiju vodila kao pokrajinu sastavljenu od 16 okruga**: 12 okruga koje je Kraljevina Srbija dobila posle Balkanskih ratova i Kraljevina SHS posle Nejskog ugovora (Bitolj, Bregalnica, Zvečan, Kosovo, Kumanovo, Ohrid, Prizren, Prijepolje, Raška, Skoplje, Tetovo i Tikveš) i 4 okruga koje je na račun Turske dobila Kraljevina Crna Gora (Berane, Bijelo Polje, Metohija i Pljevlja). Na ovom području primenjivani su srpski zakoni i uredbe nastali posle 1912. godine, sve do 30. juna 1919. kada je Ustav Kraljevine Srbije sa svim propisima formalno protegnut na celu pokrajinu. Osim toga, frekventnost spornog izraza u delima domaćih i stranih savremenika,[14] kao i praktična potreba da se jednim sveobuhvatnim nazivom u radu tre-

---

[11] Prilikom rasprave o projektu Zakona o činovnicima u Zakonodavnom odboru Narodne skupštine došlo je do zanimljivog diskursa koji je pokazao kako se jedno krupno državno i političko pitanje može tretirati kao puka terminološka nejasnoća: „Dr Ilija Šumenković: *Upotrebljen je onaj izraz 'Južna Srbija' kao zakonski izraz. Da li postoji zakonska definicija, šta je to Južna Srbija? Pošto je Južna Srbija geografski pojam, zar ne bi bilo bolje kazati i zar ne bi bilo bolje to obeležiti imenom okruga i krajeva prisajedinjenih tada i tada?* Ministar za Konstituantu Marko Trifković: *Zna se šta je Južna Srbija, to je geografski pojam*. Toma Popović: *Da li Peć dolazi pod Južnu Srbiju ili Crnu Goru, jer Peć bira pod Crnom Gorom?* Predsednik Marko Đuričić: *Molim vas, gospodo, nema razgovora, ovo je glasanje. čitajte, izvestioče... - Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS*, XVI sednica od 10. jula 1923, knj. I, Zagreb 1924, str. 179.

[12] Nadežda Cvetkovska, *Makedonskoto prašanje vo jugoslovenskiot parlament megu dvete svetski vojni*, Skopje 2000, 22, 221. - N. Cvetkovska u pomenutoj knjizi pojam Južna Srbija pominje na 3 stranice, Vardarska banovina se pojavljuje na 25, a „vardarski deo Makedonije" na 69 stranica. Sličan odnos javlja se i kod drugih makedonskih izdanja, nezavisno od vremena publikovanja.

[13] Fridrih fon Tajzen, *Jugoslovenski problem. Studija o balkanskoj politici*, Beograd 1929, 20.

[14] Melville Chater, *Jugoslavia - Ten Years After*, The National Geographic Magazine, vol. LVIII, No. 3, Washington D.C, Sept. 1930, 257, 272. - Tim američkih geografa i etnologa je 1930. na proputovanju kroz Jugoslaviju posetio i pokrajinu „South Serbia", iako u to vreme „Južna Srbija" formalno nije postojala. Doduše, sami autori su se izrugivali neobaveštenosti prosečnog Amerikanca pred putovanje u Evropu („Slavia sounds as if it's in Russia, but where is Jugo?").

tiraju naznačeni problemi, doprineli su našem konačnom izboru, pri čemu **isključujemo svaku pomisao na političko-nacionalnu motivisanost postupka**. Naučno posmatranje državne politike u pokrajini zahtevalo je poštovanje njenih **tadašnjih** uzusa, bez obzira na pitanje realne integrisanosti pokrajine u Srbiju, ili opravdanosti njenog naziva. Uklapanjem skoro čitave pokrajine oktobra 1929. godine u Vardarsku banovinu, „aspiratorski" naziv je delimično neutralisan iz javne upotrebe.

*

Protekla decenija društvenog i duhovnog kolapsa u Srbiji pogodovala je stvaranju niza iracionalnih, zamagljenih i iskrivljenih predstava o prošlosti. Istorijski gledano, a odenuto u standardne metafore, oblast Povardarja predstavlja „kolevku" srednjovekovne srpske zemlje i „gnezdo" države Nemanjića u kojoj je obavljeno Dušanovo krunisanje i proglašenje njegovog Zakonika, pa je značaj Makedonije kao simbola srpske (carske) državnosti neizbrisivo utisnut i u kasniju srpsku tradiciju. O značaju Stare Srbije gotovo da i ne treba mnogo pričati: mitska snaga Kosova („svete srpske zemlje") neprimereno je eksploatisana tokom čitavog međuratnog perioda, da bi na kraju 20. veka bila dovedena do krajnje vulgarnih granica. Porazna politika ostataka srpske komunističke nomenklature još više ističe potrebu naučnog vrednovanja državne politike Kraljevine SHS na području „klasičnog juga" Srbije. Istoriografska obrada jugoslovenske politike u južnoj pokrajini neophodna je za rasvetljavanje njenog stvarnog učinka, manjkavosti u upravi, ali i za razumevanje objektivnog spleta okolnosti koji ju je ometao. Potreba za integralnim proučavanjem bivših turskih oblasti proizilazi iz saznanja da su iz ugla tadašnje države one tretirane kao jedinstveno političko i privredno područje.

Dosadašnja istoriografija doticala se uglavnom pojedinih segmenata ove teme (KPJ i sindikalni pokret na Kosovu i u Makedoniji, političke prilike), iako se međuratna literatura njome bavila daleko iscrpnije (privreda, kolonizacija, prosveta, etnografija). Radovi M. R. Gavrilovića, M. M. Savića, Ž. Topalovića i danas predstavljaju osnovnu literaturu za sagledavanje privrednih osobenosti Južne Srbije, što se može reći i za kapitalno delo Đorđa Krstića kada je reč o kolonizaciji. Tematski raznovrsne brošure bivših poslanika, ministara, senatora i državnih službenika delimično su popunile pomenutu prazninu u slaboj produkciji državnih publikacija, a saznanje da su pisane sa dosta kraće vremenske distance omogućava novi ugao posmatranja problema i neposredniji kontakt sa stanjem u južnoj pokrajini. Antropogeografska „terenska" istraživanja J. Cvijića, J. Trifunoskog, J. Hadži-Vasiljevića, T. R. Đorđevića, V. Radovanovića i dalje su nezaobilazni temelj za razumevanje prirode ovog područja i stanovništva, a noviji radovi B. Hrabaka (kačaci, komitski pokret), D. Todorović (južni krajevi u spoljnopolitičkom kontekstu), Đ. Borozana (albansko pitanje), Lj. Dimića (kulturno-prosvetna pitanja), M. Bjelajca (vojska) i drugih, svojom dokumentarnom utemeljenošću, širokim spektrom interesovanja i metodološkom inventivnošću omogućavaju sigurnije kretanje kroz jednostrano obrađeno polje načetih tema, ali i inspirišu pokretanjem niza problema koji su do novijih vremena smatrani sporednim kolosekom istoriografije. Saznanje, da se upravo u tim zaobiđenim društvenim kretanjima i pojavama krije

deo odgovora na krupna državna, nacionalna i politička pitanja, delimično pojašnjava skromne rezultate doskorašnje partijsko-sindikalne istoriografije, okovane „činovničkim duhom" i lišene svake kreativnosti. Robovanje statistici i određenim kategorijama „dozvoljenih" izvora, bez svesti o značaju i svrsi pomoćnih društvenih nauka i disciplina, doprinelo je gomilanju literature slabe upotrebne vrednosti. Kada se tome dodaju važeći partijski prioriteti, nacionalni tabui, sumnjiva kadrovska selekcija i monolitno razmišljanje kao poželjan stil naučnog života, jasno je da *Južna Srbija* nije mogla biti predmet sistematskog izučavanja i pored nepreglednog korpusa arhivske građe i međuratne literature. Parcijalno i uzgredno doticanje nekih problema (prosveta, bezbednost, privreda) bilo je više posledica besomučnog crpljenja zadatih tema (KPJ i radnički pokret), nego što se svesno zadiralo u njihovu suštinu. Jedan od osnovnih uzroka tome bila je činjenica da su se tematski krugovi redovno završavali na republičkim i pokrajinskim granicama uz ultimativnu dominaciju političke istorije.

Konsultovanje makedonske istoriografije (P. Stojanov, A. Apostolov, V. Burzevski, I. Katardžiev, A. Trajanovski, D. Zografski, N. Cvetkovska i drugi) pokazalo se korisnim, ali i opasnim – slika Vardarske Makedonije dvadesetih godina ima krajnje simptomatičan sadržaj (blagotvoran uticaj komunističkih opština 1920, nacionalna svest radničke klase, apsolutan greh države, zanemarivanje zatečenog stanja i previđanje ostvarenih rezultata, potenciranje nacionalnog, nejasno određenje prema delatnosti VMRO i komitskom pokretu). Za tako intoniranu produkciju izvršni aparat nezgrapne administracije Kraljevine SHS zaista pruža obilje inspirativnog materijala. Pored toga, makedonski istoričari potpuno zaobilaze rad prosvetnih i kulturnih ustanova, bez obzira na njihovu svrsishodnost, baveći se pretežno nezadovoljstvom drvodeljaca, kožarskih i berberskih radnika, izbornim uspehom KPJ, stavovima makedonske emigracije o autonomiji itd. Slično dejstvo proizvodi i starija bugarska literatura koja je zaokupljena revolucionarnim organizacijama, makedonskom emigracijom, sopstvenim privrednim usponima i padovima i sl. Bugarski istorijski časopisi decenijama publikuju radove koji se vrlo retko dotiču međuratnih problema vezanih za komitski i granični problem sa Kraljevinom SHS: sofijski „Istoričeski pregled" u nekoliko navrata donosi članke o bugarsko-čileanskim relacijama između dva svetska rata, dok o odnosima sa zapadnim susedom nema nijednog manjeg priloga! Savremena bugarska istoriografija, u pokušaju da se hitrim tematsko-metodološkim inovacijama uklopi u evropski *main-stream*, pokazuje živo interesovanje za proučavanje ključnih balkanskih problema, među kojima vidno mesto zauzima i objektivizacija „makedonskog pitanja".

*

Arhiv Jugoslavije bio je osnovna tačka sa koje je posmatrana Južna Srbija u naznačenom periodu (odgovarajuća građa je u izdašnim količinama razuđena po gotovo svim fondovima i zbirkama). Bogatstvo i sređenost fonda Ministarstva prosvete uslovili su i stepen njegove zastupljenosti u radu. Tromesečni i godišnji izveštaji prosvetnih inspektora, školskih nadzornika, upravnika i obratno – uputstva i naredbe ministra prosvete i načelnika odeljenja Ministarstva prosvete – precizno slikaju zatečeno stanje, prosvetnu akciju države i njene rezultate. Ništa manji

značaj nema fond Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije koji obiluje građom različite provenijencije (vojne, policijske, civilne uprave). Izveštaji velikih župana, okružnih i sreskih načelnika do detalja razobličavaju mehanizme upravnog sistema u Južnoj Srbiji („rasvetljavanje misterije kojom se odgovorni rado okružuju"), ali i daju utiske „iz prve ruke" o području, stanovništvu, društvenim i privrednim obeležjima dotičnih administrativnih jedinica. U okviru ovog fonda iscrpljena je i dokumentacija obaveštajnog karaktera koja se iz graničnih područja i stranih nadleštava slivala u Ministarstvo unutrašnjih dela. Prijatna iznenađenja (u pogledu bogatstva izvora) ponudio je i fond Dvora Kraljevine Jugoslavije. U kraljevu kancelariju sticala su se dokumenta najrazličitijeg sadržaja – od ličnih molbi, žalbi i obaveštenja, preko stručnih referata privrednog i prosvetnog karaktera, do najkonspirativnijeg materijala nastalog u lokalnim organima uprave. Svojim bogatstvom i sređenošću ističe se i fond Ministarstva trgovine i industrije čija je dokumentacija (naročito građa Skopske trgovačko-industrijske komore) do tančina rasvetlila probleme sa kojima su se susretali zanati i trgovina u Južnoj Srbiji. Građa ovog fonda uputila nas je na razmišljanje o „stidljivim" začecima industrije i saobraćajne emancipacije područja, kao i o razvoju bankarstva i turizma. Fond Ministarstva vera bio je koristan za kompletniju rekonstrukciju konfesionalnog miljea južne pokrajine (država-crkva-vernici). Oskudnije podatke ponudili su fondovi Ministarstva agrarne reforme i Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. U prvom slučaju, radi se o prostoj nezgodi – pravi sređeni statistički podaci o rezultatima kolonizacije mogu se retrospektivno uhvatiti tek od 1934. godine kada su pedantno razvrstani po teritorijama agrarnih povereništava. Pojedinačni slučajevi naseljenika i njihova sudbina do 1929. godine mogu se pratiti na osnovu žalbi i zahteva upućenih Glavnom agrarnom povereništvu u Skoplju, čija se građa takođe nalazi u okviru ovog fonda. Kada se radi o fondu Ministarstva narodnog zdravlja, njegovo siromašno stanje je očiglednije. Posebnu vrednost predstavljaju godišnji izveštaji okružnih bolnica ali su i oni bili neredovni. Živopisna građa zbirki arhivalija V. J. Maramboa i Ilije Pržića dodatno je izoštrila uvid u stanje privrede, prosvete, položaj muslimana u pokrajini i sl.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta bio je polazna osnova za spoznaju vojne politike u Južnoj Srbiji, kao i za ilustrativniji pristup komitskom problemu, graničnim nemirima, odmetnicima, generisanju stalnog vanrednog stanja itd. Kroz građu vojnog porekla reflektovala se i spoljna politika Kraljevine SHS prema Bugarskoj, Albaniji i Grčkoj, u onoj meri koju su diktirale vanredne granične prilike. Bogata građa popisnika 4/3 poslužila je kao pouzdan oslonac pri sagledavanju anarhičnog stanja pokrajine, uloge srpske vojske koja stiže na te prostore i jugoslovenske vojske koja pokušava da ih organizuje (1918/20). Kao dopunski izvor informacija o politici kolonizacije, strukturi i delovanju državnih službenika na raznim nivoima poslužila je građa Arhiva SANU, pri čemu izdvajamo zaostavštinu Stevana Simića, bivšeg državnog službenika u Makedoniji, koja je do 1978. bila nedostupna istraživačima. Zaista, na mnogim mestima Simićeve uspomene prerastaju u njegova lična razračunavanja sa bivšim kolegama iz službe po Južnoj Srbiji, naročito prilikom iznošenja pikantnih detalja iz biografija nekih od okružnih načelnika (kojima je Simić bio podređen). Međutim, upravo ono što je označenoo „tendenci-

oznim" predstavlja pravi istraživački izazov, jer se pojedini događaji (koji su našli potvrdu u drugim izvorima prvog reda) ovoga puta razgolićuju i oslobađaju one administrativne uštogljenosti koja je karakterisala razne izveštaje župana, okružnih i sreskih načelnika. Posredstvom Simićevih spisa moguće je rekonstruisati i složiti tipologiju karaktera, profesionalne strukture, moralnih i ljudskih obeležja državnih rukovodilaca i službenika, što u velikoj meri nadograđuje znanja o metodima i efektima državne politike u Južnoj Srbiji.[15] Rasprave dr Vladimira Nikolića iz 1918. godine poslužile su kao pogodna ilustracija rada srpskih naučnika prilikom formiranja jugoslovenske države. U tom smislu, značajni su njegovi podaci o zemljišnim odnosima u Makedoniji i njenoj perspektivi, globalnom geostrateškom značaju tih krajeva, planovima za rešavanje etničkih problema itd. Beleške pukovnika Dragutina Mićića (koje su sačuvane u okviru istorijske zbirke *Uspomene generala Pante Draškića*) rasvetlile su neke probleme vezane za pitanje vojnog kadra i položaja vojske u južnim krajevima. Njihovim korišćenjem ublažene su krute predstave o vojsci koje su nam u početnim fazama rada nametnuli skupštinski stenogrami. Nekoliko dokumenata iz zaostavštine Vukašina Životića omogućilo je preciznije sagledavanje položaja albanskog i turskog stanovništva.

Pored neobjavljene arhivske građe korišćeni su publikovani zbornici dokumenata, statistički pregledi i godišnjaci, stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva, Zakonodavnog odbora i Narodne skupštine Kraljevine SHS, ekspozei ministara, izveštaji brojnih državnih institucija i organa uprave, tekstovi zakona i uredbi, te pravila i uputstva za njihovo sprovođenje, spomenice raznih ustanova i društava, štampa i stručna periodika, memoarska građa i postojeća literatura. Pored standardnih priređivačkih poduhvata B. Hrabaka, D. Jankovića i B. Krizmana, veliku izvornu podršku pružili su sabrani dokumenti „Jugoslovenska država i Albanci" (Lj. Dimić, Đ. Borozan), na osnovu kojih je bilo lakše i sigurnije rekonstruisati prelazni period u kome su se našli ovi anarhični krajevi Kraljevine SHS. Korišćeno je i nekoliko makedonskih izdanja srpskih izvora, tj. građe Arhiva Srbije koju čine pretežno akta Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine Srbije iz 1912/17. godine. Periodična izdanja državne provenijencije (statističke publikacije, godišnji izveštaji) nisu bili karakteristika dvadesetih godina, pa je u većini slučajeva tražen oslonac u retrospektivnim analizama i državnim statistikama s početka tridesetih godina. Nedostatak tekuće statistike prevazilažen je korišćenjem godišnjih ekspozea ministara i stenograma sa skupštinskih debata koje su vođene prilikom izglasavanja budžetskih dvanaestina. Stenografske beleške Narodne skupštine i njenih odbora pokazale su se kao zanimljiv istorijski izvor, ali je politička obojenost uslovila njihovu obazrivu upotrebu (u komplementarne svrhe). U nedostatku pouzdanijih informacija stenogrami su i pored svojih mana ipak poslužili kao korisna ilustracija političkih raspoloženja, rađanja i sazrevanja ideja i odluka, kao i pokazatelj nekih spoljnih obeležja nosilaca državne politike (struktura partijskih kadrova, politička kultura, moralni nazori, međunacionalni odnosi i sl).

---

[15] Spisi Stevana Simića *Uspomene o ljudima i događajima u Makedoniji 1912-1941.* čuvaju se u Arhivu SANU (br. 13313-13317), razvrstani u više desetina biografija. Na prvom listu ove vredne građe zapisano je rukom B. Kovačevića: „*Napomena: pošto su ovi spisi St. Simića tendenciozni i uvredljivi za mnoge ličnosti, ne pokazivati ni davati radi korišćenja do god. 1978!*".

*

Činjenica da je *Južna Srbija* bila višestruko zaostala oblast opravdano predstavlja opšte mesto u postojećoj istoriografiji. Istovremeno, ona nameće brojna pitanja čiji se odgovori međusobno prožimaju i u ponuđenom radu. Da li je Kraljevina SHS nameravala da modernizuje i „prosveti" *Južnu Srbiju*, i ako jeste, šta je učinila? Zašto su pokušaji ostali bez ozbiljnijih rezultata na gotovo svim poljima? Kakav je tretman imala *Južna Srbija* u odnosu na ostale pokrajine i zašto? Kakva je bila državna organizacija na ovoj teritoriji i koje su objektivne teškoće ometale njene funkcije? U kojoj meri je (ne)uspeh takve politike zavisio od administrativnog aparata koji ju je na terenu sprovodio, a koliko od instrukcija sa vrha? Otkud toliko nelogičnih i protivrečnih poteza države koja je, evidentno, shvatala strateški značaj ovih krajeva? Kako razdvojiti „balkanski javašluk" od svesne politike, tendenciju od stihije, nameru od nemara? Da li se na primeru jugoslovenske politike u *Južnoj Srbiji* možda naziru obrisi države iz mračnih antiutopističkih vizija, u kojoj se, „iza pristojne pravne fasade", širenjem osećaja neizvesnosti i straha kod naroda – i to ne od zakona, već od „samovolje i proizvoljnosti elite i policijskih izvršilaca njene promenljive volje" – pravo pojavljuje kao „legalizacija vlastodržačkih želja"?[16] Na koji način identifikovati i razlučiti nasleđeno od stečenog, u sredini prožetoj nacionalnim, političkim, ekonomskim, verskim i kulturnim lomovima? Gde su koreni straha i „amorfne strepnje" koji su tinjali u „etnički konfuznom društvu",[17] ometajući normalnu komunikaciju sa državom? Da li su obeležja demokratije kao „otpora protiv privilegija"[18] uočljiva na primeru jugoslovenske uprave u ovoj pokrajini?

Bavljenje tim pitanjima delimično je otežano potrebom da se *Južna Srbija* geografski omeđi i etnografski naslika. Razuđenost i širina državnih funkcija sa jedne strane, i raznorodnost područja i ljudi koji su bili izloženi takvoj državnoj politici – sa druge strane, produbljuju postojeća pitanja i čine ih razgranatim do beskonačnosti. Da bi problem bio sagledlv, bilo je potrebno u nekim slučajevima ukazivati na karakteristične primere i pojave, njihovim raščlanjivanjem na nižem nivou. Prilikom obrade takvih uzoraka vođeno je računa da se detaljno slikanje nekih procesa i institucija ne svede na skup trivijalnih informacija, već da bude u funkciji sagledavanja višeg nivoa problema. Značajan deo rada posvećen je društvenim kretanjima, stanjima i svakodnevnom životu ljudi: to je bilo pomoćno sredstvo i medijator između krupnih državnih tokova i nevidljivih ljudskih silueta čiji je životni prostor razmatran. Opravdanost takvog postupka proizilazi iz pretpostavke da bogatstvo jedne države ne treba ceniti prema broju palata, „već se postavlja pitanje – kako živi ovaj narod u svojoj prosečnosti?"[19]

---

[16] Vojin Dimitrijević, *Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 1985, 14, 33, 48, 112-114. - Svojom izuzetno podsticajnom studijom prof. Dimitrijević nas je naveo na razmišljanje o granicama odgovornosti države: „Masovna smrtnost dece, endemske bolesti čitavih delova stanovništva (naročito onih koji se smatraju rasno i socijalno nižim), glad koju nehajne i nekompetentne birokratije i ne pokušavaju da otklone ili je ona uzgredni efekat voluntarističkih društvenih eksperimenata, stalna su i neprekidna negacija ljudskog prava na život".

[17] *South-Eastern Europe, A Political and Economic Survey*, The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, London 1939, p. 7.

[18] T. G. Masaryk, *Les problemes de la demokratie*, Paris 1924, 32.

[19] E. Svoboda, *Demokratie und Parlamentarismus*, Prag 1926, 165-166; cit. prema: Milorad Stanojević, *Agrarna kriza i socijalno deklasiranje*, Jugoslovenski socijalni almanah, Zagreb-Beograd-Ljubljana 1930, 70.

Metodološki pristup prilagođen je tematskoj sadržajnosti – praćenju svih oblika državne akcije na terenu, pa je komponovana struktura teksta problemskog tipa. Međutim, u većem broju slučajeva bilo je nužno pratiti nekoliko uporednih dimenzija i tokova procesa, pri čemu se određene teme mogu pronaći na više mesta, u okviru nekoliko poglavlja (vojska, policija, žandarmerija, škole i sl). Npr. opšte karakteristike vojske izložene su u okviru poglavlja o državnim institucijama, ali se njene konkretne akcije i mehanizam delovanja najbolje iskazuju u delu koji se bavi političkim prilikama i stanjem bezbednosti na Jugu. Na isti način razuđeno je i izlaganje o prosvetnim, zdravstvenim, privrednim i finansijskim ustanovama države. Panorama južnih varoši i naselja može se takođe pratiti kroz nekoliko poglavlja. Ovo tematsko provlačenje kroz više paralelnih tokova i činjenica – da nema jednog problema fiksiranog na jednom mestu – bili su nužni usled problemske dinamike, hronološkog okvira teme i strukture rada za koju smo se opredelili. Obim knjige je iznuđen širinom teme i namerom da se potpunije odgovori na pitanja koja ona nameće.

***

Osnovu knjige čini tekst magistarskog rada „**Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929**" koji je odbranjen 20. novembra 2000. godine na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu pred komisijom: prof. dr Ljubodrag Dimić (mentor), prof. dr Đorđe Stanković i prof. dr Milan Ristović. Podsticajnim primedbama uvaženih profesora i recenzenata locirani su i, nadam se, otklonjeni glavni nedostaci u radu, pri čemu posebnu zahvalnost na poverenju i strpljenju iskazujem svom mentoru prof. dr Ljubodragu Dimiću. Istovremeno, ova knjiga predstavlja prezentaciju dela naših istraživanja u okviru projekta „Srbi i raspad Jugoslavije (uzroci i posledice)" koji se ostvaruje u Institutu za noviju istoriju Srbije, pa se i ovom prilikom zahvaljujem svojim prijateljima i kolegama iz Instituta na pruženoj pomoći tokom njene izrade.

Januara 2002. u Beogradu

mr Vladan Jovanović

UVOD

Pitanje turskog nasleđa u Evropi postavljeno je već posle burnog razdoblja 1875/78. godine. Sanstefanskim mirom iz marta 1878. predviđeno je stvaranje velike bugarske države u čiji je sastav trebalo da uđu najveći delovi Stare Srbije i Makedonije. Iako je Berlinski kongres suzio Bugarsku, fikcija San Stefana ostala je „zvezda vodilja" bugarskih državnika i u narednim decenijama. Neizmerno žaljenje za San Stefanom i „pravednom velikom Bugarskom" pothranjivalo je gotovo sve njene aktivnosti u Makedoniji.[1] Posle 1878. godine prostor Makedonije i delova Stare Srbije (Kosova, Metohije i Novopazarskog sandžaka) postao je predmet snažnih propagandnih akcija balkanskih država, dok su promenljivi odnosi između Austro-Ugarske i Srbije posle 1881. bitno doprineli da srpska okrenutost ka jugu dobije i svoju ekonomsku legitimaciju.

Pošto je Turska posredstvom albanskog pokreta (Prizrenska liga je 1878. počela kao muslimanski pokret za očuvanje celovitosti Turske) nameravala da posle Berlinskog kongresa utiče na rad evropskih komisija, prerastanje Lige u autonomistički albanski pokret postalo je faktor nestabilnosti promenivši držanje Turske prema Ligi. Efikasan obračun sa Prizrenskom ligom bio je logičan zaokret u turskoj politici – uništene su organizacije u Skoplju, Velesu, Štipu i Kumanovu, posle čega je general Derviš paša bez većeg otpora ušao u Prištinu, Prizren, Đakovicu i Debar.[2] Ipak, velikoalbanska ideja nije bila ugušena. Procenjujući prilike u Evropi i sluteći razvoj događaja na Balkanu Stojan Novaković je 1899. godine izrazio bojazan da bi stvaranjem nezavisne albanske države sve srpske težnje ka jugu bile „probodene glogovim kolcem".[3] Razmišljajući o korenima iredentizma kao glavnog sredstva za realizaciju etničke albanske države na prostorima Kosovskog, Skadarskog, Janjinskog i Bitoljskog vilajeta, dr Đorđe Borozan je došao do zaključka da se oni mogu prepoznati kao posledice sputanosti turskim oligarhijskim sistemom i „okasnelog nacionalnog romantizma" Albanaca.[4] Albanski nacionalizam postao je vidno agresivniji pred Balkanske ratove (oružana intervencija Turaka u Ljumi, Matu i Debru, slamanje pobune na Kosovu, Metohiji, Malesiji i okolini Skadra 1909, ustanak na Kosovu 1910, pobuna 1912. koja se širila od Čemrije, preko Gnjilana do Skoplja).[5]

---

[1] Mihajlo Vojvodić, *Srbija i makedonsko pitanje*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1992, 36; M. Stefanović, M. Krstić, *Mihailo Apostolski: Velikobugarske pretenzije od San Stefana do danas,* Beograd 1978, 29-32.

[2] M. Vojvodić, *Berlinski kongres i Prizrenska liga*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1989, 20-21.

[3] M. Vojvodić, *Stojan Novaković u spoljnoj politici Srbije*, Stojan Novaković: ličnost i delo, Naučni skup, Beograd 1995, 568.

[4] Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd 1995, 5-7. - Dr Borozan smatra da su albanski vođi mogli efikasnije ostvariti politički samostalnu i suverenu Albaniju i to - uzimanjem učešća u ratovanju balkanskih naroda protiv Turske.

[5] *Jugoslovenska država i Albanci*, tom I, priredili Lj. Dimić, Đ. Borozan, Beograd 1998 (dalje: JDA/1), str. 19; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 1, priredio Mihailo Vojvodić, Beograd 1984, 215, 223, 348, 481-482, 511.

Iako je srpska propagandna aktivnost u Makedoniji bila živa još u doba druge vladavine kneza Mihajla (sistem Garašaninovih poverenika i agenata), opsežan i konkretan državni plan Srbije za delovanje na tim prostorima napravljen je tek 1885. godine. Taj plan se materijalizovao kroz osnivanje srpskih crkveno-školskih ustanova u Staroj Srbiji i Makedoniji, dakle, legalnim metodama. Na njima se insistiralo da bi se sprečila moguća reakcija turske vlasti – smatralo se da je to jedini put koji ne bi došao pod udar zakona, prilagođavajući se istovremeno evropskim tendencijama da se Turska transformiše reformama, čime bi se popravio položaj stanovništva u njenom evropskom delu.[6] Krajem 60-ih godina 19. veka u Staroj Srbiji i Makedoniji srpske škole su postojale u 67 mesta u kojima se učilo iz srpskih knjiga od „učitelja domorodaca". U Prizrenu je 1871. otvorena bogoslovija i o svim ovim ustanovama starao se Odeljak za srpske škole i crkve van Srbije (pri Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova) i delimično fond Sime Igumanova u Prizrenu. Do zatvaranja srpskih škola u Turskoj došlo je 1875. godine, a 1880/85. na prostorima Stare Srbije radile su 22 srpske škole. Od februara 1885. diplomatski rad Srbije na zaštiti interesa Srba pod Turskom dobio je agresivniju nijansu posle jasnog signala austrougarske vlade kralju Milanu Obrenoviću. Otpočelo se sa pripremanjem javnog mnjenja u Srbiji posredstvom „zborova o Staroj Srbiji i Maćedoniji" (u Beogradu, Nišu, Vranju, Kragujevcu, Šapcu) i štampanjem govora i rezolucija sa tih mitinga (S. Simić, Lj. Živković, Lj. Jovanović). Uz odobrenje turskih vlasti (1885) počelo je otvaranje knjižara u Carigradu i Solunu u kojima su se prodavale „knjige u dijalektu", pokrenuto je pitanje izdavanja lista u Carigradu na srpskom jeziku („Vardar") i pomagan je prištinski list „Kosovo" koji je štampan na srpskom i turskom jeziku. Akciju su koordinirali Ministarstvo inostranih dela i Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova Kraljevine Srbije, preko diplomatskih činovnika i „terenskih radnika" (učitelja i profesora). Prizrenska bogoslovija, iako finansijski podmirena, radila je uz puno teškoća koje su joj stvarali grčki mitropolit, Arnauti, Turci, austrijsko-katolička propaganda i Cincari. Krajem 80-ih godina otvoreni su srpski konzulati u Skoplju, Solunu, Bitolju, Prištini, docnije i u Serezu. Jedan od najaktivnijih činilaca propagandnog rada bilo je Društvo Svetog Save („centar svih zagraničnih poslova kulturno-političkih"), pa je već 1887. broj srpskih osnovnih škola u Staroj Srbiji porastao na 28, a u Povardarju na 36. Društvo je primalo srpske pitomce i vaspitavalo ih za učitelje budućih škola. Već 1889. u Carigradu je objavljen prvi *Bukvar*, a posredovanjem srpskog poslanika Stojana Novakovića štampan je na dva dijalekta („srpski i maćedonski"). Celokupan tiraž od 7.000 primeraka odmah je rasturen po Turskoj. Iste godine ukinut je Odeljak za srpske škole i crkve van Srbije, a njegova nadležnost preneta je u MID.[7]

Od 1890. godine u srpskoj propagandnoj akciji ponovo uzimaju primat konzulati. Ustanovljen je Prosvetni odbor kao savetodavni organ, ali on nije ostvario predviđenu ulogu. U Staru Srbiju i Makedoniju se počinju slati „učitelji sa kvalifikacijama", zanatlije, otvaraju se knjižare, u pomoć priskaču i trgovci. Posle dužeg otpora, turske vlasti su od 1890. počele da priznaju svedočanstva i diplome

[6] M. Vojvodić, *Srbija i makedonsko pitanje*, 37.
[7] Jovan M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do Oslobođenja*, Beograd sine anno, 124-130.

srpskih učitelja, čime je školski rad potpuno legalizovan i pored protivljenja Carigradske patrijaršije. Srpske knjižare počinju snabdevati braća Popović iz Novog Sada, a u Carigradu je prvi put štampan kalendar „Golub". Nešto kasnije izlazi i „Carigradski glasnik", nedeljne novine koje su pisale o životu, veri i srpskim školama u Turskoj. Njegov administrator i vlasnik Kosta Grupčev(ić) je važio za „srpskog agenta" i protivnika egzarhijske propagande u Makedoniji, ali i za zagovornika poštovanja makedonske individualnosti (govorio je da su makedonski Sloveni – Srbi, isto kao što su Česi i Poljaci – Rusi).[8] Od 1891. godine staranje nad pitomcima iz Stare Srbije i Makedonije preneto je na Odeljenje za propagandu, a kontrola izveštaja i rada na terenu postala je kvalitetnija. Pozitivan korak u srpskoj nacionalnoj akciji na Jugu predstavljalo je obećanje Porte iz 1892. godine „da i Srbi mogu imati svoje škole kao i ostali narodi u carevini", što je rezultiralo osnivanjem srpskih škola u Carigradu i Solunu. Takve škole su otvarane na osnovu otomanske carske irade iz 1893. godine i u periodu 1893/96. njihov broj u skopljanskoj eparhiji narastao je sa 40 na 70. U isto vreme Srbija je razmišljala i o tome – šta uraditi sa naraslim brojem đaka, jer, „trebalo je da škola ne bude cilj kao dotle, nego sredstvo"?[9]

Dotadašnja srpska kulturna akcija kretala se više sentimentalnom linijom no što je uvažavala međunarodne okolnosti na Balkanu, pa se moglo čuti da je „srpska delatnost živa, ali linija diplomatije krivudava", tj. neodlučna. Bilo je i glasova koji su srpsko pravo na Makedoniju tumačili prostim simetrijama preuzetim iz dotadašnje svetske prakse – Srbija je, prema tim kategoričnim „mišljenjima", morala dobiti Makedoniju radi izlaska na more „pa makar u njoj ne bilo nijednog Srbina".[10] Dobijanjem značajnih vladičanskih mesta u raško-prizrenskoj i skopskoj eparhiji (1896/97) i pribavljanjem dozvole za otvaranje škola u Bitoljskom i Solunskom vilajetu Srbija je stvorila pandan postojećoj bugarskoj crkveno-školskoj organizaciji koja je pretila da u potpunosti bugarizuje hrišćansko stanovništvo. Otprilike u to vreme zvanična Bugarska je priznala da „i Srbija ima interesa u Osmanskoj imperiji".[11] Međutim, usled ubrzanog naoružavanja Srba u Staroj Srbiji i zbog pripreme ustanka u Makedoniji turske vlasti su 1901. ponovo zatvorile srpske škole i crkve, hapseći učitelje i sveštenike.

Na drugoj strani, aspiratorske težnje neskriveno su ispoljavali Albanci i Grci. Priroda bugarskih aspiracija zasnivala se na bazi uspeha egzarhijske crkve (od 1870) i moralnog uticaja Sanstefanskog ugovora, dok je Grčka bila zainteresovana prevashodno za teritoriju solunskog i bitoljskog vilajeta. Relativno stabilni srpsko-grčki odnosi po pitanju Makedonije bazirali su se na dogovoru iz 1861/62. prema

---

[8] Milić F. Petrović, *Dokumenta o raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 13, 14, 345, 351, 441, 459, 595; Dragan Taškovski, *Rađanje makedonske nacije*, Beograd 1969, 175-203; *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Novi Sad 1972, 322.

[9] J. M. Jovanović, *Južna Srbija*, 132-133.

[10] Aleksandar Apostolov, *Obidi za kolonizacija na Makedonija vo uslovite na nacionalnite propagandi na sosednite državi*, Godišen zbornik na Filozofski fakultet, kn. 15, Skopje 1963, 189; Novi Mirmidon, *Pred maćedonskim pitanjem*, Beograd 1902, 4-10. - „Da li u Istočnoj Indiji žive engleska plemena; u Alzasu i Loreni nemačka; u Bosni i Hercegovini austrougarski Nemci; u Mandžuriji Rusi – ne postavlja se pitanje!"

[11] *Istorija na makedonskiot narod*, tom 4 (*Makedonija megu Balkanskite i Vtorata svetska vojna 1912-1941*), red. Ivan Katardžiev, Skopje 2000 (dalje: IMN/4), str. 15-16.

kome je horizontala Ohrid – Gornja Džumaja (Blagoevgrad) predstavljala liniju kompromisnog razdvajanja grčkih, odnosno, srpskih interesa.[12]

Bugarski pritisak nastupao je krajem 19. veka uz podršku Austro-Ugarske i Nemačke, za razliku od prethodnog pokroviteljstva Rusije. Početkom 20. veka velike sile su pokrenule akciju za izvođenje reformi u evropskoj Turskoj, upravo zbog nesnosne političke situacije u Staroj Srbiji i Makedoniji. Hrišćansko stanovništvo počelo je da se iseljava u Srbiju pod snažnim pritiskom Albanaca u Staroj Srbiji. Nepodnošljivu atmosferu uzrokovale su i konsekvence neuspelog ustanka koji su 1903. podstakli Bugari (tzv. Kruševska republika). Više desetina hiljada ljudi dalo se u bekstvo pred turskom odmazdom. Evropske sile su ponovo pokrenule pitanje reformisanja Turske („naročito se za njih zalagala Engleska koja je, prema izvesnim ocenama, paketom reformi želela da spasi Tursku od nemačkih osvajačkih planova"), ali su njihovi parcijalni interesi omeli početak sprovođenja reformi.[13] Interes koji su Bugari pokazivali za Makedoniju ogledao se i u finansijskim sredstvima koja su izdvajana za prosvetu i đačke pansionate u Makedoniji.[14]

Posle majskog prevrata (1903) u Srbiji je došlo do smene dinastija i obnavljanja naprednog ustava iz 1888. godine. Srbija je postala „simbol narodnih težnji i ideala", a emancipacija od Austro-Ugarske rezultirala je promenom prirode njene spoljne politike koja će značajno uticati i na politiku prema evropskoj Turskoj. Srpski politički krugovi su uvideli potrebu da težište akcije treba prebaciti sa prosvetno-propagandnog na organizovani politički rad, uz pomaganje srpskog stanovništva u naoružanju. Takođe, dominirala je ideja usredsređivanja na one teritorije koje su „istorijski" pripadale Staroj Srbiji (severozapadni delovi Makedonije) i dogovornog rešenja sa susedima oko podele interesnih sfera u Makedoniji. Već od 1904. iz Srbije su u Makedoniju počele stizati manje četničke grupe i naoružani dobrovoljci „kako bi spasavali srpski živalj u Staroj Srbiji i Makedoniji od istrebljenja". U pograničnim krajevima Srbije organizovani su centri za slanje naoružanih dobrovoljaca. Mlađi srpski oficiri – učesnici Majskog prevrata, bili su uglavnom razočarani potonjim stranačkim konfliktima u Srbiji, „pa su kao utehu i neosporno pozitivnu akciju prigrlili učešće u radu četničke akcije u Staroj Srbiji i Makedoniji", potpomognuti od nekoliko „privatnih ljudi i patriota" (dr Gođevac, G. Janić, Ž. Rafajlović).[15] Rasplamsavanju četničkih akcija prethodili su srpsko-bugarski savez (1904), carinska unija (1905), ali i sterilni tekst deklaracije o položaju srpskog i bugarskog naroda u Makedoniji.[16]

Mladoturska revolucija (1908) ponovo je najavila temeljnu transformaciju turskog društva, a samim tim i povoljniji položaj hrišćanskog stanovništva. Me-

---

[12] Petar Stojanov, *Makedonija vo politikata na golemite sili vo vremeto na balkanskite vojni 1912-1913*, Skopje 1979, 41-42; M. Vojvodić, *Srbija i makedonsko pitanje*, 38-39.

[13] Nemački prodor u Tursku manifestovao se kroz projekat bagdadske železnice i preuređenje turske vojske posredstvom nemačkih instruktora. Prilikom posete kajzera sultanu govorilo se i o nemačkoj podršci panislamskoj ideji (M. Vojvodić, *Srbija i makedonsko pitanje*, 39).

[14] Arhiv SANU (dalje: ASANU), Istorijska zbirka br. 10081/6, *Rasprava dr Vladimira Nikolića „Makedonski problem"*. – Bugarski izdaci u periodu 1880/95. kretali su se oko pola miliona franaka godišnje. Značajna sredstva ulagana su u „prosvećivanje" Makedonije preko rezervnog i dispozicionog fonda Ministarstva prosvete. Za đačke pansionate u Makedoniji bugarska vlada je izdvajala godišnje 1,26 miliona franaka.

[15] ASANU, br. 14443/X-2, Rukopis gen. Pante Draškića, *Uspomene puk. Dragutina Mićića*, str. 33.

[16] IMN/4, 15-16.

đutim, u periodu 1908-1912. Albanci su kao protivnici mladoturaka podigli nekoliko oružanih ustanaka i buna, što je dovelo do pogoršanja situacije u Staroj Srbiji i Makedoniji i ponovnog egzodusa zaplašenih Srba (koji su bili lojalni mladoturskom režimu i time predstavljali političke protivnike Albanaca). Nova kriza u Turskoj i arbanaške pobune aktuelizovali su ideju o neophodnosti međubalkanskog sporazumevanja, prevashodno u Srbiji i Bugarskoj. U jesen 1909. obnovljeni su srpsko-bugarski kontakti i ideja o savezu balkanskih država protiv Turske, premda je srpsko-bugarsko razgraničenje u Makedoniji i dalje odlagano. Bugarska „promemorija" o podeli Makedonije stigla je u Beograd tek septembra 1911, kada je Milovan Milovanović izložio srpski stav o granici koja bi se kretala duž Bregalnice, preko Vardara, do Ohridskog jezera, čime bi Bugarskoj ostali Bitolj i Ohrid. Ne želeći da se odreknu Velesa i Prilepa, Bugari su inicirali novo popuštanje srpske vlade. Sastavši se u vozu nedaleko od Lapova, predsednici vlada Bugarske i Srbije dogovorili su se o međusobnom odbrambenom savezu „za oslobađanje Stare Srbije i Makedonije", kao i o tome da se podela Makedonije poveri ruskom caru na arbitražu, dok bi mentori budućeg saveza bili ruski ambasadori u Beogradu i Sofiji.[17] Fleksibilniji stav Bugarske doveo je do potpisivanja srpsko-bugarskog Ugovora o prijateljstvu i savezu (13. mart 1912), iza koga je kao arbitar stajala Rusija. Drugim članom Tajnog dodatka ovog ugovora Srbija je priznala Bugarskoj pravo na teritoriju istočno od Rodopa i reke Strume, a Bugarska Srbiji pravo na oblasti severno i zapadno od Šare. Tako se dogovorena granica pružala jugozapadnim pravcem od severnih oboda Krive Palanke, do manastira Gubovci kraj Ohridskog jezera. Svaki eventualni spor podnosio bi se na konačno rešenje Rusiji.[18]

Nezavisno od tih kontakata, VMRO je nastavila sopstvenu akciju protiv Turaka, pa je u novembru 1911. bačena bomba na štipsku džamiju. Turska odmazda nad slovenskim stanovništvom (25 mrtvih i 169 ranjenih) navela je jednog italijanskog pisca da zaključi kako je Makedonija „barutana u kojoj tinja plamen". Da je zaista tako, potvrdio je i komitski vojvoda Jovan Brlo jula 1912. kada je dve vreće pune bombi ostavio u centru Kočana. Turci su za odmazdu pobili 150, a ranili 250 ljudi.[19]

Napeta situacija u Kosovskom vilajetu 1912. stvorena je sve jačim nasiljem arnautskog stanovništva nad Srbima, zbog čega je nekoliko srpskih vlada skretalo pažnju Turcima na opasnost od anarhije. U proleće 1912. srpski konzul u Solunu Balugdžić je izvestio o opsadnom stanju u pećkom kraju gde je preko 2.000 buntovnika zahtevalo uklanjanje železničkih inženjera i prekid izgradnje puteva „koji im ne trebaju". Ovaj opšti pokret Albanaca bio je ozbiljniji od ranijih i po tome što su od samog početka zajednički nastupali Albanci muslimanske i katoličke vere. Savetovanju u Juniku prisustvovali su i uticajni albanski prvaci Ferhat-beg i Nedžib Draga.[20] Već krajem leta 1912. autoritet Nedžiba Drage bio je značajno okrnjen u albanskom pokretu, ali se on i dalje redovno sastajao u Skoplju sa osta-

[17] Isto, 16-20.

[18] *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 1, prir. M. Vojvodić, Beograd 1984, 377-378.

[19] ASANU, br. 14443/IX, *Kako je došlo do Balkanskog saveza i Balkanskog rata*, 28-29.

[20] *Dokumenti o spoljnoj politici*, knj. V/1, 570, 606, 629, 724, 816, 822.

lim albanskim prvacima i Komisijom za arnautske reforme (naknada štete, oružje). U avgustu 1912. ustanici su ušli u Skoplje terorišući pravoslavno stanovništvo, zbog čega su Srbi iz okoline Skoplja i Kumanova sve češće apelovali da im se iz Beograda doturi oružje. Situaciju su pogoršale bugarske čete, pretnje bugarske vlade, kao i „simptomatičan pledoaje" austrougarske vlade (avgust 1912) kojim se zahtevala decentralizacija Turske („što se moglo shvatiti kao njena želja za stvaranjem velike albanske države pod okriljem Beča").

Rezultat takvih napetosti i varničenja bio je ulazak Srbije, Bugarske i Grčke u rat protiv Turske (18. oktobar 1912), dok je Crna Gora to učinila desetak dana ranije. Diplomatsku pripremu ovog čina obavio je Pašić uputivši prethodno opširan memorandum velikim silama kojim je pojasnio „pravo Srbije da se pobrine za tamošnji srpski narod". Istim dokumentom precizirane su teritorije na koje je Srbija polagala interes, a koje su u suštini predstavljale i njene ratne ciljeve: Kosovo, Metohija, Novopazarski, Skopski i Debarski sandžak, severni i istočni deo Bitoljskog vilajeta i severozapadni deo Skadarskog vilajeta.[21] Činjenica da bugarsko-grčki odbrambeni savez (29. maj 1912) nije sadržao klauzule o razgraničenju u Makedoniji, navela je neke istoričare da zaključe kako je u taj ugovor ugrađen „eksploziv sa kasnim paljenjem".[22]

Na drugoj strani, Makedonija je za sile Antante imala značaj „prvoklasne teritorije" za suzbijanje nemačkog „prodora na Istok". Za Austro-Ugarsku i Rusiju bila je važna kao sredstvo za dugoročnu dominaciju na Mediteranu i Bliskom istoku. Stoga je Rusija svesno podržavala podelu Makedonije između Srbije i Bugarske ostvarujući neposrednu kontrolu nad njima preko Balkanskog saveza. Velike sile bile su za *status quo* na Balkanu i u Turskoj, plašeći se velikog evropskog rata za koji još nisu bile spremne.[23] „Ko ima Solun, ima i vrata za Istok, za severnu i istočnu Afriku... a Solun je takoreći Makedonija, jer je i ključ Makedonije... naši saveznici moraće odlučivati čiji će biti Solun, vardarska dolina i sigurnost pruge Beograd-Solun", pisao je dr Vladimir Nikolić februara 1918. u Parizu. On je smatrao da se Makedonija mora „u više delova razlučiti i svakome jedan deo uručiti", a da nijedna srpska vlada ne sme ostati bez veze sa tom zemljom koja je doživljavana kao „predstraža" za srpski izlaz na Mediteran. Obzirom da su i Nemci Makedoniju smatrali svojom „predstražom" za izlaz na Sredozemlje, Malu Aziju, Egipat, Suec i Indiju, pruga Beograd-Skoplje-Solun bila je, prema Nikolićevim rečima, „svetski put prvog ranga".[24] Otuda je makedonsko pitanje od 1915. ponovo postalo – ne samo balkanski spor, već i akutni međunarodni problem.

*

Etnička dimenzija makedonskog pitanja imala je zapaženo mesto u radovima mnogih evropskih pisaca. Češki profesor L. Niderle, inače pobornik „bugarske opci-

---

[21] *Dokumenti o spoljnoj politici*, knj. V/3, Beograd 1986, 484, 644; M. Vojvodić, *Srbija i makedonsko pitanje*, 40-42.

[22] IMN/4, 25, 36-37. - Posle neuspelog „antiosmanskog dogovora" (1910), Grčka je u novembru 1912. predložila Bugarskoj razgraničenje na Mesti, čime se odrekla prava na Kavalu, ali i privremeno neutralisala aspiracije Bugara prema Solunu.

[23] P. Stojanov, *Makedonija vo politikata na golemite sili*, 181-186.

[24] ASANU, br. 10081/6, *Makedonski problem*.

je", priznao je u svom delu „*La race slave"* da sa filološkog gledišta „jezik Slovena makedonskih predstavlja jedan skup lokalnih dijalekata, dosta različnih jedan od drugoga" i da je u tom smislu neko srednje narečje između srpskog štokavskog i „pravog" bugarskog jezika. Rumunski slavista I. Barbulesku pisao je 1912. da je makedonski jezik sprski onoliko koliko je bugarski, a da je tadašnjih 1,2 miliona makedonskih Slovena bilo srpsko, a ne bugarsko stanovništvo. Nemački vizantolog H. Gelcer pisao je dve godine ranije da „ni samo stanovništvo to ne zna", misleći na nacionalno opredeljenje Makedonaca. Prema Stojanu Protiću, Napoleonovi oficiri su posle 1808, izveštavajući sa puta po Makedoniji, pominjali isključivo Srbe i srpski jezik. Vladimir Nikolić je februara 1918. zabeležio da je to „jedna mešavina srpskog i bugarskog jezika koja se tečajem vremena menjala". Za njega je jezik makedonskih Slovena bio jezik „iz srpskog proizvirući, a interpolisan bugarskim, kao što je to svugde na međama 2-3 naroda i 2-3 jezika", pa je Makedonija prema tome bila i „poliglotna zemlja".[25] Ljuba Jovanović je na temelju Cvijićevih radova isticao da je slovensko stanovništvo u Makedoniji „smesa njenih starih slovenskih stanovnika i docnijih srpskih doseljenika".[26] I srpski socijalisti su bili svesni da su u etnografskom pogledu svi balkanski narodi „imali rep u Makedoniji", koja je samim tim predstavljala „mozaik od nacija".[27]

Sredinom 19. veka Pavle Šafarik je objavio etnografsku kartu Balkanskog poluostrva, dok je francuski geolog Ami Bue 1847. godine štampao mapu evropske Turske na kojoj je „Maćedonija obeležena kao bugarska". Pogrešna etnografska obeležja, prema mišljenju Jovana M. Jovanovića, imale su i karte Petermanova (1869) i Kipertova (1876)[28] – opštu zbrku oko makedonskog stanovništva dodatno je iskomplikovao kijevski profesor T. D. Florinski koji je 1911. objavio „*Etnografsku kartu Zapadnog Slovenstva i Zapadne Rusije*". Ocenjujući ovu kartu manjkavom i konfuznom Miloš Moskovljević je ukazao na osnovne propuste autora u vezi sa srpsko-bugarskim odnosima. Florinski je, osim „dve-tri srpske oaze", Makedonce pripojio Bugarima „iako granični govori među njima još nisu potpuno ispitani ni naučno objašnjeni". Pogrešnom putu Florinskog, koji se u svojim etnološkim istraživanjima kruto držao političke srpsko-bugarske granice, Moskovljević je suprotstavio činjenicu da su narečja jugoistočne Srbije i zapadne Bugarske (vidinska oblast) predstavljala, zapravo, jedan isti dijalekat.[29] Sličan efekat proizvodile su i „narodnosne statistike", koje su davale turske, kao i crkvene vlasti (patrijaršijske i egzarhijske), ili učitelji i crkvene opštine. Turska statistika vođena je radi utvrđivanja broja vojnih obveznika muslimana kao vojnika i hrišćana kao „obveznika vojnice", te je stoga bila suviše uopštena i nepouzdana.[30] Komentarišući zabrinjavajuće podatke o albanskoj većini u Staroj Srbiji, Ljuba Jovanović je primetio da je svaka statistika „vrlo uslužna prema onom ko hoće da je zloupo-

---

[25] Balkanicus, *Srbi i Bugari u Balkanskom ratu*, Beograd 1913, 28-30; ASANU, br. 10081/6.

[26] Lj. Jovanović, *O Staroj Srbiji i maćedonskoj autonomiji*, 7.

[27] Živan Stojković, *Srpska socijalna demokratija i makedonsko nacionalno pitanje (1903-1919)*, Leskovac 1979, 143, 154.

[28] Jovan M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do Oslobođenja*, 30-31.

[29] Moskovljevićev prikaz „Etnografske karte" T. D. Florinskog objavljen je u Srpskom književnom glasniku (dalje: SKG), br. XXVIII/2, od 16. I 1912, str. 232-235.

[30] J. M. Jovanović, n. d. 32.

trebi". I Jovan Skerlić je ponavljao Cvijićeve tvrdnje da su cifre „neverne", a statističke tablice „neistinite ili netačne".[31] Da je zaista tako, pokazuje i sledeća tendenciozna i protivrečna analiza sastava makedonskog stanovništva iz nekoliko balkanskih uglova:

Stanovništvo Makedonije iz tri balkanska ugla

	srpski: *Gopčević (1889)*	grčki: *Nikolaides (1903)*	bugarski: *Kičev (1910)*
pravoslavnih Srba	1.300.000	10.000	-
muhamed. Srba	300.000	-	-
pravoslavnih Bugara	50.000	430.000	1.032.000
muhamed. Bugara	-	-	146.000
Turaka	225.000	620.000	495.000
Albanaca	80.000	-	115.000
Grka	220.000	680.000	211.000
Rumuna (Cincara)	-	20.000	-

ASANU, br. 10081/6, Rasprava dr V. Nikolića: *Makedonski problem*

Angažman srpskih naučnih radnika na rasvetljavanju etničke strane makedonskog pitanja bio je izražen poslednjih decenija 19. veka. Stojan Novaković se zalagao za precizno utvrđivanje južnih rubova srpske teritorije. Zastupao je stavove Vladimira Karića iznete u njegovom „Zemljopisu srpske zemlje" (1887), smatrajući da se severna granica Makedonije nalazi „na vodopađi Vardara i Strume" i da u datim granicama treba bez dileme otvarati škole, čitaonice i postavljati srpsko sveštenstvo. Značajnu podršku Novaković je imao od srpske naprednjačke vlade, ali i od srpsko-makedonskog mitinga u Beogradu (1885) koji je prihvatio srpsku južnu granicu u duhu Karićevih tumačenja.[32]

Intenzitet srednjovekovnih bugarskih i srpskih uticaja u Makedoniji odredio je njihovu zastupljenost u lokalnim narodnim pesmama, predanjima, običajima, onomastici i običajnom pravu. Od „novijih" uticaja treba pomenuti jačanje trgovačkih veza sa Beogradom, ali i negativne odredbe Sanstefanskog mira, kao i ukrštanje srpske, bugarske i grčke prosvete, zavisno od spoljnopolitičkih okolnosti. Ipak, Cvijić je kao i Vatroslav Jagić smatrao da su dijalekti južno od Prilepa „prelaz između srpsko-hrvatskog i bugarskog", dok su Šopovi zapadne Bugarske bili jezički bliži Srbima nego Bugarima. Bukureškim mirom (1913) Srbija je dobila dolinu Vardara i zapadnu Makedoniju, a prema Cvijićevom mišljenju „Makedonija bi bila potpuno srpska" da nije bilo svetskog rata, izvesnih grešaka srpske uprave i bugarskih razbojničkih družina.[33] Smatrao je da se u rešavanju makedonskog etno-

[31] Lj. Jovanović, *O Staroj Srbiji*, 15; J. Skerlić, *Feljtoni, Skice i govori*, 191-192.

[32] M. Vojvodić, *Srbija i makedonsko pitanje*, 44-45. - Prema Karićevom udžbeniku (*Zemljopis srpske zemlje i Balkanskog poluostrva za IV razred osnovnih škola u Kraljevini Srbiji*, Beograd 1887, 18-19) „u Srpskoj Makedoniji ima na 600.000 duša. Među njima je 500.000 Srba, oko 35.000 Turaka i 45.000 Arnauta, a ostalo dolazi na Cincare, Bugare, Izrailjce i Grke". Lingvistička i etnografska proučavanja Aleksandra Belića, Riste Nikolića i Božidara Prokića pokazala su da se prizrensko-timočki, tj. prizrensko-južnomoravski govorni pojas prostire i oko Skoplja, Kratova i Tetova „i da se radi o apsolutno srpskim oblastima".

[33] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije,* Beograd 1966, 463-466.

grafskog pitanja lingvističkim i razlikama u dijalektu pridavalo više pažnje nego što je to bilo potrebno. I pored važnosti ovog kulturnog momenta, on je u prvi plan stavljao makedonsku pripadnost vizantijsko-cincarskom kulturnom pojasu.[34] Dokazivanje „srpskog karaktera" Makedonije u naučnim krugovima često je izvođeno taksativnim nabrajanjem srpskih srednjovekovnih spomenika i svetilišta. Uoči Prvog balkanskog rata Kraljevska Srpska akademija nauka i umetnosti, na inicijativu akademika Andre Stevanovića, organizovala je naučnu ekskurziju za ispitivanje stare srpske crkvene arhitekture po tadašnjoj Staroj Srbiji („još uvek neoslobođenoj"), sa namerom da osnaži srpski legitimitet u području na koje je polagala istorijsko pravo. Put je finansiran iz fonda *Velimirijanum*, a ekspedicija je samo na prostoru Vranje-Skoplje-Kriva Palanka sa skopskom okolinom evidentirala 44 srpska manastira i pravoslavne crkve.[35]

**

Pobede balkanskih armija 1912. godine predstavljale su za evropsku javnost pravo iznenađenje. Srpska vojska je u oktobru dobila bitku kod Kumanova i zauzela Skoplje, a polovinom novembra trijumfovala je kod Bitolja. Potisnuta i na istoku od Bugara, turska vojska je proterana iz Povardarja gde je uspostavljena srpska vojna i civilna vlast, personifikovana u civilnom komesaru Kraljevske vlade, tj. inspektoru njenog Policijskog odeljenja.[36] Na zahtev turske vlade velike sile su posredovale, posle čega su u Londonu započeti mirovni pregovori. Članice Balkanskog saveza zagovarale su potpuno povlačenje turskih snaga sa evropskog tla; sa druge strane, poražena Turska je insistirala da joj se sačuva Jedrenski vilajet, da se Makedonija organizuje kao vazalna kneževina pod sultanovim suverenstvom (sa protestantskim knezom iz neutralne države) i da Albanija dobije status autonomne oblasti. Državni udar u Turskoj (3. januara 1913) koji je organizovala mladoturska opozicija, poslužio je kao povod da bugarska armija uđe u Jedrene i zaputi se ka Istambulu. Velike sile su ponovo intervenisale i konferencija u Londonu je obnovljena u aprilu 1913, da bi već 30. maja bio parafiran *Ugovor o miru* između članica Balkanskog saveza i Turske. Njime je turska granica ostavljena na liniji Enos-Midija, a što je još važnije, pod pritiskom austrougarske diplomatije je sankcionisano postojanje nezavisne albanske države.[37]

Kalkulacije balkanskih država od kraja 1912. godine o međunarodnom priznanju novih granica polazile su od pretpostavke da će zatečeno stanje biti dovoljna legitimacija pred velikim silama. Poruka Srbije zemljama Antante, da ona „nema nameru" da ustupi zauzete teritorije u Staroj Srbiji i Makedoniji, bila je protivna bugarskim apetitima u zapadnoj Makedoniji, što je dovelo do zbližavanja Srbije i Grčke. Izostanak konsenzusa oko srpskog predloga o podeli Makedonije na osnovu „realne okupacije zemlje", bio je rezultat činjenice da su Bugari još uvek držali Serez i Kavalu. Grčki predlog je podrazumevao podelu jezera i odustajanje od Đevđelije, pod uslovom da se Srbija zauzme za pripajanje Sereza Grčkoj.

---

[34] J. Cvijić, *Iz društvenih nauka*, (odabrani tekstovi), Beograd 1965, 89-90.

[35] Pera J. Popović, *Prilog za studiju stare srpske crkvene arhitekture*, Starinar, knj. I, Beograd 1923, 95-119.

[36] S. Stajić, *Ratovi za oslobođenje Južne Srbije*, Amerikanski srbobran. Srpski narodni kalendar, Pitsburg 1938, 63-64.

[37] IMN/4, 40-41.

Sa tako naznačenim propozicijama pristupilo se izradi srpsko-grčkog *Ugovora o savezu i prijateljstvu* koji je zaključen 19. maja 1913. godine. Njime je povučena srpsko-grčka granica koja odgovara današnjoj državnoj granici između Grčke i Makedonije.[38] Istovremeno, Ugovor je oponirao bugarskim interesima i time bio uvod u raspad pobedničkog saveza.

Prema rečima jednog od učesnika Balkanskih ratova, pobedom kod Kumanova „sever je vratio dug zahvalnosti našem porobljenom jugu donevši mu slobodu i modernu kulturu, koja se razvila na temeljima naše srednjevekovne svetosavske prosvećenosti", što je evoluiralo u tezu da „bez Kumanova ne bi bilo ni Kraljevine Jugoslavije".[39] Isti izveštač iz Skoplja smatrao je da je Srbija 1912. dobila „neobično značajnu pokrajinu" u kulturnom i privrednom pogledu („bogatu vanrednim umetničkim delima arhitekture, slikarstva, muzike i narodne nošnje; punu rudnog blaga i raznovrsnih retkih proizvoda, kojih nema u našim drugim pokrajinama, koji srećno dopunjuju privrednu strukturu Jugoslavije"). Treba podsetiti da je Kraljevina Srbija samo u 1913. godini, pored iskazane nacionalne solidarnosti prema „makedonskoj braći", imala i vanredne prihode iz „novih oblasti" vredne 17,5 miliona dinara![40]

Kada se radilo o vojnoj mobilizaciji na području Makedonije, može se istaći da je Bugarska angažovala oko 30.000 Makedonaca, dok je Srbija uspela da mobiliše prevashodno ekonomske emigrante iz azotskog i porečkog kraja, stavivši ih pod komandu četničke organizacije Narodna odbrana. U decembru 1912. formiran je i Dobrovoljački puk koji se pretežno sastojao od lokalnog stanovništva. Grčka je oformila tzv. Svetu četu sastavljenu od grčkih Vlaha koja je oslobodila Kožane. Sedam grupa sledbenika Janeta Sandanskog iz *serskog revolucionarnog okruga* obezbeđivalo je mostove na Strumi pomažući Bugarima u potiskivanju Turaka ka Solunu, čime se Sandanski nametao kao neformalni član Balkanskog saveza. Rečima koje je izgovorio na jednoj zdravici („pijem za uspeh slobodne i autonomne Makedonije") pridavan je u makedonskoj istoriografiji daleko veći značaj od njihovog realnog dometa.[41]

Srbija je 14. decembra 1912. izdala Privremenu uredbu za uređenje novih oblasti, čime je Vardarska Makedonija podeljena na četiri okruga (Kumanovski, Skopski, Tetovski i Debarski). Grci su u Egejskoj Makedoniji formirali privremenu upravu sa guvernerom, koji je uz pomoć 1000 policajaca dovedenih sa Krita vršio vlast u tri okruga (Solunski, Berski i Serski) i 18 opština. Bugarska je krajem 1912. osnovala Makedonsku vojnu guberniju koja se sastojala od četiri okruga (Serski, Dramski, Štipski i Solunski): policiju su činili Bugari i lokalno makedonsko stanovništvo starosti 20-25 godina.[42]

---

[38] Isto, 36-38.

[39] *Gradovi Južne Srbije proslavili su 25-godišnjicu svoga oslobođenja*, Beogradske opštinske novine, br. 11, novembar 1937, 756.

[40] *Završni račun državnih prihoda i rashoda Kraljevine Srbije za 1913*, Sarajevo, 1922, IV.

[41] IMN/4, 55-59. - U oktobru 1912. čete P. Čauleva, D. Dimitrova, J. Sandanskog i dr. oslobodile su delove Makedonije na kojima je uspostavljena lokalna makedonska vlast do dolaska srpskih trupa (Kruševo, Kičevo, Demir-Hisar).

[42] IMN/4, 67-71. - Solunski okrug pod bugarskom vlašću preimenovan je kasnije u Kukuški, jer su Grci dobili Solun. I. Katardžiev kaže da je tokom Prvog balkanskog rata saveznička vojna komanda sprečavala razvijanje lokalne samouprave u mestima u kojima je VMRO za opštinske funkcionere postavljala „ilindenske veterane".

Označivši spoljnu politiku Srbije od kraja 1912. godine kao „stalno pasivnu", Jovan Skerlić je u sred pobedničke euforije zamerio Pašiću što je ovaj oklevao, puštajući da ga događaji „vuku i preteku" i što je „pasivno i fatalistički očekivao da vreme reši sva ta teška pitanja". Upravo u toj kolebljivosti i slaboj anticipaciji Skerlić je video uzroke Drugog balkanskog rata![43] Bugarskim napadom na Bregalnicu u leto 1913. i formalno je započeo Drugi balkanski rat („međusaveznički") koji je suštinski bio inspirisan makedonskim pitanjem. Pored srpsko-grčkog savezničkog udara, Bugarska je bila izložena i neprijateljstvu Crne Gore i Rumunije; istovremeno, Turska je iskoristila priliku i ponovo zaposela Jedrene. Kao posledica okrutnih bitaka kod Bregalnice i Ovčeg Polja, na rekama Strumi i Mesti, oko Dojrana, Đevđelije i Kukuša, došlo je do pomeranja oko 100.000 ljudi raznih nacionalnosti. Samo na području egejskog dela Makedonije Karnegijeva komisija je registrovala 170 uništenih sela i 16.000 razorenih kuća, pri čemu su najviše stradali Voden, Njeguš, Strumica, Kukuš i Dojran.[44] Obrisi etničkog čišćenja bili su primetni u odnosu balkanskih armija prema Turcima i Makedoncima. Prvi udar na makedonsko stanovništvo izvela je grčka vojska u Solunu ubijajući i internirajući ljude na ostrva u Egejskom moru. U julu 1913. stradao je Kukuš, a Grci su razorili i gradove koji su bili pod srpskom kontrolom (Strumica, Dojran, Bogdanci, Valandovo). Srpska vojska je slično reagovala u „isprovociranom" Tikveškom ustanku, dok su Bugari spalili grčki deo Sereza uzrokujući premeštanje „egzarhijskog" i „patrijaršijskog" stanovništva. Prema podacima Ivana Katardžieva tokom Balkanskih ratova u Bugarsku se iselilo 112.000 lica (50.000 Makedonaca), dok je u Grčku prešlo 157.000 ljudi (Grka, Makedonaca, Turaka, Vlaha).[45]

Aktivnosti makedonskog pokreta Todora Aleksandrova na leto 1913. išle su u pravcu obnavljanja kontakata sa Albancima i pregovora o opštem ustanku protiv Srbije. Već na jesen 1913. vođi VMRO su u Istambulu uspeli da sa mladoturskim komitetom dogovore zajedničku oružanu akciju u Makedoniji: u septembru, čete P. Čauleva, P. Hristova i M. Matova ušle su u Ohrid, ali je srpska vojska uz asistenciju grčkih snaga ugušila ustanak. Tom prilikom u ohridskom kraju je izgorelo 30 sela, a od 160 učitelja uhapšeno je čak 150![46]

*

Bukureškim mirom (10. avgust 1913), koji u makedonskoj istoriografiji figurira kao „čerečenje Makedonije", Srbija je dobila severnu i srednju, a Grčka južnu Makedoniju, mada je prvi zvanični akt – *Privremena uredba za uređenje novooslobođenih krajeva*, izdat još 14. decembra 1912. i važio je do 18. avgusta 1913. kada je doneta *Uredba za uređenje oslobođenih oblasti*. Ovaj drugi dokument formalno je ukinut 20. novembra 1913. kraljevskim ukazom, kojim je Makedonija prisajedinjena Kraljevini Srbiji. Ukaz je važio do jeseni 1915. kada je srpska uprava privremeno prekinuta, da bi posle proboja Solunskog fronta bila obnovljena.

---

[43] J. Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, 348-361. - Skerlić kritikuje Pašića što je četvrtinu ratnog budžeta Srbije potrošio na neuspešnu „okupaciju Albanije" i što je za tri godine vodio dva „izlišna rata", zbog kojih je narod „ogromnim žrtvama morao da popravlja greške svoje rđave diplomatije".

[44] IMN/4, 48.

[45] Isto, 65-66.

[46] Isto, 71-73.

Prema mišljenju Vase Čubrilovića, „proširenje unutarnjeg uređenja Srbije na Staru Srbiju i Makedoniju" posle Balkanskih ratova, predstavljalo je primenu Garašaninove koncepcije, kojom su „zastareli Miloševi metodi iz 1833. i Ristićevi iz 1878/79. doživeli krah". Kosta Novaković je u svojoj zabranjenoj brošuri zabeležio da je makedonsko stanovništvo najvećim delom i dalje ostalo pod feudalnim gospodarima, agama i begovima, seleći se i dalje u pečalbu, a da narodu nisu data ni ustavna ni zakonska prava („oduzeta mu je čak i opštinska samouprava, ukinute su škole na svima ostalim jezicima osim na srpskom").[47]

Na osnovu prethodno navedenih uredbi, teritorija Makedonije bila je administrativno podeljena na pet okruga (Kumanovski, Skopski, Tetovski, Debarski i Negotinski), s tim što je negotinska oblast kasnije preimenovana u Tikveški, ili Kavadarski okrug. Organizovanje srpskih okruga u Makedoniji završeno je krajem 1913. godine ukazom kralja Petra I Karađorđevića, kojim je Stara Srbija i formalno uklopljena u administrativni sistem Kraljevine Srbije. Tim novim upravnim preuređenjem Makedonija je podeljena na 7 okruga i 29 srezova. Sve ove administrativne podele nisu bile trajne i precizne, već su imale karakter prelaznih rešenja, iznuđenih ratnim okolnostima. Zaista, u mnogim slučajevima one nisu zadovoljavale ni etnički princip, niti su izražavale ekonomsku celishodnost. Novi srpski okruzi postavljeni su u omeđene okvire bivših turskih *kaza*, što je rezultiralo i mnogim nelogičnim spojevima. Npr. preševska oblast je priključena Kumanovskom okrugu, a kačanička Skopskom, dok su čisto albanski krajevi Radomirsko i Matska ušli u Debarski okrug, „iako ove poslednje oblasti nisu bile ni zauzete od srpske vojske".[48] Takva teritorijalna neodređenost najjače se ispoljila u reonu između Bitolja i Lerina, koji je bio predmet dugotrajnog diplomatskog srpsko-grčkog spora. Avgusta 1913. u Beogradu je formirana srpsko-grčka komisija za razgraničenje koja je narednog meseca započela sa radom, a Bukureškim mirom spor je rešen u korist Grčke.

Prostor „novooslobođenih oblasti" preuređen je posle Prvog balkanskog rata i u vojnom smislu: propisana je mirnodopska vojnoteritorijalna formacija kojom su ti krajevi podeljeni na 5 divizijskih oblasti (Ibarsku, Kosovsku, Vardarsku, Bregalničku i Bitoljsku). Ove formacije imale su dosta posla na graničnom frontu kraj Crnog i Belog Drima, jer su od sredine septembra 1913. granične čarke sa Albancima prerasle u „zamašne borbe". To je uticalo da srpsko Ministarstvo vojno donese odluku o proglašenju novooslobođenih oblasti „ratnom zonom" sa svim obeležjima vojne uprave, a ugrožavanje demarkacione linije između Srbije i Albanije delimično je neutralisano dovođenjem jačih srpskih snaga. Početkom oktobra 1913. albanske trupe su suzbijene na prizrenskom pravcu, dok se zadatak srpskih đakovičko-prizrenskih trupa sveo na „posedanje albanske teritorije, razoružavanje stanovništva i kažnjavanje učesnika u napadu".[49] Preventivno zaposedanje kriznog

[47] Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1982, 308-309; Kosta Novaković, *Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima!*, Čačak 1966, 30.

[48] P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i Prvata svetska vojna 1912-1918*, Skopje 1969, 131-134.

[49] M. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942,* Beograd 1997, 50-54.

područja na liniji Junik-Ljum Kula okončano je 12. oktobra 1913. godine. U okviru navedene vojno-teritorijalne podele izvršen je i popis muškog stanovništva od 20-50 godina starosti, stoke i zaprežnih kola. Već na proleće 1914. muško stanovništvo (bez muslimanskog) uzrasta 20-25 godina je regrutovano i sprovedeno u pešadijske jedinice, a od svake divizijske oblasti formiran je po jedan puk.[50]

U prvoj polovini 1914. turske čete su prebačene u strumički kraj. Diplomatskom aktivnošću čelnika VMRO animiran je i bogataš Rozelzijus koji je izneo plan stvaranja „makedonske armije" od 25.000 naoružanih boraca za dejstva u Vardarskoj Makedoniji. Bez obzira na materijalne teškoće za potpuno sprovođenje te ideje, potonji upadi hiljada pripadnika VMRO („valandovska avantura") potvrđuju da je postojala jaka finansijska baza.[51]

*

Stanovništvo „novih oblasti" se još nije oporavilo od Balkanskih ratova kada je u leto 1914. izbio Prvi svetski rat. Na području Kosova i Metohije rasplamsala se velikoalbanska ideja koju je politički artikulisao Komitet za odbranu Kosova. Austrougarska vojnoobaveštajna služba je finansijski i materijalno pomagala ovaj pokret, pripremajući ustanke na Kosovu, Metohiji i u Makedoniji. U tom duhu koordinisan je i rad na organizaciji albanskih dezertera koji su još u martu 1914. napustili srpsku vojsku i počeli da stvaraju kačačke grupe oko Orahovca. Zbližavanje na relaciji Beč-Carigrad – a u funkciji približavanja Turske Centralnim silama – imalo je za logičnu posledicu obećanje Turskoj da će dobiti kontrolu nad ovim oblastima, pa je šef bečke diplomatije sugerisao svojim konzularnim činovnicima u Albaniji da pomognu akcije za dizanje ustanka na Kosovu, Metohiji i u Makedoniji. Već u avgustu i septembru 1914. došlo je do većeg transporta naoružanja u Albaniju.[52]

U novembru 1914. Turska je već bila na strani Centralnih sila objavivši džihad zemljama Antante i uputivši poziv kosovskim muslimanima da „osvete Muratov grob". Da je poziv naišao na povoljan odjek pokazala je delatnost Hasana Prištine koji je u februaru 1915. godine sa 200 ljudi upao na srpsku teritoriju i izazvao „preventivnu" akciju Srbije: na osnovu dogovora Nikole Pašića i Esad-paše iz juna 1915. srpska vojska je sa 20.000 ljudi zaposela Elbasan, Tiranu i Drač naljutivši time svoje zapadne saveznike.[53] Kada je u jesen 1915. otpočela ofanziva Centralnih sila, Komitet za odbranu Kosova je intenzivirao organizovanje kačačkih grupa od odmetnutog stanovništva i vojnih begunaca. Albansko stanovništvo koje je prethodnih godina izbeglo u Albaniju počelo je da se vraća na Kosovo i Metohiju „u traganju za izgubljenom imovinom i pravima", dok se begovska oligarhija zajedno sa turskim oficirima iz Novopazarskog sandžaka stavila u službu austrougarskih vlasti.[54]

Metohija se u sistemu austrougarskih vojnih guvernmana našla u okupacionoj zoni „Crna Gora", dok je manji deo Kosova sa Kosovskom Mitrovicom i Vučitrnom

---

[50] A. Apostolov, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna do izborite za konstituanta – 28. noemvri 1920*, Godišen zbornik, tom 13, Filozofski fakultet Skopje, 1962, 27.

[51] IMN/4, 75-76.

[52] Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa,* Beograd 1995, 67-68.

[53] Negodovanje Antante imalo je u svojoj pozadini bojazan da će upad srpske vojske u Albaniju izazvati poremećaje u odnosima sa Italijom kojoj su tajnim Londonskim ugovorom (april 1915) obećana uporišta na albanskoj obali (ostrvo Sasano i luka Valona).

[54] Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 69-70.

pripao zoni „Srbija". Tako su u okvirima bugarske Vojnoinspekcijske oblasti „Makedonija" ostali Priština, Prizren, Gnjilane, Uroševac, Orahovac i cela Makedonija. Iza ovakve podele interesnih sfera stajala je namera Austro-Ugarske da politikom ustupaka Bugarskoj izazove „potiskivanje italijanskih pretenzija". Na drugoj strani, Albanci su bili prinuđeni na „iščekivanje", jer su austrijske vlasti ljubomorno čuvale administrativno-upravnu organizaciju na Kosovu i Metohiji, ne pokazujući nameru da je povere lokalnim Albancima (uvođenje albanskog jezika u osnovne škole bilo je sredstvo za suzbijanje gneva nestrpljivih Arnauta). Time je Austro-Ugarska ostala dosledna svome stavu da ostale delove Albanije treba tretirati kao „nagodbeni miraz sa Italijom, Grčkom i Bugarskom".[55] Kako je vremenom propast Austro-Ugarske bivala sve izvesnija, razočarenje albanskih prvaka je preraslo u otvoreno prihvatanje italijanske pomoći. U skladu sa tajnim odredbama Londonskog ugovora Italija je u junu 1917. proglasila „ujedinjenje nezavisne Albanije pod protektoratom Italije", čime je i zvanično postala novi garant velikoalbanskih pretenzija.

Bugarska vlada Vasila Radoslavova je uz „blagoslov" kralja Ferdinanda Koburškog takođe našla oslonac u Centralnim silama zahtevajući za svoju lojalnost teritorije na koje je polagala etnička i istorijska prava. Tajnom konvencijom (od 6. septembra 1915) Bugarskoj je između ostalog garantovano pravo na aneksiju cele istočne Srbije do Morave i čitave Makedonije. I sile Antante su nudile teritorijalne ustupke Bugarskoj u Makedoniji, ali je potpuna okupacija Srbije 1915. definitvno opredelila Bugarsku na stranu Centralnih sila (tzv. sporna i nesporna zona u Vardarskoj Makedoniji obećane su joj za „očuvanje blagonaklone neutralnosti").[56] Na scenu su stupili brojni aktivisti VMRO, komitske vojvode i lokalni bugarofili koji su olakšavali uspostavu bugarske vlasti.[57]

Mobilizacija vojnih obveznika dovela je do masovnog bežanja makedonskog stanovništva u Bugarsku, što su srpske vlasti tumačile kao posledicu propagande VMRO. Stav makedonske omladine prema novoj mobilizaciji simbolično je iskazan u Kragujevcu 15. aprila 1914. kada su regruti iz Makedonije odbili da polože zakletvu. Neki srpski funkcioneri su smatrali da ove krajeve ne treba tretirati kao „stare granice" Srbije, jer kod makedonskog stanovništva nije bila razvijena svest o osnovnim građanskim obavezama, te je stoga trebalo obustaviti „svako dalje uzimanje vojnih obveznika iz ovih krajeva".[58] Najveći broj dezertera u srpskoj vojsci

---

[55] Isto, 71-73.

[56] Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd 1985, 315-316.

[57] ASANU, br. 13313/8, Zaostavština Stevana Simića, *Velimir Savić*, str. 11-12; br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, str. 5; br. 13313/1, *Ranko Trifunović*, str. 1-5, 9. - U pobrojanim dokumentima se imena Jovana Ćirkovića, Ranka Trifunovića, Velimira Savića i Kostadina Manevića pominju u najnegativnijem kontekstu.

[58] Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1990, 263-264. - Policijski inspektor u Bitolju je jula 1915. zabeležio: „Mi iz starih granica vaspitani smo, tako reći od kolevke, da ne žalimo nikakve žrtve za otadžbinu, dok su kod ovdašnjeg naroda pojmovi o otadžbini, patriotizmu i požrtvovanju još u povoju. On pod Turcima nije služio vojsku – mogao se uvek otkupiti za novac - niti je mnogo mario za svoju tursku otadžbinu... Odmah po dolasku našem u ove krajeve udarili smo na njega kontribucione takse zbog kojih su životne namirnice dvostruko poskupile; zatim su došli carina i vrlo veliki prirezi, pa onda komora za sve vreme bugarskog rata i arnautske pobune, posle ovoga gotovo stalan kuluk, pa poreza koja je i veća i nepravičnija no što je pod Turcima bila i, najzad, ovaj krvav i strašan rat... Ne treba se mnogo čuditi, prema ovome, što ovaj svet, nenaviknut na vojne dužnosti, beži od istih; što se ovde onde već počelo šaputati da je pod Turcima bilo bolje, i što su neke žene pojedinih siromašnih bitoljskih obveznika, koji su juče iznenada pozvani u okružnu komandu i odmah pod stražom sprovedeni u kasarnu - išle ulicama i bacale prokletstvo na nas što smo došli u ove krajeve da ih upropastimo".

bio je upravo iz redova Albanaca i Makedonaca, premda su i *Beogradske novine* pisale o pobuni dva srpska puka na Solunskom frontu.[59] Veliki broj mobilisanih prelazio je iz Đevđelije u okolinu Soluna ne bi li dobijanjem grčkih pasoša izbegli služenje u srpskoj vojsci: procenjuje se da je tokom 1914/15. godine od 80.000 planiranih obveznika 27.789 stanovnika odbilo da se odazove na vojni poziv (34,7%). Samo u januaru 1915. godine 10.761 lice prebeglo je u Bugarsku. U Velesu je čak bio obrazovan „odbor za dezertiranje" potencijalnih obveznika, koji je grupe od po 50, 100 i 150 ljudi prebacivao u Bugarsku. Ipak, do sredine 1915. godine u sastav srpske vojske mobilisano je 58.798 vojnika iz Makedonije (od toga je 84% hrišćana, 15% muslimana i 0,5% Jevreja). U pozadinski sastav ušla su 9.464 obveznika, od čega su 42% činili muslimani.[60]

I po ulasku bugarske vojske u Povardarje sprovedena je mobilizacija kompletnog muškog stanovništva – od 33.000 ljudi formirana je tzv. Jedanaesta pešadijska makedonska divizija. Ova formacija trebalo je da pokaže evropskoj javnosti kako se Makedonci bore za slobodu pod bugarskom zastavom; ipak, odbojnost prema vojsci Makedonci su demonstrirali i u ovom slučaju – od 45.000 pozvanih u bugarsku vojsku, odazvalo se svega 35,5%. Bugarski arheolog i političar Bogdan Filov je, ilustrujući inertnost makedonskih regruta, naveo primer da se u celom Skoplju odazvalo svega 200 Roma i 40 Bugara![61]

Neposredno posle ulaska u Vardarsku Makedoniju Bugari su je podelili na dve administrativne zone: Moravsku i Makedonsku vojno-inspekcijsku oblast sa sedištem u Skoplju. Za devet okruga *Makedonske oblasti* bio je nadležan bugarski načelnik koji je imao na raspoloženju 25.000 policajaca i Dopunski makedonski puk za poslove straže. Stanje korupcije i permanentne rekvizicije bili su obeležje bugarske uprave u Makedoniji sve do 1918. kada je MVIO podeljena na dva brigadna okupaciona reona i jednu operativnu zonu.[62]

Posle oslobođenja Bitolja i okoline u novembru 1916. srpsko Ministarstvo vojno je objavilo mobilizaciju svih muškaraca od 18-50 godina starosti, sa namerom da nadomesti dotadašnje gubitke. Popuna kadra srpskih snaga iziskivala je i regrutaciju ograničeno sposobnih lica što je u bližoj perspektivi rezultiralo izuzetno slabim odzivom. Represalije nad neposlušnim regrutima prerasle su u preduzimanje „najstrožijih mera" prema njihovim porodicama, a dovitljiviji begunci su se zapošljavali kao radnici kod francuske i italijanske komande, ne bi li se tako spasli mobilizacije. Do aprila 1917. regrutna komisija je uspela da prikupi svega 2.781 vojnog obveznika, pa je Vrhovna komanda ocenila da kod makednoskog stanovništva postoje „opšta odvratnost prema ratu", osećanje političke nesigurnosti, nada da će eskivirati vojnu obavezu i „želja za zaradom". Srpske vojne vlasti

---

[59] Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad 1990, 78-79; Beogradske novine, 25. I 1918, 1; 15. II 1918, 2; 29. V 1918, 1.

[60] Aleksandar Apostolov, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna do izborite za konstituanta – 28. noemvri 1920*, Godišen zbornik, tom 13, Filozofski fakultet Skopje, 1962, 28-29, 38; IMN/4, 88-90. – Za potrebe srpske vojske oduzeto je: 12.848 konja, 5.851 volova i krava, 1.175 bivola, 377 mazgi, 1994 magaraca, 153 konjskih i 2629 volovskih kola (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Popisnik 4/3, kutija 73, fascikla 2, Izveštaj Komande trupe nove oblasti upućen Vrhovnoj komandi Đ. O. br. 8530, sept. 1915).

[61] IMN/4, 90.

[62] Isto, 91-93.

bile su svesne da je stanovništvo Makedonije službu u srpskoj vojsci doživljavalo kao nametnutu obavezu i prirodno ih je smatralo za „nesiguran elemenat". Iz tog saznanja proistekla je odluka Vrhovne komande od 12. februara 1917. da se takvi obveznici raspoređuju isključivo u radnička odeljenja i pozadinske formacije. Pošto se i ova mera pokazala jalovom, Ministarski savet je u maju 1917. doneo odluku o otpuštanju najvećeg broja makedonskih obveznika, čime bi u sastavu srpske vojske ostala samo lica regrutovana 1914/15. godine, ali je Vrhovna komanda suzila krug kandidata za demobilizaciju (u obzir su uzimani samo hranioci porodica, sveštenici, predsednici opština i kmetovi). Oprečni stavovi Vrhovne komande i Ministarskog saveta uslovili su da se regrutacija i dalje nastavi istim tempom. Tek krajem 1917. vojne vlasti su došle do zaključka da „jaki politički razlozi zahtevaju da se svi otpuste", jer se očekivalo pojačanje iz Rusije i Bizerte.[63]

Nakon „albanske golgote" kroz koju je prošla srpska vojska, njen boravak na južnom makedonskom ratištu poslužio je kao dobra prilika da se učine konkretniji politički koraci. Tome je pogodovalo i nesređeno stanje u Grčkoj (paralelna vlada Venizelosa i loša pozicija kralja Konstantina), čime se Srbiji pružila mogućnost da stupi u neposredan dodir sa makedonskim stanovništvom koje je bilo pod grčkom upravom. Zaoštravanje odnosa između Antante i zvanične Atine tokom 1916. godine bilo je plod flegmatičnog odnosa grčkih vlasti prema jedinicama bugarske vojske, a na stvaranje Venizelosove *Privremene vlade* u Solunu nije gledano blagonaklono u srpskoj vladi jer je postojala bojazan da bi učešće grčkih dobrovoljaca na strani savezničke vojske moglo rezultirati značajnim političkim dobicima Grčke u Makedoniji. I pored Venizelosove propagande i obećanja da će angažmanom na strani Antante Grčka dobiti Bitolj, Dojran i Đevđeliju, odziv grčkih vojnih obveznika bio je više nego skroman.

Pošto je početkom 1916. u Solunu otvorena Kancelarija vladinih komesara, omogućeno je formiranje srpske civilne policijske službe i na teritoriji Egejske Makedonije. Srpska Vrhovna komanda je uz saglasnost generala Saraja postavila svoje „vojno-putne stanice" oko Vodena i njihova deklarativna briga bila je „bezbednost pozadine". Grčke vlasti su se žalile da su srpski civilni policijski organi često prekoračivali svoja ovlašćenja: pritvarali strane podanike, dolazili u kontakt sa lokalnim stanovništvom, proterivali grčke vlasti i zatvarali grčke škole, raspravljali međusobne sporove meštana, ometali grčke činovnike u prikupljanju poreza i sl. To je bio povod da francuska komanda znatno ograniči dalji rad srpskih policijskih organa. Međutim, ni to nije bila prepreka da srpska vlada u martu 1917. pojača svoj policijski aparat osnivanjem posebne službe bezbednosti koja se bavila zaštitom članova kraljevske kuće, praćenjem i hvatanjem uhoda i vojnih begunaca, kontrolom saobraćajnih komunikacija i zbrinjavanjem izbeglica. Da bi srpska vlada raspolagala kvalifikovanijim podacima o makedonskoj teritoriji („da bi te podatke iskoristio u političkom cilju i radi eventualne diskusije u javnosti") Pašić je oformio stručnu komisiju čije je članove oslobodio vojne obaveze i poslao ih na teren.[64]

---

[63] D. Todorović, *Politička aktivnost srpske vlade na teritoriji južne Makedonije u 1917. godini,* Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1966, 132-135.

[64] Isto, 97-109, 114-118.

Do formalnog regulisanja odnosa na „reokupiranoj teritoriji" između Srbije i savezničkih jedinica došlo je posle zauzeća Bitolja (novembar 1916). Pošto je grad još uvek bio na dometu neprijateljskih topova pregovori su se odvijali na Krfu gde je i doneta *Deklaracija o vojno-krivičnoj odgovornosti*. Ovaj dokument ocenjen je važnim po prestiž srpskih vlasti u Makedoniji, jer im je pružao mogućnost da na makedonskoj teritoriji razviju sopstvenu obaveštajnu službu „i da ako je potrebno pritvaraju i francuske poverenike". Bitolj je ponovo postao sedište srpskog okružnog načelstva koje je, doduše, u ratnim okolnostima i pod svakodnevnim bombardovanjem, sa mukom prikupljalo komunalne prihode (samo 4. avgusta 1917. od 17-21 časova bugarsko-nemačka artiljerija ispalila je na Bitolj 2.000 granata!).[65] U gradu je zamrla trgovina, a osnovne životne namirnice bile su gotovo nedostupne za iscrpljeno stanovništvo. Poluuspostavljena srpska administracija imala je nekoliko svojih kancelarija po okolnim selima, a štabovi srpskih jedinica su u okviru svoje operativne zone bili ovlašćeni da hvataju vojne begunce, sprečavaju krađe, pljačke i preprodaju oružja, da vrše uviđaj, rešavaju sukobe između srpsko-savezničkih organa i meštana, da izdaju dozvole za otvaranje kantina, za prodaju namirnica i duvana, kao i da ispituju mesne političke i ekonomske prilike. Meštani makedonskih naselja su se žalili na postupke nekih srpskih i savezničkih vojnika: Srbi su navodno krali stoku, dok su francuski vojnici „rušili kuće, upotrebljujući građu za gorivo i napadali žene". Zato je Pašić, u strahu da Makedonija na zahtev Antante ne postane plebiscitna zona, sugerisao neke mere kojima bi se takav negativan sled događaja prevupredio.[66]

Slični povodi uticali su na srpsku vladu da pri svom Ministarstvu unutrašnjih dela oformi *Odeljak za ishranu stanovništva*. Akciji deljenja namirnica iz centralnog magacina u selu Baču prethodila je naročita inspekcija koja je utvrđivala imovno stanje ljudi u području, na osnovu koga im je pomoć izdavana. Policijski pisari su dobili zadatak da svakodnevno obilaze sela, staraju se o stanju crkava, škola, groblja i puteva, dok je stanovništvu bilo dozvoljeno da seče drva za ogrev i koristi drveni ugalj. Imućniji žitelji bitoljskog sreza mogli su kupiti namirnice iz kontigenta humanitarne pomoći (petrolej, so, mast, sapun). Pomoć u ishrani delile su i neke savezničke komande, naročito u slučajevima kada bi prethodno evakuisale cela sela. Tokom 1917. godine srpska vlada je preduzela mere za popravku stambenih zgrada čime se svesno išlo na zadobijanje „bratskih simpatija" i privrženosti naroda kome su Bugari porušili kuće („a mi im opravljamo i podižemo"). Osnivanje Vojno-privredne direkcije (januar 1917) simbolizovalo je ekonomski legitimitet srpske države u Makedoniji: prvi put posle 1915. na delu Makedonije srpska vlast je organizovala privrednu aktivnost i ubirala njene plodove, nezavisno od savezničkih zemalja (setva, baštovanstvo, kosidba i sabiranje letine, snabdevanje

---

[65] Aleksandar Apostolov, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna do izborite za konstituanta – 28. noemvri 1920*, Godišen zbornik, tom 13, Filozofski fakultet Skopje, 1962, 37.

[66] D. Todorović, *Politička aktivnost srpske vlade*, 126-127. – Između ostalog, Pašić je predlagao ubacivanje „naročitih agitatora" u arnautska sela, dok je ministar prosvete dobio zaduženje da za muslimanska sela „upotrebi" proverene hodže i muftije, a da metode podesi „prema obrazovanju i shvatanju" Arnauta i Turaka. Pašićev predlog prihvaćen je na sednici Ministarskog saveta februara 1917. pri čemu je ministru prosvete stavljen na raspolaganje poverljivi kredit od 300.000 dinara.

vojske, transport, rudarstvo, šumarska i manufakturna industrija itd). Savezničke trupe morale su plaćati seno Direkciji, što je često dovodilo do incidentnih situacija, naročito kada su u pitanju bili italijanski vojnici koji su uništavali useve. Prema mišljenju Desanke Todorović srpska vlada je nameravala da posredstvom Direkcije „u interesu odbrane svojih nacionalnih interesa u Makedoniji i političkog prestiža kod saveznika (...) dostigne nivo predratne proizvodnje".[67]

Međutim, pogledi srpskih saveznika na stanje i perspektivu Makedonije tokom 1916/17. godine bili su više nego zabrinjavajući. Kada je u posed srpske Vrhovne komande došla knjiga namenjena engleskim vojnicima, prema kojoj je makedonsko stanovništvo bilo „bugarske narodnosti", srpska diplomatija je uložila protest štabu engleske armije, a povedena je akcija i u samom Londonu. Prisustvo bugarski orijentisanih oficira u štabu generala Saraja podstaklo je delatnost srpskih obaveštajaca koji su ustanovili da su to bili mahom francuski oficiri koji su u vreme reformne akcije u Makedoniji (1903-1908) službovali u tzv. makedonskoj žandarmeriji. Francuski oficiri su se tokom 1917. godine neprekidno raspitivali o etničkoj strukturi Makedonije prikupljajući podatke o govoru i raspoloženju meštana, a postojale su i indicije da su Francuzi uveliko vršili popis stanovništva zabranjujući seljacima „da završavaju svoja prezimena sa -*ić* ili sa -*vić*".[68] Istraživanja Ivana Katardžijeva su pokazala da je komanda Istočne armije ozbiljno razmatrala mogućnost stvaranja autonomne Makedonije pod protektoratom velikih sila „s francuskim uticajem kao najpresudnijim".[69] Na to ukazuje i anketa koju je u aprilu 1918. sproveo francuski Trgovinski biro sondirajući kapacitete makedonskog tržišta za plasman francuskih industrijskih proizvoda. Pošto je dobijen negativan rezultat, anketa je prerasla u ispitivanje „političke geografije Makedonije", što je srpska vlada pomno pratila sa Krfa beležeći utiske lingviste Anrija Vajana da u Makedoniji postoji samo „makedonski jezik", a da su običaji i kultura „neosporno srpski".[70]

Razvoj događaja na zapadnim frontovima i sazrevanje ideje kod saveznika da je postojanje austrougarske monarhije postalo izlišno, ubrzali su rasplet i na istočnom frontu. Odluka Antante za ofanzivu na Solunskom frontu bila je plod zajedničke inicijative Francuske, srpske vlade i srpske Vrhovne komande. U sastavu francuske Istočne vojske bilo je 30 divizija sa 690.000 ljudi, 2.060 topova, 2.980 mitraljeza i 200 aviona: najbrojniji je bio francuski kontigent, dok su srpske trupe brojale oko 140.000 ljudi. Francuzi, Britanci i Srbi nastupali su sa centralnog dela fronta, dok su na bokovima bili jedan italijanski (levo, iz Albanije) i jedan grčki korpus (desno). Na drugoj strani fronta stajale su formacije Centralnih sila: I, II i IV bugarska armija, XI nemačka armija i XIX austrougarski korpus, sa oko 600.000 ljudi, 1.743 topa, 2.872 mitraljeza i 80 aviona. Za glavni napad određen je front srpske vojske, tj. oblast Dobro Polje koja se našla pred II srpskom armijom. Brižljiva priprema napada ogledala se u neprekidnom dovlačenju francuskog naoružanja

[67] Isto, 129-138.
[68] Isto, 110-111.
[69] Ivan Katardžiev, *Antantata i makedonskoto prašanje vo tekot na 1918. godina*, Glasnik INI, br. 2, Skopje 1964, 40.
[70] IMN/4, 96-99.

koje je preplavilo gradove i mesta u kojima je saveznička vojska bila stacionirana. Dvomesečne pripreme podrazumevale su i ambiciozne radove na infrastrukturi (železnice, putevi, aerodrom), dopremanju municije i hrane, izradi geografskih i topografskih mapa i tajnost akcija (noćni pokreti, mere kamuflaže, kontrola iz vazduha). Prva armija srpske vojske (gen. Petar Bojović) nalazila se na levom krilu i bila je sastavljena od Drinske, Dunavske i Moravske divizije. Stepa Stepanović je bio na čelu Druge armije koja se sastojala od Šumadijske, Timočke i Jugoslovenske divizije i delovala je sa desnog krila.[71] Konjička divizija je bila direktno pod Vrhovnom komandom. Tako je srpska vojska sa saveznicima posle trogodišnjeg odsustva na tlo Vardarske Makedonije stupila sa 580 topova i minobacača, 736 mitraljeza, 2.610 puškomitraljeza i 81 avionom.

U proboj Solunskog fronta savezničko-srpska artiljerija je krenula 1. septembra 1918. godine. Posle artiljerijske paljbe pokrenuta je i srpska pešadija 15. septembra (trodnevna dobropoljska bitka). Već 21. septembra Druga armija izbila je na Vardar od Demir-Kapije do Negotina, presecajući tako vardarsku magistralu, dok se Prva armija približila liniji Veles-Prilep. Bugarska vojska je posle bezuspešnog kontraudara krenula u povlačenje preko Kavadara ka Štipu, a izbijanjem srpsko-savezničke vojske na Vardar kod Krivolaka i Velesa, bugarske snage su prepolovljene. Povlačenje Nemaca i Bugara uslovilo je i posustajanje Austro-Ugara u Albaniji odakle ih je gonio italijanski korpus. Nemački i austrougarski vojnici povlačili su se na sever dolinom Morave, posle nekoliko surovih okršaja (Tabanovac, Kumanovo, Leskovac, Niš, Deligrad, Bagrdan, Požarevac).[72]

Ulazak Britanaca u Strumicu, napredovanje Francuza, masovna dezerterstva Turaka i Arnauta, kao i ulazak delova srpske Prve armije u Veles i njeno kretanje ka Ovčem Polju, ubrzali su kapitulaciju Bugarske (*Vojna konvencija o obustavi neprijateljstva* potpisana je 29. septembra u Solunu).[73] Britanski *Daily Chronicle* (19. 9. 1918) izrazio je očekivanje kako bi uskoro i Turska mogla krenuti bugarskim stopama, čime bi savezničke zemlje dobile prohodan put ka moreuzima, „cerealijama južne Rusije i petroleumu sa Kavkaza". Na dan bugarske kapitulacije Druga armija srpske vojske izbila je na bugarsku granicu, Prva armija na liniju Kumanovo-Kriva Palanka, dok su Francuzi oslobodili Skoplje. Pošto je Franše d' Epere pregrupisao srpske trupe, Prva armija je krenula ka severu dolinom Južne Morave, dok se Druga armija okrenula prema Kosovu i zapadnoj Srbiji. Okretanje Druge armije sa bugarske granice na zapad (preko Skoplja i Kačanika) tumačeno je na više načina, ali je suština uglavnom ista: „jer Saveznici nisu dozvolili da srpska vojska ulazi u Bugarsku".[74] Jugoslovenska divizija je ostavljena za dejstva protiv Austro-Ugara u Crnoj Gori i Metohiji, a glavni deo je produžio pravcem Raš-

[71] Jugoslovenska divizija je formirana od jedne dobrovoljačke brigade i Vardarske divizije.

[72] Nikola Colović, *Vojna akcija 1914-1918*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1929, II, Beograd 1929, 665-666.

[73] *Vojna konvencija* je regulisala uslove obustave neprijateljstava između Bugarske i Savezničkih sila. Njome je Bugarska bila prinuđena da evakuiše zauzete teritorije u Srbiji i Grčkoj, uz obavezu da sprečava krađu stoke, žita i drugih materijalnih dobara. Kompletnoj bugarskoj vojsci sledila je demobilizacija, kao i obaveza predaje oružja i konja savezničkim komandama (Velika Srbija, br. 876, Solun 1918, str. 1).

[74] Milivoje Antonijević, *Užičani u Prvom svetskom ratu*, Titovo Užice 1986, 152-153.

ka-Kraljevo-Čačak (29. oktobar). Šest dana kasnije Austro-Ugarska je kapitulirala, što je učinila i Nemačka 11. novembra.

U trenutku potpisivanja primirja od strane Bugara najveći deo Vardarske Makedonije bio je oslobođen nemačko-bugarske okupacije. Stoga su poslednja tri meseca 1918. godine protekla u znaku ponovne uspostave srpske vlasti, prekinute 1915. godine. Postradala Makedonija (razoreni gradovi i saobraćajnice) bila je dužna da vrši snabdevanje savezničke vojske („celokupna žetva pirinča u Kočanskom srezu oduzeta je od proizvođača koji su ostali da gladuju"). Bezobzirno ponašanje francuskih vojnika (poreklom iz kolonijalnih područja) dovodilo je makedonske seljake do očaja: senegalski vojnici su često razvlačili plen i seljacima otimali stoku (npr. u Krivolaku), mada je bilo i drugačijih utisaka. U izveštaju bitoljskog školskog nadzornika Vladimira Vemića iz 1919. godine stoji: „Po celoj varoši bile su razmeštene savezničke trupe skoro svih rasa i boja, i nije bilo retko videti gomilicu dronjavih mališana, okupljenu oko kazana u kome su Senegalci, Indo-Kitajci i dr. kuvali svoj vojnički ručak, čekajući da dobiju ostatke jela, koje su im ovi duševni ljudi davali...".[75] Svest o nepopularnosti rekvizicija (uključujući i primoravanje lokalnog stanovništva da svoje prezime proširi za dva slova) naterala je Pašića da savetuje srpske vojnike da takvim merama pribegavaju samo „u krajnjoj nuždi".[76] Naredbom načelnika štaba Vrhovne komande vojvode Mišića od 9. septembra 1918, srpskim oficirima i vojnicima je naloženo, da shodno srpskoj vojničkoj časti i tradiciji „ne diraju imovinu i čast građana oslobođenih krajeva", jer bi u protivnom bili najstrože kažnjeni.[77] Dolazak srpskih trupa na Kosovo i Metohiju u oktobru i novembru 1918. simbolično je označio kraj trogodišnjih privilegija koje su uživali Arnauti, pa je time pospešio i novi talas albanskih izbeglica.[78]

*

Oblast Makedonije pretrpela je velika ratna pustošenja u Prvom svetskom ratu. Prema proceni Delegacije SHS u Parizu, koja je podneta Reparacionoj komisiji Mirovne konferencije (1919), ukupna šteta koju su tokom Prvog svetskog rata pretrpeli prostori Srbije, Makedonije, Kosova i Metohije iznosila je 7-10 milijardi zlatnih franaka.[79] Tragovi nasilja bugarske vojske bili su uočljivi na svim delovima Makedonije i jugoistočne Srbije. Rušenje srpskog groblja u Kratovu, skrnavljenje ikona i fresaka u crkvi Sv. Nikole pored Kratova i fizičko sakaćenje seljaka u štipskom srezu, samo su deo fotografski zabeleženih zločina. Francuski fotografi su snimili i potresne prizore iz Ljubotena – kosture 118 srpskih vojnika koji su u trenutku bugarskog napada (1915) ležali u štipskoj bolnici.[80] Na bugarskoj okupacionoj teritoriji ubijeno je 49.000 ljudi (u prištinskom i prizrenskom okrugu) i 35.000 u „srpskim krajevima" Makedonije, tj. u devet makedonskih srezova.[81]

---

[75] Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Ministarstva prosvete (66), fasc. 1491, arh. jed. 1628, p. br. 25429/19.

[76] B. Hrabak, D. Janković, *Srbija 1918*, Beograd 1968, 172-173.

[77] Velika Srbija, br. 870, Solun 13. septembra 1918, str. 2.

[78] Đ. Borozan, n. d. 74.

[79] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd 1988, 55.

[80] *Album des crimes Bulgares, Annexe aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en general, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupee*, Paris 1919, 12-13, 20, 57-62.

[81] Vladimir Stojančević, *Opšte prilike u okupiranoj Srbiji i principi okupacione politike*, Leskovački zbornik, knj. XXXVIII, Leskovac 1998,17-18.

Pored ljudskih gubitaka, materijalna šteta najpogubnije se iskazala u domenu saobraćajnih komunikacija. Porušeni mostovi, pruge i tuneli nisu predstavljali samo trenutnu materijalnu štetu, već i veliku prepreku za dalju privrednu perspektivu. Ažurnošću srpske vlade, već 1919. štampano je nekoliko publikacija kojima je svet bliže upoznat sa razaranjima koja su uzrokovale nemačko-bugarske snage. Naročito pedantnim pokazao se Ranislav M. Avramović, glavni inženjer Srpskih državnih železnica, koji je kao savetnik i tehnički ekspert učestvovao u izradi jedne takve publikacije. Na delu pruge Skoplje-Solun, na ulasku u Zelenikovo, uništen je čelični most dužine 60 metara, a na Vardaru je stradao i most dug 54 metra. Bugarska vojska je 1918. godine potpuno razorila i čelične mostove kod Demir-Kapije i Đevđelije.[82] Sistematsko razaranje Bitolja dovelo je do raseljavanja 20.000 stanovnika: Bitolj su prvo granatirali Francuzi, potom Nemci i Bugari, ispalivši 13.415 projektila od kojih je stradalo 508 lica, ranjeno 755, dok je 3.198 kuća teško oštećeno ili skroz uništeno.[83] Na drugoj strani, sile Antante su potpuno uništile Dojran čije je stanovništvo najvećim delom iseljeno u Strumicu i Valandovo.

Oslobađanje „Južne Srbije" različito je prihvatano kod lokalnog stanovništva koje su glad, epidemije pegavog tifusa i „španskog gripa" potpuno destkovali.[84] U nedostatku kasarni srpski vojnici su se useljavali u privatne kuće čime je epidemiološka situacija pogoršana. Ionako primitivno privređivanje dovedeno je do haosa, trgovina je paralisana. Da bi napaćenom stanovništvu uzvratila brigom, jugoslovenska država se 1922. obavezala da će mu isplatiti naknadu štete („duž vojišta prema Srbiji i Crnoj Gori") koja mu je učinjena tokom 1914/15. godine. Sudovi su dosuđivali odštetu isključivo pripadnicima srpske narodnosti, i to za nekretnine (kuće, zemljište, voćnjak, livada, vinograd) i pokretnu imovinu (ukradena dobra: knjige, novac, nakit; poljoprivredni proizvodi, stoka, sirovine, građa, pribor, pokućstvo).[85] Ova, u suštini diskriminatorska klauzula o „poželjnoj nacionalnosti", trebalo je da ima nedvosmisleno dejstvo: ko je želeo nadoknadu štete, morao se i „ispravno" opredeliti. Vrlo je verovatno da su tadašnja antropološka saznanja o „utilitarizmu" i „poslovnom duhu" stanovništva juga bila dovoljna garancija da će ova akcija doneti i neke usputne rezultate. Osim toga, stanovništvo je bilo dužno da prijavljuje svu pokretnu i nepokretnu imovinu „neprijateljskih podanika" koja je ostala na području „Južne Srbije". Svako prikrivanje istine sankcionisano je novčanim kaznama od 500 do 100.000 dinara „u korist Invalidskog fonda".[86]

Sredstva iz ratnih reparacija redovno su mimoilazila Makedoniju, pri čemu desetine hiljada grla stoke iz Bugarske nije usmereno u oblasti koje su tokom rata doživele uništavanje stočnog fonda. Ministri su takvu politiku pravdali kontradiktornim izjavama – čas su tvrdili da je stoka bila suviše ugojena da bi izdržala putovanje, čas da je bila slaba i neuhranjena za transport na jug![87] Ni 60.000 ovaca i

---

[82] *Serbie. Pillee - Saccagee, Destructions des Chemins de Fer*, Paris 1919, 75-78.

[83] IMN/4, 95-96.

[84] Velika Srbija, br. 873, Solun 1918, 2; br. 871, Solun 1918, 1.

[85] Službene novine Kraljevine SHS, br. 141, 25. jun 1923, 1-2. - Jedna porodica mogla je npr. na ime odštete za nameštaj i posuđe dobiti maksimalno 30.000 dinara, za odeću i obuću do 10.000 i na svako dete još po 2.000 dinara. Takva pitanja rešavali su sudovi za ratnu štetu.

[86] *Uredba o imovini neprijateljskih podanika*, Beograd 1920, 1-4.

[87] A. Apostolov, *Vardarska Makedonija*, 47-48; Julijana Vrčinac, *Kraljevina SHS od ujedinjenja do Vidovdanskog procesa*, Beograd 1956, 22-23.

17.500 goveda koje su Nemci dali na ime ratne odštete nisu završili u postradalim okruzima Južne Srbije, jer je država stoku vrednu 136 miliona dinara prodala ispod cene grupi ljudi okupljenih oko Radomira Pašića, Janeza Pucelja i hrvatskog preduzetnika Hafnera.[88] Inače, prikupljanje stoke iz ratnog plena i transport do vojvođanskih „depoa" obavljale su vojne vlasti, dok je raspodelu vršilo Ministarstvo ishrane i obnove zemlje, prema „oštećenosti" pojedinih okruga. Prvenstvo za dobijanje stoke trebalo je da imaju ratni invalidi i njihove porodice, koji je prvih godinu dana po dobijanju nisu smeli prodati.[89]

Bez obzira na očigledan nesklad između predviđenih sredstava i realnih potreba razorenih makedonskih okruga (kao i odnosa prema okruzima izvan Južne Srbije), mnogo veći problem predstavljali su ratni invalidi i porodice čiji su hranitelji poginuli boreći se u srpskoj vojsci. Prema proceni Ministarstva socijalne politike oko 95% invalida činili su zemljoradnici, od kojih je manji broj bio uključen u program „reedukacije" koji se sprovodio po francuskim gradovima. Odeljenje za invalide pomenutog ministarstva imalo je svoje odseke u Bitolju, Kumanovu, Novom Pazaru, Prištini, Peći, Prizrenu, Skoplju i Štipu koji su 1919. godine od ukupne svote socijalne pomoći (za ortopedske bolnice, sanatorijume, proteze i sl) dobili 25%, naredne godine 49%, a 1922. godine „nove pokrajine" su dobile 55% ukupnih sredstava![90] Međutim, brojno stanje invalida i porodica palih ratnika kojima je **stvarno** isplaćena invalidska potpora pokazuje da su okružne finansijske uprave na jugu aprila 1922. isplatile svega 5% isplaćenih sredstava u Kraljevini SHS, a slična situacija bila je i sa brojem porodica palih ratnika (6,5%):

Broj isplaćenih invalida i porodica palih ratnika

okružna finans. uprava	broj invalida	broj porodica palih ratnika
Bitolj	97	1.017
Novi Pazar	89	1.665
Priština	224	1.876
Peć	62	1.695
Skoplje	224	2.346
Štip	68	433
JUŽNA SRBIJA (svega)	764	9.032
KRALJEVINA SHS (svega)	15.703	137.663

Izveštaj Odeljenja za invalide Ministarstva socijalne politike u god. 1918-1921, Beograd 1922, s. p.

Statistika istog ministarstva pokazala je da je na području Vardarske divizijske oblasti bilo najviše ratnih invalida. Istovremeno, na području divizijskih oblasti Južne Srbije bilo je posle lekarskih pregleda najmanje odbijenih zahteva za invalidskom potporom. Od ranjenih vojnika iz Južne Srbije koji su se 1922. godine prijavili za lekarski pregled odbijeno je 17,5% ljudi, dok na jugoslovenskom nivou 39% zahteva nije prihvaćeno. Činjenica, da na području Bitoljske, Vardarske i Kosovske divizijske oblasti nije registrovano postojanje „privremenih invalida" rečito govori o stepenu fizičkog stradanja stanovništva na jugu.[91]

---

[88] Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 239-246.
[89] *Pravilnik za podelu stoke ratnog plena*, Beograd 1919, 4-7.
[90] *Izveštaj Odeljenja za invalide Ministarstva socijalne politike u god. 1918-1921*, Beograd 1922, 3, 50-51, 97.
[91] Isto, s. p.

Prva glava

PROSTOR I LJUDI

Geografski prostor. Klimatsko - pedološki uslovi

Značaj moravsko-vardarske doline za teritorijalni razvitak Srbije imao je oduvek razmere važnog državnog interesa, zbog čega je smeštanje ove „osovine i kičme" sa svom njenom „privlačnom i centrališućom snagom" u jedinstvenu pravno-političku celinu bilo logična osnovica njenog nacionalnog programa. Otuda potiče i „nagonska" težnja Srba ka jugu i napor srpske države da „svesno radi i teži silasku u Povardarje", kako je primetio Jovan M. Jovanović.[1] Pošto je 1833. dobila sliv Timoka i krenula uz Ibar, Srbija se posle rata sa Turskom 1878. godine rasprostrla gotovo čitavom dolinom Južne Morave. Odredbama Bukureštanskog mira srpska država je dobila skoro celo Povardarje; Crna Gora se takođe proširila na račun turske carevine i to prema istoku, zahvativši zapadni deo plodne Metohije. Zavisno od ugla posmatranja, deoba Makedonije je na jednoj strani viđena kao „čerečenje" i „reokupacija" kompaktne istorijske, geografske i etničke celine, dok je na drugoj strani sa povećom dozom romantizma slavljena „rekonkvista davno izgubljenih zemalja", pri čemu su ovi prostori unisono predstavljani kao „nerazlučivi delovi, krv jedne krvi, kost jedne kosti".[2]

Stvaranjem jedinstvene Kraljevine SHS došlo je do izvesnih korekcija jugoistočne i jugozapadne granice. Istočna granica jugoslovenske države prema Bugarskoj išla je razvođem Vardara i Strume, preko visokih nenaseljenih venaca Stare Planine, Osogova i Maleških planina i stoga je predstavljala dobru prirodnu granicu. Cvijić je smatrao da princip prirodne granice vredi samo „ako je stalno kontrolisan etnografskim principom". Pošto je moravsko-vardarska dolina bila saobraćajna komunikacija od izuzetnog značaja za Kraljevinu, granica je posle Prvog svetskog rata pomerana dalje na istok kod Caribroda, Bosiljgrada i Strumice, odnosno kod onih mesta iz kojih se pomenuta komunikacija najlakše mogla ugroziti. Puste planinske granice između Bosiljgrada i Strumice imale su tu nezgodu što je duž njih bilo najteže kontrolisati prelazak komitskih četa. Ipak, Međunarodna komisija za razgraničenje povukla je graničnu liniju 1920/22. godine i ova granica smatrana je „topografskom", a nikako etničkom međom.[3] Granica prema Grčkoj bila je u geografskom smislu veštačka, jer je presecala vardarsku dolinu i bitoljsko-lerinsku ravan. Ova granica je prekidala skopsko-solunsku i bitoljsko-so-

---

[1] J. M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do Oslobođenja*, 22-23.

[2] Vojislav S. Radovanović, *Veliki kralj i Južna Srbija*, Beograd 1934, 3-4.

[3] Jovan Cvijić, *Granice i sklop naše zemlje*, Cijićeva knjiga, SKZ, Beograd 1927, 3; Branko Pavlica, *Jugoslovensko-bugarska državna granica*, Leskovački zbornik, XXXVIII, Leskovac 1998, 33-36. - Bugarska je Kraljevini SHS morala ustupiti 2.400 km^2 svoje teritorije na kojoj je živelo 115.000 ljudi: Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb 1929 (dalje: PAJL), glava I, str. 1.

lunsku komunikaciju razbijajući time saobraćajne veze Soluna sa zaleđem. Iako neprirodna, granica sa Grčkom je pokazivala znake političke stabilnosti, za razliku od onih prema Bugarskoj i Albaniji. Jugozapadna granica prema Albaniji uglavnom se kretala preko visokih planina kao što su Jablanica, Korab, Koritnik i Prokletije, pa je zato i ova kombinovana rečno-planinska linija predstavljala dobru prirodnu među.[4] I posle povlačenja te granice (1913) čete arnautskih pljačkaša stoke su se aktivirale na jesen prelazeći u oblasti istočno od Drima. Pošto su jugoslovenske straže i graničari bili prinuđeni da ih gone i preko ugovorne linije zauzimajući privremeno najpovoljnije položaje „radi nadzora", ova granica je dugo vremena bila samo „široki pojas".[5] Prema Đ. Borozanu, iako nije bila idealna, albanska granica je u narednom periodu ipak „izdržala probu vremena".[6]

*

Tragajući 1906. godine za balkanskom oblašću koja bi mogla biti geografsko jezgro ili politički centar za stvaranje velike države, Cvijić je došao do zaključka da bi to po svojim karakteristikama najpre mogla biti skopsko-preševska oblast, tj. severni obod prostora koji je u Kraljevini SHS nazivan Južnom Srbijom. Preševsko razvođe je kao „terenski ključ" spajalo i zatvaralo doline Morave i Vardara i nije predstavljalo komunikacionu prepreku, a njegove reke su svojim sporim tokom činile da je bilo „teško zapaziti da li teku Moravi ili Vardaru". Dobre veze ove oblasti sa Kosovom, tetovskom kotlinom, kao i stari karavanski put od Skoplja ka Poreču, učvrstili su Cvijića u uverenju da je ovaj kraj „balkansko jezgro", a ne prostor Kosova i Metohije, kako je retorički ponavljano među srpskim političarima. Skopsko-preševska oblast imala je dobru vezu i sa Bugarskom (krivorečki ili ćustendilski put). Značaj bosansko-kosovskog puta koji je od Mitrovice, preko Rogozne, Novog Pazara i Sjenice vodio ka Bosni, uočio je i Cvijić zaključivši kako se sa Kosova može „jače kulturno i politički uticati na Novopazarski Sandžak, Bosnu i Hercegovinu, no iz Srbije".[7] Nalazeći se tako u „dvoguboj srednjebalkanskoj meridijanskoj udolini", sa svojim središnjim delom oko izolovane i „raspljoštene" planinske mase Skopske Crne Gore, uz značajno dejstvo tektonskih udolina i rečnih „probojnica" koje su bile uperene u svim pravcima, Južna Srbija je označena kao prirodno središte „balkanskog poluostrvskog trupa".[8]

Prostor ove „ivične pokrajine", ili „združenih istorijskih oblasti", kako je Južna Srbija često nazivana, bio je omeđen unutrašnjim granicama prema Bosni i Crnoj Gori koje su smatrane „istorijskim uspomenama" dotle rasparčanih srpskih oblasti i, spoljnim granicama prema Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj. Pokrajina čiji je prirodni položaj bio „umnogome političko-geografski izmenjen" pružala se poput nepravilnog trapezoida od Polimlja na severozapadu, do Đevđelije na jugoistoku u vazdušnoj dužini od 365 km, postupno se šireći od sandžačke „političke zemljouzine". Dinarski, tj. jugoistočni pravac pružanja Južne Srbije kretao se preko raške

---

[4] B. Milojević, *Kakva nam je otadžbina*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, deo I, Beograd 1928, 27-30; St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, Zagreb 1926, 633.

[5] J. Cvijić, *Granice i sklop naše zemlje*, 5-6.

[6] Sa predavanja dr Đorđa Borozana „Savremene recepcije ideje Velike Albanije" održanog na naučnoj tribini Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu 8. decembra 1998. godine.

[7] J. Cvijić, *Centralna balkanska oblast i balkansko teritorijalno jezgro*, Cvijićeva knjiga, 118-125.

[8] Vojislav S. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, Skoplje 1937, 12-13.

oblasti i planinskih visova Starog Vlaha, Kosova i predela velikih kotlina (Metohije, Kosovog Polja, Binačke Morave), ulazeći u „tektonske raklje" dinarskog i šarsko-pindskog sistema na dodiru njihovih severoistočno povijenih planinskih izdanaka - Prokletija i Šare. Prelazeći preko „Skopske Stare Srbije", kotlina i masiva gornjeg Povardarja do jugoistočne Makedonije i stare planinske mase sa ivičnim predelima Crnog Drima i velikih jezera, osovina se završavala na granici šarsko-pindskog i rodopskog sistema. Neki geografi su prirodni završetak tako opružene „Južne Srbije" videli u Solunskom zalivu.[9]

*

U geomorfološkom smislu Južna Srbija je bila pretežno planinska oblast u kojoj su se dodirivala tri planinska sistema: rodopski, dinarski i šarsko-pindski. Višemilenijskim nabiranjem tih sistema stvarane su pukotine i kotline koje je punila voda, te su takvi „duboki zalivi velikog Egejskog mora" bili povezani brojnim klisurama i udolinama zemljišta. Docnijim rasedanjem tla voda je oticala u more pri čemu su ostajala izolovana jezera. Usled odvodnjavanja, isparavanja, kasnije i erozionog dejstva Vardara i njegovih pritoka, nivo izolovanih jezera je splašnjavao, a „za vreme mirovanja voda je udarnom snagom talasa stvarala u pribrežnim partijama obala manje ili veće zaravni, te je u većini sadašnjih kotlina očuvano nekoliko takvih zaravni ili terasa, kao prirodno izgrađenih stepenica".[10] Tako isušene „neogenske" jezerske kotline bile su raspoređene po Makedoniji kao na šahovskoj tabli.[11] Jedna od njih nalazila se u kočanskom polju („...po čijim se ritovima i danas bivoli dave", pisao je M. Jovanović 1933. godine).[12]

Imajući u vidu navedene pojave, nije čudno što je organski svet Juga bio sav razlomljen u velikim kontrastima prirode. Kada je sredinom dvadesetih godina 20. veka provlačena električna instalacija Tetovo-Skoplje, duž celog tetovskog polja na dubini 1,5 m iz šljunka i peska izbijala je voda velikom brzinom, što je značilo da jezera nisu bila potpuno iščezla. Ta niska podzemna voda omogućavala je i bujnu vegetaciju nad zemljom. Visoki planinski lanci koji su predvajali kotline akumulirali su tokom zime velike količine snega i on se lagano otapao sve do leta. Takve planinske vode nisu samo kvasile kotline, nego su ih „trajno pojačavale", donoseći svake godine velike količine humusa od raspadnutog krečnog kamena i sitnog planinskog bilja (otuda se za te planine pričalo kako su ostajale „večito gole"). Zemlja na Kosovu bila je „kao ugalj" – Nemci su u periodu 1915/18. ovaj kvalitetan humus vozovima transportovali za Nemačku jer su smatrali da je bio dragoceniji nego rod sa njega. U Metohiji su preovlađivale niske šume i zapušteno zemljište koje je tek trebalo krčiti i čistiti od šumaraka i korova.[13]

U kretanju sa severa ka jugu Makedonije mogli su se uočiti raznoliki pejzaži. Do izvora Vardara „oko je zasićeno zelenilom", dok se od Velesa prostirao „suri horizont". Šumoviti kompleksi oko demirkapijske klisure upirali su u planine Nidža i Kožuh asocirajući savremenike na „džunglu". Po svojoj „obnaženosti" i otvo-

[9] V. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, 11-12.
[10] P. Vujević, *Mekedonija (i Stara Srbija). Geografija*, u: Narodna enciklopedija SHS, II, 633-634.
[11] V. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, 116.
[12] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 80.
[13] Živko Topalović, *Privredni problemi Juga*, Beograd 1927, 19-20.

renoj lepoti izdvajala se Šar planina koja je prolaznike podsećala na „dugi zid, ištrban vremenom" na čijim se oštrim ivicama redovno pojavljivao divojarac („tamo, gde brzometka još nije uspela da ga utamani"). Na Ljubotinu, jednom od Šarinih vrhova, punom hladnih potoka i izvora, mogle su se takođe videti divokoze kako u begu odranjaju čitave mlazove kamena. Na Ostrovici, drugom šarplaninskom izdanku, uz opojan miris kleke i borove smole moglo se preko dana naleteti na medveda, dok se noću nije mogao sresti „niti kačak, niti ikoji dvonožac". Solunska Glava na Karadžici ličila je na snežnu piramidu među čijim su se istrošenim krečnjačkim masama viđali čopori divljih svinja, srna i vukova. Na padinama Lisca, kitnjastog kraka Jakubice, nazirali su se ostaci šuma koje još uvek nisu bile pretvorene u „ćumur i kozobrst", dok je Gradovačka kosa, ispresecana kozjim stazama, bila „sprljena do stene". Babuna, nekadašnje romantično hajdučko utočište, bila je takođe pretvorena u „obnaženu planinu", podsećajući prolaznike da „primitivac sa stočarskom privredom ne može biti prijatelj šume". Iz šumovitih ogranaka Kožuha do Gradca i Demir-Kapije dopirala je rika jelena „koje još nikoja lovčeva puška nije uznemirila sem po koji tresak dinamita u Vardaru od strane koga privilegovanog ribara".[14]

*

Vardar je sa svojim pritokama Lepencom i Pčinjom predstavljao i geomorfološku granicu između zapadnog i istočnog dela pokrajine. Naime, u istočnoj Makedoniji preovlađivali su masivi sastavljeni od kristalastih škriljaca, granita i mlađih eruptivnih stena, dok su se rasedi uglavnom pružali pravcem uporednika (zapad-istok) - od severa ka jugu bilo je sve više kotlina, a manje masivnih planina. Oblast zapadno od Vardara bila je sasvim drugačijeg sastava i plastike: tamošnji rasedi pružali su se pravcem meridijana (sever-jug), a nesimetrične pindske planine su mahom bile sastavljene od sedimentarnih stena. Bitoljsko-prilepska kotlina je na visini od oko 600 m predstavljala centralnu oblast zapadne Makedonije. U hidrografskom pogledu Makedonija i Stara Srbija dosta su odudarale od severnih i zapadnih delova Kraljevine SHS. Zemljište ove oblasti se uglavnom naginjalo prema jugu i jugoistoku, pa je tako 56,8% ukupne površine Južne Srbije pripadalo slivu Egejskog mora, a 17,4% slivu Jadranskog mora. Najveći rečni sliv bio je sliv Vardara od čijih glavnih pritoka treba pomenuti Tresku, Markovu Reku, Kadinu, Babunu, Crnu Reku, Pčinju sa Krivom Rekom i Bregalnicu sa Krivom Lakavicom. Sve veće reke tekle su pravcem meridijana usled pružanja rasednih linija zapadno od Pčinje i Vardara, ali nisu uvek imale isti smer toka. Priličan broj makedonskih reka izvirao je u kotlinama, a najviše rečnih dolina činila su kotlinasta proširenja, međusobno vezana tesnacima i klisurama.[15] Reka Lepenac se kroz „planinske gužve" probijala prema Kačaniku ulazeći u klisuru, središte nekadašnjeg makedonsko-bosanskog druma. U „sočnoj" mavrovskoj visoravni, ispod visokog Koraba koji je bio sav u oštrim rezovima, razlegao se šum Radike „koji vara čulo prizvukom jezivog ljudskog vapaja". I Treska je bila poznata po svom „varljivom ječanju" uz koje su komiti grčevito stezali kundake svojih pušaka.[16] Kroz stru-

[14] M. Jovanović, *Između Šar-planine i Osogova*, 6-12, 15, 38-42, 63-69, 78.
[15] P. Vujević, n. d. 635-636.
[16] M. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, 16, 27-28, 60.

mičku kotlinu tekla je Strumica (Stara Reka) čije je levo priobalje imalo karakter „slane stepe".[17] Ipak, od svih reka i rečnih slivova u Južnoj Srbiji samo je Bregalnica svojim celim tokom prolazila kroz Kraljevinu SHS:

reka	dužina u km	kroz SHS km	površ. sliva km^2	u SHS km^2
Vardar	350	264	28.096	21.925
Bregalnica	184	184	4.283	4.283
Beli Drim	175	156	11.992	7.424
Crni Drim	122	65	5.256	2.964
Strumica	103	80	2.031	1.681

Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932, 14-15.

Područje Južne Srbije bilo je mesto preplitanja različitih klimatskih tipova. Tu su se sudarale blaga mediteranska sa oštrijom kontinentalnom, srednjoevropskom i istočnoevropskom klimom, ali na takav način, da je njihova kombinacija rezultirala krajnje nepovoljnim klimatskim obeležjima: hladnom i vlažnom kontinentalnom zimom i suvim, gotovo suptropskim letom. Najveći deo Južne Srbije odlikovala je kontinentalna klima, dok je neznatan deo rečnih dolina i kotlina u južnijim krajevima pokazivao uticaje mediteranske klime. Izrazita oblast sredozemne klime bilo je donje Povardarje, južno od Demir-Kapije i okolina Dojranskog jezera, gde je sunce neprekidno sijalo po šest meseci. Ti delovi pokrajine pokazivali su i u vegetacionom smislu odlike mediteranske klime. Tako je Tikveš zbog dobrog zaklona od severnih vetrova bio jedan od najtoplijih basena u Makedoniji, gde je žetva obavljana mesec dana ranije nego u bitoljsko-prilepskoj kotlini. Daleko oštriju klimu imale su metohijska, skopska i bitoljsko-prilepska kotlina, kao i šumski pojasevi na visokim površinama raškog kraja. Individualnost metohijske regije u klimatskom pogledu bila je uslovljena blizinom Jadrana (130 km), osobenošću planinskih masiva (Prokletije, Šare) i kontinentalnim uplivima sa severa. U zapadnom delu Metohije uočena je modifikovana maritimno-kontinentalno-subalpska klima, dok su istočni delovi imali obeležje kontinentalno-subalpske varijante.[18] Zime su i u južnoj Makedoniji bile tako jake, da se 1905. godine plitko Dojransko jezero potpuno zaledilo, baš kao i Vardar kod Đevđelije. U zimskim mesecima količina kiše se povećavala od severa ka jugu, a leti se u istom pravcu, ali nešto sporije, smanjivala. U Bitolju se često dešavalo da u letnjim mesecima ne padne više od 9 mm kiše („u to doba vegetaciju sprže žarki sunčevi zraci, čiji je intensitet znatno povećan velikom vedrinom neba"). Prema tim visokim temperaturama i sušama, leto je u južnim krajevima imalo suptropski karakter i u vreme nesnosnih žega manje reke su potpuno presahale.[19] U takva klimatska obeležja juga savršeno se uklapa slika poslednjeg karavana kamila koji je viđen 1929. godine u okolini Strumice![20]

Tek po osnivanju nekoliko meteoroloških stanica u Južnoj Srbiji (1925-1929) bilo je moguće sistematski pratiti klimatske varijacije. Na osnovu njihovih izve-

[17] *Izveštaji o proučavanju Južne Srbije na terenu*, Glasnik SND, knj. XI, Skoplje 1932, 198-199.

[18] Milan M. Radovanović, *Klimatska regionalizacija Metohije*, SANU, Posebna izdanja, knj. 48, Beograd 1996, 2-4.

[19] P. Vujević, n. d. 636-638.

[20] *Izveštaji o proučavanju Južne Srbije na terenu*, 199.

štaja o prosečnim mesečnim temperaturama može se potvrditi da su najtopliji krajevi bili Skoplje i Radovište, dok su u hladnije oblasti spadala mesta na Kosovu i Metohiji, koje su inače pokazivale odlike srednjoevropske klime i vegetacije. Izrazito niske temperature u januaru i februaru beležene su u Bitolju, Mitrovici i Prilepu, dok su julski dani bili najvreliji u Skoplju, Prilepu i Bitolju. Prema broju dana u godini mogu se uočiti glavne meteorološke tendencije (magla u Mitrovici, kiše u Prilepu, oluje u Bitolju i sl):

Prikaz meteoroloških prilika po broju dana u godini (1929)

meteor. stan.	kiša	sneg	oluja	magla	vedro	oblačno
Bitolj	92	22	27	7	125	48
K. Mitrovica	78	30	5	199	75	113
Prilep	136	35	15	-	73	100
Radovište	80	15	19	23	132	87
Skoplje	76	18	1	8	80	109
Struga	99	21	17	-	120	105

Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932, 25-45.

Proučavanje geografskih odlika ovog područja naučno je utemeljio Jovan Cvijić koji je u Makedoniju radi ispitivanja dolazio u dva navrata: prvi put još kao student 1890. kada je napravio manju ekskurziju do Šar-planine, otkrivši pritom tragove „diluvijalne glacijalne erozije". Sistematsko geografsko proučavanje ovih predela otpočeo je u drugoj polovini 1898. sve do 1905, izuzev 1902. kada mu prilike u Turskoj to nisu dozvoljavale.[21] Rezultate ispitivanja Cvijić je objavio u svom trotomnom delu *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije,* posle čega se posvetio geomorfološkim istraživanjima. Pored tih problema on je ispitivao i klimatsko-fitogeografske prilike ovih oblasti. Prilikom svojih naučnih ekskurzija u Makedoniju Cvijić se nije obazirao na prepreke koje su ga tamo snalazile, nošen „nagonskim interesom za saznanjem naučnih istina".[22] Utvrdio je evroazijski karakter južnih delova Balkanskog poluostrva, posebno ističući značaj njegovih uzdužnih i poprečnih komunikacija. Naime, pod turskom upravom Balkan je činio jednu privrednu celinu, a Turci su održavali samo nekoliko vojničkih puteva, dok je ekonomski saobraćaj nalazio sebi puteve „tamo gde ih je priroda dozvolila" - kroz rečne klisure i planinske prevoje. Oko etapnih trgovačkih stanica gde su noćili karavani nicali su hanovi, potom postepeno i varoši. Apsolutno poverenje koje su lokalni stanovnici imali u saobraćajne prednosti malih brdskih konja i magaraca pretočeno je u poslovicu da je „magarac - najbolji inženjer", jer kuda bi on prošao, tu se sa sigurnošću mogao podići put.[23] Ovakvo shvatanje i praksa nisu godili predstojećim akcijama države na saobraćajnoj emancipaciji južnih krajeva. Posle stvaranja albanske države raskinuta je privredna zajednica Balkana i počelo je otvaranje novih saobraćajnih pravaca koji više nisu bili vezani za diktat prirodnih uslova.

[21] Petar S. Jovanović, *Jovan Cvijić i Južna Srbija*, SKG, knj. XX, br. 4, 1927, 273-274.
[22] B. Ž. Milojević, *Jovan Cvijić. Naučni razvitak i osobine,* SKG, knj. L, br. 2, 1937, 119.
[23] Živko Topalović, *Privredni problemi Juga*, Beograd 1927, 10-11.

Demografske karakteristike. Statistička slika

Na tako specifičnom geografskom tlu živelo je ništa manje karakteristično stanovništvo: kao da je priroda izlila svoju ćud na ljude „nikad mažene ni istorijom ni prirodom", kako je primetio Mihailo Jovanović.[24] Obeležja takve nestalne etničke kompozicije bila su snažna „metanastazička" kretanja (Cvijić) i „lokalna seljakanja" južno i istočno od Skoplja (Radovanović) prožeta permanentnim sezonskim kretanjem stočara i pečalbara.[25] Slikajući širokim lukom odlike buntovnog i nemirnog područja Metohije, Ljubodrag Dimić je došao do zaključka koji se generalno može odnositi na čitav albanski etnički prostor obuhvaćen granicama jugoslovenske države: „U pitanju je prostor u kome je pljačka vid privređivanja i preživljavanja, stanje anarhije i pobune konstanta, velikoalbanska ideja okvir, italijanska i albanska propaganda podsticaj, četovanje i odmetanje od vlasti tradicija, rajetinsko i hajdučko ponašanje crta mentaliteta, mimikrija način života..."[26] M. Jovanović je početkom 30-ih godina napisao kako je eho golih i pustih krševa načinio „čudnu smešu pljačkaša, buntovnika i junaka", te da je deo njihovog atavizma ležao upravo u „žudnji za visinama". Etika brđana i gorštaka bila je, po njegovom mišljenju, izraz stočarske privrede, dok su siromaštvo i odsustvo perspektive označeni kao osnovna smetnja u komunikaciji sa državom: „U takvim prilikama taj svet trebalo je da odoljeva eventualnim udarima kačaka, da ne jatakuje i da ne padne u iskušenje da i sam ne ide u kačake"?![27]

Prema podacima državne statistike Južna Srbija je 1921. godine zahvatala 45.717 km^2 i imala 16 okruga i 59 srezova: okrug Berane (sa 3 sreza), Bijelo Polje (2), Bitolj (6), Bregalnica (6), Zvečan (3), Kosovo (4), Kumanovo (4), Metohija (3), Ohrid (3), Pljevlja (2), Prizren (5), Prijepolje (3), Raška (3), Skoplje (3), Tetovo (4) i Tikveš (5). U pokrajini je bilo 608 opština, 3.557 naseljenih mesta, 249.863 domova i 266.550 domaćinstava. U ovim mestima i kućama živelo je 1.474.560 stanovnika (734.164 muških i 740.396 ženskih).[28] Definitivni rezultati popisa neznatno su korigovali tu demografsku sliku: na prostoru od 46.085 km^2 živelo je ukupno 1.476.747 stanovnika (2.187 manje nego prema prethodnim rezultatima) od čega 59,5% „Srba ili Hrvata", 28,2% Arnauta, 10% Turaka, 1,5% „ostalih", 0,6% Cincara, 0,03% Slovenaca, 0,01% Nemaca, 0,01% Čehoslovaka itd. Pokrajinu je karakterisala ujednačena polna struktura stanovništva (734.164 muških i 740.396 ženskih). Konfesionalna struktura pokazivala je srazmernu zastupljenost dve najveće verske grupe: 50% pravoslavnih hrišćana i 48,2% muslimana.[29] Služeći se podacima B. Gligorijevića, Branko Petranović piše da je u

---

[24] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 6.

[25] Vojislav S. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, Skoplje 1937, 132.

[26] JDA/1, 40.

[27] M. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, 19, 30, 31.

[28] *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1924, str. 12, 17, XIII, tab. 1.

[29] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1932, 86-87. – Za razliku od prethodnih, definitivni rezultati popisa pokazuju da je broj Albanaca bio manji za 1.960 stanovnika (416.977). Od ukupnog broja albanskog stanovništva na kosovski okrug otpadalo je 26%, metohijski 16,8%, prizrenski 13,7%, tetovski 11,6%, zvečanski 10%, skopski 7,6%, donjopološki 7,4% itd (Isto, 86-119). Isto tako, površina pokrajine je uvećana za površinu strumičkog kraja koji je Kraljevina SHS dobila Nejskim ugovorom od Bugarske. - V. Radovanović, *Geografske osnove*, 130.

Kraljevini SHS živelo 630.000 Makedonaca i 483.871 Albanaca.[30] Britanski analitičari su uoči Drugog svetskog rata procenjivali da je 1921. godine u Kraljevini SHS živelo oko 600.000 Makedonaca, dok je nemački general Fridrih fon Tajzen raspolagao podatkom o 556.000 „Slov. Makedonaca".[31] L. Sokolov je za period 1921-1931. god. registrovao prosečno godišnje uvećanje stanovništva Makedonije (Vardarske) za 1,7%. On je, prema maternjem jeziku, utvrdio da je u 29 srezova Makedonije 1921. godine živelo 67,6% Makedonaca, 0,8% Srba/Hrvata, 13,9% Albanaca, 14,9% Turaka, 1,6% Cigana itd.[32] Tabela koja sledi pokazuje raspored stanovništva po okruzima, uz upozorenje, da je navedena nacionalnost izvedena prema maternjem jeziku, a ne na osnovu izjašnjavanja popisanih stanovnika:

okrug	km^2	Srba/Hrv.	Albanaca	Turaka	Cincara	ukupno
Berane	987	23.561	275	19	-	23.864
B. Polje	1.215	26.136	8	1	-	26.147
Bitolj	5.803	134.535	19.209	18.007	4.425	180.732
Bregalnica	4.956	72.764	71	29.011	1.197	104.347
Zvečan	1.810	20.679	42.275	5.180	88	70.137
Kosovo	4.046	47.229	108.541	10.619	178	171.285
Kumanovo	3.556	111.682	25.097	6.813	299	147.184
Metohija	1.997	17.761	70.409	1.430	61	90.080
Ohrid	1.956	48.460	11.448	7.506	1.597	69.211
Pljevlja	1.293	26.723	16	40	4	26.798
Prizren	2.216	28.179	57.216	10.681	74	96.781
Prijepolje	1.760	41.926	-	341	-	42.322
Raška	2.828	69.944	1.944	145	64	72.365
Skoplje	3.475	21.551	862	13.980	543	145.880
Tetovo	3.609	53.688	48.399	14.547	70	117.179
Tikveš	4.210	73.210	34	17.338	882	92.435
Južna Srbija	45.717	878.625	416.977	148.019	9.585	1.476.747

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932, 86-122.

I u izjavama jugoslovenskih ministara stanovništvo juga je predstavljano kao „kolebljiva masa" pogodna svim manipulacijama: „Tamošnji je narod bez političkog obeležja i liči na testo od koga ti možeš umesiti šta hoćeš".[33] Pored toga, odsustvo suštinske povezanosti Kosova sa Makedonijom slabilo je pokrajinu iznutra, preteći da ugrozi administrativno jedinstvo „novih srpskih krajeva". Britanski pogledi iz 1927. godine pokazali su da je za prosečnog seljaka na Kosovu Makedo-

[30] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd 1988, 32.

[31] *South-Eastern Europe, A Political and Economic Survey,* The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, London 1939, 76; Fridrih fon Tajzen, *Jugoslovenski problem. Studija o balkanskoj politici*, Beograd 1929, 112.

[32] L. Sokolov, *Promene u strukturi stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953. godine kao odraz ekonomskog razvoja*, Skopje 1962, 31, 81. - Ostaje nejasno kako je došao do pomenutog broja Makedonaca, kada se u popoisu stanovništva iz 1921. godine (koji mu je poslužio kao primarni izvor) pominje samo srpsko-hrvatsko-slovenački jezik!

[33] *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS* (dalje: SBNS), LXXVII redovni sastanak od 19. juna 1922, str. 224.

nija bila strana zemlja prema kojoj „nije osećao neku naklonost", te da su mu Carigrad i Tirana bili značajniji centri od Beograda ili Sofije.[34]

Južna Srbija je spadala u izrazito retko naseljena područja (1910. godine imala je 37,1 stanovnika po 1 km^2, a 1921. godine 32,3). Najgušće su bile naseljene velike kotline u zapadnoj Makedoniji i Staroj Srbiji: u Pologu su na 1 km^2 živela 54 stanovnika, Metohiji 53, skopskoj kotlini 52, na Kosovu i u bitoljsko-prilepskoj kotlini 42. Gušća naseljenost zabeležena je i u struškom, kratovskom i preševskom srezu. Deceniju kasnije na prostorima Južne Srbije živelo je 1.798.380 stanovnika (21,7% više nego 1921) sa prosečnom gustinom naseljenosti od 39 stanovnika po kvadratnom kilometru (20,7% veća nego 1921). Od tog broja 1.353.486 stanovnika (75,3%) našlo se u okviru novoformirane Vardarske banovine, dok je ostatak pripao Zetskoj (12 i po srezova) i Moravskoj banovini (3 sreza).[35] Cela Vardarska banovina brojala je 1.574.243 stanovnika koji su živeli u 259.803 kuće, tj. u 271.873 domaćinstava. Najmnogoljudniji srezovi bili su Skoplje (128.052), Gnjilane (91.037), Donji Polog (70.983) i Žegligovo (66.501), dok su srezovi sa najmanjim brojem stanovnika bili Dojran (11.713), Galičnik (12.051), Kačanik (12.466) i Negotin (12.876).[36]

Stanovništvo „novih krajeva" predstavljalo je posle Balkanskih ratova neujednačen etnički konglomerat koji se pomerao u skladu sa novim vojno-političkim okolnostima. Osnovno tkivo stanovništva činili su makedonski Sloveni pravoslavne vere koji su bili rastrzani ambicijama susednih naroda. Sa druge strane, Cvijićeva tvrdnja da „od celog centralnog i zapadnog dela Balkanskog poluostrva Moravsko-Vardarska udolina je jedina celina, gde se može razviti država čvrsta i sposobna za život",[37] predstavljala je geografsku osnovu i argument srpskim naučnim i političkim krugovima, kao i teorijsku potporu državnoj politici Srbije u ratovima 1912/18. godine. Prikazujući Cvijićeve četvorotomne „Govore i članke" Dragiša Lapčević je primetio da bi im više odgovarao naziv „Jugoslavija", jer su ga ove knjige neodoljivo podsećale na „naučne predradnje za ostvarenje Jugoslavije".[38] Uticaj Jovana Cvijića kao naučnika na čitavo društvo bio je ogroman i naročito je uslovljavao njegove „nacionalne zasluge". Prema Vladimiru Ćoroviću, te Cvijićeve zasluge počivale su na tome što je on bio „intimno srastao sa sredinom koja ga je dala". Ipak, njegovo shvatanje o „amorfnoj masi" makedonskih Slovena donelo mu je 1905. dosta neprijatnosti, ali je snagom svog autoriteta uspeo da „zatalasa naše prilično disharmonične intelektualne krugove". Mnogi Cvijićevi savremenici smatrali su ga sposobnim da pronikne u dušu najraznovrsnijih slojeva balkanskog stanovništva čime je Balkansko poluostrvo prestalo biti, bar u antropogeografskom smislu - *terra incognita.* Objavivši 1896. *„Uputstva za proučavanje sela u Srbiji i ostalim srpskim zemljama"* i naročita uputstva za Staru Srbiju i Makedoniju (1898) Cvijić je trasirao put svojim učenicima postavljajući osnovne

---

[34] Branko Petranović, *Istoriografske kontroverze*, Beograd 1998, 161.

[35] Vojislav S. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, Skoplje 1937, 128.

[36] *Prethodni rezultati popisa stanovništva (1921)*, str. XVII; *Narodna enciklopedija SHS*, II, 633; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava,* Beograd 1937, 10-12.

[37] Jovan Cvijić, *Govori i članci*, knj. III, Beograd 1923, 51.

[38] Dragiša Lapčević, *J. C. Govori i članci I-IV* (prikaz), SKG, knj. X, br. 4, 1923, 314.

standarde i metode za proučavanje naselja i njihovog postanka: prikupljanje podataka o položaju i tipu sela, o kući i zgradama u polju, o tragovima ranijih naselja, o poreklu stanovništva i njegovom zanimanju. Pritom je naročitu pažnju poklonio porodičnim predanjima i iskazima, koristeći ih za ispitivanje jezika i celokupne materijalne i duhovne kulture. Istraživanje psihičkih osobina stanovništva i njegovih migracionih kretanja činilo je značajan deo Cvijićevog naučnog opusa, a prema rečima B. Ž. Milojevića tadašnji period je bio izuzetno pogodan za „studiju etnopsihičkih trenja, prilagođavanja i izjednačavanja".[39] O kompleksnosti problema govore i uporni pokušaji savremenika (domaćih i stranih naučnika) da proniknu u „hibridnu prirodu Balkana".[40]

Etnički sastav „novooslobođenih krajeva" bio je izuzetno šarolik i neujednačen iz više razloga. Vanredne okolnosti (ratovi, kačaci, komitska razbojništva, verski progoni, sušne godine) i permanentne smetnje (privredna i kulturna depresija, varljiva klima) terali su stanovništvo da potraži egzistenciju u drugim krajevima, čime je pečalbarstvo direktno stimulisano. Verska i kulturna raznorodnost kočila je pokušaje srpskih vlasti da duhovno pokrenu tamošnji narod iz letargije i neprosvećenosti. Prvi balkanski rat uticao je na masovna iseljavanja Turaka i Arnauta, koji su delom ostali u varošima, a „međusavezničkі", tj. Drugi balkanski rat definitivno je podelio pravoslavce na „bugarske egzarhiste" i „napaćenu srpsku braću". Stoga su pokušaji srpskih vlasti da 1913. popišu zatečeno stanovništvo ostali neprecizni i pretenciozni, baš kao što su bili i turski podaci iz godišnjaka („salnama") Kosovskog vilajeta od 1910. godine.[41]

Okružne granice bile su prelaznog karaktera, što je potvrdila sudbina Debarskog okruga, čiji je najveći deo, tek što su srpske vlasti popisale njegovo stanovništvo - pripao Albaniji! Severni krajevi „novih oblasti" bili su pretežno nastanjeni slovenskim stanovništvom, dok je tursko mahom ostalo u varoškim naseljima (Preševo, Kumanovo, Skoplje). Arnautske stočarske porodice zaposedale su obode Skopske Crne Gore i zapadne visove, dok je tursko seosko stanovništvo bilo dominantno u plodnijim delovima Povardarja (npr. Skopsko Polje). Spuštanjem srpske vojske na jug pokrenut je i proces pojačane hristijanizacije, pa su oblasti jezera obnovljene pravoslavnim elementom. Ciganska naselja koja su redovno nicala pored turskih sela ostajala su netaknuta, baš kao i stabilne etničke grupe Cincara i Jevreja u velikim trgovačkim središtima (Bitolj, Skoplje).

Gradovi i varošani

U odnosu na stanje iz 1910. godine prostor Južne Srbije je posle oslobođenja pretrpeo značajne demografske promene. Mnoge varoši su gotovo opustele: Đevđe-

[39] Vladimir Ćorović, *Nacionalni značaj Jovana Cvijića*, SKG, knj. L, br. 3, 1937, 182, 188-189; Jirži V. Daneš, *Značaj Jovana Cvijića za proučavanje Balkanskog poluostrva*, SKG, knj. XX, br. 4, 1927, 272-273; B. Ž. Milojević, *Naučni jubilej g. Jovana Cvijića*, SKG, knj. XIII, br. 4, 1924, 283-284.

[40] Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka „XX vek", Beograd 1999, 42.

[41] *Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834-1954. godine,* Prikazi, knj. 13, Zavod za statistiku, Beograd 1955, 43.

lija je 1921. godine imala 46,2% manje stanovnika nego 1910. godine, Bitolj 41,2%, Debar 30,7%, Prijepolje 29,1%, Sjenica 27,7%, Štip 26,9%, Tetovo 24,7% itd. Porast broja stanovnika u 1921. u odnosu na 1910. godinu zabeležili su jedino Kumanovo (7,2%) i Kosovska Mitrovica (6,7%).[42] Dojranska varoš je pod artiljerijom Istočne vojske spaljena do temelja; Bitolj je posle trogodišnjeg bombardovanja od strane bugarske i nemačke vojske većim delom raseljen, a 1917. trećina grada je izgorela.[43]

Sabiranjem razlike prisutnog stanovništva u 24 varoši Južne Srbije od 1910-1921. godine dolazimo do podatka da su u tom periodu one izgubile ukupno 60.770 stanovnika, što u ratovima, što tokom posleratnih migracija![44] Tako su početkom 1921. godine najveće varoši Južne Srbije bile Skoplje, Bitolj, Prilep, Prizren, Tetovo, Peć, Priština i Kumanovo, dok su u manje varošice spadali Berane, Đevđelija, Prijepolje, Bijelo Polje itd. Bez obzira na pomenute demografske poremećaje i osipanje gradova, gradsko stanovništvo Južne Srbije činilo je 23,7% ukupnog stanovništva pokrajine, što je u poređenju sa ostalim krajevima Kraljevine SHS bio najveći procenat (posle Banata, Bačke i Baranje).[45] U većini južnih gradova i varoši muško stanovništvo bilo je brojnije od ženskog, izuzev Bitolja, Novog Pazara, Prijepolja, Sjenice, Strumice i Tetova. Podatak o neznatnoj brojčanoj dominaciji ženskog stanovništva u celoj pokrajini ukazuje da je koncentracija žena u seoskim sredinama bila daleko veća.[46] Razlozi za brojčanu prevagu ženskog stanovništva u 1921. godini mogu se pronaći u posledicama devastirajućih sukoba (od Ilindenskog ustanka do kraja Prvog svetskog rata), politički motivisanoj emigraciji i „pečalbi". Prema nekim procenama, samo do 1912. godine iz Makedonije je u pečalbu otišlo preko 70.000 muškaraca.[47]

Broj stanovnika nekih varoši Južne Srbije 1910-1931. godine[48]

	1910. god.	1912/14. god.	1921. god.	1931. god.
Skoplje	47.384	?	41.066	68.334
Bitolj	48.370	50.000	28.410	33.024
Ohrid	11.038	10.051	9.603	9.754
Veles	15.624	15.000	14.183	13.445
Štip	15.314	12.342	11.191	11.895
Debar	10.199	10.200, 3.198*	7.060	7.198
Priština	18.174	?	14.290	16.358
Prizren	21.244	?	16.433	18.955

[42] *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1924, 221-222.

[43] Aleksandar Apostolov, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna do izborite za konstituanta – 28. noemvri 1920*, Godišen zbornik, tom 13, Filozofski fakultet Skopje, 1962, 36-37.

[44] *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1924, 221-222.

[45] Trgovinski glasnik, br. 32, 10. 2. 1924, 2.

[46] *Prethodni rezultati popisa (1921),* 221-222.

[47] L. Sokolov, *Promene u strukturi stanovništva*, 43.

[48] *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921,* Sarajevo 1924, 221-222; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921,* Sarajevo 1932, 86-120; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, knj. I, Beograd 1937, 98-106; *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, INI, Skopje 1979, 384, 387. - * U Debru je okružni načelnik aprila 1913. evidentirao 10.200 stanovnika, dok je Jovan Ćirković godinu dana kasnije utvrdio da u tom mestu živi tek 3.198 ljudi (od toga svega 1.552 muslimana). - *Srpski izvori*, 90, 387.

Značaj Skoplja koje se razvilo u „centralnu žižu Balkana" ogledao se prvenstveno u njegovom povoljnom geografskom položaju i nacionalno-političkoj ulozi koju mu je nova država namenila. Preko njega je počelo da „struji" nekoliko važnih pravaca: ka Solunu i Egejskom moru, Srbiji i Dunavu, prema Bugarskoj i Rumuniji, Albaniji, Crnoj Gori i Jadranskom moru. Pored starog, turskog Skoplja sa niskim kućicama i uzanim ulicama počela je da se diže nova, „evropska" varoš. Impresije jedne američke ekipe geografa koja je sa kamerom došla u Skoplje 1930. godine sažete su u podnaslovu njihovog članka („East and West unite in Skopje"). Pišući o „heterogenom" Skoplju, a pod snažnim utiscima skopskih ciganskih mahala po kojima su odjekivali bas-bubnjevi i igrale trbušne plesačice, ovi američki posetioci su došli do zaključka da je Skoplje zapravo bilo „pseudoevropska varoš", amalgam azijatskog, poznovizantijskog i evropskog.[49] Činjenica da se u njemu ambiciozno razvijala prevashodno „vojnička osnovica", doprinela je izgradnji velikog broja kasarni, oficirskih stanova i bolnica, a železnička stanica koja se nekad nalazila van grada, našla se prigušena u sredini nove varoši. Monopolski položaj Skoplja ogledao se i u tome što se preko njega slivala skoro čitava proizvodnja Kosova i Metohije, Preševskog, Kumanovskog i Ovčeg Polja, kao i oblasti Ohrida, Debra, Gostivara i Tetova. Železnička otvorenost Skoplja prema Kosovskoj Mitrovici pojačala je trgovačku živost sa Metohijom i Crnom Gorom, a kapitalna „vardarska pruga" učinila ga je nezaobilaznim tranzitnim gradom na putu za Egej i Malu Aziju.

Veles se prostirao na obe obale Vardara na terasastim padinama jako strmih i krševitih brda, pa je 1913. godine podsećao sreskog načelnika na „jedno veliko dvorište načičkano kućama, zgradama i krovinjarama". Strme uličice kojima se ni pešaci, a kamoli zaprege, nisu mogli uspinjati, otežavali su svakodnevni život Velešana koji su obično prenosili stvari „magarićima, kržljavim konjićima i mazgama". Stoga je postojao plan da se naselje pomeri u ravnicu pored železničke stanice, što je još i turska uprava uvidela pa je počela otkupljivati ravno zemljište na desnoj obali reke. Usled velikog broja zgrada bilo je malo slobodnog prostora, vazduh je bio „kužan", a varoš bez kanalizacije i vodovoda, te se nečistoća iz nužnika i „pomijara" slivala direktno na ulice.[50] Savremenici su pisali o Velesu da je bio sav „nekako scincan, načičkan, po kavkaskom tipu" i da je južno od grada bilo „suro, pepeljasto i mučno".[51] Već 1919. godine opštinska uprava Velesa izveštavala je da se varoš nalazi na „lepom higijenskom prostoru" sa zdravom klimom i vodom i da se u dobrim veleškim stanovima „izobiljuje". Viđeniji Velešani su povodom zahteva da se gimnazija pretvori u osmorazrednu izvestili kako je Veles posle Skoplja „najveći, najkulturniji i najistaknutiji grad Južne Srbije", da je raskrsnica mnogih važnih puteva („koji se u svima pravcima zrakasto razilaze"), najjeftinije mesto u pokrajini, ekonomski centar na vardarskoj pruzi, kao i da ima veliki broj stanova koji se mogu iznajmiti za male pare.[52] Krajem 20-ih godina Veles je imao „sve čari jedne neobično lepe i privlačne orijentalske varoši".[53]

---

[49] Melville Chater, *Jugoslavia - Ten Years After*, The National Geographic Magazine, vol. LVIII, No. 3, Washington, Sept. 1930, 281.

[50] Načelnik sreza veleškog M. Pešić načelstvu Skopskog okruga (26. 5. 1913), *Srpski izvori*, 144, 148.

[51] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 6.

[52] AJ, Fond Ministarstva prosvete (66), fasc. 933, arh. jed. 1333, dokumenti od 29. X 1919. i 22. I 1920.

[53] *Jubilarna knjiga državnih železnica Kraljevine SHS 1919-1929*, Beograd 1929, 479.

Debar je važio za „varoš besnih begova". Sa svojih 12.000 stanovnika (početkom 1913) - albanskom većinom, puno poarbanašenih Srba i Turaka, Debar je na srpske načelnike i oficire ostavljao neprijatan utisak, posebno po pitanju morala stanovništva. Opšta beda („da nije stoke i pečalbe sve bi pomrlo od gladi"), neprosvećenost („hodže, derviši i nešto varošana jedino su pismeni") i potkupljivost polupismenog hrišćanskog sveštenstva („kad Srbi dadu koji napoleon više - Srbi su; kad Bugari dade koju liru više - Bugari su") nisu predstavljali privlačan ambijent za novu srpsku upravu. Pored toga, debarska posada srpske vojske bila je prinuđena da mesecima dinamitom krči puteve, jer je Debar sa okolinom bio povezan isključivo stazama „po kojima mogu ići samo koze, mazge i ovi brđani". Debarske kuće od ćerpiča bile su pokrivene ćeramidom, sa štalama u prizemlju, a smatralo se da stanovnici „nisu smeli zidati i imati lepe kuće".[54] Kroz pretežno albansku varoš Tetovo proticala je reka Pena (Tetovska Bistrica) koja „nikad ne presušuje", što nije moglo sprečiti da se iz Srbije na tetovsku pijacu donosi 1.000 tona kukuruza. Varoško stanovništvo zadovoljavalo se najnužnijim potrebama i živelo je skromnim društvenim životom (turski trgovci, kujundžijski zanat, jedan turski lekar). Slična situacija bila je u Gostivaru i Kičevu koji su spadali u manje varošice. Varoši u Tikveškom okrugu (Strumica, Kavadar) nisu odudarale od orijentalnog profila ostalih južnih naselja, a stanovi u njima bili su „ispod svake kritike".[55]

Po svome značaju Bitolj je spadao u prvorazrednu varoš. Sa svojih 25 škola (turskih, srpskih, grčkih, bugarskih, rumunskih, američkih, francuskih i jevrejskih) i 2/3 pismenog stanovništva Bitolj je pred Prvi svetski rat bio prava oaza kulture i privrednog blagostanja. Srednjoevropski tip varoši pod Peristerom sastojao se od bezistana, esnafski podeljenih čaršija i bogatih trgova iz kojih je vodilo nekoliko kolskih i karavanskih drumova na sve strane. Etničko šarenilo (Srbi, Turci, Jevreji, Cincari, Grci) uticalo je na prijemčivost stranih uticaja, pa je stanovništvo bilo „dosta jogunasto i prilično drsko".[56] Prilep je bio smešten na vrhu Bitoljskog polja sa 3/4 slovenskog stanovništva, tesnim i krivim ulicama i niskim, starinskim kućama. Kroz varoš je proticala Prilepska reka koja se često izlivala, a u gradu je bila razvijena trgovina žitom i stokom. Ohridska varoš bila je važna zbog dobrih veza sa elbasanskim krajem sa kojim je vođena živa trgovina. Brdovite, krive, tesne ulice i stare kuće „bez ikakvog ukusa" nadomeštene su jedinstvenim položajem kraj jezera i blagom klimom, zbog čega je okružni načelnik 1913. predviđao lepu budućnost ovoj varoši („naročito ako se veže železnicom sa Velesom...Ohrid će nesumnjivo postati srpska Ženeva").[57] Jovan Ćirković je smatrao 1914. da je u Ohridu svaka kuća bila straćara sklona padu („gde je ko hteo pravio je kuću"), a da su trgovci sedeli skrštenih ruku pošto je varoš izgubila potrošački reon stvaranjem nezavisne albanske države. Nadaleko čuveni ohridski stolari gubili su poslove, pa je Ćirković perspektivu video u pretvaranju Ohrida u letnjikovac, a kao okružni načelnik on je i radio po tom pitanju („stvorili smo u sredini varoši jedan priličan

[54] Izveštaj načelnika Debarskog okruga Spire Popovića (2. 4. 1913), *Srpski izvori*, 84-94; Jovan F. Trifunoski, *Debar – antropogeografska ispitivanja,* Glasnik Etnografskog instituta SAN, br. II-III, Beograd 1957, 269, 273.

[55] Izveštaj načelnika Tetovskog okruga (26. 4. 1913), *Srpski izvori*, 109-122; AJ, Fond Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14), fasc. 179, arh. jed. 664.

[56] AJ, 66-1491-1628, br. 25875/19; Izveštaj D. Alimpića od 20. 8. 1913, *Srpski izvori*, 223.

[57] *Srpski izvori*, 224.

park koji je podignut na razvaljenom turskom groblju, a jedan drugi uz načelstvo i jedan mali skver na mestu jedne razrušene džamije u varoši").[58] Pokraj Ohrida svojim položajem dominirala je Struga, smeštena na mestu na kome Drim ističe iz Ohridskog jezera, gde su albanski trgovci pazarili robu. Srpske vlasti su uočile potrebu da se izvrši regulacija toka Drima zbog negativnih posledica te močvarne oblasti, ali su radovi otpočeli tek po stvaranju jugoslovenske države. Na području Bregalničkog okruga najveća varoš bio je Štip, zaklonjen sa svih strana sem iz pravca Ovčeg Polja, sa monumentalnim kamenim mostom koji je srpske upravnike asocirao na Dušanov most u Skoplju („taj most ili je iz doba moćnih srpskih vladara ili je iz rimskog doba", nagađali su).[59]

Početkom 19. veka mnogi kosovski, a posebno metohijski gradovi gubili su dotadašnji trgovački značaj: Peć sa okolinom imala je 550, a Đakovica sa Orahovcem preko 1.000 dućana orijentisanih na lokalnu trgovinu. Prvi parni mlin u Prištini proradio je krajem 19. veka, kada je ovaj grad imao preko 500 zanatskih i trgovačkih radnji, 2 hotela, 5 hanova i bolnicu. Prizren je imao 1.390 dućana sa hanovima i 15 vodenica potočara. Prizrenska svila i nakit bili su nadaleko poznati, kao i puške „martinke" koje su pravili prizrenski puškari. U okolini Gnjilana (240 dućana) eksploatisane su rude olova, cinka i srebra. Početkom 20. veka na Kosovu je bilo 1.915 zanatskih i trgovinskih radnji i gostionica, 30 hanova, 5 hotela i 6 industrijskih preduzeća, a prema podacima M. Folića u njima je radilo oko 14.000 industrijskih i zanatskih radnika.[60]

Saobraćajne nepogode bile su jedan od glavnih uzroka propadanja varoši koje su u tursko doba slovile za bogata i naseljena trgovačka i zanatska središta. Takvo stanje definitivno je overeno stvaranjem albanske države i prekidom legalnog trgovinskog kontakta sa Kraljevinom SHS. U „mrtvom uglu" Metohije (Đakovica i Prizren) saobraćaj je gotovo prekinut, pa je nekoliko stotina trgovačkih i zanatskih radnji u Đakovici bilo zatvoreno. Železničke stanice u Prištini, Vučitrnu i Mitrovici bile su daleko od varoši, jer „turske age i begovi nisu dali da im tutnjava železničkih vozova remeti mir". Prizrenska varoš sa okolnim poljem imala je pogodne klimatske uslove za zemljoradnju, a Prizren je nekada bio glavni etapni grad od Skadra ka Metohiji. Veza sa Skadrom doprinela je njegovom demografskom uvećanju i nadaleko čuvenom bogatstvu tamošnjih aga i begova. Zatvaranjem albanske granice lokalni saobraćaj je zamro i varoško stanovništvo počelo je da se iseljava. Zanatlije su ostavljale svoje radnje i otvarale nove u Skoplju, dok se među građanima Prizrena moglo čuti „da bi se iselili i Srbi i Arnauti i to u Ameriku kad bi vlast dala pasoše". Otvaranje pograničnog prometa sa Albanijom bilo je jedino spasonosno rešenje kako za Prizren, tako i za Đakovicu. Značaj Mitrovice u međurečju Ibra i Sitnice počeo je naglo da opada posle 1918. kada je saobraćaj Sandžaka preusmeren na Uvce, ka Sarajevu.[61]

---

[58] Pismo J. Ćirkovića ministru unutrašnjih dela St. Protiću (1914), *Srpski izvori*, 381-382.

[59] Izveštaj Lj. Grkovića od 15. 1. 1914, *Srpski izvori*, 269-270.

[60] Milutin Folić, *KPJ na Kosovu 1919-1941*, Priština 1987, 4-5.

[61] Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 14-16; Atanasije Urošević, *Kosovska Mitrovica. Antropogeografska ispitivanja,* Glasnik Etnografskog instituta SAN, br. II-III, Beograd 1957, 190-196. – Mitrovica je od velikog turskog vojnog centra posle 1912. pretvorena u opustelu trgovačku varoš. Neugledne kuće građene su na uličnoj liniji, dok su bogatije imale magazu u prizemlju. Glavne znamenitosti grada bile su Bošnjačka mahala, drveni most preko Ibra i „čaršijska džamija" koja je izgorela u požaru 1926. godine.

Na odumiranje starih kosovskih varoši uticalo je i podizanje novih naselja duž železničke pruge. Konkurencija Obilića i Uroševca kroz koje je prolazila železnica, naročito je ugrozila Prištinu čiji su trgovci bili primorani da „kume i mole za jedan železnički krak i nude da plate sve zemljane radove na njemu". Pored toga, u Uroševcu su se ukrštali prizrenski, gnjilansko-izmornički, kačaničko-skopski i bosanski put, pa je saobraćajni status Prištine, Vučitrna i Kačanika bio dodatno pogoršan. Značaj vojno-turističkog puta preko Čakora za Crnu Goru ogledao se u tome što je, iako često neprohodan i zatrpan snegom, bio jedina veza sa tri crnogorska okruga koji su pripadali pokrajini. Izgradnja puta preko Čakora započeta 1912. privedena je kraju 1925. godine čime se u Crnu Goru moglo stići i preko Peći, umesto kao do tada - železnicom preko Bosne! Revolucionarna pojava automobilskog saobraćaja navela je stanovnike crnogorskih varoši da sve češće pričaju kako je „posle Njeguša za Crnu Goru najzaslužniji čovek amerikanski fabrikant automobila Ford".[62]

Panorama sandžačkih varoši i naselja stvarala je utisak da je tamo vreme odavno stalo. Srednjovekovna Raška dočekala je nivelaciju ulica i postavljanje turske kaldrme 1907. a noćno osvetljavanje pomoću fenjera zamenjeno je električnim osvetljenjem tek 1931. godine. Osam godina kasnije Raška je dobila i vodovod, a 1929. u varoš je stigao prvi radio na baterije. Kada je 1915/18. sirotinja posekla drvored borova i bagrema za ogrev, Raška je ostala bez drveća i zelenila („živimo u takvom blatu kao da smo na to kakvom kaznom osuđeni", žalili su se varošani). Stanovništvo je Ibar prelazilo skelom, a potom preko kamenog mosta koji je renoviran 1927. godine. Raška je do 1912. godine, kao pogranično trgovačko središte bila i centar krijumčarenja kafe, šećera, oružja i baruta. Tokom 20-ih godina sa trga u Raškoj izvožena je velika količina drveta, stoke, vune, rakije, pšenice i kajmaka. „Srednjovekovna medenica oglašuje i danas prolazak karavana i oni su danas jedino prevozno sredstvo dolinom Lima – sredinom Sandžaka", zabeleženo je 1928. godine.[63] Nekoliko decenija ranije, Feliks Kanic je uočio „divlje romantičan" izgled Raške, ali i strateški značaj Novog Pazara, označivši ga kao jedan od najvažnijih strategijskih punktova evropske Turske i „ključ" koji je držao otvoren put ka Bosni.[64]

*

Prema Cvijićevom mišljenju „sklonost za varoškim životom" bila je tipična osobina vizantijsko-cincarskog kulturnog kruga, naročito kod Grka, Cincara i Turaka, a manje kod Slovena i Albanaca. Uske, vijugave i prljave čaršije, bezistani i veliki bazari sa zbijenim drvenim dućanima u kojima se prodaje „evropski bofl, naročito engleski i italijanski" - bili su zaštititni znak ovih varoši: „Stanovništvo ovih čaršija nesumnjivo degenerira, po čaršiji se vide zgurena i izmoždena lica, koja su tipovi fizičke malaksalosti i pravi dekadenti. Tome su na prvom mestu uzroci: preterana zbijenost čaršije, oskudica svake higijene, sedećivi način rada i raznovrsni rafinmani; poslednji su često karakteristika starih iznemoglih kultura, i rafin-

[62] Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga,* 13; J. Cvijić, *Centralna balkanska oblast*, 121.

[63] Petar Ž. Petrović, *Raška – antropogeografska i etnološka monografija varošice*, Glasnik Etnografskog instituta SAN, br. II-III, Beograd 1957, 224-255; Il. R. Milutinović, *Život u Sandžaku*, Učiteljska iskra, br. 7-8, 1928, 62.

[64] Feliks Kanic, *Srbija: zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. II, Beograd 1985, 38-50.

mani ovih varoši jamačno su u vezi sa starom vizantijskom kulturom..."[65] U varošima je socijalna, verska i ekonomska diferenciranost neminovno dovodila do pretapanja osobenosti jače grupe na psihološki slabiju. Naročito se ispoljavalo „oponašanje gospodara" koje se sastojalo u usvajanju turskog načina života, pa su tako hrišćanske kuće počele i fizički da liče na turske (sa doksatima, minderlucima i dolapima). Sve žene počinju da nose šalvare i retko izlaze iz kuće ili bašte, a njihove vezene šare na košuljama sastoje se od turskih motiva. Pravoslavni počinju da se vesele na naročiti način („odaju se tzv. ćefu") i sve više govore turski.[66] Neposredan uticaj nasilja pokazivao se usled razvijenog straha i plašljivosti kod svih hrišćana. Cvijić navodi kako su mu u Makedoniji svojevremeno govorili kako oni „i u snu beže ispred Turaka i Arnauta". Navedeni razlozi uticali su na formiranje specifične osobine kod tamošnjih ljudi - nedostatka iskrenosti i otvorenosti, kao i „odsustva junačkoga ili viteškoga duha". Pokušavajući da razradi Cvijićeve tvrdnje da su moravsko-vardarski Srbi „manje poverljivi i manje otvoreni, uglavnom lukaviji, štedljiviji, često tvrdice", Slobodan Popović je metodom „samoposmatranja" dečaka pubertetskog uzrasta uočio „uzdržanu osetljivost", društvenu pasivnost, „mnogo snebivanja, stida i straha".[67]

U svojim antropološkim istraživanjima Cvijić je naišao na pojedinačne osobenosti varoškog stanovništva - tako su uočeni „pitomina, otvorenost, veselost i često duhovitost Ohrišćana", preduzimljivost i trgovačka živost Sera, „hitrina, okretnost i trgovački duh Prilepčana", bistrina i preduzimljivost stanovnika Resna i sl. Među opštim crtama varošana Južne Srbije dominiralo je „osećanje stida" koje se manifestovalo kroz snebivanje, strahove od odgovornosti i kao posledica - kroz opštu neaktivnost. Pored navedenih impresija, Cvijić je kod varoškog stanovništva uočio izrazito vizantijsko, ili grčko-cincarsko pravoslavlje. Spoljnim izrazima svoje pobožnosti („u crkvi živo i energično metanišu slično Turcima; ima ih koji padaju na kolena tako snažno, da pod odjekuje") ovi su ljudi Cvijića podsetili na katolike panonskih Južnih Slovena, s tim što su makedonski Sloveni sasvim odvojili poslovnu delatnost od vere: „ne osećaju se grešnim kad se u poslovnim odnosima služe prevarama". Čaršijski duh stanovništva, pojmovi o načinu zarađivanja i moralna shvatanja 'pozajmljeni' su, smatra Cvijić, od helenizovanih Aromuna i Grka. Prema njegovom mišljenju, u oblastima vizantijske kulture pravoslavna vera bila je dugo „iznad narodnosti", zbog čega većina stanovništva nije imala pravog nacionalnog osećaja.[68] On je uočio i „vizantijsku sklonost za verske svađe" kako kod gradskog, tako i kod seoskog stanovništva.

---

[65] J. Cvijić, *Iz društvenih nauka*, 129-130; *Antropogeografski problemi Balkanskoga poluostrva*, Naselja srpskih zemalja, knj. 1, Beograd 1902.

[66] *Balkansko poluostrvo*, 442-443.

[67] Slobodan Popović, *Introspektivni interes moravsko-vardarskih Srba u doba puberteta*, „Naša zemlja: Skoplje i Južna Srbija", Izdanje Profesorskog društva, Beograd 1925, 142-147. - Navodeći Cvijićeva opažanja, Popović piše: „Nije osećajna vibracija kod njih tako jaka da bi mogla prelaziti kritičnu tačku, onu granicu iza koje nastaju suze i akcija. Oni izdrže svoje i tuđe patnje, muke, unutrašnje nemire i bolove i gotovo ne ropteći, ali to jako utiče na njihov život: slomije ga, ostanu bez životne energije. Oni su u sebe povučeni, mogu da pate i trpe".

[68] „...Ljubavna zanesenost ide do iznemoglosti i bolesti... Oni se najpre uzdržljivo, ali postepeno sve toplije i najzad strasno i besno odaju telesnom uživanju i ljubavnim osećanjima. Možda se ove bujne terevenke mogu objasniti donekle uticajem masnih, jakih i začinjenih jela starobalkanske kujne, jer o većim praznicima sve kuće mirišu na masno... Piju mnogo, zagreju se i duhovno otrome, a iza toga nastanu prave senzualne erupcije...". - *Balkansko poluostrvo*, 118, 455.

Cvijićev „južnomakedonski varijetet" prevashodno se ticao varoškog stanovništva i poređen je sa jadranskim varijetetom dinarskog tipa, sa nejasno naslaganim i izmešanim uticajima stare vizantijske kulture, tursko-istočnjačkog i grčko-levantinskog načina života. I u klimatskom pogledu ova oblast bila je jedinstvena i poznata po velikim vrućinama bez kiše. Usled blizine mora osećala se „vlažna, zagušljiva primorska žega, koja draži kožu i koja uznemiruje", a od biljnih kultura uspevali su dud, vinova loza, duvan, pamuk, pirinač i smokva. Varoši su za razliku od onih na severu bile mnogoljudnije, sa bakalnicama, hanovima i čaršijama. Ovaj varijetet Cvijić je nazvao pasivnom oblašću „koja je primila više stanovništva nego što ga je dala", dakle, sastojala se od ljudi poreklom iz drugih varijeteta centralnog tipa.[69] Temperament i psihološke karakteristike ovog „živahnog, prgavog i razdražljivog" stanovništva Cvijić je povezao sa klimom i podnebljem, naročito ističući njihovu urođenu pobožnost i pragmatičnost. Posebnu pažnju on je posvetio pitanju Aromuna ili Kucovlaha, kojih je početkom 20-ih godina, prema njegovoj proceni, bilo oko 150 hiljada i koji su se javljali poput etnografskih ostrva u slovenskoj i grčkoj masi stanovništva. Cvijić ih je podelio na „nomadske Aromune" poreklom iz južne Albanije i tzv. Cincare, tj. varoško stanovništvo. Ovu poslednju sačinjavale su dve velike grupacije: „bitoljsko-kruševska" i „vlahoklisurska", ali su postojale i neke manje naseobine. „Eksploatatorski rad cincarskih i grčkih handžija i bakala, koji su uz to i cicije, bio je glavni razlog antagonizmu koji se razvio između širokih slovenskih masa, srpskih i bugarskih, i između Grka i Cincara", zaključio je Cvijić. U to vreme (1921) on je predviđao dalje pretapanje Cincara u Grke („Cincari su često bez dece ili s malo dece"), uz koje su jedino i mogli imati izvestan nacionalno-politički značaj.[70]

U Južnoj Srbiji je živelo i 5.702 Jevreja (prema državnom popisu iz 1921), tj. 6.218, prema anketi koju je 1924. sproveo Savez rabina Jugoslavije. O varoškoj tradiciji Jevreja govori podatak da je od njihovog ukupnog broja u Južnoj Srbiji samo dvoje registrovano u seoskim sredinama, dok je ostatak od 5.700 „izraelićana" živeo u varošima i gradovima![71] Početkom četvrte decenije 20. veka u Južnoj Srbiji je živelo oko 7.600 Jevreja („dakle, 10% jugoslovenskoga jevrejstva"), od čega najviše u Bitolju (3.600) i Skoplju (2.800). Sami Jevreji su uočavali patrijarhalnost Južne Srbije u kojoj je majka bila „zasenjena, gurnuta u pozadinu", a deca pokorna, puna strahopoštovanja: „...Otac je neprikosnoveni autoritet u porodici. Sveštenik, a još više bogataš, nepovredivi je autoritet u opštini. Ko imade u portfelju menice sirotinje, može da vlada njome čak i u pitanjima verske savesti..."[72] Nemogućnost transformisanja tog starog sveta u višu formu života dovela je do toga da se „guši sam u sebi". Usled okoštalih normi konzervativnog života,

---

[69] Isto, 474-476.

[70] Cincara je 1921. u Južnoj Srbiji bilo 9.585, od čega samo u bitoljskom okrugu 46%, ohridskom 16,6% (skoro svi u struškom srezu), bregalničkom 12,5% itd. - *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. januara 1921*, Sarajevo 1932, 86-105; J. Cvijić, *Iz društvenih nauka,* 174-177.

[71] Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980, 7. – Prema podacima iz 1921. u gradu Bitolju je živelo 46,3% svih „južnosrbijanskih" Jevreja, Skoplju 32,7%, Štipu 8,61%, Prištini 5,6%, Novom Pazaru 3,6%, K. Mitrovici 1,8% itd (*Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. januara 1921*, Sarajevo 1932, 86-123).

[72] Ovi Rothmueller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932, 3-4.

jevrejska deca su u Južnoj Srbiji ostala „pasivni objekt nesrećnoga patrijarhalnog stanja".[73]

Srpski okružni načelnici u Makedoniji bili su prepuni utisaka koji bi se mogli svesti na sledeće opažanje: „Varošanin dobar krevet čuva kao ukras u gostinskoj sobi i razmešta ga gostu za prenoćište, inače on sa svom decom i celokupnom porodicom spava u najmanjoj i najgoroj, obično prizemnoj i vlažnoj sobi svoje kuće... Ni siromah, ni domaćin stolicom se ne služi. I pri jelu i pri odmoru on sedi na podavijenim nogama, uzevši tu kulturu od Turčina, kao jevtinu i praktičnu. Stolica mu je ukras za gostinsku sobu. Kao posledica toga je, slab fizički sastav varoškoga sveta, budući da je ova nezdrava i nekulturna navika, skopčana sa nezdravim i kužnim vazduhom nečiste i nehigijenske varoši turskoga tipa".[74] Srpski element u kumanovskom kraju bio je „poslušan i subordinovan", ali je za stanovnike Kumanova bio karakterističan „materijalizam (koji) potencira u alčnost pa i u nesavesnost". Varošani ovoga kraja bili su skloni podmićivanju, što su, prema istom izvoru, nasledili od Turaka. Što se tiče ispoljavanja nacionalnih osećanja, načelnik Okruga kaže: „U nacionalnom osećanju nisu mnogo eksponirani izuzimajući predela u Kozjaku, istočnom delu preševskog i u severnom delu kumanovskog i palanačkog sreza. U glavnome i nacionalna gradacija, kao i sve ostale vrline, upravljaju se prema ličnoj koristi, u jačoj meri kod varošana, manje kod seljana".[75] Muslimansko stanovništvo predstavljalo je „mirnu i poslušnu masu", ali savesnu i radnu: „Mesta na putu, koje su Arnauti opravljali i nasipali, jasno se svojim kvalitetom razlikuju od putova, koje su Srbi opravljali i izradili", nastavlja u svom izveštaju načelnik Trifunović. Prema njegovim opažanjima lojalnost muslimanskog stanovništva bila je genetske prirode („u prirodi kumanovskih Arbanasa nema kočopernosti, već je ona u turskom režimu izazivana anarhijom i povlašćenošću muslimanskog elementa nad hrišćanskim"), pa su u vreme Drugog balkanskog rata albanske opštine najrevnosnije snabdevale srpsku vojsku konjima, kulučarima, konjovocima i komordžijama. Međutim, dobar deo kumanovskih Turaka i Arnauta imao je „jaku osobinu podmuklosti", a među njima je vladala podeljenost na 'staroturke' i 'mladoturke': prvima su pripadali svi Arnauti, kao i turski seljaci, dok su varošani bili 'mladoturci'. Neznatan broj Grka, Jevreja i Vlaha predstavljao je lojalniji deo stanovništva, kao i dobar deo Cigana.[76]

Seoska naselja

Seosko stanovništvo Južne Srbije činilo je 76,3% ukupnog broja stanovnika u pokrajini. Iako je živelo uglavnom izmešano, pretežno hrišćanska sela nalazila su se u planinskim krajevima, dok su turska i albanska preovlađivala u ravnicama.[77]

---

[73] Isto, 5-6.

[74] *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, Skopje 1979, 177-178, Načelnik Kumanovskog okruga Ranko D. Trifunović Vrhovnoj komandi srpske vojske 1. avgusta 1913.

[75] Isto, 174-175.

[76] *Srpski izvori*, 175-176.

[77] Trgovinski glasnik, br. 32, 10. 2. 1924, 2; Izveštaj načel. Tetovskog okruga od 26. aprila 1913, *Srpski izvori,* 110.

Između geografskog spajanja i prožimanja, „osamljivanja" i zatvorenosti pasivnijih krajeva, u skopskom kraju je pod uticajem novih političkih okolnosti došlo do neminovnog susreta dva kulturna pojasa: patrijarhalnog sa severa i starobalkanskog sa juga, koji su mešani sa postojećim tursko-istočnjačkim nasleđem. U skladu sa tim, planinska, potplaninska, poljska, sojeničarska i ribarska naselja su bila razbijenog i zbijenog tipa - dve različite strukture seoskih naselja uslovljavale su i razvijanje dva potpuno različita načina života. Primitivne kuće za stanovanje bile su zajedničko obeležje svih tipova naselja: stočarski „čador", „koliba" i „pojata", vardarska „košara", kosovska „busara" i pletarski „trem", jezerski „nakolec", struški „dajlan", te egzotični skopski „tronj" evoluirali su postepeno u vardarsku „starozemansku" kuću, moravsko-dinarske brvnare i kamene kuće „šindralije". U modernije oblike seoskih kuća spadala je vardarska „čardaklija", nastala vertikalnim razvojem „starozemanske" kuće, dok su se od kamenih kuća po svome kvalitetu izdvajala arnautska i ohridska zdanja.[78] Još je statistika Kraljevine Srbije zabeležila da 30% seoskih kuća nije odgovaralo osnovnim higijenskim zahtevima, pri čemu 12% kuća nije imalo stakla na prozorima.[79] Kuće potomaka saskih rudara, tzv. „saške kuće" na ograncima Osogova bile su rupe ukopane u strmu stranu kamenitog zemljišta, pokrivene prućem i slamom.[80] Prilikom sistematizovanja tipova naselja Cvijić je izdvojio „skopski tip" sela koji je bio naročito rasprostranjen po Skopskoj Crnoj Gori i čitavoj skopskoj kotlini. Zbijenost kuća koje se prave bez ikakvog reda i ničiu uglavnom na obodu sela „kao aglomeracijom", karakterisala je gotovo celo Povardarje.[81] Ukazujući na probleme zbog kojih je sokolska ideja teško prodirala u seoske sredine, Stevan Žakula je krajem 20-ih godina na slikovit način predstavio postojeći kontrast: „Dok je npr. sever i severozapad naše otadžbine načičkan selima, belim i uređenim kao lastavičja gnezda, dotle su sela na našem jugu i jugoistoku razasuta i po ravnici i po pristrancima, kao da su im se domaćini među sobom posvađali. Iz svake izbrazdane oranice, iz svakog šljivika viri po jedna kućica na puškomet daljine, da se gotovo ni dozvati ne mogu".[82]

Deo albanskog stanovništva doseljenog iz severne Albanije pripadao je pojedinim plemenima (fisovima), ali su od plemenskih obeležja u zapadnoj Makedoniji ostala samo njihova imena. Fisna organizacija je, prema Cvijićevom mišljenju, iščezla i na Kosovu i Metohiji, a tamošnji Albanci su vodili poreklo iz Malesije, Dukađina i Mirdita, dok su im Kosovo i Metohija služili kao „tranzitna migraciona pokrajina". Drugi deo Albanaca iz severnoalbanskih oblasti (Mat, Ljuma, Zadrima) nije poznavao plemensko-fisnu pripadnost, a nastanio se u okolini Gostivara, Mavrova, Debra, Kičeva, Struge i Prilepa. Njihova migracija u zapadnu Makedoniju kretala se preko jugozapadnog dela Šar-planine, Koraba i okoline Debra. Bratstvo („kabile") je kod Albanaca bilo kako društvena, tako i privredna zajednica koja se obično sastojala iz 90, 100 ili više kuća, čiji se pripadnici nisu među-

---

[78] V. Radovanović, *Geografske osnove Južne Srbije*, 123-128.

[79] Ljubomir St. Kosier, *Socijalno stanje i socijalni rad u Jugoslaviji*, Jugoslovenski socijalni almanah, Zagreb-Beograd-Ljubljana 1930 (JSA), 5.

[80] M. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, 84-85. - „Sa strane pruće i blato, a spreda navaljena vrata. Unutra teskoba, potpun mrak i dim, kroz vrata jedina svetlost što ulazi, a gde se leži, tu je kameno tle".

[81] Jovan Cvijić, *Iz društvenih nauka* (izbor tekstova prir. C. Kostić), „Sociološka biblioteka", Beograd 1965, 117-118.

[82] *Jugoslovenski sokolski kalendar za 1929. godinu*, Ljubljana 1928, 54.

sobno ženili i udavali. Rod se sastojao iz određenog broja srodnih porodica i domova (albanski izrazi *džins* i *fara* imaju značenje roda) i predstavljao je srodstvo „do one granice dokle su strogo zabranjene bračne veze". Porodica (alb. *špija*) je bila najmanja i osnovna jedinica društvenog života. „Stariji brat, kada se oženi, neće odmah tražiti deobu i osnivati posebno domaćinstvo. On će čekati da se i mlađa braća ožene. Zato su kod Albanaca u selima česte kućne zadruge". Razvodi brakova bili su izuzetno retki („čak i kad nema poroda"), a bračni par je u proseku imao 5-7 dece. Vreme za udaju je bilo 16-20 godina, dok su se muškarci ženili sa 18-22 godine. Pri sklapanju brakova, pored glasa oca i majke „čuje se i glas rodbine". Zadruga (tur. *kalabalak*, *tajfa*) je bila imovna i radna zajednica sastavljena od srodnika, nekad 30-70 ljudi.[83]

Seosko naselje sa većinskim albanskim stanovništvom predstavljalo je čvrstu celinu i u socijalnom smislu („u selima ima zajedničkih poslova, imanja i obaveza koje se održavaju dogovaranjem i zajedničkim radom"). Na čelu svakog sela bio je starešina (kmet) koji je presuđivao manje sporove među seljanima, procenjivao poljsku štetu i sl. Svaka kuća davala je svog predstavnika za seoski zbor koji je odlučivao o izboru poljaka, vodara, čuvara stoke, o korišćenju zajedničke paše, ali i koji je bio neka vrsta preventivnog suda („on nastoji da se sporne strane izmire, da se ne ide na državni sud"). Zajednička seoska imovina bile su ispaše i šume. Džamije, mostovi, česme i putevi takođe su bili seoska svojina. Zajednička briga albanskih seljaka bila je i opravka džamija, održavanje seoskog groblja, školskih ograda i sl. Međusobna solidarnost albanskog seoskog stanovništva iskazivana je kroz usluge u poljskim radovima, prilikom požara i drugih nesreća („jedni daju grede i daske, drugi pomažu radnom snagom") ili prilikom poslova od zajedničkog interesa (basplatan rad odraslih muškaraca na popravci puteva, mostova, kanala i sl). Starešine rodova su imale običaj da se staraju o ženama i deci pečalbara celog svog roda.[84] Neki srpski optimisti smatrali su 1918. da je albansko stanovništvo bezopasno i samim tim najpogodnije za asimilaciju, pa su predlagali da im se u početku u svakom pogledu izlazi u susret.[85]

Izraženi oblici robovanja pod Turcima kreirali su naročito stanje svesti kod južnosrbijanskog seljaka - „potištena i niža klasa, raja". Osim toga, snaga čitlučkog ekonomskog sistema bila je u ovim krajevima neizmerno velika. Govoreći o uticajima „moralne mimikrije" Cvijić je rasvetlio psihološku pozadinu surovosti i nasilništva koje se projektovalo sa feudalnih gospodara na potčinjeno stanovništvo. Kao prvi znak mimikrije naveo je „primanje arbanaškog odela", zatim podražavanje njihovih pokreta, ponašanja i samog jezika, „tako da se na putu nisu mogli razlikovati Srbi od Arbanasa".[86] Ovakvom spoljnom mimikrijom stanovništvo se čuvalo od nasilja i mučenja, ali i približavalo primanju islama. Promenom vere („čim Srbin postane musliman") prestajala bi potreba za mimikrijom, ali bi većina poarbanašenih i poturčenih postajala „najljući neprijatelj prema svojoj

---

[83] Jovan Trifunoski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji. Antropogeografska i etnografska istraživanja*, Beograd 1988, 126-127, 135-137, 145-149.

[84] Isto, 158-161.

[85] ASANU, br. 10081/7, *Agrarni problem u Makedoniji i Staroj Srbiji*. – Dr Vladimir Nikolić je 1918. u Parizu zapisao: „Arnauti su divlji i nekulturni narod, nemaju ni prošlosti, ni kulture, ni književnosti, ni azbuke, ni valjane države, ni političkih ambicija, ni centra koji bi ih privlačio, ni države koja bi ih bunila, podplaćivala, u potaji pomagala novcima i obećanjima, koja bi intrige vršila i obećavala im neku budućnost".

[86] J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, 441.

braći". Pod permanentnim pritiscima begova i ostalih muslimana raja se sve više privikavala na poniznost zbog čega su ljudi postajali „prituljeni, skriveni, nepoverljivi i podmukli". Od naročitih osobina ovog stanovništva Cvijić je na prvo mesto stavio „realistične crte" zbog kojih je „rabota" njihov glavni interes i preokupacija. „*Rabotom* su ispunjeni kao što su Crnogorci ispunjeni *verom Obilića*", slikovito je iskazao Cvijić. Stoga je „pričanje i zanovetanje bez praktičnog cilja" bilo protivno njihovoj prirodi. Realizam se osećao i u nekim narodnim pesmama, a poslovni dar tih ljudi nije se odlikovao naročitom širinom pogleda, baš kao što ni odevanje bogatijih nije bilo primereno njihovom imovnom stanju. Protivno svom geografskom položaju centralni tip je, prema Cvijiću, pokazivao „nečega zavezanog i skučenoga", uz dosta „takta" i obazrivosti. Osim toga, ovaj balkanski tip karakterisala je moć prilagođavanja različitim situacijama koji su „dokučljiva i elastična uma" sa lakoćom primali ono što Cvijić zove tekovinama materijalne kulture i spoljnim znacima civilizacije. Osnovna delatnost stanovnika bilo je stočarstvo, koje je, najviše usled brojnih albanskih pljačkaških bandi („s jeseni, kada je stoka bila dobro ugojena") gubilo značaj, jer se stočni fond rapidno osipao. Tada se stanovništvo odavalo „kiridžijanju" (trgovini, preprodaji namirnica) i po ugledu na Cincare, „pečalbarenju". Promena zanimanja stanovništva uticala je na razvijanje poslovne živosti, okretnosti i duhovne hitrine. Pečalbarenje je Cvijić razmatrao još od najstarijih aromunskih pečalbi, od kojih su tu sklonost nasledili Mijaci i stanovnici mavrovske grupe. Najviše se išlo u Srbiju, maloazijsko primorje, Rumuniju, a krajem 19. veka i u Ameriku. Pečalbarstvo je, prema Cvijićevom mišljenju, unelo među ljude oprečna shvatanja života, rada, osećanja i misli, što je često izazivalo čitav niz poremećaja.[87]

I hrišćansko i muslimansko stanovništvo debarskog kraja živelo je u oskudici i bedi, a „da nije stoke i pečalbe, sve bi pomrlo od gladi". U jelu i piću svi su bili skromni, dok su Arnauti Donjeg Debra „terali do asketizma". Načelnik okruga kaže: „Komad proje ili dve kašike kačamaka, to mu je hrana preko cele godine. Ne piju ništa sem vode, ni muško ni žensko". Seosko stanovništvo spavalo je na goloj zemlji, ili na nekoj vrsti asure, pokrivajući se 'guberom', gde su im, na dohvat ruke bili i stoka i posuđe. U moralnom pogledu, Arnauti su bili 'najmoralniji', a tek zatim Srbi i Turci, dok je tzv. porodični moral kod svih bio na besprekornom stupnju. Zanimljiv je i samokritičan stav načelnika, po kome su hrišćani bili „vrlo lažljivi" usled „pritiska ropstva i propagande". Ovu manu pojačalo je opšte siromaštvo, pa je hrišćanin bio spreman „za lire učiniti i najnepošteniju stvar". Nošnja srpskih žena koju su same spravljale od domaće tkanine bila je bogato ukrašena. Odeća muhamedanskih žena sastojala se uglavnom iz „fabrikata, često vrlo dobre i fine svile, atlasa, platna i porketa". Turci su bili „mirnih manira" i za njih je bio „harem - ceo svet", a svoj životni smisao nalazili su u duvanu, kafi i kadunama.[88]

---

[87] „Teško je zadobiti njihovo poverenje. Ali im duša odmekne i čisto procveta pod uticajem slobodnog života za koji su vekovima čeznuli... Takođe se kod njih zapaža neka naročita srdačnost, topla i dirljiva, koja izgleda uvek kao zbunjena i neuka... Retko se gde u južnoslovenskim zemljama ljudi manje vređaju rečima nego u ovoj oblasti i retko se gde uvrede rečima mirnije snose no ovde... Umeju da vladaju sobom: mogu da zaustave osećanja i želje, da se predomisle i razmisle; retko ima prenagljenosti; gotovo su uvek smotreni i obazrivi..." - Isto, 446, 459-461.

[88] *Srpski izvori*... 91-92, 177-178. - Asura je bila ležaj, a pokrivali su se 'svakodnevnom' odećom („zbog toga se valjda seljak i odeva dobro") Seosko stanovništvo se odevalo toplom odećom koju nije skidalo sa sebe, jer je za tadašnjeg seljaka čak i vatra bila luksuz („i za kuvanje jela, a kamo li za ogrev").

Sela tetovskog kraja bila su „mnogoljudna" i za potrebe njihovog stanovništva na tetovsku pijacu su dovožene velike količine kukuruza iz unutrašnjosti Srbije. U nekim albanskim selima (Jelovjanu, Urviču) stanovništvo je govorilo isključivo srpski „a turski i arnautski jezik ne znaju". To su bili tzv. Torbeši, koji su primili Islam krajem dvadesetih godina 19. veka. Sva sela gostivarskog sreza bila su ušorena (grupisana) i gusto naseljena, posebno ona u ravničarskim predelima. Hrišćani u tetovskom okrugu su, prema istom izvoru, osećali veliku mržnju prema Arnautima i Turcima, koja je, doduše, jenjavala. Sav narod bio je „miran, radan i poslušan" što je bilo naročito primetno kod muslimana koji su na prvi poziv vlasti izlazili i učestvovali u kulučkim radovima i opravkama puteva.[89] Da bi se celokupno stanje popravilo, trebalo je, po mišljenju načelnika, dovesti „ispravne iskusne policijske radenike" i čitav činovnički personal povećati. Albansko stanovništvo je opisano kao marljivo „usled neznanja za bolji racionalniji poljoprivredni rad". Iako su kuće u većini sela bile „dosta dobre", život u njima bio je izuzetno primitivan, osim kod pečalbara koji su iz inostranstva doneli civlizovane navike. „Krajnje sirotinje" u tetovskom okrugu generalno nije bilo, kao ni preterano bogatog stanovništva, izuzev turskih veleposednika (spahija, aga i begova). Hrišćanske kuće u kumanovskom kraju pravljene su uglavnom na malim neograđenim placevima i bile su neokrečene, „sve sa malim prozorima bez džamova, bez peći u većini, bez naročite staje za stoku, sa jednom izbom i za ljude i za stoku". Tragajući za uzrocima 'aljkavog' izgleda hrišćanskih sela, načelnik Okruga je došao do zaključka da je sve to bilo „u cilju prikrivanja blagostanja i bogatstva".[90] Na drugoj strani, muslimanske, a naročito arnautske kuće, bile su udobnije utoliko, što su imale odvojene prostorije za stoku, tj. ljudi su živeli na spratu, dok je za stoku bilo rezervisano prizemlje. Imanja su bila ograđena visokim zidovima od blata („što je neminovno za njihov skriveni i povučeni porodični život haremski"). Kreveta nije bilo, pa su seljaci spavali na zemlji, „bilo da prostru slamu bilo da prostru uštavljene ovčije kože", dok je narod bio „nečist i obrastao u dugu kosu".[91] O albanskim seoskim kućama ispod Lisca je zabeleženo: „Cela porodica zgušena u mračnom prljavom sobičku, uplesnalom od silnog polivanja zemljanog poda".[92]

Ni život u sandžačkim selima nije pokazivao znake napretka: u malim kućama – brvnarama prozori su se redovno zatvarali na Mitrovdan, a otvarali tek na Đurđevdan, pri čemu su oskudna ishrana i navika preteranog konzumiranja alkohola zabeleženi kao osobina hrišćanskog stanovništva.[93] Kako u gradovima, tako i u selima Južne Srbije stanovništvo se slabo hranilo, koliko zbog nemaštine, toliko i zbog štedljivosti: hrana se sastojala od raženog hleba, crnog luka i salate. So je bila

---

[89] Načelnik Tetovskog okruga policijskom inspektoru pri Vrhovnoj komandi srpske vojske, br. 4354, 26. aprila 1913, *Srpski izvori...* 107-112.

[90] Izveštaj načelnika Kumanovskog okruga (1913), *Srpski izvori*... 177. - „Seljak je izbegavao prijem turskog zaptije, skupljača desetka, oficira ili činovnika, u njemu je on gledao neprijatelja, koji njegovu ljubav i njegovo gostoljublje nimalo i ničim ne zaslužuje. Tako je on u sebi skučavao urođene osećaje gostoljublja, lišavao sebe najosnovnijih uslova dobroga života da bi pasivnu rezistenciju činio omrznutom turskom režimu".

[91] AJ, 14-179-664.

[92] M. Jovanović, *Od Šar planine do Osogova*, 42.

[93] Il. R. Milutinović, *Život u Sandžaku*, Učiteljska iskra, br. 7-8, 1928, 62-64. - „Slava kod nas traje tri dana; kod nas se ne broji da je domaćin slavio ako nije sve goste poobarao pijane; svadba traje nedelju dana; tu su daće, pazarni dani, zavetine, vašari, svud je ovde glavno ići radi pića", zabeleženo je 1928. godine.

preskupa da bi bila u masovnoj upotrebi, kao i mast i maslac. Narod je dosta postio, prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih dela iz 1926. godine - oko 260 dana u godini! Seoski popovi često nisu dozvoljavali seljacima da jedu ribu na zejtinu, dok su je sami lovili u Crnoj Reci i pržili. Prema istom izvoru, regruti u proseku nisu bili teži od 40 kg, dok su njihovi sveštenici premašivali 100 kg.[94] Usled loše ishrane i podmladak je bio lošeg zdravlja. Degenerativno dejstvo imali su i nehigijenski uslovi života: sobe bez podova i nepokriveni bunari bili su leglo raznih zaraza.[95]

Narodna nošnja bila je uobičajena: zimi su nošene čakšire od crnog sukna i kratki ovčiji kožuh sa dužim vunenim pojasom, a preko leta „gaće i čakšire sa anterijom i jelečetom", dok je šubara bila nezaobilazan detalj. I hrišćani i Turci nosili su tzv. objelu, tj. dva pravougaona suknena komada koje su zimi uvijali oko nogu, sve do kolena. Žene su oblačile vunene suknje domaće izrade i kupovne bluze sa crnim „šamijama" na glavi, dok su muslimanke nosile šalvare, uz obaveznu feredžu. U kućama veleškog sreza živelo se primitivno, a spavalo na goloj zemlji, ili na asurama „koje se izjutra skupljaju i ostavljaju u dolape". Neokrečene i neplanski zidane, kuće su bile prave „čatrme", kako ih sreski načelnik naziva. Stanovništvo se hranilo uglavnom raženim i ječmenim hlebom, sirom, presnim i kiselim mlekom, uz ograničenu upotrebu svinjske masti. Muškarci su, bez obzira na veru, dosta polagali na bračnu vernost, „dok su ženskinje u tome više i čak više no što bi se čovek i nadao, slobodnije". Zahvaljujući slabo razvijenoj nacionalnoj svesti i neobrazovanosti, veleško hrišćansko stanovništvo retko je odlazilo u crkvu, „pa i kad ode u nju ponaša se u njoj kao čovek koji je primoran da nešto čini".[96]

Ipak, o začuđujućoj dugovečnosti i „žilavosti" seoskog stanovništva Južne Srbije govorili su i srpski okružni načelnici posle Balkanskih ratova.[97] Prema grupama starosti stanovništvo Južne Srbije imalo je najviše dece između 5-9 godina (15%), a najmanje ljudi između 55 i 59 godina (3,5%). Pošto je popisom starosnih grupa obuhvaćeno stanovništvo do 59. godine života, razlika između zbirne cifre starosne strukture i ukupnog broja stanovnika vodi nas podatku da je u Južnoj Srbiji živelo 18,5% ljudi starijih od 59 godina.[98] Kategoriji „maksimalne starosti" (preko 120 godina života) prema popisu iz 1931. godine, pripadala su 62 lica u čitavoj Jugoslaviji, od čega su 4 osobe bile sa područja Vardarske banovine. Kada se radi o natalitetu, on je u Vardarskoj banovini iznosio 43 promila, što je bilo nešto niže od Drinske i Vrbaske banovine čije je stanovništvo smatrano „najplodnijim".[99]

Podaci o bračnom stanju stanovništva juga s kraja 1929. godine govore da je tamo bilo 38,8% oženjenih, 56,2% neoženjenih, 4,9% udovaca, 0,1% razvedenih muškaraca i 40% udatih žena, 46,9% neudatih, 13% udovica i 0,1% raspuštenica. Pomenute vrednosti kretale su se oko jugoslovenskog proseka, s tim što je proce-

---

[94] AJ, Fond Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, fasc. 66, pov. br. 5043, 19. XI 1926; *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod*... 20-21.

[95] *Srpski izvori*, 148.

[96] Isto, 147-148.

[97] Načelnik debarskog okruga Spira Popović je aprila 1913. primetio: „Polna umerenost, čist vazduh i voda, kretanje i nikad pretovaren stomak, daju ovom sirotom narodu: dug i zdrav život" (*Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, INI, Skopje 1979, 92).

[98] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1932, 398-399.

[99] Ivo Lah, *Starosna struktura stanovništva u Jugoslaviji*, Socijalni arhiv, br. 7-8, Beograd 1940, 206, 212.

nat razvedenih lica bio daleko niži nego u ostalim krajevima zemlje. Samo tokom 1929. godine sklopljena su 16.354 braka (1 brak na 98 stanovnika) u kojima je rođeno 63.811 dece (**skoro 4 dece po braku!**). Iste godine na području Vardarske banovine umrlo je 41.010 osoba, pri čemu je uočljivo da je broj mrtvorođenčadi premašivao broj zdravo rođene dece.[100]

Prosvetna tradicija „novih krajeva"

Stvorene pod okriljem crkve, crkveno-školske opštine su kao njene pomoćne institucije još pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije obavljale crkveno-prosvetne funkcije i rešavale bračne i imovinsko-nasledne sporove. Ukidanjem Arhiepiskopije (1767) sve njene eparhije i opštine potpale su pod Carigradsku patrijaršiju, čime je otpočeo period pojačanog grčkog uticaja. Borbu protiv grcizma povelo je „mlado makedonsko građanstvo" regrutovano od doseljenika i siromašnijih varoških građana koji su kulturnu i prosvetnu emancipaciju pokušali da ostvare povezivanjem sa solunskom i nekim bugarskim opštinama, uz duhovnu podršku svetogorskog manastira Zograf.[101] Obzirom da su turske vlasti bile malo zainteresovane za ovaj segment društvenog života, crkveno-školske opštine su kao „duša naroda" imale zadovoljavajući stepen samouprave, osim u slučajevima jakih antiturskih manifestacija. Stoga je u to vreme radio veći broj osnovnih škola, a počelo je i formiranje učiteljskog kadra. U Velesu je 1857. otvorena gimnazija, dok je 1869. godine u Štipu proradila i Pedagoška akademija u kojoj su obrazovanje sticali prvi učitelji i sveštenici.[102]

Početkom 70-ih godina 19. veka u Prizrenu (kao sedištu Prizrenskog vilajeta) izlazio je list „Prizren" na srpskom i turskom jeziku koji je svoje pretplatnike imao i u Debarskom i Skopskom sandžaku, kao i Ćustendilu, Prilepu, Ohridu i Bitolju. Sudeći po bugarskim reakcijama ovaj list je predstavljao „moćno oružje srpske propagande" pred ratove 1875/78. Brigu za srpsku decu iz „neoslobođenih predela" delom je preuzela srpska kneževina otvaranjem škole nazvane „Drugo odeljenje Bogoslovije" sa preko 80 pitomaca iz Niša, Leskovca, Kumanova, Kratova, Velesa, Ohrida, Prilepa itd. Osnivač i upravnik te škole bio je Miloš S. Milojević koji je „skoro jedini predviđao opasnost od bugarske propagande", pa je ovim činom trebalo da se srpska deca spasu bugarizacije. Bugarska propaganda pojačana je posle bitke na Slivnici, ali je Srbija 1886. osnovala svoje konzulate u Skoplju, Bitolju i Solunu i time ohrabrila srpsku etničku celinu koja je tražila osnivanje „narodnih srpskih škola". I pored blagonaklonog odnosa Turske prema bugarskoj propagandi srpska „prosvetiteljska misija" u Makedoniji rezultirala je otvaranjem

---

[100] Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932, 69-75, 116-121.

[101] Aleksandar Trajanovski, *Crkovno-učilišnite opštini vo Makedonija*, Skopje 1988, 346-348.

[102] Stojan M. Protić, *O Makedoniji i Makedoncima*, Beograd 1928, 4. - Prema bugarskim izvorima, koje nam prenosi Protić, u Makedoniji je 1887. godine bilo 250 „bugarskih" osnovnih škola sa 14.825 učenika, 287 učitelja i 41 učiteljicom, od čega su 187 škola izdržavale mesne opštine, a 63 „bugarski egzarhat u Carigradu". Pored osnovnih, postojala je i 21 srednja škola sa 1.147 učenika i 70 nastavnika, od kojih je najviše bilo Bugara (53), Rusa (10) i nešto Turaka (5), dok srpske škole u skopljanskom sandžaku i kosovskom vilajetu nisu uzete u obzir.

brojnih srpskih škola u skopskoj oblasti, okolini Preševa, Kumanova, u Kratovu, Kočanu i Tetovu. Reviziju srpskih škola po skopskoj eparhiji izvršili su nastavnici prizrenske bogoslovsko-učiteljske škole zajedno sa „spremnijim" učiteljima nekih osnovnih škola, posle čega su mnogi krajevi „napustili Egzarhiju". Pred sam kraj 19. veka u Skopljanskoj eparhiji postojalo je 56 osnovnih muških i 10 ženskih škola, kao i jedna gimnazija u Skoplju sa 2.350 učenika i 390 učenica kojima je držalo nastavu 76 učitelja i 14 učiteljica. Sve ove škole bile su legalne, a njihov zvanični naziv bio je - „Pravoslavna škola Srpskog Naroda, podanika slavne Otomanske carevine".[103] Mladoturskom revolucijom (1908) albanski narod je dobio izvesna nacionalna prava (do tada je njihov jezik bio strogo zabranjen), pa je posle revolucije na Kosovo stizalo oko 20 listova, časopisa i godišnjaka na albanskom jeziku.[104]

U većini krajeva Južne Srbije „učiteljevanje" je nekada predstavljano i prihvatano kao svaki drugi zanat i bilo je uslovljeno „najčistijim patrijarhalnim načinom privrede i društvenog uređenja". Najstarije „ambulantne" škole u Maleševu prethodile su stalnim školama. Tradicionalni „daskali" iznajmljivani su, ne samo radi podučavanja dece, već i „da posašivaju odela ili naprave kožuhe kome treba", a angažovani su uglavnom na godinu dana („od Mitrovdana do Mitrovdana"). Pošto su daskali vremenom za svoje usluge tražili sve više, neka sela su ih uzimala od Mitrovdana do Đurđevdana, a druga opet do sledećeg Mitrovdana, pri čemu su oni prvi plaćali više, jer su im deca u to vreme bila slobodna od „seljačkoga rada", dok su deca ovih drugih „radi škole morala da izostanu od svoga čobanskoga posla". Daskali su imali i svoje terzijske, tj. ćurčijske kalfe, koji su im pomagali kako u terzijskom, tako i u nastavničkom radu. Nastava je bila individualna i trajala je od jutra do večeri. Sastojala se od upoznavanja slova, „ščitavanja", „časlovca" (čitanja prve knjige), psaltira, „mesecoslova", osmoglasnog pevanja, računa i opšte i sveštene istorije. Ovakve „ambulantne slavjanske škole" održale su se do kraja 19. veka kada su ih zamenile „crkveno-slavjanske" stalne škole. [105]

U vreme pred Balkanske ratove, u vardarskom delu Makedonije bilo je oko 2.000 učitelja. Bukureštanskim ugovorom (1913) kao i Versajskim mirom (1919) kompaktnost „nacionalnog organizma" Makedonije bila je razorena. Time je, prema harmoničnom stavu makedonskih istoričara, stvorena baza sa koje će započeti „proces asimilacije Makedonaca", pri čemu je glavno sredstvo bilo školovanje na jezicima „porobljivača".[106] Uoči Prvog svetskog rata pismenost i kultura u oslobođenim krajevima bili su na izuzetno niskom stupnju. Prema izveštajima tadašnjih okružnih načelnika, hrišćansko stanovništvo bilo je prosvećenije od muslimanskog, jer „veći broj od njih idu u pečalbu po raznim državama, gde vide veću kulturu koja dosta i na njih utiče". U skopskom okrugu bilo je privremenih, a malo stalnih škola, pa je „prosveta kod naroda isuviše slaba". Veleški okrug je takođe imao problema sa školstvom koje je bilo neobavezno, a školski život „jako sužen i

[103] Todor P. Stanković, *O Staroj Srbiji i Maćedoniji*, Niš 1915, 32-35, 54, 62-66, 159-164.

[104] M. Folić, *KPJ na Kosovu*, 5. - Prvi list na albanskom jeziku u Kosovskom vilajetu „Škupi" izašao je u Skoplju 29. avgusta 1911. godine.

[105] Dušan Nedeljković, *Učiteljevanje kao zanat*, Učiteljski pokret, br. 1-2, Skoplje 1934, 5-6, 11-13.

[106] Nada Jurukova, *Osnovnoto vospitanie i obrazovanie vo Makedonija 1944-1950*, Skopje 1990, 6-7.

skučen". Osnovne škole bile su mahom „propagandske" za razliku od turskih koje su bile isključivo verske, „a nikako vaspitne".[107]

***

Južna Srbija je bila oblast složenog reljefa i nesvakidašnje plastike terena, mesto dodirivanja tri planinska sistema, ukrštanja više različitih klimatskih tipova i bogatog hidrografskog pejzaža. Na tim prostorima zatečeno je više poprečnih i uzdužnih komunikacija koje su razbijanjem balkanske privredne celine (1912) izgubile dotadašnji značaj. Ratovi 1912-1918. i njihove političke konsekvence pospešile su nova „etnopsihološka trenja" i pomeranja stanovništva, a proglašenjem Kraljevine SHS „novi krajevi" su uklopljeni u njen sastav kao deo državotvornog „miraza" Kraljevine Srbije. Bivše turske teritorije dobijene posle Balkanskih ratova organizovane su na temeljima srpske administrativne podele započete 1913. godine: pokrajina Južna Srbija sastojala se od 12 okruga Makedonije, Kosova, Novopazarskog sandžaka i 4 okruga koje je Crna Gora dobila 1913. godine (Metohija sa 3 susedna crnogorska okruga). Pružajući se poput nepravilnog trapezoida od Polimlja ka jugoistoku ova pokrajina je tadašnjoj javnosti predstavljana kao središte „balkanskog poluostrvskog trupa". U tako komponovanoj sredini živeo je narod „bez političkog obeležja", sastavljen od „Srba" (59,5%), Albanaca (28,2%), Turaka (10%), Cincara, Jevreja. U pokrajini sa izrazito retko naseljenim stanovništvom (32,3 na 1 km^2), gde je Makedonija za kosovske seljake bila „strana zemlja", država se suočila sa znatno izmenjenom slikom varoši i sela. Osipanje gradova u periodu 1910/21. godine (manjak od 60.770 varošana) nije promenilo naviku preostalog stanovništva da i dalje živi u gradskim sredinama (23,7%). Desetkovane varoši (Đevđelija, Bitolj, Debar) susrele su se posle stvaranja nezavisne albanske države i sa kidanjem saobraćajno-trgovačkih komunikacija, što je, uz konkurentnost nekih novih naselja nastalih na železničkim čvorištima (Obilić, Uroševac), ubrzalo odumiranje starih kosovsko-metohijskih središta. Orijentalni izgled varoši, čaršijski duh stanovništva kome je pravoslavna vera bila „iznad narodnosti" (vizantijsko nasleđe),okoštale navike muslimanskog varoškog elementa, urbana orijentacija Jevreja (od 5.702 samo dvoje živi na selu) i specifičnosti cincarskih trgovaca - dopunjuju predstavu o etničkoj mešavini sa kojom se država suočila. Demografski poremećaji na ovim prostorima nastavljeni su i narednih godina kao posledica nesnosnog političkog ambijenta, preplitanja stranih propagandi, osećaja lične nesigurnosti, ozbiljnih simptoma pravne anarhije i sl. I pored masovnog iseljavanja muslimana njihov broj je u periodu 1921/31. porastao za 18,3% (1/5), prvenstveno zahvaljujući visokom natalitetu.

Struktura seoskog društva koje je sve u anarhiji i reliktima, kao i običaji i navike tog etničkog konglomerata uočljivi su na svakom koraku. Apsolutna dominacija sitnog poseda (do 2 ha) bila je rezultat državne politike rasparčavanja ve-

---

[107] *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod*, Skopje 1979, 111-113, 132-133, 136, 148. - Načelnik Tetovskog okruga u svom izveštaju od 26. aprila 1913. predlaže: „Kako je, može se reći veliki broj dece, koja se moraju iz nacionalnog razloga sva bez (iz)uzetka kroz škole provoditi, potrebno je da se odmah i ostane na podizanju škola, koje su po selima gotovo nikakve i za ozbiljan rad neupotrebljive. Postavljanje nastavnika mora se sa najvećom pažnjom vršiti. Nastavnici moraju biti pravi narodni učitelji, a ne samo školski i dečiji i sa narodom zajedno na razviću njihovog života raditi".

likih turskih poseda i po svome ishodu više je predstavljala kontraproduktivnu meru za postizanje socijalnog mira. Po raštrkanim selima Južne Srbije živelo je 76,3% stanovništva kod kojeg je robovanje pod Turcima kreiralo naročito, „rajetinsko" stanje svesti. Spoljna, moralna i nacionalna mimikrija javili su se kao odbrambeni nasip od turciziranja i islamizacije, pa je ona, prirodno, rezultirala prilagodljivošću svakoj situaciji. Stočarstvo je bilo dominantan, ali i rizičan vid privređivanja, dok je pečalbarstvo nastalo kao produkt lokalnih društvenih poremećaja i opšteg osećaja nesigurnosti i egzistencijalne ugroženosti. Slaba kultura stanovanja i ishrane nije mnogo umanjivala dugovečnost i vitalnost stanovništva, iako se izraženi natalitet potirao visokom stopom smrtnosti, naročito kod dece. U prvim godinama jugoslovenske države na ovim prostorima bilo je najviše dece između 5-9 godina, a najmanje ljudi između 55-59 godina starosti. Evidentan je nizak procenat razvedenih brakova, kao i činjenica da je u jednoj bračnoj zajednici bilo u proseku četvoro dece. Pravoslavno stanovništvo postilo je „do asketizma", a slabe higijenske navike i kultura življenja dovodili su do degeneracije mlađih naraštaja.

Druga glava

DRŽAVA I NJENE INSTITUCIJE

Jugoslovenska država je bila organizovana po standardnom načelu podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, iznad kojih je bila „ustavotvorna vlast". Prema Vidovdanskom ustavu (1921) zakonodavnu vlast i inicijativu imali su kralj i Narodna skupština Kraljevine SHS. Zakoni su mogli biti ukinuti samo novim zakonima, a ne bilo kakvim aktom kralja, vlade ili upravnih organa. Izvršna vlast bila je u kompetenciji kralja koji ju je vršio preko odgovornih ministara iz Ministarskog saveta, tj. Vlade Kraljevine SHS. Ustavom je bilo predviđeno pravo kralja da imenuje predsednika i članove Ministarskog saveta, koji bi za svoje postupke odgovarali njemu, a ne parlamentu. Ipak, Narodna skupština je učestvovala u izvršnoj vlasti više kao nadzorno telo, što je odgovaralo tradiciji predratnog srpskog parlamenta, svedenog na „mašinu za izglasavanje utrošenih kredita i za primanje k znanju već svršenih činova".[1]

Državna (centralna) uprava bila je podeljena na resore iza kojih su stajali činovnički aparati. Ustavom iz 1921. nije bio predviđen broj ministarstava, tako da je prva SHS vlada brojala 18 resora, a 1931. sastojala se od 12 ministarstava. Tokom 22-godišnjeg postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije smenjeno je 39 vlada (prosečan vek jedne vlade bio je ispod pola godine), između kojih su trajale tzv. kabinetske krize. Nestabilnosti vlada doprinosili su nacionalno i ekonomsko previranje, različiti civilizacijski nivoi pojedinih „istorijskih pokrajina" jugoslovenske države, personalne ambicije i sl. Na čelu svih 39 jugoslovenskih vlada stajali su Srbi (izuzev šestomesečnog kabineta A. Korošca i vlade Cvetković-Maček), a slična situacija bila je i sa ključnim ministarstvima (unutrašnji i spoljni poslovi, trgovina i industrija). Sudsku vlast vršili su sudovi čije su presude i rešenja izricane u ime kralja, na osnovu zakona: Državni savet kao vrhovni upravni sud, Kasacioni sud, upravni i apelacioni sudovi itd. Pored centralne vlasti bila je uspostavljena i lokalna uprava koja je funkcionisala preko nižih upravnih vlasti: u tu svrhu država je podeljena na više upravnih jedinica (oblasti, okruge, srezove, opštine) u okviru kojih su svoje ispostave imali vojska, finansijska uprava, pravosuđe, uprava saobraćaja i pošta i sl.

[1] Jovan Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, prir. M. Begić, Beograd 1964, 344.

Narodna skupština i stanje na jugu

Posle objavljivanja Prvodecembarskog akta (1918) i formiranja centralne vlade Kraljevstva SHS, prestale su funkcije Narodnog vijeća i Jugoslovenskog odbora. Time je, prema mišljenju Branka Petranovića, učinjen „krupan korak u pravcu centralizacije državne uprave i potiskivanja autonomnosti pokrajina". Privremeno narodno predstavništvo (PNP) se sastalo 1. marta 1919. i njegov sastav određen je vladinim ukazom, „sporazumom vrhova građanskih grupa" (296 poslanika - predstavnika ranijih lokalnih pokrajinskih parlamenata). Osnovni zadatak tog vrhovnog zakonodavnog tela bilo je pripremanje izbora za ustavotvornu skupštinu. PNP je pokazivalo drugorazrednu ulogu u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti - do kraja njegovog kratkog postojanja Ministarski savet je doneo oko 800 propisa i uredbi („vlada je mogla da se oslanja na realnu silu izvršnog aparata; donoseći podzakonske akte ona je brže reagovala na događaje, efikasnije suzbijala socijalne nemire i uobličavala državno uređenje koje je odgovaralo vladajućim snagama"), uz neprekidno prisustvo kraljeve arbitraže.[2] Provizorni parlament je, dakle, umesto da bude „izvor i utoka vlasti naroda", više delovao kao politička tribina za diskutovanje o mirovnim ugovorima, međunarodnom statusu zemlje, opštoj privrednoj situaciji i izvorima finansiranja, nego što je u praksi konstruktivno uticao na rad vlade. Tokom svog postojanja PNP je donelo 11 zakonskih akata (o izjednačenju kalendara, o univerzitetu, narodnim školama, punoletstvu, poroti, banjama, o izboru narodnih poslanika i sl).[3]

Prema ključu koji je propisala vlada izbori za poslanike u PNP iz Južne Srbije sprovedeni su tek 30. marta 1919, ali preko vladinih poverenika i činovnika (kao prema „namesničkom ustavu" iz 1869)! Tako je PNP zasedalo bez predstavnika iz Makedonije i Stare Srbije sve do 16. maja 1919. kada se 24 „izabranih" pojavilo u skupštinskoj sali (sa područja Stare Srbije 10 poslanika, a iz Makedonije 14). Među tim poslanicima su dominirali „nacionalni radnici" čiji izbor u većoj meri nije zadovoljavao zakonske kriterije: uredbom je bilo zabranjeno biranje onih koji nisu rodom iz „južnih krajeva", a postavljeni su Jovan Ćirković (Cetinje) i Mihajlo Šuškalović (Sarajevo); dalje, birani su i policijski pisari protivno zakonu (Nikola Drmonjčić), dok je Jovanu Ćirkoviću zamerano što je u Bitolju organizovao „probno glasanje" itd.[4] Bez obzira na prigovore i proteste, izbor ovih lica je potvrđen. U vreme postojanja PNP sprovedeni su opštinski izbori avgusta 1920. oko kojih je došlo do ozbiljnih konflikata između vlade Lj. Davidovića i dvora. Nova vlada M. Vesnića je odložila izbore za Ustavotvornu skupštinu, ali je organizovala opštinske suočivši se sa jakim uticajem komunista u Makedoniji.

---

[2] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd 1988, 92-93; Branislav Gligorijević, *Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS (1919-1929)*, Politički život Jugoslavije 1914-1945, Zbornik radova, Beograd 1973, 365-367; Đorđe Stanković, *Izazov nove istorije,* knj. I, Beograd 1992, 121.

[3] *Jubilarni zbornik života i rada SHS*, I deo, 73-74, 92-93.

[4] *Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS,* sv. I, Zagreb 1919, 891-893; sv. II, 527-529. – Među „južnosrbijanskim" poslanicima u PNP bili su i učitelj Gligorije Drakalović, penzioner Penčo Popović, prota Serafim Krstić, nekoliko trgovaca i policijskih pisara.

*

Imajući u vidu navedene deklarativne funkcije provizornog parlamenta i docnije Narodne skupštine koje je Vidovdanski ustav dosta nedorečeno naznačio, običaj da se period 1921-1929. naziva „pseudoparlamentarizmom" ima osnova. To potvrđuje i nestabilan politički ambijent u kome nijedan skupštinski saziv nije izdržao pune četiri godine. Brojne promene vlada (od 23 ministarske krize samo 2 je izazvala NS, ostale kralj) nalagale su i nove izbore za parlament (1923, 1925, 1927), ali je uticaj skupštine na državnu politiku i dalje ostao fiktivan. Čini se da je Skerlićeva definicija razlike između despotskog i ustavnog režima (1914) mogla poslužiti kao korisno upozorenje jugoslovenskim vlastima („despotski režim živi od straha koji uleva, a ustavni režim živi od poverenja koje Narodno predstavništvo uleva narodu").[5]

Naredna tabela (sačinjena na osnovu podataka Laze M. Kostića) pokazuje status vodećih stranaka u 12 izbornih okruga Južne Srbije, prema broju osvojenih poslaničkih mandata:

izborna godina	1920.	1923.	1925.	1927.
radikali	5	15	25	24
demokrate	24	12	11	18
Džemijet	8	14		
komunisti	18			
disidentske grupe			7	1

Česta promena režima, kao i interni dogovor između radikala i demokrata da „ona stranka koja daje predsednika vlade ne može držati i resor unutrašnjih dela", sprečavali su sprovođenje stabilne i dugoročne politike u Južnoj Srbiji. Štaviše, često se manipulisalo stanjem bezbednosti u ovim krajevima iz „partizanske zaslepljenosti" i radi stranačkih dobitaka, a minimalna ulaganja u Južnu Srbiju dovela su do stvaranja izuzetno loše administracije i nesinhronizovanog rada pojedinih službi. Pokrajina je postala politički poligon za ubiranje glasova, pa su razumljive reakcije tamošnjih poslanika da se „iz Beograda vodi u stvari, samo jedna politika pribiranja kuglica, i ništa više".

Problemi koje su narodni poslanici iz Južne Srbije najčešće iznosili pred skupštinu bili su delovanje komita i kačaka, stanje činovničkog aparata i odnos policije prema lokalnom stanovništvu, antidržavna aktivnost nekih od poslanika Džemijeta i ukazivanje poslanika demokrata na besmisao radikalsko-džemijetske koalicije. Istupanja ovih poslanika naročito su zapažena u periodu od 1922. do 1924. godine, kada kulminiraju komitski upadi u Makedoniju, ali su rezultati njihove skupštinske borbe izostajali. Razloge za to treba tražiti prvenstveno u naglašenom angažmanu vlasti kod tzv. srpsko-hrvatskog pitanja, pri čemu je Južna Srbija tretirana kao drugorazredni problem i tokom dvadesetih godina sistematski prepuštana samoj sebi.

Od predstavnika radikala, za Južnu Srbiju je u ovom periodu, svakako, najznačajnija ličnost Jovan Ćirković, koji je važio za iskusnog nacionalnog radnika u

[5] J. Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, 417.

Makedoniji pod Turcima, a po oslobođenju, kao „najbolji poznavalac prilika i ljudi u Staroj Srbiji" gotovo neprekidno je bio narodni poslanik bitoljskog okruga.[6] Problemi kojima se on bavio u Skupštini bili su raznovrsni, ali je pitanje lošeg administrativnog aparata u Makedoniji bilo dominantno u njegovim nastupima. To se naročito odnosi na nepravilnosti u radu policije koje je tumačio time, što policijske starešine nisu shvatale pravilno državne i nacionalne interese. Pojava sve većeg broja „reklamdžija" - „specijalista za otkrivanje organizacija" - dovela je do vršenja terora nad stanovništvom, tamo gde komita stvarno nije ni bilo. Takva popularnost stečena preko novina, bila je motiv mnogim policijskim činovnicima da pronađu komitske saradnike „prevrtanjem teftera" i obeležavanjem onih koji su za vreme Turaka bili u organizaciji: „A, gospodo, ako vi tražite one koji su za vreme Turaka bili u organizaciji, onda svi mi hrišćani od Ristovca do Đevđelije i Bitolja treba da idemo u haps, jer smo svi bili u raznim revolucionarnim organizacijama", upozoravao je Ćirković. Za opštu anarhiju u pokrajini krivio je vlast koja je ukinula pogranične trupe upravo onda kada su se komitske čete pojavile i počele da prodiru u unutrašnjost zemlje. Još većim promašajem smatrao je stvaranje „antikomitskih četa" koje su vremenom postale još veći teret za stanovništvo Južne Srbije, naglašavajući da „narod u Makedoniji neće četničku akciju" (iako se i on sam često predstavljao kao pionir „četničke akcije" u Makedoniji). U svojim kontroverznim nastupima Ćirković je kritikovao korišćenje bugarskih komitskih četa od strane vlasti za održavanje reda, čijim je delovanjem stradao veliki broj nedužnih seljaka u bregalničkoj oblasti. Njegova parodična konstatacija da „ima nešto trulo u bregalničkoj oblasti" nije bila znak partijskog disidentstva, već posledica stečenog iskustva na terenu. Smetalo mu je i to što su bivši oficiri bugarske vojske išli na robiju, dok su istovremeno ex-austrijski oficiri dobijali činove („pa čak pretiču one naše sa solunskog fronta"). Brojni govori Jovana Ćirkovića ticali su se Bitolja i neprimerenog odnosa države prema ovom nekad razvijenom trgovačkom središtu. Bez obzira na probleme u Makedoniji, odnosi između radikala i demokrata ostali su najtolerantniji upravo u Bitolju. Od Ćirkovićevih predloga za trajnu stabilizaciju prilika u Južnoj Srbiji, treba izdvojiti onaj o potrebi naoružavanja tamošnjeg stanovništva („pa da se on sam uz podršku vlasti brani i odbrani od bugarskih komita").[7]

Drugi značajniji predstavnik radikala - Mita Dimitrijević, nastupao je u Narodnoj skupštini najčešće kao pobornik ideje o prioritetnom ulaganju sredstava u saobraćajnu infrastrukturu Makedonije. Posle negodovanja slovenačkih poslanika zbog otvaranja novog dvomilionskog kredita za popravku puta Štip-Veles, Dimitrijević je podržao vladinu akciju smatrajući da Stara Srbija i Makedonija unose najviše blaga u zemlju i da su stoga izdvojena sredstva opravdana. Amnestiranje vojnih begunaca iz Južne Srbije, kojima je Ministarstvo vojske dozvolilo slobodan povratak, nije po mišljenju Dimitrijevića učinjeno na pravilan način, već tako, da „njihovi roditelji strahuju ako kojim bilo putem pozovu svoje sinove".[8] On je predlagao da se učini sve kako bi se odbegli narod vratio na svoja ognjišta.

---

[6] *Pašić - ilustrovani radikalni almanah,* knj. II, Beograd 1925, 100; ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, str. 6-10; br. 13313/1, *Ranko Trifunović*, str. 9.

[7] SBNS, red. saz. 30.VII 1922, 1138-1143; XVI red.sast. 20. VI 1923, 673; LX, 14. mart 1924, 80-83, 112.

[8] Diskusije Mite Dimitrijevića: SBNS, XVIII red.sast. 22. VI 1923, str.723; XXX red.sast. 14. VII 1923, 1076; XXXV red.sast. 20. II 1924, 771; XXVII red. sast. 10. VII 1923, 1018.

Jedan od čestih govornika u skupštini bio je i Vasilije Trbić, prilepski vojvoda i poslanik radikala. U Narodnoj skupštini je učestvovao u debati o budžetu za 1926. godinu, govoreći u prilog izgradnji čitave mreže železničkih pruga u jugoistočnim delovima Kraljevine. Smatrao je da se neophodnost jedne takve „transmaćedonske pruge" ogledala u saobraćajnim problemima koje su, naročito preko zime, imali Bitolj, Prilep i Ohrid, čije stanovništvo „iz grčkih novina crpi znanje o događajima u našoj zemlji". Osim toga, time je moglo biti rešeno i pitanje pošte, a u ekonomskom smislu, investicije bi imale opravdanje u boljem vezivanju sa Solunskom zonom preko koje je išao jugoslovenski izvoz. Takođe, Trbić je na skupštinskim sednicama upozoravao i na opasnost da se brzopletom redukcijom činovništva mogu uzrokovati ozbiljni socijalni poremećaji. U tom smislu, on je zahtevao donošenje novog zakona o centralnoj upravi i najvažnije, da se država oslobodi svih poslova koji ne spadaju u njen delokrug, tj. da se izvrši privatizacija (npr. novih železnica), čime bi se državni izdaci drastično umanjili. Potreba da se pravno zaštiti „sloboda zbora i dogovora", a koja je intenzivno uskraćivana ne samo građanima, već i narodnim poslanicima, primorala je V. Trbića da novembra 1926. zatraži hitno donošenje zakona koji bi regulisao ovakve garancije. On je naveo primer iz Prilepa, gde je grupa monopolskih radnika iz duvanske industrije, na čelu sa izvesnim Prokom Protićem dočekala predsednika Kraljevske Vlade i obavestila ga da, u saradnji sa policijskim komesarom, vrlo uspešno ometa zborove opozicije![9] Naročitu aktivnost Trbić je ispoljavao učestvujući u radu Zakonodavnog odbora Narodne skupštine, krajem 1926. godine, kada je diskutovao o kompetencijama za izdavanje vodenih koncesija i sl.[10]

Radikal Toma K. Popović je u Narodnoj skupštini bio sekretar 1925. godine, a kao i većina poslanika sa juga, zagovarao je ideju o neophodnoj modernizaciji saobraćajne infrastrukture u Makedoniji. Naročito je isticao značaj železničkog kraka koji bi išao od Vranja, preko Gnjilana do Prizrena. Smatrao je da bi time bio rešen veliki strategijski problem: povezivanjem sa bugarskom granicom kod Vranja i albanskom kod Prizrena, izvoz bi bio znatno olakšan.[11] Od poslanika NRS iz Južne Srbije treba pomenuti i one čije je delovanje u skupštini bilo manje zapaženo, ali koji su u političkom i javnom životu Kraljevine igrali značajnu ulogu: Ugrin Joksimović, Jovan Aleksić, Jovan Altiparmaković, Branko J. Čorbić, Hadži Ljuba Patrnogić, Gligorije Đ. Drakalović, Panta Jovanović, Dobroslav J. Jovičić, Blažo Lalević, Spasa Nićiforović, Marko Petrović, Živko Popović, Puniša Račić, Ilija Vukotić i drugi.

*

Tokom 20-ih godina, najaktivniji demokrata iz Južne Srbije u Narodnoj skupštini bio je Mihajlo Đ. Kujundžić, koji je na skupštinskim zasedanjima nastupao više kao zabrinuti stanovnik južne pokrajine, nego što je u skladu sa partijskom disciplinom sinhronizovao svoju parlamentarnu aktivnost. Ono što ga je na skupštinskim sednicama najviše zaokupljalo bilo je činovničko pitanje u Južnoj Srbiji. Propuste u vladinoj unutrašnjoj politici Kujundžić je najčešće ilustrovao akcijom dr-

[9] V. Trbić, SBNS, L red.sast. 25. II 1926, str. 695-698; XX red. sast. 24. XI 1926, str. 306-307.

[10] *Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine* (SB ZONS), IX red. sast. 27. XI 1926, 186-187.

[11] Toma K. Popović, SBNS, XLVI red. sast. 1. X 1923, 1500.

žavne vlasti na razoružavanju tamošnjeg stanovništva. Vlastima je zamerao što nisu u stanju da razoružaju one koje treba razoružati, dok se sa druge strane masovno vršilo slabljenje odbrambene moći pravoslavnog stanovništva koje je bilo lojalno i bez otpora je izvršavalo obaveze o razoružanju. Situacija u Štipu bila je takođe kritična, najviše zbog sve prisutnije tendencije udvajanja lokalne vlasti. Tamošnji veliki župan Dobrica Matković obrazovao je pred izbore 1923. godine organizaciju lojalnu radikalima koja se „surovo obračunavala" sa političkim protivnicima. Na čelu ove, po Kujundžiću, „terorističke" organizacije stajao je izvesni Mijalče Kalamatijević, a glavni vojvoda bio je bivši bugarski vojvoda Stojan Mišev. On je naveo da je u četi tog Miševa bilo ljudi koju su optuživani i osuđivani na smrt od vlasti Kraljevine SHS za ubistva 118 srpskih vojnika.[12] Podsetio je i na „antisrpsko" ponašanje nekih činovnika u Skoplju prilikom opštinskih izbora 1923. kada je masa omladinaca prolazila kroz varoš kličući kralju i vojsci: „I šta se dogodilo? Jedan policijski pisar sa jednim žandarmerijskim oficirom i vodom vojnika rasteruju te omladinske mase kućama. Taj isti pisar, međutim, dočekuje mase muslimana kod hotela *Zrinjski* i pozdravlja ih sa: Dobrodošli, braćo muslimani".[13] Kujundžić se svojim govorom osvrnuo na još jedan primer proturske manifestacije, takođe u okviru samog administrativnog aparata. Naime, opština grada Skoplja je, vršeći ispravku biračkih spiskova, obavestila o tome građanstvo na srpskom, kao i na turskom jeziku, što je bilo protivno Ustavu! Tragajući za uzrocima vitalnosti komitskog pokreta on je ukazao na ozbiljne propuste vlade, odbacivši pritom stav dela štampe, po kome je narod u Južnoj Srbiji bio antidržavan i anacionalan, naklonjen komitskom pokretu. Objašnjavajući sistem delovanja ovog pokreta, on je iz svog ugla predstavio uzroke učešća makedonskog stanovništva u komitskim akcijama,[14] smatrajući da su „Maćedonci", priklješteni od države, oličene u lokalnim koristoljubivim činovnicima i od komitskih oružanih grupa sa druge strane, iz straha prilazili komitama. Sa druge strane, i protivkomitski odredi žandarmerije često su vršili nasilje nad žiteljima sela kroz koja su prošle razbojničke grupe. Kujundžić navodi primer sela Divlja, u kome je 15 žandarma nanelo ozbiljne povrede trojici meštana koji nisu umeli reći ko je ubio seoskog kmeta. Selo Letevci takođe je pretrpelo „gostovanje" jedne protivkomitske potere. Žandarmi su provaljivali u kuće meštana prisiljavajući ih da im daju hranu i novac. Kujundžić beleži reči jednog od seoskih funkcionera upućene podnarediku pomenute patrole: „Vi danas terorišete seljake i juče su od straha davali 'leba komitama, a danas daju vama. Eto, to će nas oterati do nedoglednih posledica, da će naši građani izgubiti veru u državu, a to će

---

[12] „.... Gospodine ministre, fakat je neoboriv i neosporan, da je taj Mihalče alfa i omega u okrugu bregalničkom, da u tome okrugu ne postoji ni veliki župan, ni sreski ni okružni načelnik, niti kakva druga vlast i da danas nijedan građanin bregalnički ne može ni jedan posao da svrši, ne može se parničiti, ne može se suditi, ne može dug naplatiti dok se ne obrati kancelariji ovog Mihalčeta, koji na žalost, štaviše, izdaje i vizu na objave za putovanje u susedne opštine, srezove i druga mesta". - M. Kujundžić, SBNS, LXIV red. sast. 20. mart 1924, 609-610.

[13] Isto.

[14] „To je narod državan i nacionalan; taj je narod zadovoljan sa minimumom; to je narod koji voli svoju zemlju i koji veli: tražimo da radimo zemlju koju su naši dedovi pod Turcima radili i koji traži da nema više tepanja i ništa više. Ali, gospodo, ja ću odmah reći da od početka oslobođenja pa do danas nijedan režim nije bio dobar. Bio je jedan svetao momenat kada je vlada gospodina Davidovića primenila Ustav na one krajeve i kada su počeli vladati zakoni. Ali ta sloboda bila je kratkovečna, kao što je njegova vlada bila kratkovečna. Od toga vremena nastupilo je zlo i danas je zlo na kulminaciji. Zlo je neizdržljivo i nepodnošljivo...". - M. Kujundžić, SBNS, III red. sast. 4. jun 1923, 329.

biti veliko zlo".[15] Kujundžić je u svojim skupštinskim nastupima predlagao da se srpskoj emigraciji u Bugarskoj omogući povratak, ali je postojao problem prelaska granice koju su u potpunosti kontrolisali „naročiti trgovci" skupo naplaćujući to svoje posredništvo. Pozivajući se na podatke koje je izneo ministar za socijalnu politiku, on je podsetio da su se tako dobijeni pasoši plaćali i po 10.000 dinara.[16]

Demokratski poslanik dr Pavle Čubrović je predlog ministra da se Hipotekarna banka organizuje tako, da važi samo za Srbiju, Vojvodinu i Crnu Goru, ocenio neumesnim, zahtevajući da se njena delatnost „rasprostre na celu zemlju". Zapažen je i njegov apel da se što hitnije oformi specijalni odbor koji bi izvršio administrativnu podelu zemlje, saglasno Ustavu, „jer, ako to ne svršimo za dva meseca, prepustićemo Vladi da ovo pitanje uredi uredbom i time ćemo kompromitovati pitanje potpunoga ujedinjenja zemlje".[17] Od ostalih poslanika DS iz Južne Srbije, koji su doduše, bili manje zapaženi u skupštini od radikala, treba pomenuti i sledeće poslanike: Serafim St. Krstić, dr Dušan Stevčić, Acko Trajković, Venedikt Popović, Milan Pop-Dimitrijević, Mladen Nikolić, Đorđe V. Manolević, Mihailo Dragašević, Dimitrije Bojadžijević i dr.

Narodni poslanici iz Makedonije i Stare Srbije bili su autentični poznavaoci tamošnjih prilika koji su neposredno osećali posledice pravne anarhije i opšte nesigurnosti. Njihovo upozorenje da je etnička mapa Južne Srbije „poučna i da uliva jezu", kao ni brojni primeri činovničke represije, samovolje i korupcije, nisu bitnije izmenili kurs vladine politike za stabilizaciju ovih krajeva. Nemoć Narodne skupštine da inicira i kreira državne akcije činila je ovu državnu instituciju političkom tribinom na kojoj se javno preispitivala savest režima, bez većeg uticaja na korigovanje državne uprave.

*

*Džemijet (tur. cemivet–*družba, skup)[18] je bila politička organizacija muslimana Južne Srbije koja je u periodu 1919-1925. igrala značajnu ulogu koketirajući sa radikalima. Ova tursko-albanska stranka imala je za cilj „odbranu ekonomskih interesa svojih vodećih članova". Prema Gordani Krivokapić, formiranje Džemijeta je predstavljalo pokušaj povezivanja muslimanskih elita i neku vrstu konzerviranja otomanske tradicije, sa ciljem sprečavanja evidentne „načetosti" muslimanskog elementa u Makedoniji. Savez radikalsko-otomanske čaršije imao je za cilj očuvanje, tj. sticanje veće društvene moći i političkih pozicija.[19] Političko glasilo Džemijeta - „Hak" („Pravda") je pisalo kako je ta stranka bila organski nastavak reformističkog mladoturskog pokreta koji se zalagao za „sveto pravo privatne svojine".[20]

---

[15] Isto, 331-332, 340. - „Pitam ja vas, gospodo, narodni poslanici, ne bi li ih vi primili kada nemate ni britvice pri sebi, i kada vam noću upadne u kuću oružana banda, morali bi ih i vi primiti... Dalje, država nije uspela da organizuje odbranu tih ljudi već ih je ostavila na milost i nemilost komitama... Smem smelo reći da je svaki onaj koji se usudio da bude poverenik našim vlastima platio životom za svoj patriotizam jer su ga nespretne vlasti neoprezno odale i komite su o njemu saznali".

[16] Isto, 362.

[17] SB ZONS, II saz. XXXIII sednica, 21. dec. 1921, 22; XXXVII sednica od 27. dec. 1921, 112; 6. feb. 1922, 187-188.

[18] *Politička enciklopedija*, Beograd 1975, 235. - Puni naziv organizacije glasio je: Islam Muhafazaji Hukuk Džemijet, ili - Društvo za zaštitu prava muslimana. Za Ivana Katardžijeva Džemijet je bio „tipičan proizvod klasne sprege između reakcionarne srpske buržoazije čiji je predstavnik bila Radikalna stranka i reakcionarnih feudalnih i verskih krugova iz sredine sa turskim i albanskim stanovništvom" (*Vreme na zreenje*, knj. 1, 1997).

[19] Gordana Krivokapić, *Radikalna stranka u Kraljevini SHS (1918/29). Socijalna i organizaciona struktura*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 1997, 182-185.

[20] Milovan Obradović, *Stav političkih stranaka prema agrarnoj reformi na Kosovu i Metohiji 1918/41. godine*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, XXVIII-XXIX (1998/99), Priština-Blace 2001, 160-161.

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920) izabrano je osam poslanika Džemijeta, tada predvođenih Ćenanom Zijom iz Bitolja. Ova grupa poslanika omogućila je izglasavanje Vidovdanskog ustava, a ono što su dobili zauzvrat, još uvek je predmet nagađanja (usporavanje agrarne reforme i kolonizacije, novčane kompenzacije, pretnje i sl). U periodu koji sledi, vođstvo ove muslimanske organizacije preuzeli su viđeniji albanski prvaci koji su se povezali sa kačacima i radikalizovali, što je bio i jedan od razloga njenog ukidanja.

Privid nacionalne ravnopravnosti radikali su stvarali različitim metodama. Najvažniji politički čin bilo je vezivanje Džemijeta za NRS pri čemu su muslimanski poslanici u svim zakonskim projektima podržavali vladu, a za to dobijali izvesne ustupke. Oni su formalno bili deo većine, ali u stvarnosti nisu uživali privilegije vlasti, čak i kada se radilo o osnovnim pravima nacionalnih manjina koje su u parlamentu predstavljali. Zato se interpelacije njihovih poslanika pre mogu svrstati među opozicione zahteve i stavove, nego što predstavljaju samokritične poglede ljudi sa vlasti. Džemijet je kao glasačka podrška radikala trpeo napade iz najvećeg dela skupštinske opozicije - iz Demokratske stranke. Revoltirani „antisrpskom radikalsko-džemijetskom koalicijom" demokratski poslanici su optuživali muslimanske poslanike za protivdržavne aktivnosti. Slikovit prikaz jednog takvog duela pružilo je redovno skupštinsko zasedanje od 4. juna 1923. kada je demokrata Sreten Vukosavljević govoreći o „džemijetskoj taktici" i fizički nasrnuo na Nedžiba Bašića, predstavnika Džemijeta![21] Temperamentni Vukosavljević u Džemijetu nije video klerikalnu organizaciju, već nacionalnu tursku i albansku koja je sve više postajala „nacionalistička arnautska organizacija". Po njegovom mišljenju radikali nisu bili u pravu kada su pomoću Turaka i Arnauta želeli da pariraju izvesnim nepovoljnim raspoloženjima kod jednog dela svojih saplemenika. Istovremeno, apsurdna je bila i njihova nada da će u muslimanima naći oslonac za odbranu od eventualnog napada Bugarske, naročito Albanije. Prisećajući se Bajrama Cura, vođe kačačkih bandi, kako se svojevremeno u Skoplju „šepurio" u uniformi žandarmerijskog pukovnika, Vukosavljević je zaključio: „Onda sam tek bio potpuno uveren, da je država u kojoj se ovako nešto događa, jedan nesumnjiv apsurd i da joj kraj mora biti toliko blizak, da ću i ja dočekati da ga svojim očima vidim". Žilavo održavanje džemijetlija na položajima objašnjavao je neodlučnošću države koja nije ni smela, niti htela da na vreme reguliše izvesna pitanja koja interesuju muslimanske mase, kao što su prosvetno, versko i agrarno. Razvlačeći sa rešavanjem ovih problema režim je „moralno mrcvario" tamošnji narod i omogućio Džemijetu da živi od tih nesređenih pitanja.[22] Prema Mihajlu Kujundžiću, ova muslimanska organizacija bila je veliko zlo, „i kada bi njeni predstavnici bili iskreni (...) oni bi morali priznati da ova država njima nije mila, kao što i nama Turska nikad nije bila mila, ma koliko da smo se pravili lojalnim građanima".[23] Politička likvidacija Džemijeta izvršena je 1925. godine, kada je zvanično zabranjen rad ove organizacije.

---

[21] S. Vukosavljević, SBNS, LXIV red. sast. 20. mart 1924.
[22] Isto.
[23] M. Kujundžić, SBNS, LX red. sast. 14. mart 1924.

ADMINISTRATIVNI APARAT

Upravno-teritorijalne odlike, činovništvo

Ograničenje pokrajinskih autonomija nije isključilo postojanje upravne podele Kraljevine SHS na pokrajine. Državna statistika iz 1921. razlikovala je sedam „istorijskih" pokrajina: 1) Srbiju (Severnu i Južnu), 2) Crnu Goru, 3) Bosnu i Hercegovinu, 4) Dalmaciju, 5) Hrvatsku, Slavoniju, Međumurje i ostrvo Krk, 6) Sloveniju sa Prekomurjem i 7) Banat, Bačku i Baranju. Prema svom tretmanu u dokumentaciji zvanične administracije *Južna Srbija* je bila pokrajina u pokrajini. Sveži politički uspesi srpske politike (1912-1918) nalagali su da „novooslobođeni krajevi" budu čvrsto uklopljeni u sastav Srbije kako bi se obezbedio legitimitet vlasti. Sa druge strane, međunarodni i unutrašnji obziri su iziskivali da se u okviru raznih državnih dokumenata (popisa, programa, planova) Južna Srbija ipak vodi kao zasebna pokrajina.

Prema Uredbi o podeli zemlje na (33) oblasti od 26. aprila 1922. administrativni prostor Južne Srbije je obuhvatao šest (županijskih) oblasti. Kosovsku oblast, sa sedištem u Prištini, činili su kosovski okrug bez gnjilanskog sreza, toplički i prizrenski okrug i jablanički srez okruga vranjskog. Skopska oblast imala je sedište u Skoplju i u njenom sastavu bili su skopski i tetovski okrug, kao i dva sreza kumanovskog okruga (žegligovski i kratovski). Bregalničku oblast (Štip) činio je bregalnički okrug, dok su u Bitoljsku oblast ulazili bitoljski, ohridski i tikveški okrug. Pod Rašku oblast (Kraljevo) potpali su raški i zvečanski okrug, a u sastav Zetske oblasti ušli su između ostalih i okruzi nikšićki, beranski i metohijski. Nijedna od 33 oblasti nije smela imati više od 800.000 stanovnika, a pošto je Uredbom došlo do delimičnog narušavanja postojeće podele na okruge, srezove i opštine, ministar unutrašnjih dela dobio je ovlašćenje da uz saglasnost Ministarskog saveta odredi središte svake administrativno-teritorijalne jedinice.[24]

Srpska javnost nije bila zadovoljna projektom Uredbe smatrajući je brzopletom. Potreba za „jačim mešanjem srbijanskih krajeva s novima" sadržana je u predlogu Vasilja Popovića o uređenju Kosovsko-raške oblasti. Pored sumarnih odredbi Vidovdanskog ustava o načinu formiranja oblasti (načelo „prirodne, socialne i ekonomske prilike"), principi po kojima je zemlja administrativno podeljena jasnije su izraženi u „Pobudama" kojima je vlada 27. oktobra 1921. propratila predlog Zakona: „grupisati oko centara najjače ekonomske i kulturne atrakcije, sve one krajeve koje zahvata ekonomski i kulturni radius dotičnog centra". Zamerajući vladi na nestručnoj izradi zakona saradnici *Srpskog književnog glasnika* su ironično konstatovali da je „teško zamisliti kulturnu i ekonomsku atrakciju koju mogu predstavljati oblasni centri kao što su npr. Štip, Kruševac, Ćuprija".[25] Prizrenski okrug je i pored docnijeg administrativnog preuređenja nastavio da postoji „iz

---

[24] *Uredba o podeli zemlje na oblasti*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 92, 28. april 1922, 1-2. - Time je prvobitna podela pokrajine Južne Srbije na 16 okruga delimično narušena. Prilikom izbora za Narodnu skupštinu (1923, 1925, 1927) Južna Srbija je obično deljena na 12 izbornih okruga.

[25] V. Popović, *Podela zemlje na oblasti*, SKG, V/1, 1. januar 1922, 39, 47; Privremeni, *Uredba o podeli zemlje na oblasti*, SKG, VI/2, 16.maj 1922, 151-152.

razloga što su beogradski političari u MUD našli da treba zadržati u Prizrenu i na dalje Krečkovića, kako bi on motrio odatle na prilike u susednoj Albaniji".[26] Posle podele Kraljevine SHS/Jugoslavije na banovine najveći deo pokrajine Južne Srbije uklopljen je u Vardarsku banovinu koja se sastojala iz 44 sreza.[27]

*

U opštu upravu spadali su svi poslovi koji su do 1922. bili u nadležnosti ministarstava unutrašnjih poslova, prosvete, agrarne reforme, poljoprivrede i voda, građevina, trgovine i industrije, šuma i rudnika, narodnog zdravlja, socijalne politike i vera. Poslove opšte uprave samostalno su obavljali (uz ličnu odgovornost) veliki župani i sreski poglavari. Veliki župan je stajao na čelu opšte uprave u oblasti i bio je direktno potčinjen ministru unutrašnjih dela. Kao „politički predstavnik vlade", postavljen kraljevim ukazom, imao je na raspolaganju određeni broj pravnih i stručnih referenata i savetnika. Morao je biti pravnik po obrazovanju sa najmanje 15 godina državne službe, a u slučaju njegove sprečenosti menjao ga je najstariji pravni referent oblasne uprave. Okružni načelnici bili su pomoćni organi velikih župana, u čije su ime vršili nadzor nad sreskom upravom. Najmanje dva puta godišnje su kontrolisali rad sreskih organa i o tome izveštavali župane. Imali su pravo da kažnjavaju činovnike sreske uprave i da ih privremeno suspenduju iz službe. Načelnik okruga je, kao zastupnik velikog župana, rešavao o žalbama protiv upravnih akata sreske uprave kod policijsko-kaznenih predmeta. Veliki župan je mogao načelnika okruga ovlastiti da obavlja i druge poslove iz svog delokruga, uz prethodno objavljivanje u *Službenim novinama*.[28] Međutim, veliki broj okružnih načelnika nije bio zadovoljan svojim prinadležnostima i statusom u južnosrbijanskim okruzima.[29] Na drugoj strani, mnogi od njih nisu imali potreban minimum školske spreme prema čemu je i prethodna turska uprava izgledala korektnija.[30] Svi upravnici okruga Južne Srbije bili su tokom 1921. godine načelnici III klase, izuzev skopskog poglavara Jovana Grubića koji je imao zvanje načelnika I klase.[31]

Sreski poglavar vršio je opštu upravnu vlast u srezu i na raspolaganju su mu bili pravni i stručni referenti (sanitetski, tehnički, prosvetni, veterinarski, ekonomski, šumarski i dr). Na čelu sreskih ispostava („za pojedine od sreskog sedišta udaljene krajeve") stajali su činovnici koje je na predlog velikih župana postavljao ministar unutrašnjih poslova. Sreski poglavari morali su biti pravnici sa najmanje osam godina državne službe. U Tikveškom okrugu, osim načelnika, nije bilo činovnika sa fakultetskim obrazovanjem.[32] Pored toga, sreski poglavari koji su uživali

---

[26] ASANU, br. 13316/109, Zaostavština Stevana Simića, *Mihailo Krečković*, str. 2-3.

[27] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. I *(Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava)*, Beograd 1937, 10-11. - U sastav Vardarske banovine ušli su i srezovi Leskovac, Vlasotince, Bosiljgrad i Jablanica, koji do tada nisu spadali u administrativni okvir pokrajine Južne Srbije. Isto tako, nekoliko crnogorskih srezova koji su bili sastavni delovi Južne Srbije ušli su 1929. godine u sastav Zetske banovine (Berane, Bijelo Polje, Pljevlja). Tim administrativnim preuređenjem zemlje ukinuti su okruzi kao upravne jedinice.

[28] *Zakon o opštoj upravi*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 92, 28. april 1922, 2.

[29] AJ, 14-179-664. - Načelnik Tikveškog okruga je predložio 1921. godine: „Pošto je položaj okružnog načelnika politički to načelnike ne treba deliti po klasama, već onaj koji bude izabran za to mesto treba da ima plate i dodatke takve da može biti istinski predstavnik vlade".

[30] ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, str. 8. - „Otkuda se u Srbiji postavljaju za okružne načelnike ljudi kao što je Ćirković, dok je turska uprava beležila isključivo pravnike na položajima sreskih načelnika, koji su govorili najmanje po dva razna jezika?!".

[31] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 601-610.

[32] AJ, 14-179-664. – Slična je bila situacija i sa samoupravnim organima: „Delovođa sa ispitima skoro nimalo nema, a i bez ispita jedva se nađu".

poverenje okružnih načelnika imali su u praksi neograničenu vlast u srezu, te su pomenuti propisi bili brutalno gaženi. Sreski načelnik u Kratovu bio je Velimir Savić (sa završena 3 razreda gimnazije) čije su malverzacije razmatrane i u MUD 1919. godine (žandarmi su prenosili njegove sanduke pune srebrnog novca, po dolasku u Kratovo dugovao 4.000 dinara, maltretirao građane u kancelariji, otimao od seljaka namirnice, poslovao sa vojnim liferantima - simpatizerima VMRO). Obzirom da je bio pod patronatom načelnika Kumanovskog okruga Ranka Trifunovića sve primedbe na njegovo ponašanje „išle su u koš". Tako je ovaj u Trifunovićevim očima bio „najbolji sreski načelnik u Južnoj Srbiji".[33]

Prema Zakonu o oblasnoj i sreskoj upravi oblasti su bile samoupravne jedinice i u njihov delokrug i kompetenciju spadali su: oblasne finansije; građevinski propisi i oblasni javni radovi; staranje o unapređenju oblasnih privrednih interesa; pomaganje zanatstva, industrije i zadrugarstva; uprava oblasnim imanjima; briga o narodnom zdravlju i zdravstvenim ustanovama; briga o socijalnim zadacima; oblasne humane ustanove; oblasne saobraćajne ustanove; saradnja na unapređenju prosvete i stručnom obrazovanju; zavođenje i održavanje ustanova za štednju i kredit; prikupljanje i sređivanje statističkih podataka za potrebe oblasne samouprave; davanje mišljenja o zakonskim predlozima („na zahtev vlade") koji se tiču oblasti i dr. Organi oblasne samouprave bili su oblasna skupština i oblasni odbor. U delokrug rada sreske samouprave ulazilo je više poslova: sreske finansije; sreski javni radovi; mere za unapređenje poljoprivrede; uprava sreskim imanjima; osnivanje i upravljanje sreskim zavodima za sirotinju i negovanje bolesnika; sreske saobraćajne ustanove; ustanove za štednju i kredit, uzajamno pomaganje i osiguranje; pomaganje sreskog zanatstva, industrije i zadrugarstva; konsultativno pravo koje se ostvaruje na zahtev vlade itd. Organi sreske samouprave bili su sreska skupština i sreski odbor.

Državna upravna vlast vršila je nadzor nad poslovima oblasnih samoupravnih vlasti preko oblasnih velikih župana i „posebnih stručnih organa". Tako je veliki župan imao pravo da zadrži od izvršenja odluku koja ne bi bila u skladu sa Ustavom, zakonima, ili oblasnim uredbama. Svaki zapisnik sa sednice oblasne skupštine ili odbora dostavljan je u overenom prepisu velikom županu, pa je ovaj imao osam dana da razmotri „sumnjive" delove i reaguje. Veliki župan je mogao prisustvovati sednicama oblasnog odbora „i u svako vreme uzeti reč", ali nije imao pravo glasa. Naravno, to pravo mu nije ni bilo potrebno, pored široke suspenzivne moći kojom je raspolagao.[34] U njegovoj kompetenciji bila je i kontrola sreskih poglavara koja je u specifičnom južnosrbijanskom ambijentu bila neophodna. Mimo Zakona o radnjama i ingerencija Skopske trgovačko-industrijske komore sreski poglavari su izda-

---

[33] ASANU, br. 13313/8, *Velimir Savić*, str. 1-18. - Neki državni službenici u Kratovu su zabeležili da je Savić bio „trom, lenj i grub prema narodu": „...Iz njegove kancelarije su dopirale banalne grdnje, psovke i odjeci šamara, koje je podjednako delio i građanima iz mesta i seljacima, uglednim ljudima i siromasima, krivcima i čestitim domaćinima..." Živeo je od poklona i mita koje su mu donosili predsednici opština, kmetovi, odbornici, jataci bugarskih komita i opštinske delovođe. Iz okolnih sela je dobijao „brašna, mesa, živinu, prasiće, jaganjce, masti, sira, mleka, jaja, meda, voća, vina, rakije, vune, drva, ugljevlja, pasulja, dok su ga bakali snabdevali sa kolonijalnom robom i dr. potrebama, koje nikada nije plaćao". Za opštinske delovođe postavljao je Bugare, a aprila 1919. Savić je na ulici pretukao jednu mladu tursku devojku koja je odbila da radi kod njega kao služavka. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu favorizovao je članove bugarskog komiteta, pa je podatak da je u vreme bugarske okupacije 1915. potkazivao istaknute Srbe Bugarima vrlo verovatan.

[34] *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*, Službene novine KSHS, br. 92, 28. april 1922, 3-8.

vali dozvole za rad kafedžijama, piljarima i svim trgovcima čije se radnje nisu protokolisale kod suda. Pretpostavljalo se da su tim „preskakanjem" Komore poglavari sebi pribavljali materijalnu korist izdavanjem dozvola, zbog čega se uprava Komore često obraćala velikom županu Skopske oblasti.[35] Veliki župan je imao značajnu ulogu pri ažuriranju opštinskih isplata školskih prireza,[36] kao i prilikom molbi građana za promenu prezimena („porodičnog imena") iz verskih ili drugih razloga.[37]

*

Pitanje administracije i činovničkog kadra u Južnoj Srbiji bilo je jedna od slabijih tačaka nove države, iako se znalo da je njen autoritet uvek stradao ako nije bila predstavljena kadrom dobrih činovnika. Radikali su još 1913. u „nove krajeve" slali policijsko činovništvo „sa sumnjivom spremom", što je često izazivalo konflikte između civilnih organa i oficira. Uredbom o prioritetu, tj. prvenstvu civilnih vlasti nad vojnim u novooslobođenim krajevima (1914), autoritet činovnika nad vojnim organima dodatno je pojačan, pa su predstavnici vojske sve češće analizirali ponašanje činovništva. Tako je komandant Bitoljske divizije dobio izveštaj da je na putu iz Debra za Strugu viđen „jedan čitav karavan konja koji je nosio stvari jednoga policijskoga činovnika, koji je par meseci pre toga došao u Debar sa jednim koferom..."[38] Aluzija na „poštenje" činovnika-radikala ostala je karakteristična crta svih vojnih izveštaja koji su stizali u Skoplje. Sreski načelnik u Velesu bio je Stevan Pavlović koji je tokom službovanja na jugu kupio, između ostalog i kuću u Beogradu „kako to dolikuje jednom dobrom službeniku koji je bio poduže u Makedoniji".[39] „Često se puta između države i činovnika ne vidi potpuna granica", govorio je Mita Dimitrijević o odnosu činovnika prema državi kao o nekoj vrsti javno-pravnog ugovora. On je smatrao da činovnik treba da bude duhovno slobodan jer bi u protivnom ličio na ruskog činovnika („a ruski činovnici su poznati vam birokratski činovnici koji su učinili da cela Rusija sve više tone u duhovno mrtvilo").[40]

Prema *Zakonu o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda* (1923) državni službenici su se delili na činovnike, zvaničnike i službitelje. Za ovu službu mogli su konkurisati isključivo punoletni državljani SHS sa regulisanom vojnom obavezom, ili „prirođeni državljani" sa najmanje 10 godina boravka u Kraljevini, dok su stranci mogli ući u službu samo kao „kontraktualni službenici". Shodno potrebnoj spremi, činovnička služba je deljena na tri kategorije, s tim što su podoficiri i bez školske spreme mogli biti primljeni u struke III kategorije,

---

[35] AJ, Fond Ministarstva trgovine i industrije (65), fasc. 159, arh. jed. 504.

[36] AJ, 66-1859-1874, Tromesečni izveštaj narodnih osn. škola sreza skopskog za školsku 1928/29. - Pošto je nekoliko škola skopskog sreza bilo zatvoreno usled neredovnog priliva sredstava, veliki župan Naumović izdao je naređenje: „...Naređujem sudu opštine: da od 1. decembra ne sme izdavati plate ni jednom službeniku opštine, dok sud opštine ne izmiri školu sa odgovarajućim prirezom..."

[37] *Zakon o ličnim imenima*, Zbirka zakona, sv. 16, Beograd 1929, 10-12. - Svaka osoba starija od 21 godine imala je pravo da promeni prezime ukoliko bi dokazala da joj postojeće smeta u radu i svakodnevnom životu. Isto pravo imala su i lica koja su menjala veru; i njihove molbe rešavao je veliki župan. Promenu ličnog („rođenog") imena odobravao je lično ministar unutrašnjih dela.

[38] ASANU, br. 14443/X-2, *Uspomene puk. Dragutina Mićića*, str. 44-46.

[39] ASANU, br. 13313/10, *Stevan Pavlović*, str. 1. - Pavlovićevi poznanici su primetili kako je on posle službe u Preševu (gde je bio pre dolaska u Veles) bio „dobro uranjen, pristojno odeven sa novom sabljom... zaradio za kuću, vinograd i nekoliko njiva..."

[40] SB ZONS, VI sednica od 20. juna 1923, knj. I, Zagreb 1924, 49-50. - „Država traži od činovnika spremu; država traži od činovnika moralnu zrelost i najzad traži odanost i predanost prema državi. Što se tiče samoga činovnika, on traži od države materijalno osiguranje, stalnost ili nezavisnost, i s tim zajedno on traži priznanje i unapređenje".

pod uslovom da su odslužili 15 godina „neprekidne i dobre vojničke službe".[41] Državna služba je prve tri godine bila privremena, posle čega je odlukom ministra mogla postati stalna. Naročite državne komisije procenjivale su uspeh kandidata i njihovo mišljenje proizvodilo je činovnike u stalne, ili je doprinosilo njihovom otpuštanju. Komisije su prikupljene podatke dostavljale starešinama nadleštava, ovi bi unosili svoje primedbe i vraćali ih komisiji. Posle toga, konačna ocena („odličan", „dobar" ili „slab") išla bi nadležnom ministru (čl. 72-84). Aktivni državni službenici primali su platu (osnovnu ili položajnu), stanarinu (redovnu ili uvećanu) i dodatak na decu. Državni činovnici mogli su biti premeštani i protiv svoje volje, „a po neminovnoj potrebi službe" (čl. 71). Iako je Zakon propisivao zakonske granice delovanja činovnika, ovaj je morao - „kad službeni interes zahteva... na poziv svoga starešine", da obavlja i poslove koji ne pripadaju opsegu njegovog rada (čl. 90). Državnim službenicima deklarativno je bila zabranjena zloupotreba položaja „u partijske svrhe", kandidovanje za narodne poslanike, te agitacija u izbornom okrugu svoje teritorijalne nadležnosti, organizacija partijskih i političkih zborova (čl. 95). Činovnici nisu smeli bez odobrenja nadležnog ministra biti članovi stranih društava, niti primati poklone, odličja i dr. Radi suzbijanja protekcije, državnim službenicima je bilo zabranjeno da budu članovi upravnih odbora preduzeća ili zadruga, ukoliko su bili na takvom položaju koji omogućava manipulacije i protežiranje interesa određenog privrednog udruženja (čl. 97). Zavisno od dužine radnog staža državni službenici imali su pravo na godišnji odmor od 10-40 dana, odsustvo po privatnom poslu, bolovanje, dok su službenice posle porođaja imale pravo na odsustvo od 30 dana (čl. 109-113). Svaki službenik i činovnik imao je svoj „službenički list" sa fotografijom i generalijama razvrstanim u 21 podatak (čl. 115).[42]

Mimo navedenih propisa, činovništvo u južnoj pokrajini karakterisali su „snaga turske tradicije", „balkanski mentalitet" i korumpiranost svih tipova, što nije ometalo njegovo rapidno uvećanje. Takva slika analogna je stereotipnim predstavama po kojima je Balkan bio i ostao „sinonim za nepouzdanost, letargiju, korupciju, neodgovornost, loše upravljanje, nejasne nadležnosti".[43] Prema podacima Branka Petranovića Kraljevina SHS je 1925. godine imala oko 280.000 činovnika, dok je tri puta demografski slabija teritorija predratne Srbije (sa Makedonijom i Starom Srbijom) imala oko 40.000 državnih činovnika.[44] U nedostatku pouzdanijih informacija o brojnom stanju južnosrbijanske administracije, iznećemo podatak da je 1931. na području Vardarske banovine (koju je najvećim delom činila dotadašnja pokrajina Južna Srbija) evidentirano 22.319 državnih činovnika i nameštenika koji su izdržavali 34.882 lica. Najveći deo tog činovništva bio je podveden pod „javnu službu, slobodna zanimanja i vojsku".[45] Prema podacima A. Korošca iznetim u parlamentu 98% centralne administracije Kraljevine SHS činili su Srbi koji su etnički dominirali i u žandarmeriji (60%) i carinskoj službi (70%).[46]

---

[41] *Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda*, Beograd 1923, 4-6.
[42] Isto, 17-44.
[43] M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 69.
[44] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I, 136-137.
[45] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931*, knj. IV (Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju), Sarajevo 1940, 264-265.
[46] SBNS, red. saz. za 1925/26, knj. II, Beograd 1926, 423.

Država je deklarativno zabranila činovnicima „mešanje u aktivnu partisku politiku" i zloupotrebe službenog položaja, a posebno u krajevima „koji još nisu potpuno konsolidovani i zaštićeni od strane razorne propagande i uticaja, kao što je Južna Srbija".[47] Međutim, negativna selekcija činovnika - zbog koje je „u Maćedoniju poslato ono što je najgore, ono što je pošlo u berbu, jer se pretpostavlja da je Maćedonija kolonija gde niču lire i napoleoni, koji se beru u svim godišnjim vremenima i u svako doba dana i noći" - ozbiljno je razmatrana i u Narodnoj skupštini. Prema rečima Mihajla Kujundžića, u Makedoniji je državna vlast bila reprezentovana u žandarmima, jer načelnici, kapetani i župani više nisu dolazili u dodir sa narodom, a govoreći o samovolji i svemoći izvršnih organa tamnošnjeg činovničkog aparata on je zaključio: „Tamo je bolje biti žandar, nego li ministar unutrašnjih dela u Beogradu; tamo je bolje biti šumar nego ministar šuma; tamo je bolje biti poljak, nego ministar poljoprivrede i voda. Sve je tamo moćno i bogato. Bogato je zato što je moćno i nesavesno".[48] U Velesu je zabeleženo da su kao policijski pisari i delovođe radili bivši konobari, ćevabdžije, čistači obuće, lađari, potkivači, tipografi, ili najčešće - lica sa 3-4 razreda osnovne škole.[49] Slaba školska sprema okružnih i sreskih načelnika uzrokovala je i tragikomične nesporazume. Kada je načelnik Tikveškog okruga Vojislav Banović dobio poverljivi raspis MUD u kome se obaveštava da se bugarski komiti kreću „izvesnim kanalima koje treba hitno pronaći", on je zajahao konja i krenuo da po okolnim selima traži „iskopane kanale", u kojima su se komiti navodno sakrivali! Bukvalizam načelnika zaprepastio je i nasmejao i samog vojvodu Jovana Babunskog, kome je Banović samouvereno rekao: „Nepobitna je istina da takvi kanali nisu građeni posle ujedninjenja, a ako ovi postoje iz ranije, ja ću im svakako ući u trag"![50]

Sami predstavnici lokalne uprave smatrali su da među južnosrbijanskim činovništvom nije bilo „visokog pojimanja dužnosti i ljubavi ka poslu" zbog toga što nije bilo adekvatne nagrade, te se i pomenuti Banović izjasnio da „činovnik koji služi u ovim krajevima nije naročito istaknut u materijalnom pogledu nad ostalim činovnicima; nema određenog broja godina služenja u ovim krajevima i zato je nastala apatija prema poslu".[51] Ministarstvu unutrašnjih dela stizali su predlozi da se činovnička služba u Južnoj Srbiji limitira na tri godine (koje bi se računale dvostruko, kao i plata), te da se posle toga činovnicima omogući nastavak službe „u sta-

---

[47] AJ, Fond Ministarstva vera (69), fasc. 182, arh. jed. 292, Pov. J. B. br. 5281 od 22. XII 1927.

[48] M. Kujundžić, SBNS, III red. sast. 4. jun 1923, str. 335-337.

[49] ASANU, br. 13313/20, *Bog čuva Srbiju. Ćevapčija - policijski pisar,* str. 1-4. - Kada je Stevan Simić 14. septembra 1925. na skopskoj stanici *Vojvoda Putnik* u salonu dvorskog voza sedeo sa kraljem Aleksandrom, zatekla ga je neprijatna dužnost da mu odgovori na pitanje „da li su u Južnoj Srbiji bolji radikali ili demokrate". On mu je kao ilustraciju izložio biografiju zaječarskog ćevabdžije Miloša Colovića koji se posle 1918. preselio u Veles i zaposlio kao konobar. Posle čestih sukoba sa policijom i ležanja u zatvoru, Colović je naprasno „nestao". Kada je Simić jednog jutra 1922. primetio da se narod predvođen kelnerima tiska na ulici, nije ni slutio da se u fijakeru nalazi Colović u uniformi policijskog pisara! Kralj se zaprepastio: „Pobogu, g. Simiću, zar takav čovek da postane ukazni činovnik?" Na to mu je Simić ispričao i nastavak. Colović se vrlo brzo privikao na svoju novu ulogu, pa mu je zapao službeni zadatak da obilazi veleške opštine. Uz zahtev opštinskim čelnicima da mu obezbede društvo „jalovih udovica", on je u turskim selima insistirao da mu se služi isključivo pečeno prase!? Takođe, Colović je u službenoj uniformi prepadao trgovce i pljačkao ih predstavljajući se kao „dobro kamuflirani kačak", zbog čega ga je okružni sud u Velesu osudio na 3 godine zatvora. Ipak, Colović se našao na slobodi već posle 3 meseca. „Ko mu je dao tu amnestiju?" pitao je uznemireni kralj, na šta mu je Simić odgovorio: „Pa Vi, vaše veličanstvo". „Znam, ali ko je predložio ukaz o amnestiji?" „Ministar pravde dr Laza Marković", glasio je odgovor. Kralj je pripalio i drugu cigaretu, povukao dva dima i zabrinuto počeo da maše glavom: „Kod ovakvih naših upravljača i državnika mi bi propali za 24 časa da nije ono narodno: Bog čuva Srbiju".

[50] ASANU, br. 13317/29, *Okružni načelnik traži kanale*, str. 1-2.

[51] AJ, 14-179-664, Izveštaj načelnika Tikveškog okruga Vojislava Banovića od 20. aprila 1921.

rim krajevima, po mogućstvu, koje on želi". Vladi je predlagano i da se plate činovnika značajnije povećaju, „jer je smešno da predstavnik vlade ima manju platu od učitelja".[52] Drugo, činovništvo je često o svom trošku preseljavano bez potrebe i stoga je lakše pribegavalo korupciji („otuda dolazi grubo postupanje prema narodu, ucenjivanje, uzimanje mita i opšta pljačka od toga činovništva").[53] Slabo plaćeni činovnički aparat „lako je uspavljivao svoju savest" i prilagođavao se težnjama „problematičnih individua, radeći neskrupulozno na štetu države".[54] Još uoči Prvog svetskog rata primećeno je da je za rešavanje činovničkog problema u Srbiji neophodno „većeg reda, bolje nagrade i nezavisnosti od političke tiranije".[55]

Raspravljajući o odredbama Zakona o činovnicima u junu 1923. Jovan Ćirković je podsetio da su činovnici na jugu nailazili na prepreke različite prirode: bili su upućeni na iznajmljivanje skupih stanova („muslimani iz verskih i narodnih običaja ne primaju kirajdžije, te prema tome je cela stvar svedena na ono malo hrišćanskih kuća"), zbog čega se u Skoplju dešavalo da činovnik sa 9 članova porodice „sedi u jednom sobičku, u jednom predsoblju" plaćajući kiriju 400 dinara. Činovnik se tamo borio, prema Ćirkovićevim rečima, „i sa kancelarijom i van kancelarije, i sa kačacima, i sa komitama, i sa kim još ne". U Debru su činovnici bili prinuđeni da jedan magareći tovar drva plaćaju po 120 dinara, dok su u bitoljskom okrugu zbog nestašice plaćali i do 250 dinara metar drva.[56] Zato je u Zakonodavnom odboru predloženo da se činovnicima provedene godine u Južnoj Srbiji računaju duplo, da im se prihodi povećaju 50% i obezbedi ogrev. U tom slučaju, smatralo se, ne bi bilo potrebe ni za kakvom mobilizacijom vojske, niti žandarmerije. Međutim, jedna važeća uredba kojom se činovništvu u Južnoj Srbiji priznavao beneficirani staž (8 meseci službe = 1 godina) nije davala rezultata, pa se opravdano nametalo pitanje, koliko ima smisla udvostručiti ga. Radikalski poslanik Toma Popović je smatrao da u Južnu Srbiju treba slati činovnike koji su prethodno navršili „10 godina besprekorne službe", pa im tek onda davati beneficije i nagrade, jer, kako je rekao - „taj narod putem činovničkih porodica treba kultivisati". Velja Popović je apostrofirao potrebu razlikovanja kvalifikovanog činovništva od neukih i polupismenih službenika koji ne bi trebalo da imaju iste beneficije („time se čini jedan veliki socijalni greh i nepravično opterećuje državna kasa"), a postavilo se i pitanje po kom principu definisati „krajeve gde se teško živi".[57] Članom 147 pomenutog zakona država je „doskočila" muslimanskim činovnicima: pošto su porodičnu penziju delili na pola žena i deca činovnika, više zakonitih žena službenika muslimana računalo se „zajedno, kao jedan član porodice".[58]

---

[52] Isto.

[53] Čeda Stanković, SBNS, CVI red. sast, 25. jul 1925, 805.

[54] ASANU, br. 14443/III, *Škodljivi začeci u pretkumanovskoj Srbiji*, str. 47.

[55] J. Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, 397.

[56] SB ZONS, V sednica od 19. juna 1923, knj. I, Zagreb 1924, 35.

[57] SB ZONS, XV sednica od 9. jula 1923, 167-168, 172-173. - Na istom mestu pomenuto je da „i učiteljima treba dati penziju, jer su oni ljudi, jer su oni karika u lancu našega društva i naše administracije, pa prema tome svakako i ... oni će je dobiti... samo će biti manja od one penzije koju imaju činovnici državni na većim položajima".

[58] *Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda*, Beograd 1923, 52; SB ZONS, XV sednica od 9. jula 1923, 160.

Mito i korupcija preplavili su i policijsko činovništvo čime je direktno slabljena državna stabilnost i vera u vlasti. Osoblje finansijske vlasti u Strugi naplaćivalo je „i najmanji rad" zbog čega je okružni načelnik predložio smenu kompletnog osoblja: „Ne valja ni starešina, ni mlađi, u ovom odeljenju vlada jedna anarhija takva, kakva se ne da opisati... Blagajnik T. Vojnović sem ovih mana dao se i pijanstvu i javno po kafanama pravi svakojake ispade".[59] Prema svedočenju S. Simića, blagajnik poreske uprave u Velesu bio je po zanimanju stolar, inače, „lak na obaraču". Prilikom svojih provoda po javnim kućama u Skoplju (1923) lepio je novčanice prostitutkama, da bi po povratku u Veles ponovo demonstrirao svoju profesionalnu veštinu baratanja novcem: u kafani „Orijent", na zaprepašćenje gostiju, pušio je duvan umotan u novčanice od 100 dinara! U novembru 1923. uhapšen je zbog pronevere 160 hiljada dinara državnog novca (utaja dekreta o unapređenjima, invalidnina, samovoljno povećanje poreza i taksi itd).[60] U opozicionim krugovima vladalo je uverenje da su južnosrbijanski činovnici „zaraženi beskrajnim partizanstvom" i da je u ovu pokrajinu došao „najgori činovnički šljam". Načelnici su primali mito od optuženih jataka baveći se trgovinom i hotelijerstvom, „a pošteni činovnici stradavaju od ovih jataka, ili bivaju šikanirani od svojih pretpostavljenih". Od ministra unutrašnjih dela je traženo da se bez obzira na partijske i rodbinske veze smeni kompletan činovnički kadar u istočnom delu Južne Srbije. Opravdanost ovakvog zahteva potvrđuje i slučaj Daneta Hadži-Dimitrijevića koji je 1915. pljačkao srpske domove u Zletovu, da bi posle 1918. postao magacioner za robu koju su Bugari ostavili za sobom (30 tona makovog semena, 130 kanti šarlagana, žito). Naredne godine je pritvoren zbog posedovanja puške, a 1920. godine je zatečen u svojoj kući sa jednom bugarskom četom. I pored toga ostao je na slobodi sve do 1922. kada je otkrivena njegova prepiska sa komitskim vojvodama.[61]

Prema Zakonu o činovnicima „neurednost" državnih službenika kažnjavana je opomenama i novčanim kaznama koje nisu smele premašiti 10% mesečne plate. Disciplinske kazne (ukor, smanjenje plate do 20%, penzionisanje, otpuštanje iz službe) primenjivane su kod činovnika koji su se u privatnom životu ponašali nedostojno („opijanje, skitanje, kartanje"), „lakomisleno" zaduživali, nepristojno se ponašali prema narodu i potčinjenim službenicima, neuredno dolazili na posao i izazivali svađe među kolegama, odavali službene tajne i radili „u zlobnoj nameri" („ogovaranje postupaka ili naredaba vlasti u kancelariji i pred mlađima" i sl).[62] Činovnicima koji su vodili matične knjige pretila je novčana kazna 100-1000 dinara ukoliko ne bi propisno zaveli ime i prezime novorođenog, venčanog ili umrlog lica![63]

Za disciplinske prekršaje državnih službenika, ali i penzionera, bili su nadležni upravni sudovi i Državni savet, čija glomazna procedura delimično objašnjava indolenciju i bahatost činovnika u praksi (videti: čl. 159-223 *Zakona o činovnicima*). Tako su opštinske delovođe i pisari bez dvoumljenja vešali ljude nagla-

[59] AJ, 14-179-664.

[60] ASANU, br. 13315/82, *Velimir Čačić,* str. 1-2.

[61] ASANU, br. 13314/61, *Dane Hadži-Dimitrijević*, str. 1-4; Salih Baljić, SBNS, CV red. sast. 24. jul 1922, 771.

[62] *Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda*, Beograd 1923, 56-59.

[63] *Zakon o ličnim imenima*, Zbirka zakona, sv. 16, Beograd 1929, 18.

vačke optužujući ih za „ratne zločine", dok je cena njihove slobode iznosila 50 zlatnika („pa ne bude li se takav čovek otkupio, ima da se na tim vešalima osuši kao pastrma", čulo se u albanskom selu Jabučištu). Opštinski delovođa u Velesu (koji je prethodno 10 godina ležao u zatvoru) bio je „demokrata" Milutin Belovuković. Pošto je otvorio advokatsku kancelariju dao je sebi oduška i u pijanom stanju pretukao pukovnika Miladina Petrovića. Iz pritvora je pušten već narednog dana „pošto se bio istreznio". O njegovim izlivima sadizma pričalo se po Velesu 1920/22. godine (maltretirao članove svoje porodice, lomio nameštaj po kući, hapsio radikale u kafani *Kod slobode* itd).[64]

Glavni poverenik države za prosvetna pitanja bio je prosvetni inspektor. Najuticajniji inspektor u Južnoj Srbiji, ili, sinonim prosvetnog inspektora, bio je Dragomir Obradović za koga su politički protivnici zajedljivo govorili da je „alkoholičar, kockar, ženskaroš" i da se njegova pismenost bazirala na studioznom čitanju dnevnih novina. Položaj mu je davao mogućnost da učiteljima deli mišljenja i preporuke prilikom premeštaja, što je često koristio neštedimice deleći tipizirane papire.[65] U državne službenike spadali su i nadzornici „narodnih škola" čija se kompetencija kretala u granicama školskih srezova. Država je nadzornike u Južnoj Srbiji nedovoljno plaćala, ali im je i ostavljala široka ovlašćenja, pa je među njima vladalo uverenje da je školski nadzornik „umešni učitelj koji putujući stvara sve što je korisno, a utire što je štetno". Materijalna sredstva bila su im potrebna za putovanja po srezu, „kako bi i po nekoliko puta obišli škole gde se ukaže potreba ili radi uputstva u radu ili otklanjanja nesuglasica među nastavnicima, odborima i upraviteljima, radi obrazovanja i održavanja prosvetnih, kulturnih i humanih ustanova".[66] Nadzornici su nastavnicima izdavali naredbe i uputstva, preporučivali im da obrate pažnju na „utvrđivanje književnog akcenta", kontrolisali način i program proslavljanja Svetog Save, pratili stanje školskih zgrada i sl. Neposredan uticaj na podizanje kvaliteta nastave i efikasnije materijalno izdržavanje škola nadzornici su ostvarivali putem kontakata sa sreskim poglavarima, opštinama i prosvetnim odeljenjem u Skoplju. Prilikom susreta sa predsednicima i blagajnicima određenih opština ubrzavan je proces isplate prireza, a u slučajevima otežanog finansiranja škola nadzornici su se obraćali velikom županu. Periodičnim prikupljanjem podataka („iznoseći najgore primere izdržavanja") nadzornici su pravili referate i zajedno sa svojim predlozima dostavljali ih ministru prosvete.[67] Dužnost nadzornika bila je i da po uočavanju nepovoljnog stanja iz statističkih pregleda fiksira problem i otkloni njegov uzrok (saobraćaj, đački roditelji i sl).[68] Značajan broj školskih nad-

[64] ASANU, br. 13313/24, *Zasluženo unapređenje*, str. 2; ASANU, br. 13316/96, *Milutin Belovuković*, str. 1-3.

[65] ASANU, br. 13314/29, *Dragomir Obradović,* str. 1-18. - Preporuke koje je delio Obradović imale su isti sadržaj: „Ovo je jedan od naših najistaknutijih nacionalnih boraca, naš simpatizer, odličan službenik, savestan, predan radu, čestit, najlepše ocenjivan, a u narodu stoji izvrsno..." U Skoplju se pričalo da je „mućak i pokvarenjak" koji se olako kune u svoju decu, što je dokumentovano nekolikim „pozajmicama" koje je vraćao tako što je poverioce postavljao na direktorska mesta. Pošto je dugovao Dohčeviću 10.000 dinara, postavio ga je za direktora Ženske gimnazije, dok je svoj dug Aleksi Jovanoviću od 20.000 dinara „prebio" vraćanjem ovog na direktorsko mesto u Skopskoj gimnaziji. Obradoviću je pripisivano i proterivanje Gliše Elezovića iz Skoplja 1925. godine.

[66] AJ, 66-1859-1874, Izveštaj školskog nadzornika skopskog sreza za školsku 1926/27. godinu.

[67] AJ, 66-1859-1874, Tromesečni izveštaj narodnih osnovnih škola sreza skopskog za školsku 1928/29.

[68] *Naredba i uputstva za izvršavanje propisa o obrazovanju, spajanju i razdvajanju školskih opština, o otvaranju i zatvaranju škola i podizanju novih školskih zgrada*, Beograd 1924, 5-7.

zornika nije imao povoljne uslove za rad. Kancelarija nadzorništva u Bitolju bila je smeštena u zgradi morihovskog sreza, tj. u jednoj sobi iznad podruma punog vode: „Daske na patosu su razmaknute... tako da se vidi voda u podrumu i čuje se kreketanje žaba u njoj...”[69] Za nadzornika turskih škola u Južnoj Srbiji imenovan je Mehmed Mitad Hadžić.[70]

Ozbiljnu smetnju uspešnoj kolonizaciji predstavljalo je nekvalifikovano i nepouzdano činovništvo: „Za Glavnog Poverenika mogao je biti svako postavljen... To su mesto zauzimali ljudi ili po protekciji ili po partijskoj podesnosti, ili po nuždi”.[71] Međutim, zakon je predviđao da za okružne agrarne poverenike mogu biti postavljani isključivo državni činovnici (aktivni ili penzionisani) sa završenim pravnim fakultetom.[72] U mestima koja su brojala više od 50 dobrovoljaca ili zemljoradnika Ministarstvo za agrarnu reformu je postavljalo tzv. nadzornike kolonija, koji su predstavljali vezu između Ministarstva i naseljenika. Nadzornici su imali obavezu da podnose statistički pregledne izveštaje o stanju naselja, prenose molbe kolonista i izveštavaju o njihovom zdravlju, da im „što češće” drže predavanja o kulturno-ekonomskim pitanjima, jednom reči, da imaju ulogu „učitelja, savetnika i zaštitnika” svih naseljenika. Zauzvrat, nadzornici kolonija su od države dobijali dnevnicu do 30 dinara i zemlju između 5-10 ha (ne računajući onu na koju su imali pravo po Uredbi o dobrovoljcima), sa plaćenim troškovima prevoza porodice i pokretne imovine. Prvenstvo pri određivanju nadzornika imali su veterani ratova 1912-1918, invalidi, „istaknuti nacionalni radnici” i „dovoljno pismeni i teoretski spremni” ljudi stariji od 25 godina. Nadzornicima kolonija bilo je strogo zabranjeno uzimanje darova i naplaćivanje usluga.[73] Tehničko osoblje činili su uglavnom Rusi, kojima se nije moglo mnogo zameriti, jer su iznad sebe imali „vrlo rđave primere svojih šefova”. „Neodlučni i ovisni”, agrarni poverenici su, da bi pokrili rad pred višim vlastima, ograničavali nepodesnu zemlju, a ispuštali čitave komplekse pogodnog zemljišta. Do izvesnog napretka došlo je 1926. posle posete kralja Aleksandra ovim krajevima.

Formiranjem Kraljevine SHS došlo je do masovnog prelaska železničkog činovništva sa teritorije bivše Austro-Ugarske. Takav proces doveo je do popunjavanja domaćih radnih mesta „bez dovoljnog proveravanja o doraslosti kandidata”, koji su u dogovoru sa privremenom železničkom upravom zauzimali stanice i položaje u blizini svojih rodnih mesta. Istovremeno je tekao i proces emigracije „anacionalnih elemenata”, prvenstveno muslimanskog stanovništva. Saobraćajni činovnici su često premeštani iz jednog u drugo naselje Južne Srbije, a železničko osoblje postavljano je na predlog ministra saobraćaja. Na železničkim stanicama u Skoplju, Ristovcu, Caribrodu, Prilepu radili su saobraćajni činovnici iz raznih krajeva Srbije (Beograda, Valjeva, Đunisa).[74] Železnička policija na čelu sa komesarom predstavljala je naročitu formaciju u pokrajini. Aktivni službenici saobraćaj-

[69] AJ, 66-1491-1628, br. 23782/19.
[70] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 204.
[71] Đ. Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, 46.
[72] Službene novine Kraljevine SHS, br. 181, 13. avgust 1927, 4.
[73] *Naredba ministra za agrarnu reformu o nadzornicima kolonija*, Beograd 1921.
[74] Službene novine Kraljevine SHS, br. 193, 1921, 1.

nih ustanova iz varoši Južne Srbije potpadali su pod „II razred skupoće", dok su železničari iz varošica i sela u kojima je postojala železnička služba spadali u III razred.[75] Obzirom da je preko 50% južnosrbijanskih železnica činila uskotračna pruga, zanimljiv je podatak da su mašinovođe, ložači, kondukteri i kočničari imali 25% veće dnevnice, upravo zbog rada na uzanim prugama.[76]

Ministarstvo građevina je postavljalo pri okružnim građevinskim sekcijama tzv. nadzornike puteva. Kandidat za nadzornika morao je imati najmanje dva razreda gimnazije i biti starosti između 25 i 40 godina. Bilo je predviđeno da od 1926. svi nadzornici puteva dobiju besplatan stan u državnim karaulama i njivu pored karaule, pri čemu su prednost imali oni kandidati koji su poznavali zanate (zidarski, kamenorezački ili bravarski) ili su službovali kao podoficiri pri inžinjerijskim trupama.[77] Građevinska direkcija u Skoplju imala je svoje sekcije u Skoplju, Tetovu, Kumanovu, Vranju, Mitrovici, Prizrenu, Prištini, Peći, Kavadaru, Štipu, Bitolju i Ohridu, kojima su rukovodili mahom inženjeri II klase. Među njima je najviše bilo stranih građevinskih inženjera i arhitekata, prevashodno ruskih izbeglica (npr. Efraim Bronštajn, Sergej Beljajevski, Dimitrij Kolosovski, Evgenij Zavodovski, Jaroslav Čeh, Erast Šljahtin, Adolf Rubinštajn, Andrej Perekrestov itd).[78]

U sveopštoj reci činovnika koja se slivala u Južnu Srbiju, bili su i kažnjavani, penzionisani, pa čak i osuđivani poštanski činovnici iz zapadnih krajeva zemlje. Jedan od hroničnih problema službe bilo je otvaranje pisama, naročito po selima. Lokalni činovnici bi „čim vide kakvo pismo adresovano na kakvog učitelja ili političkog prvaka koji nije njihov partizan, oni ga moraju otvoriti i pročitati pa makar đavo crko". Stoga su neki seljaci, koji su imali potrebu za korespondencijom, to obavljali preko trgovačkih firmi kako bi im pisma bila pošteđena radoznalosti poštanskih službenika. U zgradama seoskih opština u Južnoj Srbiji najčešće su postojali rafovi za pisma i novine, ali su stajali u hodniku, a ne u zasebnoj prostoriji, „pa je uzimao ko je i šta je hteo". Policija je sa nepoverenjem gledala na pismene seljake i opštinska uprava im je nemarno dostavljala poštu. Poštanska služba u Gnjilanu dostavljala je pisma tek posle 24 sata, što je objašnjavano time da su za raznosače postavljani ljudi koji ne poznaju ni varoš ni građane, dok su im privrednici još prigovarali da „odbijaju prijem papirnih novčanica koje nisu potpuno zdrave i gotovo nove, što takođe otežava poslovanja trgovačkom svetu". Poštari, po-

---

[75] *Zakon o dodacima na skupoću aktivnih službenika, penzionera i penzionerki državnih saobraćajnih ustanova*, čl. 2 i 3, Beograd 1922, 4-5. - Slično je bilo i sa „dodatkom na stan", pa su saobraćajni radnici iz Južne Srbije svrstani u II i III razred. Prema ovoj podeli, železničko osoblje u Južnoj Srbiji imalo je dnevnice u rasponu od 28 do 33 dinara, zavisno od razreda, tj. od administrativnog statusa mesta u kome su službovali.

[76] *Pravilnik sporednih prinadležnosti službenika državnih saobraćajnih ustanova*, čl. 47 i 49, Beograd 1926, 22-24.

[77] *Konkurs za nadzornike puteva*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 95, 26. april 1924, 2; *Konkurs za službenike*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 100, 3. maj 1924, 3. - Konkursom od 23. aprila 1924. Ministarstvo građevina je iskazalo potrebu za 63 nadzornika koje je trebalo rasporediti u 27 mesta Severne i Južne Srbije. Za Skoplje su bila predviđena 2 nadzornika, Bitolj 4, Kumanovo 2, K. Mitrovicu 2, Ohrid 1, Peć 1, Prizren 1, Prištinu 5, Tetovo 1, Štip 2, Bijelo Polje 1, Berane 1, Novi Pazar 4 i za Pljevlja 3 nadzornika. Dakle, od ukupnog broja traženih radnih mesta (63) na Južnu Srbiju je otpadala gotovo polovina, iako je prema stanju i dužini suvozemnih puteva Južna Srbija bila iza svih jugoslovenskih pokrajina. U Građevinskoj direkciji u Skoplju radilo je nekoliko administrativnih činovnika, zvaničnika, službenika, ali i vozača parnih valjaka „koji moraju po zanimanju biti mašiniste".

[78] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 792; *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924*, Beograd 1924, 77-78.

štarke i drugi palanački službenici otvarali su tuđa pisma iz radoznalosti, „gladi za skandalom" ili bezbednosnih razloga, zbog čega su imućniji obično zakupljivali fah u pošti, što je npr. na Kosovu koštalo 240 din. godišnje.[79]

Poštansko činovništvo Južne Srbije nije bilo imuno ni na razne finansijske malverzacije i utaju državnog novca.[80] Upravnik pošte u Velesu, a kasnije bankar i član DS Jovan Đorđević, pravdao je svoju lošu reputaciju svome prijatelju tada jako popularnim aksiomom: „Ako ti vrediš u partiji, niko te neće pitati koliko vredi tvoja pamet".[81] Direkcija pošta i telegrafa u Skoplju upošljavala je veliki broj činovnika koji su pored redovne plate primali i specijalni dodatak za službu u Slobodnoj zoni u Solunu, kao i za „službu u južnim krajevima".[82] Pri skopskoj direkciji organizovani su niži, petomesečni poštansko-telegrafski tečajevi na kojima su primani pripravnici sa najmanje 4 razreda srednje škole za činovnike III kategorije.[83]

Državni lekari bili su takođe službenici države. Međutim, to se više odnosilo na sreske sanitetske referente i pisare, službenike okružnih fizikata i sl. Jedan takav sreski sanitetski referent u Prizrenu bio je dr Boža Kostić koji je u svojoj sredini bio poznatiji po kafanskim izgredima, nego po stručnim kvalifikacijama zbog kojih ga je država na to mesto postavila.[84] Bitoljski lekar Robe bio je osuđen na 20 godina robije zbog raznih malverzacija, utaja, krađe bolničkih instrumenata i hrane, a okrivljen je i za smrt 136 srpskih ranjenika i vojnika koji su se lečili u toj bolnici. U nekim krugovima se pričalo da mu je Jovan Ćirković izdejstvovao pomilovanje za sto hiljada srebrnih dinara.[85] Po svojoj političkoj brutalnosti bio je nadaleko čuven i bitoljski lekar dr Kurandić, pripadnik disidentske radikalske grupe.

DRŽAVNE SNAGE BEZBEDNOSTI

Policija i žandarmerija

Ministarstvo unutrašnjih dela bilo je centralni organ svih policijskih struktura, koje je, radi bolje koordinacije snaga bilo podeljeno na četiri odeljenja: za državnu zaštitu, javnu bezbednost, samoupravu i upravu. Pritom su odeljenja za javnu zaštitu i bezbednost činila Vrhovnu policijsku upravu. U periodu 1918-1929. policijska uprava u Južnoj Srbiji bila je podeljena na oblasne, okružne, sreske i opštin-

---

[79] AJ, 65-159-504; R. Agatonović, SBNS, LXVII red. sast. 14. mart 1926, 8; A. Pribićević, *Od gospodina do seljaka,* 225-227.

[80] SBNS, LXVI red. sast, 25. mart 1927, 120.

[81] ASANU, br. 13315/71, *Jovan Đorđević*, str. 2-3.

[82] *Predlog budžeta rashoda Ministarstva pošta i telegrafa KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 14-16. – Činovništvo u odseku *Pošte, telegrafi i telefoni* bilo je brojnije: 17 upravnika, 282 pošt. telegr. činovnika, 31 kondukter, 48 telefonistkinja, 278 pripravnika, 108 pismonoša i „čuvara t.t. linija", 47 raznosača telegrama, 231 služitelj, 180 dnevničara itd.

[83] PAJL, VII, 29.

[84] ASANU, br. 13315/66, *Dr Boža Kostić, lekar,* str. 1. - „Doktor se tetura na klimatavim nogama, čas na jednu, a čas na drugu stranu i samo povremeno podigne glavu, pa snažnim i kreštavim glasom podvikne Ciganima da bolje sviraju. Za njim idu desetak besposlenih Arbanasa, Turaka i Cigana koji mu prave društvo..."

[85] ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, str. 6.

ske policijske uprave. Definitivna unifikacija propisa o organizaciji policijskih ustanova izvršena je tek 19. juna 1929. donošenjem *Zakona o unutrašnjoj upravi*. Tim aktom policijske ustanove su izdvojene od ostalih opštih upravnih vlasti, a kao osnovna administrativna jedinica u kojoj se vrši mesna policijska delatnost označena je opština.[86]

Shodno stanju bezbednosti u pokrajini i anarhije u graničnim krajevima nametnula se potreba za eksponiranjem tzv. unutrašnje obaveštajne službe. Nadzor nad svim političkim, radničkim, verskim i „patriotskim" društvima, pronalaženje potencijalnih atentatora i lica koja vrše komunističku ili drugu „rastrojnu propagandu" - označeni su kao prioriteti obaveštajne službe od čijih su radnika očekivani „prirodna inteligencija" i „ljubav prema službi". Uz razumljivu diskreciju („da prećute ono što saznaju o službi"), od radnika je traženo da izbegavaju pismeno opštenje i čuvaju tajnost svojih izvora informacija. Pripadnici službe bili su upućivani na saradnju sa vojskom, dok je zbog prirode posla obezbeđena „stalnost osoblja". Administrativna organizacija i rukovođenje službom povereni su Odeljenju državne zaštite koje je 11. novembra 1921. podeljeno na odseke i pododseke.[87] Odabranim pripadnicima službe („zakletim činovnicima") podeljeni su strogo poverljivi šifrarnici na osnovu kojih su ovi (de)šifrovali tajne depeše. Za šifriranje je korišćen sistem petocifrenih grupa, pri čemu se latinica koristila „samo za ispisivanje stranih osobenih imenica". Zanimljivo, u „Rečniku šifara" pored svih mogućih navedenih toponima, geografskih i administrativnih naziva i na osnovu njih izvedenih prisvojnih prideva, prostor Južne Srbije nije pojmovno obuhvaćen jednom šifrom (Makedonija, ili Južna Srbija). Time su korisnici ovih tajnih uputstava bili prinuđeni da spajaju šifre ponuđenih slogova ne bi li došli do pojma „Makedonija" ili „Južna Srbija", što nije bio slučaj sa ostalim pokrajinama i oblastima Kraljevine SHS![88]

Pored već navedenih upravnih poslova, okružna načelstva su bila i centri obaveštajne službe dotičnih okruga. Načelnik je odgovarao za red i bezbednost u okrugu, rukovodeći radom obaveštajne službe svojih organa - sreskih načelnika (komesara) i žandarmerije. Uz saradnju sa vojnim vlastima, načelnik je svojim potčinjenim službenicima određivao zonu u susednoj zemlji u kojoj bi ovi vršili obaveštajnu službu, a o čemu je izveštavao MUD na 15 dana i vojne vlasti u okrugu jednom mesečno. Okružni načelnik je bio odgovoran za vođenje registra politički sumnjivih lica, te mu je stoga ostavljena široka mogućnost disciplinovanja njemu potčinjenih službenika. Njegov prvi saradnik bio je sekretar okružnog načelstva sa kojim je zajedno birao i postavljao činovnike službe, poverenike i agente. Poslovi sekretara obuhvatali su sledeće aktivnosti: prikupljanje pismenih i usmenih vesti političko-vojnog karaktera; praćenje zborova i konferencija po ugostiteljskim lokalima i „pod vedrim nebom"; praćenje stranaca, vojnih begunaca, političkih

---

[86] V. Lazarević, *Organizacija jugoslovenske policije*, Policija, br. 9-12, Beograd 1936, 648.

[87] *Uput za suzbijanje antidržavne propagande i strane špijunaže*, MUD-Odeljenje za državnu zaštitu, Strogo pov. D. Z. br. 19202, Beograd 1923, 6-13.

[88] *Poverljivo - Rečnik šifara*, MUD, Beograd 1923, s. p. - Jedan od razloga tako konfuznog tretmana Makedonije u ovoj zanimljivoj „brošurici" možda leži u činjenici da je neposredno pre njenog objavljivanja donet Zakon o podeli zemlje na oblasti... Ali, otkuda onda specijalne šifre za pojmove kakvi su bili „Bosna i Hercegovina", „Hrvatska", „bosanski" i sl?

emigranata; organizovanje potera za stranim špijunima, „anarhistima" i teroristima; stvaranje registra dosijea koji bi se konsultovao prilikom izdavanja zagraničnih putnih isprava, dozvola i sl; praćenje lokalne štampe; čuvanje registra vojnih begunaca, „poverljivog protokola", knjige prijema novca, šifrarnika i knjige agenata i poverljivih ljudi koji su bili van službe „ali koji iz patriotizma ili simpatija" daju obaveštenja. Sekretarima okružnih načelstava bili su potčinjeni sreski načelnici koji su navedene poslove operacionalizovali na nivou sreza.[89]

Pošto je Južna Srbija bila pokrajina na čijim su se međama završavale tri nestabilne državne granice, to je i pri Ministarstvu unutrašnjih dela povedeno računa o graničnoj službi. Osnivanje pogranične policije i „graničnih komesara" predstavlja jedan od takvih poteza. U skladu sa čudnim načelom, službenicima pogranične policije je sugerisano da *dozvoljavaju* prelaz preko granice svima koji u Kraljevinu SHS ulaze kao špijuni, atentatori i komunisti i da im isto tako omogućavaju izlazak iz zemlje!? Pograničnoj policiji je skrenuta pažnja na tzv. dvovlasnike, obične putnike, telegrafsku i telefonsku komunikaciju. Pošto je služba na granici iziskivala vanredno kvalitetan kadar, graničnim komesarima je poručeno da, radi pridobijanja besprekornih činovnika iz drugih službi, budu „predusretljivi i ljubaznog ophođenja (...) kako nikada ne bi izazvali njihovu zlu volju prema sebi".[90]

Pogranična policija imala je zadatak da pregleda isprave, sprečava izlazak iz zemlje vojnika stalnog kadra, oficira i vojnih obveznika, te da hapsi vojne begunce i lica sa poternica i stavlja ih u „preventivni pritvor". Takođe, policija je sarađivala pri nadgledanju iseljeništva, nadzirala je uvoz-izvoz oružja i javne objekte na granici (hotele, gostionice). Zanimljivo je da su mogli puštati u zemlju lica bez putnih isprava, ukoliko bi ova na neki drugi način dokazala svoje SHS-državljanstvo. Naročita pažnja poklonjena je praćenju „dvovlasnika" za koje se pretpostavljalo da imaju najviše razloga da se bave špijuniranjem. Prilikom pretresa, pogranični policajci su morali obratiti naročitu pažnju na štampane stvari, čak i one sa naslovima „naivne prirode", jer, kako piše u *Uputstvu*, inkriminisani sadržaj se mogao ispisati između redova naročitim hemikalijama, „pa čak i pljuvačkom". Pored štampanih stvari, graničari su proveravali i eventualne poruke na platnu od odeće, postavi, amrelima, pa i „u kosi ženskinja". Granični komesar je samostalno odlučivao o tome koga će pretresti na osnovu sopstvenih utisaka koje su na njega ostavljali putnici („uzbuđenost, bledilo, osvrtanje i zveranje"), a svaki muškarac u godinama vojne obaveze morao je podneti dokaz da ju je regulisao. Postojao je običaj da službenici koji su vizirali isprave nekim tajnim znakom sugerišu komesaru da je određeno lice sumnjivo![91]

Poverenici su bili saradnici obaveštajne službe „iz patriotskog osećanja ili lične ambicije" i obično su regrutovani od uglednih građana (trgovci, bankari, glumci, studenti) koji su često putovali u inostranstvo. Za rizičnije operacije angažovani su profesionalci - agenti - „naročito plaćena lica", koja su se toj službi oda-

---

[89] *Uput za suzbijanje antidržavne propagande*... 14-22.

[90] Isto, 22-23.

[91] Isto, 24-32, 40-41. - Vojni begunci iz drugih država sprovođeni su najbližim vojnim vlastima; njihovo nastanjivanje odvijalo se po ključu: begunci iz Grčke i Bugarske prosleđivani su - Vrbaskoj divizijskoj oblasti, iz Rumunije - Bosanskoj, iz Mađarske i Austrije - Šumadijskoj, begunci iz Italije i Albanije - Drinskoj divizijskoj oblasti.

vala „iz pasije, osvete, ogorčenja". Za unutrašnju službu angažovani su detektivi koji su bili zaduženi da pribavljaju „što jače dokaze" protiv stranih agenata i špijuna.[92] Upoređivanjem budžeta iz 1920/21. i 1921/22. godine može se zaključiti da je država drastično povećavala izdatke na „putovanje policijskih činovnika po narodu", kao i za „poverljivu službu policijskih činovnika i agenata" (po dva miliona din).[93]

Slikovitu i saženu sliku policije u južnim krajevima dao je 1926. godine Kosta Timotijević u Narodnoj skupštini: „Kod nas policija ima sve: ona vam je javni beležnik, ona protestira menice, ona potvrđuje isprave, policija rešava pitanja državine; ona otvara krivične istrage, ona hapsi, ona pušta iz pritvora, ona izvršuje sudske presude i osude i po građanskom i po krivičnom delu. Ona vodi spiskove i onih koji nebračno žive; a tih posle rata i sporog suđenja bračnih sporova ima vrlo mnogo. Ona vodi spisak onih koji imaju oružje i onih koji traže da dobiju oružje. Ona sve drži to pred sobom; i onda bira i svakoga ko je i šta je".[94] Ministarstvo unutrašnjih dela izdalo je još 1918. godine raspis „da se policijski službenici, koji su se predali neprijateljima, nikako ne uvode u dužnost", ali se to nije odnosilo na štićenike moćnih; tako je Velimir Savić reaktiviran, pa su preneraženi stanovnici Kratova govorili kako je „opet došao bugarski načelnik".[95] Uredbom iz decembra 1925. precizirani su metodi za ocenjivanje službenika Ministarstva unutrašnjih dela koje su vršile oblasne i centralne komisije. Vrednoća i marljivost službenika trebalo je da se mere brojem rešenih predmeta, a savesnost nepodmitljivošću. Pri ocenjivanju službenog ophođenja radnika prema narodu uzimana je u obzir količina „potrebnog takta, nužne predusretljivosti i gotovosti ukazivanja dužne usluge", dok je opšte vladanje procenjivano na osnovu podataka o privatnom životu službenika („u kakvom se društvu viđa i u kojim se javnim lokalima kreće... kakav je u svojim porodičnim odnosima"). Istaknuta stavka svakog godišnjeg izveštaja bila je „Kakav je ugled i autoritet vlasti u narodu?".[96]

Neregulisani odnosi sa žandarmerijskim snagama dovodili su policiju često u nezgodan položaj. Zavisno od stanja bezbednosti policija je bila u situaciji da izvršava naređenja vojnih vlasti, a tokom 1919. komandant Treće armijske oblasti molio je svog ministra da mu se do povratka zemlje u mirnodopsko stanje stave pod neposrednu komandu sve civilne vlasti i granične trupe.[97] Kolizija između vojnih i policijskih vlasti predstavljala je realnu smetnju za sprovođenje određenih državnih planova. Kada je Minsitarstvo vojno 23. marta 1920. osnovalo tzv. Arnautski odbor u Debru, ohridski okružni načelnik ga je samovoljno izmestio iz Debra na „sklonitije mesto". Sličan incident desio se za vreme upisivanja Arnauta u jugoslovensku vojsku: tom prilikom okružni načelnik u Prizrenu je pohapsio sve Albance koji su stizali u grad na dogovoreni upis („Ne znam ja za besu, ja imam konopac i pušku", govorio je zbunjenim oficirima). Protivno naređenju svoga mini-

[92] Isto, 44-57.
[93] Č. Stanković, SBNS, CVI red. sast. 25. jul 1922, 805.
[94] SBNS, LIX red. sast. 6. mart 1926, 305.
[95] ASANU, br. 13313/8, *Velimir Savić*, str. 12.
[96] *Pravilnik o ocenjivanju državnih službenika resora Ministarstva unutrašnjih dela*, Beograd 1926, 5-12.
[97] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), Popisnik-4/3, kutija 56, fascikla 13, broj 18/3 i 18/8. – „Uveren sam da će ubrzo prestati i pljačka i pojava kačaka i komita", pisao je komandant III armijske oblasti 7. septembra 1919.

stra, načelnik Zvečanskog okruga je odbio da pusti Albance iz zatvora (tzv. „vučitrnske taoce"), jer su počinili zločine u doba austrijske okupacije. Pomenuta grupa Albanaca trebalo je da pod nadzorom žandarmerije „umiri" svoje sunarodnike, posle čega bi bili evakuisani u Beograd. Neki od okružnih načelnika upozoravali su resornog ministra da su Albanci „nejednaki pred zakonom", te da je pobuna u Drenici bila rezultat „rđavog rada policijskih organa".[98]

**

Neposredno po ujedinjenju došlo je do unifikacije žandarmerije Uredbom o formaciji, opremi, nadležnostima, dužnostima i nastavi žandarmerije od 26. februara 1919. godine. Tim aktom je ujedinjena bivša srpska žandarmerija sa žandarmerijom iz pokrajina bivše Austrougarske monarhije. Postavljena je na vojničku osnovu sa štabom komande u Beogradu kao centralom i šest žandarmerijskih brigada koje su se delile na bataljone, čete i vodove, a vodovi na „stanice". Pomenuta Uredba zamenjena je Zakonom o žandarmeriji 18. februara 1922. kojim su samo potvrđene njene formacijske karakteristike. Žandarmerija je bila sastavni deo vojske stalnog kadra i imala je zadatak da „bdi nad javnom bezbednošću, da održava javni red i mir i da obezbeđuje izvršenje zakona". U pogledu upotrebe i stručne nastave bila je potčinjena ministru unutrašnjih dela. Naredne godine ukinute su brigade i bataljoni, a formirani pukovi, dok je Uredba o formaciji žandarmerije (decembar 1929) nastala kao odgovor na novu administrativnu podelu zemlje na banovine. Žandarmerija je najvećim delom bila na budžetu Ministarstva unutrašnjih dela, dok ju je Ministarstvo vojske snabdevalo naoružanjem, sanitetskom i veterinarskom opremom. Disciplina, „lični odnosi" i vojnička nastava takođe su bili u kompetenciji Ministarstva vojske i mornarice.[99]

Prema pravilima za vršenje službe s kraja 1919. godine, koja su potpisali Svetozar Pribićević kao ministar unutrašnjih dela i Branko Jovanović, kao vojni ministar, može se izbliza sagledati funkcionisanje žandarmerije i predviđeni „ophođaj" žandarma; ovaj kodeks ponašanja biće veoma bitan i posle donošenja Zakona o žandarmeriji, pa ćemo se detaljnije zadržati na njegovim odredbama. Dakle, pripadnik žandarmerije trebalo je u svakoj prilici da bude ozbiljan, pristojan i uljudan, naročito na svetkovinama i saborima gde je morao izbegavati „svaku nepromišljenost, surovost i zadirkivanje". Svakome se obraćao sa „Vi", a isto tako je i on morao biti oslovljavan. „Žandarme ne sme niko javno ukoreti", kažu dalje pisci privremenih žandarmerijskih pravila. Osim po službenoj potrebi, žandarmi nisu smeli posećivati mehane i kafane; i van službe morali su izbegavati lokale koji su bili „na zlu i rđavu glasu", sem ukoliko su samo tamo mogli jesti. U krajnjoj nuždi gladni žandarm je mogao zatražiti hranu i u privatnoj kući, „ali što uzme uvek mora platiti"; ako bi domaćin odbio da primi novac, žandarm je bio dužan da novac ostavi deci domaćina. Druženje sa licima „na lošem glasu", primanje mita i darova, bilo je izričito zabranjeno, a ukoliko bi se žandarm dva puta ogrešio o zabranu pića bio bi otpušten iz službe. Prema strancima je trebalo da pokazuje „najveću

[98] *Jugoslovenska država i Albanci*, prir. Lj. Dimić, Đ. Borozan, knj II, Beograd 1999 (dalje: JDA/II), dok. 705, str. 729-731.

[99] *Zakon o žandarmeriji i žandarmerijskom penzionom fondu*, Beograd 1922, 3-4; Milutin Stefanović, *Naša žandarmerija*, Policija, br. 9-12, 1936, 618-620.

ljubaznost i predusretljivost"; ako bi se negde zatekao u pripitom stanju, njegovi drugovi su morali da ga uklone od očiju naroda.[100]

Da bi pravilno obavljao dužnost, svaki žandarm je morao do detalja poznavati svoj reon: od topografskih orijentira, preko svih ugostiteljskih i zanatskih radnji, železničkog reda vožnje, reka i mostova, planina, pašnjaka, stočara, šuma i njihovih vlasnika, do poznavanja značajnijih ličnosti u mestu, s akcentom na „sva lica koja svojim bogatstvom i većim posedom na narod imaju većega upliva". U njegovom domenu bilo je i poznavanje mesnih „lopova, poznatih besposličara i bludnica", kao i praćenje lica koja su bila pod policijskim nadzorom, a koja se nisu smela udaljavati van propisanih mesta i prenoćišta. Žandarmi su morali „lično poznavati sumnjiva lica" i mogli su im u svako doba dana pretresti kuću. Ipak, odnos prema krivcima nije smeo izlaziti iz zakonskog okvira, prevashodno zato „da se narod ne razdraži".[101]

Prvi akt žandarmerijskog posredovanja bila je tzv. pouka, ili odvraćanje naroda od nezakonitih poslova nižeg intenziteta, te je u skladu sa tim sama pouka imala obeležje edukativnog čina. Opomena i odvraćanje bili su stepenovani kao sprečavanje nešto ozbiljnijih prestupa i po svojoj prirodi predstavljali su pretnju (u *Pravilima* se navodi primer: „Ja vas u ime zakona pozivam, da smesta oterate marvu sa nasipa, inače će biti na vaš trošak oterana, a vas ću dostaviti pa će te biti kažnjeni"). Ukoliko pomenute aktivnosti ne bi dale rezultate žandarm je pisao prijavu koju je dostavljao vlastima (u *Pravilima službe* je naglašeno da se efikasnost žandarma ne meri brojem ispisanih prijava, već stanjem bezbednosti u dotičnom reonu). Privođenje krivaca (sa i bez vezivanja) žandarmi su mogli sprovesti „po sopstvenom nahođenju", ukoliko bi osoba bila uhvaćena na delu, remetila javni mir, bila bez propisnih isprava, ili je označena kao „skitnica i kesaroš". Žandarmi su mogli na svoju ruku uhapsiti i narodne poslanike uhvaćene na delu. Vezivanje je imalo za cilj da „onemogući beganje" i tom prilikom je žandarm imao pravo da zatraži pomoć od prisutnih lica: ukoliko se zatečeni ljudi ne bi odazvali pozivu, prijava protiv njih bila bi ekspresno prosleđena vlastima.[102] Procedura hapšenja bila je takođe detaljno razrađena: „U ime zakona vi ste uhapšeni... Sad ćete biti vezani u lance, nemojte se tomu protiviti, inače ću vas probosti", bile bi prve reči žandarma, posle kojih bi vezao krivca. Ukoliko bi uhapšenik pružio otpor žandarm bi ga tri puta upozorio („Mirujte!") i potom imao pravo da ga ubode bajonetom u butinu! Njegova dužnost bila je i da previje ranjenog uhapšenika, a ako bi ovaj i to odbio, žandarm ga je tako neprevijenog sprovodio u stanicu izvestivši o tome vlasti.[103]

Upotreba oružja bila je žandarmu dozvoljena u nekoliko slučajeva: da odbije od sebe ili drugih lica „upravljeni udar", s tim da je nužna odbrana prestajala ukoliko bi napadač odustao ili se dao u bekstvo; da savlada otpor „koji se na lep način ne može savladati" sa akcentom na razbijanje pasivnog otpora („pasivni je otpor kada otpornik-krivac ne napada, već sedne na zemlju i neće da ide dalje, ili se uhvati za kakav direk, ili drvo i ne da, da se otrgne"); da osujeti bekstvo opasnih kriminalaca

[100] *Privremena pravila za vršenje žandarmerijske službe*, I deo, Zagreb 1920, 3-7.
[101] Isto, 9-14.
[102] Isto, 14-22.
[103] Isto, 54-60.

„kada to ne može drukče učiniti". Od žandarma je zahtevano da pre ove poslednje mere preispita svoje metode, tj. raščisti sa sobom ima li zaista posla sa opasnim zločincem? Ukoliko bi utvrdio da je upotreba oružja neizbežna pozvao bi krivca da stane („U ime zakona stoj!"), i ako se posle tri takva ponovljena poziva krivac ne bi odazvao, žandarm bi na istovetan način tri puta saopštio da će pucati. Ako je i to bilo uzaludno, „a žandarm vidi da je on (begunac) brži od njega i da razmak biva sve veći... ima se na njega pucati... gađati treba u sredinu tela". U slučaju da je begunac išao ka narodu žandarm nije smeo ugroziti bezbednost tih ljudi („pobegli zlikovac će svakako jednom doći u ruke pravde, dok se nevinom poginulom licu nemože život vratiti", podsećao je S. Pribićević žandarme). Ipak, ako bi žandarm ubio begunca - „to taj njegov čin ima doduše obeležje ubistva, ali mu se neće tako uračunati, jer je žandarm vršio volju države i vršio svoju dužnost, koja isključuje uračunljivost ovoga ubistva". Protiv naoružanih grupa i komitskih četa žandarmima je sugerisano da se upotreba oružja treba sprovesti „u najširem smislu". Prilikom gonjenja komitskih grupa, patroliranja i postavljanja zaseda, brojno slabije žandarmerijske stanice imale su pravo da zatraže pojačanje od naoružanih šumara i meštana „ne saopštavajući nikome ranije pravi cilj preduzeća".[104]

Potkovan ovakvim saznanjima i ograničen službenom procedurom, žandarm je pored akcija visokog rizika obavljao i svakodnevne aktivnosti kao što su: održavanje reda na javnim skupovima i prilikom elementarnih nepogoda (požari, poplave); čuvanje javnih ustanova; kontrola trgovačkih radnji (tj. da paze da prodavci „ne drže lažne mere i da krivo ne mere", ne prodaju ukvarenu robu i sl), sprečavanje ilegalnog prometa lekova, eksploziva i „faličnog" novca, održavanje saobraćaja (da se noću ulice ne zaprečavaju kolima, sanducima ili buradima), praćenje rada gostionica i razmatranje pritužbi gostiju, sprečavanje kockanja u kafanama, kontrola besposličara i lica „koja građanima mogu štetiti ili dosadna biti" i sl. Žandarm je morao prijaviti vlasti sve one „koji ogovaraju i grde zemaljske vlasti, njihove naredbe i zakone", koji šire glasine i uznemiravaju ljude, koji pisanjem i crtanjem ismevaju vlasti, vlasnike tajnih štamparija, osobe koje prave i rasturaju „sramotne" pesme i figure, sve one koji bi decu i ljude „od crkve i vere hrišćanske odvraćali", ali i one „koji bi na opštu sablazan sa kakvom ženskom nevenčano zajedno živeli". Žandarmovoj pažnji nisu smeli promaći ni ostali detalji iz sredine u kojoj je službovao, kao što su odnos prema životinjama („da se psi ne draže i ne tutkaju"), preventivne protivpožarne mere (pravilna upotreba fenjera) i sl. Kada bi uočio da više osoba boluje od iste bolesti žandarm je o tome morao obavestiti svoje pretpostavljene.[105]

Oblast Južne Srbije bila je u nadležnosti Druge žandarmerijske brigade, pa je Skoplje bilo sedište 1. bataljonskog štaba, dok je u Kosovskoj Mitrovici bio smešten njen 2. štab. Kompleksnom žandarmerijskom službom upravljali su ministar unutrašnjih dela, pokrajinski namesniik, veliki župan, okružni i sreski načelnici, a „pri ugušivanju nereda, žandarmeriski starešina dobija od nadležne vlasti samo zadatak, a način izvršenja podešava sam i odgovoran je za to".[106] Nepostojanje je-

[104] Isto, 24-28, 84-86.
[105] Isto, 29-43.
[106] *Zakon o žandarmeriji,* 6, 11.

dinstvene komande za žandarmeriju i policiju dovodilo je do toga da starešine žandarmerije otkazuju poslušnost ne samo sreskim poglavarima, već i velikom županu, a slabo poznavanje dužnosti žandarmerije dovodilo je do sukoba sa opštinama i upravnim organima.[107] Opisujući žandarmerijske stanice kao „sanatorije za izležavanje potpuno zdravih i čitavih ljudi" Jovan Ćirković je apelovao na ministra unutrašnjih dela da se one ukinu, ili stave u nadležnost policije. Sličnog mišljenja bio je i Mihajlo Kujundžić koji je podsetio da su seljaci bili prinuđeni da čuvaju žandarmerijske karaule „gde žandarmi u negliže, potpuno raskomoćeni leškare i valjaju se po svojim krevetima".[108] I načelnik Skopskog okruga je 1921. smatrao da bi u rad žandarmerije trebalo uneti „više mešanja upravne vlasti".[109] Dešavalo se da žandarmerijske patrole, usled očiglednog nedostatka u ljudstvu same insceniraju sukobe sa komitama, ne bi li tako došlo do pojačavanja straže.[110] Slaba obučenost kadra, naročito privremenih žandarma, često je uzrokovala incidente sa tragičnim posledicama.[111] Žaleći se na nedovoljan broj žandarma u Ohridskom okrugu, tamošnji načelnik D. Todorović je jula 1919. zahtevao pojačanje radi osnivanja novih žandarmerijskih punktova u „leglima komitadžiskim" (Ohrid, Struga, Gornji Debar), efikasnijeg pokretanja vanrednih patrola i obilaska zabačenijih stanica.[112] Uprava Kosovskog okruga je početkom 1920. ukazala na potrebu za žandarmima iz „starih granica", kao i na neophodnost telefonskog povezivanja stanica.[113]

I pored vanrednih prilika u Makedoniji 1919. godine je u njoj bilo svega 1.136 žandarma (do kraja godine broj je narastao na 1.738 žandarma i 20 žandarmerijskih oficira). Početkom naredne i tokom 1921. godine celokupan sastav žandarmerije brojao je 20.000 ljudi.[114] Prema rečima Svetozara Pribićevića, od 15.000 žandarma u Kraljevini SHS, koliko ih je bilo 1928. godine, na Južnu Srbiju je otpadalo čitavih 10.000.[115] Podaci Mihaila Apostolskog kažu da je od 12.000 žandarma u zemlji oko 8.000 bilo raspoređeno po Makedoniji, dok je prema budžetu za 1928. bilo predviđeno 20.000 žandarma i 459 žandarmerijskih oficira.[116] Nadežda Cvet-

---

[107] AJ, 14-179-664. – Načelnik Bregalničkog okruga je oktobra 1921. godine primetio: „Može se istaći da žandarmi nisu više kao što smo ih nekada imali. Jedno što su to mahom novi ljudi, a dugo što su im sada u dužnost stavljene i takve stvari, koje ih otuđuju od glavnog im zadatka, te se zanemaruje služba. Izvlačenje njihovo ispod policije u zasebne delove velika je pogreška i u sukobu između policije i žandarmerije u pogledu vršenja službe, češći su, nego što bi trebalo da bude... Neophodno je potrebno da se žandarmerija odvoji od vojske i stavi pod neposredni nadzor upravnih vlasti, koja i inače nosi celokupnu odgovornost za javnu bezbednost".

[108] SBNS, LVIII red. sast. 5. mart 1926, 250-251; LII red. sast. 7. mart 1924, 269.

[109] AJ, 14-179-664.

[110] AJ, 14-28-76, Načelnik Tikveškog okruga ministru unutrašnjih dela, 20. jun 1920. – U okolini Radovišta došlo je juna 1920. do puškaranja između vojnika-stražara i „komita", za koje je naknadno utvrđeno da su bili seljaci koji su se vraćali kućama sa svojih njiva i vinograda. Žandarmerijski potporučnik je saznao da je pomenutim stražarima „dosadilo" dežuranje kraj pruge i da su pomenutim incidentom hteli „naterati starije na povećanje straže".

[111] AJ, 14-180-665, l. 190, br. 7918/26. - Privremeni žandarmi stanice Kičevo - Nikodim Trajčević i Vanče Jovanović „svojom krivnjom" su poginuli od pronađene granate 25. maja 1926. godine.

[112] AJ, 14-226-805, br. 708/19.

[113] JDA/II, dok. 585, str. 588.

[114] M. Bjelajac, *Vojska 1918-1921*, 73-74; A. Apostolov, *Vardarska Makedonija*, 59.

[115] DBMN/II, 26.

[116] M. Stefanović, M. Krstić, *Apostolski: Velikobugarske pretenzije od San Stefana do danas*, Beograd 1978, 75; *NOB na Makedonija*, Narodna zadruga, Skopje 1962, 7; V. Lazić, SBNS, XXXVI red. sast, 5. mart 1928, 248. - Ministar unutrašnjih dela je za 5. maj 1927. odobrio javnu licitaciju za nabavku 20.000 pari cipela za žandarmeriju. Nekoliko dana kasnije izvršena je nabavka 36.000 „pari preobuke" za žandarmeriju, 18.000 čaršava od „amerikana", 18.000 navlaka za jastuke i 2.500 kudeljnih slamarica (Službene novine Kraljevine SHS, br. 87, 19. april 1927, 7; br. 90, 23. april 1927, 2).

kovska napominje da je za pacifikaciju vardarskog dela Makedonije angažovano 35.000 naoružanih lica, među kojima i 12.000 žandarma (od ukupno 17.000).[117] Treba konstatovati da se ukupan broj žandarmerije menjao, ali da je **tokom 20-ih godina u Južnoj Srbiji bilo permanentno stacionirano najmanje dve trećine njenog ljudstva.** U 1928. godini jedan žandarmerijski stražar je dolazio u proseku na 674 stanovnika Kraljevine SHS, dok je samo u Makedoniji jedan stražar dolazio na svega 102 žitelja. Redovi žandarmerije popunjavani su dobrovoljcima, mada su prvenstvo imali podoficiri „stalnoga kadra"; žandarmi su morali biti mlađi od 30 godina, pismeni, neoženjeni i „besprekorne prošlosti".[118] Na Kosovu su preko leta 1920. sami Arnauti sakupljali mladiće 20-25 godina starosti „u cilju zamene žandarmerije koju zbog finansijskih nemogućnosti ne mogu da plaćaju", ali je odziv bio nezadovoljavajući.[119]

Žandarmerijske kasarne građene su angažovanjem mesnog stanovništva (kulukom) iz materijalnih sredstava dvojakog porekla. Naime, oblasne uprave Južne Srbije davale su iz svojih budžeta novac za ovu svrhu, premda je državnim budžetom već bila finansirana gradnja (1928. izdvojeno je 1,6 miliona za izgradnju žandarmerijskih zgrada). Sudeći prema oglasima u „Službenim novinama" opremanje žandarmerije vršeno je putem licitacija koje su organizovane u kancelariji računovodstva Uprave policije u Skoplju. Obično je u toku prepodneva polagana kaucija („5% za domaće, 10% za strane podanike"), a ponuđena roba trebalo je da zadovolji propise o uniformama.

Prema rečima A. Korošca, ministra unutrašnjih dela, žandarmerija je 1927/28. uglavnom savesno obavljala svoje poslove u Južnoj Srbiji, „ali kod 18.000 ljudi može se naći pojedinaca, koji se u danim slučajevima ne mogu da savladaju i učine što je zakonu i propisima protivno". Tako je, pored češćih disciplinskih kazni nižih starešina, za „teža ogrešenja" disciplinski kažnjeno 18 oficira, od vojnih sudova 4, a pod istragom su bila 3 oficira. Od podoficira, kaplara i žandarma kažnjeno je 261 lice, pod prethodnom krivičnom istragom bilo je 236 lica, redovnom krivičnom istragom 18, pod vojnim sudom 25, dok je 18 žandarma bilo osuđeno. Iz disciplinskih razloga samo u 1927. godini otpušteno je 912 žandarma.[120] I sam kralj Aleksandar se prilikom svog boravka u Južnoj Srbiji (1925) uverio u lošu reputaciju žandarmerije stvorenu kod stanovništva bitoljskog kraja.[121] Na drugoj strani, efikasnost i časna uloga žandarmerije ilustrovani su podacima da je procenat neisleđenih krivičnih dela do 1929. pao na svega 1,5%. Neprekidna mobilnost i priroda posla ove formacije rezultirali su, prema rečima žandarmerijskog brigadnog generala Milutina Stefanovića, da u prvih deset godina jugoslovenske države na službi pogine 11 žandarmerijskih oficira i 816 žandarma.[122]

---

[117] N. Cvetkovska, *Makedonskoto prašanje vo jugoslovenskiot parlament megu dvete svetski vojni*, Skopje 2000, 32.

[118] A. Apostolov, *Vardarska Makedonija,* 59; M. Stefanović, *Naša žandarmerija,* 625.

[119] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 3, br. 1/169, Puk. Milojević Komandi III armijske oblasti, 8. avgust 1920.

[120] A. Korošec, SBNS, XXXVI red. sast, 5. mart 1928, 230, 248.

[121] ASANU, br. 13317/44, 1-2. - Kada su 1925. u mestu Bigor Dolenci iz svojih automobila izašli kralj, njegov ađutant i veliki župan Bitoljske oblasti, sačekala ih je delegacija predsednika opštine i kmetova iz okolnih sela. Pošto im je kralj uručio novčanu pomoć za izgradnju škole, upitao je predsednika opštine „ima li u narodu i danas ljudi koji se osećaju kao Bugari", na šta mu je ovaj ironično odgovorio: „Nema, Vaše veličanstvo. Da nije ovih naših džandara, koji nam psuju svakodnevno bugarsku mater, mi ne bi uopšte znali za Bugare!"

[122] Milutin Stefanović, *Naša žandarmerija*, Policija, br. 9-12, Beograd 1936, 634.

Vojska

Vojska Kraljevine SHS do 1923. nije bila ozbiljnije zakonski utemeljena, već je delovala, shodno pobedničkom oreolu srpske vojske, prema vojnom zakonu Kraljevine Srbije iz 1904. godine. Jugoslovenska vojska je u političkoj praksi predstavljala državni skelet utemeljen na „solidnom bloku slavnih tradicija", koji joj je istovremeno poslužio kao „podloga, oslonac i moralna hrana".[123] Nekontrolisanim primanjem bivših austrougarskih oficira u vojsku SHS, čistkom među elitnim oficirima tajne vojne organizacije, kao i primanjem kadra „nižeg kvaliteta" (zarobljenici iz Rusije, obveznici iz „novih krajeva") vojni vrh je izazvao pravo nezadovoljstvo među srpskim oficirima 45. i 46. klase. Od 1918. godine, prema istom izvoru, praktikovana je među oficirima i „protekcija sa školskom etiketom", tj. forsirana je školska sprema bez obzira na lične vrednosti pojedinaca („za ovo je najbolji dokaz procenat raznih zetova, sinova, koji su se isticali solidnom školskom spremom").[124] Bitan faktor u kadrovskoj politici vojske igrala je nevidljiva organizacija „Bela ruka", koja je prema rečima Dragomira Ikonića pretila da državu pretvori u „sredinu pognutih i grbavih" i „zemlju otupelih čula". „Oni cepaju ukaze, proizvode i penzionišu", govorio je Ikonić, smatrajući da se najbolji oficiri zapostavljaju, a da su najvažnije komande bile u rukama nedoraslih.[125] Uredbom iz 1927. godine učinjen je pokušaj da se objektivnim (i tajnim) ocenjivanjem oficira dobije preglednija slika starešinskog kadra.[126]

Kompletan teritorijalno-administrativni okvir koji se posle 1918. nazivao Južnom Srbijom potpao je pod Treću armijsku oblast, obrazovanu polovinom 1919. godine.[127] Ona se sastojala iz nekoliko divizijskih oblasti (Vardarska, Kosovska, Bregalnička, Bitoljska) koje su, imajući u vidu tri nemirne državne granice, u vojnom smislu bile aktivne još nekoliko godina po okončanju Prvog svetskog rata. Višegodišnje ratovanje srpske vojske i nerešena politička pitanja proistekla iz Prvog svetskog rata (status Strumice, granica sa Albanijom, napadi komita i kačaka) nalagali su održavanje mobilnog stanja još izvesno vreme. Tako je ministar vojni naredio da se na toj teritoriji počev od 20. jula 1919. sprovede regrutacija, pri čemu se očekivalo oko 25.000 regruta. U Vardarskoj divizijskoj oblasti je prema „razrezu regruta" bilo predviđeno 7.098, Kosovskoj 3.254 i

---

[123] ASANU, br. 14443/III, Rukopis gen. Pante Draškića, *Škodljivi začeci u pretkumanovskoj Srbiji*, str. 61.

[124] Isto, str. 62, 66, 80. - Bivšim austrijskim oficirima priznati su činovi koje im je car Karlo izdašno razdelio tokom 1918. godine. Takva inflacija unapređenih oficira izazvala je veliki gnev „solunaca" i ostalih srpskih oficira.

[125] Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 406-409, 436. - Na istom mestu navode se oštre reči Stjepana Radića kojima se svega 10 dana pre skupštinskog atentata (1928) obrušio na „belorukaše" i „tajne sile" koje vladaju u parlamentu: „...Skok u tminu je ako vladaju sposobni, a siguran put ako vladaju glupani i korupcionaši".

[126] *Uredba o ocenjivanju oficira i vojnih činovnika u vojsci sa Uputom*, Beograd 1927, 5-20.

[127] Na čelu Treće armijske oblasti u periodu 1919-1929. stajali su sledeći komandanti: Božidar Terzić (od januara 1919), Miloš Vasić (od avgusta 1919. do 1920), Mirko Milisavljević (od aprila 1920. do 1921), Ljubomir Milijić (od marta do decembra 1921), Krsta Smiljanić (od decembra 1921. do 1922), Pantelija Grujić (od novembra 1922. do 1923), Božidar Terzić (od februara 1923. do 1926), Janko Vukotić (1926-1927), Milivoje Zečević (1927-1928) i Milan Ž. Milovanović (1928-1929). Od pomenutih komandanata Mirko Milisavljević i Miloje Zečević pripadali su „Beloj ruci" (Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd 1988, 65-71; Isti, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 53-54).

Bregalničkoj svega 1.168 regruta. Obzirom na slab odziv i potrebu uspostavljanja autoriteta državne vlasti, vojni organi su na Kosovu, Metohiji i u Crnoj Gori formirali naročite odrede koji su asistirali postojećim organima pri regrutaciji i hvatanju odbeglih regruta. Tokom regrutacije u Metohiji (novembar 1919) došlo je do masovnog nezadovoljstva kod Albanaca koji su izjavljivali da će se odmetnuti od vlasti ako se nastavi sa regrutacijom, pa je okružni načelnik predložio višoj instanci da se regrutacija odloži „za neko vreme". Bitoljska divizijska oblast uspela je krajem novembra 1919. da uz pomoć žandarmerije prikupi 200 regruta, naglašavajući potrebu za „pojačanim sprovođenjem" nedisciplinovanih regruta u Velesu.[128] U jednoj bregalničkoj opštini se od 80 lica pozvanih na vojnu vežbu nijedno nije odazvalo. Istom prilikom je predlagano interniranje porodica nelojalnih vojnih obveznika, jer je postojalo uverenje da se Makedonac nije obazirao puno na novčane kazne („navikao da krije novac... plaši se samo brze i nemilosrdne kazne"). U tom duhu su od Komande Treće armijske oblasti zatraženi po jedan pešadijski i konjički puk radi zaposedanja i kontrole spornih sela.[129] Komandant Debarskog odseka se žalio avgusta 1920. da je odziv regruta slab, ali je ponosno naglasio da su vojnici njegove komande „konglomerat Otadžbine" koji se sastojao od Mađara, Nemaca, Vlaha, Sremaca, Banaćana, Moravaca, Makedonaca i Bosanaca.[130]

Opštoj konfuziji u pokrajini doprinelo je i prisustvo nekoliko stranih vojnih formacija (francuskih, grčkih i italijanskih) koje su se u februaru 1919. zatekle na području Bregalničke divizijske oblasti.[131] Boravak francuskih vojnika bio je primetan i u samom Skoplju: zgrada skopske gimnazije bila je pretvorena u sanitetski magacin francuskih trupa na čijim su memljivim zidovima još uvek stajali brojevi kojima su lekari obeležavali bolesničke krevete. Na molbu v. d. prosvetnog inspektora krajem 1918. godine da se Francuzi evakuišu, saveznička komanda je pozitivno odgovorila, premda su vojnici pri odlasku odnosili sav inventar iz zgrade („tako su odneli i sve irske peći koje su bile zaostale u njoj posle našeg povlačenja").[132]

Iz izveštaja komandanta Kosovske divizijske oblasti (12. maj 1920) mogu se uočiti glavni problemi sa kojima se suočavala vojska na jugu. Vojnici su bili smešteni po varošima (unošenje „građanskih pojmova" u jedinice smatrano je štetnom pojavom), oficirski kadar je bio nedovoljan i heterogen, a osećao se i nedostatak podoficira koji su bili destimulisani nemogućnošću napredovanja u službi. Dvomesečne vežbe obveznika uticale su na stalne promene sastava jedinica, dok su slaba i neredovna ishrana, kao i česta pomilovanja vojnih izgrednika štetili vaspitanju i moralu regruta. Navedeni problemi ukazivali su na diskriminaciju Treće armijske oblasti koja se među starešinama sve češće nazivala „kaznitelnom komandom za oficire", pa su ovi nerado i sa zakašnjenjem dolazili u nju. O „popu-

[128] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 7, br. 14/48; kut. 57, fasc. 8, br. 14/93.

[129] AVII, P-4/3, kut. 56, fasc. 2, Komanda Bitoljske divizijske oblasti Komandi III arm. obl. pov. đ. br. 2856, od 15. februara 1919, *Izveštaj o raspoloženju stanovništva i njegovom kretanju*.

[130] JDA/II, dok. 522, str. 518.

[131] A. Apostolov, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna*, 55.

[132] AJ, 66-871-1290, Telegram Aleksandra Jovanovića Ministarstvu prosvete, p. br. 372/19 od 21. 12. 1918.

larnosti" Treće armijske oblasti svedoči podatak da se 1920. na konkursu za prijem 500 pitomaca u Skopsku pešadijsku oficirsku školu prijavilo svega 18 kandidata! Komandi ove armijske oblasti je predloženo da oficirima češće odobrava odsustva i prekomande, a da onima koji su tri godine proveli službu u „južnim krajevima" omogući slobodan izbor garnizona u Jugoslaviji. Takođe, sugerisana je i potreba da se u ovu oblast upućuju vojni inspektori koji su rođeni na teritorijama Prve i Četvrte armijske oblasti.[133]

Nerado odazivanje regruta vojnom pozivu aktuelizovalo je pitanje ocenjivanja njihove stvarne psihofizičke sposobnosti. Uredbom koja se odnosila na podoficire, kaplare i redove regulisano je nekoliko kategorija obveznika, od kojih je najzanimljivija ona kojoj su pripadali privremeno i stalno nesposobni. U prvu grupu spadali su „nedorasli" obveznici (niži od 152 cm i lakši od 50 kg), sa „tesnim grudima", sitnih kostiju i mlitavih mišića, kao i rekonvalescenti koje je trebalo lečiti duže od tri meseca. Za osobine „stalno nesposobnih" označeni su „bogaljstvo", zakržljalost kostiju, šećerna bolest, preterana gojaznost, hronične bolesti srca i krvnih sudova, razni stadijumi raka i sarkoma, artritisa, pelagre i tuberkuloze, „rđav kroj glave", „nagrđeno lice", „nedostatak više od 16 zuba", „gluvoća, gluvonemost, padavica, blesavost i maloumnost" itd. Treba naglasiti da su pobrojana zapažanja važila samo za mirnodopsku ocenu obveznika.[134]

U Narodnoj skupštini su iznošeni predlozi da se pregledaju regrutni spiskovi za Južnu Srbiju i statistički utvrdi broj srpskih i nesrpskih regruta, kao i da se povede računa „o nacionalnome radu" oficira u Južnoj Srbiji. Osim toga, zameralo se vojnim organima što su regrute slali u malarične makedonske krajeve: na zahteve hrvatskih i slovenačkih poslanika da se njihovi regruti ne šalju u Južnu Srbiju, vojni ministar Dušan Trifunović je rekao: „Ja imam tačne statističke podatke o tome (...) da relativno Hrvati i Slovenci manje služe tamo, nego Vojvođani i Šumadinci".[135] To nije umanjilo oštrinu hrvatske političke propagande koja je pisma hrvatskih vojnika iz kosovskih garnizona redovno objavljivala u listu *Slobodni dom* pod naslovom „Pisma iz Albanije"![136]

Obzirom da je vojska bila multietnička, od 1919. je pristupljeno zakonskom regulisanju pitanja vezanih za praznovanje verskih praznika, način ishrane, korišćenje slobodnih dana i poštede od zanimanja, polaganje zakletve i način sahranjivanja vojnika i starešina i sl. Versku nastavu su izvodili naročiti vojni referenti.[137] Vojnička nastava i obuka nisu obavljani nedeljom i u dane državnih i verskih praznika - u vreme prvog dana ramazana i kurban-bajrama vojska je učestvovala u ceremonijalnom obeležavanju tih muslimanskih praznika.[138]

---

[133] JDA/II, dok. 646, str. 667-670. - Kao ilustracija stanja u Trećoj armijskoj oblasti naveden je primer vojne parade Haubičkog puka, na kome je komandant zamolio da jedna baterija ne prolazi paradnim maršem „jer su čakšire po sve pocepane, a turovi u krpama".

[134] *Uredba o oceni sposobnosti za vojnu službu*, MVM, Beograd 1924, 4-16. - U ograničeno sposobne spadali su obveznici slabije telesne konstitucije sa zdravim organima, kratkovidi i dalekovidi sa dioptrijom 3-5, sa manjim osakaćenjima i sl.

[135] L. Jankulović, SBNS, XCI red. sast. 7. jul 1922, 279; M. Žanić, LXIII red. sast. 10. mart 1926, 450; LXIII red. sast. 11. mart 1926, 452.

[136] Đorđe Stanković, *Nacionalizam i politička kultura (istorijsko iskustvo prvih godina jugoslovenske države)*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993, 113, 120. – I u retorici Stjepana Radića Kosovo je često nazivano „Albanijom".

[137] M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd 1999, 99-100.

[138] *Uput za izvođenje nastave i vežbe u vojsci*, MVM, Beograd 1926, 19; *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, s. p.

Pitanje fizičkog i psiho-mentalnog stanja vojnika na jugu bilo je skopčano sa brojnim negativnim okolnostima i u velikoj meri je opredeljivalo tokove i obim mirnodopske nastave (iscrpljujući ratovi, borbe sa komitima i kačacima, nepodnošljiva klima, oskudna ishrana). S obzirom na iscrpljenost vojske i opšti pad morala, Komanda Treće armijske oblasti je poručila komandantu Kosovske divizijske oblasti da češće ubeđuje potčinjene starešine i vojnike „u moć našeg oružja, a u kukavičluk Arnauta".[139] Ulivanje i jačanje „volje za pobedom", discipline, hrabrosti i odlučnosti kod vojnika bili su ciljevi mirnodopske obuke i vežbe, koja se sastojala iz moralne, fizičke i „znanstvene" nastave. Obuka po nastavnim odsecima („školama") obavljana je u letnjem i zimskom nastavnom periodu, između kojih je vreme korišćeno za odsustva i odmore. Starešinama je sugerisano da se uzdržavaju „sitničarskog uplitanja", „preterane pedanterije" i „beznačajnih primedbi" koji bi ubijali volju i kočili rad - iz istih razloga je zahtevano da se teorijska nastava svede na najmanju meru. Izbegavanjem šablonskog rada trebalo je podstaći interesovanje vojnika, zbog čega su predložene češće promene prostora za borbene radnje. Komandir je dobijao uputstvo da svaki trenutak koristi „da vojniku omili kasarnu" i kod njega izazove „radljivost, veselost i lepo raspoloženje". Manevri su sprovođeni kao terenske vežbe združenih odreda i velikih trupnih jedinica sa ciljem da se trupe navikavaju na život i zajednički rad „u većim masama".[140] Vojna disciplina je bila regulisana uredbom iz 1928. godine, prema kojoj su - „labavo" vršenje službe, nepažnja, prepiranje, neurednost, prekoračenje odsustva, opijanje, kockanje, „neumesno" podnošenje molbi i prekoračenje ovlašćenja - sankcionisani pritvorom, zatvorom, lišavanjem čina ili oduzimanjem plate. Vojnici-kažnjenici su u vojnim zatvorima bili izloženi svojevrsnom režimu naizmenične ishrane (parnim danima dobijali su regularnu vojničku hranu, a neparnim samo hleb i vodu, dok im je konzumiranje duvana i alkohola bilo strogo zabranjeno).[141]

*

Prema prilogu koji je publikovao dr Mile Bjelajac, formacija pešadije jugoslovenske vojske u Južnoj Srbiji 1. jula 1928. godine izgledala je ovako:

pešadijski puk-sedište	sedište 1. bataljona	sedište 2. bataljona	sedište 3. bataljona	sedište 4. bataljona	mitraljeska četa
12. pp Debar	Debar	Debar	Kičevo	-	Debar
21. pp Skoplje	Skoplje	Skoplje	Gostivar	Skoplje	Skoplje
22. pp Kumanovo	Kumanovo	Kumanovo	Kratovo	Kumanovo	Kumanovo
23. pp Štip	Kočane	Štip	Štip	Carevo Selo	-
24. pp Mitrovica	Mitrovica	Peć	Novi Pazar	Mitrovica	Mitrovica
28. pp Veles	Veles	Veles	Đevđelija	Veles	Veles
30. pp Prizren	Prizren	Prizren	Đakovica	Đakovica	Prizren
31. pp Priština	Uroševac	Priština	Priština	Vučitrn	Priština
46. pp Bitolj	Bitolj	Ohrid	Bitolj	Prilep	Bitolj
48. pp Pljevlje	Kolašin	Pljevlje	Berane	-	Pljevlje
49. pp Strumica	Strumica	Strumica	Strumica	Berovo	Strumica
50. pp Skoplje	Skoplje	Skoplje	-	-	Skoplje

M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 297-298.

[139] JDA/II, dok. 678, str. 697.
[140] *Uput za izvođenje nastave i vežbe u vojsci*, MVM, Beograd 1926, 1-24, 79.
[141] *Uredba o vojnoj disciplini*, MVM, Beograd 1928, 7-9, 15-19.

Tabela pokazuje pravilan raspored pešadijskih jedinica po gotovo svim kritičnim tačkama pokrajine. Prisustvo 48. pešadijskog puka u crnogorskim okruzima Južne Srbije pokazuje respektovanje administrativnog jedinstva pokrajine i u samoj vojno-upravnoj podeli. Skoplje je bilo sedište štaba 11. artiljerijskog puka koji se sastojao od 1. poljskog diviziona, 3 baterije (sve su bile smeštene u Štipu), 2. poljskog diviziona i dve baterije u Skoplju. U Skoplju je bio smešten i štab 27. artiljerijskog puka (4. haubički divizion, 1. i 2. baterija), dok su u ostalim gradovima raspoređeni 5. brdski divizion (Kočane), 1. baterija (Strumica), 2. baterija (Kočane) i 3. baterija (Kriva Palanka). U Kosovskoj Mitrovici bilo je sedište 1. poljskog diviziona i 3 baterije, dok su u Prištini bili 2. poljski divizion i 1. i 2. baterija. U Prilepu - sedištu 13. a. p. štaba, postojali su 1. i 2. poljski divizion, 5 baterija. Priština je bila sedište štaba 28. artiljerijskog puka i u njoj su bili smešteni 4. haubički divizion, 1. i 2. baterija, dok je u okolnim gradovima bio ostatak artiljerije: 5. brdski divizion (Prizren), 1. baterija (Đakovica), 2. i 3. baterija (Prizren). Bitoljski štab 29. artiljerijskog puka komandovao je 4. haubičkim divizionom, 1, 2. i 3. baterijom (smeštenim u Bitolju), kao i 5. brdskim divizionom, 1, 2. i 3. baterijom (u Debru). Štab Artiljerijskog puka Treće armijske oblasti bio je u Skoplju, gde su se nalazili štabovi 1. i 2. diviziona sa po dve baterije. U Skoplju je postojao i konjički puk sa 4 eskadrona i mitraljeskim eskadronom. Skoplje je bilo sedište Štaba Komande inžinjerije Treće armijske oblasti pod kojim su funkcionisali 3. pionirski bat. štab (Skoplje), 1, 2. i 3. četa (Skoplje), 3. pontonirski bat. štab sa 3 čete (Veles), dok su u Skoplju bili stacionirani 3. telegrafska i 3. reflektorska četa, kao i Bežična stanica. U Ohridu je oktobra 1928. održana licitacija za izgradnju kancelarijske zgrade za potrebe Mornarice.[142]

Vazduhoplovstvo jugoslovenske vojske činile su „avijatčke" („aeroplani") i „aerostatske" snage (baloni, dirižabli). Shodno svojoj ulozi „avijatika" se delila na izviđačku, borbenu i bombardersku. Podeljeno na eskadrile (Vrhovne komande, armijske i divizijske), skromno jugoslovensko vazduhoplovstvo posedovalo je naročite jedinice za dnevno i noćno bombardovanje, kao i za uzdužno izviđanje komunikacija i fotografisanje terena.[143] Usluge avijacije koristila je prevashodno artiljerija koja je zavisno od atmosferskih prilika dobijala panoramske, kose i upravne aerosnimke određenog reona.[144] Vazduhoplovni oficiri su tokom letenja nosili svakodnevnu uniformu sa mekom šajkačom bez suncobrana, dok su u svečanim prilikama oblačili mundire od plave čoje.[145]

Od marta 1919. u Skoplju, kao centru armijske oblasti, postojala je jedna „aeroplanska" eskadrila, kao i vazduhoplovna oblasna komanda. Štab Vazduhoplovnog puka bio je takođe u Skoplju, pod kojim su funkcionisali 3. vazduhoplovna grupa, 3. i 71. eskadrila. Tokom 1919-1921. avijacija je korišćena prvenstveno u izviđač-

---

[142] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 299-301; Službene novine Kraljevine SHS, br. 214, 15. septembar 1928, 9.

[143] *Uput o upotrebi vazduhoplovstva*, MVM, Beograd 1921, 3-10.

[144] *Privremeni uput za službu izviđanja i obaveštajnu službu u artileriji*, MVM, Sarajevo 1925, 67-68. - Pored konjičkih sekcija za „reperisanje po zvuku i svetlosti", korisne informacije za artiljeriju pružali su fotografski snimci načinjeni iz aviona i balona.

[145] *Uredba o odeći suvozemne vojske*, MVM, Beograd 1924, 7, 62.

ke svrhe, osim nekoliko bombarderskih akcija na albanskom frontu.[146] Tokom 1921. godine na čelu ove eskadrile stajao je pešadijski kapetan I klase Mane Štrajher, zajedno sa pilotom, konjičkim ppor. Agatonom Zarićem i pilotskim pripravnikom Jovanom Fišekovićem. U sastavu eskadrile bilo je i pet izviđača, među kojima i pešadijski poručnik Teodor S. Uzelac, brat načelnika Odeljenja za vazduhoplovstvo Milana Uzelca.[147]

Sudeći prema izveštajima komande Treće armijske oblasti (1919/20) avioni su imali značajno psihološko dejstvo na albanske odmetnike u čitavom graničnom području, pa se svaka jedinica potrudila da od Ministarstva dobije koji „aparat". Krajem avgusta 1920. naređeno je komandantima podrimskih trupa, debarskog, golobrdskog i ljumskog odreda da sa četiri aviona („ako vreme bude dozvolilo") izvrše izviđačke i bombarderske akcije.[148] O obučenosti pilotskog kadra svedoči podatak da je u periodu 1919-1925. tokom službe letenja vojnog vazduhoplovstva Kraljevine SHS poginulo 13 avijatičara, pri čemu je načinjena šteta od 550.000 dinara.[149]

Od sredine dvadesetih godina država je počela sa sistematskim ulaganjem u osposobljavanje skopskog vojnog aerodroma. Tokom 1926. godine aerodrom „Skoplje" dobio je montažnu radioničku halu, vojničku kuhinju i nužnik, 900 m^2 armiranog stakla i 280 m^2 cementnih ploča za pokrivanje krovova hangara, a prva licitacija za podizanje kasarne na aerodromu u Skoplju održana je 13. aprila 1927. U isto vreme na skopskom aerodromu instalirane su prve cisterne za benzin, autogaraža, električna centrala, kao i „galerija" za postojeći hangar. Naredne godine (1928) aerodrom je dobio sopstvenu vodovodnu mrežu, „željezo-betonski dvojni hangar" sa aneksom, dve stambene zgrade, jednu zgradu za stanove oženjenih oficira, pukovsku auto-garažu, „pukovsku aeroplansku radionicu" i zgradu disciplinskog zatvora.[150]

*

Shodno uverenju da je „rđava, neopremljena i nespremna vojska - najskuplja vojska",[151] jedan od većih problema koji je u javnosti vezivan za jugoslovensku armiju, bilo je neracionalno trošenje novca. Na drugoj strani, personalna kompetencija i objektivna moć ove institucije upućivali su državu upravo na to, da se finansijska sredstva povere vojsci, kad je već aktivno učestvovala u svim većim poslovima izgradnje. Poslanici iz Južne Srbije predlagali su vladi da katastar, tj. premer

---

[146] M. Bjelajac, *Vojska 1918-1921*, 84-85; Isti, *Vojska 1922-1935*, 302-303.

[147] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 640.

[148] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 4, br. 1/191, Naređenje komandanta III armijske oblasti od 27. avgusta 1920. – Prvi „aparat" imao je zadatak da izvidi oblast Arasa, Klješa, Reča i Mahura i „da bombarduje ova mesta"; drugi je bio predviđen za oblast Vasjat-Dadu-Kola-Slivno-Slatina; treći je poslat da izvidi stanje na potezu Debar-Piškopeja „i bombarduje mesta oko Piškopeje, isključujući ovu, pošto u njoj ima naših ranjenika"; četvrti avion trebalo je da bombarduje Klenje, Sebište, Borovik i Stebljevo.

[149] SBNS, XXXIII red. sast. 1. feb. 1926, 213.

[150] Službene novine Kraljevine SHS, br. 87, 19. april 1926, 2-3; br. 113, 21. maj 1926, 3; br. 60, 17. mart 1927, 11; br. 76, 5. april 1927, 3; br. 103, 11. maj 1927, 4; br. 32, 11. februar 1928, 6; br. 54, 8. mart 1928, 4; br. 60, 15. mart 1928, 4; br. 61, 16. mart 1928, 3; br. 83, 12. april 1928, 5.

[151] J. Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, 386-390. - Skerlićevo opažanje odnosi se na srpsku vojsku pred Prvi svetski rat. Isprovociran „kilometarskim ukazima" kojima je oktobra 1912. srpska vlada unapredila čitav oficirski stalež, Skerlić je primetio da je tadašnja srpska vojska imala dosta toga kastinskog i nedemokratskog u sebi.

zemlje vrši isključivo Ministarstvo vojske („ono ima na raspoloženju masu inžinjerskih oficira, vojnika i pomoćnog osoblja za taj posao"). Međutim, na teritoriji Treće armijske oblasti u periodu 1923/26. utrošeno je oko 175 miliona dinara na izgradnju vojnih objekata, a dobri poznavaoci tamošnjih prilika smatrali su da je vojska sa sredstvima postupala „nedomaćinski".[152] Modernizatorsku ulogu vojske na jugu primetili su i francuski izvori koji su generala Nedića (komandanta III armijske oblasti) poredili sa francuskim maršalom Lyatauteyem, rodonačelnikom modernizacije u Maroku. Neposredno posle zemljotresa iz marta 1931. godine vojna inžinjerija Treće armijske oblasti podigla je 400 novih kuća![153]

Nesporno je da je država izdvajala značajna sredstva za izgradnju i održavanje oficirskih zgrada po Skoplju. Predračunska suma za izradu instalacija vodovoda i kanalizacije u zgradama oficirskih stanova u Skoplju premašivala je 620 hiljada dinara, dok su istovetni radovi u novoj kasarni u Strumici koštali preko 48 hiljada dinara. Vladi se zameralo što je izgradila Oficirski dom u Skoplju, a zapostavila izgradnju kasarni u graničnim delovima pokrajine. Instaliranje lustera, „vandarma" i lampi u novoj zgradi Oficirskog doma u Skoplju koštalo je 60 hiljada dinara, uključujući i nabavku skupocenog toranjskog sata. Luksuzno opremanje Oficirskog doma kompletirano je uvođenjem telefona i električnih zvona (1928).[154] Zaista, ova zgrada, koja je zidana pune četiri godine (1925/29) prema projektu ruskog arhitekte Vasilija Fjodoroviča fon Baumgartena bila je paradigma „anacionalnog akademizma" (saglasnog jugoslovenskom unitarizmu kralja Aleksandra) i zamišljena je kao mesto na kome bi se skoncentrisao društveni život vojne elite Skoplja i okoline. Ova „kapija evropskog Skoplja" i najelegantnija zgrada te vrste na Balkanu imala je i letnji restoran na krovu sa koga se pružao živopisni pogled na čitav grad.[155] Javna kritika rasipništva u vojsci postajala je sve češći metod da se određena vlada izloži kritici. Sve gori materijalni položaj oficira stavljan je u kontrast sa nekim novim, provokativnim društvenim fenomenima: „Dok su se razni skorojevići sumnjivog porekla vozili u skupocenim limuzinama i sa skupocenim Ruskinjama, a seljaci tražili za svadbe po dve vojne muzike i pekli stada jaganjaca i prasadi, dotle su oficiri oskudevali i u hlebu..."[156]

---

[152] Vasilije Trbić kaže: „Mi često imamo prilike kod građevina da se danas postave zidovi na jednom mestu, a sutra oni ruše i premeštaju na drugo mesto, da se prekosutra i tamo sruše i premeste na treće mesto. Mi imamo prilike da vidimo da se automobilska stanica nalazi danas na jednom kraju varoši, a već sutra dolazi komandant i naređuje da se stanica premesti na drugi kraj varoši. U pojedinim divizijama su rođaci, braća, prijatelji i zetovi i projektanti i oni koji prave predračune i oni koji liferuju i oni koji grade. Tako je došlo dotle da vojne građevine po nekoliko puta više koštaju nego kad ih gradi Ministarstvo građevina, koje ih i samo radi sa velikim cenama" (SB ZONS, IX red. sast. 27. nov. 1926, 184-184).

[153] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 265-266.

[154] Službene novine Kraljevine SHS, br. 45, 27. februar 1926, 5; br. 235, 16. oktobar 1926, 7; br. 98, 4. maj 1927, 12; br. 73, 30. mart 1928, 3; br. 96, 30. april 1928, 4.

[155] Aleksandar Kadijević, *O radu ruskih arhitekata u Južnoj Srbiji u periodu između dva svetska rata*, Leskovački zbornik, XLI, Leskovac 2001, 246-249. - Zgrada Oficirskog doma u Skoplju srušena je u zemljotresu 1963. godine.

[156] ASANU, br. 14443/III, *Škodljivi začeci u pretkumanovskoj Srbiji*, str. 76, 91. - „Održavajući se u iluziji da imamo i dalje vojsku dostojnu tradicije srpske vojske, oni su okretali glavu od vojske. Zato su u parlamentu svi vojni budžeti primani aklamacijom i uz burne ovacije vojsci... Nikome nije smetalo što pojedine komande prave skupe i luksuzne koncertne dvorane, tenis-placeve i drugi luksuz, koje srpska vojska nikad nije vodila u svojim inventarima. Nikome nije bolo oči, što se odobravaju visoki krediti za kristalno posuđe visokim komandantima, za luksuzne automobile... Iz toga je izgledalo, kao da naša vojska ima sve što joj treba u potpunom obilju, pa joj pretiče novaca da može sebi da dopusti i ovaj luksuz".

Pored većih investicija, kakav je bio skopski Oficirski dom, u većim garnizonima su zidane nove kasarne i paviljoni, stražare, barutane, radionice, konjušnice, pumpe, betonski nužnici, vešernice, slagališta, magacini, intendantske zgrade, pekare, čišćeni su odžaci na vojno-državnim zgradama, postavljani gromobrani, instalirane peći, zamenjivani truli telefonski kablovi. Za potrebe radio-stanice Treće armijske oblasti izrađivani su „daščani rafovi", za inžinjerijsko odeljenje i štab 7. konjičkog puka u Skoplju pravljeni su „ležeći oluci i čunkovi" i sl.[157] Posebna pažnja poklanjana je zgradi Štaba u Skoplju, u kojoj su gotovo uvek izvođeni neki adaptacioni radovi. Međutim, u okviru vanrednih kredita za 1922/23. godinu odobreno je 10 miliona dinara za „hitno" podizanje karaula i smeštajnih objekata u garnizonima Treće armijske oblasti.[158] Garnizonski zatvor u Skoplju bio je 1922. pred adaptacijom za koju je trebalo izdvojiti 46 hiljada, ali je 1924. potrebna suma za dodatne radove narasla na 213 hiljada dinara. Aprila iste godine izdvojeno je 35 hiljada dinara za popravku krova garnizonskog zatvora u Bitolju, a sredinom 1927. sagrađene su „topovske šupe" u Prištini za potrebe 28. artiljerijskog puka. Oktobra 1922. u krugu postojeće Vojne bolnice u Skoplju planirana je izgradnja 8 novih zgrada i adaptacija 27 objekata, za šta je izdvojena 831 hiljada dinara. Garnizon u Kosovskoj Mitrovici dobio je i vojnu bolnicu sa hirurškim odeljenjem. Početkom 1926. planirana je izgradnja 5 municijskih baraka u Prilepu, od kojih je svaka koštala po 203 hiljade dinara, dok je za adaptaciju 20 baraka u Novoseljskom Ridu kraj Skoplja izdvojeno oko milion dinara. Iste godine beležimo zidanje nekoliko municijskih baraka u Skoplju, Debru, Strumici, Štipu, Bitolju, Gradskom, Peći, Đakovici i Prizrenu, dok je za izgradnju štipske (pešadisjke) kasarne predviđeno skoro pet miliona dinara. Auto-komanda Treće armijske oblasti u Skoplju raspolagala je većim brojem motornih vozila različitih tipova i proizvođača (*Opel, N. A. G., Praga, Benz, Ford, Dodge, Puch, Pakard, Bissing, Garford, Berliet)*.[159] Snabdevanje kasarni i garnizona obavljano je putem „ofertalnih" licitacija. Hlebno brašno je kupovano na veliko (garnizon u Bitolju potraživao je 1924. godine 400 tona, a u Velesu 320 tona brašna), kao i meso, zimnica. Na sličan način vršeno je snabdevanje vojnih objekata drvima za ogrev, ugljem i gasom, zidnim časovnicima i sl.[160]

*

Skoplje je bilo sedište i Granične trupe koja je 1923. bila ponovo u formiranju. Naime, Granična trupa je posle 1918. bila sastavni deo mirnodopske formacije vojske, ali je 1. oktobra 1922. ukinuta, a njeno ljudstvo stavljeno u nadležnost Ministarstva finansija radi obrazovanja „finansijskih straža". Prvobitna organizacija Granične trupe odvijala se u okviru sedam graničnih odseka (Štip, Bitolj,

[157] Službene novine Kraljevine SHS, br. 122, 30. maj 1924, 5.

[158] SBNS, vanredan saziv za 1923, knj. I, Beograd 1923, 219-242.

[159] Službene novine Kraljevine SHS, br. 208, 20. septembar 1922, 3; br. 220, 4. oktobar 1922, 3; br. 22, 30. januar 1924, 5; br. 75, 1. april 1924, 3; br. 80, 11. april 1927, 6; br. 1, 1. januar 1926, 4; br. 11, 16. januar 1926, 3-4; br. 71, 30. mart 1926, 6; br. 25, 4. februar1927, 4.

[160] Službene novine Kraljevine SHS, br. 26, 4. februar 1924, 5. - Količina naručenih drva može nam poslužiti kao dodatna ilustracija veličine pojedinih garnizona. Aprila 1924. skopski garnizon naručio je 13.348 m^3 drva, štipski 4.203, strumički 1.427, kumanovski 1.327, krivopalanački 1.247, kratovski 716, kočanski 660, carevoselski 657, gostivarski 457, berovo-pehčevski 450, tetovski 382, mavrovo-hanovski 340, svetonikolski 270 i radoviški garnizon 255m^3 drva (Službene novine Kraljevine SHS, br. 72, 28. mart 1924, 6).

Debar, Prizren, Vranje, Zaječar i Podgorica). Podizanje karaula bilo je regulisano čl. 27 Uredbe o Graničnoj trupi kojom joj je odobren kredit od 83 hiljade dinara za najnužnije popravke objekata, dok je vojsci naloženo da graničnim jedinicama pomaže u radnoj snazi i alatu; na raspolaganju joj je stajala i „pomoć iz naroda putem kuluka, u radnoj ljudskoj i stočnoj snazi". Takođe, Ministarstvo šuma joj je odobrilo seču građe za izradu karaula, ali je stanje u jedinicama i dalje bilo loše: nepremostive teškoće u snabdevanju i putovanje pošte preko 20 dana, uticali su na pogoršanje zdravstvenog stanja, morala i discipline graničara.[161]

Kako haotično stanje u krajevima prema Bugarskoj i Albaniji nije jenjavalo, to je već 1923. počela reorganizacija četa Granične trupe. Gotovo sve čete bile su raspoređene na teritoriji Treće armijske oblasti. Krajem 1925. Granična trupa brojala je 30 četa sa oko 2.880 pripadnika od kojih je 10 četa bilo grupisano prema Albaniji, 16 prema Bugarskoj i 4 prema Grčkoj. Trupa je bila podeljena na pet sektora: Prizren (5 četa), Ohrid (7), Strumica (4), Kočani (11) i Kriva Palanka (3). Svaka četa prema albanskoj i bugarskoj granici imala je po 3 oficira i 100 vojnika, dok su čete prema Grčkoj brojale po 70 vojnika.[162] Kandidati za ovu jedinicu morali su ispunjavati standardne vojničke kriterije, biti stari između 22 i 35 godina (što nije važilo za one koji su već ranije služili u Graničnoj trupi, finansijskoj straži, žandarmeriji), „da nisu naklonjeni porocima, a naročito pijanstvu" i da su po mogućstvu pismeni. Prvi rok službe trajao je tri godine, posle čega su vojnici Trupe dobijali pravo na novčani dodatak (150-200 dinara). Plate „graničara" kretale su se u rasponu od 1.200 dinara godišnje (redovi) do 2.000 dinara (narednici prve klase), a svi su primali dnevni dodatak na skupoću od 17 dinara u varošima, tj. po 16 dinara u varošicama i selima. Bez obzira na čin, svaki pripadnik Granične trupe primao je i dnevni dodatak na porodicu od 5 dinara. Oženjenim podoficirima je vojni ministar mogao odobriti izdavanje 6 kubika drva godišnje, a kao potencijalni „podkazivači i hvatači krijumčara" imali su prava na nagrade predviđene carinskim zakonom. Pored besplatnog lečenja u državnim bolnicama, graničari su bili oslobođeni svakog ličnog poreza; od države su dobijali kompletnu odevnu i vojnu opremu. Svi su ulagali u invalidski fond i imali pravo na po 30 dana odsustva godišnje.[163] Pored Granične trupe, u Skoplju je postojala i Vardarska neboračka četa.[164]

Nadzorništva vojnih puteva bila su potčinjena komandantu pozadine i komandi armijske oblasti i imala su obavezu da vrše stalan nadzor i obilazak vojnoputnih stanica, kontrolišu mere za uzbunu, sprečavaju špijunažu, lokalizuju zarazne bolesti i sl. Na čelu nadzorništva stajao je nadzornik sa pravima i ovlašćenjima komandanta brigade. Kao izvršni organ, nadzornik se starao o bezbednosti transporta, ispravnosti telegrafsko-telefonskih postrojenja, snabdevanju „prolazećih trupa", higijeni, prihvatu i lečenju bolesnih, „pravednom" razrezu rekvizicije i kontribucije, kamufliranju vojnih objekata u slučaju opasnosti, organizovanju obaveštajne službe u reonu i sl. Mada se formalno nadzornik vojnih puteva nije mešao u opštinske poslove, službena pravila su mu dozvoljavala da „sve što mu treba zahteva od dotične vlasti, ostavljajući vazda rok izvršenja". Ukoliko se civilna vlast

[161] JDA/II, dok. 412, str. 443-446.
[162] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 38.
[163] Službene novine Kraljevine SHS, br. 52, 7. mart 1923, 3.
[164] Službene novine Kraljevine SHS, br. 154, 12. jul 1927, 2.

ne bi odazvala, nadzornik je mogao „izuzetno prinudnim merama" da ostvari svoju nameru, pri čemu je trebalo „štedeti čast stanovništva". Starešinama vojno-putnih stanica je sugerisano „razložno upravljanje stanovništvom" uz „pravičnu strogost", tj. efikasnije rešavanje žalbi i pritužbi stanovništva i izbegavanje suvišnog opterećivanja meštana. Pored overavanja putnih isprava, komandir stanice je svom pretpostavljenom podnosio dnevni izveštaj koji je sadržao: imena lica, broj ljudi, stoke i vozila koji su prošli i razloge njihovog eventualnog zadržavanja u stanici, broj službenika i bolesnih prolaznika, broj pokvarenih vozila, stanje robe u magacinima i sl.[165]

„Leteći odredi"

Pošto je država procenila da su joj regularne snage bezbednosti nedovoljne za pacifikaciju ključalog područja, Ministarstvo unutrašnjih dela je počelo sa izdvajanjem znatnih sredstava za „leteće odrede" koji su, prema mišljenju opozicije, donosili više štete nego koristi.[166] Ove oružane formacije sastavljali su u Južnoj Srbiji komandiri žandarmerijskih četa, a ne okružni načelnici, kako je zakon propisivao. Tako su u sastav „letećih četa" ulazili bviši robijaši iz Srbije, koji su umesto da gone komite često bili posluga po kućama komandira. Dobrovoljačke čete sa Solunskog fronta takođe su korišćene za „iskorenjivanje bugarštine". Odred vojvode Jovana Babunskog (1919) delovao je uz usmenu saglasnost komandanta Treće armijske oblasti, ali je ubrzo zbog svoje brutalnosti zatraženo njegovo raspuštanje. Odred je prouzrokovao raseljavanje sela, bekstva meštana u šume, sprovođenje radikalske propagande. Vojvoda Babunski se u svojim izveštajima naročito žalio na delovanje Velje Savića u Kratovu koga je optuživao za saradnju sa Bugarima (partijska netrpeljivost); odred je počinio i masovna ubistva u zletovskom kraju, Štipu i Tikvešu – vojvoda se pravdao vojnom vrhu da je ubijanje „viđenijih ljudi" jedini način disciplinovanja stanovništva koje je odbijalo da služi vojsku i plaća poreze državi. Vođeni međunarodnim obzirima (u toku je bila Pariska konferencija mira) ljudi iz MUD su zahtevali raspuštanje odreda koji se nije bavio poslovima zbog kojih je osnovan. Uvidevši da se civilne vlasti okreću protiv njega, Babunski je promenio taktiku: kao pristalica radikala počeo je da optužuje najviše političke autoritete Demokratske stranke – Lj. Davidovića i S. Pribićevića - da su bili saglasni sa nekim planovima Makedonskog komiteta o autonomnom statusu Makedonije, uvođenju makedonskog jezika u upravu, učešću „makedonskih" poslanika u jugoslovenskom parlamentu i sl.[167]

Međutim, Ministarstvo unutrašnjih dela je i dalje vodilo kampanju za uklanjanje Babunskog, dok su okružni načelnici opovrgavali tvrdnje o „neplaćenim porezima", istovremeno braneći činovnike koje je vojvoda teretio za saradnju sa

---

[165] *Uput za vršenje službe na vojnim putevima i vojno putnim stanicama*, MVM, Beograd 1924, 5-13.

[166] SBNS, LIX red. sast. 6. mart 1926, 300. – I. Stefanović kaže: „Te su čete formirane od srbijanskog i meštanskog življa, čija je jedina dužnost da šetaju od sela do sela radi dobrih i besplatnih ručkova i večera i radi pljačke i prečišćavanja starih računa iz turskog doba".

[167] AVII, P-4/3, kut. 56, fasc. 2, Ministarstvo unutrašnjih dela generalu M. Vasiću, pov. br. 1550 od 6 novembra 1919; kut. 59, fasc. 1, izveštaj Jovana Babunskog kdt-u III arm. obl. upućen 17. jan. 1920.

„bugarašima". Pod velikim pritiskom javnog mnjenja doneta je odluka o rasformiranju odreda, pošto je i sam Babunski u svom izveštaju od 24. decembra 1919. zatražio od komandanta Treće armijske oblasti rasturanje odreda („budući da vlada mir").

I pored toga, anarhično stanje u pokrajini je nastavljeno (komunisti, komiti, kačaci) zbog čega se Komanda oblasti ponela mišlju da ponovo formira četničke odrede „Babunski", iako je vojvoda već dva meseca bio mrtav. Loše iskustvo sa osnivačem tih odreda primoralo je Ministarstvo vojno da predlog odbije. Umesto toga, MUD je pri svakom okrugu obrazovalo po jedan odred sastavljen od 50 „odanih građana, kao privremenih žandarma za gonjenje kačaka i komita" - tzv. okružničke potere, koje su izdržavali meštani i seljaci.[168] Maja 1921. u selu Zajas (kičevski srez) obrazovana je okružnička potera od 21 „poternika" koje su izdržavali i hranili sami seljaci (200 dinara mesečno po čoveku).[169] I odred Blaže Nikodijevića (50 hrišćana i Arnauta) gonio je odmetnike po istom srezu. Članovi potere su oskudevali u hrani i odeći, a jedina satisfakcija bilo im je to „što su im njini seljani obećali raditi na imanju dok se oni iz potere ne vrate". Načelnik bitoljskog okruga je predložio odeljenju Javne bezbednosti da se „poternicima" plaća po 500 dinara mesečno, „jer nije pravo da se bez ikakve nagrade muče i lome po šumama izlažući puno puta i svoje živote opasnosti".[170] Krstareća odeljenja žandarmerije postojala su u svim ugroženim područjima i bila su potčinjena okružnim i sreskim načelnicima. Poternici su često bili u nezahvalnom položaju usled prirode zadatka i slabih uslova rada.[171]

Na osnovu rešenja Ministarskog saveta (pov. F. Đ. br. 13122) od 5. septembra 1922. od „dobrovoljno prijavljenog kadrovskog ljudstva" formirano je 20 letećih odreda za gonjenje odmetnika i bugarskih četa. Svaki odred sastojao se od 30 ljudi među kojima je bilo 5 žandarmerijskih podoficira ili „starih žandarma". Za stvaranje ovih jedinica angažovano je 40 oficira, 80 podoficira i 420 kaplara i redova. Svaka armijska oblast bila je dužna da žandarmerijskoj brigadi u Skoplju stavi na raspolaganje određen broj ljudi i tehniku:

Obaveze armijskih oblasti za popunjavanje „letećih odreda"

armijska oblast	P r v a	D r u g a	T r e ć a	Č e t v r t a
oficira	5	7	23	5
podoficira	20	5	47	15
kaplara i redova	100	100	150	80
ukupno lica	125	112	220	100

AJ, 14-177-656, list 1117.

[168] AVII, P-4/3, kut. 59, fasc. 1, Ministarstvo vojno Trećoj armijskoj oblasti, telegram br. 33351 od 20. avgusta 1920.

[169] Seoski hodža Mustafa Selimović zapitao je ministra unutrašnjih dela: „Dakle - Gospodine Ministre, kad jedno selo izdržava sa hranom 21 čoveka za 5 meseci, i platom u gotovu novcu 21.000 dinara, a još ekstra državne poreze opštinskog prireza - i drugog davanja, šta će onda ostati za nas i da li ko god gosp. Ministre vodi o tome računa, ili je to palo po nekoj mržnji na nas muhamedance, ili što smo nepismeni" (AJ, 14-179-664, l. 769).

[170] AJ, 14-179-664, list 773, br. 6295/21.

[171] AJ, 14-28-76. – Načelnik Tikveškog okruga pisao je juna 1920. godine: „Žandarmi u krstarećem odeljenju, koji su iz odreda upućeni žale mi se da nisu primili platu, da su njih 4-5 sa svim bosi i da neće moći izdržati u poteri, ako im se plata i obuća odmah ne izda. Oni će vele biti prinuđeni da idu u četu natrag".

Treća armijska oblast imala je naročite obaveze prema skopskoj žandarmerijskoj brigadi - bila je dužna da je snabde sa 20 puškomitraljeza i odgovarajućim brojem šatorskih krila (po jedan mitraljez za svaku četu), a za svaku pušku trebalo je obezbediti po 150 metaka. Ljudstvo letećih odreda bilo je na „novčanoj hrani" koja se izdavala unapred za mesec dana. Oficiri ovih četa dobijali su po 40 dinara „osobnog dodatka", podoficiri 25, a kaplari i redovi po 20 dinara. Isplatu dnevnica vršila je žandarmerija, dok je Ministarstvo unutrašnjih dela davalo novčane nagrade „onome ko pronađe ili uništi četu komita". Hrana za pripadnike letećih odreda obezbeđivana je po ekonomskim cenama iz vojnih magacina.[172] Tako je dvadeset letećih odreda raspoređeno po najugroženijim naseobinama Južne Srbije: 1) *Skopljanski okrug* (Sušica, Mojance, Crni Vrh); 2) *Kumanovski* (Pezova, Stanjevac, Vlaške Kolibe, G. Stance, Vakav); 3) *Bregalnički* (Počivalo, Mičako, G. Balvan, Vrbica, Cer, Pekljane, Budinarci, Rotevo); 4) *Tikveški* (Hadži Redžebli, Dobrošinci, Barbarevo); 5) *Bitoljski* (Resan).[173]

PRAVOSUDNE INSTITUCIJE

Jugoslovenska država se činom ujedinjenja suočila sa šest različitih zakonodavstava, te je njihovo izjednačavanje i postavljanje na „solidnu osnovu" bilo jedan od prioriteta. Donošenje novih zakona o organizaciji državne uprave i utemeljenje sudskog, prosvetnog, privrednog, socijalnog i sanitetskog zakonodavstva išli su u tom smeru. Organe pravosuđa u Kraljevini SHS postavljala je vlada, a imenovao ih je i smenjivao kralj, u čije se ime sudilo i koji je imao apsolutno pravo amnestije i abolicije. Pored tzv. opštih ili redovnih sudova (sreski, okružni, apelacioni, kasacioni i trgovački) postojali su i posebni sudovi (vojni, crkveni, sudovi dobrih ljudi, radničke komore, Državni savet i upravni sudovi, Glavna kontrola itd). Treba napomenuti da je najveći broj posebnih sudova ustanovljen tek posle 1929. godine, što izlazi iz hronološkog okvira ovoga rada.

Sreski sudovi postojali su pri svakom srezu i sudili su po prvom stepenu u građanskim parnicama, trgovačkim i menično predmetima i izvršenja, vodili su zemljišne knjige itd. U građanskim predmetima bili su nadležni za imovinske sporove do 12 hiljada dinara i prekršaje kažnjive do godinu dana zatvora. Okružni sudovi su bili izborna tela sastavljena od trojice sudija, dok je kod trgovačkih predmeta u veće ulazio i „počasni sudija", koga je imenovala vlada na predlog Skopske privredne komore. Ovi sudovi imali su odlike i prvostepenih i drugostepenih sudova, vršeći nadzor nad sreskim sudovima svojih područja. Kao prvostepeni sudovi oni su bili nadležni za vođenje građanskih parnica i svih imovinsko-pravnih sporova iznad 12 hiljada dinara, tj. prestupa kažnjivih sa preko dve godine zatvora. U drugom stepenu odlučivali su o pravnim lekovima protiv odluka odgovarajućih sreskih sudova.[174] Prvostepeni sudovi ustanovljeni su u Skoplju, Bitolju, Velesu,

[172] AJ, 14-177-656, list 1117.
[173] Isto.
[174] Ferdo Čulinović, *Pravosuđe u Jugoslaviji*, Zagreb 1946, 120-121.

Kavadaru, Kičevu, Kumanovu, Ohridu, Prilepu, Strumici, Tetovu, Štipu, Gnjilanu, Prizrenu i Prištini.[175] Na osnovu spiska zaposlenih u prvostepenim sudovima Južne Srbije uočljiva je dominacija privremenih sudija i pisara II klase, često bez sekretara.[176] Prilikom rasprave u skupštini o sudskoj administrativnoj podeli dr Pavle Čubrović je ustao protiv vladinog predloga smatrajući da je postojanje četiri upravna suda nedovoljno. Primer skopskog suda koji je trebalo da opslužuje celu Južnu Srbiju poslužio mu je kao ilustracija, jer „ljudi ne mogu usled velikih snežnih nanosa da dođu ni do Peći, a kamoli do Skoplja". Isti problemi važili su i za stanovništvo Sandžaka koje „vrlo teško može da opšti i korespondira" sa skopskim sudom.[177] Prvih godina jugoslovenske države u Južnoj Srbiji su funkcionisali i opštinski sudovi gradova čija je kompetencija obuhvatala široku lepezu poslova vezanih za praktične potrebe dotičnih varoši (npr. molbe za otvaranje škola, gimnazija i sl).[178]

Apelacioni sud u Skoplju vršio je funkciju pravosuđa u drugom stepenu o pravnim lekovima protiv odluka okružnih sudova kod građanskih i kaznenih predmeta. Istovremeno, predsednik tog suda bio je nadzorni organ svih sudova na području Apelacionog suda u Skoplju. Kasacioni sud je formalno postojao za celu zemlju, premda je u praksi imao svoja odeljenja i u svim različitim pravnim područjima. Vršio je funkcije pravosuđa u poslednjem stepenu kod građanskih i kaznenih predmeta (rešavao sukobe o nadležnosti između redovnih i vojnih sudova, između sudskih i upravnih organa, davao mišljenja „zakonodavne prirode" i sl).[179] Tadašnji pravni eksperti su upozoravali da je „rasparčanost" Kasacionog suda direktno podrivala ustavno uređenje, pa je zahtevano hitno ustanovljavanje jedinstvenog Kasacionog suda. Neke sudije Kasacionog suda su 1926. izjavile da su sudovi u Strumici i Kavadaru zatvoreni jer „nije bilo sudija".[180] Akutnim problemom smatran je i nedostatak delovođa i pisara, zbog čega su se mogli čuti predlozi okružnih načelnika da mesto delovođa zauzmu „ako ne dovoljno pismeni, ono bar dovoljno pošteni ljudi"![181]

Dobar primer politizacije svih nivoa pravosuđa predstavljala je afera oko hapšenja vođe Džemijeta Ferhat-bega Drage. Pošto je 1925. kolokvijalno optužen za dela „izdaje, pokušaja ubistva, pljačke, kao i za neka druga krivična dela", njemu je priređeno suđenje u prvostepenom sudu u Kosovskoj Mitrovici 22. aprila 1922. kada ga je branilo sedam advokata. Pošto mu je pročitana optužnica u pet tačaka (organizovanje četa 1916/18. i ubistvo 18 Srba, prikupljanje dobrovoljaca za borbu protiv srpske vojske, utaja državnog alata vrednog 142 hiljade dinara, pretnja činovnicima u kancelariji velikog župana u Prištini, pokušaj ubistva trojice Srba u Vučitrnu), sud je i pored dokaza i nekoliko kompromitujućih fotografija odložio proces. Suđenje je nastavljeno tek u decembru 1926. kada ga je porota pro-

---

[175] N. Cvetkovska, *Makedonskoto prašanje,* 36.
[176] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 546-549.
[177] SB ZONS, LXVII sednica od 8. aprila 1922, 391.
[178] AJ, 66-933-1333.
[179] F. Čulinović, *Pravosuđe u Jugoslaviji*, 121.
[180] Bož. P. Katanić, *Organizacija našeg sudstva*, Policija, br. 9-12, maj-juni 1936, 556-557; Aleksandar Mijović, SBNS, LII red. sast. 27. feb. 1926, 28.
[181] AJ, 14-179-664, Izveštaj načelnika Tikveškog okruga od aprila 1921.

glasila krivim, a sud mu izrekao kaznu od 20 godina robije. Dok je ležao u zatvoru posetio ga je bivši okružni načelnik Kunovčić i predložio mu saradnju sa radikalima, koji bi mu zauzvrat „izradili pomilovanje". Zaista, Kasacioni sud je već 24. februara 1927. vratio predmet mitrovičkom prvostepenom sudu koji je ekspresno predložio da se Draga „ne kazni, jer su dela zastarela", pa je zaključeno da se on „oslobađava kao nevin"! Ostalo mu je samo da odsluži dva meseca „zbog uvrede", ali je i to brzo rešeno, pošto mu je tadašnji ministar unutrašnjih dela Boža Maksimović „izradio pomilovanje".[182] Primećeno je da se posle ovakvog sudskog ishoda veliki broj komita, kačaka i odmetnika počeo vraćati u Južnu Srbiju.

Muslimani su u Južnoj Srbiji kod bračnih sporova potpadali pod šerijatske sudove koji su postojali pri svakom sreskom sudu, na čelu sa Vrhovnim šerijatskim sudom u Skoplju, dok je za Jevreje bio nadležan građanski sud. Šerijatski sudovi postojali su u Bitolju, Štipu i Gostivaru.[183] Vojni sudovi (po Zakonu od 30. januara 1922) nisu ulazili u sastav redovnih sudova i delovali su odvojeno, dok su pravoslavni crkveni sudovi uvedeni tek 1931. godine donošenjem Ustava SPC. Tzv. sudovi dobrih ljudi bili su predviđeni Zakonom o radnjama i bili su nadležni da raspravljaju i odlučuju o sporovima (do iznosa od hiljadu dinara) između zanatlija i učenika, pomoćnika, trgovačkih poslodavaca i sl. Radničke komore imale su pravo, prema Zakonu o zaštiti radnika (1922), da posreduju pri sklapanju kolektivnih ugovora o radu i rešavaju sve sporove nastale između poslodavaca i nameštenika.[184]

Zakonom o Glavnoj kontroli (1922) ustanovljen je najviši računski sud u Kraljevini SHS, kao pomoćni organ parlamenta za nadzor vladinog izvršavanja budžeta i kontrolu svih izdataka iz državne kase. Pored pregleda državnih računa Glavna kontrola je nadzirala i sprovođenje oblasnih budžeta. Po uočavanju nepravilnosti 12-člano telo GK je podizalo tužbu kod Državnog saveta. Odeljenja Glavne kontrole, poznatija kao „mesne kontrole" ustanovljena su pri okružnim finansijskim upravama u Skoplju, Novom Pazaru, Bitolju, Peći, Prištini i Štipu.[185]

Stanovništvo Južne Srbije bilo je upućeno na advokate iz svoje sredine koji se nisu mnogo razlikovali od ostalih državnih činovnika. Po varošima su počele nicati advokatske kancelarije koje nisu imale zakonsko utemeljenje, pa su dovitljiviji menjali opis svoje delatnosti. Advokatska kancelarija Vuleta Popovića u Skoplju radila je bez dozvole, ali su je bez obzira na to 1926. godine prosto opsedali seljaci. Snalažljivi „advokat" imao je sve više posla i njegovo dvorište se brzo pretvorilo u pravi „živinarnik", pošto su mu seljaci donosili neograničene količine svojih poljoprivrednih darova. U Kratovu su masovno hapšeni dobrostojeći građani i optuživani za „jatakovanje". Grupa kumanovskih advokata nudila im je „pravedno" rešenje: da plate hiljadu dinara po čoveku ne bi li izbegli slanje u kumanovski sudski pritvor. Ljudi su bez razmišljanja plaćali i „zadovoljno se razilazili kućama", a „advokati" su se u obližnjoj kafani *Luks*, gde su imali svoj sto, kockali, opi-

[182] ASANU, br. 13316/103, *Ferad beg Ali Draga*, str. 1-3.
[183] N. Cvetkovska, *Makedonskoto prašanje*, 36.
[184] Ferdo Čulinović, *Pravosuđe u Jugoslaviji,* 98-99, 103-104.
[185] *Odluke Glavne kontrole Kraljevine SHS i zakonodavstvo o Glavnoj kontroli*, sred. Alek. Popović, Beograd 1926, 15-27, 49; *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 15-16.

jali, lomili čaše, cepali čaršave i zavese. Gosti tog lokala su zabeležili da su ovi advokati govorili kako su bugarski komiti „njihov čifluk, koji im svakodnevno puni ambare".[186] Početkom 30-ih godina na prostoru Advokatske komore u Skoplju registrovana su 192 advokata i 7 pripravnika, koji su, uz nekoliko izuzetaka, svi bili srpske nacionalnosti. Najviše advokata bilo je u Skoplju (od 35 advokata samo 1 Turčin, ostali su Srbi), Bitolju (19 Srba, 1 Jevrej), Tetovu i Prištini po 7 (od toga 1 Turčin i 1 Albanac) itd.[187]

Zatvori

Jedan od glavnih simbola državnog prisustva na jugu bili su zatvori i „apsane" koji su neretko radili i preko svojih mogućnosti i kapaciteta. Pored toga, dominantna politička funkcija ovih ustanova činila je pravne norme i postojeće propise izlišnim. Prema postojećim propisima upravnici kaznenih zavoda i središnjih sudskih zatvora morali su imati „sudsku kvalifikaciju", a u savetodavnim odborima zavoda i zatvora sedeli su upravnik i njegov zamenik, zavodski lekar, učitelji, sveštenici, zapovednik čuvara i „jedno pouzdano lice koje postavlja ministar pravde a koje pokazuje interesovanje za zavod i moralnu popravku osuđenika". Zakon je predviđao da zavodi i zatvori imaju „jake zidove", visoke prozore okrenute prema zatvorskom dvorištu, dok su ćelije morale imati vazdušni prostor 22-27 m^3 i prozor „bar 1 m otvora za svetlost": „Za ćelije, koje služe za primanje osuđenika za prva 24 sata, dovoljno je i 10-12 kub. met. vazdušna prostora". Ovim predlogom zakona predviđena su četiri stepena izvršavanja kazne (ćelija, zajednički zatvor, odeljenje za slobodnjake i uslovni otpust).[188] Kod starijih maloletnika obraćana je naročita pažnja na „vaspitanje i obrazovanje, negovanje pesme, gimnastiku i razne veštine koje bude smisao za lepo i korisno". Strožiji tretman imali su „povratnici", dok se prema lakšim osuđenicima postupalo fleksibilnije, „kako pri održanju discipline, izboru rada i određivanju nagrade za rad, tako i pri dopuštanju pohoda, pismenog saobraćaja, lektire i davanju drugih poboljšica". Pisma koja su osuđenici slali i primali pregledao je obično zatvorski sveštenik ili učitelj zavoda. Sve što bi osuđenik prilikom rada (poljoprivrednog ili industrijskog u zavodu ili van njega) zaradio, pripadalo bi državi. Političkim osuđenicima bilo je dozvoljeno da o svom trošku nabavljaju hranu („ako zavodske prilike ne dopuštaju, da se jela za njih ne spravljaju odvojeno"), a takođe su mogli nositi svoju odeću umesto zatvorske. „U smrtnom listu ne sme se označiti kazneni zavod kao mesto smrti", predviđeno je u Nacrtu. Leševi osuđenika umrlih u zavodu („izuzevši leševe političkih osuđenika") korišćeni su „radi naučne upotrebe" u javnim zavodima ukoliko ih rodbina za 24 sata od trenutka obaveštavanja ne bi preuzela. Dopuštene disciplinske kazne koje je izricao upravnik zavoda bile su ukor, teži rad, oduzimanje raznih olakšica, „tvrda postelja do 8 dana", ograničenje hrane, šestonedeljni zatvor u ćeliji, četvo-

[186] ASANU, br. 13313/13, *Antonije Vildović*, str. 1-2; br. 13315/80, *Kumanovski advokati*, str. 3.
[187] *Azbučni imenik advokata i advokatskih pripravnika*, Adv. komora u Skoplju, Skoplje 1933, s.p.
[188] *Predlog Zakona o izvršivanju kazni lišenja slobode*, SBNS, XXXI red. sast, 16. jula 1923, 1103-1107.

ronedeljno vezivanje ruku lisicama i nogu „negvama".[189] Kazne robije i zatočenja izdržavane su u kaznenom zavodu u Skoplju, dok su kazne strogog zatvora i zatvora od 1-5 godina na teritoriji apelacionog suda u Skoplju izdržavane kod nadležnih policijskih vlasti („sve dok se ne izgrade zasebni sudski zatvori"). Vaspitanje maloletnika sa područja Južne Srbije obavljano je u Zavodu za prinudno vaspitanje i popravljanje maloletnika u Beogradu, dok su maloletnice upućivane u Slavonsku Požegu.[190]

Upravnici kaznenih zavoda u praksi nisu imali potrebne stručne kvalifikacije, ali su zato, prema rečima Miloša Moskovljevića, ispunjavali rodbinske kriterije: upravnik Zavoda u Požarevcu bio je sinovac predsednika vlade, u Nišu zet predsednika vlade, dok je na čelu skopskog kaznenog zavoda stajao brat predsednika Narodne skupštine. Osim toga, u skopskom zavodu su rukovodioci upotrebljavali radnu snagu osuđenika za sopstvenu korist („čuo sam za sve njih, da npr. goje vrlo mnogo debelih svinja, i to za svoj lični račun, a ne za račun privrede Kaznenog zavoda", pričao je Moskovljević svojim skupštinskim kolegama).[191] Na drugoj strani, prihodi iz srpskih kaznionica (pa i iz skopske) nisu ni ulazili u budžet, za razliku od ostalih krajeva zemlje. Skopski kazneni zavod snabdevao se potrebnim namirnicama putem licitacija: tako su jednom prilikom 1922. godine nabavljene 3 tone svinjske masti, 2,4 tone petroleuma, 2 tone šarlagana, 4,8 tone soli, hiljadu kubika drva, tri tone pirinča, 600 kg aleve paprike, 400 kg peraćeg sapuna i 800 metara belog vunenog sukna. Sudeći prema nabavkama drugih kaznenih zavoda, skopski zatvorenici hranili su se prilično jednolično. Uprava skopskog zatvora nabavljala je putem licitacija i goveđu, teleću i svinjsku kožu za izradu opanaka osuđenika.[192] U okviru naknadnih i vanrednih kredita za 1922/23. godinu, vladi je odobreno 54,2 hiljade dinara za Ministarstvo pravde, tj. za „dodatke u južnim krajevima" i izdržavanje osuđenika. Pored Kaznenog zavoda u Skoplju, država je vodila računa i o skopskoj sudsko-policijskoj „apsani" za čiju je popravku februara 1924. predvidela 59 hiljada dinara.[193] Kočanski srez je imao na raspolaganju tri odeljenja za „apsane" iznad kojih je bila soba za žandarma („ova apsana nije moderna ni higijenska, ali bolje ovde u Kočanu nema poglavar na raspoloženju").[194]

U zatvorima Južne Srbije često se nije postupalo po zakonu. U Skoplju je zatvorenik udaran po leđima da „dohvati svoj polni organ", dok je drugi naročitim spravama obogaljen. Jedan zatvorenik je od batina „poludeo", a mnogi su ležali po bolnicama više meseci. U strumičkom zatvoru dvojica seljaka primorana su da igraju po raspaljenom žaru do nesvesti, dok je u Velesu mesar Stefan Bosota toliko tučen da je u ćilimu odnešen kući, kao nevin.[195] Fenomen „spontanog sadizma", svojstvenog zatvorskim čuvarima nije bio jedina mrlja kaznene politike države. Ustanova „zaštitnog zatvora" i „preventivnog lišavanja slobode" uveliko je deo pravne teorije koja se, kombinovana sa načelom da - „što je optužba teža, mo-

---

[189] Isto, 1108-1110.

[190] B. Marković, *Zavodi za izvršenje kazne lišenja slobode i mera bezbednosti, skopčanih s lišenjem slobode u Jugoslaviji*, Policija, br. 9-12, maj-jun 1936, 585-587.

[191] Miloš Moskovljević, SBNS, LII red. sast. 26. feb. 1926, 35.

[192] Službene novine Kraljevine SHS, br. 98, 5. maj 1922, 3; br. 100, 9. maj 1922, 3; br. 119, 1. jun 1922, 4; SBNS, vanredan saziv za 1923, knj. I, Beograd 1923, 219-242.

[193] Službene novine Kraljevine SHS, br. 38, 18. februar 1924, 3.

[194] AJ, 74-55-76, list 139, Pismo velikog župana Bregalničke oblasti br. 3064 od 3.4.1929.

[195] DBMN/II, 27.

gućnost optuženog da se odbrani je manja",[196] - može prepoznati na primeru predratne Južne Srbije.

Jedno od čestih objašnjenja prakse da ljudi po nekoliko godina leže u zatvoru mimo zakona bilo je potenciranje neefikasnosti pravosudnih organa („usled nemanja kolegijuma predmeti su nagomilani", žalio se 1921. načelnik Tikveškog okruga). U Strumici je u proleće 1924. ležalo 30 ljudi u pritvoru „bez nade da se sudu privedu". Ovakva praksa predstavljala je i veliki teret za budžet, koji je npr. samo za 1923. godinu predvideo 20 miliona dinara za izdržavanje pritvorenika koji su bili „pred isleđenjem". Dolaskom demokrata na vlast tokom 1924. preduzete su neke mere za ublažavanje policijskog pritiska. Jedna od njih bila je i amnestija posle koje je 24. septembra 1924. iz skopskog zatvora pušteno na slobodu 500 ljudi. Međutim, već u 1927. godini oko 7.500 ljudi boravilo je u zatvorima Južne Srbije. Prilikom atentata na generala Kovačevića pohapšeno je oko 4.000 stanovnika bregalničke oblasti, spaljena su mnoga sela i bez sudskih naloga pretučeno oko 200 lica. Za delo atentata na duge vremenske kazne osuđeno je 17 lica, dok su 4 dobila smrtnu kaznu. Te godine na području Vardarske Makedonije održano je 16 procesa, 171 lice bilo je okrivljeno, a početkom 1928. skopski kazneni zavod je imao 736 zatvorenika.[197] U januaru 1929. godine u skopskom zatvoru bilo je 977 osuđenika, a kada se radilo o tzv. osuđenicima-slobodnjacima, njihov broj je iz godine u godinu bio u porastu - od 10 (1919. godine) do 64 (1925), da bi 1929. pao na 51. U istom razdoblju zabeleženo je i dvostruko uvećanje zatvorskog osoblja u skopskom kaznenom zavodu: 1919. godine radilo je 47 službenika, a 1929. njihov broj se popeo na 83. Za razliku od ovih parametara budžetska sredstva koja su se slivala u skopski zatvor kretala su se nepravilnom linijom: količina novca rasla je od 1919. do 1924. godine (od 0,5 do 5,3 miliona dinara), da bi zatim bila u permanentnom padu do 1928. godine (2,9 miliona).[198] Makedonska istoriografija operiše podatkom da je do 1930. oko 50.000 ljudi bilo optuženo za političke krivice.[199]

Jedan od vidova suzbijanja razbojništva bilo je pozivanje optuženih na predaju. Ukoliko se ne bi odazvali pozivu vlasti, begunci su proglašavani za hajduke, pa je bilo „slobodno svakome ubiti ih". Procedura njihovog eventualnog pomilovanja išla je preko Kraljeve kancelarije.[200]

---

[196] V. Dimitrijević, *Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 1985, 54, 87, 96. - Dimitrijević kaže da je cilj takve države da sopstveno društvo svede na „gomilu usamljenih, krajnje pasivnih i obeshrabrenih pojedinaca, koji žive - ne u strahu od predvidljivih posledica svoga delovanja - nego u neodređenoj, neuobičajenoj vrsti zebnje, koja stalno nagriza, zjapi odasvud i čoveka nikada ne napušta".

[197] AJ, 14-179-664; M. Kujundžić, SBNS, LII red. sast, 7. mart 1924, 269; Ivan Katardžiev, *Vreme na zreenje*, knj. 1, 38. – Kapacitet skopskog Kaznenog zavoda u 1935. godini iznosio je 650 lica, što ga je svrstavalo na 7. mesto u zemlji (B. Marković, *Zavodi za izvršenje kazni*, 587). - A. Apostolov, *Specifičnata položba*... 57-58; Nikola Ogorelica, *Kazneni zavodi*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I, Beograd 1928, 379.

[198] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 470-473.

[199] IMN/4, 162. - Na istom mestu se pominje masovna amnestija 18.000 zatvorenika koju je proglasila vlada Ljube Davidovića (1924).

[200] AJ, 74-55-76, list 267; Službene novine Kraljevine SHS, br. 1, 2. januar 1922, 8; br. 17, 24. januar, 1928, 1. - Telegramom od 25. aprila 1929. supruga Spasoja Hadži-Kojčevića iz Kavadara, osuđenog na smrt, zatražila je pomilovanje, moleći kralja da svojom „milostivom rukom obriše suze dvema očajnicama iz J. Srbije". Kralj je u nekoliko navrata ukazima (na predlog ministra pravde) proglašavao „delimično pomilovanje" za neke od kazni lišenja slobode.

PRIVREDNA ORGANIZACIJA POKRAJINE

Ustanove finansijske i privredne politike

Država je svoje prihode ostvarivala posredstvom opštih (carina, trošarine, dobit na novcu) i specijalnih prihoda (porezi, prihodi od državnih privrednih ustanova i drugi vanredni prihodi). Samostalnom monopolskom upravom u Beogradu upravljao je dvanaestočlani upravni odbor koji je imenovao kralj na predlog ministra finansija. Jedan od njena četiri inspektorata bio je smešten u Skoplju i bavio se prevashodno poslovima vezanim za monopol duvana koji je važio za „stalno vrelo državnih prihoda". U značajne izvore državnih prihoda može se ubrojati i trošarina koja je naplaćivana na luksuznu robu (šećer, kafa, pivo, vina, alkohol, likeri, el. sijalice, sirćetna kiselina, benzin, nafta).[201]

Prvih posleratnih godina Glavno državno računovodstvo Kraljevine Srbije je po inerciji nastavilo da obavlja poslove Ministarstva finansija do marta 1919. godine, kada je preraslo u Generalnu direkciju Državnog računovodstva. Pod njenim nadzorom formirane su okružne finansijske uprave sa sreskim finansijskim upravama.[202] Usled neposrednih posledica rata (izdržavanje invalida, plaćanje anuiteta za nove zajmove), osnivanja novih institucija i ministarstava, rasta cena i pada vrednosti novca, u 1919/20. godini je došlo do naglog uvećanja budžeta prihoda i rashoda. Deficit u budžetu ponovljen je i u narednoj godini, kada su najveće stavke predstavljali rashodi za Ministarstvo vojske i mornarice, Vrhovnu državnu upravu i lične prinadležnosti činovnika. Za 1921/22. godinu pristupilo se donošenju budžetskih dvanaestina, kada je došlo do drastičnog povećanja troškova na činovničke prinadležnosti i vojnih izdataka, što je dovelo do novog zaduživanja kod Narodne banke. Tek je budžet za 1922/23. godinu prošao propisanu parlamentarnu proceduru, pri čemu je vladin predlog razmatrao Finansijski odbor: smanjen je broj državnih službenika za 9.296 lica, a izbrisan je kredit za pogranične trupe, čija je služba preneta na organe Finansijske kontrole. Ovim „prvim parlamentarnim budžetom" povećani su krediti za Ministarstvo saobraćaja koje se prema dodeljenim sredstvima našlo ispred vojnog resora! Naredna godina regulisana je ponovnim donošenjem dvanaestina i uvođenjem novog finansijskog izvora – vanrednog državnog prireza za 1923. godinu. I sledeće budžetske godine došlo je do prekoračenja predviđenih sredstava, naročito kod Ministarstva prosvete. Budžetskim dvanaestinama za 1925/26. godinu porasli su troškovi na dodatke organa Finansijske kontrole i za snabdevanje vojske hranom. Redukcija državnih službenika (za 3.145 lica) bila je obeležje budžetske 1926/27. godine kada su porasli izdaci u saobraćajnom resoru. „Drugim parlamentarnim budžetom" (1927/28) ponovo je došlo do reduciranja državnog činovništva, brisanja partija za nagrade i honorare, za ogrev i putne troškove. Ovoga puta, socijalne obaveze države (penzije i invalidske potpore) činile su 1/4 svih izdataka države! Pošto su podbacili i prihodi iz državne

[201] PAJL, 34-36.

[202] Mika Jovanović, *Generalna direkcija državnog računovodstva:* Naše javne finansije, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, II deo, Beograd 1929, 477-480.

privrede, budžetska 1928/29. godina donela je Uredbu o prenosu poslova sa države na oblasti.[203]

Oblasti, srezovi i opštine finansirani su iz sopstvenih budžeta: oblasni i sreski budžet usvajala je Narodna skupština, dok su opštinske budžete pripremali opštinski sudovi, a usvajao ih ministar finansija. Najrealniji izvor oblasnih i sreskih prihoda bili su prirez na neposredni porez, samostalne takse i trošarine i dotacije od države, dok su dominantni opštinski prihodi bili prirez na neposredni porez (u seoskim opštinama) i posredni porezi, takse i trošarine (kod gradskih opština). U odnosu na ostale veće jugoslovenske gradove Skoplje je imalo ubedljivo najmanje prihode, a i oni su mahom obezbeđivani od trošarina (skoro 1/2). Najveći deo tih prihoda trošen je na lične rashode, opravku i podizanje zgrada i puteva, izdatke iz ranijih godina i „narodno prosvećivanje", dok za unapređenje poljoprivrede nisu izdvajana sredstva.[204] Oblasna sredstva upotrebljavana su prevashodno za popravku i izgradnju puteva i zgrada, narodno prosvećivanje, administrativno osoblje, poljoprivredu i stočarstvo. Držanje samoupravne gotovine kod privatnih novčanih zavoda i ustanova bilo je zabranjeno, a eventualni višak gotovine morao se odložiti kod Državne hipotekarne banke „na priplod".[205]

Rashodi oblasnih samouprava 1928. godine (u 1.000 dinarima)

oblast	*Kosovska*	*Skopska*	*Bregalnička*	*Bitoljska*	*Raška*	*Zetska*
iz ranijih god.	219	300	275	254	282	381
pomoć srez/ opšt.	100	1.450	-	600	532	-
otplata zajmova	3.331	-	260	-	594	170
zgrade i putevi	19.805	5.408	215	4.326	3.721	13.123
kanc. materijal	284	714	205	244	247	269
adm. osoblje	1.036	2.166	560	1.382	1.018	1.431
lič. rashodi preduz.	269	154	63	64	402	188
m. rashodi preduz.	912	577	108	124	139	119
lična bezbednost	55	144	94	219	29	32
sanitarne potrebe	428	908	106	615	567	656
nar. prosvećivanje	1.860	1.341	627	1.439	1.851	1.117
poljopr. stočarstvo	807	1.980	270	2.292	1.017	748
potpore sirotinji	654	789	2	716	139	1.803
„nepredviđeno"	86	350	84	438	98	6.490
U K U P N O	29.027	16.232	2.870	12.713	10.637	26.534

Naše javne finansije, Jubilarni zbornik života i rada SHS, knj. II, 506-507.

Kada se radilo o investicijama sredstava gradskih opština za izgradnju novih objekata i instalacija, situacija je izgledala ovako:

[203] PAJL, 4-22.

[204] *Naše javne finansije*, Jubilarni zbornik života i rada SHS, II, 512-521. – Ukupni samoupravni prihodi Skoplja u 1927. godini iznosili su 14,4 miliona dinara, Sarajeva 27,3, Subotice 35,3, Splita 36,9, Ljubljane 67,3, Zagreba 229,3 i Beograda 384,4 miliona dinara.

[205] *Uredba o oblasnim i sreskim samoupravnim budžetima*, Beograd 1927, 15.

Prikaz utrošenog novca za izgradnju novih objekata 1919-1931.

gradska opština	zgrade: upravne, škol/privr	instalac. u zgradama	mostovi i propusti	vodovod kanalizac. osvetlj.	kaldrm. ulica	uređenje parkova, skverova	s v e g a u 1000 dinara
Berane	568	-	-	-	-	-	568
B. Polje	217	-	-	-	-	-	217
Bitolj	1.417	-	68	-	1.544	-	3.030
Veles	1.313	42	84	-	200	15	1.655
Vučitrn	11	-	-	-	42	-	53
Gnjilane	6	-	-	-	-	-	6
Gostivar	451	117	-	-	94	15	677
Debar	570	8	-	-	109	-	688
Đevđelija	361	-	-	418	494	-	1.273
Kačanik	60	-	-	-	-	-	60
Kičevo	200	3	36	30	43	59	372
Kočane	-	142	32	37	320	6	537
Kratovo	-	-	-	506	-	-	506
Kumanovo	5.284	-	103	460	129	-	5.975
Lipljan	775	-	-	-	-	-	775
Ohrid	617	-	-	348	107	16	1.089
Peć	1.198	-	102	908	210	15	2.434
Pljevlja	50	-	23	-	168	-	242
Prizren	-	-	-	4.735	93	-	4.829
Prilep	1.870	17	160	362	530	205	3.144
Priština	1.081	456	-	-	490	-	2.027
Rostuša	161	-	-	-	-	-	161
Sv. Nikola	2.030	-	-	-	-	-	2.030
Skoplje	7.099	116	159	874	14.984	3.197	26.430
Struga	742	-	12	50	59	61	924
Strumica	3.100	-	10	650	120	50	3.930
Tetovo	1.520	31	-	4.173	131	-	5.855
Uroševac	3.276	-	-	-		127	3.404
Štimlje	499	-	-	-	-	-	499
Štip	1.083	-	471	942	146	-	2.642

Pregled izvršenih tehničkih radova kod gradskih opština u toku od 1919-1931. godine, MG, Beograd 1934, s.p.

Da bi se ukupna suma od 84,1 miliona dinara stavila u odgovarajući kontekst, potrebno je uporediti je sa izdacima svih jugoslovenskih gradskih opština u naznačenom razdoblju:

Utrošena sredstva na području gradskih opština 1919-1931

BANOVINA	DINARA
Uprava Grada Beograda	840.020.672
Dravska Banovina	267.285.877
Dunavska banovina	109.639.407
Vardarska banovina	84.134.478
Vrbaska banovina	29.754.614
Drinska banovina	140.766.887
Zetska banovina	41.816.070
Moravska banovina	85.653.177
Primorska banovina	76.246.813
Savska banovina	672.396.227
Kraljevina SHS/Jugoslavija	2.347.714.222

Pregled izvršenih tehničkih radova kod gradskih opština u toku od 1919-1931. godine, Ministarstvo građevina KSHS, Beograd 1934, s.p.

O Finasijskoj kontroli

Na čelu Finansijske kontrole (koja je bila pod neposrednom upravom Ministarstva finansija) stajala je Generalna direkcija posrednih poreza kojoj su bili potčinjeni oblasni inspektorati finansijske kontrole. Svaki inspektorat bio je podeljen na srezove finansijske kontrole, a ovi na odeljke. Zadaci te institucije bili su otkrivanje i sprečavanje krijumčarenja i drugih finansijskih malverzacija (monopolske, trošarinske, taksene). Zanimljivo, finansijska kontrola je mogla na poziv nadležne vlasti („a samo u hitnim slučajevima") učestvovati i u održavanju javne bezbednosti! Organi finansijske kontrole bili su obavezni da pri obavljanju svojih redovnih dužnosti zaustavljaju, hvataju i sprovode vojne begunce, dezertere, špijune, skitnice i „zlikovce koje zateče na delu". Imali su pravo da zaustavljaju kočijaše, kiridžije i druge prevoznike „u slučajevima ako prenose robu u količini koja premašuje njihovu potrebu", ili ako postoji sumnja u poreklo robe. Finansijski organi su mogli da vrše pretres lica, stana i ostalih zgrada, a ako bi sumnjiva prostorija ili zgrada već spadala pod njen finansijski nadzor, onda se pretres mogao izvršiti „bez naročite zapovesti vlasti". To je važilo i za sve „sumnjive" vozove, železničke magacine i osoblje. Pretres ženskih osoba mogli su vršiti samo ženski finansijski službenici. Organi finansijske kontrole imali su pravo upotrebe oružja u slučajevima pružanja nasilnog otpora, koji se gotovo podudaraju sa službenim ovlašćenjima policijskih ili žandarmerijskih službenika. Pored osnovne plate finansijski kontrolori su dobijali dodatke i naknade (za podvoz, dnevnice, hranu, prenoćišta, rad na otkupu duvana, nadzor u preduzećima i sl). U slučajevima neprimerenog ponašanja i težih službenih prestupa organi Kontrole su kažnjavani, ali su mogli biti rehabilitovani zbog dobrog vladanja ili „zaslužnih dela".[206]

[206] *Zakon o organizaciji finansijske kontrole Kraljevine SHS*, Zbirka zakona, sv. 15, Beograd 1923, 3-18, 33-60. - Čak su i uslovi za prijem u službu bili slični: bilo je poželjno da su neoženjeni ili udovci bez dece, dok su prednost imali oni sa nižim činovima iz vojske. Bez službe bi ostajali oni koji u roku od tri godine ne polože propisani ispit, ili se u istom periodu ožene (Isto, 22-23).

U Južnoj Srbiji su do 1922. postojali činovnici „finansijske straže" kao organi Generalne direkcije posrednih poreza. Oni su obavljali poslove zasede i obilazne službe prema granici, za šta su dobijali posebnu novčanu naknadu.[207] Zakonom o budžetskim dvanaestinama za maj-juni 1922. naloženo je komandi Granične trupe da preda finasijskoj kontroli „sve potrebne zgrade na granici, čamce, pse za službu za izviđanje i hvatanje krijumčarenja, i ostale predmete potrebne za službu na granici", a od septembra 1922. uspostavljeni su oblasni inspektorati Finansijske kontrole. Oblasni inspektorat u Skoplju dobijao je od Generalne direkcije posrednih poreza pečate za vosak, štambilje od gume sa jastukom i tri vrste firme sa natpisom. U poređenju sa ostalim centrima u zemlji Skoplje je dobijalo posle Cetinja najmanje ovog kancelarijskog materijala.[208] Zakonom o organizaciji finansijske uprave (decembar 1929) Ministarstvo finansija je preuređeno, kao i struktura njegovih nadleštava i ustanova (poreske uprave, carinarnice, katastarske uprave i finansijska kontrola).

Sistem poreskog opterećenja

Pored opštih prihoda (carina, trošarine), država je imala i specijalne prihode u koje su spadali porezi, razni vanredni prihodi, kao i dobit od poslovanja državnih preduzeća. Obzirom da je Južna Srbija prilikom kreiranja budžeta vođena kao sastavni deo Srbije, nivo specijalnih prihoda iz ove pokrajine nije bilo moguće zasebno pratiti. Najveći obim specijalnih prihoda iz Srbije dolazio je 1920. godine (1,6 milijardi dinara), 1922 (1,7), i 1928. godine (1,9 milijardi).[209] U trenutku osnivanja Kraljevine SHS na njenoj teritoriji zatečeno je pet javnih zakona o taksama, pa je za osnovu unifikacije uzet srpski zakon o taksama. Tako je od 27. juna 1921. čitav niz tarifnih brojeva srpskog zakona o taksama protegnut na celu zemlju.[210]

Stanovništvo Južne Srbije teško je podnosilo državne poreze i namete, naročito zbog toga što su neki propisi primenjivani isključivo u toj oblasti. Polovinom 20-ih godina seljaci su bili dužni da učestvuju (kuluče) u izgradnji žandarmerijskih stanica i kasarni, puteva i škola. Pored toga, stanovnici Makedonije bili su dužni da plaćaju posredan porez kroz objave koje su uzimali od sreskih vlasti za putovanje po srezu (sto dinara po putovanju). Na primedbu Svetozara Đorđevića da bi „siroti Maćedonci" godišnje plaćali na ime takse po hiljadu dinara, Vlajko Kocić je uzvratio kako „seljaci ne putuju svakog dana", a osim toga, objave bi se izdavale na više dana.[211]

---

[207] Isto, 69-71.

[208] Službene novine Kraljevine SHS, br. 93, 30. april 1922, 4; br. 197, 7. septembar 1922, 2; br. 50, 5. mart 1923, 4. - Oblasni inspektorat Finansijske kontrole u Skoplju obuhvatao je teritoriju Okružne finansijske uprave (Bitolj, Priština, Skoplje, Štip), a njemu su bile potčinjene i sreske uprave kontrole (Berovo, Bitolj, Debar, Đevđelija, Kavadar, Kriva Palanka, Kumanovo, Ohrid, Prizren, Priština, Resen, Skoplje, Tetovo, Carevo Selo i Štip).

[209] Stanoje M. Protić, *Državni budžeti za vrijeme od 1. januara 1919. do danas*, u: PAJL, VIII, 4-22.

[210] *Naše javne finansije,* Jubilarni zbornik života i rada SHS, II, 493-494.

[211] SBNS, LI red. sast. 6. okt. 1923, 1587.

U korist države naplaćivane su takse: na sve pravne poslove, pismene svedodžbe i uverenja; na pismene predstavke (osim peticija) upućene kralju, Narodnoj skupštini, državnim vlastima, samoupravnim telima (izuzev opština); na sva pisma koja predstavljaju ili potražuju vrednost (ugovori, obligacije, menice, priznanice, čekovi, računi); na sve objave lične koristi ili trgovinskog preduzeća (o prodaji, zakupu, službama i sl). U korist opštine naplaćivane su takse za sve pismene predstavke i pravne poslove u kojima je opštinska vlast figurirala kao nadležna instanca. Naplata državnih taksi vršena je unapred markama ili taksenim hartijama, dok su opštinske takse naplaćivane unapred u gotovom novcu. Kazne izrečene po zakonima o taksama nisu se mogle snižavati, niti putem milosti oprostiti, a počinilac je pored drugih kazni bio obavezan da plati „pedesetostruku taksu". Kazna plaćanja trostrukog iznosa takse odnosila se na ljude određenih profesija (sveštenici, lekari, hemičari).[212]

Za ugovore o kupovini i prodaji pokretne imovine naplaćivana je taksa od 1%, a prilikom kupoprodaje nepokretnosti 4% od vrednosti nekretnine. Taksa je naplaćivana i na prodate ulaznice za pozorišta, koncerte i umetničke predstave (10% od cene ulaznice), kao i na karte za bioskope, cirkuse i atletsko-mađioničarske predstave (20%). Školske takse naplaćivale su školske vlasti za razna svedočanstva, diplome, prijave za polaganje ispita i sl.[213] Privremenim zakonom o državnoj trošarini, taksama i pristojbama (27. jun 1921) propisana je i naplata dažbina u srebru. Istovremeno je ukinuta monopolska taksa na šećer, dok se trošarina na domaći pirinač plaćala samo pri puštanju u promet i potrošnju.

Izmenom srpskog zakona iz 1911. godine za svu robu koja se uvozila ili izvozila plaćana je tzv. kaldrmina. Minimalni iznos ove dažbine iznosio je 0,05 din. na 100 kg robe, tj. 0,2 din. od svake pošiljke. Kaldrmina se nije odnosila na robu oslobođenu carine i stoku i oruđe za obradu dvovlasničkih imanja. Prihodi od ove dažbine išli su Državnoj hipotekarnoj banci pri kojoj su osnivani kaldrminski fondovi opština. Iz tih fondova finansirani su izgradnja i opravka puteva, ulica, mostova, pruga, magacina i postrojenja za utovar/istovar robe pri carinarnicama. Tako izgrađene objekte carine su koristile bez ikakve naknade, a zgrade su pripadale opštinama u kojima su se nalazile. O prioritetima utroška tih sredstava odlučivao je ministar finansija.[214] Prilikom uvoza teretnih i putničkih automobila od 1925. godine naplaćivano je 40% na ime carine, osim u slučaju da je Kraljevina SHS sa dotičnom zemljom imala trgovinski ugovor (tada je carina iznosila 20% od vrednosti). Pored uvozne carine kupac je morao platiti troškove državnog poreza (3.000), pregled kola (200), registarske table (80), opštinsku taksu (500) i dozvolu (255 dinara). Onaj ko je u zemlji prodavao auto morao je platiti 2,5% obrtnog poreza.[215]

Stambene vlasti (tzv. „vlast za stanove") obratile su veliku pažnju poslovnim prostorijama koje su koristili privrednici raznih profila. Zavodi, društva, preduzeća i zakupci stanova čija je vrednost imovine prelazila 1,5 miliona dinara, ili koji su imali 60 hiljada dinara godišnjih prihoda, bili su dužni da podnesu stambenim vla-

[212] *Zakon o taksama*, Beograd 1923, 1-10.
[213] *Zakon o taksama za školske i crkvene vlasti*, Beograd 1927, 200-289.
[214] *Uredba o kaldrmini*, Zbirka zakona, sv. 102, Beograd 1928, 5-26.
[215] *Godišnjak Automobilskog kluba Kraljevine SHS*, Beograd 1927, 298-299.

stima postojeću dokumentaciju o prostorijama, posle čega im je ostavljan rok od jedne ili dve godine da sagrade svoju kuću i napuste lokale. U iseljene prostorije useljavani su aktivni državni i samoupravni činovnici i „lica koja se bave poslovima šireg javnog interesa". Zakon je zabranjivao dodelu nekoliko kategorija stanova: onih koji su namenjeni državnim ili samoupravnim činovnicima, vojsci, praznih stanova u muslimanskim kućama („koji nemaju posebne ulaze"), prostorija verskih institucija, zgrada koje su smatrane umetničko-istorijskim spomenicima, banjskih stanova i sl.[216] Nove zgrade bile su oslobođene dodatnih opterećenja i u njih su spadale: zgrade čija je izgradnja započeta posle stupanja zakona od 17. aprila 1919. na snagu, nedovršene zgrade iz istog perioda i ratom razrušeni objekti čija je adaptacija započeta posle ovog termina. Činovnici „vlasti za stanove" izdržavani su od taksi čiju je visinu određivao Sud za stanove.

Državljani SHS koji nisu „lično" služili u vojsci morali su plaćati tzv. vojnicu od svoje 20. do 50. godine starosti. Ovaj porez plaćali su i oni koji su tokom službe u kadru bili osuđeni na zatvorsku kaznu dužu od 6 meseci, kao i osobe koje su sudskim putem izgubile „građansku čast". Predviđeni iznos za ovu dažbinu činio je 50% neposrednog poreza na imanje i 100% istog poreza kod lica koja su se „namerno onesposobila". Državni poreski organi su vojnicu naplaćivali uz porez, a „vojničari" su bili dužni da svake godine podnesu poresku prijavu. Potom je Ministarstvo finansija sakupljeni novac predavalo kasi Remontno-komorskog fonda pri Ministarstvu vojske i mornarice.[217] Sokolska udruženja (župe i društva) bila su oslobođena plaćanja svih taksi rešenjem ministra finansija iz marta 1924. godine.[218]

Pažnja poreske politike obraćena je i na preduzetnike koji su u ratnim godinama 1914-1919. ostvarili vanredno visoke profite, pri čemu je uveden neposredni porez koji je tretirao „ukupnu privrednu i ekonomsku moć poreskog obveznika". Poreski odbori, sastavljeni od ljudi različitih profesija pod zakletvom, uz prisustvo državnog zastupnika, pripremali su materijale za ovo progresivno oporezivanje, dok su naplatu „poreza na ratne dobitke" vršile okružne i sreske finansijske uprave. Porez je trebalo da plaćaju svi „profiteri" koji su tokom perioda 1914-1918. ostvarili prihod preko 30.000 dinara, tj. 15.000 dinara u 1919. godini. Sva pravna i fizička lica koja bi se prepoznala u pomenutim brojkama morala su sama podneti poreske prijave - u suprotnom bi, pored poreza, platili još 25% iznosa na ime neodazivanja. Poreske prijave morale su sadržati iznos čiste dobiti za period 1909-1912. i 1914-1919. godine, tj. višak iskazanog profita na osnovu koga bi se obračunavala poreska osnova. Tako definisani obveznici morali su platiti 50% poreza u roku od mesec dana, dok su ostale dve rate (po 25%) isplaćivali u naredna četiri meseca, gotovinom ili vrednosnim hartijama. Država se posredstvom „zabrane i pribeleške" postarala da se naplata poreza ne dovede u pitanje (bekstvo obveznika, rasipanje imovine, tajna prodaja, „prividni prenosi" i sl). U slučaju nelikvidnosti

---

[216] *Pravilnik za izvršenje Zakona o stanovima*, Službene novine KSHS, br. 273, 6. dec. 1922, 1-2.

[217] *Pravilo za naplatu vojnice*, MVM, Beograd 1926, čl. 1-2, str. 3-30. - Plaćanju vojnice bili su izloženi: stalno i privremeno nesposobni (osim lica sa invalidskom potporom), „nenamerno" onesposobljeni, „umobolna, gluvo-nema, slepa i sakata lica" koja su plaćala neposredni porez manje od 20 dinara; zadruge i imanja onih koji izbegavaju vojnu obavezu, kadrovci i obveznici koji su izgubili vojničku čast i sl. „Onesposobljenost" vojnih obveznika procenjivale su tzv. superrevizione komisije.

[218] *Jugoslovenski sokolski kalendar za 1929*, Ljubljana 1928, 34.

obveznika, pristupilo bi se ekvivalentnoj naplati poreza, tj. jedan dan zatvora za 10 dinara![219]

Trgovačko-industrijska komora u Skoplju

Državno učešće u trgovačkim tokovima Južne Srbije bilo je interesantno iz više razloga. Prvo, duga tradicija južnosrbijanske trgovine činila je ovu granu vodećom privrednom radinošću, pa je i država u početku teško definisala svoju poziciju. Drugo, obim trgovačkih poslova (pokrajina se graničila sa tri države) pružao je pozamašan prostor za dugoročnu finansijsku dobit. Stoga ćemo i ovu trgovačku ustanovu prikazati kao državnu instituciju, iako ona to po svome karakteru nije bila. Naime, Trgovačka komora u Beogradu je otvorila Odeljak u Skoplju, kao svoj organ u Južnoj Srbiji, a prvih dana 1919. Odeljak je obnovljen i funkcionisao je sve dok Ustav nije proširen i na Južnu Srbiju. Tada je i delokrug njegovog rada proširen, pa je počeo da vrši sve poslove Komore, shodno Zakonu o radnjama. Inicijativom Odeljka TK u skoro svim gradovima i varošicama Južne Srbije stvorena su trgovačka udruženja i povereništva.

Otpor Ministarstva trgovine i industrije da otvori zasebnu TIK u Skoplju skršen je 24. decembra 1921. kada je konačno donet Zakon o Trgovačko-industrijskoj komori u Skoplju, nadležnoj za svih 16 okruga Južne Srbije. Komora se delila na Trgovinski i Industrijski odeljak i imala je svoj statut. Između ostalog, Komora je bila dužna: da reguliše odnose između učenika i vlasnika radnji, da daje predloge i mišljenja o merama za razvoj, da podnosi godišnje izveštaje o stanju trgovine, industrije, saobraćaja i njihovih ustanova, da ima inicijativu pri podizanju „korisnih ustanova po napredak svojih struka" (muzeji, izložbe, stručne škole i kursevi), da vrši nadzor nad radom organizacija, da vodi spiskove registrovanih i protokolisanih firmi, da imenuje izborne sudove u sporovima ekonomske prirode, da izdaje uverenja o „trgovačkim uzansama" i o poreklu robe.[220] Kao pravno lice, Komora je mogla pribavljati pravo svojine na nepokretnost, tužiti i biti tužena. Izdržavala se od prihoda koji su joj po Zakonu o radnjama pripadali, iz zaveštanja i drugih „slučajnih" prihoda i iz razreza prireza od 1-2% od neposrednog poreza na sve trgovačke i industrijske radnje. Doduše, poreski prihodi su stizali neredovno usled nedostatka personala u poreskim nadleštvima. Komora je imala 44 člana (pola trgovci, pola industrijalci): svaki okrug davao je po jednog trgovca i industrijalca, a Skoplje je imalo po šest predstavnika trgovaca i industrijalaca. Za redovne članove Komore (bilo je i počasnih članova) birani su državljani SHS nastanjeni na području TIK: uslov je bio da su najmanje dve godine upravljali radnjom kao vlasnici ili delovođe. Birali su ih punoletni članovi trgovačko-industrijskih organizacija poveravajući im četvorogodišnji mandat. Sednice Komore držane su mesečno, a vanredne je sazivalo Ministarstvo trgovine uz saglasnost najmanje polovine članova. Sednice Komore vršile su razne poslove: izbor uprave i počasnih članova, utvrđivanje budžeta, pregled godišnjih računa, rešavanje o nepokretnostima, davanje

[219] *Uputstvo za razrez poreza na ratne dobitke u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 1920, 5-49.
[220] AJ, Fond Ministarstva trgovine i industrije (65), fasc. 159, arh. jed. 504.

mišljenja o predlozima zakona, o izmenama komorskog statuta itd. Uprava komore birana je na dve godine i sačinjavali su je predsednik, dva potpredsednika i stručni sekretar. Njenim sednicama obavezno je prisustvovao državni komesar koji je plaćan iz budžeta. Imao je relativno velika ovlašćenja, pa je mogao i da stopira bilo koju odluku Komore „koju smatra za nezakonitu ili štetnu". Zakon o TIK u Skoplju stupio je na snagu 23. juna 1921. sa ispravkom od 7. jula 1921. godine.[221]

U privrednim krugovima povedena je 1926. akcija za osnivanje Skopske produktne berze, ali je Statut Berze potvrđen tek 10. oktobra 1928, a 8. februara 1929. izabrana je prva uprava. Berza se bavila tipiziranjem žitarica iz krajeva koji gravitiraju Skoplju i rešavanjem sporova iz privredno-kreditnih odnosa.

*

Školovanje privrednog podmlatka predstavljalo je jedan od prioritetnih državnih zadataka koji je ostvarivan u saradnji sa lokalnim privrednim krugovima. Tako je 1919. obnovljena Državna trgovačka akademija u Skoplju (1913), koja je u početku bila dvorazredna škola i na zahtev skopskih privrednih organizacija pretvorena u četvororazrednu trgovačku akademiju (1925). Tokom 1928. država je akademiji kupila novu zgradu, a 1930. osnovan je internat. Državna trgovačka akademija u Bitolju osnovana je 1913. kao i skopska i bila je dvorazredna sve do 1928. godine. U Debru je od 1925. postojala državna umetničko-drvorezbarska škola kojom je rukovodio vajar Branislav Jovančević. Škola je osnovana „u vidu tečaja sa ciljem razvijanja duborezačkog zanata, očuvanja ove privredne grane i obnove ove nacionalne umetnosti". Upravnik je u više navrata podsećao Kralja na nezavidno materijalno stanje škole - godinu dana od osnivanja škola nije dobila ni paru na ime materijalnih troškova, zbog čega službenici i kirija nisu bili plaćeni 19, a upravnik 4 meseca. Juna 1926. škola je zatvorena, jer, prema rečima ministra Dvora, „svi učenici otišli (su) na pečalbu, te je nepotrebno da škola do jeseni radi". Škola je posle kraćeg vremena preseljena u Ohrid kao Državna muška zanatska škola u kojoj se negovala izrada crkvenih ikona. U Debru je nastavila sa radom Ženska zanatska škola kojoj je kralj Aleksandar 1926. godine poklonio zvono, 10.000 dinara za adaptaciju, ogrev i poslugu, kao i 10.000 dinara iz dobiti klasne lutrije za nabavku učila.[222]

U Skoplju je do 1912. postojala Zanatlijska škola (za štamparski, stolarski, obućarski i krojački zanat) smeštena u zgradi zvanoj *Islahana*, koja je sazidana od priloga svih opština i građana tadašnjeg Kosovskog vilajeta. Od 1918. zgradu su zauzele vojne vlasti koristeći je za bolnicu a od 1920. kao sanitetsko slagalište Treće armijske oblasti. Do 1929. godine akcija zanatlija i trgovaca za obnavljanje ove škole nije dala rezultate.[223] Jula 1927. država je izdvojila 285 hiljada dinara za podizanje zgrade Radničke škole u Tetovu. Kraljevim ukazom od 3. avgusta 1927. u Tetovu je osnovana i specijalna poljoprivredna škola za voćarstvo i vinogradarstvo.[224]

---

[221] AJ, 65-159-504. - Do 1923. godine ukupan broj registrovanih i protokolisanih radnji na registru skopske Komore iznosio je oko 8.500.

[222] AJ, 74-52-73, list 21.

[223] AJ, 65-159-504.

[224] Službene novine Kraljevine SHS, br. 158, 16. jul 1927, 13; br. 223, 3. oktobar 1927, 1.

Poljoprivredne ustanove

Uredbom od 8. jula 1919. sa izmenama i dopunama od 20. aprila 1920. i 30. marta 1922. definisan je delokrug rada Ministarstva poljoprivrede i voda Kraljevine SHS. Resorni ministar je bio nadležan za sve poljoprivredne, veterinarske i vodne ustanove i poslove. Ministarstvo se sastojalo iz Odeljenja za poljoprivredu, Generalne direkcije voda, Odeljenja za veterinarstvo, Pravnog i Opšteg odeljenja. Direktori i načelnici odeljenja i direkcija imali su prava da postavljaju, unapređuju, premeštaju i otpuštaju neukazno osoblje, ali i da traže otvaranje kredita i izdaju naloge za isplatu dotičnoj blagajni, angažuju izdatke za materijalne potrebe do hiljadu dinara i sl.[225] Krajem 1925. godine, Milan Grol je u parlamentu ovo ministarstvo duhovito nazvao „ministarstvom poplave", jer je po toj nesreći jedino i bilo poznato, tj. samo se tada oglašavalo. Njegovu inferiornost delimično je popravila Uprava za ratnu štetu koja je marta 1926. za obveznice ratne štete podelila srezovima Južne Srbije poljoprivredne sprave (krunjače, seckalice i vršalice).[226] I pored toga, prosečna vrednost poljoprivrednih sprava po hektaru ziratne zemlje u Južnoj Srbiji bila je izrazito niska i iznosila je 207 dinara (vrednost sprava po hektaru u Dalmaciji bila je 390 dinara, Severnoj Srbiji 419, Hrvatskoj 513, Vojvodini 584, Sloveniji 1.315 dinara). Krajem 20-ih godina se procenjivalo da je za dovođenje stanja poljoprivrednih sprava u Južnoj Srbiji na nivo Slovenije neophodno čitavih 516 miliona dinara![227] Stanje poljoprivrede periodično je praćeno kroz tekstove objavljene u „Službenim novinama", ali se Južna Srbija tek od juna 1923. zasebno tretirala. Iz telegrafski konciznih informacija saznajemo o toku žetve, sušnim područjima, elementarnim nepogodama, stanju useva, „trgovinskog", mahunastog i „pićnog" bilja, voćnjacima, vodenim talozima i sl.

U okviru akcija pomaganja privredno zaostalih krajeva Ministarstvo poljoprivrede je 1925/27. organizovalo više poljoprivrednih izložbi u Preševu, Strumici, Kičevu, Gnjilanu i Prizrenu, dok su slične manifestacije bile predviđene u Prilepu, Velesu, Tetovu, Sv. Nikoli, Đevđeliji, Ohridu i Krivoj Palanci. Najuspešniji izlagači nagrađivani su sumama od 20-35 hiljada dinara u ratarskoj i vinogradarsko-voćarskoj struci. Podsticanje zemljoradnje u Južnoj Srbiji vršeno je i izborom „uzor-ratara" koji su dodatno stimulisani besplatnim spravama, semenom i veštačkim đubrivom.[228]

Do kraja 1927. Ministarstvo poljoprivrede je osnovalo ili obnovilo više desetina loznih rasadnika, pri čemu je posebna pažnja obraćena na Južnu Srbiju: tamo su pored 40 „samoupravnih" rasadnika, osnovana i tri velika državna lozna rasadnika u Skoplju, Kavadaru i Štipu (u Srbiji je postojalo ukupno 125 rasadnika), docnije još jedan u Bitolju. Ovi državni rasadnici proizvodili su svake godine do 500.000

---

[225] *Zbirka zakona, sv. 7:* Privredni zakoni, III, Beograd 1923, 3-8.

[226] *Podela sprava srezovima Južne Srbije*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 59, 16. mart 1926, 2; SBNS, XXII red. sast. 30. nov. 1925, 469-470. - Zaista, kada je Veles zadesila velika poplava, ovo ministarstvo je izdvojilo u okviru vanrednih kredita milion dinara za postradale građane (SBNS, vanredan saziv za 1923, knj. I, Beograd 1923, 219-242).

[227] AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 208.

[228] *Predlog budžeta rashoda Ministarstva poljoprivrede i voda Kraljevine SHS za 1928/29. godinu,* Sarajevo 1927, 4-6.

kalema najbolje loze koja je ustupana vinogradarima po simboličnoj ceni. Država je u Južnoj Srbiji osnovala i 43 voćna rasadnika kojima su upravljali sreski poljoprivredni referenti, zaduženi za organizovanje poljoprivrednih i kalemarskih tečajeva.[229]

Zakonom od 12. februara 1922. ustanovljene su poljoprivredne ogledne i kontrolne stanice. U skopskoj stanici vršeno je selektiranje domaćih vrsta semena, dok je Poljoprivredna stanica u Prištini (1927) imala šire polje rada (popularisanje stočnog bilja, tovljenje plemenitih rasa goveda i sl). Tokom 1927. u Skoplju je bio u osnivanju Agrobotanički odsek za selekciju pšenice, ječma, raži, afiona i pamuka kao glavnih proizvoda sa Juga, dok je selekciju duvana preuzela Uprava Državnih monopola.[230] U cilju racionalizacije poljoprivrede kralj Aleksandar je otkupio kompleks zemljišta u Demir Kapiji na kome je 1926. izgrađeno uzorno dobro „evropskog stila" („budući da imanje treba da posluži narodu iz okoline kao uzor u podizanju poljoprivrede na njemu su zastupljene sve grane ove delatnosti počev od zemljoradnje i povrtarstva, zatim vinogradarstvo, stočarstvo, voćarstvo, pčelarstvo i živinarstvo"). Na kraljevom imanju vršeno je parenje stoke radi ukrštanja rasa, a odnegovane jorkširske svinje izdavane su seljacima u zamenu za mesne svinje. Na sličan način kraljevo uzorno dobro stimulisalo je živinarstvo (jaja „plimut" i „leghorn" u zamenu za jaja sitnih kokoši iz makedonskih sela).[231]

Ministarstvo poljoprivrede i Glavni savez zemljoradničkih zadruga nastojali su da omladinu iz Južne Srbije približe „zadružnoj misli", pa je 1925/26. godine organizovan zadružno-poljoprivredni kurs. Mladi ljudi su u Beogradu provodili po dva meseca (april-maj) pohađajući kurs u učionici Glavnog saveza Zemljoradničkih zadruga. Na kursu je bilo 27 mladića među kojima i nekoliko muslimana. Kurs se sastojao iz zadrugarstva, zadružne računice, zadružnog knjigovodstva, zadružnog poslovanja, ratarstva, stočarstva i mlekarstva, voćarstva, vinogradarstva, šumarstva, higijene, narodne ekonomije i istorije sa zemljopisom. Od 27 slušalaca 9 je završilo kurs sa odličnim uspehom, 12 sa vrlodobrim i 6 sa dobrim uspehom. Svi su dobili „uverenja", posle čega im je načelnik Ministarstva poljoprivrede dr V. Stojković savetovao da „u narodu primene stečena znanja i razvijaju misao o zadrugarstvu".[232]

Savez agrarnih zajednica u Skoplju nastao je iz Saveza agrarnih zajednica kolonista 20. maja 1922. godine. Ovo udruženje finansirala je država u vidu beskamatne pozajmice, na osnovu čega su preko mesnih zadruga izdavani krediti za podizanje kuća i naselja, nabavku poljoprivrednih sprava, priplodnih grla, semena za setvu i sl. Otplata pozajmica za kuće vršena je tek posle 6 godina u ratama (u početku 1%, kasnije po 0,5%). Oblasna zadruga za poljoprivredni kredit osnovana je u Skoplju 12. jula 1925. i u njenom sastavu bile su 183 mesne zadruge. Zadrugu je kreditirala Direkcija za poljoprivredni kredit (docnije: Privilegovana agrarna banka).[233]

---

[229] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda, uz predlog budžeta za 1928/29. godinu*, Beograd 1928, 22-23; Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 84-85.

[230] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda uz predlog budžeta za 1928/29*, Beograd 1928, 17.

[231] Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 85-86.

[232] *Zadružno-poljoprivredni kurs mladića iz Južne Srbije i Crne Gore*, Mladi zadrugar, br. 7, Beograd 1926, 193-194.

[233] M. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 89-90.

Narodna poljoprivredna škola u Dušanovu kraj Skoplja upisivala je do 31. avgusta 1921. prevashodno „sinove zemljoradničke" između 14-18 godina, sa 4 razreda gimnazije, „zdravog duha i tela". Ovi „privatni učenici" plaćali su stan i hranu 50 dinara mesečno i bili su dužni da polože novac tri meseca unapred. Imali su i mogućnost da posle završene prve godine, na sopstveni zahtev, budu prevedeni u državne pitomce (što je važilo samo za decu zemljoradnika).[234] Bitoljska niža poljoprivredna škola (osnovana 1913. kao poljoprivredna stočarska stanica) takođe je bila delimično kreditirana od države, npr. pri kupovini stočne hrane. Uprava ove škole je putem licitacija prodavala staru robu i nabavljala drva, gas za osvetljenje, svinjsku mast, zejtin, so, šećer, pirinač, čaj, kreč, pasulj, četke za krečenje i ribanje i druge potrepštine. Za potrebe bitoljske Poljoprivredne škole država je započela 1926. izgradnju internata u vrednosti od 2,1 miliona dinara i ekonomskih zgrada (1,2 miliona). Sudeći prema nabavkama koje su vršene, pitomci ove ratarsko-stočarske škole hranili su se kvalitetno i održavali higijenu na zavidnom nivou.[235] Niža poljoprivredna škola osnovana je i u Tetovu (1926) i imala je posed veličine 87 ha, dok je delokrug njenog rada zahvatao Skoplje, Gornji i Donji Polog.

Od septembra 1922. u Skoplju je funkcionisalo Pastuvsko stanište kao sastavni deo državne ergele u Ljubičevu kome je pripalo zemljište sa zgradama bivše poljoprivredne škole u Dušanovu. Kraljevim ukazom od 12. aprila 1926. otvorena je državna ergela u Dušanovu nasledivši sav pokretan i nepokretan inventar Pastuvskog staništa. Ergela je posedovala 26 pastuva i bila je najsiromašnija u zemlji. Iz tog razloga Ministarstvo je 1927. godine za pola miliona dinara kupilo u Bosni i Hercegovini kobile i pastuve brdskog tipa i prenelo ih u Južnu Srbiju - konji su prodati odgajivačima upola cene s tim „da drže u zapatu 4 godine".[236] Uprkos činjenici da je ergela u Dušanovu bila najsiromašnija, država joj je budžetom dodeljivala najmanju sumu (milion dinara). U dušanovskoj ergeli su radili direktor, pripravnik, računovođa i veterinar, 5 nastojnika i majstora, 5 kvalifikovanih i 20 nekvalifikovanih radnika, kao i 5 starešina „pastuvskih stanica za vreme sezone opasivanja narodnih kobila". U materijalne rashode ove ustanove ulazili su kancelarijski materijal, štamparski troškovi (za formulare, oglase, knjige), nabavka mašina, alata, lekova i seruma, stočne hrane i dr. Zanimljivo je da su i ovde postojali „specijalni dodaci u južnim krajevima" u iznosu od 12 hiljada dinara.[237]

Veterinarstvo je u čitavoj zemlji predstavljalo mladu struku. Za svaki srez bio je predviđen po jedan veterinar, ali ih u Južnoj Srbiji nije bilo „zbog oskudice tih stručnjaka". Stoga su tamošnji srezovi predstavljali „rasadnike stočnih zaraza", zbog čega je ministar poljoprivrede 1928. hitno zatražio „dva veterinara za Solun-

---

[234] Službene novine Kraljevine SHS, br. 178, 1921, 3.

[235] Za kupovinu stočne hrane poljoprivrednoj školi u Dušanovu je prosleđeno 10.000 dinara, dok je bitoljska škola dobila 5.000 dinara. Inače, zgrade bitoljske škole porušili su Nemci pri povlačenju, a do 1921. jugoslovenska država je podigla nove objekte. Imanje škole naraslo je sa 8 ha (1918) na čitavih 130 ha krajem 20-ih godina (*Finansijski zakon za 1922/23. godinu*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 167A, 31. jul 1922, 4; br. 24, 1. februar 1924, 7; br. 178, 9. avgust 1926, 4, 7; br. 122, 3. jun 1927, 3; M. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 83).

[236] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda za 1928/29*, 31; Službene novine Kraljevine SHS, br. 224, 9. oktobar 1922, 1; br. 95, 28. april 1926, 1. - Ergela je februara 1927. prodala 5 „škartiranih" grla, nekoliko ovaca, 2 traktora i fijaker (Službene novine Kraljevine SHS, br. 29, 9. februar 1927, 13).

[237] *Predlog budžeta rashoda Ministarstva poljoprivrede i voda KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 80.

sku Zonu". Na prostorima Južne Srbije 1925/28. godine vladala je svinjska kuga u bitoljskoj i skopskoj oblasti, gde su zabeležene i ovče boginje.[238]

*

Kraljevina SHS imala je 12 ustanovljenih direkcija šuma od kojih je jedna bila smeštena u Skoplju. Delokrug ove institucije obuhavatao je opšte, upravne, nadzorne i organizacione poslove, „personalije, promet, uređenje šuma, šumske građevine u granicama budžeta, lovarstvo i ribarstvo". Prema članovima Uredbe o ustrojstvu Ministarstva šuma i rudnika (1919) Skopska direkcija šuma bavila se izradom privrednih planova, pošumljavanjem, prodajom drva, odobravanjem seče itd. Njeni izvršni organi bile su *šumske uprave* koje su vršile „šumsko policijsku i šumsko privrednu službu", a na čijem su čelu stajale starešine („stručno šumarsko lice činovničkog reda"). Pored činovničkog osoblja, postojao je i Šumarski odbor, pri čemu je ministar bio ovlašćen da postavlja „autorizovane šumarske inženjere". Direkcija šuma u Skoplju obuhvatala je područje Šumske uprave u Bijelom Polju, Beranu, Bitolju, Đevđeliji, Kumanovu, K. Mitrovici, Ohridu, Peći, Prizrenu, Prištini, Tetovu i Štipu.[239] U Računovodstvu Skopske direkcije radili su jedan blagajnik, knjigovođa, pisar i računovodstveni likvidator, dok je u Ovčem Polju postojalo Nadzorništvo Generalne direkcije šuma u kome su radili „zvaničnici-nadlugari".[240]

Od 1919-1922. u pokrajini nije bilo ni tzv. kišomernih niti vodomernih stanica. Već 1922. godine u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori postojale su 1 kišomerna i 3 vodomerne stanice, 1923 (39/20), 1924 (43/28), 1925 (43/28), 1926 (93/28), 1927 (93/28), tj. 1 kišomerna stanica na 594 km^2 i 1 vodomerna na 1.975 km^2, što je predstavljalo ubedljivo najmanju zastupljenost ovakvih objekata u zemlji.[241]

Ustanove za agrarnu reformu i kolonizaciju

Naseljavanje južnih krajeva započeto je neposredno posle Balkanskih ratova prema Uredbi o naseljavanju u novooslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije od 20. februara 1914 (sa izmenama i dopunama od 6. maja 1914) i po Zakonu o naseljavanju novooslobođenih predela Kraljevine Crne Gore od 27. februara 1914. godine. Ovaj proces bio je prekinut izbijanjem Prvog svetskog rata, a po njegovom završetku kolonizacija je nastavljena prema Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme (27. februar 1919), Zakonu o eksproprijaciji velikih poseda i kolonizaciji (18. maja 1922) i Zakonu o naseljavanju južnih krajeva od 11. juna 1931 (koji je u više navrata izmenjen i dopunjen).[242] Prvobitni oblik naseljavanja (1919) činila je tzv. unutrašnja kolonizacija: seljaci iz planinskih sela Makedonije i Sandžaka spuštali su se u ravnice skromno zahtevajući samo zemlju, uz

---

[238] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda za 1928/29*, 33-35.

[239] Službene novine Kraljevine SHS, br. 164, 1921, 2-5; br. 177, 1921, 1.

[240] *Predlog budžeta rashoda Ministarstva šuma i rudnika KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 16.

[241] Milan Milosavljević, *Naše vode*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 234-235.

[242] Nikola L. Gaćeša, *Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918-1948)*, Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka (Zbornik radova), Beograd 1990, 111-112.

obavezu da o vlastitom trošku sagrade kuće. Druga forma bilo je doseljavanje Crnogoraca u okolinu Peći i Drenice. Oni su tražili obrađivano zemljište i dozvolu za seču u državnim šumama, dok su probirljivi dobrovoljci iz Hercegovine i Dalmacije zahtevali posede blizu važnijih komunikacija i centara.[243] Ipak, sa organizovanim kolonizovanjem se otpočelo tek po osnivanju Agrarne direkcije u Skoplju (12. februar 1920) i uvođenju okružnih agrarnih povereništava. Naseljenici su imali pravo na besplatan prevoz ljudi, stoke i pokretne imovine - državnom železnicom. Đorđo Krstić primećuje da su to pravo obilato koristili Bosanci i Ličani koji su „preneli čitave kuće, pa ih na dobivenim naseljima sklopili".[244] Kolonisti su naseljavanjem sticali sva građanska prava u dotičnoj opštini i bili su oslobođeni svih državnih poreza, okružnih, sreskih i opštinskih prireza na tri, a od 1928. na pet godina.

Kolonizaciju Južne Srbije sprovodilo je Ministarstvo za agrarnu reformu i kolonizaciju preko Vrhovnog agrarnog povereništva u Skoplju i njegovih područnih povereništava.[245] Na području Južne Srbije postojalo je do 1934. godine 12 agrarnih povereništava: Uroševac, Peć, Prizren, Vučitrn, Đakovica, Kosovska Mitrovica, Pljevlja, Strumica, Skoplje, Štip, Negotin (na Vardaru) i Bitolj.[246] U sastav Komisije za izdvajanje zemljišnih kompleksa za naseljavanje ulazili su činovnik tog ureda, sreski policijski činovnik, predsednik opštine, sreski ekonom ili šumar i geometar imenovan od Ministarstva za agrarnu reformu. Prema Adamu Pribićeviću, agrarno činovništvo činili su nestručni ljudi, „partizanski agenti", rashodovani policajci i ruski geometri poslovično skloni alkoholu („iskorenjeno stablo, koje se više ne može presaditi"). Česte promene vlasti terale su činovnike „da zahvate gde se može", pa su tako staru tursku zemlju prodavali, a za novac su izuzimali iz kompleksa pojedine parcele i vraćali ih starim sopstvenicima i selima. Sreski načelnik u Velesu je 1923. godine skidao sekvestar sa imanja onih Turaka koji bi mu platili 300 zlatnih lira, od čega je polovinu zadržavao za sebe, a polovinu davao izvesnom Ćosiću - referentu agrarne reforme u Skoplju.[247] Agrarni činovnici često „nisu razlikovali raž od pšenice", ali su zato dobro znali da koloniste nasele na strateški važnom mestu „koje zatvara kačački kanal".[248]

Molbe kolonista za naseljavanje u Južnu Srbiju razmatrao je Agrarni odsek Ministarstva poljoprivrede i upućivao ih u županijski agrarni ured dotičnog područja, gde bi im se dodeljivala zemlja između 3-7 hektara („Dati čoveku 5 ha neobrađene zemlje, kojoj treba i krčenje, u podneblju suhom, a u većini slučajeva i posne, značilo je razapeti ga na krst", zapisao je Adam Pribićević). Ovo raspoređi-

---

[243] AJ, Fond Ministarstva agrarne reforme (96), fasc. 1, arh. jed. 5, br. 135/19.

[244] Đorđo Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 4. - „Ni najmanje se ne treba čuditi kad se vidi na sred Kosova, Ovčeg Polja ili Podujeva koja bosanska ili lička kuća od brvana, a pokrivena šimlom i ako u tim krajevima zbog oskudice šuma ne može ni govora biti o drvenim kućama".

[245] Sekula Zečević, *Siromaštvo Jugoslavije. Predlog za uvođenje i organizaciju obavezne radne službe*, Beograd 1936,, 28. - Dobrovoljci su u početku dobijali povlastice za „prvi podvoz" pokretne imovine i 3-5.000 dinara zajma iz Kolonizacionog fonda.

[246] AJ, 96-14-51; Isto, fasc. 13, arh. jed. 49.

[247] ASANU, br. 13313/10, *Stevan Pavlović*, str. 2; SBNS, LXIX red. sast. 23. maj 1922, 90.

[248] Adam Pribićević, *Od gospodina do seljaka*, prir. Č. Višnjić, Zagreb 1996, 137-140. - „Naš seljak naučen je na više-manje ovakvu administraciju, ma gde živeo, kao i na proju i grah, na razdrte opanke i podrapane haljine". Radikal Toma Popović kaže za ruske geometre da „ne dodeljuju zemlju tamo gde treba nego kako im se plati" (SBNS, LXXV red. sast, 22. mart 1926, 363).

vanje kolonista nije vršeno po bilo kakvom kriteriju, već prema tome „gde u danome trenutku ima raspoloživih parcela za naseljavanje". Molilac koji je želeo naseljavanje, dakle, trebalo je da podnese molbu Agrarnom odeljenju Ministarstva poljoprivrede sa uverenjem opštinskog suda o vladanju i ponašanju molioca i zadruge za koju traži zemlju, imovnom stanju u mestu rođenja i stanovanja i rešenje nadležne vlasti da je „podanik naše države". Tako su naseljenici iz Metkovića morali, da bi dobili zemlju u Južnoj Srbiji, popuniti „tiskanicu", overe je kod vlasti, a potom i kod policijskih vlasti „vrhu dobrog ponašanja svoga i članova svoje porodice".[249]

Doseljenici su osim zemljišta i besplatnog prevoza dobijali od države i pravo na besplatnu građu za podizanje kuća i izradu poljoprivrednih alata. Pored toga, bili su oslobođeni svih poreskih obaveza prve tri godine, a omogućena im je i ispaša za stoku po seoskim i opštinskim utrinama. Pravo na bescarinski uvoz imali su naseljenici koji su dolazili „iz inostranstva", dok su svi kolonisti bili obavezni da sami obrađuju zemlju, otplaćuju dugove i učlanjuju se u agrarne zadruge. Prema N. Gaćeši, „vođeno je strogo računa da se domorocima ostavi potreban minimum za egzistenciju", a taj zakonski minimum se razlikovao od okruga do okruga (u Kosovskom okrugu iznosio je 8,1 ha, Zvečanskom 7,7 ha, Metohijskom 8,1 ha, Skopskom 6,2 ha, Kumanovskom 7,2 ha, Tikveškom 13,7 ha, Bregalničkom 8,7 ha i u Bitoljskom okrugu 7,3 ha). Prema njegovim podacima naseljeni Srbi i Crnogorci su podigli 330 naselja i zaseoka sa 12.689 kuća, 46 škola i 32 crkve. On takođe kaže da su kolonisti iskopali 248 bunara, 5 vodovoda, 73 km kanala za navodnjavanje 50.000 ha zemlje, 68 km kanala za odvodnjavanje, izgradili 20 km nasipa i isušili 13.478 ha močvarnog zemljišta.[250] Državna statistika beleži da je do 1929. godine kroz proces kolonizacije podignuto 5.745 kuća i naseljeno 8.219 porodica,[251] dok je Janko Vukićević pisao kako su do 1936. godine kolonisti sagradili oko 8.000 kuća.[252]

ORGANIZACIJA ZDRAVSTVENE SLUŽBE

Osnove jugoslovenskog socijalnog zakonodavstva postavljene su zakonima o inspekciji rada (1921), zaštiti radnika (1922), osiguranju radnika (1922), penzionom osiguranju službenika (1922) i Uredbom o organizaciji posredovanja rada i pomoći nezaposlenim radnicima (1927).[253] Od 1922. do kraja 1924. zdravstveno osiguranje na području Južne Srbije sprovodio je Okružni ured u Beogradu preko svojih ekspozitura u Skoplju, Bitolju, Velesu, Kumanovu i Prištini. Počev od 1. januara 1925. ekspozitura u Skoplju je funkcionisala kao „samostalni Okružni ured" sa teritorijom koja je kasnije ušla u sastav tri banovine (Vardarske, Zetske i Mo-

[249] AJ, 74-51-72, listovi 238 i 217; S. Zečević, *Siromaštvo Jugoslavije,* 28-29.
[250] N. L. Gaćeša, n. d. 113-115.
[251] Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932, 452-453.
[252] Janko Vukićević, *Poljoprivreda u Južnoj Srbiji*, Južna Srbija, ured. Bogoljub Krejčik, Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937, 130.
[253] Milan Glaser, *Kratak pregled socijalnog osiguranja u Kraljevini Jugoslaviji*, Radnička zaštita, br. 6-7/1935, 235.

ravske), mada je glavno područje Ureda bila Vardarska banovina (na severu do Ristovca), Zetska do Berana sa Novim Pazarom i tri kosovska sreza (vučitrnski, labski i drenički).[254] Prema istom izvoru, glavni kadar tamošnjih osiguranika činili su zanatlije i sezonski radnici. Krajem 1928. godine najviše osiguranika bilo je u Skoplju (8.244), K. Mitrovici (2.270) i Bitolju (1.769), pri čemu treba naglasiti da poslodavci nisu prijavljivali prave zarade radnika, kako bi izdvajali manje prinose za njihovo osiguranje:

Brojno stanje osiguranika na području OUZOR Skoplje

godina	muških članova	ženskih članova	ukupno osiguranika
1925.	9.812	1.495	11.307
1926.	13.320	2.043	15.363
1927.	12.340	1.482	13.822
1928.	18.653	2.425	21.078

Dušan Glumac, *Socijalno osiguranje u Južnoj Srbiji*, JSA, 145.

Restriktivna zdravstvena i socijalna politika nalagala je da se radnici šalju u banje i lečilišta samo u izuzetnim slučajevima. Poseban status imali su sanatorijumi za tuberkulozu „Klenovnik" i „Brestovac" kod kojih je rok za hospitalizaciju bio 26 nedelja.[255] Krajem 20-ih godina skopski osiguranici bili su najčešći gosti Vranjske i Ribarske banje.[256] Za posetioce lečilišta-osiguranike, pri povratku vozom važio je popust od 50% redovne cene, a ukoliko bi se desetodnevni boravak padao u mesece oktobar, novembar, mart, april ili maj, popust bi iznosio 75%. Besplatan povratak uživali su osiguranici koji su koristili banjsko lečenje tokom decembra, januara ili februara. Na području Južne Srbije, tj. većeg dela Vardarske banovine, predviđene banjske stanice bile su Đevđelija (Negoračka Banja), Kočane (Kočanska Banja), Prilep (Kruševo), Skoplje (Katlanovska Banja) i Štip (Štipska Banja), a od „jezerskih stanica" u Makedoniji su funkcionisali Ohrid za Ohridsko jezero i Strumica za Dojransko. Ustanovljavanjem 10 oblasti inspekcija rada, Kosovska, Skopska, Bregalnička i Bitoljska oblast našle su se u nadležnosti VIII oblasti sa sedištem u Nišu.[257]

Organizacija lekarske službe razvijala se veoma sporo, što se može primetiti na osnovu podataka iz 1926. godine kada je u Skoplju (tj. na području skopske direkcije OUZOR) bilo 7 ambulanti sa 22 prostorije koje je opsluživalo 11 lekara, a 19 je radilo u sopstvenim ordinacijama. Koliko je napredak bio zanemarljiv pokazuje statistika drugih centara (Beograda, Zagreba, Dubrovnika, Niša, Tuzle) u

[254] *Okružni ured za osiguranje radnika u Skoplju 1935*. Godišnji izveštaji Uprave, Skoplje 1936, 1.

[255] *Okružnica Središnjeg ureda za osiguranje radnika u Zagrebu*, Radnička zaštita, XIV, br. 5, Zagreb 1932, 262. - Prema rasporedu za popunjavanje kreveta u banjskim ustanovama, Skoplje je imalo mogućnost korišćenja 38 kreveta u letnjoj i 29 u zimskoj sezoni. Od sanatorijuma i banjskih lečilišta skopski osiguranici imali su pravo na 8 kreveta u Klenovniku, 6 u Brestovcu, 16 u Kasindolu leti i 7 zimi, 6 na Stražilovu i 2 u Vrnjačkoj Banji. Zanimljivo je da Skoplje nije imalo pravo da svoje osiguranike šalje na Palić, Rab i u Laško.

[256] Č. Mihailović, D. Radić, *Naše banje i njihov socijalno-nacionalni značaj*, Jugoslovenski socijalni almanah, Zagreb-Beograd-Ljubljana 1930 (dalje: JSA), 78.

[257] *Okružnica SUZOR u predmetu povlaštene vožnje posetiocima morskih kupališta i lekovitih banja*, br. 7475/1932, Radnička zaštita, god. XIV, br. 3, 147-149; Službene novine Kraljevine SHS, br. 218, 2. oktobar 1922, 1.

kojima se u periodu 1926-1936. godine broj ambulanti i lekarskog osoblja gotovo udvostručio. Tako su krajem 1936. godine u Jugoslaviji postojala 973 lekarska reona sa 1.379 lekara, a radničko osiguranje je podizalo svoje ambulante ne bi li u većoj meri zamenilo privatne ordinacije. U tom periodu na teritoriji OUZOR Skoplje postojalo je i dalje 7 ambulanti sa 28 ambulantnih prostorija u kojima je radilo 28 lekara, dok je 31 lekar radio u sopstvenoj ordinaciji. Inače, u Kraljevini SHS je krajem 1925. godine bilo oko 1.500 državnih lekara, 1.000 bolničkih i 500 samoupravnih lekara (okružnih, sreskih i opštinskih). Nešto više lekara radilo je pri vojsci: 172 aktivna sanitetska oficira, 127 kontraktualnih vojnih lekara, 27 honorarnih, 970 rezervnih sanitetskih oficira i 1.850 građanskih lekara bez čina u vojsci (dakle, ukupno 3.146 vojnih lekara).[258] U celoj Kraljevini SHS jedna bolnica je dolazila na 72.220 osoba, jedna apoteka na 18.570 stanovnika, jedna škola na 2.830 ljudi, ali zato, na svakih 325 osoba po jedna krčma![259]

Uredbom o ustrojstvu oblasnih sanitetskih uprava u Srbiji i Crnoj Gori od 27. juna 1921. Skoplje je postalo jedno od pet oblasnih sedišta. Zadaci skopske sanitetske oblasne uprave bili su „da se u masi narodnoj istražuju, suzbijaju i leče, sem akutnih, naročito hronične zarazne i zapuštene bolesti", a što je zanimljivo, cilj je bio i „da se stane na put nadrilekarstvu, nadriapotekarstvu i bespravnom lečenju u opšte". Oblasnom sanitetskom upravom rukovodio je inspektor koji je godišnje izveštavao Ministarstvo narodnog zdravlja o prilikama u svom reonu. Uvedene su i okružne sanitetske uprave, kao i sreske. Međutim, Ministarstvo narodnog zdravlja je 29. februara 1924. odlučilo da se umesto oblasnih sanitetskih uprava i zdravstvenih odseka postave inspektori u 10 gradova Kraljevine SHS. U nadležnost inspektora u Skoplju spadale su sve sanitetske uprave na teritoriji kosovske, skopske, bregalničke i bitoljske oblasti. Od pomoćnog osoblja inspektor u Skoplju imao je na raspolaganju jednog lekara, honorarnog računovođu, činovnika, zvaničnika i dva služitelja.[260]

Tendencija grupisanja svih higijenskih ustanova u zajedničku zgradu bila je aktuelna i u Južnoj Srbiji. Tzv. *domovi narodnog zdravlja* nicali su u početku mahom po Vojvodini (Novom Sadu i Somboru), ali su ubrzo ustanovljeni i u Pećи, Bitolju, Novom Pazaru i Štipu. Po selima Južne Srbije osnovano je najviše „seoskih zdravstvenih stanica" (oko 20) u kojima je obično radila jedna školovana „nudilja" ili dezinfektor. Nudilja (ili „bolničara") je morala imati pored osnovne i praktične spreme i položeni ispit u trogodišnjoj školi za nudilje (u koju su primane devojke sa 4 razreda gimnazije). Postojale su i tzv. nudilje-posetilje koje su brinule o zdravlju odojčadi, đaka i radnika, radeći na suzbijanju tuberkuloze i drugih „socijalnih bolesti".[261] Seoske stanice su bile snabdevene naročitim kupatilom, dezinfekcionim aparatom, malom bibliotekom, ambulantom za lekarske preglede i ure-

---

[258] *Radnička zaštita - 15 god. SUZOR 1922-1937*, RZ, br. 8-9, Zagreb 1938, 551; *Narodna enciklopedija SHS*, II, 548.

[259] Ljubomir St. Kosier, *Socijalno stanje i socijalni rad u Jugoslaviji*, JSA, 6. - „Zar nije ovo najlepša statistika iz oblasti naše socijalne politike: Jugoslavija sa 180 bolnica, 700 apoteka, 4.600 škola, 40.000 krčmi i 100.000 kazanica...!"

[260] AJ, Fond Ministarstva vera Kraljevine Jugoslavije (69), fasc. 160, arh. jed. 245; Službene novine Kraljevine SHS, br. 163, 1921, 2-3.

[261] St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, Zagreb, s. a, 225.

đajima za uzimanje zaraznog materijala.[262] Svi srezovi i gradovi morali su na svakih 30.000 stanovnika iz svog budžeta postaviti po jednog dezinfektora. Tako su 1928. godine formirane „dezinfekcione kolone" koje su se bavile prevencijom i suzbijanjem zaraznih bolesti, kućnim posećivanjem obolelih od tuberkuloze, periodičnim obilaskom škola, bolnica, hotela i drugih javnih ustanova. U tom duhu su se od 1928. u Skoplju održavali jednogodišnji kursevi za dezinfektore.[263]

Ministarstvo je pomagalo i „domaćičke škole" koje su propagirale higijenski život i navike. Avgusta 1919. u Kavadaru je otvoren kurs za devojke od 14-18 godina starosti kojim je rukovodio fizikus Tikveškog okruga dr Jan Nehaski uz asistenciju sestre američkog Crvenog krsta. Predavanja su obuhvatala razne praktične savete: od „higijene zdravog i bolesnog čoveka", do „prve pomoći u slučaju naglog razboljenja i nege bolesnika". Kurs je pohađalo 55 devojaka, a sedmično su organizovana 3-4 časa. Isti kurs je otvoren i u Negotinu na Vardaru gde je 2 nedeljna časa posećivalo 38 devojaka.[264] Osnivanjem prvih zdravstvenih zadruga (1922) učinjen je pokušaj da se prodajom medicinskih predmeta i aparata kod članova zadruga stvore materijalne predispozicije za „preobražaj zdravstvenog života" srpske patrijarhalne i konzervativne sredine (organizovanje domaćičkih i nudiljskih škola, izgradnja kupatila, bunara, bolničkih objekata i sl.).[265]

Deo socijalnog programa države predstavljale su ustanove Državne zaštite dece i mladeži kojima je kroz budžet bilo namenjeno 12,5 miliona dinara (za pomoć ratnoj siročadi i „nevoljnoj deci"). Ove institucije bile su nadležne za osnivanje i održavanje dečijih domova, mesnih dečijih stanica i naseobina.[266] Oblasne *Državne zaštite* imale su strogu činovničku hijerarhiju. U njihovim ekspoziturama po Južnoj Srbiji kao pisari su upošljavani bivši arhivari, inspektori rada, vojvode i bivši učitelji (u Kumanovu), ali su angažovani i kvalifikovani pisari (u Bitolju). Tako je sekretar Okružne zaštite za Kumanovo bio čuveni četnički vojvoda Jovan Dovezenski koji je 12. novembra 1921. u ime *Zaštite* priložio novac za ratnu siročad.[267] Državni dečiji domovi na teritoriji Južne Srbije postojali su u Prizrenu, Bitolju i Skoplju.[268]

Za izučavanje i suzbijanje malarije u Južnoj Srbiji bio je zadužen *Institut za tropske bolesti* u Skoplju (tadašnjoj javnosti poznatiji kao Malarični institut) koji je država počela da gradi 1922. godine.[269] Prema opservacijama Britanskog po-

---

[262] „One (stanice - VJ) rade na zaštiti odojčadi i dece, savetuju matere o nezi, i ishrani odojčadi, bore se protiv tuberkuloze, veneričnih bolesti, malarije i drugih zala... Najviše ih ima u Južnoj Srbiji" (S. Miletić, SBNS, LXII red. sast. 9. mart 1926, 391).

[263] *Pravilnik o dezinfektorskoj službi*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 35, 15. februar 1928, 1-2.

[264] AJ, Fond Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja (39), fasc. 3, arh. jed. 5.

[265] Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1925, 211-212.

[266] *Državna zaštita dece i mladeži: opis ustanova i kratka uputstva za saradnike*, MSP, sv. 4, Beograd 1919, 2-15.

[267] AJ, 74-55-76, listovi 359 i 360; Službene novine Kraljevine SHS, br. 170, 1921, 1.

[268] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924*, Beograd 1924, 208.

[269] Desanka Todorović, *Karakteristiki na stopanskite odnosi vo Makedonija od 1919 do 1922 god*, Glasnik INI, br. 1, Skopje 1974, 83. – Predračunska suma za podizanje Instituta iznosila je 1,6 miliona dinara, a ofertalna licitacija održana je 19. aprila 1922. u računskom odeljenju Ministarstva građevina. Marta 1923. započeta je izgradnja garaže Instituta vredne 78.870 dinara, a nešto kasnije i zgrade institutske električne centrale vredne 425.854 dinara. Krajem aprila 1923. održana je licitacija za izgradnju malarične bolnice, zgrade za administraciju i štale za eksperimente. Predviđeni radovi koštali su 4,7 miliona dinara (Službene novine Kraljevine SHS, br. 70, 29. mart 1922, 3; br. 67, 24. mart 1923, 2; br. 81, 13. april 1923, 3; br. 86, 19. april 1923, 3).

slanstva u Beogradu, interes države za otvaranje takve „dobro opremljene" institucije u Skoplju podstaknut je rezultatima do kojih je došla beogradska laboratorija za istraživanje tropskih bolesti, a koji su ukazivali na „zastrašujuću opasnost od malarije za celu zemlju". Institutu je 1926. godine dodeljeno 600.000 dinara za njegovo „izdržavanje, uređenje i delovanje", uz redukciju broja zvaničnika i službenika. Početkom 1927. bakteriološko odeljenje Zavoda imalo je 12 administrativnih činovnika, laboranata, sestara i dezinfektora. Ovu „blagodet i ponos" Južne Srbije posećivali su i strani medicinski stručnjaci koji su, zadivljeni viđenim prizorima, svrstavali Institut u sam vrh evropske medicine. Zavod se bavio i naučnim radom, pa je imao dva posebna odeljenja, za ispitivanje vode i životnih namirnica.[270] Dr Stanko Karaman je bio asistent pri Institutu gde je publikovao više naučnih studija iz oblasti infektivne medicine, dok je dr Rankov iz Tuzle vodio nekoliko akcija Instituta za meliorizaciju malaričnog zemljišta Skopskog Polja u koje su počeli stizati kolonisti. Rad Instituta inspirisao je francuskog naučnika Žaka Ansela da piše o „osvajanju Makedonije od srpskih lekara", a o rezultatima skopske ustanove emitovana je specijalna emisija na švajcarskom radiju. I Higijenska sekcija Lige naroda počela je slati lekare na stažiranje u Južnu Srbiju.[271]

Sličnim poslom bavile su se i bakteriološke stanice u Prizrenu i Bitolju kao i antimalarične stanice u Štipu i Strugi kojima su rukovodili dr Reginald Temer i dr Geza Alković.[272] Šef Malarične stanice u Štipu potpisao je 1925. godine ugovor o ustupanju dela crkvene porte sela Monaspitova (strumički srez) Ministarstvu narodnog zdravlja, radi podizanja zdravstvene stanice („koja besplatno pregleda, leči i vaspitava narod"). Tako je Ministarstvo vera ustupilo svoje zemljište na 35 godina Ministarstvu narodnog zdravlja (20 godina besplatno, a docnije uz godišnju kiriju).[273] Da je država ozbiljno shvatila problem malarije svedoči i suma od 1,5 miliona dinara koja je 1924. godine izdvojena za izgradnju Instituta za malariju u Strumici.[274]

Ministar narodnog zdravlja dr Slavko Miletić radio je na podizanju novih odeljenja bolnice u Skoplju „kako iz humanih, tako i iz nacionalnih razloga". U tu svrhu je u predlog budžeta za 1926/27. godinu uneta suma od preko 115 miliona dinara iz koje je trebalo finansirati izgradnju bolnica u Bitolju, Beranu, Đevđeliji i Skoplju, kao i dovršetak dečjeg paviljona skopske bolnice. Naknadno su izdvojena sredstva za upravne troškove u preševskoj bolnici, kao i milion dinara za izgradnju hirurško-ginekološkog paviljona u Skoplju. Tokom 1926. godine bilo je aktuelno i podizanje sanatorijuma za „grudobolne" u manastiru Sv. Prečista kraj Kičeva, čiji je glavni inicijator bio dr Slavko Miletić. Pošto je MNZ zahtevalo od manastira da u te svrhe ustupi nekoliko zgrada, projekat je bio stopiran, a načelna saglasnost pa-

---

[270] Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938,* knj. I (1921-1930), Zagreb-Beograd 1986, 269; SBNS, XXXIV red. sast. 3. feb. 1926, 250; XXX red. sast, 10. feb. 1927, 65; LXII, red. sast. 9. mart 1926, 407.

[271] M. Rankov, *Rad higijenskih ustanova na zdravstvenom podizanju naroda u Južnoj Srbiji*, Južna Srbija, ured. Bogoljub Krejčik, Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937, 137-139.

[272] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924*, Beograd 1924, 16.

[273] AJ, 69-160-245; St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, Zagreb 1926, 239; Đorđo Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 19-20.; SBNS, LXII red. sast. 9. mart 1926, 390.

[274] Službene novine Kraljevine SHS, br. 125, 3. jun 1924, 4.

trijarha je izostala.[275] Snabdevanje bolnica neophodnim materijalima i namirnicama obavljano je putem javnih licitacija koje su često morale biti ponavljane zbog slabog odziva licitanata.[276]

Država je putem naknadnih i vanrednih kredita pomagala adaptaciju postojećih bolničkih zgrada - tako je 1923. odobren kredit od svega 8 hiljada dinara za popravku bolnice u Velesu. U Narodnoj skupštini se moglo čuti da su do 1928. godine u Južnoj Srbiji podignute 62 higijenske stanice, da su Struga i Resen dobili zdravu pijaću vodu, a bitoljsko polje dosta arteških bunara.[277] M. Rankov kaže da je do 1934. godine na potezu od Sjenice do Đevđelije izgrađeno 78 vodovoda, pokrivena 42 izvora, izbušeno 38 arteških i 66 običnih bunara, izdato 15.000 m vodovodnih cevi kao pomoć, podignuto 64 kupatila, 89 pojila za stoku, 25 korita za pranje rublja i 135 objekata slične namene.[278]

*

Bitolj je još pre Prvog svetskog rata imao pet bolnica, da bi tokom 20-ih godina spao na jednu jedinu.[279] Okružna bolnica u Bitolju bila je zdravstveni centar čitave oblasti u kojoj je 1920. godine radilo 13 lekara sa godišnjim primanjima između 2.500 i 3.000 dinara. U Tikveškom okrugu radila su tri lekara (dva epidemičara i jedan okružni fizikus), jedan dezinfektor i pisar koji su mesečno primali po 1.000 (epidemičari), odnosno 80 dinara (dezinfektor). Do maja 1919. u Ohridskom okrugu postojao je samo jedan epidemijski lekar sa pomoćnikom, te je u ove krajeve naknadno poslat jedan češki honorarni lekar. Kosovski okrug imao je takođe ukazne lekare koje je imenovalo MNZ, dok su lekari Skopskog okruga bili izgleda najbolje plaćeni, što se može reći i za tamošnje pomoćno sanitetsko osoblje. U Bregalničkom okrugu radili su mahom ruski lekari, ali i doktori drugih nacija, dok su kao pomoćno (nekvalifikovano) osoblje radili uglavnom Srbi. I u Tetovskom okrugu etnički sastav stručnog i pomoćnog zdravstvenog osoblja bio je sličan.[280]

Prištinska građanska bolnica mesečno je hospitovala oko 40 pacijenata. Od 1921. do 1926. godine ova državna bolnica najviše je primala obolele od antraksa i skorbuta (među kojima se pominju i neki zatvorenici), premda ni broj pacijenata sa malignim oboljenjima nije bio zanemarljiv.[281] Namirnice su nabavljane putem javnih licitacija: za period maj-avgust 1924. prištinska Okružna bolnica se snabdela belim hlebom i drugim namirnicama (povrće, varivo, presno i kiselo mleko, jaja, pirinač, griz, fide, brašno za zaprašku, so, crni luk, šećer, čaj, peraći sapun, gas, go-

---

[275] AJ, 69-160-245; S. Miletić, SBNS, LXII red. sast. 9. mart 1926, 387; XXX red. sast. 10. feb. 1927, 61.

[276] Službene novine Kraljevine SHS, br. 195, 1921, 2. - Rešenjem ministra narodnog zdravlja od 11. 1. 1924. u Kavadaru je otvorena bolnica III reda (Isto, br. 23, 31. januar 1924, 1).

[277] SBNS, vanred. saz. za 1923, knj. I, Beograd 1923, 219-242. - Tom prilikom izdvojeno je milion dinara za građane Velesa postradale od poplave. - SBNS, XXXVII red. sast. 6. mart 1928, 299.

[278] M. Rankov, *Rad higijenskih ustanova*, 139-140.

[279] Vasilije Trbić, SBNS, LXII red. sast. 9. mart 1926, 407. - „Danas Bitolj ima takvu bolnicu, u koju ljudi sa strahom ulaze, jer je to jedna straćara..." Bitoljska bolnica dobila je tek krajem 1927. godine vlastitu perionicu i vodovod sa bunarom, vredne 156.702 dinara (Službene novine Kraljevine SHS, br. 185, 18. avgust 1927, 6).

[280] AJ, 39-3-5.

[281] AJ, 39-2-2. Prema izveštaju načelnika dr S. I. Stamenkovića od 4. decembra 1921; Isto, 39-2-3, Izveštaj Državne bolnice u Prištini od 22. decembra 1926. godine. - Slučajno ili ne, gotovo 100% obolelih od „prostrela" (antraksa) bili su Srbi iz sela gračaničkog sreza, dok je „Cancer ventriculi" bila najčešća dijagnoza obolelih Albanaca iz istog sreza. Skorbut je kosio i jedne i druge po svim srezovima prištinskog okruga.

veđe, teleće i jagnjeće meso, svinjska mast), a kupljeno je i 60 m^3 drva za ogrev.[282] U Prištini je postojala i *Bolnica američkih žena* u kojoj nije bilo ukaznog osoblja, jer je njome upravljalo Društvo američkih žena. U njoj su radile dve bolničarke, jedna kuvarica, dve „vešerke" i jedna služiteljka – sve su primale godišnje po skromnih 600 dinara. Pećka okružna bolnica hospitovala je u periodu 1923/26. godine pacijente obolele od antraksa, čira na želucu i dvanaestopalačnom crevu, ciroze jetre, nefritisa, skorbuta i pelagre. I Prizren je bio središte okruga, pa je u samoj varoši bila stacionirana okružna bolnica. Prema izveštaju o kretanju bolesti za period 1921/26. možemo zaključiti da je u tom kraju narod najviše bolovao od oboljenja tankog creva i čireva na želucu, a 1924. zabeleženo je nekoliko slučajeva teške bolesti antraks („crni prišt").[283]

U Okružnoj bolnici u Skoplju jula 1920. godine radilo je ukazno medicinsko osoblje, ali i honorarni lekari. Od „neukaznog" pomoćnog osoblja honorarno su bili zapošljeni bolničari, instrumentaristi, kočijaš i laborant. Njihove godišnje plate kretale su se u rasponu od 600 do 9.600 dinara. U skopskoj Okružnoj bolnici u periodu 1919/26. hospitalizovano je najviše pacijenata obolelih od endemskih oboljenja bubrega, čireva na želucu i dvanaestopalačnom crevu, karcinoma unutrašnjih organa, ciroze jetre, antraksa, crevnih bolesti, a 1925. godine u bolnici su ležali i pacijenti oboleli od pelagre.[284] Država je 1923. izdvojila 3,3 miliona dinara za izgradnju dečijeg paviljona bolnice u Skoplju, a 1. marta 1924. otvoreno je Odeljenje za uho, grlo i nos.[285] Tetovska okružna bolnica upošljavala je krajem 1920. jednog ekonoma, dve bolničarke i dva bolničara, služitelja, kuvaricu i jednog „spoljnog momka". I stanovništvo tetovskog okruga patilo je najviše od bubrežnih bolesti, ciroze jetre i čireva na želucu i dvanaestopalačnom crevu, a 1922. godine u bolnici je zabeležen jedan slučaj Bazedove bolesti - oboljenja štitne žlezde. Od 1924. godine u okrugu je porastao broj obolelih od antraksa i Bazedove bolesti, dok je 1925. u bolnici ležao pacijent sa pelagrom. Ništa kvalitetnije osoblje nije imala ni okružna bolnica u Štipu, gde je 1920. godine glavni „stručnjak" bila babica Magdalena Jakovljević. Pored nje, u štipskoj „bolnici" radili su ekonom, dve bolničarke i kuvarica. Bolesti karakteristične za bregalnički okrug bile su skorbut (1919/21), čir na želucu, ciroza jetre (1923/26) i kod starijih ljudi – više oblika nefritisa, tj. bubrežnih poremećaja. Zloglasni „crni prišt" kosio je ljude mlađih godina i omladinu u periodu 1923/25. godine. Prilepska sreska bolnica takođe je uredno izveštavala Ministarstvo zdravlja i socijalne politike o radu ustanove. Prema izveštaju od 27. oktobra 1927. primećujemo da je u periodu 1922/26. najviše pacijenata ležalo u bolnici sa čirevima, oboljenjima tankog creva i antraksom. Od 17. marta 1922. u Velesu je radila Državna bolnica III reda u kojoj su dominirali bubrežni bolesnici i oboleli od ciroze jetre, da bi od 1926. bolničke postelje zauzeli oboleli od antraksa.[286] U kumanovskom okrugu radilo je nekoliko okružnih i sre-

[282] Službene novine Kraljevine SHS, br. 58, 12. mart 1924, 3.
[283] AJ, 39-2-2.
[284] AJ, 39-2-2. - Učestala oboljenja od ciroze jetre ukazuju na drastičnu intoksikaciju stanovništva. Prema tadašnjim istraživanjima, u Kraljevini SHS se tokom 20-ih godina toliko alkoholnih pića popilo, da je na svakog stanovnika godišnje otpadalo po 14 litara čistog alkohola! (S. Z. Ivanić, n. d. 41).
[285] Službene novine Kraljevine SHS, br. 93, 27. april 1923, 4; br. 64, 19. mart 1924, 1.
[286] AJ, 39-2-2.

skih fizikusa, ali i honorarnih stranih i državnih lekara. Samo su dvojica lekara bili Srbi, dok su ostali bili mahom Rusi.[287] Prema istom izvoru, pri okružnim i sreskim fizikatima kumanovskog okruga pomoćno osoblje činila su svega tri čoveka (praktikant, služitelj i dezinfektor). Pregledna statistika iz 1924. godine pokazuje da su dužnosti upravnika južnosrbijanskih bolnica vršili uglavnom sreski lekari i okružni fizikusi.[288]

*

Javne građanske apoteke su otvarane putem konkursa na kojima su mogli učestvovati samo magistri farmacije koji nisu imali koncesije za apoteke. Svaka apoteka imala je svoj „rejon" koji je određivan komisijskim putem, pa je tako rejon bitoljske apoteke bila okolina „drvarske pijace", a prilepske severozapadni deo varoši.[289] Na Konferenciji glavnih lekara mesnih organa SUZOR (25-27. septembra 1932) izloženo je stanje potrošnje lekova svih mesnih organa za nekoliko poslednjih godina. Prema toj statistici, Skoplje je 1927. godine potrošilo 17% „propisanog prinosa za lekove", 1928 - 14,8% i 1929. godine 14,2%. Prilikom komisijskog pregleda recepata koje su izdavali skopski lekari utvrđene su velike zloupotrebe: prepisivani su isključivo najskuplji lekovi, a mahinacije su zabeležene i u samim apotekama.[290]

Preduzimljivi trgovci juga veoma brzo su procenili da je apotekarstvo unosan posao. Već 1924. godine u Južnoj Srbiji je radilo 39 privatnih apoteka i dve koje su otvorene pri opštinskim sudovima u Debru i Gostivaru. U Skoplju je postojalo 10 privatnih apoteka, Bitolju 5, Velesu 3, u Tetovu, Kumanovu, Prilepu i Prištini po dve, a u ostalim mestima po jedna apoteka.[291] Otkrivanje i sprečavanje ilegalne trgovine lekovima bilo je u opisu poslova žandarmerije![292]

Apotekarska mirnodopska služba pri vojsci vršila je nabavku, izradu i čuvanje sanitetskog materijala, snabdevanje vojske, obavljanje apotekarskih i hemijskih poslova, ispitivanje životnih namirnica i sl. Vojno-apotekarske ustanove bile su Glavno sanitetsko slagalište, zatim sanitetska slagališta armijskih i divizijskih oblasti, stalnih vojnih bolnica, kao i hemijske laboratorije pri vojnim bolnicama. U svakoj armijskoj oblasti radio je viši apotekarski oficir koji je ujedno bio i referent načelnika saniteta armijske oblasti. Apoteka vojne bolnice u Skoplju snabdevala je celu Treću armijsku oblast, a njena zgrada se sastojala iz nekoliko odeljenja, shodno službenim pravilima vojske.[293]

---

[287] AJ, 39-3-5.

[288] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924*, Beograd 1924, 17.

[289] *Stečaj za otvaranje novih apoteka*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 101, 5. maj 1924, 6.

[290] Radnička zaštita, br. 12, Zagreb, 1. decembar 1932, 693.

[291] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924*, Beograd 1924, 24-25.

[292] *Privremena pravila za vršenje žandarmerijske službe*, I deo, Zagreb 1920, 29.

[293] *Apotekarska služba u miru i ratu*, MVM, Beograd 1924, 7-19. - Apoteka se sastojala iz predsoblja u kome su vojnici čekali lekove, „oficine" - sobe sa policama za sudove i radnim stolovima, laboratorije sa aparatima za sterilizaciju i destilaciju, magacina sa rafovima, podruma, sobe za pranje sudova i pribora i tavana na kome su čuvani droga i staklarija. Osoblje apoteke bilo je dužno da nosi čiste bele ogrtače.

PROSVETNE I KULTURNE USTANOVE DRŽAVE

Pitanje prosvetne politike Kraljevine SHS bilo je regulisano 16. članom Vidovdanskog ustava prema kome su nauka i umetnost bile slobodne i uživale zaštitu i potporu države. Nastava je bila državna i počivala je na zajedničkoj osnovi „prilagođavajući se sredini kojoj se namenjuje", a sve škole su morale davati moralno vaspitanje „i razvijati državljansku svest u duhu narodnoga jedinstva i verske trpeljivosti". Osnovna nastava bila je državna, opšta i obavezna, dok se verska nastava izvodila zasebno po veroispovestima („po želji roditelja, odnosno staralaca"), u skladu sa njihovim verskim načelima. Državna nastava bila je besplatna („bez upisnine, školarine i drugih taksa") i pod punim nadzorom države koja se obavezala da će pomagati „rad na narodnom prosvećivanju". Za nacionalne manjine bila je predviđena osnovna nastava na maternjem jeziku „pod pogodbama koje će propisati zakonu".[294]

Celokupan proces prosvetno-kulturne politike sprovodilo je Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS. Program rada na narodnom prosvećivanju vršen je preko školskog sistema, ali i putem odbora za narodno prosvećivanje (središnji, oblasni, sreski i mesni). Članovi ovih odbora bili su iz prosvetne struke, „a potom predstavnici državnih nadleštava i kulturno-prosvetnih ustanova po položaju, i po nekoliko građana po izboru". Odbori su radili na širenju pismenosti, „suzbijanju rđavih navika, zabluda i predrasuda", na organizovanju tečajeva, predavanja za narod, narodnih knjižnica i čitaonica, sokolskih, streljačkih, pevačkih društava i dr.[295] Ustanova Glavnog prosvetnog saveta (1880) nastavila je svoj rad i posle 1918. godine prema zakonskim odredbama koje su važile u Kraljevini Srbiji.

Narodne (osnovne) škole

Imajući u vidu da je u Kraljevini SHS egzistiralo više različitih prosvetnopravnih područja, provizorno stanje u školskoj politici države bilo je delimično razumljivo. Na teritoriji Srbije (samim tim i Južne Srbije) radilo se po Zakonu o narodnim školama iz 1904. sa izmenama i dopunama od 23. jula 1919. godine, sve do 5. decembra 1929. kada je stupio na snagu Zakon o narodnim školama.[296] Sve osnovne škole u pokrajini bile su četvororazredne. Najveći deo Južne Srbije organizovan je kao jedinstvena *Vardarska prosvetna oblast* sastavljena od pet prosvetnih okruga (skopski, kumanovski, bregalnički, tikveški i tetovski) koji su se opet delili na školske srezove. Do normalizacije osnovne nastave došlo je školske 1922/23, a naročito sledeće godine, do kada je izvršena restauracija većeg broja škola. Tokom prvog polugođa 1922/23. u Makedoniji je radilo 130 škola (sa 143 odeljenja) i 49 poludnevnih škola (sa 94 odeljenja) koje su imale tu formu usled nedostatka

[294] Nedeljko Divac, *Naša prosvetna politika*, Socijalna misao, br. 3, Zagreb 1928, 28.

[295] V. T. Simić, *Narodno prosvećivanje*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 410-411; Službene novine Kraljevine SHS, br. 175, 9. avgust 1921.

[296] Lj. Dimić, *Kulturna politika*, II, 117, 123; M. Grol, *Prosveta, školstvo i nauka*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 386.

prosvetnog kadra. Zbog nepostojanja adekvatnih zgrada 8 škola sa 57 odeljenja uopšte nije ni radilo, a prema ondašnjim kriterijima, smatralo se da je školskim sistemom obuhvaćeno oko 50% naraštaja.[297] Drastičan porast broja osnovnih škola bio je evidentan već u 1926. godini (986 škola i 2.240 nastavnika):

Osnovne i produžne škole sa zabavištima u oblastima Južne Srbije 1926/27.

	bitoljska	bregalnička	kosovska	raška	skopska
zabavišta	13	2	-	-	5
osnovne	336	78	175	129	268
produžne	4	4	-	-	1
nastavnika	670	195	388	330	657

Pavle Fere, *Naše osnovno školstvo*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 391.

U memorandumu jugoslovenske vlade upućenom Društvu naroda (1929) kaže se da je te godine u Južnoj Srbiji postojala 1.401 osnovna škola sa 2.809 razreda, od kojih su 261 školu pohađala albanska deca (18,6%).[298] Prema Lj. Dimiću „nacionalno vaspitanje i zagrejanost za 'narodni' ideal trebalo je da budu osnovni produkti narodne škole na jugu".[299] Otuda ne čudi situacija da 1924. godine načelnik Odeljenja javne bezbednosti „sugeriše" ministru Dvora na koji način treba realizovati kredite Ministarstva prosvete za „potporu podizanja škola u J. Srbiji". U pismu od 27. novembra 1924. Živojin Lazić predlaže izgradnju školskih zgrada u pograničnim krajevima (kočanski, strumički, carevoselski), kao i jedne velike sale u Radovištu koja bi poslužila za sokolske vežbe, koncerte i predavanja („za sprovođenje nacionalne i kulturne propagande", kako kaže Lazić).[300]

I pored toga, u Južnoj Srbiji je funkcionisalo više desetina osnovnih škola u kojima je deo nastave (veronauka) izvođen na jezicima manjina, dok je ostatak nastave obavljan na državnom jeziku. Pored dve jevrejske škole (Skoplje i Bitolj), u Južnoj Srbiji je radilo 90 osnovnih škola u kojima je turski jezik bio nastavni.[301] Prema tvrdnjama zvaničnih organa, tokom perioda 1919-1929. u pokrajini je izgrađeno 487 školskih zgrada, od kojih je 105 zgrada bilo u mestima sa većinskim albanskim stanovništvom (21,7%).[302] Važeće uverenje da su škole i učitelji „jedino moćno sredstvo da se narod pridobije" nije se odnosilo na stariji naraštaj vaspitavan u bugarskom duhu („on se može samo silom držati i naterati da poštuje zakone").[303]

---

[297] I. Katardžijev, *Vreme na zreenje*, 1, 76-78.

[298] Memorandum jugoslovenske vlade od 21.VIII 1929. *Položaj albanskog stanovništva u Kraljevini SHS*: Public Record Office, Foreign Office, FO, 371/13711, 146292, cit. prema: B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1998, 237.

[299] Lj. Dimić, *Kulturna politika*, II, 94.

[300] AJ, 74-52-73, Pismo načelnika Javne bezbednosti MUD Ž. Lazića ministru Dvora od 1924.

[301] A. B. *Ostale manjine*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, II deo, Beograd 1929, 740. – U bregalničkoj oblasti radilo je 5 turskih škola, bitoljskoj 13, kosovskoj 18, skopskoj 52, dok u raškoj oblasti nije bilo osnovnih škola sa nastavnim turskim jezikom. U krajevima sa većinskim albanskim stanovništvom otvarane su škole na turskom, a ne na albanskom jeziku! Đaci turske narodnosti činili su 12% školske populacije u pokrajini, dok je broj turskih nastavnika u osnovnim školama Južne Srbije iznosio tek 6,4%. – AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, prilog br. 1 (1926. godina).

[302] B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji,* 237.

[303] AJ, 14-179-664, Izveštaj načelnika Tikveškog okruga od aprila 1921.

Državne osnovne škole finansirale su najvećim delom opštine preko opštinskih sudova. Za sporadične slučajeve njihove „nemarljivosti" školski nadzornik je imao punu pomoć policije, a iz skopskog školskog sreza potekao je predlog da se uz porez naplaćuje i školski prirez, „pa svakoga meseca da se isplaćuje školi na kasi sreske finansiske uprave". Postojala je i ideja da oblasne skupštine zaključuju zajmove iz kojih bi se finansirala izgradnja škola.[304] Za sedam skopskih škola bilo je 1920. godine predviđeno 180 hiljada dinara, od čega im je isplaćeno svega 16%. U seoskim školama situacija je bila još nepovoljnija.[305] Zato su državne subvencije imale presudan značaj: za izdržavanje osnovnih škola u Zetskoj oblasti država je godišnje izdvajala preko 22 miliona dinara od čega je 6 miliona namenjeno školama „koje pohađaju albanska deca" (27,7%); ukupan rashod za Kosovsku oblast iznosio je 8,5 miliona od čega 3,8 za „albanske" škole (44,6%).[306] Prema podacima Ministarstva građevina o sredstvima gradskih opština koja su 1919-1931. izdvajana za izgradnju novih školskih zgrada, može se primetiti da su dve zgrade u Skoplju koštale 5,5 miliona dinara, osam školskih zgrada u Kumanovu 2,7 miliona, tri zgrade u Bitolju 1,2 miliona, jedna u Velesu 820 hiljada, jedna u Đevđeliji 321 hiljadu, tri zgrade u Debru 173 hiljade dinara, dok za nove školske zgrade u Gnjilanu, Gostivaru i Prištini nije izdvojen nijedan dinar![307]

Inicijativa za otvaranje novih škola bila je u rukama političkih predstavnika opština i školskih nadzornika. Ovi drugi su imali obavezu da „ubeđuju" seljake u opravdanost otvaranja škola, a pošto bi to uspeli, morali su zvaničan zahtev opštinskih, tj. seoskih zborova proslediti okružnom školskom odboru koji je na osnovu toga donosio izvršnu odluku. Određivanje privremene školske zgrade vršilo je Ministarstvo prosvete posredstvom naročite komisije čije su putne troškove snosili podnosioci molbe, tj. zainteresovani meštani. Isto ministarstvo odobravalo je i zidanje novih školskih zgrada, na predloge nadzornika i komisije iz najbliže građevinske direkcije. Prikupljeni novac za zidanje novih škola morao se „predavati na čuvanje i priplod samo kod Hipotekarne banke u Beogradu", a u slučajevima kada se škola zidala od prireza izrazito siromašnih građana, poreskim i prosvetnim organima je poručeno „potrebnu sumu razgoditi na više godina" kako se stanovništvo ne bi odjednom suviše opteretilo. Izbor mesta za školsku zgradu vršila je kombinovana komisija koja je morala saslušati predloge svih građana dotične opštine. Ukoliko je odabrana parcela bila privatna, pristupalo se propisima Zakona o eksproprijaciji.[308]

Država je imala problema i sa crkvenim vlastima. Naime, u vreme turske uprave postojalo je administrativno i imovinsko jedinstvo crkve i škola, pa je po oslobođenju trebalo izvršiti pravednu raspodelu imanja. U skopskom srezu je dolazilo do spornih situacija - da „crkveni tutori" uz pomoć policije po zimskom vre-

---

[304] AJ, 66-1859-1874, Izveštaj o stanju škola u školskom skopskom srezu 1926/7. od 1. 3. 1927.

[305] AJ, 66-1856-1871, Spisak osnovnih škola u gradu Skoplju kojima nije isplaćena do danas sva suma predviđena školskim budžetom za 1920. godinu (23. februar 1921).

[306] B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji*, 237.

[307] *Pregled izvršenih tehničkih radova kod gradskih opština u toku od 1919-1931*, Beograd 1934, s. p.

[308] *Naredba i uputstva za izvršavanje propisa o obrazovanju, spajanju i razdvajanju školskih opština, o otvaranju i zatvaranju škola i podizanju novih školskih zgrada*, Beograd 1924, 7-18.

menu zatvaraju škole i „teraju učitelje sa sitnom decom iz stanova" (npr. u selu Gluvu februara 1927).[309]

Školski odbori su na svojim sednicama pripremali školske račune za pregled i odobrenje, sastavljali budžet, izricali kazne đačkim roditeljima za „neupućivanje svoje dece u školu", donosili odluke o opravci školskih zgrada, nabavci ogreva i sl. Upravitelji su različito shvatali svoje obaveze - „neki sa voljom i oduševljenjem, a neki su samo otaljavali i ovlaš se zauzimali da sva upisana deca dođu u školu". Upravnici su vodili „upisnice", zapisnike sa odborskih sednica, spiskove knjiga, inventar stvari i „celokupnu školsku prepisku". Školski nadzornik za skopski srez žalio se 1927. da su mu dodeljena materijalna sredstva „skučena", te da se usled toga zadužuje i „gubi volju za rad". Po izvršenim revizijama školski nadzornik je obično krajem godine sazivao učiteljsko veće („sviju učitelja i učiteljica sreza skopskog") na kome je iznosio svoje zamerke različite prirode („kazne đaka, čistoća, red i ne čuvanje ugleda učiteljskog"). Učiteljima je skretana pažnja da više vremena posvete „nacionalnom vaspitanju dece", osnivanju horova, društava trezvene mladeži, streljačkih družina, sokolskih organizacija i sl.[310]

Srednje škole

Posle 1918. godine i srednje škole u Kraljevini SHS nastavljaju da rade po različitim školskim zakonima i nastavnim planovima. Srpski *Zakon o srednjim školama* (1898, 1912) predviđao je tri tipa srednjih škola (klasičnu i realnu gimnaziju, kao i realku), mada je realka bila najrasprostranjenija. Organizacija srednjih škola u Kraljevini SHS skoro je potpuno odgovarala tipu realnih škola u Srbiji, iako je *Zakon o srednjim školama* donet tek 1929. godine. Uredbama i raspisima prevazilažen je nedostatak adekvatnog školskog zakonodavstva, pa je 1925. sačinjen potpuni nastavni plan za 4 niža razreda srednjih škola, u kojima je gotovo trećina časova otpadala na nacionalnu grupu predmeta. Dve godine kasnije donet je nastavni plan i program za više razrede srednjih škola, klasičnu gimnaziju i realku. Prve posleratne školske godine u Kraljevini SHS je sa radom otpočelo 120 srednjih škola, da bi ih 1926/27. bilo 206.[311] Prema „prostranstvu pokrajina" i njihovom broju stanovnika, jedna srednja škola je u Južnoj Srbiji dolazila na površinu od 2.178 km^2 i 75.288 stanovnika, a 1921/22. godine u pokrajini je postojalo 18 srednjih škola.[312]

---

[309] AJ, 66-1859-1874, Izveštaj o stanju škola u školskom skopskom srezu 1926/7. od 1. 3. 1927. - Školski nadzornik je izvršio obilazak zgrade u kojoj je stanovao učitelj i utvrdio da je u sasvim ispravnom stanju. Od meštana i upravnika škole je doznao da je „tutor" svojevremeno radio kao školski blagajnik i da je zbog finansijskih malverzacija izbačen iz školskog stana: „Na ovaj način", kaže nadzornik, „škole su izgubile svoja imanja te danas samo dračevska škola ima svoje sa godišnjim prihodom od 2.000 din. Izdao sam i naređenje da škole ubaštine imanja, koje ih imaju".

[310] AJ, 66-1859-1874, Tromesečni izveštaj (sept-nov) nar. osn. škola sreza skopskog za 1928/9.

[311] Lj. Dimić, *Kulturna politika*, knj. II, 152-154, 158-161.

[312] *Godišnjak srednjih škola Kraljevine SHS za školsku 1921-1922. godinu* (sredio Milan K. Petković, inspektor Ministarstva prosvete), Beograd 1923, 4-5.

Prema nacrtu Zakona o srednjim školama (1923) zadatak srednje škole bio je da „svestrano razvija sposobnosti učenika, da im da nacionalno i više opšte obrazovanje i da ih spremi za dalji rad na univerzitetu ili u visokim školama". Postojale su potpune (8 razreda) i nepotpune srednje škole (sa 4 razreda). Prva četiri razreda srednje škole činila su niži, a druga četiri viši tečaj. U nižem tečaju nastavna osnova bila je ista za sve učenike, dok se viši tečaj delio na realno-gimnazijski, realni i gimnazijski. Za otvaranje srednjih škola, ili pretvaranje nepotpunih u potpune, bilo je potrebno postojanje nekoliko preduslova: dovoljan broj učenika i nastavnika, propisna školska zgrada sa nameštajem i sredstvima i „budžetska mogućnost". Potpuna srednja škola pretvarana je u nepotpunu ako bi na kraju tri uzastopne godine broj đaka bio ispod 150 u sva četiri razreda. Svaka državna srednja škola imala je svoju školsku oblast (teritorijalno područje). Pri otvaranju škole opština je bila dužna da ustupi zemljište i nastavničke stanove, a na njen teret padala je i izgradnja zgrade („država može dati pomoć za podizanje i prepravljanje školskih zgrada, a u siromašnim krajevima može ih i sama podizati"). Svaka državna srednja škola morala je imati po dve knjižnice: nastavničku i za učenike. Oblasne, sreske i gradske srednje škole otvarane su u krajevima koji su sami snosili sve troškove školovanja. O vrednosti svedočanstava ovih srednjih škola odlučivao je ministar prosvete, a Ministarski savet je mogao odobriti zainteresovanim državljanima SHS i otvaranje privatne srednje škole „ako budu u mogućnosti da tu školu održavaju i da nastavnicima obezbede platu i penziju u onom iznosu, u kome ih imaju i nastavnici državnih srednjih škola". Ove škole radile su po istom nastavnom planu kao i državne škole, uz izuzetke koje je mogao odobriti ministar prosvete.[313]

Državni kriteriji politike stipendiranja određenog broja učenika nisu nailazili na razumevanje u opozicionim krugovima. Vladalo je uverenje da se i u tom segmentu država vodi naročitim obzirima, pa je često navođen primer kako je na insistiranje Žike Lazića u red državnih pitomica 1925. uvršćena i Marina Čauleva (kćer delatnika VMRO Petra Čauleva).[314]

Teškoće u srednjem obrazovanju uvećane su „naglim i bezobzirnim otvaranjem novih srednjih škola, uprkos oskudici kvalifikovanih nastavnika, zgrada i učila". Efekat je bio, prema Milanu Grolu, slabiji uspeh kao i „demoralizacija" srednjih škola, „sniženje ugleda i položaja" koji je nekada imala: „Taj položaj teško je bilo održati i unutra u školi i van nje sa profesorskim kolegijima u kojima je jedna trećina imala tu titulu, a dve trećine bile improvizovane od nesvršenih slušalaca filozofije, ruskih izbeglica koji su bez znanja jezika predavali i nacionalne predmete, ili školovanih ljudi raznih zanimanja koji su honorarno uvlačeni u školu da popune ove ili one časove".[315] Posle oslobođenja država je osnivala nove srednje škole, ali i pretvarala dotadašnje nepotpune u pune gimnazije. Posle 1918. osnovane su gimnazije u Kavadaru i Strumici 1919, Gnjilanu 1920, Debru, Uroševcu i Skoplju (žen. gim.) 1924, Kičevu 1925. i Bijelom Polju 1926. godine.[316] Mnoge od

[313] *Nacrt Zakona o srednjim školama u Kraljevini SHS*, SBNS, XXIII red. sast. 28. juna 1923, 882-896.
[314] ASANU, br. 13314/39, *Državna pitomica,* str. 1-2.
[315] M. Grol, *Prosveta, školstvo i nauka*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 388.
[316] Jerotije Novitović, *Srednje škole u Kraljevini SHS,* Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 402.

ovih škola oskudevale su u nastavnom osoblju, zbog čega se profesorski kadar gimnazije u Strumici sveo na direktora i dva apsolventa filozofije![317] Ljuba Davidović je smatrao da bi uslov za profesorsku penziju trebalo limitirati na 30 godina službe, jer je propisanih 35 takođe škodilo nastavnom procesu („profesor, gospodo, toliko onemoća u školi da postane maltene jedan mehanizam koji dođe i pred školskom decom izgovara ono što mora bez ikakvog jačeg osećanja ne mogući oživeti reči niti ih zainteresovati za predmet koji predaje, jer se istrošio i onemoćao").[318] Angažman ruskih izbeglih profesora bio je itekako vidljiv u srednjim školama Južne Srbije gde su već 1922. godine činili 18,8% svih srednjoškolskih predavača (ruski predavači u gimnazijama Kraljevine SHS činili su 11,6% kadra). Osim u Resnu i Strumici, sve državne gimnazije u pokrajini zapošljavale su Ruse.[319] U većini slučajeva imenovanje direktora gimnazija zavisilo je od prirode odnosa pretendenata na funkcije i prosvetnog inspektora Dragomira Obradovića.[320]

Međutim, sredinom dvadesetih godina javio se „pokret" za ukidanje srednjih i uvođenje stručnih škola, jer su vladale stereotipne predstave o srednjim školama kao o ustanovama „koje liferuju samo činovništvo". Povika na srednje škole rezultirala je time što je 36 punih srednjih škola svedeno na stupanj nižih srednjih škola, dok su mnoge gimnazije ugašene.[321] Kritika postojanja srednjih škola zasnivala se na nejasnim procenama i predstavama o ciljevima srednjoškolskog obrazovanja.

Učiteljske škole

Decembra 1918. ministar prosvete Ljuba Davidović doneo je odluku o organizovanju učiteljskih kurseva u Beogradu, Jagodini, Kragujevcu, Negotinu i Skoplju. Upis zainteresovanih kandidata izvršen je januara 1919, pa je u Skopsku učiteljsku školu upisano 720 kursista. Već za 6 meseci odustalo je 470 učenika, uglavnom zbog loših materijalnih uslova (slaba hrana, loš smeštaj). Prema sećanjima jednog od učenika, stanovi su ličili na grobnice, hrana na pomije, te su kursisti „praznili učionice, a punili bolnice". Za dovršetak zgrade država je 1922. izdvojila 500.000 dinara.[322]

Prijem učenika u skopsku Učiteljsku školu vršen je u prvoj polovini septembra, a uslovi za prijem o državnom trošku bili su: primerno vladanje, da je kandidat

---

[317] AJ, 74-52-73, Pismo Ž. Lazića, načelnika Javne bezbednosti: „Direktor se rastrže, ali ne može svuda da stigne, te su mu živci sasvim popustili i kako mi onomad reče, bio je prinuđen predložiti da se peti razred ukine zbog oskudice u nastavnicima".

[318] SB ZONS, XV sednica od 9. jula 1923, 166.

[319] *Godišnjak srednjih škola za 1921/22*, str. 13-14. - U državnoj gimnaziji u Bitolju radila su 2 ruska nastavnika, Velesu 2, Gnjilanu 3, Đevđeliji 1, Kavadaru 2, K. Mitrovici 2, Kumanovu 6, Novom Pazaru 3, Ohridu 3, Prizrenu 5, Prijepolju 1, Prilepu 4, Prištini 4, Skoplju 5, Tetovu 2 i Štipu 6.

[320] ASANU, br. 13314/29, *Dragomir Obradović*, str. 13, 18. – D. Dohčević je postavljen za direktora Ženske gimnazije jer mu je Obradović navodno dugovao 100.000 dinara; Aleksa Jovanović je vraćen na mesto upravnika Skopske gimnazije tek pošto je iz Štipa 1925. godine „pozajmio" Obradoviću 20.000 dinara!

[321] Nedeljko Divac, *Naša prosvetna politika*, Socijalna misao, br. 3, Zagreb 1928, 29.

[322] Aleksandar Apostolov, *Štrajkovi na učenicite od Skopskata učitelska škola vo 1919. i 1922. godina*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 396-397; *Finansijski zakon za 1922/23. god.*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 167a, 31. jul 1922, 2.

svršio 4 razreda gimnazije („i po mogućstvu položio niži tečajni ispit"), da je mlađi od 18 godina i siromašnog stanja; đaci koji su o svom trošku želeli da stanuju u internatu plaćali su 250 dinara mesečno. Učenici koji bi bili primljeni u internat morali su nabaviti određene stvari („toplo zimsko odelo, dva para dobrih cipela, najmanje tri para rublja, dovoljan broj čarapa, džepnih marama i okovratnika. Svaki mora imati par papuča, pribor za čišćenje obuće i odela").[323] Pitomci prilepske učiteljske škole morali su imati još i „dobar sluh za pesmu i muziku... i svoje violine sa futrolama", dok se od učenika van Prilepa zahtevalo da donesu kompletnu garderobu i posteljinu. Za hranu u internatu uplate su vršene unapred i to: blagodejanci 420 din. mesečno, ostali 420 din. za hranu i 50 din. za stanarinu.[324]

Veliki broj učenika Skopske učiteljske škole učestvovao je u ratu 1914/18. i time bio svedok velikih političkih promena (raspad četiri monarhije, revolucija u Rusiji). Prema sećanju Aleksandra Nikolića, tadašnji profesor istorije Dušan Ivanović i matematike - Nikola (?), otvoreno su na časovima veličali Oktobarsku revoluciju. „Napredne ideje" na Učiteljskoj školi razvijali su i mlađi učenici (Petar Kastratović, Milan Stanimirović, Boro Mitrović „Bebel", Dejan Dubajić, Vasil Seizov i dr). Organizatori štrajka na skopskoj Učiteljskoj školi početkom novembra 1919. bili su pomenuti mlađi kursisti koji su odbili da čitaju molitve pred početak časa i jela, posle čega su ostali učenici prekinuli nastavu i odbili internatsku hranu. Direktor škole - Aleksandar Marić dobio je od štrajkača zahteve da se ukinu molitva i „kasarnski" režim u internatu i popravi ishrana. „Predstavka" Štrajkačkog odbora upućena je i Ministarstvu prosvete čime su učenici najvećim delom ostvarili svoje zahteve: mesečna stipendija je sa 50 povećana na 100 dinara, proklamovana je sloboda udruživanja učenika i odlučeno je da se u Skoplju otvori škola za onih 400 učenika koji su iz materijalnih razloga odustali od školovanja. Pored iskazane solidarnosti ostalih učiteljskih škola, treba pomenuti da je Ministarstvo prosvete kaznilo organizatore štrajka proterivanjem sa Učiteljske škole (Kastratovića, Mitrovića i Stanimirovića). Vlada Ljube Davidovića je na svojoj sednici 28. novembra 1919. rešila „da se pozovu učenici na ponovni upis i pohađanje škole, što ako ne učine smatraće ih da su prestali biti đaci". Sredinom decembra 1922. godine na skopskoj Učiteljskoj školi došlo je do novog štrajka učenika. Molbu za poboljšanje životnih uslova potpisalo je 120 učenika, a upravnik škole obavestio je o tome Ministarstvo zahtevajući dalje instrukcije. On je predložio prosvetnim organima „spasavanje autoriteta vlasti", ali je epilog ove obustave nastave ostao nepoznat.[325]

Državna arhiva u Skoplju

Jedan od diskretnijih znakova državnog prisustva u Južnoj Srbiji bio je pokušaj sistematizacije pronađene arhivske građe i čuvanje zvaničnih dokumenata. Centralizovana uprava, tj. apsolutna nadležnost Beograda, kao i slaba lokalna praksa

[323] Službene novine Kraljevine SHS, br. 188, 1921, 2.
[324] Isto, br. 188, 21. avgust 1926, 2.
[325] *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade*... 60; A. Apostolov, *Štrajkovi*... 399-401.

uticali su na to, da se državni arhiv u Skoplju osnuje tek osam godina po stvaranju Kraljevine SHS. Na predlog državnog arhivara u Beogradu R. Odavića državnim budžetom prihoda i rashoda za 1926/27. godinu bilo je predviđeno otvaranje Državne arhive u Skoplju koja je od 26. septembra 1926. i počela sa radom. Odavić je za upravnika predložio bivšeg direktora strumičke i skopske gimnazije Delimira Lazarevića, filologa po struci. Ministarskim ukazom od 20. avgusta Lazarević je i formalno postao upravnik Državne arhive u Skoplju, a kao služitelj je nešto kasnije upošljen Stojiljko Nešić. Upravnik (tj. arhivar) je dobijao godišnju platu od 3.277, dok je služitelj primao 1.064 dinara.[326] U septembru 1927. Lazarević je Ministarstvu prosvete poslao spisak predloženih članova Odbora za Državnu arhivu, ali je posle upozorenja da u Odbor mogu ući samo po jedan predstavnik Akademije nauka i profesor Velike škole, predložio dr Aleksandra Belića i dr Vasilija Đerića, profesora Filozofskog fakulteta u Skoplju.[327]

Pošto problem prostorija nije bio rešen Lazarević je počeo sa radom u svom privatnom stanu, uveren da će Kolo srpskih sestara u skorije vreme osloboditi prostorije Prosvetnog doma. Pošto do toga nije došlo, Lazarević se u nekoliko navrata obratio Ministarstvu prosvete sa molbom da mu se izda novac za nabavku polica i nameštaja za smeštaj građe, ali je odbijen. Prepušten svojoj snalažljivosti upravnik je prebacio građu u jednu nepodesnu prostoriju Prosvetnog doma i zatražio od dekana Filozofskog fakulteta da mu izađe u susret ustupanjem neke fakultetske prostorije, ali je i tu odbijen. Štaviše, po naredbi velikog župana u Skoplju (19. marta 1928) Lazarević je sa „dragocenim arhivalijama" morao u roku od 5 dana da napusti pomenutu sobu Prosvetnog doma koja je navodno bila potrebna „pitomcima pletarske škole". Sopstvenom upornošću Lazarević se izborio za drugu prostoriju u Prosvetnom domu, ali je prilikom adaptacije zgrade (april 1929) veliki župan obavestio Lazarevića da će račun za celih 3.000 dinara premašiti platežnu moć Prosvetnog odeljenja: „Bilo bi i logično i opravdano da i sama Arhiva učestvuje jednim delom u opravci ove zgrade. S toga se molite da iz svojih kredita isplatite sumu od 3.000 dinara koliko ne dostaje Prosvetnom Odelenju. U protivnom Odelenje će Vam otkazati gostoprimstvo i u Vaše kancelarije uvešće kakvu drugu prosvetnu ustanovu koja će solidarno podnositi i troškove na održanju zgrade Prosvetnog Doma".[328]

Lazarević je bio nezadovoljan stepenom državnog dotiranja ustanove (20.000 dinara godišnje), pa je sačinio pregled minimalnih izdataka za normalan rad arhiva koji je u zbiru iznosio 245.000 dinara. Pretežan deo sredstava bio je predviđen za otkup dokumenata i fotografskog materijala, dok je ostatak bio namenjen za ogrev, vodu i osvetljenje ustupljenih prostorija, za poslovna putovanja, troškove fotografisanja, nabavku knjiga za priručnu biblioteku, kupovinu nameštaja i telefona za kancelariju, kao i za putne troškove do Carigrada gde bi se preuzela turska građa na srpskom jeziku. U leto 1929. Državna arhiva je bila privremeno smeštena u tri

[326] AJ, 66-336-571, Državna arhiva u Beogradu Ministarstvu prosvete 20. jula 1926; Isto, p. br. 7097/26. - Lazarević je obavestio Ministarstvo prosvete da je do useljenja Kola srpskih sestara u novopodignuti dom otvorio kancelariju u svome stanu u Novosadskoj ulici br. 1 u Skoplju.

[327] AJ, 66-336-571, Odbor za Državnu arhivu (22.9.1927); Ministarstvo prosvete Upravi Državne arhive (26. septembar 1927); DAS ministru prosvete od 3. oktobra 1927.

[328] AJ, 66-336-571, Veliki župan Skopske oblasti Državnoj arhivi od 12. aprila 1929.

prostorije Prosvetnog doma (dve u parteru za upravu, čitaonicu i depo i jedna u suterenu za novi/nesređeni materijal) gde je Lazarević u osam ormana tematski spakovao građu pretežno bugarskog porekla (akta bugarskog konzulata u Skoplju, egzarhijske mitropolije, bugarskih okupacionih vlasti i dr). Ocenjujući da je arhivski materijal „naših vlasti u Južnoj Srbiji... po zakonu još nezreo za unošenje u Skopski depo" beogradski arhivar Odavić je 1929. saopštio da bi skromne fondove Arhiva trebalo obogatiti izvesnom tajnom arhivom za koju je Lazarević tvrdio da se nalazi „u jednom naročito zazidanom skrovištu". Istom prilikom Odavić je primetio da Lazarevićevom „slučajnom omaškom" nijedan dokument iz Arhiva nije bio obeležen arhivskim žigom! „Upravnik je uvideo sav značaj učinjene primedbe i odmah je preduzeo mere da ovu nesumnjivo slučajnu netačnost popravi", izvestio je Odavić ministra prosvete.[329] Pitanje smeštaja Državne arhive rešeno je tek 26. aprila 1930, kada je Lazarević iznajmio zgradu od skopskog advokata Đorđa Parkačevića za 13.000 dinara godišnje.[330]

***

Uloga kralja i moćnog Ministarskog saveta činile su okosnicu centralizovane jugoslovenske uprave. Država je imala svoj provizorni centralni narodni organ vlasti - Privremeno narodno predstavništvo - koje je za vreme svog kratkog postojanja figuriralo kao drugorazredna ustanova, u senci efikasnog Ministarskog saveta (800 uredbi i propisa). Ingerencije Narodne skupštine koje je Vidovdanski ustav proklamovao, sužavane su u praksi sinhronizovanom snagom dvora i političke elite. Skupštinski nastupi poslanika sa juga pretvarali su se u bezuspešno buđenje savesti ministara, pa se čini da je opsednutost stanjem u pokrajini brisala granice političke pripadnosti. Slaba državna uprava u Makedoniji bila je pogodan okvir i za propagandnu ofanzivu komunista, Hrvata zabrinutih za stanje ljudskih prava Albanaca i iskazivanje muslimanske solidarnosti.

Prema svom pravno-administrativnom statusu Južna Srbija je bila pokrajina u pokrajini (Srbiji), sastavljena od 16 okruga i 59 srezova Makedonije, Kosova, Metohije, Sandžaka i delova Crne Gore. Posle podele zemlje na oblasti (1922) južna pokrajina je obuhvatala 6 oblasti, a u javnosti su postojali predlozi da se „jače pomešaju srbijanski krajevi s novima". Na čelu opšte uprave stajali su veliki župani kao politički predstavnici vlade potčinjeni Ministarstvu unutrašnjih dela. Jedan stepenik niže stajali su okružni načelnici kao pomoćni organi župana, često bez potrebnih stručnih kvalifikacija, što se može reći i za sreske poglavare, neograničene vladare u srezovima (15 okružnih načelnika III klase i svega jedan načelnik I klase). Oblasne skupštine i odbori formalno su bili izborna tela (finansije, javni radovi), ali je široka suspenzivna moć velikih župana činila njihov rad besmislenim (npr. župani su izdavali trgovcima dozvole za nošenje oružja). I pored strogih odredbi Zakona o činovnicima (1923) i propisanih kriterija za formiranje kadrova, državni službenici u Južnoj Srbiji bili su najslabija tačka uprave. Premeštaji činovnika „po neminovnoj potrebi službe", kao i obavljanje poslova van pro-

[329] AJ, 66-336-571, Predlog budžeta za Državnu arhivu u Skoplju za 1928/29. godinu; R. Odavić min. prosvete (1929).

[330] Nedžat Jašar, *Državna arhiva NR Makedonije 1926-1951*, Arhivist, sv. 2, Beograd 1954, 90-91.

pisanog delokruga uzrokovali su korumpiranost svih tipova, zbog koje se govorilo da je na jugu bolje biti šumar ili žandar, nego ministar šuma ili unutrašnjih dela. Problematična kadrovska politika uslovila je da se kao policijski pisari pojavljuju bivši konobari, ćevabdžije, čistači obuće, lađari, potkivači i sl. Pokušaji države da se beneficiranjem njihove službe izbori protiv mita (dodaci na službu u južnim krajevima, beneficirani radni staž) nisu doneli rezultate: blagajnici i dalje vrše pronevere, javno se odaju nemoralu, potežu oružje, vrše utaje invalidnina i samovoljno povećavaju poreze (otuda i predlog da se smeni kompletan činovnički aparat istočno od Vardara!), opštinske delovođe pritvaraju „jatake" i otpuštaju ih ako se „otkupe", tuku učitelje i oficire na javnim mestima itd. Za prosvetne inspektore i školske nadzornike imenovana su lica sa punom političkom podobnošću, što se može reći i za agrarne poverenike. U Južnu Srbiju slila se i reka železničkog činovništva sa bivših austrougarskih prostora – u novoj sredini oni su imali 25% veće dnevnice zbog rada na „uskotračnim" prugama. Nadzornici puteva su dobijali stanove u državnim karaulama, dok je obeležje poštanskih činovnika bila aljkavost. Državni lekari su bili poznatiji po kafanskim izgredima, političkim i kriminalnim aferama (krađe i preprodaja sanitetskog materijala), nego po profesionalnim kvalitetima.

Do 1929. policija je funkcionisala u okviru opštih upravnih vlasti sa nedovoljno regulisanim ingerencijama i odnosom prema žandarmeriji (sukob nadležnosti). Višemilionski budžetski izdaci za „putovanja policijskih činovnika po narodu" i službu agenata 1920/22. godine pokazuju glavne policijske aktivnosti za koje je država bila zainteresovana. Žandarmerija je unifikovana 1919. kada je postavljena na vojničku osnovu, a zakon iz 1922. samo je potvrdio njenu dvojnu pripadnost vojsci i MUD („upotreba" i stručna nastava). Žandarmi Druge žandarmerijske brigade (Skoplje) sami su „podešavali" način i izvršenje postavljenih zadataka, što je imalo za posledicu njenu lošu reputaciju u južnim krajevima. Upotreba oružja takođe je zavisila od samostalne procene žandarma koji je mogao ubiti begunca pod izgovorom da „vrši volju države". Prilikom opsade komitskih sela žandarmi su mogli angažovati i naoružane meštane. Varijacije u broju pripadnika ove službe (12-20 hiljada) nisu promenile njenu procentualnu zastupljenost u Južnoj Srbiji, gde je do 1929. godine bilo permanentno stacionirano 2/3 njenog sastava.

Vojska je kao „državni skelet" bila jedan od presudnih faktora zaštite političke uprave u pokrajini, ali i bitan činilac i generator njene modernizacije. Pošto je Treća armijska oblast imala velikih problema sa mobilizacijom regruta (slab odziv, odredi za hvatanje obveznika, otpor kod Albanaca), postepeno su stvarani fleksibilniji uslovi za funkcionisanje multietničke vojske (praznovanje, običaji, ishrana). U Južnoj Srbiji je bilo stacionirano 12 pešadijskih i nekoliko artiljerijskih pukova. Skoplje je bilo i sedište vazduhoplovnog puka čiji su „aeroplani" izvodili bombarderske akcije na albanskom frontu i vršili značajna psihološka dejstva nadletajući kačačke bande i „nemirna" naselja. Uvidevši značaj tog roda vojske država je od 1926. ulagala ogromne svote novca u skopski aerodrom (montažne hale, hangari, kasarne, rezervoari za gorivo, vodovod, stambene zgrade i radionice). Prisustvo Granične trupe u Južnoj Srbiji (32 čete) bilo je posledica uzavrelog stanja u graničnim pojasevima i izgledne anarhije (kačaci, komitske čete). Od

1922. ozakonjeno je postojanje 20 „letećih odreda" sa po 30 ljudi (40 oficira, 80 podoficira, 420 kaplara i redova), za čije su opremanje oružjem i hranom bile zadužene komande svih armijskih oblasti. Iz istih razloga (gonjenje komita) funkcionisale su i „okružničke potere" u pograničnim selima. Negativan kontekst u koji je često stavljana vojska na jugu bilo je neracionalno trošenje novca (od 1923-1926. potrošeno 175 miliona dinara za izgradnju): po mestima Južne Srbije nicali su velelepni oficirski domovi, kasarne, bolnice, karaule, barutane, uvođene su telefonske linije i električne instalacije – što je činilo jak kontrast sa bednom okolinom. I pored toga, Treća armijska oblast je među oficirima doživljavana kao „kaznitelna komanda".

Funkcionisanje pravosudnog sistema na jugu bilo je otežano iz više tehničkih razloga. Obaveza Apelacionog suda u Skoplju da opslužuje čitavu pokrajinu nailazila je na smetnje u saobraćajnim komunikacijama između udaljenih područja koja su po sili zakona morala gravitirati ka Skoplju. Nedostatak delovođa i pisara u prvostepenim i opštinskim sudovima proizveo je štetnu naviku da se zapošljavaju „ako ne dovoljno pismeni, ono bar dovoljno pošteni ljudi". Država je dugo tolerisala postojanje šerijatskih sudova za muslimane, građanskih sudova za Jevreje, ali i rad više desetina „advokata" koji su otvarali kancelarije bez zakonskog osnova (Kumanovo, Kratovo, Skoplje). Kazneni zavod u Skoplju i zatvori u unutrašnjosti pokrajine delovali su po inerciji iz prošlih vremena (upravnici bez kvalifikacija, ali sa rodbinskim vezama, zloupotreba radne snage osuđenika, slaba ishrana, šikaniranje zatvorenika), pa tako prihodi iz skopskog zatvora nisu ulazili u budžet, kao što je to bio slučaj sa ostalim krajevima zemlje. Činjenica da je 1927. godine od 7.500 zatvorenika u Južnoj Srbiji svega 10% bilo smešteno u skopskom zatvoru (koji je imao daleko najveći kapacitet), nagoni na zaključak da su udaljenija i zabačenija mesta radila i preko svojih kapaciteta. Za razliku od dvostrukog uvećanja zatvorskog osoblja, budžetska sredstva namenjena ovoj ustanovi bila su u stalnom padu.

Naseljavanje „novih krajeva" započeto 1912. godine, nastavljeno je organizovano tek posle uredbe (1920) kojom je osnovano 12 agrarnih povereništava. Privilegovan položaj prvih naseljenika (besplatan prevoz i građa, 3-7 ha zemlje, momentalno sticanje građanskih prava u novoj sredini, oslobađanje od svih poreza na 3, kasnije 5 godina) ubrzo je prešao u drugi plan, pošto su drastično izmenjeni kriteriji za dodelu zemlje. Interesenti su podnosili molbe i uverenja o svom „besprekornom ponašanju" u staroj sredini i tek po odobrenju skopske centrale, bi se naseljavali. Država je „domorocima" ostavljala neophodan zemljišni minimum koji se kretao 6-13 ha, zavisno od okruga.

Finansiranje putem oblasnih i sreskih budžeta (prirezi, takse, trošarine) svrstavalo je Južnu Srbiju na samo začelje prema ostvarenim prihodima. Prikupljena sredstva trošena su prevashodno za izgradnju puteva i zgrada, prosvećivanje, administrativno osoblje i poljoprivredu. Naoružani činovnici Finansijske kontrole bavili su se sprečavanjem krijumčarenja i finansijskih malverzacija, ali i „održavanjem javne bezbednosti"; po sličnom modelu funkcionisala je i „finansijska straža" (zasede, obilazna služba ka granici). Striktno sprovođenje poreskih propisa, kao i nekih specijalnih nameta delovalo je još depresivnije na stanovništvo

pokrajine (tzv. objavama za putovanja po srezu koje su naplaćivane po 100 dinara, znatno je ograničeno kretanje ionako statičnog stanovništva Makedonije). Osnivanjem skopske Trgovačko-industrijske komore (1921) uveden je i opšti porez na promet (1-2%) od koga se komora izdržavala. Realizacija ekonomske politike u siromašnoj pokrajini stimulisana je i organizovanim školovanjem privrednog podmlatka (akademije u Skoplju i Bitolju), a Ministarstvo poljoprivrede se više bavilo manifestacijama paradnog karaktera (organizovanjem izložbi i sajmova, simboličnim nagrađivanjem izlagača itd). Ipak, do kraja 1927. obnovljeno je 40 „samoupravnih" i 4 državna lozna rasadnika, kao i 43 voćna rasadnika. Od 1922. se osnivaju ogledne i kontrolne stanice, agrobotanički odseci, državna ergela u Dušanovu (1926), poljoprivredne škole (Dušanovo, Bitolj, Tetovo). Ideja zadrugarstva širena je organizovanjem kurseva u Beogradu koje su pohađali mladići iz Južne Srbije. Eksploatacijom državnih šumskih površina rukovodila je skopska Direkcija šuma, a od 1922. broj vodomernih i kišomernih stanica značajno raste.

Organizacija zdravstvene službe u pokrajini odvijala se dosta sporo: na teritoriji skopskog okružnog ureda za osiguranje postojalo je 1926. godine 7 ambulanti, isto kao i deset godina kasnije! Od sredine 20-ih godina u Južnoj Srbiji dolazi do osetnog napretka u zdravstvenoj infrastrukturi i organizaciji (4 doma narodnog zdravlja, 20 seoskih zdravstvenih stanica, 62 higijenske stanice, Institut za tropske bolesti, domaćičke škole, kursevi za „nudilje" i dezinfektore i sl), mada postojeće okružne bolnice sa nekvalifikovanim osobljem nisu odgovarale duhu vremena. Zahvaljujući preduzimljivosti i razvijenom poslovnom sluhu trgovaca u pokrajini je postojalo 39 privatnih apoteka. Do 1934. godine u državnoj režiji je na potezu „od Sjenice do Đevđelije" izgrađeno 78 vodovoda i iskopano preko 100 bunara. Deo socijalne politike predstavljali su državni dečiji domovi koji su osnovani u Prizrenu, Bitolju i Skoplju.

Prosvetne institucije države radile su pod neposrednom kontrolom Ministarstva prosvete i njenih predstavnika na terenu (inspektora, nadzornika). „Narodne" osnovne škole radile su prema srpskim zakonima i njihov broj bio je u permanentnom porastu (1926. godine u Južnoj Srbiji je radilo 986 osnovnih škola sa 2.240 nastavnika, a 1929. godine u pokrajini je postojala 1.401 škola; porast broja škola za 3 godine 42%). Državni podaci kažu da je 1919-1929. u Južnoj Srbiji izgrađeno 487 novih školskih zgrada (od toga 21,7% za Albance); istovremeno, za nove školske zgrade u Gnjilanu, Gostivaru i Prištini nije izdvojen nijedan dinar! Pokrajina je bila podeljena na školske oblasti, srezove i opštine, u okviru kojih je finansirano prosvećivanje. Razlika između propisanih i isplaćenih sredstava (7 skopskih škola dobilo je 1920. godine svega 16% predviđene sume) jasno je ukazivala na loše funkcionisanje sistema: dotiranje preko opštinskih sudova pokazalo se neefikasnim, posebno kada su te obaveze pale na teret siromašnih seoskih opština. Situaciju su pogoršavale i crkvene vlasti koje su, pod izgovorom da im je uzurpiran crkveni posed, izbacivale đake iz učionica. Južna Srbija je 1921. imala 18 srednjih škola (1 gimnazija na 2.178 km^2 i 75.288 stanovnika), organizovanih po uzoru na srpske realne gimnazije. Uzdizanjem „nepotpunih" gimnazija u viši rang, bez adekvatnog nastavnog kadra (7 gimnazija je bez nastavnika sa profesorskim zvanjem, a silom prilika 19% svih srednjoškolskih nastavnika u Južnoj Srbiji činili su ruski

predavači), potrebnog broja interesenata i materijalnih uslova, država je stvorila jednu iracionalnu sliku. Učiteljske škole su otvorene u Skoplju i Prilepu, mada je njihov rad više zabrinjavao prosvetne vlasti nego što je zadovoljavao potrebe u stvaranju učiteljskog kadra (štrajkovi, komunistička propaganda). U Skoplju je 1926. osnovana i Državna arhiva prema kojoj je država zauzela indolentan stav (neozbiljan odnos velikog župana prema ustanovi, selidbe Arhiva, „nezrelo stanje" državnih akata za arhiviranje, entuzijazam upravnika, ali i nestručna obrada i čuvanje građe).

Treća glava

POLITIČKE PRILIKE

JUG U SPOLJNOJ POLITICI KRALJEVINE SHS

Spoljna politika Kraljevine SHS prvih godina njenog postojanja bila je preokupirana sklapanjem mirovnih ugovora, tj. sanacijom ratom narušenih odnosa sa susedima. *Južna Srbija* nije bila samo sporno pitanje jugoslovensko-bugarsko-grčkih odnosa, već posredno i glavna prepreka za potpisivanje Senžermenskog ugovora sa Austrijom. Zapadne granice južne pokrajine bile su predmet i jugoslovensko-albanskog spora oko Vrmoša i manastira Sv. Naum. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919/20. problem „Južne Srbije" tretiran je kao veoma važno nacionalno pitanje. „Izgubiti ju, bilo bi za srpski narod veća nesreća nego ne dobiti BiH", govorio je dr Vladimir Nikolić 1918. u Parizu, smatrajući da je makedonsko pitanje bilo zapravo „srpsko ekonomsko pitanje".[1] I regent Aleksandar Karađorđević je u svojoj deklaraciji narodu od 24. decembra 1918. obećao da će se SHS delegacija zalagati za takve državne granice koje će se „verno podudarati sa etnografskim granicama celokupnog našeg naroda".[2] Stoga je korekcija jugoslovensko-bugarske granice kod Pernika bila je jedan od zahteva od kojih se teško odstupalo, premda to nije bio stav svih članova Delegacije SHS (Trumbić, Smodlaka). Oduzimanje bugarske teritorije radi obezbeđenja železničke pruge bilo je za njih „aneksija", sa čim se nije slagao general P. Pešić: „Mi ne znamo da li bi ovo stanovništvo, koje mi tražimo, glasalo za Srbiju ili ne; ali znamo da su oni Srbi, i o tome imamo i mišljenje stručnjaka".[3] M. Vesnić i grčki šef diplomatije Politis razgovarali su o eventualnoj zajedničkoj akciji protiv bugarskih komita, ali je jugoslovenska strana tražila prethodno razoružanje Bugarske. Istom prilikom grčki ministar je upozoren da pojačane grčke pretenzije na Bitolj mogu pokvariti odnose dve države.[4]

Zainteresovanost Srbije za makedonsko pitanje ispoljavala se kroz nekoliko vidova političke aktivnosti, čineći je naročito osetljivom. Tako je jula 1917. zvaničnu reakciju državnog vrha mogao da izazove i neformalni razgovor dvojice francuskih policijskih činovnika o stanovništvu Bitolja, koji je u Ministarstvu vojske protumačen tako da „saveznici misle da makedonski Sloveni nisu Srbi". Na savezničkoj konferenciji u Parizu (23-27. jul 1917), prilikom razmatranja balkanskih pitanja, zaključeno je da „balkanska ravnoteža leži u Srbiji, a ne u Bugarskoj i da

---

[1] ASANU, br. 10081/6, *Makedonski problem*.

[2] *Državni kalendar Kraljevstva SHS za godinu 1919*, Beograd 1919, 26.

[3] *Zapisnici sa sednica delegacije SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*, prir. B. Krizman, B. Hrabak, Beograd 1960, 33-34. - Pešić je mislio na sednicu od 24. januara 1919. sa Cvijićem, Belićem, Đorđevićem i Radonićem koji su bili zaduženi da „podnesu"etnografsku kartu SHS.

[4] LXXIII zapisnik, *Zapisnici sa sednica delegacije SHS*, 112.

Srbija ima pravo da izađe na More i da zadrži osvojenu Makedoniju". U jeku savezničkih operacija Ministarski savet Srbije se pozabavio i pitanjem „propagandskih akcija u Makedoniji", pred mogućnošću da saveznici tamo organizuju plebiscit. Srpski političari su predviđali da će na plebiscitu u Makedoniji naročito insistirati Nemci.[5] Zato je Ministarstvo prosvete preko naročitog odbora usmerilo kredite za pomaganje lokalnog stanovništva, uz nadzor „učitelja i agitatora".[6] Polovinom jula 1919. godine Vošnjak je povodom ugovora sa Austrijom zahtevao umetanje klauzule kojom bi se na izvestan način „zaštitila Maćedonija". Tom prilikom je sugerisano vladi SHS da će pogrešiti „ako bude stala na gledište etnografsko i dokazivala da je u Maćedoniji srpski narod", ali je Milenko Vesnić ostao nepopustljiv: „Na krajeve, koji su bili u sastavu Srbije pre rata ne možemo primiti nikakve nove i izuzetne odredbe". Pitanje zaštite manjina uticalo je na to da jugoslovenska vlada potpiše Senžermenski ugovor naknadno, a ne kada i ostali delegati. Spornim 51. članom mirovnog ugovora sa Austrijom, Kraljevini SHS se nametalo, prema rečima Slobodana Jovanovića, „nesolidno stanje u državi", ali je general Pešić, vođen racionalnim razlozima, ipak bio za njegovo potpisivanje.[7]

Na sednici Ministarskog saveta od 21. septembra 1919. ponovo se raspravljalo o „pitanjima minoriteta" i o mogućim posledicama (ne)potpisivanja Senžermenskog ugovora. Slobodan Jovanović je zastupao mišljenje da Makedonija ne treba da potpadne pod Konvenciju, jer je Londonskim ugovorom već bila odvojena od Turske „sa znanjem i pristankom Velikih Sila, bez tih ograničenja". On je bio protiv priznavanja bugarske narodnosti u Makedoniji („jer nje tamo i nema") istovremeno razmatrajući konsekvence eventualnog pokretanja spora od strane Bugarske. Pašić je preko Mihajla Pupina poručio američkoj delegaciji (koja je razmišljala o autonomnoj Makedoniji), da se Kraljevina SHS nikad neće saglasiti sa promenom stanja u Makedoniji.[8] Američka zainteresovanost za autonomiju Makedonije podstaknuta je marta 1919. idejom makedonskih emigrantskih udruženja u Švajcarskoj da bi Makedoniju trebalo kantonizovati i staviti je pod protektorat SAD! Ti zahtevi artikulisani su kroz tzv. Baučerov memorandum i delatnost američkog profesora Herona koji je isticao „posebnost Makedonaca", spremnih da u slučaju dobijanja Kavale odustanu od Soluna. Ipak, konstelacija snaga na Mirovnoj konfe-

---

[5] ASANU, br. 10081/6; *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1915-1918*, Beograd 1976, 446.

[6] Priređivači „*Zapisnika...*"(D. Janković, B. Hrabak) nam prenose Pašićeve reči vezane za pomenutu agitaciju: „1) Pri povratku naše vojske u te krajeve trebalo bi odmah pomagati stanovništvo svim namirnicama, u kojima se oseća oskudica, i to im pružiti blagim, toplim i bratskim rečima... 2) Treba izdati poverljive naredbe svima oficirima, podoficirima i svima činovnicima, koji budu imali dodira sa stanovništvom, da se prema njemu ponašaju bratski i da se čuvaju grdnji i psovki, što naši ljudi na žalost imaju običaj da čine. 3) Postaviti najbolje naše činovnike: poštene, vredne i koji umeju da se ophode sa narodom. 4) Postaviti u svakom selu učitelja odmah, ne da stvara školu nego da vodi brigu o stanovništvu tog sela, da ga poučava šta treba raditi, da mu izlazi u susret u onome što traži ili na šta bi imao da se žali, da mu o praznicima drži govore o prošlosti. Upravo da vodi srpsku propagandu i da ga izdaleka sprema protiv Bugara i za Srbiju i Rusiju"(*Zapisnici sednica MSS,* 371).

[7] Prema Pešićevim rečima, vojska je bila u „strašnom stanju": bez odela, municije i hrane. „Dobre vojske" bilo je svega oko 16%, a i njeno moralno stanje bilo je „užasno". Zato je, prema njegovom mišljenju, „potrebno skinuti bar jednog neprijatelja i potrebno je mir sa Austrijom potpisati"(*Zapisnici sa sednica...* CXXVII, 168, 180-181).

[8] Živko Avramovski, *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine*, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, 1, Zbornik radova, Beograd 1980, 152.

renciji doprinela je da se Makedonija ne pojavljuje kao samostalan subjekt, te je i mogućnost obrazovanja nezavisne makedonske države bila pretenciozna i nerealna.[9]

Na drugoj strani, hrvatski i slovenački predstavnici u delegaciji SHS insistirali su na bezuslovnom potpisivanju spornih dokumenata, jer je dalje odugovlačenje oko Makedonije slabilo položaj jugoslovenske delegacije. Smodlaka je Konvenciju o manjinama označio kao bezopasnu po Makedoniju, jer „Makedonac je realan, videće, da je sad Jugoslavija ono u šta on ima da se uzda, a ne Bugarska". On se složio sa Svetozarom Pribićevićem da Bugari tamo nisu imali pravo ni na svoju crkvu, niti školu („pošto njih tamo nema u istini"), ali su dr Kramer i Slobodan Jovanović bili oprezniji.[10] Delegat SHS u Sofiji imao je konkretan predlog: „Sačekati preliminarni mir i u slučaju da makedonsko pitanje bude nepovoljno rešeno po Makedonce, preduzeti energičnu akciju u srpskoj i grčkoj Makedoniji. Ova akcija ima da bude izvedena tako da potiče inicijativom tamošnjeg stanovništva... U tom cilju poverenik veli da su već neki od istaknutijih četnika otišli za Štipsku i Kočansku okolinu".[11] Na značaj koji je pridavan Makedoniji ukazuje i potonje otvaranje brojnih inostranih diplomatskih predstavništava u Skoplju.[12]

Pošto je u Parizu boravilo i više delegata iz raznih albanskih krajeva, Pašić je 4. januara 1920. predložio Ministarskom savetu da ih novčano pomogne - istoga dana Lj. Davidović je odobrio pola miliona franaka za te potrebe![13] Česta razmena informacija na liniji Pašić (Pariz) - Spalajković (Beograd) doprinela je da SHS delegacija bude pravovremeno obaveštena o zbivanjima na albanskoj granici. Pošto je u Pašićeve ruke dospela proklamacija sa albanskog zbora u Lušnji kojim je zahtevana puna nezavisnost Albanije, ovaj je, pretpostavivši da iza nje stoje Engleska, SAD i Italija, zahtevao od beogradske vlade da učini sve kako bi se severna albanska plemena u slučaju plebiscita izjasnila za prisajedinjenje Kraljevini SHS. Na Pašićevu opasku da „bez Skadra ne može živeti Crna Gora i hinterland njegov", Spalajković mu je prosledio informaciju po kojoj su Italijani nameravali da osvoje i varoš Skadar, tražeći od francuskih trupa da napuste sve kuće i nadleštva u gradu.[14]

Makedonija u jugoslovensko-bugarskim odnosima

Komplikovani odnosi između Kraljevine SHS i Bugarske, zasnovani na stereotipima o bugarskom „verolomstvu" i „državnom nepoštenju"[15] sastavni su deo balkanskog političkog ambijenta. Nerešeno makedonsko pitanje, delatnost VMRO

---

[9] IMN/4, 120-124.

[10] *Zapisnici sa sednica Delegacije SHS*, 377-378.

[11] AJ, 74-50-68, đeneral Tucaković 7. marta 1919. u Sofiji.

[12] Dr. C. C. *Diplomatska i konzularna služba*, Jubilarni zbornik života i rada SHS, II, 748. - Skoplje je bilo sedište nekoliko stranih konzulata „od kariere", tj. onih u kojima su radili činovnici dotičnih država (Grčka, Engleska, Italija, Turska, Čehoslovačka), počasnih konzulata koje su držala privatna lica (Belgija, Švedska) i jedne konzularne agencije (Francuska). U Bitolju je Italija imala svoj počasni konzulat.

[13] JDA/II, dok. 6, 7, str. 125-126.

[14] JDA/II, dok. 112, 117, str. 224, 234.

[15] ASANU, br. 10081, *Makedonski problem*, s. p.

i komitskih četa i problem „dvovlasničkih imanja" bili su naličje često uglađenih diplomatskih kontakata. Polovinom februara 1919. M. Vesnić je pred Većem desetorice tumačio „malu izmenu" jugoslovensko-bugarske granice, pa je taj teritorijalni zahtev poveren na razmatranje tzv. Tardijeovoj komisiji.[16] Hrvati su predlagali da se sa Bugarima napravi federacija, što je ozbiljno razmatrano i kod bugarskih vlasti, ali je bilo kratkog veka. Već krajem januara 1919. u Sofiji je obrazovano bugarsko-italijansko društvo, posle čega su manje italijanske vojne jedinice počele stizati u Makedoniju iz Sofije i iz Albanije prevozeći u kamionima agitatore i propagandni materijal. Na albansko-jugoslovenskoj granici pojavili su se februara 1919. bugarski vojni instruktori, a u Sofiji su se obreli albanski prvaci tražeći podršku za stvaranje velike albanske države na Konferenciji mira.[17] Mirovnim ugovorom između zemalja Antante i Bugarske, sklopljenim u Neiju 27. novembra 1919, sankcionisana je podela Makedonije iz 1913. s tim što je Strumica sa okolinom otrgnuta Bugarskoj i pripojena Kraljevini SHS. Time je Makedonija definitivno podeljena između balkanskih država: Grčkoj je pripalo 52% makedonske teritorije, Kraljevini SHS 38% i Bugarskoj 10%.[18]

Cela 1921. godina protekla je u nizu žalbi vlade SHS upućenih Bugarskoj zbog njenih propusta u izvršavanju reparacija i razoružanja, kao i zbog neuspešnog razbijanja jezgra makedonske agitacije i komitskog pokreta. I pored težnje bugarskog predsednika Stambolijskog za zbližењem, Nikola Pašić je smatrao da Bugarska tek treba da dokazuje svoju vernost u narednih 10-15 godina. Ubistvo bugarskog poslanika u Beogradu Dimitrova usledilo je kao demonstracija protiv zajedničkih antikomitskih mera: uzajamna podozrivost je narasla, ali je 1921. doneta odluka da se otpravnici poslova podignu na rang opunomoćenih ministara. Tokom 1922. godine komitski upadi u Makedoniju su nastavljeni, zbog čega je vlada SHS izdala komunike upozorenja Bugarskoj. Stambolijski očito nije smeo da se suprotstavi četama („iz straha od fizičke odmazde nad sobom i svojim kolegama") pa je predložio osnivanje jedne međunarodne istražne komisije. Međutim, Savet Društva naroda nije podržao taj predlog, što je, prema britanskom poslanstvu u Beogradu, jugoslovenska vlada primila sa olakšanjem ne želeći da joj evropska ko-

---

[16] Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975, 17. - Naime, Pašić je Komisiji rekao: „Strumica varoš i reka ostaju nama, a granica je povučena tako, da nama ostaje i Petrič pa otuda našom starom granicom, vododelnicom između Strume i voda, koje teku ka Bregalnici i Vardaru; tako sve do blizu tromeđe; tu se povlači nova granica preko bugarske teritorije a ostavlja nam se Trn i Vrapče". On je Tardijeu izneo i mišljenje o bugarskoj saradnji sa Nemcima, i svirepostima u Južnoj Srbiji zbog kojih je Bugarska zaslužila da bude „smrtno kažnjena": „Ali mi smo, rukovodeći se obzirima ne osvetničkim, tražili samo ispravku granice i nismo išli čak do etnografske granice našeg naroda, koje daleko zailaze u bugarsku državu. Jer, ako se nova pokoljenja pokaju, otvoren im je put ka izmirenju". O samom toku Konferencije, mehanizmu njenog rada i o jugoslovensko-bugarskim pitanjima na njoj: Jov. M. Jovanović, *Pariska konferencija mira 1918-1919*, SKG, knj. XXII, br. 4, 1927, str. 257-264; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919/20*, Beograd 1969; *Zapisnici sa sednica delegacije SHS u Parizu 1919-1920* (prir. B. Krizman, B. Hrabak), Beograd 1960; Ž. Avramovski, *Nekoi aspekti na makedonsko prašanje vo odnosite na Jugoslavija so Grcija i Bugarija od 1918 do 1925 godina*, Glasnik INI, br. 1, Skopje 1970, 63-96; Ž. Avramovski, *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine*, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova, knj. 1, Beograd 1980, 152-156.

[17] Bogumil Hrabak, *Bugarske komite u istočnoj Makedoniji i Srbiji, kao i sa arbanaške strane 1918-1920. godine*, Leskovački zbornik, br. XXXVIII, Leskovac 1998, 20-22.

[18] IMN/4, 131-133. - Pod Makedonijom je smatran prostor Vardarske, Egejske i Pirinske Makedonije sa površinom od 67.741 km^2. Prema D. Jaranovu takva Makedonija je brojala 2.028.500 stanovnika što je u odnosu na stanje pred ratove bilo manje za oko 271.000 lica.

misija ispituje „manjkavu upravu u Makedoniji". Stoga je Ninčić prihvatio predloge o obrazovanju mešovite jugo-bugarske komisije, ali pod određenim uslovima.[19]

Ulaskom Bugarskog zemljoradničkog narodnog saveza u koalicionu vladu (1919) stvorili su se uslovi za fleksibilniju spoljnu politiku Bugarske, naročito posle pobede BZNS na vanrednim izborima 1920. godine. U srpskim političkim krugovima preovlađivalo je mišljenje da je Bugarsku potrebno držati i dalje na „potrebnom odstojanju" i „zbrisati" rezultate njene propagande u Južnoj Srbiji i pored toga što se iz vrha bugarske diplomatije moglo čuti kako Bugarska želi sporazumni rad, ne sa Srbijom, „već sa Jugoslavijom i Jugoslovenima". Čak je i sam Stambolijski često ponavljao svoju omiljenu frazu izgovorenu u bugarskom Sobranju kako on nije „ni Bugarin, ni Srbin, već Jugosloven".[20] Harmoničan stav srpske javnosti da je Stambolijski sa uspehom vodio spoljnu politiku Bugarske bio je rezultat naročite optike kroz koju je njegova diplomatska aktivnost posmatrana. Sa srpskog stanovišta, Stambolijski je zaista predstavljao *bona fides* u istoriji srpsko-bugarskih odnosa. Parafiranjem Niškog sporazuma (1923) on je posredno priznao srpsku dominaciju u Makedoniji (govorio je u jasnim aluzijama: „Kada uzmete Maćedoniju, uzmite i Maćedonce. Maćedonci su slovenski Irci"), obavezavši se da sarađuje sa Kraljevinom SHS u gonjenju komitskih četa. Kada su bugarske čete bez većih problema upale do Zelenikova kraj Skoplja, vlada Kraljevine SHS je uputila notu predstavnicima Engleske, Francuske i Italije i pripremila memoar o nasiljima komitskih četa, sa namerom da ga iznese pred Ligu naroda. Prema mišljenju Jovana M. Jovanovića, Pašićeva vlada je pogrešila što je posegla za internacionalizacijom tog problema.[21]

Juna 1923. u Bugarskoj je došlo do promene režima. „Devetojunskim prevratom" udruženi rezervni i aktivni bugarski oficiri sa do tada anonimnim političarima svrgli su Stambolijskog i preuzeli vlast. Uspostavljanjem reakcionarnog kabineta Aleksandra Cankova u srpsko-bugarske odnose ponovo su se uvukli „nepoverenje, neprijateljstvo, omraza". Pravdanje uzurpatora da je glavni motiv za prevrat bio „nasilnički režim Stambolijskog" opisano je kao nevešta varka, iza koje je stajalo nezadovljstvo Niškim sporazumom, kojim se Stambolijski i formalno odrekao „težnji za Maćedonijom". Dalje, Stambolijski je svega mesec dana pred svoju smrt rasturio revolucionarne organizacije, ukinuo njihova glasila, pozatvarao vođe i „digao po petričkome i ćustendilskome okrugu vojničku hajku na njih". Osim toga, zavođenje obaveznog rada pokazalo se krajnje nepopularnim u narodu, iako je Stambolijski agrarnom reformom izašao u susret zemljoradnicima podelivši im zemlju. Zabeležen je i njegov neuspeli pokušaj da uprosti bugarski pravopis, zbog

---

[19] *Britanci*, knj. I, 26-27, 96-97. - Da se bugarski državni funkcioneri (kompromitovani saradnjom sa komitima) presele u udaljenije krajeve Bugarske; da se isto učini i sa pograničnim stanovništvom (makedonskim emigrantima) na čije bi se mesto doselile „čestite" bugarske porodice; da se nadgledaju i raspuste sva „humanitarna društva" u Bugarskoj za koja je utvrđeno da se bave organizovanjem komitskog pokreta.

[20] M. Đ. Milojević, *Taktika Bugarske*, SKG, knj. I, br. 4, 1920, 280.

[21] Ž. Avramovski, *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine,* Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova, knj. 1, Beograd 1980, 162; SKG, knj. VI, br. 4, 1922, 305. - „Ovakve vrste zločina su unutrašnja stvar (...) Beogradska vlada ima da pošlje potrebnu silu da očisti teritoriju od tuđinskih četa, i da uništi njihova legla koja se nalaze u Ćustendilu i u Dupnici. Moradne li se zbog toga preći i na bugarsku teritoriju u gonjenju četa, i to treba učiniti. Ali, da diplomatskim putem otvara ovo pitanje, to bi bila jedna velika pogreška, koju u interesu državnoga jedinstva treba pošto poto izbeći".

čega je došao u konflikt i sa Univerzitetom u Sofiji.[22] Žal srpskih političara za Stambolijskim bila je pragmatične prirode. Godine njegove vladavine i vlasti Ahmeda Zogua u Albaniji (koji je u SKG predstavljan kao „šef bolje većine naroda") bile su idealna prilika da se sa njima „učine konačni aranžmani sa našom državom". Prema mišljenju J. M. Jovanovića, nekoliko jugoslovenskih vlada pokazalo se kolebljivim i taj trenutak za akciju je propao: Stambolijski je ubijen, a Zogu prognan iz Albanije. Godinu dana kasnije, Jovanović je ponovio stav da je trebalo pomoći pomenutu dvojicu državnika posredstvom izvesnog skupštinskog spoljnopolitičkog odbora.[23]

Državni udar u Bugarskoj od 9. juna 1923. kao da je iznenadio celokupnu jugoslovensku javnost. Političari na vlasti i u opoziciji bili su paralisani naglim obrtom događaja i zapanjeni pasivnim stavom Ministarstva inostranih dela SHS. Svi su očekivali da im „neko" razjasni šta se zapravo dogodilo, šta se zbiva sa Stambolijskim i kakvi su planovi Kraljevine SHS. Za razliku od Beograda, Sofija je delovala brzo i efikasno: za svega nekoliko dana Cankovljevu vladu priznala je Rumunija, a svetskoj javnosti servirana je „neophodnost" političkih promena u Bugarskoj. Velike sile su već počele da govore o prevratu kao o unutrašnjem problemu Bugarske koji neće imati odraza u odnosima sa njenim susedima. Za razliku od predstavnika vlade SHS (koji se nisu izjašnjavali čitavih 10 dana) opozicioni poslanici su bezuspešno ubeđivali režim da nešto preduzme, jer su stvari izmicale kontroli: nova bugarska vlada već je sebi prokrčila put za međunarodnu legalizaciju. Doduše, poslanik SHS u Sofiji Milan Rakić urgirao je kod francuskog poslanika prigovorom da je Bugarska mobilisala vojsku i time prekršila Nejski ugovor, ali je dobio savet da „Jugoslavija miruje, kako se ne bi još više komplikovala evropska situacija". Beogradsko „Vreme" je upozoravalo 15. i 18. juna da je stvorena situacija iz 1915. godine, a da „Francuska ćuti".[24]

Dva dana posle devetojunskog prevrata Ninčić je u Skupštini šturo izvestio poslanike o tome kako je „Liga rezervnih oficira, uz pripomoć vojske i uz pripomoć revolucionarnih makedonskih organizacija" oborila vladu Stambolijskog. Ninčić u tom trenutku (zvanično) nije raspolagao informacijama o sudbini svrgnutog predsednika pozivajući javno mnjenje i sve odgovorne faktore „da ostanu ladnokrvni, da mirno sačekaju razvoj daljih događaja". Bez obzira na uveravanja novog premijera Cankova da će se miroljubivi odnosi nastaviti, vest je uzbudila srpske poslanike („Je li niški dogovor doveden u opasnost?", glasilo je pitanje Agatonovića Ninčiću, na koje mu ovaj nije ni odgovorio).[25] Bez obzira na vidnu uznemirenost u parlamentu SHS, ministar finansija Stojadinović je nastavio sa

---

[22] Inostrani, *Prevrat u Bugarskoj. A. Stambolijski*, SKG, knj. IX, br. 5, 1923, 364-366; SKG, knj. XI, br. 1, 1924, 69.

[23] *Bugarska i Arbanija*, SKG, knj. XIII, br. 2, 1924, 141. - „U oba slučaja te narodne vlade (bugarska i albanska – VJ) utvrdile bi se da je naše držanje bilo odlučnije onda kad je njihova odlučnost prešla u gotovost da raskinu sa starim šovinističkim pravcem i ljudima". - *Opet Bugarska i Arbanija*, SKG, knj. XIII, br. 3, 1924, 230. - „...Da smo ga imali (Odbor – VJ), verovatno je da se ne bi ova pogreška učinila. Ako bi se učinila, odgovarala bi Skupština; ovako za ovakve pogreške koje staju državu i narod velikih žrtava, eto neće niko odgovarati".

[24] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit")*, Beograd 1985, 54-55.

[25] SBNS, VIII red. sast. 11. jun 1923, 454.

obrazlaganjem finansijskog programa jugoslovenske vlade, kao da se ništa značajno nije dogodilo.

U jugoslovenskoj skupštini najglasnije su odjeknule reakcije predstavnika Demokratske i Zemljoradničke stranke. Za Svetozara Pribićevića prevrat je bio „jedna karika u lancu događaja koji se zbivaju oko nas" kojim je „tumbe sve okrenuto" i stvoren „nastavak predratne Bugarske" („Dole s njom!", klicalo se u Parlamentu). Uzgred je kritikovao i izjavu Pante Gavrilovića koji je prevrat nazvao unutrašnjim pitanjem Bugarske. Pribićević je takođe obznanio da su čete Mihajlova najverovatnije išle u poteru za Stambolijskim i ubile ga u rodnoj Slavovici. Izjava Aleksandra Cankova da je Stambolijski pao „što je izdao ideale bugarskoga naroda" bila je za Pribićevića čisti cinizam.[26]

Period od 9. juna (kada je izvršen udar) do 14. juna (kada je Stambolijski ubijen) bio je, prema predstavnicima opozicije, period u kome je Kraljevina SHS mogla da izmeni nepovoljan sled događaja. Od Momčila Ninčića je zahtevana vojna intervencija, ili bar demonstracija sile u pograničnom pojasu, kako bi se uzurpatori zaplašili i eventualno odustali od gonjenja Stambolijskog.[27] Pribićević je pozitivno ocenio stav Jovana Jovanovića o nužnoj podršci Stambolijskom, ne zbog njega, „nego radi nas samih". Predvodnik zemljoradnika J. Jovanović nije krio svoje razočarenje pasivnošću vlade prema prevratu, pogotovo zato što je „vlada o tome imala izveštaj još od pre tri meseca, ali niko nije verovao da će do njega doći". Prema rečima Ilije Šumenkovića, vlada SHS je taj poverljivi izveštaj smatrala fantastičnim i nemogućim („jer su svi ovi događaji do najsitnijih detalja bili istaknuti"), o čemu je pisala i „Politika". Dalje, prevratnici su prekršili odredbe Nejskog ugovora kada su proglasili mobilizaciju kako bi očuvali novostvoreno stanje, pa se Ninčićeva tvrdnja da Bugari nisu prekršili međunarodne obaveze pokazala netačnom. Prema Jovanovićevom mišljenju, namera pučista nije bila da se obori Stambolijski („onaj narodni tribun, onaj diktator, onaj može biti siledžija"), već da se povrati stanje pre bugarskog potpisa u Neiju. Zbog toga je jugoslovenska vlada, prema njegovom ubeđenju, trebalo da pomogne Stambolijskog iz moralne obaveze preuzete u Nišu.[28] Iz Ninčićevog ekspozea o spoljnoj politici (svega dan pre državnog udara) nedvosmisleno je najavljena podrška toj i takvoj vladi, što nije učinjeno. Prema V. Laziću, namera Pribićevića i Jovanovića nije bila da se izazove rat sa Bugarskom, već suprotno: demonstracijom sile sprečilo bi se kršenje Niškog sporazuma (Nejski je već bio pogažen) i stvaranje ozbiljnih razloga za rat: „Meni se čini da vi iz većine želite da dođe do rata, jer nećete da ga sprečite. Jer, umesto da sprečavate događaje i da gledate da ne dođe do rata, vi ćutite i kažete: neka idu

---

[26] SBNS, XIV red. sast. 18. jun 1923, 618-619. - „Ako se uzme u obzir da je Stambolijski imao prvi smelost ovde u Beogradu, lanjske godine, da izjavi, da se Bugarska odriče Maćedonije; ako se uzme u obzir i to da je počeo da se obračunava sa Maćedonskim Organizacijama, koje ometaju (...) mirni razvitak našega naroda u Južnoj Srbiji; ako se, gospodo, uvaži to, da su te maćedonske organizacije bile glavni faktor u ovome prevratničkom udaru u Sofiji, onda se može lako razumeti, kakvim je tendencijama i duhom zadojena akcija koja je dovela do toga prevrata".

[27] S. Pribićević, SBNS, XIV red. sast. 18. jun 1923, 621.

[28] Diskusije J. Jovanovića, I. Šumenkovića, SBNS, XIV red. sast. 18. jun 1923, 626, 627, 634. - „Jedan jači pokret trupa na primer, bio je pre 10 dana dovoljan da povrati *status quo* u Bugarskoj... Gospodo, ta naša obaveza prema jednoj vladi, koja je učinila jedan nezapamćeni gest u bugarskoj istoriji, vlada koja se Niškim sporazumom odrekla Maćedonije i htela jednu veliku i široku zajednicu sa nama, toj vladi i njenom šefu trebalo je pružiti kotvu spasenja, pružiti ruku da ostane na svome mestu", predlagao je J. Jovanović.

stvari kako se razvijaju i šta se nas to tiče, jer mi imamo vojsku, pa ako Bugari ne poštuju ugovor mi ćemo njima jednoga dana objaviti rat".[29]

Pogledi predstavnika vlasti prema pitanju držanja Kraljevine SHS za vreme prevrata bili su potpuno drugačiji. Radikali su zamerali Pribićeviću i Jovanoviću da su bili nejasni u svojim zahtevima za intervencijom. „Gospodo", upozoravao je Ninčić u Skupštini, „jedna ovakva oružana intervencija, to je rat... Mi, kao članovi jedne međunarodne zajednice, moramo imati međunarodno utvrđenih opravdanih razloga za to, moramo imati razloga, koji su dovoljno opravdani za takvu jednu akciju".[30] Jedino međunarodno opravdanje za intervenciju moglo je biti pozivanje na kršenje odredbi Nejskog ugovora od strane Bugarske, ali je u tom slučaju bilo potrebno vreme da se utvrdi da li Bugari zaista imaju više od 30.000 vojnika sa sporednim trupama. „Inače, gospodo, kad bismo mi odmah tvrdili i izneli na javnost, bez prethodno pribranih i prikupljenih nesumnjivih podataka, da je Nejski Ugovor povređen, mi bismo onda u tome pitanju bili izolovani; a da li bi to bio naš interes, i da li bi to bila dobra spoljna politika, koja bi nas dovela do te izolovanosti u svetu, to, držim mogu da ocene i gospoda predgovornici". Pored toga, Ninčić je podsetio da je bila neophodna prethodna „razmena misli sa saveznicima" koja obično traje više dana, a obzirom da „rat nije svadba", takvu intervenciju trebalo je i vojnički i diplomatski pripremiti. Primedbe opozicionih poslanika Ninčić je ocenio i kao prizivanje „preventivnog rata", što je bila odlika austrijske politike. Čak i da je vojska SHS intervenisala i likvidirala pučiste, tvrdi Ninčić, Stambolijski ne bi primio vlast iz ruku strane vojske koja bi ušla u Sofiju. Naravno, predstavnici vlade imali su u vidu stav Francuske koja je bila protiv bilo kakve jugoslovenske akcije, u čemu je znatnog udela imalo i Musolinijevo posredovanje u Parizu. Italijanski poslanik u Beogradu izveštavao je vladu u Rimu posle razgovora sa Ninčićem da je „iščezao jugoslovenski san o balkanskoj hegemoniji".[31]

*

U periodu Cankovljeve vlade (1923-1926) zaključene su između Kraljevine SHS i Bugarske neke konvencije (o likvidiranju ratne štete i pitanjima sekvestriranih imanja, o pomoći u sudskim krivičnim delima i sl.), što nije omelo bujanje komitskog pokreta i njegovo povezivanje sa sličnim organizacijama u Italiji, Mađarskoj, Turskoj i Albaniji.[32] Aleksandar Cankov je, doduše, obećao da će hitno izvršiti Nejski ugovor, kao i odredbe Niškog sporazuma, ali je već na otvaranju Narodnog sobranja počeo govoriti o „bugarskoj Makedoniji". Veliki publicitet u štampi primorao ga je da pojasni svoje stavove, zbog čega je svoj govor o „makedonskoj jabuci razdora" predstavio kao ulagivanje biračima, ostavljajući mogućnost da je u Beograd stigao loše preveden tekst!? Činjenica da se srpska javnost prilično uznemirila povodom ovog incidenta isprovocirala je Ninčića da izjavi kako „Maćedonije i nema: ima samo Južne Srbije, koja je kolevka i središte naše stare države".

---

[29] V. Lazić, SBNS, XV red. sast. 19. jun 1923, 642.

[30] M. Ninčić, SBNS, XIV red. sast. 18. jun 1923, 628.

[31] Isto, 628-631. - „On tu vlast ne bi primio, nego bi nas pitao, šta ćete vi u mojoj Bugarskoj, jer je, kao što rekoh, on na prvom mestu bio Bugarin od glave do pete. Nikada Stambolijski ni u jednom razgovoru, niti javnom niti privatnom, nije tražio našu oružanu pomoć za svoju politiku. On je želeo samo mir i dobre odnose na granici". - V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 55.

[32] AJ, 14-28-75, Beleške puk. T. Đ. Dinića o putovanjima sekretara VMRO u Rim, Bari i Brindizi.

Usledila je nota SHS vladama Francuske, Engleske i Italije, dok je Cankovu stavljeno do znanja da su moguće komplikacije „ako se produži kako se počelo u Sofiji".[33] Svoju zabrinutost bugarskim ponašanjem izrazio je i kralj Aleksandar saopštivši metaforično francuskom predstavniku u Beogradu kako će on „kao dobar zubar upasti u Bugarsku i likvidirati komite". Francuskim posredovanjem strasti su stišane, ali je Bugarima sugerisano da obuzdaju komite „ili dolazi jugoslovenska invazija". Jugoslovensko-italijanski pakt (1924) dodatno je obojio arogancijom stav Kraljevine SHS prema Bugarima, zbog čega je bugarska vlada morala da „odstupi za jedan korak".[34]

Tokom 1924. godine u Bugarskoj je došlo do žestokih obračuna unutar vrhovističke VMRO. Pristalice dve frakcije izvršile su egzekuciju nad Todorom Aleksandrovim i Aleko-Pašom i u oblasti Ćustendila, Petriča i Džumaje otpočele beskompromisnu borbu. Saradnici „Srpskog književnog glasnika" su razloge ovih podela videli u „neuspehu VMRO", a zabeležena je i nezahvalna uloga Kominterne. Naime, iz Moskve je stigla direktiva za „sovjetiziranje organizacije", posle čega je trebalo da usledi pomoć u novcu i oružju. Todor Aleksandrov je bio protiv te opcije, u čemu ga je podržala Cankovljeva vlada, ali ne i Aleko-Paša. Aleksandrov je predstavljen kao „jedan zanešenjak, koji je autonomiju Makedonije stavljao iznad svega", za šta nije birao sredstva. Kao prirodna prepreka isprečile su mu se vlade Stambolijskog i Kraljevine SHS, protiv kojih se borio „na život i smrt". J. Jovanović je u konfrontaciji sa njim video osnovne uzroke ubistava Stambolijskog i njegovih ministara Dimitrova i Daskalova. Odigravši jednu od ključnih uloga u „devetojunskom prevratu" Aleksandrov se zaštitnički nametnuo novom kabinetu Cankova, mada je i novoj vladi „dodijao svojom akcijom". Posle njegovog ubistva, Cankovljeva vlada ostala je najmoćniji faktor u Bugarskoj („uz nju je sva bugarska vojska, kralj i veliki deo bugarske inteligencije"), pa je, prema prognozama J. Jovanovića, bila slobodnija da izvrši odredbe Niškog sporazuma.[35]

Bugarska vlada A. Cankova nije preduzimala ozbiljnije mere za suzbijanje akcija ilegalnih organizacija. Štaviše, ministri su u bugarskom Sobranju često davali izjave „koje su bile dvosmislene za to pitanje". Vlada Kraljevine SHS bila je te godine (1924) prvi put odlučna i spremna za likvidaciju komitskog pitanja, ali je neopreznošću svoga poslanika u Parizu („jednim nepotrebnim i alarmantnim ispadom u javnosti") ceo plan obelodanjen. Do kraja 1925. odnosi sa Bugarskom za Jovanovića su bili podnošljivi, ali su se sa promenom režima poremetili i zahladneli. Iste godine zabeležen je i ozbiljan sukob oko komitskih prelazaka koji i pored zajedničkih napora Kraljevine SHS, Grčke i Rumunije nije rešen u srpsku korist.[36] Jugoslovenska vlast je nastavila svoju obaveštajnu delatnost ostvarujući kontakte sa ljudima bliskim Cankovu. Tako je krajem 1925. na poziv Jovana Ćirkovića u Beograd doputovao „poznat Makedonac Stojan Tirkov bez znanja Komiteta i vrlo diskretno", pošto se prethodnog jutra sastao sa Cankovom i Rusovom.[37]

---

[33] Inostrani, *Opet Bugarska*, SKG, knj. XI, br. 2, 1924, 147.

[34] V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 75; Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, II izd. Beograd 1995, 220-221.

[35] Inostrani, *Opet Bugarska i Arbanija*, SKG, knj. XIII, br. 3, 1924, 228-229.

[36] „Plan je bio: vojskom ući u granične krajeve Zapadne Bugarske i okupirati glavna središta i skloništa komitskih četa, i ostati tamo dokle se god ne svrši celo pitanje u duhu ugovora i Niškoga Sporazuma" (SKG, XI/6, 1924, 469; knj. XX, br. 1, 1927, 63).

[37] AJ, 74-50-68, Šifra iz Sofije, pov. J. B. br. 6242, 10. decembar 1925.

U januaru 1926. reakcionarni kabinet Aleksandra Cankova smenila je vlada dr Andreja Ljapčeva. Prema svojoj suštini nova vlada je nastavila Cankovljevu politiku, ali drugim metodama („protiv Zemljoradničkog saveza nije se borio ubistvima, već podmićivanjem" - prev. V. J).[38] Zato je u zemlji došlo do delimične obustave političkih ubistava i progonstava,[39] objaveljena je sloboda štampe, a Ljapčev je kod Društva naroda izdejstvovao i dva zajma (za naseljavanje izbeglica i stabilizaciju leva). Na spoljnopolitičkom planu Ljapčev je zadržao proitalijanski kurs, uz veliko oslanjanje na Englesku.[40] Tokom 1927. godine, u doba zategnutih jugoslovensko-italijanskih odnosa, u Beogradu je došlo do promene bugarskih diplomatskih predstavnika. Novi bugarski premijer raspustio je Sobranje svečanom sednicom kojoj je prisustvovao i kralj Boris. Bugarske stranke dočekale su majske izbore nespremne, na šta je SKG svojevremeno ukazivao (raskol kod zemljoradnika). U Bugarskoj dolazi do jačanja političkog uticaja VMRO („ima u rukama najvažnija ministarstva", kaže J. Jovanović), pa je zabeleženo nekoliko diverzija na pruzi Beograd-Skoplje i u Solunu, kao i atentat na generala Kovačevića u Štipu. Ove komitske akcije primorale su vladu Kraljevine SHS da zatvori granicu prema Bugarskoj i upozori je na moguće konsekvence. Na drugoj strani, sofijska vlada je posle Kovačevićevog ubistva objavila vanredno stanje u petričkom i ćustendilskom okrugu, što je bugarska skupština na naknadnom vanrednom zasedanju i ozakonila. Ove mere, kao i englesko-francusko posredovanje, za trenutak su primirile graničnu napetost, ali je „prijateljsko poravnanje" sa Bugarskom ponovo izostalo.[41]

Vlada Andreja Ljapčeva važila je za „italofilsku" najviše zbog delatnosti ministra finansija Molova i samoga kralja Borisa koji se „putujući po Evropi, najviše zadržavao u Italiji". Atentati u Đevđeliji i Štipu bili su povod za razvijanje „velike i skupe propagande u Evropi" kojom je međunarodna javnost upoznata sa političkom emigracijom u Bugarskoj i brojem od 600.000 tamošnjih Makedonaca („U svima granama državne uprave, u vojsci, u trgovini, u bankama, u zanatima, kipti Maćedonac"). Prema Jovanu Jovanoviću, bugarski premijer Ljapčev je u borbi protiv narastajućeg boljševizma imao na raspolaganju samo dobrovoljce – Makedonce.[42] Kada se radi o pomenutom broju makedonskih emigranata u Bugarskoj posle Prvog svetskog rata, on je varirao u zavisnosti od izvora podataka.[43] Prema rečima italijanskog ambasadora u Sofiji Pjaćentinija, francuska diplomatija u Bugarskoj je 1927. lansirala ideju o autonomnoj Makedoniji u okviru Jugoslavije, sa ciljem eliminisanja moguće velike balkanske federacije.[44]

---

[38] N. Cvetkovska, *Političkata aktivnost*... 125.

[39] Prve dve godine Cankovljeve vlade u Bugarskoj je ubijeno 17.000 seljaka i radnika! O tome više: Kosta Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938.

[40] SKG, knj. XX, br. 4, 1927, 291-292. - Posle odluke Konferencije ambasadora da Liga naroda preuzme kontrolu nad razoružanjem Nemačke (1927), bugarska diplomatija se pohvalila kako njena armija nema više od 35.000 vojnika, što je bilo u skladu sa Nejskim ugovorom.

[41] Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 243.

[42] Inostrani, *Današnjica u Grčkoj, u Bugarskoj*... SKG, knj. XXII, br. 6, 1927, 470-471.

[43] N. Cvetkovska, n. d. 28. - Tako je u Bugarskoj tokom 1926. prema bugarskoj direkciji za statistiku bilo 234.000 Makedonaca, prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova 280.000, dok ih je prema Makedonskom nacionalnom komitetu bilo čak 700.000! Nadežda Cvetkovska se opredelila za broj od 400.000 Makedonaca, pozivajući se na sofijske „Makedonske vesti" iz marta 1935. godine.

[44] IMN/4, 199.

Na leto 1928. u Bugarskoj je došlo do razračunavanja u okviru same VMRO. U julu Ivan Mihajlov je ubio generala Protogerova, ali nije bio krivično gonjen, niti uhapšen. Od toga dana otvoren je sukob između tzv. *protogerovista* i *mihajlovista* po šumama jugozapadne Bugarske, gradovima i ulicama Sofije. Prema proceni SKG, krajem 1928. snažniji su bili mihajlovisti („misle da su jači zato što imaju potporu i vladinu") koji su zastupali mišljenje da komitsku akciju u Južnoj Srbiji treba nastaviti. Vlada Ljapčeva priređivala je „kamuflirane potere za četnicima V. Mihajlova" deleći izjave o svojoj lojalnosti prema Jugoslaviji predstavnicima evropskih sila. Na drugoj strani, italijanska politika otvoreno je radila na razbijanju svake jugoslovensko-bugarske saradnje, pri čemu se podrška „makedonstvujuščima" pokazala jako efikasnom. Pri rezimiranju jugoslovensko-bugarskih odnosa u 1928. godini, saradnik SKG je podsetio: „Italija upućuje Bugare da otvore tzv. manjinsko pitanje pred Silama, pred Ligom naroda. Vrlo je primamljivo razlaganje: 'Stanovništvo u Južnoj Srbiji nije srpsko; ono je maćedonsko; ono trpi pod krutim režimom beogradske vlade, - kad se prelomi taj režim prestaće i režim terorista maćedonskih iz Bugarske'".[45]

Tokom 1929. godine sukob između dve frakcije VMRO dobijao je jasnije konture: Vančo Mihajlov je i zvanično dobio „razrešnicu za ubistvo Protogerova" čime je automatski postao predsednik VMRO. Sledbenike pokojnog Protogerova nemilice je gonio i ubijao, pa je jednoj frakciji koja je počela da deluje iz Albanije „ugled porastao" (Pop-Hristov i Šandonov). Mihailov nije prezao ni od otvorenih sukoba sa bugarskom vladom, zbog čega je Ljapčev, prirodno, bio stavljen u poziciju da sarađuje sa vladom SHS. Posredstvom SKG saznajemo da je Ljapčev pristao na beogradsku inicijativu, prema kojoj je trebalo u Pirotu formirati mešovitu bugarsko-jugoslovensku komisiju za ispravljanje i dopunu ranijih sporazuma. Komisija je obrazovana Pirotskim sporazumom (1929) i trajala je tri meseca za koliko je trebalo rešiti sporna pitanja o dvovlasničkim imanjima. Jugoslovensko-bugarski pregovori u Sofiji završeni su 14. februara 1930. godine potpisivanjem dva sporazuma o likvidaciji dvovlasničkih imanja i o održavanju mira na granici. Cilj tih sporazuma bio je da se procesom likvidacije dvovlasničkih imanja ne izazovu jača migraciona pomeranja, a da se vlasnici pravedno razmene. Osnovane su i mešovite reonske komisije (timočka, caribrodska, trnska, krivopalanačka i belasička) koje su procenjivale imanja vodeći računa da interesenti razmenjuju dobra „što bliže mestu stanovanja dvovlasnika". Drugi deo pregovora bio je u duhu Pirotskog sporazuma i ticao se „obezbeđenja obe zemlje od upada oružanih četa i uznemiravanja u cilju buntovničkom". U slučaju incidenta, formirala bi se mešovita komisija sa širokim ovlašćenjima.[46]

Revizija mirovnih ugovora bila je zajednički interes Mađarske, Bugarske, Turske i Austrije. Za razliku od austrijskog ubrzanog naoružavanja i otvorenog revizionizma, bugarski zvanični krugovi su akciju prepustili novinama, zborovima i narodu koji su unisono ponavljali frazu o „porobljenim krajevima pod Jugoslavijom". U tome su imali već tradicionalnu podršku Italije koja je 1929. (u trenutku

[45] SKG, knj. XXV, br. 8, 1928, 632-633; knj. XXVI, br. 1, 1929, 67-68.

[46] SKG, knj. XXVIII, br. 4, 1929, 306-307; Inostrani, *Sporazumi sa Bugarima*, SKG, knj. XXIX, br. 5, 1930, 374-375.

obnavljanja Male antante) poslala komandanta hidroavionske eskadre Balba sa 35 naoružanih aviona „da se upozna s atmosferskim prilikama u Crnom Moru". J. Jovanović je zabeležio i Balbove govore u Varni, Carigradu i Odesi, kojima je upoznao javnost sa vannaučnim sadržajem njegove ekspedicije („italijanski narod želi da, sem reči, i grmljavinom svojih aviona iznese svoje zahteve").[47] Činjenica je da se držanje Ljapčeva posle ove Balbove podrške iz korena promenilo i postalo „sve jače izazivačko".

Jugoslovensko-bugarski odnosi prelamali su se i na jednom paralelnom nivou - kroz delovanje masonskih organizacija. Iako kvazidržavni, ovi odnosi posredno su bili slika naravi i političkih mentaliteta, pa su u suštini podsećali na dopunske državne akcije. Naime, prilikom inicijative vlade SHS od 1920. godine, da se 501 bugarski državljanin osudi za ratne zločine u jugoslovenskim sudovima, Stambolijski je posredovanjem Francuske i uz propagandnu pomoć Velike lože Bugarske (VLB) uspeo da na perfidan način optužene osobe vrati u Bugarsku. Na jesen 1924. VLB je odložila stavljanje pitanja nacionalnih manjina pred međunarodne masonske forume, ne bi li se prethodno posavetovala sa nemačkim masonima. U saradnji sa vladom Cankova, VLB je 1924. ostvarila kontakt i sa francuskom masonskom organizacijom, ali bez uspeha - podrške bugarskoj verziji nacionalnog pitanja nije bilo. Doduše, Belgijanac Anri Lafonten (počasni član VLB) kao nekadašnji predsednik Međunarodnog biroa za mir dosledno je zastupao bugarski interes u Makedoniji 1925. godine. VLB se februara 1927. obratila i Velikoj loži Jugoslavije, ali nije naišla na razumevanje. Od tada je VLB pojačala svoju akciju iznoseći pred međunarodnu javnost podatke o ugnjetavanju Bugara u Makedoniji i pozivajući sve masonske lože sveta da zaustave „krvavo istiskivanje" bugarskog stanovništva iz Vardarske Makedonije. Reagovala je i Velika loža Jugoslavije (28. maja 1928), optuživši VLB da je stala pod zastavu Protogerova i „izmenila masonske principe", bezrazložno gajeći aspiracije prema Makedoniji u kojoj „žive samo Srbi".[48]

Albansko-italijanska akcija

Po završetku Prvog svetskog rata Albanija je bila izložena agresivnoj italijanskoj ekspanziji koja je počela ozbiljnije da usmerava njenu subverzivnu delatnost prema Kraljevini SHS. Ipak, spoljnopolitički obziri nalagali su da se prema Albancima u Kraljevini SHS vodi fleksibilnija politika koja bi na kraju ipak rezultirala diplomatskim dobicima. U tom duhu bila je i poruka ministra vojnog generala Hadžića komandi Treće armijske oblasti od 16. 6. 1919: „Naša politika u Albaniji - čija se sudbina sad rešava u Parizu na Konferenciji mira – nalaže da se prema Arnautima zauzme najpomirljivije držanje".[49] Zabrinuta zbog toga što je Italija uveliko kupovala albanske šume od Mirdita i privodila kraju pregovore za koncesiju železnice Drač-Maći, jugoslovenska vlada je u martu 1920. podsetila svetsku jav-

[47] SKG, knj. XXVII, br. 5, 1929, 388-389.

[48] Veličko Georgiev, *Meždunarodni projavi na masonskata Velika loža na Blgarija (1918-1936)*, Istoričeski pregled, 6, Sofija 1981, 6-13.

[49] AVII, P-4/3, kut. 54, fasc. 3, br. 1/118.

nost da je, prema memoaru od 9. decembra 1919, Italiji zabranjena „upotreba Albanije u vojnu svrhu i za kolonizaciju", te da je Kraljevina SHS dobila pravo na građenje i administraciju albanskih železnica severno od 41. paralele.[50]

U novembru 1918. od iredentističkih struja obrazovan je Kosovski komitet koji je nastojao da obnovi albansku Prizrensku ligu i realizuje san o teritorijalnoj i etničkoj Albaniji. U praktičnom smislu, Komitet je nastao radi protežiranja pitanja albanskih granica na Konferenciji mira u Versaju (1919), pošto nije priznavao odluke Londonske konferencije o albanskim granicama iz 1913. godine. U tom cilju Komitet je iz Skadra inspirisao i usmeravao delovanje kačačkog pokreta na Kosovu i Metohiji uz značajnu italijansku podršku, postavši tako svojevrstan „politički barometar odnosa na relaciji Tirana-Rim-Beograd". Kosovski komitet je naročito u periodu 1919-1924. „urastao u sve političke pukotine i razlamao jugoslovensko-albansku saradnju po svim važnijim pitanjima".[51] Jugoslovenskim vlastima je bilo poznato da je Đakovica postala centar obaveštajne službe i špijunske pošte na relaciji Italija-Skadar-Đakovica.[52] Sve do povratka Ahmeda Zogua na vlast (dec. 1924) Komitet je upravljao kačačkim akcijama iz Skadra, a posle pada režima Fana Nole prebačen je u Italiju.

Organizovanost kačačkog pokreta i sve očiglednija sinhronizacija sa makedonskim komitama primorali su jugoslovensku vladu da odlučno reaguje. Situaciju su komplikovale i albanske čete opremljene italijanskim uniformama i oružjem, prisustvo Italijana u Orošu, kao i namera Mirdita da početkom 1919. upadnu u ljumski srez. Posle vojničke obuke u Plavu i Gusinju za albanski front se spremalo 5.000 naoružanih Arnauta, a od Rugove ka Peći već se kretalo oko 1.000 pobunjenika.[53] Srpske trupe su po povlačenju saveznika okupirale tzv. demarkacionu liniju koja je znatno prelazila albansku granicu određenu 1913. godine. Ova linija protezala se od oblasti južno od Debra, preko Crnog Drima do krajeva severno od Skadra i ušća Bojane u Jadransko more. Nazivajući se predstavnicima savezničkih snaga Srbi su produžili okupaciju nadajući se skoroj odluci velikih sila o potvrdi ili izmenama albanske granice. Vlada SHS je kritikovala granice iz 1913. godine naglašavajući potrebu održanja demarkacione linije radi bolje strategijske odbrane od albanskih prepada. Okolnost da je Albanija decembra 1920. godine primljena u Društvo naroda, ozbiljno je poljuljala pozicije Kraljevine SHS i njeno pravo da pomoću svojih trupa održava demarkacionu liniju. Septembra 1921. godine Albanci su zauzeli jugoslovenske položaje oko Arasa i naneli težak poraz snagama SHS. Vojska Kraljevine SHS je započela pripreme za protivudar izjavljujući da joj prestiž ne dozvoljava poraz od Albanaca. Kao pomoć Jugoslovenskoj diviziji vojni vrh je poslao delove Šumadijske divizije na demarkacionu liniju. Iz predostrožnosti su osnovana dva pešadijska puka i smeštena u Štip i Mitrovicu, a prema demarkacionoj liniji krenulo je nekoliko bataljona Skadarskih trupa, deo Zetske divizije i dvadesetak bataljona Podrimskih trupa.[54] Međutim, velike sile su tražile uzdržanost od vlade SHS dok se ne završi Konferencija ambasadora. Oktobra

[50] JDA/II, dok. 107, str. 221.
[51] Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd 1995, 75-76.
[52] JDA/II, dok. 775, str. 811.
[53] JDA/I, str. 366-371.
[54] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd 1988, 52-53.

1921. godine demarkaciona linija je ponovo uspostavljena. Konferencija ambasadora objavila je nove granice koje su na zahtev Britanije izmenjene u korist jugoslovenske države u oblasti Debra, Prizrena i Kastratija. Predstavnik Kraljevine SHS na Konferenciji Nikola Pašić je uz proteste ipak prihvatio nove granice, obavezujući se da će srpske trupe povući na novu liniju i da će održavati dobre odnose sa susednim narodom.

Marta 1922. godine vlade Kraljevine SHS i Albanije potpisale su sporazum o normalizaciji diplomatskih odnosa. Ovaj akt bio je rezultat posrednog pritiska velikih sila i želje Kraljevine SHS i Albanije da demonstracijom svoje miroljubivosti izbore što bolji tretman kod tek formirane Komisije za utvrđivanje jugoslovensko-albanske granice. Ova komisija se prvi put sastala u Firenci februara 1922. godine, ali je tek u maju počela sa ozbiljnijim radom. Ustanovljena je i Neutralna zona preko koje bi trebalo da prelazi granica po završetku rada Komisije. Pašićeva vlada je odlučno istupila protiv odluke o stvaranju Neutralne zone, a jedna od spornih tačaka razgraničenja bio je manastir Sv. Naum na Ohridskom jezeru. Beograd nije raspolagao zvaničnim dokumentom kojim bi dokazao da je manastir 1913. dodeljen Kraljevini Srbiji, jer su arhivi stradali u toku rata. Stoga se prešlo na potenciranje ekonomskih i etničkih razloga zbog kojih je Sv. Naum trebalo da ostane Srbiji. Pošto granica južno od Ohridskog jezera, oko manastira Sv. Nauma, nije bila obeležena 1913. godine, Konferencija ambasadora je aprila 1922. obavestila poslanstvo SHS u Parizu da bi „bilo celishodno (...) proširiti i južno od Ohridskog jezera neutralnu zonu". Odgovor Vlade SHS bio je brz i jasan: Komisija treba da potvrdi stanje stvari koje je već 1913. raspravljeno na Londonskoj konferenciji. Ipak, avgusta 1922. kada je Komisija već bila stigla u Korču, poslanici SHS u Parizu, Londonu i Rimu dobili su instrukcije da ponove kako je taj problem rešen još 1913. a da Komisija treba da ima za cilj samo „da pređe taj deo granice, da ga topografski snimi i definitivno utvrdi".[55] Istom prilikom, Komisiji je predata turska dokumentacija koja je svedočila o tome da Sv. Naum nije pripadao korčanskoj kazi. Međutim, 6. decembra 1922. Konferencija je „iz ekonomskih i etničkih razloga" manastir dodelila Albaniji! Jugoslovenska diplomatija nije smatrala da je spor okončan i u martu naredne godine uputila je protestna pisma u Pariz i London, u kojima je naznačen nacionalni i kulturni značaj Sv. Nauma, uz patetično podsećanje na ulogu Srbije u Prvom svetskom ratu.[56] Na međunarodnim forumima spor

[55] *Dokumenti o pitanju granice sa Arbanijom kod manastira Sv. Nauma*, MID, Beograd 1924, 7-9. - Naime, još je Konferencija ambasadora u Londonu (1913) odlučila da obrazuje komisiju za razgraničenje između Srbije i Albanije, ali je novi rat prekinuo njen rad. Rezolucijom II skupštine Društva naroda (2. oktobra 1921) savezničkim silama je ostavljeno da završe započeti posao, a nova Konferencija ambasadora (novembra 1921) potvrdila je graničnu trasu Albanije od 1913. godine. Stvorena je i Komisija za razgraničenje sastavljena od 4 člana (engleskog, francuskog, italijanskog i japanskog) koja je imala zadatak da „na terenu trasira severnu i severo-istočnu graničnu liniju Arbanije... u oblasti Lina, tako da varoš Lin bude dodeljana Arbaniji, i da se na taj način obezbede, obalom Ohridskog Jezera, ekonomske veze između Elbasana i Korče".

[56] *Dokumenti o pitanju granice,* 13-14, 70-71. - Delegat Kraljevine SHS u Parizu je 19. juna 1923. priložio novu dokumentaciju (italijanske i austrijske provenijencije) koju je Francuska povoljno ocenila, ali ne i englesko-italijanski predstavnici. Konferencija se bojala „stvarne ozbiljnosti" koja bi proistekla „obaranjem jedne svoje ranije odluke" (iz 1921. - prim. VJ), ali je na insistiranje Francuza Savet Društva naroda potražio pravnu pomoć od Stalnog suda međunarodne pravde u Hagu (17. juna 1924). Poslanik SHS u Parizu Spalajković pojavio se u haškom sudu kao podnosilac memoara vlade SHS, dok su Albaniju predstavljali Gilbert Gidel (profesor prava u Parizu) i Mehmed Beg Konjica, albanski poslanik u Londonu.

oko Sv. Nauma definitivno je rešen u korist Albanije septembra 1924. godine. Ipak, stabilizacijom jugoslovensko-albanskih odnosa došlo je do direktnih pregovora između ove dve zemlje posle čega je Kraljevini SHS pripao Sv. Naum u zamenu za selo Lin na zapadnoj obali Ohridskog jezera. Sve vreme spora jugoslovenska vlada je imala podršku Francuske. Sitnijim ustupcima Kraljevina SHS je dobila i Vrmoš, da bi avgusta 1925. godine Konferencija ambasadora verifikovala taj sporazum. Pitanje jugoslovensko-albanske granice konačno je rešeno 26. jula 1926. u Firenci potpisivanjem završnog protokola o razgraničenju Međunarodne komisije.

Pomenuta Neutralna zona služila je i kao bezbedno utočište odmetničkim bandama Bajrama Curija i Hasana Prištine, jer je vojskama SHS i Albanije bio zabranjen pristup ovom pojasu. Bajram Curi je neposredno posle Kemal-pašine pobede u Maloj Aziji uputio albanskom narodu na Kosovu proklamaciju, kojom je predvideo stvaranje neutralne zone od 20 km između Jugoslavije i Albanije na kojoj bi bilo sklopljeno „sveto jedinstvo Islama", finansijski podržano od „albanske braće iz Amerike".[57] Tek sa promenom albanske vlade došlo je do aktivnog gonjenja kačačkih bandi u Neutralnoj zoni. Ahmed Zogu, novi šef albanske vlade slomio je otpor Bajrama Curija i Hasana Prištine koji su se potom sklonili u Italiju. Otprilike u isto vreme je ukinuta Neutralna zona.

Italijansko-albanska saradnja za destabilizaciju Kraljevine SHS odvijala se permanentnim ubacivanjem odmetničkih grupa u Južnu Srbiju, a kada se to učinilo nedovoljnim, pristupilo se sveobuhvatnijoj sinhronizaciji postojećih separatističkih pokreta. Izvestan broj članova Kosovskog komiteta i pripadnika organizacije „Sveto jedinstvo" sklonio se u Italiju gde su ih italijanske vlasti ulogorile na području Barija i Brindizija pretvorivši ih u „sredstvo političkog pritiska na režim A. Zogua".[58] Sačuvane beleške pukovnika Tanasija Đ. Dinića iz Obaveštajnog centra (potonjeg vojnog izaslanika u Tirani) delimično pojašnjavaju te veze.[59] Prema poverljivim informacijama kojima je Dinić raspolagao, krajem oktobra 1922. sekretar Protogerova Mihail Vakaradžijev se sastao sa Vojnom ligom u Bariju nastojeći da obrazuje jedan centralni komitet koji bi se sastojao od tri sekcije - albanske, makedonske i crnogorske! U Bariju i Brindiziju već je bilo smešteno dosta albanskih emigranata (75 oficira i 100 civila). Pukovnik Dinić ih je evidentirao i razvrstao prema grupacijama kojima su pripadali: Vojna liga (puk. Ismail Tacati, Mustafa Marsuli); Građanska liga (bivši ministar Sotir Peci, ministar Džemail-beg Bušatli, generalni direktor finansija Fana Nolija Anđelin Suma i narodni poslanik Ali Klisura); Kosovski komitet (begovi Redžep Mitrovica, Derviš Mitrovica, Hasan Priština i Bedri Peja).[60] Vezu sa ovim emigrantima održavali su i neki italijanski obaveštajci: penzionisani pukovnik karabinjera Luiđi Lodi, italijanski ekspert za Balkan, inače potpredsednik društva „Pro Dalmatia", i novinar Talmaro, bivši direktor „Tribune" koji je iz Beča posredovao između Musolinija i Lodija. Pukov-

[57] D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske zemlje 1918-1923*, Beograd 1979.

[58] Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 108.

[59] AJ, 14-28-75, listovi 733-739. - Beleške pukovnika Dinića zapravo predstavlja nekoliko nesređenih listića ispisanih grafitnom olovkom. Sudeći po redosledu informacija, stilu pisanja i podvučenim izvodima, ovi listići verovatno čine deo radnih beležaka i analiza kojima se Dinić više puta vraćao. Mnoga imena su međusobno kombinovana što možda ukazuje na to da je Dinić pripremao i zvaničan izveštaj.

[60] AJ, 14-28-75, Beleške puk. Dinića, dok. br. 736.

nik Dinić je registrovao i albanske emigrante u Sarajevu koje su predvodili Jusuf Sulejman Škodra (veza sa italijanskim konzulatom u Sarajevu) i Redžep Šalja, kao i crnogorske emigrante u Italiji koji su pod okriljem društva „Pro Dalmatia" zagovarali „oslobođenje" Crne Gore i pripajanje Boke Kotorske Italiji (Dušan Krivokapić, Pero Šoć, Mile Vujović, Anta Gvozdenović).[61]

Sekretar Protogerova je u nekoliko navrata pokušao da konkretizuje saradnju VMRO sa Italijanima, zbog čega je dva puta iz Burgasa, preko Carigrada putovao za Rim.[62] U januaru 1924. godine došlo je do bliže saradnje između VMRO i Kosovskog komiteta: na Valonskoj konferenciji je odlučeno da se u martu istovremeno podigne ustanak na Kosovu i u Makedoniji. Ugovoreno je sinhrono ubacivanje komita i kačaka prema unapred podeljenom prostoru za delovanje: komitima je pripala teritorija južno od Kačanika, dok je severno od ovog mesta trebalo da deluju kačaci. Međutim, zbog unutrašnjih potresa u Vrhovističkom komitetu zajednička akcija je odložena.

Približavanje Kraljevine SHS i Italije, kao i mogućnost potpisivanja pakta kojim bi podelile Albaniju, uneli su pometnju u politiku Ahmeda Zogua. Juna 1924. godine pravoslavni episkop Fan Noli srušio je njegov režim i formirao demokratsku vladu, posle čega je Zogu našao utočište u Beogradu! Nova albanska vlast je ubrzo upozorila vladu SHS da će prema poverljivim informacijama Zogu napasti Albaniju polovinom decembra uz pomoć visokih oficira Kraljevine SHS. Pašić je pokušao da odagna sumnje o jugoslovenskoj umešanosti u predstojeći puč, iskreno preziruć Nolu zbog prisustva Hasana Prištine u njegovoj vladi. Ipak, do napada je stvarno došlo 25. decembra 1924. godine i to sa jugoslovenske granice: Ahmed Zogu je ušao u Tiranu i obnovio svoj režim. Njegova druga vlada formirana je januara 1925. kada je Albanija proglašena republikom. Nova vlada pristupila je reorganizaciji vojnog i administrativnog aparata deklarativno se zalažući za politiku „prijateljstva i dobrosusedstva". Ocenivši da je promena albanske vlade išla u prilog jugoslovenskim interesima Italija je kadrovski obnovila svoje diplomatsko predstavništvo u Tirani najavljujući novu ofanzivu. Shodno svojim obećanjima datim Beogradu Zogu je formalno zabranio rad Kosovskog komiteta i organizacije „Sveto jedinstvo" što je odgovaralo i njegovim neposrednim interesima za eliminaciju političkih protivnika koji su ga prvi put svrgli sa vlasti (Fan Noli, Hasan Priština, Bajram Curi, Građanska i Vojna liga u emigraciji).[63]

Rastrzan između Beograda i Rima Zogu se priklonio „onome ko više daje i čije su prijetnje u tom trenutku po njega bile opasnije", a to je bila Italija, čiji je zajam od 50 miliona zlatnih franaka Zogu prihvatio. Pored toga, Italija je na ime opremanja albanske vojske obezbedila sebi značajan ekonomski prestiž u Albaniji (koncesije za eksploataciju nafte, izgradnju puteva, proširenje luke u Draču, osnivanje Albanske banke sa većinskim italijanskim kapitalom itd). Kao posledica takvog zbližnja nastupila je i opstrukcija u rešavanju pitanja Sv. Nauma i Vrmoša, kao i pokušaji reformisanja kačačkih četa.[64] Postoje indicije da je na sastanku u

[61] AJ, 14-28-75, listovi 733, 738 i 739.
[62] AJ, 14-28-75, l. 737.
[63] Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 106-109.
[64] Isto, 110; Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 238.

Livornu (1926) Čemberlen dao Musoliniju krupne koncesije na Balkanu, za dobijanje italijanske saradnje u sprovođenju britanske politike prema SSSR.[65] Albanska emigracija u Italiji je sarađivala sa fašističkim sekcijama Italije i odborom „Pro Albania", dok je struja Fana Nolija osnovala marta 1925. organizaciju KONARE (*Komiteti National Revolucionar).* Sve navedene činjenice ukazivale su na to da je jugoslovenski uticaj u Albaniji suzbijen i da je došlo do pomirenja Zogua sa emigracijom.[66] Politički pritisak Musolinija na Albaniju rezultirao je novembra 1926. potpisivanjem Tiranskog pakta kojim je Italija garantovala politički, pravni i teritorijalni status quo u Albaniji i time Zoguov režim učinila još više zavisnim. Pored toga, Italija je stekla pravo da „interveniše" u Albaniji i prilikom unutrašnjih političkih nemira, što je faktički predstavljalo italijanski protektorat u Albaniji.[67]

Vlada SHS je pokušavala da preko albanskog poslanika u Beogradu Cenabega Kriezijua (bivšeg Zoguovog ministra unutrašnjih dela) povrati kontrolu u Albaniji, pa je ovaj 1927. ubijen u Pragu od strane Zoguove tajne organizacije *Dora barl*. Na Musolinijev nagovor Hasan Priština je pred Društvom naroda ukazao na težak položaj albanske manjine na Kosovu i Metohiji, pri čemu se operisalo brojem od 900.000 Albanaca u Kraljevini SHS koji su živeli „bez ikakvih manjinskih prava". Drugim tiranskim paktom (1927) došlo je do čvršćeg vezivanja Albanije za Italiju, a činom proglašenja Albanije za kraljevinu (1928) albanska vlada je faktički „preuzela političko zastupništvo nad svim strujama albanskog iredentističkog pokreta". Prisustvo italijanskih instruktora u Albaniji doprinelo je jačanju vojno-obaveštajnih aktivnosti, naročito u zonama uz jugoslovensko-albansku granicu, gde su u „kosovskim internatima" organizovani kursevi za diverzantsko-teroristička dejstva. Uporedo sa tim Italijani su u Albaniji suzbijali eksponente britanskih obaveštajnih službi. Uplašen prevelikim italijanskim prisustvom u zemlji Zogu se ponovo okrenuo poboljšanju odnosa sa jugoslovenskom državom.[68]

POLITIČKE BORBE I PREVIRANJA U JUŽNOJ SRBIJI

Ustav bivše Kraljevine Srbije formalno je Ukazom od 30. juna 1919. počeo da se primenjuje i u oblastima Južne Srbije (Stare Srbije i Makedonije), kada su joj pripojena i četiri crnogorska okruga dobijena posle Balkanskih ratova (Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Metohija). Čim je pokrajina *de facto* inkorporirana u jugoslovensku državu njena teritorija postala je privlačan poligon za sve političke

---

[65] Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 236.

[66] Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 111-114. - Pristalice Fana Nolija iz južne Albanije podelile su se u jesen 1925. na dva dela („Bashquimi kombetar"i „Clirimi national"), a od aprila 1927. organizaciji KONARE pristupio je izvestan broj članova Kosovskog komiteta. Ove dve organizacije objavile su zajedničku deklaraciju „protiv ugnjetavanja Albanaca na Kosovu i Metohiji". Taj deo Kosovskog komiteta (Bedri Pejani) došao je u kontakt sa idejama Kominterne o Balkanskoj federaciji, a Fan Noli je kao vođa KONARE odustao od saradnje sa boljševičkom ideologijom i emigrirao u SAD. Upravljanje KONARE preuzeli su Sotir Peci, Anđel Suma i Ali Klisura. Akcije za destabilizaciju Kraljevine SHS nastavio je deo albanske emigracije na čelu sa Hasanom Prištinom, u saradnji sa ostalim iredentističkim i secesionističkim pokretima (Antom Pavelićem i Vančom Mihailovim).

[67] Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 239. - Musolini je cinično poručio zabrinutoj jugoslovenskoj vladi da i ona sama sklopi sličan ugovor sa Albanijom!

[68] Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 115-118.

partije. Kao „pastorče" među ostalim pokrajinama Južna Srbija je bila „poprište uplivnog rada zavađenih partijskih vladavina", pri čemu poslanici sa Juga nisu u potrebnoj meri ulazili u parlament („kako se partijski odnosi predratne Skupštine Kraljevine Srbije u PNP ne bi remetili"). Tako su predstavnici južnih krajeva za PNP birani na predloge okružnih načelnika i predsednika sudova. Od 24 poslanika 13 je prišlo radikalima, jedan mandat je osporen, dok se 10 priključilo „tada novoj Demokratskoj Zajednici" koju su marta 1920. pretvorili u „čistu demokratsku stranku" i objavili memorandum u skopskom listu *Demokrat*.[69]

Južna Srbija je obuhvatala 12 izbornih okruga Makedonije, Kosova, Metohije, Sandžaka i Crne Gore.[70] Kada je Ministarstvo unutrašnjih dela 26. juna 1920. zadužilo načelnika Skopskog okruga da ostalim okružnim načelstvima isporuči glasačke kutije sa katancima i ključićima, to je simbolično označilo stupanje predstavnika Južne Srbije u parlamentarni život zemlje.[71] Radikali su pronašli oslonac u imućnijem muslimanskom stanovništvu, begovima i spahijama („ali ne na široku muslimansku masu, malog čoveka, seljaka, esnafliju i zanatliju"), dok se demokratska zajednica („uverena da su radikali zadobili Muslimane") okrenula hrišćanima. Republikanci nisu imali značajniju podršku u Južnoj Srbiji, dok su se komunisti oslonili na bugarsko-albansku propagandu. Džemijet je bio uzdrman unutrašnjim razmiricama, ali je na izborima zajedno sa radikalima ušao u parlament (od 13 mandata, 5 su osvojili hrišćani, a 8 muslimani).

Na dan izbora za Ustavotvornu skupštinu u Južnoj Srbiji je osvanulo pet kandidacionih lista za 55 poslaničkih mesta: radikalna, demokratska, džemijetska, komunistička i republikanska. Demokrate Južne Srbije izabrale su za poslanike uglavnom „domoroce"- advokate, direktore gimnazija, ali i 6 muslimana. Demokratski poslanici su u okviru svog poslaničkog kluba osnovali tzv. Grupu poslanika Južne Srbije (Kosta Stojanović, Kosta Kumanudi i dr), na koju stranačka centrala nije gledala blagonaklono („težnja ka autonomnim pokrajinskim vladavinama"). Međutim, Grupa je nastavila da radi samostalno, pa su ubrzo njeni članovi uputili zahteve da se u Skoplju „radi pacifikacije" ustanovi odbor koji bi bio sastavljen od činovnika i poslanika, a pod rukovodstvom nekog „viđenijeg državnika"(predložen je Voja Marinković). Radom Odbora je trebalo harmonično rasturiti sve antidržavne organizacije, ubrzano rešavati agrarne probleme („zavođenjem Baštenske knjige B"), stimulisati proizvodnju duvana („ukinuti današnju duvansku režiju") i sprovesti druge interventne mere.[72]

Demokratska stranka je na Kosovu, Metohiji i Sandžaku odnela pobedu nad Radikalnom strankom sa 36% osvojenih glasova (13 poslanika), dok su radikali dobili 15% (6 poslaničkih mandata) - takav ishod se najčešće tumači stavom demokrata prema agrarnoj reformi i činjenicom da su njihove izborne liste u prizrenskom i metohijskom okrugu za nosioce imale muslimane. U Makedoniji je do-

---

[69] Mihajlo Šuškalović, SBNS, LXXXV red. sast. 27. jun 1922, 103-104.

[70] To su bili sledeći izborni okruzi: zvečansko-raški, kosovski, metohijski, prizrenski, prijepoljsko-beransko-pljevaljski, kumanovski, bregalnički, skopski, tetovski, tikveški, ohridski i bitoljski (Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979, 371-372).

[71] JDA/II, dok. 724, str. 764.

[72] SBNS, LXXXV red. sast. 27. jun 1922, 106-110.

šlo do neočekivanih rezultata: građanske stranke doživele su poraz, a KPJ je odnela ubedljivu pobedu (KPJ: 20% ili 15 poslanika, DS: 16%=11 poslanika, NRS: 14%=6 poslanika). Džemijet je, osim u bitoljskom okrugu, imao zajedničke liste sa radikalima ili sa demokratama,[73] osvojivši ukupno 30.029 glasova, tj. poverenje 1,9% svih glasača u zemlji.[74] Ovakvi rezultati izbora bili su iznenađujući kada se ima u vidu opsežna predizborna kampanja režima koja je često prelazila granice zakona (masovna regrutacija u „sumnjivim" sredinama, opstrukcija i progon komunista i „bugaraša"i sl).

Na parlamentarnim izborima 1923, 1925. i 1927. godine

Pred martovske izbore 1923. u Južnoj Srbiji se razvila živa politička delatnost. Već 1. februara, u ranim jutarnjim časovima doputovao je Pašić sa ostalim radikalskim ministrima u Skoplje, gde je u podne primao delegate „ponaosob za svaki okrug"; predveče je u hotelu *Zrinjski* priređeno „prijateljsko veče". Vlasti su već januara 1923. pravile kalkulacije oko mogućih „iznenađenja" koja im može prirediti Džemijet. Tako je komesar železničke policije u Skoplju 16. januara 1923. izvestio MUD: „Od putnika pak iz Turske, a što sam imao prilike i ovde proveriti, došao sam do saznanja, da je ovd. Džemijetu izdat nalog iz Carigrada, da radi svima silama preko svojih prvaka i da očuva veze i što bolje i tešnje odnose sa sadašnjom našom vladom i da bi bilo dobro da shodno mesnim prilikama narede, da Turci imaju glasati za radikale a u krajnjem slučaju, ako im g. Pašić lično ne bude obećao tražene kompenzacije koje bi bile potrebne, da glasaju samostalno".[75] Krajem januara veliki župan skopske oblasti raspolagao je informacijama da Džemijet planira samostalan izlazak na izbore i da su muslimanski aktivisti dobili zadatak „da u okruzima gde su muslimani u manjini stupe u pregovore sa radikalima i demokratima".[76] Na „opasnu" situaciju u skopskoj oblasti upozoravao je i v. d. načelnika skopskog okruga V. Prelić. On je istog meseca upozorio MUD da bugarska organizacija planira da rasturi svoje čete po Južnoj Srbiji sa namerom „da utiču na izbore narodnih poslanika" zbog čega je i sam Todor Aleksandrov trebalo da pređe granicu u vreme izbora.[77]

Predizborna delatnost opozicionih stranaka u Južnoj Srbiji takođe je ušla u objektiv lokalne policije. Tako su zabeleženi konferencija demokrata u dračevskoj opštini i učlanjivanje meštana ibraimovačke opštine u Demokratsku stranku koje je organizovao njen aktivista Nikola Pazak. Na drugoj strani, sudija prvostepenog suda Milosav Milentijević delio je radikalske knjižice u Katlanovu. Demokratska stranka je držala zborove u Novom Selu i Bardovcu, dok se u skopskoj kafani *Pa-*

---

[73] B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, 82-84

[74] AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 7.

[75] AJ, 14-8-28, listovi 618 i 609, pov. br. 260/23.

[76] AJ, 14-8-28, l. 619, pov. br. 8/23.

[77] „Povereni mi okrug broji na 33.135 glasača od kojih je bez malo pa polovina čisto muslimanska, a ostalo pripada ostalim narodnostima. No i od ove druge polovine moglo bi se računati kao sigurno naše oko 4.000 glasača, a ostalo najveći deo pripada nekadašnjim egzarhistima. Od celokupnog broja glasača, kao što se vidi, naša je jedva i nepuna osmina, a ostalo ide na suprot države i interesa naše nacije". - AJ, 14-8-28, l. 620, pov. br. 1/23, 16/23.

las okupilo 120 delegata Džemijeta koji su posle devetodnevnog zasedanja (20-29. januar) doneli odluku o samostalnom izlasku na izbore. Istom prilikom su odabrali Akcioni odbor i sakupili oko 70.000 dinara za izlaženje svog lista *Hak*. Sredinom januara 1923. Momčilo Ivanić se bezuspešno trudio da organizuje zbor svoje radikalske grupe u Velesu, dok je istovremeno u veleškom hotelu *Beograd* većina radikala priredila „partijsku zabavu". Uža konferencija demokrata pod predsedništvom Ljube Davidovića održana je 21. januara u kafani *Kajmakčalan* na kojoj je bilo „vrlo vatrenih govora i protesta protiv radikala". I Jaša Prodanović je u Velesu organizovao zbor svojih republikanaca, ali je on bio slabije posećen.[78] Agitacija je bila raširena i po selima. U Mirkovcu je 28. januara održan zbor DS koji su organizovali seoski kmet i jedan skopski trgovac. Na skupu je bilo govora o programu DS i „falisanju njene dobre strane". U selo Bulačinino 28. januara došao je lično Mihajlo Kujundžić, dok je pomenuti sudija Milentijević savetovao narod iz Ibraimova „da se čuva komunističkih ideja kao i neprijateljskih - komitskih propagandi, te da sve sprečavaju i da odmah čim se ko bude pojavio izveštavaju vlast". U kući Bože Ilića u Aleksandrovu radikali su 28. januara držali zbor na kome je skrenuta pažnja na pojačanu političku aktivnost muslimana.[79]

Radi potpunije ilustracije predizbornog stanja u Južnoj Srbiji pomenućemo i situaciju u Bitoljskom okrugu. Okružni načelnik je uglavnom izveštavao o skupovima i akcijama DS, pa je tako registrovana „prilično posećena" konferencija u Resnu, ali i nezadovoljstvo naroda kandidaturom izvesnog Ilije Todorovića. Veliki razdor među demokratama nastao je 5. februara 1923. kada je biran nosilac liste za bitoljski okrug (Dimitrije Čičević je dobio 25, a Kosta Kumanudi 16 glasova). „Vrlo je verovatno da će demokrate imati najmanje dve liste", izveštavao je veliki župan Đ. Bošković resornog ministra. Isti je doznao da će komunisti preregistrovati partiju kod suda i izaći na izbore, zbog čega je predložio ministru da raspisom preporuči Prvostepenom sudu „da ovakve liste, kobajagi radničke, u stvari, pak komunističke stranke - ne potvrđuju, već odbijaju".[80] Za razliku od demokrata, front radikala delovao je prilično kompaktno u bitoljskom okrugu. Oni su jednoglasno za nosioca liste izabrali Jovana Ćirkovića 15. januara 1923, a istog dana održan je u hotelu *Bosna* banket za 120 radikalskih zvanica - gostiju i bitoljskih Turaka. Radikalski disident Momčilo Ivanić držao je zbor 4 dana kasnije u jednoj bitoljskoj kafani kome su prisustvovali demokrate, radnici „i nešto malo radikala iz radoznalosti". On je kritikovao Vidovdanski ustav i način njegovog donošenja, obznanivši pritom skandalozne detalje: „Navodno je kako su neki poslanici iz Južne Srbije morali za ustav (...glasati...), jer im je u protivnom zaprećeno smrću, kao i njihovim porodicama". Prilepski radikali imali su dobro posećeni skup 22. januara, kada su i republikanci sakupili jedva 30 ljudi. Po okončanju svoga zbora radikali su otišli na republikanski skup uzvikujući: „Živeo Nj. V. Kralj!" i „Živela Kraljevina SHS!" Treba reći da je intenzitet predizborne agitacije republikanaca daleko prevazilazio njihove realne političke mogućnosti, ali su bez obzira na to,

[78] AJ, 14-8-28, list 622, pov. br. 274/23.

[79] AJ, 14-8-28. „U ovdašnjem gradu (Skoplju - VJ) oseća se jako živa akcija Muslimana, koji su svojim uspesima na konferenciji održate, dobili više snage za političku borbu i spas Islama".

[80] AJ, 14-8-28, listovi 81, 84, 85.

kod gotovo svakog skupa imali problema, ili sa lokalnim vlastima, ili sa stanovništvom. Tako je 6. februara 1923. njihov aktivista Dragomir Ikonić došao u Bitolj, ali mu je zabranjeno držanje zbora. Načelnik prilepskog sreza zabeležio je da su republikanci 12. februara odustali od uličnog okupljanja, odlučivši se za kafanu *Velika Srbija*. Pre nego što je sreski načelnik u kafanu uputio 4 žandarma i 2 pisara iz straha od izbijanja nereda, radikali su već bili upali na skup sa povicima „Šta ćete vi ovde, dole, dole republika, živeo Kralj, napolje kuferaši!" Potom je usledila tuča štapovima, amrelima, pesnicama, pa i noževima, usled čega je jedan mladić prebačen u bitoljsku bolnicu.[81]

Izbori od 18. marta 1923, pokazali su veću snagu Džemijeta (30,9% ili 14 mandata) koji je ovog puta samostalno izašao okupljajući svoje birače na verskoj osnovi.[82] Zahvaljujući dobroj propagandi po selima Džemijet je od 41 poslaničkog mesta, koliko se biralo u Južnoj Srbiji, osvojio 14 mandata (4,5% glasova u Kraljevini).[83] Demokratska stranka je za razliku od prethodnih izbora gore prošla (31,2% ili 12 poslanika), dok su radikali u Makedoniji, na Kosovu i Sandžaku pojačali svoj uticaj (32,5%, tj. 15 mandata). Međutim, Radikalna stranka je pretrpela politički neuspeh i pored izvesnog porasta mandata i glasova. Ambicije i težnje stranačkog vođstva nisu bile ostvarene, pa je od 50 mandata u Srbiji, Radikalna stranka 9 ostvarila samo na području Makedonije.[84] Krah Mite Dimitrijevića u Bregalničkom okrugu bio je neočekivan. Ilija Šumenković je poslanicima stavio na uvid pismo koje je Dimitrijević pisao „makedonskim dijalektom" i uputio ga kočanskom stanovništvu obećavajući mu „pisanje žalbi i molbi na maternjem jeziku".[85]

Socijalna struktura izabranih poslanika pokazuje apsolutnu prevagu rentijera i trgovaca u redovima Džemijeta, ravnomernu zastupljenost trgovaca, zemljoradnika i prosvetnih radnika kod radikala i srazmerno učešće bivših narodnih poslanika, advokata i učitelja kod demokrata. Predsednici biračkih odbora u 12 izbornih okruga Južne Srbije bili su mahom učitelji (od 734 predsednika odbora bilo je 470 učitelja ili 64%); od ostalih profesija bili su zastupljeni sekretari sudova i pisari (10%), sudije i državni pravozastupnici (9,2%), profesori i suplenti (7,6%), advokati i notari (4%), administrativni činovnici ministarstava (3,6%) i nešto malo penzionera (0,9%) i advokatskih pripravnika (0,4%).[86]

---

[81] AJ, 14-8-28, listovi 92, 95, 97, 107.

[82] Drastični primeri verske isključivosti prilikom ovih izbora zabeleženi su u Prizrenskom okrugu, pa Gligorijević prenosi da „onoga koji glasa za Srbina, bez obzira kojoj stranci pripada, hodža neće okupati ni opojati u slučaju smrti..."(B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, 142-144).

[83] AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 8.

[84] Đorđe Stanković, *Radikalna stranka na parlamentarnim izborima 1923. godine*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1972, 22, 40-41; *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. godine* (izradio Laza M. Kostić), Beograd 1924, 13-16, 32-33, 40, 53-54, 57-59. - Na parlamentarnim izborima 1923. radikali su u Makedoniji imali sledeće nosioce kandidatskih lista: dr Velizar Janković (Skopski izborni okrug), Toma Vuksanović (Tetovski), Petar Marković (Ohridski), Jovan Ćirković (Bitoljski), Antonije Beširević (Tikveški), Mihailo Vukotić (Kumanovski) i Vlada Puzderlijević (Bregalnički).

[85] ASANU, br. 13314/49, *Mita Dimitrijević*, str. 1; SBNS, V preth. sast. 24. mart 1925, 152-153. - Tekst njegovog izbornog proglasa pisan je mešavinom srpsko-bugarskog jezika i rasturan je po Bregalničkom okrugu: „Bratja Makedonci! Makedonec kao i vi, ot otca Makedonce i majku Makedonka, povikan sam ot narod da se kandidiram kao poslanik..." Njegovo „bugaraštvo"dokazivano je i time što je 1920. ušao iz Bugarske u Makedoniju sa sandukom letaka BZNS. Prema više izvora Mita Dimitrijević se 1929. sastao i sa Vančom Mihailovim.

[86] *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. godine* (izradio Laza M. Kostić), Beograd 1924, tabela XIV, 74, 163-167.

*

Obnova parlamenta, predviđena za 8. februar 1925. učinila je Džemijet marginalnom strankom (6,7% - nijedan poslanik!), najviše zbog samog rukovodstva koje se „kompromitovalo" saradnjom sa radikalima, kao i zbog tursko-albanskog rascepa u samom vođstvu stranke. Osvojivši ukupno 12.222 glasa (59.000 manje nego 1923. godine) Džemijet je potpuno neutralisan iz parlamentarnog života zemlje.[87] Radikali su najviše glasova dobili upravo tamo gde ih je Džemijet izgubio, tj. u kosovskom i skopskom okrugu (42,1% ili 25 mandata u čitavoj Južnoj Srbiji). Demokratska stranka je osvojila gotovo podjednak broj glasova kao i na izborima iz 1923, ali u nekim okruzima (skopskom, tetovskom, kosovskom) gde je nekad dominirala, nije osvojila nijedan mandat (28,5% ili 11 poslanika), dok je Nacionalni blok, sastavljen od nezavisnih radikala i samostalnih demokrata osvojio 7 poslaničkih mesta u celoj pokrajini.[88] Desetine hiljada turskih glasova u skopskom, kosovskom, raško-zvečanskom, tetovskom i bitoljskom okrugu našle su se u vladinim kutijama. O vođi Džemijeta Ferhat-begu Dragi stizali su kontroverzni vladini izveštaji: prvo je objavljeno da je izabran, a potom da nije. Pošto su pojedini izborni zapisnici naknadno popunjavani, bez ustupanja Glavnom biračkom odboru, postojala je sumnja u regularnost izbora.

U Tetovskom okrugu, poznatom po pečalbarstvu, ispalo je da je glasalo gotovo 70% ljudi! Radikali su upisivali mnoge pečalbare da su izašli na glasanje, iako ovi nisu ni boravili u zemlji. Osim toga, članovi biračkih odbora u Donjem Pologu preručivali su kuglice iz jedne u drugu kutiju, a evidentirane su i druge manipulacije. Monopolska uprava ubeđivala je proizvođače duvana da glasaju za radikale („ako hoće da im se duvan otkupi i dobro proceni"), što je učinila i Okružna šumska uprava („oni su pretili da neće dati ni pašu ni drva onima koji ne glasaju za radikale"). U donjopološkom srezu načelnik je pretio bombardovanjem sela i ubistvima, dok je štamparu Nikoli Princu bilo zabranjeno da štampa plakate bez prethodnog odobrenja načelnika sreza. Na samim glasačkim mestima prisustvovali su policijski i poreski činovnici, suprotno svim zakonskim propisima.[89]

Na dan izbora u ranim jutarnjim časovima skopskim ulicama su krstarili „četnici"naoružani bombama, revolverima i noževima odvraćajući sve one za koje su „procenili" da neće glasati za radikale. Prema podacima demokrata, u sastav tih četničkih grupa ulazili su monopolski radnici, železničari i skopski besposličari. Oni su presretali turske trgovce ne dozvoljavajući im da priđu biralištima: ispred škole „Irfen" pretučen je jedan trgovac kao i nekoliko ljudi u školi „Vuk Karadžić", dok su na ulici zaustavljeni jedan novinar, hodža i bivši pisar (svi su bili Turci). Poslanički kandidat Zejnel Ibrahim napadnut je dok je fijakerom obilazio glasačka mesta, zbog čega je bio prinuđen da se skloni u Armijsku zgradu.[90] U čitavom skopskom srezu muslimanima je prećeno da će biti iseljeni u Malu Aziju, da im duvan neće biti otkupljivan i sl. U kačaničkom i veleškom srezu vršeni su očigledni falsifikati (npr. 100% odziv i glas za radikale u nekim turskim selima!?). Bez obzira na

[87] AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 8.
[88] B. Gligorijević, *Političke stranke i parlament KSHS*, 189-190.
[89] SBNS, III preth. sast. 22. mart 1925, 47-48.
[90] Isto, 48-49.

pomenute okolnosti Skoplje je postalo prava „radikalska Vandeja" (demokrate su svojom „Vandejom" smatrali jako biračko uporište u Kavadaru).[91]

Kumanovski izborni okrug bio je posebno zanimljiv. U kratovskom srezu povećan je broj policajaca i žandarma, dok je za zastrašivanje glasača korišćena četa vojvode Mine Stankovića (od 32 četnika), koji je 15 dana pred izbore odlikovan ordenom Sv. Save V stepena. Sreski načelnik mu je naredio da svim sredstvima primora ljude da glasaju, pa je na kraju vojvoda uspeo da natera 93% stanovništva da izađe na izbore i glasa za radikale. Čuvarima opozicionih kutija poručivano je da će „poginuti u ponedeljak, ako u nedelju čuvaju kutije izdajnika", a neki ugledni ljudi iz Zemljoradničke stranke uhapšeni su kao „skitnice" (jedan je imao protokolisanu firmu, dok je drugi završio Državnu trgovačku akademiju!). U preševskim opštinama nije ni bilo glasanja, već „prepisivanja spiskova opštinskih u glasačke"(100% odziv), dok su na dan izbora u Kumanovu eksplodirale dve ručne žandarmerijske bombe.[92]

U bitoljskom izbornom okrugu državni službenici su agitovali za vladine kandidate, u čemu su se posebno isticali policijski i šumarski organi. U brailovskoj opštini izvršena je premetačina u stanu učitelja Blanuše, koji je sutradan trebalo da čuva opozicionu kutiju. Pošto nisu ništa pronašli, činovnici prilepske opštine su u školskoj kancelariji pronašli nekoliko zarđalih sečiva za brijanje i optužili učitelja za „utaju". Čuvar demokratske kutije u kenalskoj opštini Anđelko Kotević uhapšen je pet dana pred izbore jer se u njegovom dvorištu našao „mangup konj". Sud ga je oslobodio, ali tek posle izbora. U Topolčanima je takođe neutralisan čuvar opozicione kutije, pa je u ovom muslimanskom mestu (u kome je 1921. živelo 2.145 Turaka) bilo 419 kuglica za radikale, 3 za demokrate i nijedna za dve muslimanske liste![93] U jednoj kičevskoj kafani bio je istaknut plakat bitoljskog lekara dr Kurandića, u kome je ostrašćenim jezikom pozivao birače da glasaju za njega, a ne za Jovana Ćirkovića, „kockara, ženskaroša, lažova, intriganta i smutljivca". „U vašem je interesu da se klonite toga vucibatine i arhilopova", poručivao je temperamentni dr Kurandić kičevskim biračima.[94] Izbori u Bregalničkom okrugu pokazali su se naročito spornim. Obraćajući se poslanicima Narodne skupštine Ilija Šumenković je predstavio kompromitujuću prepisku između lokalnih načelnika i velikog župana Dobrice Matkovića.

U Prizrenu je zabeleženo da je posredstvom policije dovedeno više stotina Albanaca iz susednih sela da „urede" grad pred zakazani miting radikala: „Oni užurbano polivaju i čiste ulice, dok je opštinski dobošar objavio građanstvu da istakne na svojim radnjama i domovima državne ili narodne zastave, jer se očekuje dolazak dr Ace Savića, min. Narodnog zdravlja, koji treba da bude nosilac radikalne poslaničke liste za Prizrenski okrug".[95]

---

[91] Gordana Krivokapić, *Radikalna stranka u Kraljevini SHS (1918/29). Socijalna i organizaciona struktura*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 1997, 187-188.

[92] SBNS, III preth. sast. 22. mart 1925, 49-50. - „Oni su podelili svaku opštinu na desetare, i svakom desetaru stavljeno je u dužnost da ima u nedelju dovesti na glasanje određene i zabeležene ljude. Teško desetarima i ostalima ako ne dođu na glasanje. A kod seljaka je sveto što mu komita zapreti, jer su svesni i imali iskustva, da se ni jedno nasilje komitsko nije moglo vlastima sprečiti ili kazniti".

[93] SBNS, III preth. sast. 22. mart 1925, 51; *Definitivni rezultati popisa (1921)*, 92-93.

[94] ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, str. 10.

[95] ASANU, br. 13314/50, *Nosilac liste u Prizrenu,* str. 1.

*

Na parlamentarnim izborima od 11. septembra 1927. prostor Južne Srbije u političkom smislu nije pretrpeo veće potrese. Za razliku od prethodnih, septembarski izbori nisu pred birače izneli pitanje izjašnjavanja o unutrašnjem uređenju zemlje, a u odnosu na 1925. godinu, kada je istaknuto 312 lista, ovoga puta ponuđene su čak 424 kandidatske liste („stoga što je stečeno uverenje da je poslanička profesija izuzetno prinosna... i zbog opadanja partijske discipline"). Veliki broj učesnika u izborima - od opozicije do demokratske zajednice i „pašićevaca" - žalio se na policijsku represiju nazivajući njegovu najvišu instancu „ministarstvom za pravljenje izbora". Primećena je važnost izborne tehnike i sredstava za manipulisanje rezultatima izbora („na izborima ne glasaju birači nego zapisnik biračkog odbora"). Pored toga, na radikalskim listama ponovo su uzeli primat „radikalski ministri" nad lokalnim ljudima koji su dominirali sve do Pašićeve smrti.[96] I pored raspisa Velje Vukićevića izdatog policijskom osoblju „da se ne meša u izbore" iz svih krajeva Južne Srbije stizale su pritužbe na njihovu regularnost. Depeše Jovana Aleksića pokazale su da je represija bila izuzetno jaka i da se manifestovala kroz pritiske na lokalnu upravu. U Uroševcu je vršen pritisak na stanovništvo da glasa za listu Tome Popovića, na kojoj se nalazio i Vukićevićev sin Miloš, koji uzgred, nije ni imao zakonsko pravo da se kandiduje zbog svoje mladosti. Svetislav Hođera se žalio kako je u Đakovici „policijski teror veliki", dok je u Gnjilanu posle predizbornog skupa pomenuti radikal Toma Popović razdelio prisutnim Arnautima 500 državnih pušaka! U Suvoj Reci je ubijen predsednik opštine Abdul Jusuf, u Prilepu su hapšeni učitelji, dok je skopskom svešteniku Savi Jergiću naloženo 20 dana pred izbore da napusti grad. Veliki broj pritužbi odnosio se na sumnjivu delatnost vojvode Mine Stankovića koji je sebi svojstvenim metodama kreirao volju birača.[97]

Poremećeni odnosi između Glavnog odbora NRS i predsednika vlade Velje Vukićevića negativno su se odrazili na uspeh radikala. U mnogim oblastima pojavile su se paralelne radikalske liste (vladine i „pašićevske"), pa su tako u Tetovskom i Bregalničkom okrugu istaknute po 2 liste, a u Bitoljskom, Zvečansko-raškom i Skopskom po 3 radikalske liste. I pored takve rascepkanosti radikali su ubedljivo pobedili, ali je na njihov račun svoju poziciju u Makedoniji ojačala Demokratska stranka sa osvojenih 18 mandata, tj. 101.943 glasa (sa 28,5% glasova 1925, DS je 1927. godine povećala svoje biračko telo na 39,1% glasova), dok je jedan mandat osvojila Demokratska zajednica.[98] U sva četiri kosovsko-metohijska okruga pobedile su radikalske liste. U Zvečanskom okrugu tri radikalske liste dobile su ukupno 58,4% glasova, demokratska 15%, lista samostalnih demokrata 22,2%. U Metohijskom okrugu dve radikalske liste dobile su ukupno 40,6% glasova, dok je DS osvojila 31,6%. Tri radikalske liste dobile su u Prizrenskom okrugu 60,7% glasova, dok su dva demokratska kandidata dobila ukupno 39,3% glasova. Demo-

[96] B. V. *Unutrašnja politika: Pregled*, SKG, knj. XXII, br. 3, Beograd 1927, 233; Gordana Krivokapić, *Radikalna stranka u Kraljevini SHS*, 192, 195-196. – Razmatrajući pitanje socijalne struture NRS Gordana Krivokapić je zaključila da je čitavih 5/6 radikalskih kandidata za poslanike (u periodu 1920-1927) činilo stanovništvo iz gradsko-varoških sredina. Istovremeno, 1/3 svih poslaničkih kandidata bili su muslimani.

[97] ASANU, br. 13315/73, *Demokratizam Velje Vukićevića*, str. 1-9.

[98] N. Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928,* Beograd 1974, 225-226, 245.

krate su održale svoju standardno dobru poziciju u Ohridskom i Prijepoljsko-beranskom okrugu, osvojivši sve poslaničke mandate.[99]

Raspoloženje biračkog tela Južne Srbije 1920-1927. može se pratiti i kroz njegovo učešće na parlamentarnim izborima, tj. kroz stepen apstinencije:

godina izbora	1920.	1923.	1925.	1927.
ukupno birača	320.900	342.764	363.529	397.633
glasalo	182.076	231.415	257.498	260.932
odziv (%)	56,7%	67,5%	70,8%	65,6%

Laza Kostić, *Politički odnosi*, Jubilarni zbornik života i rada SHS, II, Beograd 1929, 711-715.

Revnosni statističar parlamentarnih izbora L. M. Kostić došao je do podatka da je u Južnoj Srbiji na 100 stanovnika dolazilo 27 birača, tj. 54,2 na 100 muških glava, ili 123 birača na 100 muških civila.

*

Održavanje opštinskih i oblasnih izbora u Južnoj Srbiji nije bilo ništa regularnije od parlamentarnih. Prilikom održavanja opštinskih izbora 1920. godine država je svim silama sputavala komunističke kandidacione liste, zbog čega se vođstvo KPJ u Makedoniji odlučilo da ih u seoskim sredinama bojkotuje. Na ponovljenim izborima u Skoplju KPJ je pobedila, a u Bitolju je ostvarila isti rezultat kao i demokrate. U Prilepu su komunisti „zakasnili sa predajom kandidacione liste", dok su u Prizrenu izbori u više navrata odlagani „zbog izvanrednih prilika", pa je od 3.401 birača apstiniralo čak 2.496! Čuvari radikalskih kutija (obično su to bile lojalnije hodže) su ubeđivali muslimanske glasače kako su to u stvari bile „muslimanske kutije".[100] Izborne manipulacije zabeležene su i u Tetovu, Peći, Velesu, Kumanovu i Đakovici, dok je u Kosovskoj Mitrovici opštinski sud upotrebljen u stranačke svrhe. I pored vidne represije komunisti su pobedili i u Kavadaru, čime je zaokružen proces formiranja „crvenih opština" (Skoplje, Veles, Kumanovo, Kavadar).

Usled pojačane propagande autonomističke VMRO pred opštinske izbore vlasti Kraljevine SHS su formirale „leteće odrede" u skopskom, kumanovskom i tetovskom okrugu, kao i jedan vod od 30 četnika za regulaciju stanja u bregalničkom okrugu.[101] Akcije VMRO bile su usklađene sa prisustvom T. Aleksandrova u kratovskoj i štipskoj oblasti, a vojni izvori su upozoravali na terorističke planove „makedonskog komiteta". Od druge polovine decembra 1920. došlo je do primetne saradnje autonomističke VMRO i KPJ, po ugledu na tradicionalne veze „klasične" VMRO i socijalista iz ilindenskog perioda. Komandanti više divizijskih oblasti izveštavali su da je „pobeda komunista u Makedoniji - pobeda Komiteta". Pred same opštinske izbore u bregalničkom okrugu pojavile su se dve grupe bugar-

[99] *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927 (izradio Laza M. Kostić)*, Beograd 1928, 244; M. Folić, *KPJ na Kosovu 1919-1941*, Priština 1987, 152-153.

[100] Socijalistička zora, br. 64, 25. avgust 1920.

[101] Miroslav Nikolić, *Glasovi za KPJ na opštinskim izborima održanim 22. avgusta 1920. godine u Srbiji, Makedoniji i delu Crne Gore*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1980, 127-137; Jovan Janev, *Ulogata na „avtonomističkata" VMRO vo izborite za Konstituanta vo Vardarska Makedonija vo 1920 godina*, Glasnik INI, XXX, br. 1-2, Skopje 1986, 217.

skih komita (Gligora Maneva i štipskog vojvode Lazara Klonke) koje su agitovale po narodu da se glasa za komuniste, jer će tako „Makedonija da dobije autonomiju".[102] Ova, naizgled protivrečna saradnja VMRO i komunista, bila je produkt opšte privredno-političke krize u Južnoj Srbiji, čijem su stanovništvu te dve opcije nudile regulisanje nacionalnog pitanja i autonomiju u okviru zamišljene Balkanske federacije.

Uoči opštinskih izbora 1923. Nedžib-beg Draga je uhapšen i sproveden u zatvor iz koga je pušten jedan dan pre izbora. Istog dana pred njegovu kuću bačena je bomba („da se ne bi kandidovao za predsednika opštine", spekulisalo se).[103] Na području Makedonije opštinski izbori 1926. godine održani su u sve tri oblasti (skopskoj, bitoljskoj i bregalničkoj). Skopska oblast bila je administrativno podeljena na 9 srezova i 139 opština: radikali su odneli pobedu u 132 opštine, dok su demokrate osvojile većinu u preostalih 7 opština. U svim većim gradskim sredinama (Skoplje, Tetovo, Kratovo, Gostivar, Zletovo, Kačanik) radikalske liste bile su uspešnije, dok su demokrate pobedile samo u Velesu i Kumanovu. Radikali su ubedljivo pobedili u Bitoljskoj oblasti (od 147 opštinskih uprava, osvojili su 132, demokrate 11, Zemljoradnička, Samostalna demokratska stranka, Neutralna i Građanska lista po 1 opštinu), dok su u Bregalničkoj oblasti ostvarili najubedljiviju pobedu - imali su većinu u svih 39 opština. Bez obzira na premoć radikala u Bitoljskoj oblasti, „najvažniji politički centri došli su u ruke drugih stranaka i političkih grupacija" (u Bitolju je trijumfovala lista Demokratske stranke na čelu sa advokatom Nikolom Markovićem, dok je u Prilepu pobedila Neutralna lista Petra Sokolovića). Najburniji tok izbora bio je u Bregalničkoj oblasti gde su poništeni rezultati u četiri opštine.[104] Ubistvo bivšeg džemijetskog poslanika Nazima Gufura i opštinskog odbornika u Prištini Jusufa Ahmeta bilo je obavijeno velom tajne, iako su državni organi saopštavali kako se najverovatnije radilo o slučaju krvne osvete, „dosta česte kod Albanaca".[105]

Oblasne skupštine formirane su takođe putem izbora. O njihovom značaju svedoči zakonska odredba po kojoj je u vreme oblasnih izbora bilo zabranjeno točenje alkoholnih pića - prekršioci tog propisa bili su suočeni sa kaznom od 15 dana do 6 meseci zatvora![106] Skopljanski upravni sud je 1926. odredio predsednike biračkih odbora za sve oblasti za koje je bio nadležan (Bitoljska, Bregalnička, Vranjska, Zetska, Kosovska, Niška, Raška, Skopska i Užička oblast). Predsednici glavnih biračkih odbora bili su isključivo Srbi - sudije prvostepenih sudova u svim

---

[102] Rukovodstvo VMRO je smatralo da je još rano za povezivanje sa Hrvatima, te da čete iz Albanije treba da dođu u vezu sa Crnom Gorom, a da oružje iz Albanije treba prineti uz „makedonsku granicu" i onda otpočeti opšti napad na Kraljevinu SHS. - J. Janev, n. d, 217-221.

[103] N. Simonović, SBNS, VII red. sast. 8. jun 1923, 433. - „Interes demokratske stranke pri njenom osnivanju tamo (...) zahtevao je, da se svi uticajniji ljudi u onome kraju, privremeno bar, politički umrtve. Bili su na pragu opštinski izbori i htelo se pošto po to, da se jedan čovek, koji je uticajan u tim krajevima, onemogući da se kandiduje. Nije se uspelo tim putem, pa se pošlo drugim putem. Primenjen je § 85. tačno pred opštinske izbore. Nedžib beg je doista otišao u zatvor, a mi znamo kako je otišao..."

[104] Đorđe Stanković, *Pregled rezultata opštinskih izbora u Kraljevini SHS 15. avgusta 1926. godine*, Istorijski glasnik, br. 1, Beograd 1973, nap. br. 13, 14, str. 162-163.

[105] Memorandum jugoslovenske vlade od 21.VIII 1929. *Položaj albanskog stanovništva u Kraljevini SHS*: Public Record Office, Foreign Office, FO, 371/13711, 146292, cit. prema: B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1998, 239.

[106] *Uredba o podeli zemlje na oblasti. Zakon o opštoj upravi. Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*, ured. M. Ilić, Zbirka zakona, sv. 1, Beograd 1927, 124. - Zabrana točenja alkohola važila je tri dana - dan uoči izbora, u vreme njihovog održavanja i jedan dan nakon sprovedenih izbora za oblasnu skupštinu.

izbornim jedinicama (94).[107] Na oblasnim izborima 23. januara 1927. radikali su ostvarili apsolutnu pobedu u Makedoniji.[108]

Alternativni oblici političkog delovanja (KPJ, VMRO)

Radnički štrajkovi širom Kraljevine SHS tokom 1919. godine imali su nesumnjiv uticaj na radnike u Južnoj Srbiji i obnovu organizacija KPJ. Ratovima razorena Makedonija patila je u to doba i od velike nezaposlenosti, pa je „Socijalistička zora" registrovala u Skoplju početkom 1920. oko 500 monopolskih radnika koji od „reokupacije" (misli se na 1918) nisu stupili na posao (tada je u Skoplju bilo oko 1.500 nezaposlenih). Dakle, postojali su jaki razlozi za sindikalno organizovanje, koje je na sebe preuzimala upravo KPJ. Prema pisanju „Radničkih novina" skopska partijska organizacija je obnovljena 9. februara 1919. zborom u tamošnjem hotelu *Pariz*, kome su prisustvovali i žandarmi sa bajonetima na puškama, dok je pored bine sedeo uniformisani policijski činovnik sa nekoliko agenata u civilu.[109] Veleška organizacija formirana je 24. aprila 1919. u hotelu *Solun* i tada je imala oko 50 članova. Ubrzo zatim, komunisti su se konsolidovali i u Bitolju. Tamošnja socijalistička organizacija izrasla je iz postojećih kružoka koje su u velikoj meri idejno okrepili pečalbari-povratnici. Najaktivniji komunistički klub u Bitolju vodio je Ratko Žunić koji je oko sebe okupio lokalne knjižare, učitelje i školovane omladince. Već juna 1919. i bitoljska organizacija komunista bila je formirana, a na jesen je imala oko 500 članova! Krajem novembra 1919. vojne vlasti su izvršile mobilizaciju na terenu bitoljske divizije što je izazvalo revolt kod stanovništva. Komunisti su iskoristili priliku i organizovali antirežimske demonstracije: 2. decembra okupili su sve mobilisane Makedonce (oko 3.000), da bi im se narednog dana pridružilo još oko 2.000 građana. Bitoljska čaršija bila je zatvorena i njome su odjekivali povici: „Ne idimo vojnici u takvu vojsku!", „Dole kralj i zelenaši!", „Živeli radnici i seljaci!". Ispred kafane *Bosna* demonstranti su razvili crvenu zastavu, sa namerom da zauzmu kasarnu 46. puka. Rasprave između demonstranata i vojske postajale su sve žešće, zbog čega se masa sveta slila prema opštinskoj zgradi. Jedna ratobornija grupa (koju je predvodio Ilo Negre) latila se oružja i izazvala oštru reakciju konjičke žandarmerije, koja je sa isukanim sabljama rasturila demonstrante. Već narednog dana, regruti su otišli na svoja odredišta.[110] Slučaj prizrenskog komuniste Ilije Krasojevića, čiji je dom postao stecište nezadovoljnih vojnika, pokazuje vitalnost komunističke propagande koja je i pored čvrstih barijera prodirala u vojsku.[111]

---

[107] Službene novine Kraljevine SHS, br. 278, 7. decembar 1926, 1.

[108] N. Jovanović, *Politički sukobi*, 185.

[109] Ivan Katardžijev, *KPJ vo Makedonija do Obznanata*, Skopje 1961, 52, 59-60. - Njen predsednik bio je vinarski trgovac Dušan Cekić, potpredsednik Ilija Plavev, sekretar Stojan Divlev, a članovi Lazar Malezanov i Pera Jovanović. U Nadzorni odbor izabrani su Panko Sazdov i Manojlo Petrović. Čitava skopska komunistička organizacija imala je februara 1919. nešto preko 30 članova.

[110] I. Katardžijev, *KPJ vo Makedonija,* 62-66.

[111] M. Folić, *KPJ na Kosovu*, 71-74. - Običaj nižih oficira i vojnika da posećuju „socijalističko-komunistički dom" u Prizrenu nastao je usled strogog režima odobravanja odsustava. Pošto je ova pojava uočena, u maju 1920. vojnicima su zabranjeni izlasci u grad, a iz istih razloga je i pomenuti Krasojević dobio službeni premeštaj za Čačak.

Polovinom 1919. komunisti su se organizovali i u Kavadaru pod vođstvom Blagoja Gligorića, a u Negotinu na Vardaru lokalna organizacija je stvorena početkom 1920. godine. Štip je dobio svoju socijalističku organizaciju septembra 1919: osnivački skup u štipskom hotelu *Solun* vodila je dr Marija Jakovljević (ginekolog) koja je u Štip došla iz Leskovca. Štipski ogranak SRPJ, za čijeg je predsednika izabran Milan Mladenović, imao je tada oko 20 članova. Otprilike u isto vreme komunisti su se organizovali u Tetovu i Kumanovu, a oktobra u Đevđeliji i Prilepu. Ohridska organizacija ustanovljena je 22. decembra 1919. godine. Uoči III kongresa KPJ u Skoplju je registrovano 160 komunista, premda je „broj članova postojao samo u glavi članova PS, ali stvarno ih nije bilo". Zvanična partijska statistika registrovala je 1928. u čitavoj Makedoniji svega 37 članova![112]

Komunistička delatnost u Južnoj Srbiji posebno je negovana u okviru prosvetnog sistema. U veleškoj gimnaziji je jedan učenik 1921. godine isključen iz svih škola u Kraljevini jer je slao preteća pisma lokalnim trgovcima i sveštenicima. U pismima se pominju „gnusobe" režima koje su činjene „zato što tako hoće buržoaski Bog", a boljševičke ideje propagirane su na „bugarskom književnom jeziku".[113] U svom Izveštaju o stanju u Makedoniji, Hamar (St. Popivanov) je potvrdio da je KPJ „organizaciono slaba i ideološki neizgrađena" i da je omladinski pokret bio „zdraviji". On je zamerio KPJ što se nije oglasila povodom hapšenja 800 ljudi u Bitolju, ne izdavši čak ni jedan letak.[114]

Politički vrhunac delovanja komunista tokom njihove legalne faze (1919-1921) dosegnut je na opštinskim izborima i na izborima za Ustavotvornu skupštinu kada su osvojili 12,3% svih glasova: bilans od 15 mandata u Makedoniji i 3 na Kosovu, Metohiji i u Sandžaku pokazuje nezadovoljstvo stanovništva juga postojećim stanjem i njegovu nadu da će posredstvom komunista, shodno njihovim predizbornim obećanjima, ostvariti autonomiju u okviru zamišljene balkanske federacije.[115]

*

Odmah po kapitulaciji Bugarske 1918. pripadnici VMRO[116] su se povukli u Bugarsku i sporazumno sa vojnim vlastima pristupili sakrivanju oružja „za docnije naoružanje četnika" (prema mirovnom sporazumu oružje je trebalo predati savezničkoj vojsci). Pošto je naoružanje sklonjeno u Nevrokop, Ćustendil i Petrič CK VMRO (T. Aleksandrov, A. Protogerov, P. Čaulev) je odlučio da oživi ilegalnu četničku akciju u Makedoniji, ali je povodom različitih stavova prema bugarskoj

---

[112] I. Katardžijev, *KPJ vo Makedonija,* 67-76; Kosta Nikolić, *Boljševizacija KPJ 1919-1929. Istorijske posledice*, Beograd 1994, 75.

[113] AJ, 66-933-1333, Pismo zastupnika direktora gimnazije ministru prosvete, 21. februar 1921.

[114] *Druga plenarna sednica CK KPJ, 5. i 6. septembra 1926*, Protokol, Treći kongres KPJ, Beograd 1986, 222; - Naime, tokom jula 1926. u Bitolju su izvršena masovna hapšenja posle atentata na direktora lista „Južna zvezda" Spasoja Hadži Popovića. Taj teroristički akt u režiji VMRO rezultirao je pogoršanjem jugoslovensko-bugarskih odnosa (Zajednička nota vlada SHS, Rumunije i Grčke Bugarskoj).

[115] Sergije Dimitrijević, *KPJ u legalnom periodu njenog postojanja 1919-1921*, Beograd 2001, 369-373. - U Ustavotvornoj skupštini sedeli su sledeći poslanici KPJ izabrani na teritoriji Južne Srbije: Milutin Anastasijević, Ivan Dapčević, Milorad Pantić, Bogdan Stojadinović, Lovro Klemenčič, Milan Nedić, Ferid Bajram, Petar Đorđević, Kosta Novaković, Ratko Žunić, Dragutin Bukvić, Tanasije Ilić, Dušan Cekić, Vojislav Stojanović, Dragutin Tasić, Ilija Krasojević, Karlo Brož i Ethem Bulbulović.

[116] Đorđe Vasiljević, *VMRO i Srbija 1893-1934*, Catena mundi. Srpska hronika na svetskim verigama, knj. II, Kraljevo-Beograd 1992, 27-28. - VMRO je osnovana u Solunu 1893. radi idejne i političke pripreme makedonskog stanovništva za oslobođenje od Turaka. Organizacijom su rukovodili komiteti (do 1901. bilo ih je 8), a stvorene su i komitske čete kao i kompletan aparat vlasti (ustav, narodni sudovi, tajna pošta, kuriri).

zemljoradničkoj vladi došlo do nesuglasica. Četničke vojvode stale su uz Aleksandrova koji je već 1920. poslao prve komitske grupe u Južnu Srbiju (vojvode Ivan Brlo, Simeon Kočanski, Lazar Divljanski, Mita Sokolarski).[117] Ove čete bavile su se prvenstveno ubijanjem i pljačkanjem Kucovlaha i Turaka, pa je po njihovom povratku u Bugarsku došlo do redefinisanja ciljeva komitskih akcija. Već u junu 1920. prešlo je nekoliko komitskih četa u Bregalnički okrug i ozbiljno ugrozilo bezbednost i rad državnih službi.

Doba vladavine Aleksandra Stambolijskog u Bugarskoj donelo je konsolidaciju jugoslovensko-bugarskih odnosa. Samim tim, vođi VMRO našli su se na udaru bugarskog zemljoradničkog režima: Stambolijski je 1919. uhapsio Aleksandrova i Protogerova, ali su se ovi ubrzo spasli bekstvom. U to vreme Makedonija je već bila podeljena na pet „revolucionarnih"okruga: bitoljski, skopski, solunski, serski i strumički. VMRO je uveliko sarađivala sa albanskim prvacima i kačacima (1920: sporazum Protogerov - H. Priština o zajedničkoj akciji protiv Kraljevine SHS), a iste godine vrhovisti su po instrukcijama CK glasali za komuniste. Od 1921. VMRO počinje da se razračunava sa svojim protivnicima u Bugarskoj, pri čemu su stradali Đorče Petrov i Aleksandar Dimitrov, vojni ministar, kao i vojvode Donče Angelov i Mitruš Ciklev. U Tirani je 1922. organizovana konferencija VMRO (P. Hristov, K. Londrev, H. Cvetkov, K. Zografov, A. Vasiljev, J. Atanasov i gen. Protogerov) i albanskog Kosovskog komiteta (H. Priština i dr.) na kojoj je dogovoren sinhronizovani rad protiv Kraljevine SHS („Tiranski protokol"). Todor Aleksandrov se protivio ovom dokumentu, ali ne i italijanska vlada. Potpisnici Tiranskog protokola (protivnici Aleksandrova) nazvali su se „konstitucionalnim blokom" okupivši oko sebe veliki broj četnika i vojvoda u bazi u Ćustendilu. Između njih i Aleksandrova otpočela je borba do istrebljenja, a rezultat tih „epidemičnih uzajamnih ubistava" bila je smrt viđenijih članova (Stojan Mišev, Strandža, Velim Alajkov i dr).[118]

Posle *devetojunskog prevrata* (1923) VMRO je postala oruđe bugarske vlade Cankova i u samoj organizaciji je došlo do prividnog izmirenja. Iste godine Kominterna je intenzivirala propagandu za sovjetizaciju Balkana („po mustri Sovjetske Rusije") i u tom cilju pokušala da materijalno pomogne VMRO. Pritisnuti finansijskim nedaćama (Italija je redukovala davanje novčane pomoći) čelnici makedonske organizacije su nerado pristali na saradnju sa komunistima. Početkom 1924. u Rimu je došlo do sastanka CK VMRO i zagraničnog predstavništva na kome je odlučeno da se pre bilo kakvog aranžmana sa komunistima proba izdejstvovati finansijska pomoć od Balkanskog komiteta u Londonu. Pošto su pokušaji u Londonu i Rimu propali „makedonstvujušči" su se u Beču sastali sa predstavnicima Kominterne (Georgi Dimitrov) i sovjetskog poslanstva (dr Efrem Goldštajn-Čerski) gde je došlo do sporazuma i potpisivanja Balkanskog federativnog pakta, pod patronatom Sovjetske Rusije. Pakt su potpisali i predstavnici „porobljenih Crnogoraca" (Dušan Drecun), Kosovskog albanskog komiteta i hrvatske emigracije (dr Petrović-Saks, dr Frank).[119] Bugarski vladajući krugovi bili su ne-

[117] AJ, 14-29-80, Referat o VMRO.
[118] AJ, 14-29-80.
[119] AJ, 14-29-80, list 257.

prijatno iznenađeni Paktom, pa je Protogerov bio primoran da se odrekne sovjetske organizacije na šta je „rado pristao", jer je osetio trenutak da se uz pomoć vlade i vojnih krugova oslobodi Aleksandrova. Prilikom jednog sastanka u Džumaji (avgust 1924) pripadnici klana Protogerov-Aleko paša ubili su Aleksandrova.

Sledbenici Todora Aleksandrova rešili su da ga osvete, zbog čega je Ivan Mihailov uz znanje i odobrenje Protogerova organizovao ubistvo Aleko-paše, pukovnika Atanasova i još 20 njihovih pristalica. Time su zagovornici Balkanske federacije bili odstranjeni - neki su prebegli u Austriju, gde su 1925. osnovali Ujedinjenu VMRO („federalisti").[120] Međutim, ni blok Protogerova nije bio tako stabilan kao što je izgledalo. Veoma brzo došlo je do izdvajanja mlađih makedonskih delatnika okupljenih oko Ivana Mihailova (Pop Hristov, Razvigorov, Drangov, Đurkov), kao i pristalica ubijenog Aleko-paše: neki su prišli Protogerovu, dok su se viđenije vojvode stavile u službu jugoslovenskih vlasti (Stojan Mišev, Gligor Ciklev, Mita Sokolarski, Mina Stanković). Bugarska vlada se trudila da primiri situaciju unutar VMRO, ali se Protogerov i dalje razračunavao sa federalistima (ubistvo Čauljeva u Milanu). Na VI kongresu VMRO (1925) Mihailov je izdejstvovao sprovođenje istrage o ubistvu Aleksandrova koja je pokazala direktnu umešanost Protogerova.

Na neprijateljski rad „ujedinjenih" ukazivali su i državni predstavnici u Južnoj Srbiji na osnovu pronađenih uputstava kod kumanovskih komunista koja su svedočila o razvijenoj saradnji sa VMRO. Slabljenje četničke akcije u Makedoniji, kao i potreba pravdanja visokih novčanih iznosa dobijenih od bugarske i italijanske vlade primorali su Mihailova da pribegne terorističkoj taktici, vršeći atentate na državne predstavnike u Južnoj Srbiji, viđenije nacionalne radnike i izvodeći napade na železničke objekte (ubistva Hadži-Popovića, generala Kovačevića i Prelića). Lično suparništvo između njega i Protogerova (kome je smetalo italijansko poverenje koje je Mihailov uživao) dovelo je do obračuna. Pošto nije uspeo kroz legalne strukture VMRO, Mihailov je naredio da se Protogerov ubije što je i učinjeno usred Sofije 1928. godine. „Protogerovisti" (Georgi Boždarov, Pande Strumiški, Boris Izvoljski) su pokušali da se vojnički organizuju, ali je Mihailov od 1929. pokrenuo pravi pogrom pristalica Protogerova. Epilog delovanja Vanča Mihailova svakako je bio sastanak sa Antom Pavelićem u Sofiji gde je sklopljen sporazum o zajedničkoj borbi protiv Jugoslavije (1929). Kao rezultat tog sporazuma usledili su atentati i napadi na železničke mostove i pruge, vozove, državna nadleštva itd.[121]

Makedonija je bila pogodan teren za delatnost *Makedonske omladinske tajne revolucionarne organizacije* (MOTRO), koju je marta 1922. u Zagrebu osnovao Ivan Bojadžijev iz Velesa sa još četvoricom studenata. Članstvo je bilo podeljeno na „petorke" kojima su rukovodili „petari", potčinjeni najbližem revolucionarnom komitetu (VMRO). Članovi su se sastajali sedmično, vodili smeran život, naziva-

[120] Federalisti su se sastali 1925. u Beču i osnovali „objedinjenu" VMRO koja je bila orijentisana protiv bugarske vlade i organizacije Protogerova i Mihailova. Novu organizaciju predvodio je Dimitri Vlahov, kao i mnoge četničke vojvode (Petar Čaulev, Todor Panica, Georgi Zankov i dr). Komunistička obeležja ove grupe naterala su mnoge članove da se vrate u Bugarsku i priđu Protogerovu. - AJ, 14-29-80.

[121] AJ, 14-29-80.

jući se „borcima za oslobođenje Makedonije". MOTRO je podelila Vardarsku Makedoniju na 5 revolucionarnih okruga, a samo u Skoplju 1925. godine delovalo je 40 „petorki". Maja 1926. počinju se osnivati ženske sedmočlane grupe (Tajna kulturno-prosvetna organizacija makedonskih Bugarki). Već u maju naredne godine uhapšeno je 40 članova MOTRO po čijim su kućama zaplenjeni propagandni materijali, spiskovi „petorki" i sl. Posle šestomesečne istrage odlučeno je da se 20 studenata izvede pred sud (nijedan nije bio sa skopskog Filozofskog fakulteta). Vasilije Trbić je redovno posećivao uhapšene tražeći od njih da poreknu svoju vezu sa MOTRO, jer bi, kako im je pretio, u protivnom bili streljani. Studenti su bili izloženi „inkvizitorskim metodama": Borisu Andrejevu iz Velesa - studentu veterine, zabijane su igle pod nokte, stavljano mu je vrelo gvožđe na grudi i ruke, a noću je izvođen pred iskopan grob gde mu je prećeno smrću.[122]

Posredstvom svojih agenata jugoslovenska vlast je dobijala pravovremene informacije o delovanju raznih grupa VMRO. Tokom jednog takvog „tajnog praćenja makedonske i boljševičke korespondencije" (septembar 1926) došlo se do saznanja da je masa prilepske omladine bila učlanjena u „Partiju Balkanske federacije", u kojoj je bilo i dosta srpskih činovnika („kojima se plaćaju ogromne sume"). Prilepom su kružile knjige D. Vlahova, a doneta je i štamparija sa bugarskim slovima. Jugoslovenskim vlastima dopao je u ruke i prepis Ustava „Ratnika slobode", društveno-političke organizacije koja se deklarisala kao ustanova humanih ljudi i boraca za jednakost „bez obzira na narodnost".[123] Državni organi su vodili pedantnu evidenciju o „sumnjivim bugarašima", a posebno o onima koji su izbegli iz zemlje. Tako je pukovnik Tanasije Dinić iz Obaveštajnog centra formirao spisak od 12 studenata medicine, tehnike i hemije iz Makedonije koji su studirali na univerzitetima u Beču, Gracu, Briselu i Darmštatu, a koji su smatrani opasnim eksponentima VMRO.[124]

STANJE BEZBEDNOSTI U POKRAJINI

Kraj Prvog svetskog rata nije značio i normalizaciju bezbednosnog stanja u pokrajini. Bugarski dezerteri (mahom Turci i Arnauti) obučeni u vojne uniforme preorijentisali su se na pljačku stanovništva, dok je granični spor između Kraljevine SHS i Albanije (1918-1921) pogodovao rastu broja razbojništava koja su vršile čete albanskih odmetnika. Glavna meta pljačkaša bila je stoka: raspušteni članovi „organizovanih Arnauta" koje je jugoslovenska vlada jedno vreme izdržavala, pojavili su se kao nova kategorija pljačkaša. Čitava stada ovaca i goveda prevođena su iz makedonskih stočarskih naseobina preko albanske granice i tamo su

---

[122] D. Gocev, *Mladežkite nacionalno-osvoboditelni organizacii na makedonskite B'lgari 1919-1941*, Sofija 1988, 15-48.

[123] AJ, 14-28-74, listovi 30 i 166, Koncept izveštaja jednog „observatora makedonskog"od 11.9.1926.

[124] AJ, 14-28-75. - Na spisku su se nalazila sledeća lica iz Južne Srbije: Jovan Bojadžijević (tj. Ivan Bojadžijev), Panča Karađozov, Vasilije Konstantinović, Miša Kušević, Mihail Mladenov, Jovan Petrović, Ivan Prilepčanac, Vasilije Hadži-Kimović, Ganča Hadži-Panzović, Strahinja Hadži-Panzović, Kirilo Tatarčević, Kosta Crnušanović.

prodavana, dok je legalna trgovina kao „rizičan posao"gotovo zamrla. Opšta nesigurnost dovela je do iseljavanja tetovskih stočara u krajeve oko Skoplja, Velesa i Kičeva, ali ih je i tamo čekala ista sudbina: čete Kaljuša Zajasa su ih uverile da je njihov put bio uzaludan. Krajevi prema Bugarskoj bili su zona delovanja bugarskih i turskih razbojnika (Juruka), ali i lokalnih meštana preobučenih u bugarske vojničke uniforme. Kao vinovnici velikih pljački pojavljivali su se i jugoslovenski vojnici XXIII pešadijskog i VII konjičkog puka koji su „čuvali od razbojnika" put Skoplje-Tetovo. Granične čete su imale običaj da prilikom pretresa seljaka iznuđuju novac uz primenu sile.[125]

Razoružavanje stanovništva

Problematična navika albanskog stanovništva da drži i (zlo)upotrebljava oružje nije pripadala samo domenu tradicije i folklora. Nužda stvorena pod Turcima prerasla je u grozničavi običaj da se stanje opšte nesigurnosti prevazilazi oružanim putem. Pobune Albanaca iz 1913. godine i upadi na srpsku teritoriju isprovocirali su jednu zamašnu akciju razoružanja koju je organizovala srpska vojska. Iako je prilikom takvih akcija zvanično bilo zabranjeno „vršiti pljačke i nasilja nad stanovništvom", nekoliko incidentnih situacija dovelo je do potpunih spaljivanja sela (Penaca, Suraj, Kaljisi, Vilja). Docnije je i komandant Makedonsko-kosovskih trupa, general Damjan Popović izdao sličnu naredbu, a akcija razoružanja je obustavljena povlačenjem srpskih trupa sa albanske teritorije i ukidanjem ratnog stanja 5. novembra 1913. godine.[126] Negativne implikacije imao je Prvi svetski rat, kada je kroz ove krajeve prošlo nekoliko zaraćenih armija. Stoga je i u narednom periodu stanje narušene bezbednosti nalagalo stanovništvu da se nerado odriče ličnog naoružanja. Jugoslovenska država je u početku razoružavanje podsticala komplikovanjem zakonskih procedura za izdavanje oružnih listova.[127] Međutim, veliki državni problem predstavljale su i količine zaostalog naoružanja (koje je smatrano ratnim plenom) sa „makedonskog vojišta" koje je stanovništvo prikrivalo. Posednicima tog naoružanja naloženo je da ga do avgusta 1923. vrate najbližim vojnim vlastima - u protivnom se smatralo da su ga pokrali. Komanda za prikupljanje plena bila je zadužena za taj posao, kao i sve carinske službe i železnički organi. Onima koji bi do jula 1923. predali opremu dobijali su „nagradu" po kilogramu vraćenog materijala (1-2 dinara). U opticaju su bile velike količine puščanih i topovskih mesinganih čaura, bronzanih delova, olova, upaljača od me-

---

[125] AVII, P-4/3, kut. 56, fasc. 2, izveštaji Jovana Babunskog upućeni komandantu III armijske oblasti od 24. okt. 7. nov. i 2. dec. 1919; kut. 58, fasc. 6, Komanda Vardarske divizijske oblasti komandantu III arm. obl. pov. đ. br. 4410 od 9. juna 1920, Komanda graničnih trupa pov. đ. br. 1216 od 30. avg. 1920; kut. 60, fasc. 12, Zapisnik sa konferencije okružnih načelnika održane 16-17. juna 1920, pov. đ. br. 2737 od 21. juna 1920; A. Apostolov, *Vardarska Makedonija od prvata svetska vojna*, 48-53.

[126] M. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 54-55.

[127] Pavle Čubrović, SB ZONS, XXXIV sednica, 24. XII 1921. str. 48. - Na sednicama Narodne skupštine razmatrana je „glomazna procedura" za izdavanje dozvole za nošenje oružja, jer, kako je rekao Pavle Čubrović, u krajevima gde je on bio poslanik, „ima kurjaka, koji prete da upropaste ljudima celu imovinu". Stoga je predlagao da se dozvoli držanje oružja u kući i da se objavama izda dozvola stanovnicima planinskih krajeva na neodređeno vreme, „da svaki od njih može nositi oružje, ali da je dužan prijaviti ga vlastima".

singa, aluminijumskih kapica, bakarnih prstenova poskidanih sa topovskih zrna, cink-bleha iz municijskih sanduka i dr.[128]

Prikupljanje zaostalog ratnog plena u Južnoj Srbiji (sa „makedonskog vojišta") izdavano je pod zakup (arendu) onom kandidatu koji bi na licitaciji ponudio najveću sumu zakupa. Rok zakupa trajao je dve godine bez prava njegovog produženja, a arendator je imao na raspolaganju „celokupnu prostoriju Makedonskog vojišta u našoj zoni". Zakupac je morao besplatno predati državi sve pronađeno oružje, „specijalne vozove" i neispucanu bojevu municiju svih kalibara. Od ostalog nađenog materijala (čaure, košuljice, upaljači) polovina je išla državi, dok je polovinu mogao zadržati za sebe „kao nagradu za svoj trud" koju je mogao prodati u zemlji, ali ne i u inostranstvu. Pravo konkurisanja imali su samo državljani SHS koji bi prethodno položili kauciju (500.000 dinara) i uverenja nadležih vlasti o plaćenim porezima i o „nadmetačkim sposobnostima". Ovo izdavanje vršilo je Artiljerijsko-tehničko odeljenje Ministarstva vojske i mornarice. Krajem 1928. godine propozicije za prikupljanje ratnog plena bile su nešto drugačije: preduzetnik je bio dužan da državi preda najmanje po 50 vagona bojeve municije, ispravne bodljikave i glatke žice i specijalnih vozova (artiljerijskih, inžinjerijskih i intendantskih kola). Od ostalog prikupljenog materijala država je preduzetnicima (arendatorima) dozvoljavala da za sebe zadrže između 40-60% nađenog materijala.[129]

Zakon o držanju i nošenju oružja donet je tek 1928. godine, uz izmene i dopune koje su usledile u februaru naredne godine. Po njegovom stupanju na snagu prestali su važiti zakon od 18. februara 1922. i pravilnik za njegovo izvršenje od 7. avgusta 1924. godine. Država je razlikovala nekoliko vrsti oružja: dopušteno, nedopušteno, vojničko i oružje od vojničkog značaja. Za nabavku i držanje „dopuštenog"oružja (mahom lovačkog) bilo je neophodno odobrenje upravne vlasti prvog stepena ili odgovarajućih mesnih policijskih vlasti. Ministar unutrašnjih dela imao je pravo da u izuzetnim slučajevima („kada je javna bezbednost ugrožena") zabranjuje nabavku i držanje oružja kako pojedincima, tako i čitavim opštinama, srezovima i oblastima. Za „nedopušteno oružje" (bajoneti, mačevi, „svako potajno za napad sposobno oružje") bila je nadležna upravna vlast drugog stepena, dok je vojničko naoružanje (topovi, mitraljezi, bombe, granate, revolveri) tolerisano kod rezervnih oficira i gradskih straža, na osnovu prethodnog sporazuma ministara vojske i unutrašnjih dela. „Oružne listove" nisu mogli dobiti maloletnici, lica stavljena pod policijski nadzor, osuđenici za zločine ili krivična dela koristoljublja, lica lišena građanske časti, umobolne osobe, „kavgadžije, ubojice ili notorne pijanice" i sl. Oružni list je bio trajan dokument kojim se nije moglo služiti drugo lice. Vlast je mogla i oduzeti to pravo, pri čemu bi se oduzeto oružje čuvalo „kod vlasti" 6 meseci. U tom roku vlasnik je mogao naći kupca, u protivnom - oružje bi išlo na javnu licitaciju, a novac bi se vraćao sopstveniku. Pri selidbi u drugi srez sopstvenik oružja bio je dužan da svoj oružni list radi evidencije podnese novoj upravnoj vlasti u roku od 14 dana.[130] Odobrenje za nabavku i držanje oružja „radi prodaje" izdavali su veliki župani ovlašćenim trgovcima, koji su bili

[128] Službene novine Kraljevine SHS, br. 109, 16. maj 1923, 1.
[129] Isto, br. 96, 2. maj 1927, 2; br. 261, 8. novembar 1928, 15.
[130] *Zakon o držanju i nošenju oružja*, Zbirka zakona, sv. 45, Beograd 1928, 6-12.

dužni da početkom svakog meseca dostavljaju upravnoj vlasti spiskove lica koja su kupila oružje. Novčanim kaznama sankcionisani su gotovo svi prekršaji ovog zakona. Njegovim stupanjem na snagu (1928) sve do tada izdate dozvole smatrale su se „punovažnim", s tim što su vlasnici oružja morali u roku od tri meseca izvršiti preregistraciju dozvola.[131]

*

Pitanje razoružavanja albanskog stanovništva bilo je u svakom smislu delikatnije, pogotovo zato što je „albanski otpor" predstavljao objektivnu opasnost po državne institucije (oružani napadi na sudnice, opštine, zgrade sreskih i okružnih načelstava itd). Na konferenciji u Štabu Treće armijske oblasti 31. decembra 1919. konstatovano je da je poželjno obaviti razoružanje pre proleća i opštinskih izbora („jer, u protivnom, izbori će ispasti protiv državnih interesa") i to prevashodno u mestima Drenica, Pećki Podgor, Topoljani, Šištevac, Kabaš, Lab, Šalja, Prizrenska Podgora, Štavica i Pešter. Postignut je dogovor da se organizuju hvatanje i likvidacija Azema Bejte, Sadika Rame, Ramadana Šabana, Mehmeda Konjuha i Abiba Ljupčeta „uz što manje palenja kuća, i bez pljačke".[132]

Ministarstvo unutrašnjih dela počelo je da preduzima nemilosrdne mere za suzbijanje razbojništava, ali se dosta kasnilo sa koordinacijom između žandarmerije i vojske. Prilikom akcije oduzimanja opljačkane stoke, kažnjavanja i razoružavanja pljačkaša u srezovima gorskom, ljumskom i donjodebarskom, korišćen je dinamit za rušenje mostova na Crnom Drimu, a u februaru 1920. kod Čičavice je izvedena vojna vežba „sa ciljem hvatanja i zastrašivanja odmetnika". Razoružanje i hvatanje pljačkaša vršila je policija sa žandarmima, dok je vojska mogla intervenisati samo na zahtev policije.[133] Akcija razoružavanja deset okruga Južne Srbije, kao jedan od metoda nametanja državnog autoriteta, ostvarivana je uz velike teškoće usled otpora kačaka Azema Bejte. Vojne vlasti su primetile da Bejtu „cela Drenica marljivo čuva i snabdeva hranom" i da je bilo teško sprečiti ga u novim ratnim avanturama.[134] Zahtevajući što hitniju akciju razoružanja načelnik Zvečanskog okruga je primetio: „Sve vri i sve je na nogama. Bezbednost je sasvim nesigurna; ugled državne vlasti samo nominalan... Molim, požurite, jer mislim, da će nas Arnauti preduhitriti". Dobivši ovu poruku ministar vojni je zaključio da stanje na teritoriji Kosovske divizijske oblasti „nije zadovoljavajuće" i da razoružavanje Arnauta „treba preduzeti što pre". Komandi Treće armijske oblasti ostalo je nejasno da li pri razoružanju treba poštovati *Uredbu o hajdučiji* i odobrenje za interniranje odmetničkih porodica.[135] Naredna tabela sačinjena je na osnovu podataka iz izveštaja ppuk. D. Jovanovića, pomoćnika komandanta Druge žandarmerijske brigade od 23. 6. 1920. godine, prema kojem je u akciji razoružanja učestvovalo 1.666 žandarma iz redovnih posada, dok je 5 vojnika iz XXI puka poginulo:

---

[131] Isto, 14-20. - Puške i revolveri koji su imali „karakter vojničkog oružja"oduzimani su od vlasnika, a kao naknadu vlasti su izdavale sopstvenicima „nevojničke puške", uz prethodan uvid o poreklu oružja.

[132] JDA/II, dok. 529, str. 525-526.

[133] JDA/II, dok. 391, 546, str. 424-425, 541. - Vojnicima je skrenuta pažnja da „ne vrše pljačku".

[134] JDA/II, dok. 567, str. 565.

[135] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 1, br. 1/24.

Razoružavanje Kosovsko-metohijskih okruga 1920.

	Kosovski	Zvečanski	Raški	Metohijski	Prizrenski	u k u p n o
žandarma	380	216	320	420	330	1666
zapl. pušaka	988	494	276	2823	1041	5622
zapl. revolv.	106	1	123	148	16	394
odbeg. kač.	16	20	-	1500	3	1539
uhvać. kač.	56	21	-	-	12	89
ubijen. kač.	3	4	-	-	12	19

JDA/II, dok. 719, str. 750-759.[136]

Mnogi seljaci bili su prinuđeni da drže oružje jer su ih kačaci redovno pljačkali. Stanovnici opljačkanih sela u tetovskom kraju izjavili su da će napustiti ognjišta ako im se ne garantuje bezbednost od naoružanih Arnauta. Srpskim kolonistima u prištinskom kraju vojne vlasti su „naređivale" da oružjem čuvaju svoju letinu od pljačkaša.[137] Vojni ministar Hadžić je 1919. predlagao da se dovede još vojske koja bi u saradnji sa žandarmerijom pretresla određena sela. On je takođe naložio da se svakoj opštinskoj upravi izda na njenu odgovornost po 20-30 pušaka „za odbranu i potpomaganje žandarmerije".[138] I kolonisti u dojranskom i maleškom srezu imali su privilegiju da budu naoružani, dok je crnogorskim naseljenicima u Metohiji država odobrila da doneto naoružanje zadrže. Naseljenici koji nisu bili naoružani, mogli su podneti zahtev Povereništvu za agrarnu reformu, posle čega bi dobijali puške iz magacina u Skoplju. Slučaj iz labskog sreza, gde su srpski meštani iz „starih granica" prodavali oružje Albancima, primorao je vojne vlasti da i njih razoružaju. Naoružani Crnogorci u Metohiji su bili u „krvnoj zavadi" sa Albancima pljačkajući im stoku, pa se moglo čuti kako Arnauti nisu predavali oružje upravo iz tog razloga. Razoružavanje Crnogoraca bi, u tom slučaju, pospešilo i razoružavanje albanskog stanovništva.[139]

Selo Kučkovo u skopskom srezu, od starine naseljeno Srbima i opkoljeno arnautskim selima, decenijama je odolevalo albanskim provokacijama zahvaljujući ličnom naoružanju meštana. Međutim, početkom 1924. godine seljacima je oduzeto oružje pa „oni ne mogu mirno da kopaju i oru svoju zemlju, i nedavno cela ta opština došla je pred županat skopski i tražila oružje, jer su 5-6 njihovih ljudi Arnauti ubili na poljskim radovima. Arnauti svih okolnih sela imaju puške i naoružani su".[140] Razoružavanjem jednih i naoružavanjem drugih tenzije su pojačane, a disharmonija u sprovođenju zakonskih odredbi i uvažavanju realnih potreba stanovništva za samoodbranom činila je stanje bezbednosti još konfuznijim.

---

[136] Prema sažetom dokumentu nastalom na osnovu Jovanovićevog izveštaja, u svih 5 okruga oduzeto je: 5.650 raznih pušaka, 27.027 komada puščane municije, 326 revolvera sa 294 metka, 5 bombi, 8 sablji, 74 ašova, 51 koporan, 10 šinjela, 7 pijuka, 5 manjerki, 3 sekirice, 45 topovskih čaura, 3 kola, 7 buradi, 17 porcija, 12 čuturica, 2 granate, 600 m telefonske žice, 69 noževa itd. - JDA/II, dok. 752, str. 750-759.

[137] JDA/II, dok. 825, str. 845.

[138] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 5, br. 10/22, dokument od 25. 6. 1919.

[139] JDA/II, dok. 719, str. 750-759.

[140] AJ, 96-1-5, br. 135/19, Izveštaj o naseljavanju Kosova i Metohije; M. Kujundžić, SBNS, LXIV red. sast. 20. mart 1924, str. 416-418.

Bezbednosna situacija - pogledi zvaničnika

Prema „prirodi bezbednosti", dugogodišnji šef Javne bezbednosti Živojin Lazić podelio je grubo Južnu Srbiju na dve zone: desno od linije Preševo-Skoplje-Veles-Kruševo-Struga, kao zonu komitske akcije, dok je levo od nje bila zona delovanja arnautskih odmetnika - kačaka. Lazić je 1923. izjavio da u Južnoj Srbiji i nema drugih oblika kriminaliteta, ali, primećuje novinar „Radnika"- „tamo vlasti sve moguće krivice trpaju u jednu istu komitsku i veleizdajničku vreću". Prema Lazićevom mišljenju, stvarni početak komitske akcije bio je 1920. godine, posle „popuštanja saveznika" i „izvlačenja" nemačkih ratnih zločinaca. Ohrabreni popustljivim stavom savezničkih zemalja, kao i iscrpljenošću vojske Kraljevine SHS, komite su krenule starim, proverenim kanalima, a stanovništvo, koje je komitske upade pamtilo još od Turaka, iz straha im je prilazilo. Lazić dalje kaže da su na levoj obali Vardara ove čete uspešno neutralisane, ali ne i na desnoj, za šta je naveo nekoliko razloga (iskvareni putevi i mostovi, mali broj kasarni, ukidanje graničnih trupa, česte promene policijskih činovnika i sreskih načelnika itd). Prema njegovom mišljenju, Niški sporazum bio je najbolji lek za takvo stanje, a „otrežnjenje" lokalnog stanovništva, kao i građenje puteva, kasarni i trasiranje pruge za Štip trebalo je da ubrzaju pacifikaciju Južne Srbije.[141] Ovaj „poznavalac makedonskih prilika", kako ga je teatralno predstavljala štampa, bio je poznat po kabinetskom rešavanju problema i „narodnoj miliciji" koja je od 1923. operisala duž granice sa Bugarskom. Jedan od njegovih metoda rada bilo je pridobijanje bugarskih komita, masovno amnestiranje ljudi čije su se ruke „još pušile od mnogobrojnih ubistava po Makedoniji ili Pomoravlju" i politička afirmacija „ratnih zločinaca" i bivših članova VMRO (J. Altiparmakovića, V. Puzderlijevića). Jedan od najvećih grehova Žike Lazića bila je politička rehabilitacija Mine Stankovića, ličnog poverenika Todora Aleksandrova koji je zbog svoje neograničene moći slovio za „kratovskog kralja".[142]

Nešto drugačiju viziju stanja bezbednosti u pokrajini imao je kontroverzni radikal Jovan Ćirković. Prema njegovim opažanjima, četnički pokret u Makedoniji bio je „ubačena stvar", dok je komitska akcija po svojoj prirodi bila čisto pljačkaška, da bi od 1920. dobila političku konotaciju, direktnim angažovanjem bugarskih vlasti.[143] Prema poslaniku Lazaru Jankuloviću, terorističke akcije muslimana tetovskog okruga (banda Sejadina) koštale su varošicu Galičnik od 1918. godine oko 10 miliona dinara (spaljena sudnica, ubistvo dvojice žandarma, otmica dva de-

---

[141] Radnik, br. 81, 1923, 3.

[142] ASANU, br. 13313/3, *Živojin Lazić*, str. 1-5. - Živojin Lazić je 1923. poverio javnu bezbednost u Kratovu Mini Stankoviću, bivšem uličnom prodavcu boze i trgovcu stokom koji je 1915. dezertirao iz srpske vojske. Stevan Simić se žalio kako je Lazić dao „ovome nepismenom seljaku mračne prošlosti" neograničenu vlast nad životima i imanjem naroda u kratovskom srezu, proizvevši ga u p.poručnika, poručnika i kapetana (Stanković je položio kapetanski ispit, dok su mnogi oficiri sa završenom vojnom akademijom padali)! „Kratovski kralj" je u praksi bio „sreski načelnik, župan, ban, sudija, pretsednik svih opština, sveštenik, mitropolit, poreznik, školski nadzornik... koji je mogao nemilice da ubija, pljačka, pali i ruši, prinudno ženi i udaje, seje svuda razvrat i venerične bolesti..." Što su žalbe na njegovo ponašanje bile češće, to ga je Lazić češće pozivao na večere i preporučivao ga za audijenciju kod kralja.

[143] Radnik, br. 82, 1923, 3.

teta). Godine 1920. kod Grunčina je ubijen srpski oficir sa još dva vojnika, kod Raduše dvojica žandarma. U napadu na selo Volkoviju (1921) masakrirana su 4 meštana, a selo Tajmište sravnjeno je sa zemljom uz 9 poginulih srpskih seljaka.[144] Izveštavajući poslanike o rezultatima delovanja MUD u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori, ministar Boža Maksimović je izveo malu statističku prezentaciju broja izvršenih krivičnih dela (krađe, ubistva i teška razbojništva):

godina	1923.	1924.	1925.
Bitoljska županija	305	220	139
Bregalnička oblast	90	71	67
Zetska oblast	638	573	369
Kosovska oblast	240	184	145
Raška oblast	627	382	297
Skopska oblast	463	317	314
Užička oblast	228	228	130
UKUPNO	2.591	1.975	1.461

SBNS, LXI red. sast. 8. mart 1926, 378.

U prvoj polovini 1926. godine javna bezbednost u Južnoj Srbiji bila je u boljem stanju, bar po rečima G. Božovića: „Kačaci su pohvatani, pobiveni i rasterani. Žandarmerija je za poslednje vreme, barem što se tiče Južne Srbije, gde sam je video i gde sam o njoj neposredno slušao, učinila znatan napredak ka boljemu. Na nju se ne viče kao pređe. Seljak sad ne beži od nje kao ranije; ona ga sad ne muči, i ne jede. Seljak joj više ne nosi vodu i ne čuva stražu. Ostavljam pozvanijima da kažu za kontra-čete u Bregalnici, ali, na Kosovu, i leteći vodovi su sad dobri, i pod dobrim vođstvom. Čak su mi se i Arnauti hvalili na njih".[145]

Prema predlogu komandanta Treće armijske oblasti (1921) civilnim organima uprave je naloženo da vrše strožu kontrolu putnika na granici i savesnije pregledanje njihovog prtljaga; držanje pod strogom kontrolom svih stranih lica koja borave u Južnoj Srbiji („u tom cilju mora svaki vlasnik hotela kao i svaki drugi građanin, kod koga odsedne ovakvo lice, isto odmah prijaviti političkoj vlasti"); pored toga, policija je trebalo da motri i na sva lica koja su dolazila u kontakt sa strancima, dok je vojna lica stranih država trebalo prijavljivati i nadležnim vojnim vlastima; pod kontrolom su držana i sva lica „koja stoje u vezi" sa stranim konzulatima i poverenštvima, a poštama je sugerisano „da se obrati pažnja na korespondente sa naše teritorije koji pišu konzulima i drugim zvaničnicima na strani".[146]

Na konferencijama u K. Mitrovici i Skoplju juna 1920. okružni načelnici su se složili da su osnovni uzroci lošeg stanja bezbednosti na jugu „nemogućnost kažnjavanja odmetničkih familija i sela", brojno stanje žandarmerije i vojske, loše činovništvo i telefonska mreža, siromaštvo ljudi u upravi zbog kojeg su nerado ostajali u pokrajini i sl. Iz tih razloga, oni su zatražili: donošenje zakona sličnog bivšoj Uredbi o hajdučiji kojim bi se na brutalan način prekinulo odmetništvo; zabranu

[144] SBNS, XCI red. sast. 7. jul 1922, 75-76.
[145] Gligorije Božović, SBNS, LVIII red. sast. 5. mart 1926, 277-278.
[146] AJ, 14-179-664, Pov. Đ. O. br. 1227 od 18. marta 1921.

nošenja oružja; razoružavanje Arnauta uz oštrije mere („batinanje, interniranje, kontribucije, robije, pa čak i smrtne kazne"); naoružavanje „pouzdanog elementa"; stvaranje letećih vodova-konjanika za svaki okrug; osnivanje pripravničkih žandarmerijskih škola u Skoplju i K. Mitrovici; pojačavanje Granične trupe i vojske; poboljšanje saobraćajnih komunikacija uz masovnije upošljavanje Albanaca („daće im se prilika da dođu do lepe zarade... da se odreknu puške i da se pokore vlastima"); zabranu bavljenja politikom za činovnike i izbegavanje pitomaca Jagodinske učiteljske škole zaraženih komunizmom; izražena je potreba za automobilima i smeštajnim zgradama, kao i za posebnim inspektoratom MUD u Skoplju, radi boljeg nadzora službe. Od hitnih mera, zatraženo je prebacivanje artiljerije iz Niša i Vranja u Đakovicu, kao i raspuštanje II i IV bataljona organizovanih Arnauta koji su pljačkali stoku.[147] Komanda Kosovske divizijske oblasti je krajem maja 1920, pored dozvole za interniranje kačačkih porodica i konfiskaciju njihove imovine, zahtevala i pravo da osniva preke sudove i vrši egzekucije „na vidljivom mestu".[148]

Predlozi za pacifikaciju pokrajine stizali su i od civilnih organa vlasti. U decembru 1920. načelnik Tikveškog okruga se obratio vojnoj komandi sa predlogom da se izoluju pojedina sela, prate pastiri, odrede mesta za prelaz preko Vardara, da se odstrane činovnici-komunisti i povećaju nagrade za špijunažu, te da se zabrani kretanje iz opštine u opštinu bez odgovarajuće legitimacije.[149] Neki načelnici su zagovarali podizanje javnih zgrada - „jer se kod naroda održava glas da smo privremeno došli pa zato ništa i ne preduzimamo na podizanju zgrada i usled toga nešto očekuju i zbog toga i oni neće da podižu ništa".[150] Isto tako, predloženo je da se svaki „pozitivan slučaj špijunaže" prijavljuje prvo vojnim vlastima. Radi uspešnijeg likvidiranja komitskog problema okružni načelnici su predlagali „konzekventno nastavljanje naše protuakcije, uporedo sa političkim radom i uklanjanjem svih nedostataka na polju administracije".[151] Ljuba Davidović je prilikom svoje posete Ohridu (jesen 1923) izjavio lokalnim upraviteljima da su „stari nacionalni radenici" iz južnih krajeva bili vrlo štetni po nacionalne interese Srba. Optužívši ih da izazivaju mržnju Bugara i sprečavaju pridobijanje egzarhista, Davidović je izneo konkretan predlog: „Zato bih ja sve vas preselio odavde u Srbiju, u kome bi slučaju mogli da se sa njima sporazumemo i složimo", rekao je prisutnom proti Serafimu i narodnom poslaniku Andri Stojanoviću.[152] Prema podacima s početka

---

[147] JDA/II, dok. 714, str. 739-744.

[148] JDA/II, dok. 677, str. 695-696.

[149] IMN/4, 151.

[150] AJ, 14-179-664, Izveštaj načelnika Tikveškog okruga od aprila 1921. – Isti je predložio angažovanje „ruskih trupa" na severnim i zapadnim granicama zemlje kako bi se jugoslovenska vojska svom silom posvetila granici sa Bugarskom: „Ovčare iz Grčke ne puštati na popašu bliže od 50 km od granice, a popaše do granice davati ovčarima iz Galičnika, Srbima koje naoružati". Načelnik bregalničkog okruga je istakao pozitivan efekat telefonskog povezivanja žandarmerijskih stanica („te se služba mnogo bolje obavlja"): AJ, 14-179-664, 14. okt. 1921.

[151] AJ, 14-177-655. - „Narod je pritešnjen sa jedne strane od komitskog terora, a sa druge strane preti mu sud i zatvor radi u najviše slučajeva prinudnog jatakovanja. Uspostavi li se od političke vlasti potpuna bezbednost ličnosti i imetka, onda će miroljubivi deo naroda, rešen komitskog terora prionuti posve uz nas, a ekstremni elementi, lišeni svakog oslonca prignuće šiju".

[152] ASANU, br. 13317/84, *Ljubomir Davidović i makedonski Srbi*, str. 1.

30-ih godina broj osuđenika na području apelacionog suda u Skoplju činio je 17,54% ukupnog broja osuđenika u zemlji. Isti izvor kaže da su u periodu 1924-1929. izvršena ukupno 953 krivična dela „protiv opstanka države i njenog ustavnog uređenja".[153]

Kačaci u graničnom području

Prema mišljenju B. Hrabaka kačaci „starog tipa" bili su mahom pljačkaši stoke koji su usled gladi i zatvaranja pijaca brđanima pljačkali krda u Gori i na Šarplanini, dok je kod kačaka „novog tipa"(„arbanaške komite") prevladao politički momenat, pa je u prirodi njihovog odmetništva bilo nepriznavanje društveno-političke stvarnosti („kačake nije stvorila srpska vlast, nego ih je nasledila od Osmanlija").[154] Dakle, kačački pokret se razvio iz odmetništva „po osnovu saradnje sa austrougarskim vlastima i otpora lokalnim vlastima" na širokom pojasu od zapadne Makedonije, Kosova i Metohije, do istočnih rubova Crne Gore i aktivno je trajao do 1924. godine. Među poznatijim kačačkim vođama sa kojima su lokalne vlasti imale problema izdvajali su se Mehmed Fera iz Plava, Ismail Gusinja, Kera Sadri iz Rugova, Jusuf Veseljaj iz Podgora, Azem Bejta iz Drenice, Sadik Rama, Mehmed Kajumi (Konjuh) i dr. Prema izveštajima sreskih načelstava tokom 1921. godine u pećkom srezu delovalo je 186 kačaka, istočkom 50 i rugovskom 78 albanskih odmetnika.[155] Obično su bili odeveni u crne bluze i čakšire, dok su na glavama često nosili srpske šajkače.[156] Mihailo Jovanović je početkom 30-ih godina bezuspešno pokušavao da dođe do tipičnog portreta albanskog kačaka: „...Čelo nisko, izborano, nos kratak kruškast, veđe nadnete, predvojene kratko dvema dubokim brazdama, teme obrijano. Sav izraz namćorast. On je verski fanatik... Tamne masti, omalen, plećat, hitrog i sjajnog oka i simetrično kukastog nosa... Ovako fizički temeljno skrojen i hitar, računao sam, bio bi, u prilikama, opak kačak..."[157]

Kačaci Azema Bejte počinili su krajem 1919. više ubistava u Zvečanskom okrugu, zbog čega je lokalna vlast zahtevala da se proglasi vanredno stanje i uvede preki sud. Načelnik je tražio još oko 200 žandarma smatrajući da u Kosovsku Mitrovicu „valja poslati jedan aeroplan kojim bi se vijao Azem Bejta".[158] Isti vođa je sa 50 svojih kačaka u leto 1920. ucenio opštinu Obilić sa 100.000 dinara. Vlasti su organizovale akciju za njegovo razbijanje: jedna četa i konjički eskadron sa 2 brdska topa iz Mitrovice izvršili su opkoljavanje i uništavanje kačačke grupe

---

[153] *Stanje javne sigurnosti u Jugoslaviji*, Policija, br. 9-12, maj-jun 1936, tab. I, III, str. 655-656.

[154] Bogumil Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988, 232-233. - „Brđani iz Albanije u krajevima prema uspostavljenoj srpskoj granici nisu priznavali novu nacionalno-političku zrelost i vernost, nego su se orijentisali prema izvorima političkog podmićivanja, što su primenjivale Austro-Ugarska i Srbija. Srbija je to radila i pomoću Esad-paše, kome je omogućila da se vrati na vlast i na njoj se održava... Prosto je neprijatno iznositi cenkanje i novčane zahteve za lične pologe u bankama kosovarskih vođa, i to u ime oslobođenja porobljenog zavičaja..." M. Ninčić je 23. juna 1920. predložio da se preduzmu potrebni koraci kako poverljiva arhiva pokojnog Esad-paše ne bi pala u ruke albanskog ministra inostranih poslova; u pitanju su bili tekstovi tajnih sporazuma, čijim bi objavljivanjem jugoslovenska vlast mogla biti kompromitovana. - JDA/II, dok. 156, str. 265.

[155] Đ. Borozan, *Velika Albanija*, str. 77, nap. 1.

[156] JDA/II, dok. 669, str. 690.

[157] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 49-52.

[158] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 10, br. 16/14, Izveštaj od 8. 12. 1919.

(Bejta je ubijen tek 1924).[159] Arnautski pljačkaši bili su 1919. generator anarhičnog stanja u bitoljskom i tetovskom okrugu usled čega je general Hadžić zatražio pojačavanje garnizona u Tetovu „makar sa jednom jedinicom koja vežba regrute, pa neka tamo produži vežbu".[160] Tokom 1920. kačaci su napali poštanska kola na putu Suva Reka-Bilačka Kula ubivši 4 putnika i jednog žandarma; pobuna u Peći isprovocirala je tamošnju komandu da zatraži pomoć od 1.500 naoružanih Vasojevića; oko 250 kačaka pretilo je da će zatvoriti put Đakovica-Peć, a u dreničkom i istočkom srezu u maju su spaljena neka srpska sela i za 48 sati ubijeno 15 Srba.[161]

Još 21. januara 1921, po odluci Ministarskog saveta, tadašnji ministar unutrašnjih dela Milorad Drašković izdao je proglas kojim je amnestirao sve kačake koji se predaju, pod uslovom da se ne terete za ubistvo. Odziv je bio izuzetno slab. Prijavili su se uglavnom vojni begunci, ili oni koji su se zbog sitnih krivica odmetnuli. Ministar Vujičić je podsetio i na mere svoga prethodnika Koste Timotijevića koje je trebalo da primoraju kačake da se vrate kućama i predaju. Naime, vršeno je interniranje kačačkih porodica u specijalne logore. Pošto ni ova metoda nije dala željene rezultate, Milorad Vujičić je po preuzimanju ministarskog položaja raspustio logor u Nišu. Smatralo se da su neumešno razoružavanje, regrutovanje starijih od 24 godine (koji su služili kod Bugara i Austrijanaca), nesavesnost činovnika, krvna osveta i albanska agitacija - bili osnovni uzroci permanentnog rasta broja odmetnika.[162]

I pored negativnog iskustva sa naoružanim Albancima, jugoslovenske vojne vlasti su pokušavale da ih uklope u sistem bezbednosti graničnog područja. Sudeći po efektima takve politike može se pretpostaviti da je do tog poteza došlo isključivo usled nedostatka ljudstva i regularnih snaga. Pograničke straže su se sastojale od meštana Arnauta, pa je imperativ gotovo svih lokalnih organa bilo njihovo smenjivanje regularnim žandarmerijskim posadama.[163] Poverenje vojnih zvaničnika u „organizovane Arnaute" ojačalo je 1919. posle posete komandanta Treće armijske oblasti đakovičkim albanskim prvacima koji su izjavili „da su uvek bili uz vladu, da će uz Srbe svuda" i da samo iščekuju zapovest, „pa da idu i u boj gde mi hoćemo".[164] Prema izveštaju ppuk. D. Simovića iz jula 1920. jugoslovenska vojska je koristila arnautske čete za izvođenje diverzija u pozadini Albanije.[165]

U periodu 1919/20. jugoslovenska država je izdvajala značajna sredstva za izdržavanje četa „organizovanih Arnauta". Tokom 1920. godine snabdevanje tih formacija obavljano je preko komandi divizijskih oblasti, dok su se krediti za njihovo finansiranje izdvajali „na ime propagande na poverljive ciljeve".[166] Ministar-

---

[159] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 3, br. 1/144, Šifrirano 15. 7. 1920.

[160] AVII, P-4/3, kut. 54, fasc. 3, br. 1/177. – „Njeno prisustvo dobro bi uticalo na stanovništvo, a to bi zastrašilo i pljačkaške čete".

[161] JDA/II, dok. 590, 663, 665, 669.

[162] JDA/II, dok. 721, str. 761.

[163] AJ, 14-179-664. – „Naročito treba dovesti ljude iz unutrašnjosti Srbije; treba spremiti žandarme sa drumskih karaula i postaviti žandarme u većem broju i sa kontrolom većom. Treba postaviti veći broj komandira jer sada ima samo jedan komandir žandarmerije koji je sa sedištem u Ohridu i zauzet kancelarijskim poslovima, tako da ne može da obiđe svoj reon ni u tri meseca jedan put".

[164] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 3, br. 4/2. – Komandant je 29. 7. 1919. izvestio vojnog ministra da ga je u Đakovici dočekao odbor sastavljen od najuglednijih Arnauta – „prvaka domorodaca" među kojima su bili Cenabeg i nekoliko muslimanskih sveštenika.

[165] JDA/II, dok. 456, str. 477.

[166] JDA/II, dok. 301, str. 361-362.

stvo vojske i mornarice plaćalo je komandire ovakvih odreda mesečno po 150, a vojnike sa po 100 dinara.[167] Međutim, vremenom je i kod arnautskih graničnih bataljona zavladalo potpuno rasulo, pa su načelnici okruga sve češće tražili pojačanje u pešadiji i topovima.[168]

Polemika o eventualnom raspuštanju arnautskih odreda zasnivala se na različitim iskustvima civilnih i vojnih vlasti na terenu. Za razliku od onih koji su zahtevali momentalno raspuštanje „organizovanih Arnauta", čuli su se i glasovi koji su njihovo postojanje pravdali argumentima: prvo, prisustvo Albanaca na granici trebalo je da amortizuje direktan sudar italijanske i jugoslovenske vojske; drugo, procenjivalo se da bi raspuštanjem odreda oko 1.000 naoružanih Albanaca prišlo Italijanima; dalje, kako su „naučili da ništa ne rade i da puškom sebi novac zarađuju" - sam pokušaj njihovog razoružanja bio bi rizičan. Naprotiv, komanda Treće armijske oblasti je predlagala, da se iz obzira prema Esad-paši čete „organizovanih Arnauta" bolje organizuju, urednije plaćaju i snabdevaju, a ako se i raspuštaju, trebalo im je dati penziju i obavestiti Esad-pašu, da se ne bi okrenuli protiv bivših „poslodavaca"![169] Prema jednom dokumentu iz aprila 1920. svi vojni begunci iz „albanskih odreda" upućivani su komandantu Šumadijske divizijske oblasti.[170] Pored kontroverznog pristupa ovom pitanju, država je na čudan način rehabilitovala i neke poznate kačake. Slučaj Šahzimana Orana, kačaka i pljačkaša stoke iz struškog sreza, za kojim je 1920. raspisana poternica („slobodno je svakome ubiti ga", pisalo je između ostalog), dovoljno rečito govori o nadrealnim potezima države. On je 1926. dao pismenu izjavu kako je postao „radikal", pa je i *Politika* donela vest da je zloglasni Šahziman postao predsednik radoviške opštine![171]

U junu 1921. komandant Treća armijske oblasti je radi poboljšanja stanja bezbednosti u Tetovskom okrugu (put Gostivar-Debar), gde se akcija kačaka pokazala najopasnijom, izvršio novi raspored trupa, prebacivši u Tetovo jedan eskadron 7. konjičkog puka i smestivši jednu pešadijsku četu u Žirovnicu. U kačaničkom srezu delovala je grupa odmetnika predvođenih tetovskim kačakom Ademom Merdžanom Buljkom. Ova grupa je 1921. ubila predsednika opštine Đeneral Janković - Fejzu Redžepa („ima za uzrok ličnu osvetu"), a zajednička potera meštana i vlasti nije urodila plodom.[172] Četa od 60 kačaka je iste godine na putu Skoplje-Tetovo otela 55 ljudi i odvela ih u planinu; u brodskom srezu operisalo je 100 albanskih odmetnika, dok je na Juničkoj planini žandarmerija ubila 20, a zarobila 80 kačaka.[173]

---

[167] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 15, br. 28/73. – U depeši ministra vojske komandi III a. o. (7. 11. 1919) stoji odobrenje za formiranje granične čete „od 50 ljudi iz plemena Nikoja i Merturi". Komanda iste oblasti izvestila je 31. 1. 1920. ministra vojnog da je iz kase Vardarske divizijske oblasti izdvojeno 1.200 dinara za „11 privremenih žandarma Arnauta". Novac „iz neutrošenog kredita za izdržavanje organizovanih Arnauta" upućen je 16. graničnoj četi u Ohrid. – AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 1, br. 1/12.

[168] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 2, br. 1/91.

[169] JDA/II, dok. 325, str. 378-381. - Opisujući nezadovoljstvo „organizovanih Arnauta" platama i hranom koju su dobijali od vlade SHS, general Vasić je zabeležio: „U kakvom su bednom stanju nek posluži za primer što su Džemailovi ljudi pre neki dan jeli meso sa lipsalog konja..."

[170] JDA/II, dok. 366, str. 408.

[171] ASANU, br. 13314/56, *Šahziman Oran,* str. 1; Politika, 16. jul 1927, str. 8.

[172] AJ, 14-179-664, Načelnik Ministarstva vojnog ministru unutrašnjih dela, 17. juna 1921; Isto, Načelnik Skopskog okruga MUD, pov. br. 1693 od 11. oktobra 1921.

[173] AJ, 14-179-664, list 864.

Podaci za 1923. godinu kažu da je vlast likvidirala 129 odmetnika i kačaka. Bezbednost u gorskom srezu bila je „jako poremećena", a žandarmi su bili „nedovoljni i nemoćni" da suzbiju pljačkaške bande.[174] Situacija u Metohiji takođe je ocenjena kritičnom. Naoružani kačački odredi harali su u svakom metohijskom srezu pljačkajući i ubijajući ne samo Srbe, već i muslimansko stanovništvo. Na redovnom sastanku Narodne skupštine 20. marta 1924. godine ministar Vujičić je izneo detaljne podatke o antikačačkim akcijama Ministarstva koje su izvođene od 1919. godine. Izveštaj M. Vujičića govori o veoma uspešnim rezultatima koji su postignuti za pet godina. U tom periodu su, prema njegovim rečima, kroz policijske ruke prošla 553 kačaka, od kojih su ubijena 52, uhvaćena 23, a predalo se 478. Za 75 je utvrdjeno da su nevini, pa su pušteni kućama. Početkom 1924. godine u južnim krajevima je registrovano 270 kačaka i oko 150 vojnih begunaca. Njihov vođa bio je Sadik Rama koji se pored razbojništva bavio otmicom stoke koju je prodavao u Skadru. Prema Vujičićevim rečima, kačaci pri otmici nisu pravili nikakvu razliku između srpskog i arnautskog življa, niti su se obazirali na to da li su žrtve bile muslimani ili pravoslavni hrišćani. Prema njegovim podacima u gnjilanskom srezu je 1924. godine delovalo 80 kačaka, nerodimskom 24, vučitrnskom 50, mitrovičkom 36 i u dreničkom 90 razbojnika. Sve ove kačake vlast je već pozvala na predaju, ali se taj proces sporo odvijao zbog „urođenog straha od vlasti" („tako npr. kada nekog policija pozove i zbog najsitnijeg prekršaja, on se ne odaziva pozivu, već se radije odmeće u kačake").[175] Kačački vođa Kaljoš Zajas se sa oko 100 odmetnika pojavio septembra 1921. na planini Bigli i za kratko vreme opljačkao hranu, novac i odeću u selu Hotište, na putu Kičevo-Brod.[176]

Novembra 1924. u Otkisi (struški srez) došlo je do obračuna između 6 kačaka sa jedne, i 150 žandarma i „oružanog naroda" sa druge strane. Iako brojno slabiji, kačaci su ubili dva žandarma, jednog vojnika i jednog civila probivši se nesmetano do granice gde su likvidirali još dva graničara. Tom prilikom okružni načelnik nije izvestio Ministarstvo unutrašnjih dela o gubicima, pa je to učinio dr Ilija Šumenković koji se povodom ponovljenih opštinskih izbora bio zatekao u Strugi. Prema njegovom svedočenju, neuspeh žandarmerije bio je rezultat zauzetosti okružnog načelnika izborima u Strugi koji je čitavu policiju smestio u Strugu „da na silu izvojuje pobedu radikalnog kandidata protiv demokratskog". Inače, sreski načelnik bio je Petar Ristić, koji je 1920. otpušten iz službe zbog saradnje sa komunistima u Majdanpeku.[177] Ispoljenu neefikasnost brojno nadmoćnije žandarmerije u sukobima sa kačacima treba tražiti i u samoj organizaciji službe (npr. neiskusni regruti pucaju na seljake koji se vraćaju sa poljskih radova i sl).

Početkom 1928. godine kačaka je bilo još jedino u gnjilanskom srezu (svega 5), a usled češćih razbojničkih napada na pruge uveden je kredit za još 800 novih

---

[174] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 2, br. 1/91, Ministar vojni Komandi III oblasti 9. 5. 1920.

[175] M. Vujičić, SBNS, 20. 3. 1924. - Od tog broja 11 se odnosi na Srbiju, 23 na Crnu Goru, 41 na Kosovski Vilajet, a ostatak na druge delove zemlje: "... To su gospodo, 244 zlikovca iščupana iz sredine naroda... Bilo je takvih krivaca - kačaka koji su se bezmalo kretali kao i drugi slobodni ljudi. Oni su svršavali svoje razne domaće poslove, gradili kuće, ženili se i udavali, ali vazda bili na oprezi od vlasti i ovoj nikada nisu hteli prestajati, a međutim ipak su s vremena na vreme činili zločine, a osobito u pogledu krvne osvete. Vlasti su se pak uljuškivale u nadi da će se oni popraviti i primiriti, te bi ih oni onda uzeli na odgovor za počinjena dela, ali kao što se vidi, to je pogrešno i sa tim se mora najosudnije preseći; jer to zahteva ugled države i autoritet vlasti".

[176] AJ, 14-179-664, br. 767/14003.

[177] Ilija Šumenković, SBNS, XIX red. sast. 30. jan. 1924, 414-415.

žandarma, koji su zamenili mesno stanovništvo („kako bi odnosni meštani bili slobodni za svoje proljetne poljske poslove").[178] Suzbijanje kačaka vojne vlasti su pokušavale izvesti i posrednim putem. U šifrovanoj depeši komandanta Treće armijske oblasti komandantu Kosovske divizijske oblasti od 17. 10. 1920. se kaže: „Narediti da komandir đakovačkog pododseka iznese razloge zbog kojih treba zavaditi što više plemena"![179] Polazeći od smele tvrdnje da iza kačačkih zločina stoji kolektivna odgovornost albanskog stanovništva, Sreten Vukosavljević je zagovarao primenu „crnogorskog načina" pacifikacije kojim je sređeno stanje u Metohiji („sredstvima grubim, ali na vreme upotrebljenim... arnautskom življu ubiti borbeno raspoloženje i volju za odmetništvom").[180]

Komitski problem i državne aktivnosti na istočnoj granici

Jedan od glavnih faktora nestabilnosti bio je vitalni komitski pokret koji je zapljuskivao pogranične predele Kraljevine SHS, Grčke i Rumunije. Pošto su posle 1918. godine pripadnici VMRO uspeli da sklone oružje u Nevrokop, Ćustendil i Petrič (umesto da ga predaju savezničkim snagama), materijalna vitalnost pokreta je bila očuvana. Pod vođstvom Aleksandrova i Protogerova redefinisane su metode delovanja, pa su prve čete već 1920. prešle u Bregalnički okrug. Širinu delovanja ovih razbojničkih grupa sažeto je predstavio Jovan M. Jovanović: „Malo koji dan da ne prođe bez kakvoga upada neke oružane gomile iz Bugarske u Dobrudžu, u Južnu Srbiju, u grčku Maćedoniju. Arbanija, opet, na svojoj teritoriji dopušta da se skupljaju kačaci, koji upadaju u Epir, ili u ohridski, debarski i pećki okrug. U Korči, u Skadru, arbanaška vlada dopušta da se stvaraju središta buntovnika sa Kosova ili iz Crne Gore; preko Arbanije, često, nesmetano prelaze i bugarske komite na našu zemlju".[181] Stanju nesigurnosti doprinosio je i neregulisani status Strumice koja je dodeljena Bugarskoj. Četnički odredi Jovana Babunskog odigrali su važnu ulogu pri okupaciji Strumice 1919. kada je provizornu savezničko-bugarsku upravu trebalo da nasledi vlast SHS. Njegovim akcijama (odobrenim od ministra vojske) trebalo je unapred saseći svaki otpor mesnog stanovništva, a o (ne)delima ovog četničkog vojvode raspravljala je i Davidovićeva vlada povodom otmice 20 talaca 1919. godine.[182] Strumica je bila preplavljena civilnim bugarskim vlastima, vojnim predstavnicima francuske i engleske armije (od toga 150 pešadinaca poreklom iz francuskih kolonija) i izbeglicama iz porušenog Dojrana. Koncentracija trupa SHS za okupaciju strumičke oblasti izvršena je 11. oktobra, dok je ulazak „strumičkog okupacionog odreda" u varoš izveden tačno u podne 16. novembra 1919. kada je „svečano dočekan od naroda i svih mesnih vlasti".[183]

---

[178] Anton Korošec, SBNS, XXXVI red. sast. 5. mart 1928, 229.

[179] AVII, P-4/3, kut. 58, fasc. 4, br. 1/233.

[180] Politička pozadina ovog predloga izbija iz Vukosavljevićeve kritike radikalske politike koju opisuje kao „naizmeničnu slabost i brutalnost, naizmenično nadmudrivanje i nadlagivanje sa Arnautima". Videti njegove diskusije u Narodnoj skupštini na sednici od 20. marta 1924. godine.

[181] Inostrani, *Bugarska i Arbanija*, SKG, knj. XIII, br. 2, 1924, 140.

[182] Desanka Todorović, *Okupacijata na Strumica 1919 godina,* Glasnik INI, br. 1, Skopje 1966, 60; *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade*... 56.

[183] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 4, br. 7/7 i 7/49, Šifrovane depeše komandanta III armijske oblasti ministru vojnom od 8. novembra i 17. decembra 1919.

Prema informacijama kojima je raspolagala Treća armijska oblast postojala su tri glavna komitska kanala za koje se znalo 1922. godine.[184] Pogranična sela bila su organizovana na specifičan način: prema rečima vodnika krivopalanačkog voda od 1. jula 1922, sva bugarska sela duž granice, posebno prema krivopalanačkom srezu, bila su naoružana. U selima su bili određeni „desetari i dvaesnici po mahalama": „Dvaesnici (kmetovi) određuju noćno patroliranje i svaki pucanj sa bugarske strane znači uzbuna u mahali i svi se sastaju na zbornom mestu, odakle šalju dvojicu na karaulu, da se izveste o graničnoj situaciji. Ti naoružani seljaci na znak uzbune (mobilizacije) momentano potpadaju pod komandu graničnog oficira, koji preduzima komandu nad njima. Vodni oficiri u tom slučaju čina su kapetanskog i jače inteligencije..."[185] Pošto je Političko odeljenje MUD raspolagalo informacijama da je Protogerov u pograničnim selima rasporedio tzv. *Makedonske družbe* („tajne grupe od po 10 ljudi najbliže vezanih"), vojska je 1921. ozidala „piramide" (granične oznake), ali su ih pripadnici *Družbe* zajedno sa meštanima rasturali.[186]

Ko su bile glavne komitske vojvode koji su stvarali probleme državi i kako su bili raspoređeni po Makedoniji? U carevoselskom srezu operisao je Panče Čavdarev Mihajlović (izvršni VMRO) koji je imao i ulogu nadzornog vojvode. Jačina njegove čete sa kojom je organizovao više sela kočanskog sreza varirala je od 18-30 ljudi. Sarađivao je sa četom Jovana Brla u borbi kod Spančeva, prilikom pljačke sudnice u Obleševu i pri ubistvu srpskog poverenika u selu Trkanje. Policija je raspolagala informacijom da se najviše zadržavao u selu Cer. Drugi viđeniji vojvoda carevoselskog sreza bio je Efrem Čučkov sa 3 čete, tj. oko 60 ljudi ukupno. Posle više poraza koje mu je nanela jugoslovenska vojska Čučkov se vratio u Petrič. Njemu se pripisivala savršena organizacija nekoliko sela toga sreza, komitskih uporišta i punktova četničkih kanala (Vigla, Sasa, Selnik, Pobijen, Lakovica, Pančarevo, Kalimanci, Vezikovo). Maleški srez bio je takođe pogodan komitski teren: pomenuti Čučkov je operisao i u ovom srezu. Pored njega registrovani su još Stevan Karadžov iz Bugarske sa 50 četnika, Vasilj Vladimirski i Đorđe Minkov (Pristov) sa 25 ljudi. Kočanski srez važio je za „žarište akcije" komitskih četa iz koga je lično delovao i Todor Aleksandrov 1920/21. godine. U tom srezu nalazile su se „pomoćne akcione baze" i odmorišta za čete prispele preko granice. Pored pomenutog Čavdareva, kočanskim srezom su krstarili Jovan Brlo (glavni teren njegovog rada bio je ovčepoljski srez), Stojan Leković, Pane Mečkujevski i Jane Velinov. Najviše komitskih četa bilo je na planini Pljačkavici gde su bila njihova skrovišta. Manastir Sv. Pantelej se često spominjao kao azil komita, dok je ceo kratovski srez bio organizovan od strane vrhovističkih četa. Izuzetak je činilo selo Lesnovo koje je zbog svoje neposlušnosti izloženo jednoj vrsti bojkota - nijedno od okolnih sela nije primalo na rad meštane Lesnova. Ovaj srez bio je glavno polje rada Stojana Lekovića koji je vršio prisilno ubiranje poreza (samo od sela Bumeš uzeo je 30.000 dinara).

---

[184] AJ, 14-177-656, list 1043, 16. jul 1922. - To su bili sledeći punktovi: 1) preko Osogovske planine - Car Vrh - Kitka - Dlgi Dol - selo Poljani - kosa severno od Ravnog Njivišta - Ponikve - selo Sv. Pantelej - Rajčani - Buneš - Tripotanci - Bučište - Drenek - Puzderci - „odakle se rasipaju po Makedoniji"; 2) Krilatica - Kuklica - Dimonci - Konjuh - Sv. Nikola, ili desno, preko Sušice i Aleksandrova za Matejičku planinu; 3) Petrič - Ključ - Gabrinje, preko mosta na Strumici - novom granicom preko puta Novo Selo - Petrič, preko brega udaljenog 1 km od srpske karaule - Stinek - Ilovica - Drvos, za strumički kraj. Ova treća putanja bila je „najnoviji" komitski kanal koji je vodio iz Bugarske za Južnu Srbiju.

[185] AJ, 14-177-656, list 1029, pov. br. 9/22.

[186] AJ, 14-28-76.

Jovan Brlo krstario je jugozapadnim delom sreza, kao i Mite Tasić Opilski, Sene Jovanović Lesnovski, Filip iz Bukvice (komandant logora u Perin planini), Hadži Kostić, Gligor Ciklev i Todor Lovčanov. U žegligovskom srezu operisali su vojvode Brlo, Čavdarev i Krsta Konjuški kome je kao pomoć upućen izvesni Trajan Bozadžija sa 20 ljudi. Njegov zadatak, smatralo se u Ministarstvu unutrašnjih dela SHS, bio je da izmiri Aleksandrova i Konjuškog. Ovčepoljski srez je važio za „vrlo nemiran srez" po kome je harao Jovan Brlo. Njegove čete su spojene sa ljudima vojvode Velička Veljanovića u maju 1922. godine. Štipski srez je takođe organizovao Brlo: „Nekoliko izveštaja je tvrdilo da se Brlo često prerušen u kaluđersko i žensko odelo sakrivao u samoj varoši Štipu". Pored njega, tu je bio još i izvesni Sande Pelivanović.[187] Prema podacima Komande Treće armijske oblasti iz 1922. glavni štab bugarskog „makedonsko-revolucionarnog pokreta" bio je u Ćustendilu u mehani i kući „Baba Mare", gde je nekoliko vojvoda čekalo signal za pokretanje svojih četa.[188] Komitske čete sa Marjanske planine bavile su se otimanjem grčkih čobana („karakačaka") čija je rodbina morala platiti 10.000 dinara po otetom licu. Ista grupa razbojnika izvodila je 1921. diverzije na pruzi Veles-Đevđelija.[189]

Tokom 1921. organizacija Todora Aleksandrova odvaraćala je štipsko stanovništvo od služenja u jugoslovenskoj vojsci poručujući im da se privremeno sklone u Bugarsku („čekajte da prođe žetva, da se sakupi žito, pući će puška, budite spremni" - prev. VJ). Ovakve parole imale su izvesnog uticaja kod mlađe populacije koja se odazivala i regrutovala u čete Aleksandrova. Mnogi od njih postajali su atentatori u službi VMRO,[190] dok su bogatiji pojedinci bivali pljačkani, pa i ubijani. Čuveni Mijalčo Kalamatija (u Skupštini prozivan kao Kalamatijević) izbegao je smrt, ali je ubrzo postao policijski agent i verni saradnik štipskog velikog župana Dobrice Matkovića. U novembru 1921. u strumičkom srezu pojavile su se komitske čete sa nekoliko vojvoda (Đorđe Bendev i Toma Filov), opremljene bugarskim vojničkim uniformama i karabinima bugarske vojske.[191] Komite su koristile i naročitu vrstu kamuflaže: prema podacima grčkog vojnog ministra iz 1920. godine, po selima i varošima Makedonije krstarile su bugarske čete odevene u uniforme američkog Crvenog krsta, dok su u krivopalanačkom srezu korišćene francuske vojničke uniforme.[192]

Tematski prioritet u izveštajima okružnih načelnika imala je pogranična situacija i okršaji graničara sa komitskim četama. Aprila 1920. u bregalničkom okrugu došlo je do sukoba između žandarmerijske patrole i bugarskih četnika u predelu između Mantilja i Bezgasićeva. Okružni načelnik R. Jovanović izdao je naredbu da se

---

[187] AJ, 14-177-655, listovi 1009-1015, Izveštaj kdt-a III a. o. K. Smiljanića od 11. sept. 1922.

[188] AJ, 14-177-655, list 968, izveštaj od 28. jula 1922. – U pomenutoj krčmi redovno su se sastajali vojvode Spira Dilov iz Skoplja, Kole Mihajlovski iz Pehčeva, Džaleta iz Monaspitova, Lazo Vertik iz Štipljanice, Ilija Stojčev iz Brezova, Aleksa Stevanov iz sela Divjac, Krsta Leonid iz Lerina (kočanskog), Kosta Popeto, Blaže Markov itd.

[189] AJ, 14-179-664, l. 789, 810. - Sredinom juna 1921. grupa od 16 naoružanih lica napala je vojno-putnički voz na 2 km od Aleksandrova kraj Kumanova. Tom prilikom mašinovođa je ranjen, a mašina onesposobljena.

[190] Todor G. Zografski, Dimče A. Zografski*, KPJ i VMRO (obedineta) vo Vardarska Makedonija vo periodot 1920-1930*, Skopje 1974, 70-71. - Npr. Jordan Ciconkov iz Štipa ubio je u Pragu bugarskog poslanika Rajka Daskalova, Dimče Stoev iz Štipa ubio je Petra Čauleva u Milanu, dok su Mirčo Kikiritkata, Epikrat Razvigorov i „Nančeto" učestvovali u likvidacijama istaknutih ljudi Zemljoradničkog saveza A. Stambolijskog.

[191] Velika Srbija, br. 17, Beograd 1921, 2.

[192] AJ, 14-28-76, br. 5050/20.

stalno vrše potere „u cilju hvatanja ili ubijanja pojavljenih hajduka, kao i da se sve kolibe koje se nalaze na granici pretresu". Za razliku od skopske oblasti u kojoj se 1920. „nije osećala" nikakva komitska akcija, u kavadarskom kraju je otkrivena sedmočlana bugarska četa u ševarima Milospitskog jezera, ali je izmakla poteri i sklonila se na Belasicu.[193] Više komitskih četa primećeno je i u đevđelijskom i tikveškom kraju, zbog čega je okružnim i sreskim poglavarima poručeno „da upotrebe svoju žandarmeriju što energičnije za hvatanje bugarskih komita".[194] Kritično područje bila je oblast maleškog sreza gde su se graničari XII čete sa karaule „Kadica" često sukobljavali sa komitskim grupama iz Bugarske.[195] U okolini Štipa vršene su svakodnevne potere jer je okružni načelnik saznao da su preko Pljačkovice prešli vojvoda Lazar Fertik i Ilo Zero iz Velesa sa svojim četama. Poverenik načelnika kratovskog sreza je po povratku iz Ćustendila 3. jula 1920. saopštio: „Vojvoda Donča Angelov iz Talašmanaca ovoga sreza, na pitanje njegovog poverenika, zašto se toliko pljačka i vrše razbojništva u srezu kočanskom nad narodom, i da se to sve baca krivica na četnike i vojvode bugarske, odgovorio mu je: 'Komite nemaju nikako naređenje od bug. vlasti da prelaze granicu i pljačkaju tamošnji narod, oni to što rade, rade na svoju ruku i bez odobrenja nadležnih..."[196] Grupa od 50 komita napala je 26. avgusta 1921. žandarmerijsku stanicu na Liscu kraj Štipa, isterala žandarme iz objekta i opljačkala arhivu i municiju.[197] Istoga leta registrovana su dva identična napada na vojne magacine u Bitolju i Kičevu.[198]

Jugoslovenski delegat u Sofiji izvestio je februara 1920. beogradsku vladu o mehanizmu obaveštajnog delovanja VMRO. Prema tom dokumentu, bugarski izvršni komitet je sporazumno sa revolucionarnim organizovao po Makedoniji mesne organizacije sa zadatkom „da podržavaju duh naseljenja i da agituju za autonomiju Maćedonije". Rešeno je da se pri mesnim organizacijama osnuje poseban izveštajni („razumitelni") odsek sa zadatkom da prati „koji Maćedonci rade u korist Srbije", dostavlja sve pokrete srpske vojske, izveštava o držanju srpskih činovnika prema meštanima i o narodnom raspoloženju, da informiše o brojnom stanju naoružanja podeljenog stanovništvu i o držanju naroda prema Bugarskoj. Izveštajni odseci organizovani su po okruzima i srezovima, a centar za prikupljanje podataka bio je u Štipu (Bugari su ga nazivali „inspektoratom"). U sastav okružnih i sreskih jedinica ulazilo je po 3-5 „savetnika" koji su prikupljali informacije. Okružne organizacije imale su još po 10-15 ljudi - terorista i atentatora, koje je plaćao Protogerov lično. U nekim mestima „savetnici" su bili i Turci, pa čak i Vlasi (Bitolj). Prikupljeni izveštaji slivali su se u štipsku centralu odakle su ih kuriri (obično su to bili komandiri četa) na svakih 7-10 dana nosili u Sofiju preko Ćustendila.[199]

---

[193] AJ, 14-28-76, l. 860, pov. br. 3324/20, l. 863, 3274/20 - „Šifra iz Kavadara".

[194] AVII, P-4/3, kut. 54, fasc. 4, br. 2/13, Komanda III arm. obl. puk. Savatiću, 20. 8. 1919.

[195] Ova karaula bila je blizu „novog" komitskog kanala za prelaz preko granice. Početkom maja 1920. zabeleženo je nekoliko okršaja: prvo je 3. maja primećena četa od 12 komita od kojih je jedan poginuo, dok su se ostali vratili u Bugarsku; narednog dana, graničari su ispalili 350 metaka i na mestu okršaja pronašli „manliherovu municiju" i bugarske vojničke kape (AJ, 14-28-76, l. 870, br. 3532/20; l. 973, br. 4575/20).

[196] AJ, 14-28-76, list 871, br. 3921/20; list 894, br. 5692/20.

[197] AJ, 14-179-664, l. 913, br. 26047/21.

[198] AJ, 14-179-664, l. 756, 759, dokumenti iz jula 1921.

[199] AJ, 14-28-76, l. 931-932. - Srpski izvori registrovali su i poimenično naveli kurire koji su prenosili izveštaje: Ivan Bardov, Simeon Carevoselski, Aleksandar Todorov iz Kratova i Eftima Čuškov iz Štipa.

Obaveštajnim kanalima jugoslovenskih vlasti stizale su redovno informacije i o predstojećim akcijama bugarskih komita na teritoriji Južne Srbije. Vojni organi su naročito pratili stanje po varošima, „osluškujući" raspoloženje meštana.[200] Međutim, ni kolonisti nisu bili pošteđeni akcije T. Aleksandrova koji je nameravao da ih terorisanjem zaplaši i nametne se starosedeocima kao zaštitnik. Već u jesen 1922. napadnuto je selo Erdželi (kod Sv. Nikole), a 16. januara 1922. četa Jovana Brla sa mesnim seljacima izmasakrirala je 18 meštana Kadrifalkova kod Štipa od kojih su veći broj bila deca. Stravične prizore posle ovog napada zabeležio je jedan oficir foto-aparatom. Krajem februara 1923. bugarska četa jačine 50 ljudi ušla je u selo Tonatarci i ubila 8 vojnika u patroli, policijskog pisara i jednog narednika. Vlada Kraljevine SHS spremila je odmazdu, pa je angažovan Dobrica Matković, čuven po svojoj brutalnosti. Već 2. marta 1923. pod izgovorom da su komite ubile dva vojnika Matković je poslao potpukovnika Radića u selo Garvan i ovaj je mitraljezom pobio 56 mahom starijih meštana (mlađi su na vest o poteri izbegli u šumu). U Štipu je nastala opšta panika, ulice su opustele, a svaka privredna aktivnost je zamrla. Međutim, prema podacima Ljube Davidovića iznetim u Narodnoj skupštini, u Garvanu je stradalo 28 ljudi (od toga dva vojnika iz stalnog kadra). Opravdanost odmazde nije utvrđena, pa je Garvan bio „tuga nas sviju a sramota državne vlasti".[201] Kada je narodni poslanik Svetozar Đorđević pokušao docnije da uđe u Garvan i utvrdi istinu, vlasti su ga na sve načine sprečavale u toj nameri.

*

Postavljanjem Dobrice Matkovića za velikog župana bregalničke oblasti jugoslovenska vlada je nagovestila agresivniji pristup pitanju likvidacije četničke akcije VMRO. Formirani su „leteći odredi" od žandarma i bivših srpskih četnika i oficira, izgrađene su brojne žandarmerijske stanice i vojni garnizoni. Za kratko vreme skoncentrisana je velika oružana sila na geografski malom prostoru. Specijalni odredi neprekidno su krstarili bregalničkim selima hapseći i često maltretirajući mesno stanovništvo. U štipskom zatvoru ležalo je oko 150-200 ljudi iako je njegov kapacitet bio 50 zatvorenika. Život u selima i gradovima bio je paralisan u svakom pogledu, pa je u ovom periodu došlo do masovnih bežanja u Bugarsku. VMRO je bila specijalno zainteresovana za mlađe izbegle muškarce koje je pokušavala da pridobije. Jedna takva grupa prebega (Epikrat Razvigorov, Ilija Lilinkov) izvršila je atentat na generala Kovačevića u Štipu 5. oktobra 1927.

U leto 1923. vlada SHS je preko svojih emisara u Sofiji uspela da privuče grupu od 50 bivših četnika i vojvoda VMRO na čelu sa Stojanom Miševim (bliskim saradnikom T. Aleksandrova) da dođu na teritoriju SHS. Motivi bivših komita za stavljanje u službu SHS nisu poznati (postoji mišljenje da im je ambasada SHS u Sofiji dala veliki novac), ali je izvesno da je ta grupa raspoređena po bregalničkoj

---

[200] AJ, 14-28-76, list. 938, br. 7906/20. - Pukovnik Petar Marković saznao je da se na dan 15. septembra 1920. pripremaju pobuna i prevrat u Makedoniji: „Ovo se govori i po Štipu i po Velesu. Meštani prenose te vesti na jedan tajanstven način. U opšte se opaža velika promena u držanju meštana, ćutljivost i rezervisanost kao da nešto očekuju... Naše su snage u ovom okrugu vrlo slabe, skoro ništavne, što je i komandantu poznato..." Posle ovog izveštaja, komanda III armijske oblasti je iz predostrožnosti izdvojila od podrimskih trupa 1 bataljon i poslala ga u Kumanovo, a drugi u Štip.

[201] ASANU, br. 13316/104, *Kadrifakovo i Tonatarci*, str. 1; *KPJ i VMRO*, 78-79; Govor Ljube Davidovića, SBNS, LV red. sast. 11. oktobra 1923, 1702.

oblasti. Župan Matković i Stojan Mišev formirali su još 5 letećih odreda od pridošlih komita i novoregrutovanih dobrovoljaca i to po jedan odred za svetonikolski kraj, štipski, kočanski, radoviški i maleševski. Ovi „protivkomitski odredi" nastupali su prilično samostalno i neodgovorno, tako da je broj njihovih žrtava ostao velika nepoznanica.

Prvih letnjih meseci 1923. Matković je poverio Mijalčetu Kalamatijeviću zadatak da oformi organizaciju pod imenom „Udruženje protiv bugarskih bandita". Udruženje je zvanično osnovano 9. septembra 1923. od disidenata VMRO sa ciljem da eliminiše akciju komita na celoj teritoriji Južne Srbije, podiže nacionalnu svest kod naroda i „uzdiže ga u kulturnom pogledu". Proklamovana je i namera da se obezbedi satisfakcija za sve nevine ljude u Južnoj Srbiji i iskorenjuje svako zlo „bez obzira odakle dolazi". Veliki župan je prethodno pripremio teren ostvarivši više kontakata sa imućnijim trgovcima i zanatlijama koji bi finansirali organizaciju i ušli u njenu upravu. Iz straha da im radnje ne budu zatvorene, privrednici bregalničke oblasti stupali su u Udruženje. Svi su plaćali članarinu, ali se retko ko odvažio da u radu Udruženja i učestvuje. Čitav Matkovićev projekat sveo se na jednu kancelariju u kojoj su Kalamatijević i policijski agenti okupljali došaptavače, potkazivače, vršili saslušanja, ucenjivali i tukli sumnjive građane. „Kalamatija" je kao prvi Matkovićev čovek imao na raspolaganju čitavu grupu kriminalaca koja je po njegovoj zapovesti vršila racije i terorisala narod po Štipu i okolini.[202] Prilepski vojvoda V. Trbić je, komentarišući navalu Bugara da se upišu u „kontrabandite", zapisao: „I za divno čudo, svi mogući bugarski banditi (...) pređoše u kontrabandite, jer im je mnogo bolje bilo da budu državni banditi"![203]

Strumički nacionalni komitet (jedan policijski, jedan vojni špijun i dva advokata, upravnik monopola, školski nadzornik i direktor gimnazije) masovno je hapsio ljude, dok ih je veliki župan Matković lično oslobađao. Hapšeni su trgovci koji nisu plaćali članarinu Društvu, „neposlušne" devojke, razvedene žene policajaca i drugi, svi pod optužbom da su komitski jataci. Pored hapšenja seljaka zabeležen je veliki broj silovanja po selima Skopske Crne Gore. Seljaci su bežali ili u šume ili u grad, dok su mnoga sela u štipskom kraju potpuno raseljena. Udruženje iz Štipa pozvalo je i kralja Aleksandra da se „primi kumstva zastavi" na njenom osvećenju 4. maja 1924. godine; formalna miroljubivost Udruženja istaknuta je i vizuelno na njegovom pečatu na kome je nacrtan prijateljski stisak dve ruke![204] Kralj Aleksandar bio je pozvan da prisustvuje osvećenju i krštenju zastave Udruženja negotinskog sreza koje je obavljeno 8. jula 1928. ispred Narodnog doma u Negotinu na Vardaru.[205]

*

U periodu 1919-1934. zvanično je zabeleženo 467 komitskih napada prilikom kojih je poginulo 185, a ranjena su 253 službena lica i 288 civila. Prema rečima Milorada Vujičića, ministra unutrašnjih dela, samo u periodu 1918-1923. tokom vršenja javne službe u Južnoj Srbiji poginulo je oko 600 žandarma.[206] Podaci Arči-

[202] DBMN/II, 17; *KPJ i VMRO*, 86-89.
[203] Z. Kulundžić, *Politika i korupcija*, 447.
[204] AJ, 74-50-68, l. 26, br. 360/24; DBMN/II, 27.
[205] AJ, 74-54-75, l. 111.
[206] A. Apostolov, *Specifičnata položba,* 56; M. Vujičić, SBNS, III red. sast. 20. jun 1923, 273.

balda Rajsa vezani za žrtve bugarskih komita govore o 300 ubijenih „istaknutih meštana u Makedoniji" do 1923. godine (ne računajući oko 3.000 poginulih vojnika i žandarma).[207] Maja 1922. štipska komitska četa Jovana Brla masakrirala je kapetana Eugena Moderčina i 5 žandarma, dok je u septembru iste godine pobijeno 12 seljaka sela Suševa. Početkom 1923. ista komitska četa pobila je 23 kolonista sela Kadrifalkova, a kod sela Tanatarci ubijeni su policajac, kaplar i šest vojnika. Podaci dr Budislava Grgura Anđelinovića o komitskoj akciji tokom 1924/25. slikovito pokazuju mehanizam delovanja tog pokreta. Iz njegovih podataka sledi da su komitske čete nesmetano organizovane u Bugarskoj, da su četnici mahom bili rodom iz Bugarske i da su im tamošnji državni organi omogućavali besplatan prevoz železnicom do granice. Broj makedonskih emigranata u Sofiji, prema istom izvoru, nikad nije prelazio 5-6.000 ljudi, kojima je Kraljevina SHS 19. oktobra 1924. omogućila povratak u Južnu Srbiju amnestiravši ih. Na osnovu detaljnog Anđelinovićevog izveštaja moguće je rekonstruisati hronologiju komitskih napada na pojedina sela, identifikovati žrtve, najfrekventnije granične prelaze i karaule, komitske vojvode, direktne izvršioce zločina, saučesnike i sl.[208]

Jedan od atentata koji je odjeknuo u javnosti dogodio se u centru Bitolja kada je ubijen direktor „Južne zvezde" Spasoje Hadži Popović od strane V. Nikolova Lipitke, po nalogu Protogerova. Prema D. Vladislavovu, iza pomenutih atentata stajala je „crna VMRO" koju je kontrolisala bugarska vlada Andreja Ljapčeva, dok su incidenti na srpsko-bugarskoj granici bili delo „agenata" Nikole Pašića i *Udruženja protiv bugarskih komita* (Kalamatijev, Terziev, Rindov). Znatno ozbiljnije posledice imalo je ubistvo generala Mihajla Kovačevića 5. oktobra 1927. u Štipu.[209] Tokom 1928. atentati su nastavljeni istim intenzitetom. Posle ubistva skopskog policijskog pisara Velimira Prelića (13. januara 1928), tetovski advokat Stojanović je naprasno nestao, da bi se potom objavilo njegovo „sumnjivo ubistvo". Narodna skupština je na svom XXX redovnom sastanku od 8. februara 1928. donela *Zakon o narodnom priznanju poginulom pravnom referentu Velimiru Preliću*. Njime je odobrena suma od 25.000 dinara za podizanje spomenika u Skoplju, kao i mesečni dodatak od 3.000 dinara namenjen Prelićevoj udovici i deci.[210]

U jednom prepisu originalnih telegrama, koje je preveo i isporučio MUD P. Poljanov, nailazimo na interesantne detalje obaveštajnog karaktera: „13. III 1926. Načuli smo da da su u selu Dambeni (Kosturska Oblast Grčka) uzeli hleba 55 duša - bugarske komite i da su sada tamo. Moguće je da se prebace preko granice ovamo, zato naređujem u najstrožijoj meri da pazite jakim patrolama oko granice da im se ne da mogućnost da se prebace ovamo. Ako se budu prebacili ovamo, uhvatite ih i pošaljite ih u Korču... 6. VII 1926. Naređujemo da kada kakav Bugarin odlazi u Albaniju da nam javite odmah njegovo ime i da ga pratite najstrožije da li se sastaje sa agentima bug. mać. komiteta - Ibraima Aberiju, Simu Iliju, odmah da

---

[207] ASANU, br. 13313/3, *Živojin Lazić*, str. 13.

[208] SBNS, VII red. sast. 28. okt. 1925, 83-85.

[209] ASANU, br. 13313/3, *Živojin Lazić*, str. 13. - Komandant žandarmerije V. Tomić raspolagao je dokazima da je ubistvo generala Kovačevića naručio narodni poslanik Puzderlijević, ali da je Živojin Lazić svesno ometao pokretanje istražnog postupka.

[210] Službene novine Kraljevine SHS, br. 58, 13. mart 1928, 1; DBMN/II, 18-20, 30.

nam ih predate. Pratite pasoše, moguće da su falsifikovani...".[211] Godina 1926. bila je period učestalih bombaških napada i atentata. Za 1. maj bačeno je nekoliko bombi u jedan strumički hotel („Srpski Kralj") pri čemu su poginula dva čoveka a 11 ih je ranjeno. Jedan od poginulih bio je i Mirko Tasić iz leskovačkog sreza, redov 49. pešadijskog puka, koji je sahranjen na strumičkom vojnom groblju protivno zahtevu njegove majke.[212] Komitske čete bacale su bombe na javna mesta pijačnim danima u Strumici, Carevom Selu, Đevđeliji, Kočanima i drugim mestima, pri čemu su poginula 102 lica, uglavnom civila. Meta 28 diverzija bila je i „vardarska pruga". U protivkomitskim akcijama jugoslovenske žandarmerije, vojske i „četničkih" grupa stradalo je 128 komita i komitskih vojvoda, 13 je bilo ranjeno, dok je 151 razbojnik uhvaćen živ.[213] Prema drugim informacijama, u periodu 1919-1929. izvršeno je 1.500 političkih ubistava, pri čemu su oružane formacije pod kontrolom jugoslovenske države spalile 14 sela.[214]

*

Krajem 1927. godine načelnici i župani iz Južne Srbije predlagali su vladi efikasnije mere za suzbijanje komitskog pokreta. Izražena je potreba da se poveća sastav žandarmerije na nivo iz 1926. godine (20.000) i obezbedi telesna straža „uglednim ličnostima" i nadleštvima, kao i stalnost činovnika i okružnih načelnika (uz bolji izbor). Trebalo je i udvostručiti broj čuvara pruga (Ristovac-Đevđelija i Veles-Kočani), koje je do tada čuvalo nenaoružano mesno stanovništvo (3.000 ljudi dnevno). Od vlade je zahtevana i obnova *Udruženja protiv bugarskih komita*, širenje obaveštajne službe „do krajnjih granica" i postavljanje većeg broja policijskih agenata (za Skoplje 10, Bitolj 6, Štip i Veles po 5, za Ohrid, Prilep, Kočane, Kumanovo, Kratovo, Đevđeliju, Kavadarce, Radoviš i Krivu Palanku po 3 agenta).[215] Upravne vlasti u caribrodskom i bosiljgradskom srezu vršile su agitaciju među meštanima radi otkrivanja eventualnih komitskih napada („i dobiva se utisak da je špijunaža u ovim srezovima raširena i da se odavno razgranjuje u unutrašnjost").[216] Koliko su ove akcije zavisile od individualnih sposobnosti i namera predstavnika vlasti, može se videti i po tome što je sredinom 20-ih godina po Sko-

---

[211] AJ, 14-28-74, listovi 7 i 11. - Pripadnici organizacije „Sloboda ili smrt" zaplenili su 14. jula 1926. i jednu priznanicu kojom je lerinski vojvoda Asen Gorov priznao da je od četnika Hrista Hlebarova dobio municiju i oružje: „karabin br. 1374 i nož, redenik sa 200 metaka, 4 velike bombe, 1/2 kgr. pirokdimina, parabelum br. 2084, parabelumovih metaka 150, šaržera za parabelum 6, 1 pelerinu, ranac, manjerku za vodu i šlem sa grbom".

[212] AJ, 14-29-80, l. 281, br. 23860/26; l. 29, J. br. 12583/26. - Pošto su zahtevi roditelja za ekshumacijama poginulih sinova-vojnika bili česti, iskoristićemo ovaj primer kao ilustraciju. Maga Tasić, majka poginulog Mirka, uputila je zahtev MUD-u 1. juna 1926. za ekshumaciju i transport njenog sina u metalnom sanduku do rodnog mesta u leskovačkom kraju („koji ću sanduk nabaviti o svom trošku, a molim da se prenos železnicom od strumičke žel. stanice do pečenjevačke žel. stanice, izdejstvuje i odobri besplatno", molila je Tasićka). Međutim, MUD je tek posle drugog zahteva konsultovalo Ministarstvo narodnog zdravlja za iskop, a od Ministarstva saobraćaja zatražilo odobrenje za besplatan prevoz do Dupljana. Načelnik MNZ je poručio MUD-u: „Odobrenje za prenos pok. Mirka Tasića daće sreska sanitetsko-policijska vlast na osnovu čl. 1 Pravila o iskopima i prenosima mrtvaca od 30-VIII-1919. god., K. br. 16521, ali se prenos može izvršiti tek posle 1. oktobra shodno čl. 13 istih pravila". Magu Tasić je u neprijatnu poziciju dovelo i Ministarstvo saobraćaja skrenuvši joj pažnju da se uputnica (za besplatan prevoz) mora iskoristiti u roku od tri meseca, tj. pre datuma određenog za prenos pokojnika.

[213] A. Apostolov, *Specifičnata položba*, 56.

[214] IMN/4, 162. - Katardžiev kaže da je u periodu neposredno posle atentata na predstavnike SHS (1927/28) u vardarskom delu Makedonije bilo 54.700 naoružanih ljudi.

[215] AJ, 14-29-79.

[216] AJ, 14-177-655.

plju nesmetano kružio memorandum „Pravo manjina" koji je potpisalo blizu 16.000 građana („makedonskih Bugara")! Memorandum je trebalo proslediti Društvu naroda, ali je advokat Anastasijević predviđenu sumu za putovanje u Švajcarsku (30.000 dinara) prokockao u skopskom hotelu *Grand.* Ovaj, u suštini antidržavni dokument, nedeljama je slobodno kružio Skopljem uz znanje Živojina Lazića, šefa Javne bezbednosti.[217]

Od opštih mera, od vlade SHS je traženo da se naseljavanje intenzivira uz pomoć povlašćenih banaka koje bi brzo otkupljivale zemlju od muslimana koji se iseljavaju. Skopski fakultet trebalo je zatvoriti za studente iz drugih krajeva, a prilepsku učiteljsku školu premestiti na sever. Načelnici i župani Južne Srbije zahtevali su da se pune gimnazije ostave jedino u Skoplju i Bitolju, dok je iz učiteljskog personala trebalo izbaciti žene „budući da se svi direktori žale na njihovu slabu upotrebljivost". Zatvaranjem nekih gimnazija trebalo je stvoriti prostor za više poljoprivrednih i zanatskih škola, a iz narednog budžeta za podizanje školskih zgrada u Južnoj Srbiji traženo je 3/4 svih predviđenih sredstava. „Egzarhijski" učitelji, sveštenici i činovnici trebalo je da se premeste na sever i zamene nacionalno odanim kadrom, a za izgradnju sokolana u svim gradovima od vlade je 1927. godine tražena suma od milion dinara. Forsirano je stvaranje raznih nacionalnih i prosvetno-kulturnih udruženja (sokolskih, pevačkih, streljačkih i drugih viteških), kao i organizovanje kurseva za opismenjavanje, biblioteka i čitaonica sa „odabranim knjigama". Državne kredite je trebalo davati samo lojalnim građanima uz prethodnu saglasnost velikih župana.[218] Od navedenih mera vlasti su očekivale brzu sanaciju stanja bezbednosti i sređivanje političkih prilika. Spektar predviđenih poteza pokazuje da su državni organi razmišljali o svim segmentima politike i društva, ali on otkriva i tragičnu zabludu da se istorijski i civilizacijski raskoraci mogu prekomponovati u kratkom vremenskom periodu.

Činovničko-policijska represija kao produkt antikomitske akcije

Kao što potvrđuje više različitih izvora informacija najveći broj državnih „grehova" u Južnoj Srbiji počinjen je pod plaštom „trebljenja kačaka i komita". Nepouzdanost doziranih statistika državnog porekla i tendencioznost muslimanskih iterpelacija u Narodnoj skupštini zamagljuju pravu sliku stanja i bilans očigledne represivne uprave u Južnoj Srbiji, kojoj je podjednako bilo izloženo i pravoslavno stanovništvo. Otuda su zanimljivi podaci hrvatskog porekla koji govore da su za prve tri godine jugoslovenske države „batinaška uprava i turski zulumi beogradske vlade u Macedoniji" rezultirali ubijanjem 742 lica, rušenjem 50 džamija, 110 mlinova, 6.344 kuće i temeljnim spaljivanjem 132 sela (iz kojih se 55.068 ljudi odmetnulo u hajduke).[219] Povodom paljenja albanskog sela Krnjina u martu 1920. ministar unutrašnjih dela je upozorio vojne vlasti da je „veliko zlo"

---

[217] ASANU, br. 13313/3, *Živojin Lazić*, str. 6.

[218] AJ, 14-29-79; DBMN/II, 23-25.

[219] Đorđe Stanković, *Nacionalizam i politička kultura (istorijsko iskustvo prvih godina jugoslovenske države)*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993, 116. – Prof. Stanković navodi da je u stalnim rubrikama dr Rudolfa Horvata u listu „Slobodni dom" agresivno vođena hrvatska politička propaganda, pokretano pitanje šiptarskih prava i ugroženosti stanovnika Makedonije, odakle i potiču navedeni podaci.

kažnjavati čitava sela zbog pojedinih kriminalaca. Sagledavajući, pored moralne, i socijalnu stranu problema, M. Trifković je zaključio da se time državi nameće i obaveza izdržavanja građana koji su ostali bez krova nad glavom![220] Loša reputacija Puniše Račića bila je neiscrpna inspiracija komunističkih glasila koja su ga javno optuživala da je „kamom" izmenio etničku sliku Južne Srbije u korist pravoslavnih.[221]

Pitanje lošeg činovničkog aparata, korupcije i saradnje lokalnih upravnika sa komitskim vojvodama akumulirali su negativnu energiju u ionako nesnosnom ambijentu. Komandanti Treće armijske oblasti obraćali su se sve češće Ministarstvu prosvete radi odstranjivanja loših činovnika i to pretežno onih koji su bili rodom iz Južne Srbije. Pokazalo se da su oni bili najpodložniji saradnji sa makedonskim organizacijama, kao npr. učitelj Milivoje Madžarević iz Kratova, saradnik popa Trajka Arsića, koji je nameravao da osnuje „makedonsku partiju". Policijsko činovništvo u Južnoj Srbiji često je bilo bez ikakvih školskih i moralnih kvalifikacija („uzimano sa sokaka, odvojeno od pluga i zanata i uvedeno u red činovnika"). Takav kadar mogao je napredovati u službi samo „pakovanjem političkih krivica" i izmišljanjem raznih afera (Valandovo, Strumica i Štip 1925).[222] U Debru je „kapetanovao" čovek koji je na tu funkciju došao pravo iz požarevačkog zatvora. Septembra 1923. u Sv. Nikoli 22 naoružana čoveka sazvala su zbor meštana od 16-60 godina („uzeli su opštinski toboš i tobošem, sa znanjem opštinske vlasti, sa znanjem sreske vlasti sazvali zbor"). Svim okupljenim ljudima oduzeto je oružje (bez obzira na uredne dozvole), a 50 ljudi je zadržano i bez milosti prebijeno. Demokrate su za taj incident i teror u selima Donje Đurđance i Barbarstu okrivile celu radikalsku vladu, a ne samo ministra unutrašnjih dela. U Tetovu je zatvoreno šest viđenijih građana zbog pevanja bugarske pesme i osuđeno na 14 godina robije (Davidović kaže: „Nisu smeli biti osuđeni za tu pesmu, jer sam ja ovde, po ovim ulicama beogradskim, kao đačić beogradski, i ne samo ja nego ceo Beograd pevao *Šumi Marice*... i kad se smela pevati ovde himna bugarska, neka se peva i ova pesma nacionalna, koja liči ili ima čak karakter bugarski"). Davidović je na istom mestu zamerio protivkomitskim četama što su preuzele ulogu istražne vlasti, umesto da gone bugarske čete. Pored toga, neki viđeniji radikali optuživani su od opozicije da sarađuju sa komitskim vojvodama i razbojnicima, a slične kvalifikacije išle su i u suprotnom smeru.[223]

---

[220] JDA/II, dok. 592, str. 591. - „To rđavo odjekuje na strani i udi našem narodnom imenu i interesima države, izaziva nova odmetništva i represalije prema našem elementu u ovim krajevima, koji je i inače proređen i malobrojan".

[221] Rad. List za odbranu i organizaciju radnog naroda, br. 64, 5. avgust 1928. - Komentarišući posledice skupštinskog atentata (i činjenicu da Stjepan Radić nije odmah podlegao povredama), novinar „Rada" podseća: „Puniša je do sada bio bolje ruke. Arnautske žene i decu je uspešnije klao. Znao ih je po šest na jednom metku nanizati. Turke na Kosovu i Metohiji kamom je klao, i pre bi se ona upalila nego što bi se on umorio. Taj revolver mu je nosio sreću; stekao je lepo imanjce, a i izgled naše statistike u Južnoj Srbiji je izmenio u korist pravoslavnih..."

[222] „Policijske vlasti prvo uhapse obično neko beznačajno lice, pa ga dva-tri dana u hapsu izbatinaju i tako ga prinude da prizna da postoji komitska organizacija, pa mu još kažu da imenuje još pored njega ta i ta lica, koja su u toj organizaciji i tu policijska vlast obično navede pristalice moje partije... Ta se priznanja docnije na sudu ne mogu nikako oboriti... jer vlast nikako ne dopušta da lekar izvrši pregled zvanično nad njima..." (Ignjat Stefanović, SBNS, LIX, red. sast. 6. mart 1926, 299).

[223] Lj. Davidović, SBNS, LV red. sast. 11. oktobra 1923, 1702-1703; Šumenković je obavestio poslanike da je radikal Mita Dimitrijević otvoreno radio sa komitskim vojvodom Pančom Mihajlovim na stvaranju „nezavisne Maćedonije koja bi bila nezavisna u granicama države Balkanske Federativne od Jadrana do Crnog Mora". Razgovor Dimitrijevića i Mihajlova vođen je 17. septembra 1924. pred poglavarom kočanskog sreza. Vasilije Trbić je na drugoj strani optužio Šumenkovića da je na demokratskom zboru u Prilepu 1923. izjavio: „Braćo, mi ćemo vam dati bugarske crkve i škole" (SBNS, V preth. sast. 24. mart 1925, 153-155).

U kumanovskom srezu je zabeleženo da „načelnik sreski bije učitelja", a u tetovskom kraju hapšeno je nedužno stanovništvo. Sreski načelnik u Velesu Stevan Pavlović došao je u posed priznanice kojom su komite naplaćivale „komitski porez", umnožio ih i po potrebi vršio pretrese po kućama nelojalnih građana, gde je te iste priznanice navodno nalazio. Poslanik Slavko Dukanac se čudio: „Unikum jedan, da neko može na 30 km u pozadini raditi na otcepljenju jednoga dela naše države i prilasku Albaniji, kad se u toj pozadini nalazi žandarmerija i vojska, kroz koju ne može proći ni tica a kamo li šta drugo".[224] U turskom selu Orizari petorica seljaka ubila su drugu dvojicu, a pri bekstvu su ubili jednog iz svojih redova. Ostatak grupe se pridružio jednoj bugarskoj komitskoj četi, čime su postali i „politički odmetnici". Nešto kasnije, četvorica Turaka su ubila trojicu komita, odsekli im glave i sa tim plenom došli predsedniku orizarske opštine, pa su „glavama bugarskih komita otkupili svoje druge zločine".[225] Komitska družina bugarskog vojvode Stojana Miševa (koja se prethodno u Štipu predala srpskim vlastima) ponovo je aktivirana 18. avgusta 1923. harajući po selima Ovčeg Polja. Tom prilikom terorisano je stanovništvo mnogih sela (Gradišta, Gabreša, Kučkareva, Živanja, Pezova i dr), zbog čega je u selima Minino, Karatmanovo i Corfuliji 130 seljaka „ležalo uvijeno u ovčije kože od ove užasne tuče". Sredinom maja 1923. godine u selo Smokvice (đevđelijski srez) došla je komitska četa od 70 ljudi i primorala meštane da „polože zakletvu Revolucionarnom komitetu i dadu izjavu da će se boriti za oslobođenje Makedonije". Pošto je sreski načelnik brzo obavešten, poslata je jedna pešadijska četa „u dva vagona s lokomotivom" koja je razjurila komite, a seljaci su krenuli svojim kućama. Međutim, kada su stigli nadomak sela, sreski načelnik je naredio da se pohvataju svi seljaci od 16 do 60 godina, posle čega su vojnici otvorili vatru na njih. Iz 30 kuća toga sela uhapšena su 44 muškarca i sprovedena u đevđelijski zatvor gde su ležali tri meseca bez ikakvog saslušanja.[226]

Intenzitet žandarmerijskih potera za komitima bio je najveći na teritoriji veleškog sreza. Zloglasna veleška žandarmerija upala je polovinom februara 1924. u selo Drenovo i okupljene seljake optužila za jatakovanje. Pod silom „žile i kundaka" seljaci su priznali krivice, od kojih je 24 smešteno u zatvor. Sličan scenario ostvaren je i u selima Banjice, Vrlevci, Otištino i Sl'p, gde je žandarmerijska potera bila pojačana odredima iz Skoplja. Žandarmerija iz Velesa je zajedno sa srpskim komitama („u stvari raznim ubicama i lopovima, mahom Turcima, koji se vrlo dobro plaćaju, krstare po selima, tuku i hapse") masovno hapsila i privodila seljake iz Karabunjišta, Bistrice i Krive Kruške. Potraga za komitama preneta je i u samu varoš Veles, gde je dovedena kratovska četa vojvode Mine Stankovića, sastavljena od bivših bugarskih komita. Opštinski delovođa albanskog sela Jabučišta je 1920. zatvarao imućnije ljude, vešao ih naglavačke i šibao, palio pod njima vlažno seno „te ih na taj način primoravao da se otkupe za turske lire".[227]

---

[224] ASANU, br. 13313/10, *Stevan Pavlović*, str. 4-5; SBNS, XLI red. sast. 29. sept. 1923, 1474.

[225] Čitav slučaj posmatran je kao „razmena usluga" između lokalnih vlasti i veleških aga i begova, koji su kao posrednici između turske bande i predsednika opštine „krčili sebi put za neometano globljenje makedonskog seljaka" (Radnik, br. 3, Beograd 1922, 2-3).

[226] Radnik, br. 76, 1923, 2; br. 82, 1923, 3.

[227] ASANU, br. 13313/10, *Stevan Pavlović*, str. 7-8; Radnik, br. 111, 1924, 1; br. 116, 1924, 7; br. 119, 1924, 3. - Četnici Mine Stankovića hapsili su ugledne Velešane i „ispitivali" ih u sreskoj kući i na štipskom putu. Četa vojvode Kuševa zatvorila je velešku čaršiju pred izbore 1923. plašeći đake i bacajući bombe po varoši, dok je nekoliko žandarma u Solnju opljačkalo popa i jahalo seljake „utrkujući se ko će pre stići". – M. Kujundžić, SBNS, III red. sast. 4. jun 1923, 332.

Ubistvo Miše Mihajlova i njegovog sina na putu za Novo Selo stavljeno je u ad acta bez obzira na brojne očevice. U Đevđeliji je ubijen Risto Gligorović, a u Negotinu decembra 1927. pekar Georgi Anđušev (kome je prilikom verbalne prepirke žandarm rekao „Zapamtićeš me!"). U isto vreme u selu Rožden pripiti žandarmi su zadavili Ristu Komitova i potom ga izboli nožem, u selu Dren stradala su dva meštana. U „zvanično nerasvetljene" slučajeve spadala su i ubistva Save Đorđeva iz Živala, Daneta Trajkova iz Sušice, Janeta Stojčeva iz Alakinca. Mone Đermov, krojač iz Štipa ubijen je od žandarmerijske patrole koja ga je sprovodila iz Carevog Sela u Štip. Jedan mladić iz Štipa, povratnik iz Bugarske bio je zatočen u štipskom zatvoru. Kada su mu roditelji došli u obilazak, rečeno im je: „To više nije vaš sin, Bog da ga prosti". U selu Živalu seljak se prepirao sa žandarmerijom jer su mu sekli drva, pa je nestao. Radoznaloj rodbini nestalog seljaka „psovana je majka bugarska". U jednom selu pronađen je trup bez glave, dok je na pruzi Preševo-Letevci pregažen čuvar pruge. U selu Sušici jedan Ciganin je obešen o drvo i tučen, dok je u drugom mesni ubica oslobođen kao „jedini Srbin u selu".[228] U đevđelijskom selu Mojini je 1925. zaklana i opljačkana tročlana porodica, a kada su sutradan uhvaćena dva graničara sa 20.000 dinara u džepovima i krvlju isprskanim šinjelima, odgovorili su da su „pucali i ubili zeca i da je to zečja krv", pa su istoga dana oslobođeni![229] Vojnici su često bili uzrok mnogih incidentnih situacija. Tako su 2. avgusta 1921. vojnici 4. odseka za prikupljanje ratnog plena u selu Dunji (bitoljski kraj) zapalili kuću Bože Iljkovića, kod koga su i stanovali.[230]

U masi stereotipnih slika o represiji koju su sprovodili žandarmi pomenućemo i običaj pojedinih pripadnika službe da zabranjuju seljacima uskršnje veselje, tuku kmetove sela („što mu nije na vreme doneo pečenu gibanicu", npr!). Fizičkom zlostavljanju izlagani su šnajderi, trgovci, predsednici seoskih opština („izbiti predsednika opštine ili seoskog kmeta, to za žandarma znači kao popušiti cigaru duvana"), a žandarmi su otvoreno primali mito, terali građane „da im stražarče noću dok oni spavaju, da čupaju travu kod stanice, da im kulukom nose drva iz planine..."[231] U bitoljskom okrugu stanje bezbednosti bilo je 1926. posebno kritično. Delovođu iz prespanskog sreza oteli su kačaci i odveli u planinu, da bi posle mesec dana bio pronađen njegov leš bez glave. Grupa kačaka upala je i u sami Bitolj nanevši težak poraz žandarmeriji, dok je u Carevom Dvoru zagonetno ubijen policijski poverenik, inače Turčin. U leto 1925. kačaci su kod Resna opljačkali automobil sa turskim trgovcima odnevši 200.000 dinara i nisu uhvaćeni. Nedaleko od Bitolja u svome automobilu je ubijen i predsednik ljubljanske opštine (u prespan-

[228] DBMN/II, 27-30.

[229] Ignjat Stefanović, SBNS, LIX red. sast. 6. mart 1926, 299.

[230] AJ, 14-179-664, list 763. - „Redov istog odseka Radomir Radosavljević sam je priznao, da je slučajno bacio zapaljenu cigaru u barut, koji je bio pred kućom, te je vatra dohvatila streju, koja (je) inače bila niska i tako (je) kuća izgorela do temelja. U kući je bilo još 8 snopova raži ovogodišnje, 5 komada greda bukovih dugačkih 3-4 metra i oko 300 oke žitne slame prošlogodišnje. Šteta je procenjena na 3.000 dinara. Konstatovano je da je ova paljevina bila iz nepažnje".

[231] I. Stefanović, SBNS, LIX red. sast. 6. mart 1926, 302-303. - Prema njegovim rečima, „na sve strane po selima čuje se pisak, vrisak, lelek i jauk žena, dece i ljudi raznih godina starosti. Nigde pesme, nigde svirke, nigde veselja, nigde nasmejanog lica po selu, sve je to u crno zavijeno, kuka i beži iz sela dok žandarmi ne prođu selom. Od tog njihovog zuluma seljaci naglo prodaju svoja imanja i beže u varoš. Lepi izgledi za budućnost našeg Juga! Seljaci beže u varoš, Turci u Aziju, a sela ostadoše pusta da se sama obrađuju".

skom srezu).[232] Na kraju treba pomenuti i jednu smelu konstrukciju kojom su komunistička glasila pokušala da dokažu tezu o očiglednoj sinhronizovanosti parlamentarnih izbora i komitskih upada. Komentator *Radnika* je primetio da je vanredno stanje u Makedoniji, praćeno neviđenim krvoprolićem i pogromima, najedamput prestalo posle obavljenih izbora 1923. godine! Dovodeći u vezu taj „izborni manevar" žandarmerije i vojske sa stvaranjem psihoze po varošima, pomenuti novinar je primetio „da se svi zapaljeni požari odjedared ugase čim su se kuglice makedonskog glasačkog roblja nečujno spustile u glasačke kutije".[233]

Svesni negativnih posledica takvih incidenata, ljudi iz Ministarstva unutrašnjih dela su lokalnim vlastima prosledili neku vrstu uputstva za poboljšanje komunikacije sa sredinom u kojoj su službovali. Prema tom predlogu, žandarmi i policajci trebalo je da se približe „svim narodnostima" i da obrate pažnju na narodne običaje - pri čemu se „najstrože zabranjuje ismevanje njihovih običaja i navika i dijalekta kojim govore". Bilo je poželjno da činovnici posećuju slave, krštenja, ali i sahrane; takođe, trebalo je raditi i na stvaranju rodbinskih i kumskih veza između činovnika i mesnog stanovništva.[234]

Zloupotrebe, kuluk

Pitanje „političke higijene" i odnosa predstavnika vlasti prema državi nametnulo se u Srbiji neposredno posle Balkanskih ratova. Podsećajući svoje kolege u parlamentu februara 1914. da je nekadašnja politička borba „pod zastavom programa i narodnih tribuna" mutirala u „borbu oko novčanih zavoda", Jovan Skerlić je primetio da je sve veći broj srpskih političara uspeo da „složi" mandat narodnog poslanika sa mandatom „državnog liferanta".[235] Praksa predstavnika vlasti da ulaze u otvorenu trgovinu sa državom ukazivala je na ozbiljnu degradaciju moralnih vrednosti, pri čemu je apostrofirano bogatstvo Nikole Pašića koje je bilo ravno sedmini predratnog budžeta Kraljevine Srbije![236]

Stanje poratne stihije i slabe konsolidovanosti jugoslovenske države bilo je idealan teren da se korupcija razvije do onog stepena o kome je još u 18. veku pisao Edvard Gibon („korupcija - nepogrešivi znak za količinu prisutnosti ustavnih sloboda u nekom društvenom poretku"). Opozicioni poslanici su početkom 20-ih godina sve češće upozoravali da u Kraljevini SHS „iskrsavaju multimilioneri kao prolećne pečurke", te da se ispod „nacional-šovinističkog laka" vladajućih elita kriju vrlo praktični ciljevi. Na nerazrešenim privrednim aferama devalvirano je

---

[232] Kosta Timotijević, SBNS, LIX red. sast. 6. mart 1926, 309.

[233] Radnik, br. 30, Beograd 1923, 3.

[234] IMN/4, 155-156.

[235] J. Skerlić, *Feljtoni. Skice i govori*, 383-384, 409. - Govoreći o stupanju političkih ljudi u poslove sa državom Skerlić je navodio raširenu pojavu da najviši predstavnici vlasti traže rudarske koncesije na ime svojih članova porodica. Pri tome su ministri imali pravo da budu članovi uprava banaka i sl.

[236] Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 24-27. - Krsta Cicvarić veoma sažeto polemiše o pitanju korupcije, pri čemu nas nehotice uvodi u polje balkanskog mentaliteta: „G. Pašić je, najpre, bogat. To je prvi uslov da može imponovati narodu. Kako je on došao do svoga bogatstva, to je sporedna stvar; glavno je da on ni od koga ne traži ništa i da uvek ako je potrebno može tresnuti svojom kesom".

poverenje u sudski sistem („krupne ribe uvek se provuku kroz mreže pravde, a sitne zaglavljuju") i istovremeno stasavala mlada jugoslovenska buržoazija, koja je, prema rečima Z. Kulundžića, bila u stadijumu nekog oblika „pozne prvobitne akumulacije".[237] Obim korupcije izazvao je sarkastičnu primedbu „Politike" od 16. 1. 1923. godine da je bolje biti Srbin, nego stanovnik neke razvijene zapadne zemlje „zato što za iste stvari za koje bi Francuz, Englez ili Nemac bio u svojoj otadžbini streljan, Srbin u svojoj velikodušnoj otadžbini ostaje živ i još dobije u gotovom"! Bez obzira na povremene političke i nacionalne disonance, primetno je jedinstvo političara sklonih korupciji „kad je trebalo zavlačiti ruku u državni džep", što potvrđuje staru maksimu da se ljudi ne razlikuju po veri, nacionalnosti i rasi, nego po karakteru.[238]

Samo tokom 1927. godine u skopskom zatvoru je ležalo „6 do 7 stubova današnjeg režima" (uglavnom su to bili policijski pisari). Zloupotrebe su se dešavale i u Ministarstvu saobraćaja: „Priznanica na 6.000 dinara koju sam sumu novaca primio iz kase odbora za građenje pruge Veles-Štip, a na ime nagrade za učinjene usluge odboru - pomoćnik ministra saobraćaja Bora Popović". Dakle, visoki činovnik Ministarstva naplaćivao je svoje „savete" svakom odeljenju, mimo svoje redovne plate. Sestra džemijetskog poslanika Ćenana Zije - udovica Šehija Zija iz Bitolja uhvaćena je na caribrodskoj carinarnici aprila 1923. kako krijumčari svilu i šamiju iz Carigrada. Problem je nastao mesec dana kasnije, kada je Generalna direkcija carina poništila rešenje dotične carinarnice i pored Šehijinog priznanja krivice. Narodni poslanik Nikola Sretenović obznanio je intervenciju Ćenana Zije (navodno je platio 10 hiljada dinara) posle čega je poništena prijava protiv njegove sestre Šehije. Protekcije „po nacionalnoj osnovi" zabeležene su u Peći, gde su mesni Crnogorci u dosluhu sa vlastima pljačkali goveda. Prema rečima pukovnika Nedića crnogorske vlasti su bile „ladnokrvne prema svojim sunarodnicima", pa su ovi prošli nekažnjeno.[239] Kada je 1921. otrkiveno da su u aferu sa preprodajom bakarnih žica umešani mnogi visoki političari (Ž. Rafajlović, M. Trifković), istraga je kanalisana na gonjenje sitnijih činovnika po Velesu. Tamošnji bankar i aktivista DS Jovan Đorđević i učitelj i bankar Voja Nenadić bili su umešani u kupovinu bakarne žice „za vazdušnu železnicu" koju su od Direkcije ratnog plena kao „staro i rashodovano železo" kupili za 80 hiljada dinara, a procenili je na milion dinara, prodajući je kao novu![240]

„Čim se pređe Ristovac, oseća se da tamo nije više ova država", upozoravao je Jovan Magovčević u Narodnoj skupštini povodom sve masovnijih progona i šikaniranja demokrata iz Južne Srbije. Jedan pisar je na pruzi Skoplje-Kumanovo skinuo sa voza trgovca (člana DS, Baljezovića) i uputio ga u Skoplje jer je bio „sumnjiv". Slično je prošao i demokrata Lazar Slavković (pod sumnjom da je „komunist"), predsednik uroševačke opštine, koji je sprečen da ide u Beograd i protestuje zbog toga. U metohijskom okrugu harao je demokrata Ljubomir Vuksa-

[237] Z. Kulundžić, *Politika i korupcija*, 35-40.
[238] Isto, 750.
[239] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 15, br. 29/1, Izveštaj od 22. 2. 1919; SBNS, LIX red. sast, 18. mart 1927, 85; LXV red. sast, 24. mart 1927, 52; XLIX r. s, 4. okt. 1923, 1563-1565.
[240] ASANU, br. 13315/71, *Jovan Đorđević*, str. 6; Isto, br. 13316/97, *Voja Nenadić*, str. 4.

nović, kao okružni načelnik u Peći. Prigovaralo mu se da je u svojoj kancelariji tukao učitelje, da je otvorio kafansko-bioskopsku radnju u Peći i da je vršio finansijske malverzacije preuzimajući robu u Ministarstvu ishrane i preprodajući je. Ljudi su pritvarani bez ikakvih rešenja, dok je druge otpuštao na sopstvenu odgovornost. Dvorište okružnog načelstva pretvorio je u auto-garažu u koju je smestio dva nova automobila, a svoju despotsku vladavinu pojačao je dovođenjem sekretara MUD kome je otvorio advokatsku kancelariju („za kratko vreme taj isti sekretar kupuje kuću koja danas vredi 150.000 dinara, kupuje vinograd, kupuje njivu"). Bahatost lokalnih moćnika smetala je i mnogim oficirima na području Treće armijske oblasti. Prilikom obilaska graničnog dela Kosovske divizijske oblasti general Vasić se žalio kako ga načelnik Prizrenskog okruga Dorontić nije sačekao, već je general morao da ode kod njega kući![241]

*

Neposredno posle Balkanskih ratova u tetovskom kraju je primećeno da je kuluk dobijao sve šire značenje. Postojao je kuluk za okružnog i sreskog načelnika, za pisare, za delovođu i sl. Kada je u leto 1915. ovaj kraj trebalo da poseti Stojan Protić, organizovan je „ministarski kuluk": seljaci su donosili kokoške, guske, ćurke, plovke, jagnjad, prasiće, korpe sa jajima, sir, voće, drva, „a neki su prikačili na samarima čak i po koju torbu tetovskog pasulja".[242] Ovakva, naturalna verzija kuluka, bila je u poređenju sa docnijim formama tih „dobrovoljnih besplatnih usluga", zaista bezazlena. Iako je Vidovdanski ustav zabranjivao primenjivanje kuluka, to kao da nije važilo za Južnu Srbiju. Doduše, donošenjem budžeta za 1923/24. godinu predviđena je upotreba kuluka za popravljanje državnih puteva (dvaput godišnje – najviše po 7 dana u proleće i 7 dana u jesen).[243]

Finansijskim zakonom za 1924/25. godinu (čl. 289) naloženo je oblasnim, okružnim, sreskim i opštinskim upravnicima da puteve održavaju „ili prirezom ili upotrebom narodne snage", pri čemu je svaki poreski obveznik morao da se odazove. Izuzetak je trebalo da čine đaci, vojnici, državni službenici, nesposobna lica, kao i službenici verskih zajednica, predsednici opština, kmetovi i delovođe. Ženske osobe bile su oslobođene direktne radne obaveze, ali ne i u slučaju zamene, tj. kada bi muški član porodice izbegao obavezu. Spiskove takvih obveznika sastavljale su poreske vlasti do 1. marta i po jedan primerak dostavljale opštinskim sudovima, građevinskim i upravnim policijskim vlastima. Svaki obveznik je mogao sebi naći zamenu (lice 18-50 godina), a ako to ne bi učinio, opštinska vlast je plaćala radnike, a potom refundirala od „nesavesnog" obveznika. Sa druge strane, učesnik u javnom radu nije smeo biti zadržan na takvom poslu duže od 4 dana „bez svog pristanka". „Narodna snaga" je upotrebljavana isključivo za „prostije" poslove pod kojima su se podrazumevali: čišćenje puteva od snega i blata, kopanje kanala, čišćenje zatrpanih mesta, sađenje drveća, osiguravanje drumova od bujica, vađenje i prenos šljunka, izrada tucanika od izvađenog kamena itd. Samoupravna vlast je obezbeđivala kolica, sita za sejanje peska, pijuke i maljeve, dok su građani

[241] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 16, br. 32/1; J. Magovčević, SBNS, XXIII red. sast. 5. feb. 1924, 506-507; Nedeljko Simonović, SBNS, VII red. sast. 8. jun 1923, 430-432.

[242] ASANU, br. 13313/17, *Kuluk za gospodina ministra.*

[243] *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda,* glava VIII, str. 8.

bili dužni da od svojih kuća ponesu motike, budake i lopate. Radove su nadzirali građevinski organi i policija, a radi efikasnijeg nadzora je ustanovljena praksa da se ne izvode istovremeno radovi u susednim opštinama. Građevinski inženjeri su procenjivali i proglašavali završetak pojedinih deonica: žalbe na njihov rad prosleđivane su ministru građevina, dok su primedbe na „nepravilnu upotrebu narodne snage" išle u Ministarstvo unutrašnjih dela.[244]

I potreba za žandarmerijskim stanicama realizovana je nametanjem kuluka, pa je narod („koji još nema jedne zgrade za opštinsku sudnicu, koji nema propisnu školu, koji nema niti jedne česme") pod prinudom izgradio žandarmerijsku stanicu koja je tada koštala oko 300 hiljada dinara. Vojni obveznici sa teritorije Treće armijske oblasti bili su dužni da učestvuju u izgradnji pruge Veles-Štip.[245] Žitelji Peći i okoline molili su 1919. vojnu komandu da ih poštedi kulučenja, tj. davanja volovskih kola za vojne potrebe, jer im je zaprega bila potrebna zbog poljskih radova.[246] U Bregalničkoj divizijskoj oblasti je došlo do zastoja u transportu hrane, pa je komanda odobrila „da se upotrebi kuluk od 200 kola".[247] Prilikom zaposedanja Nikaja i Merturi predviđena je izgradnja puteva i mostova, koju bi, u sporazumu sa policijom, izvodili meštani.[248]

Čitave zime 1927/28. policija je naređivala stanovništvu Južne Srbije da čuva prugu „o svom ruhu, o svome kruhu, uz svoje svetlo i svoj ogrev". Obavezu seljaka da kuluče na izgradnji puteva vlasti su cinično komentarisale da „narod to dobre volje čini". Seljaci makedonskih sela masovno su bili angažovani na zadacima obezbeđenja puteva, sela i pruga, ali i na gonjenju komita. U tim poterama seljaci su bili nenaoružani, hodajući na čelu kolone sa štapovima u rukama ispred naoružanih žandarma. Ova „dobrovoljna milicija" bila je izložena gladi i hladnoći, pa je nadomak Velesa iscrpljenog i usnulog Trajka Lukara pregazio voz, a još dvojica seljaka su pod sličnim okolnostima stradala na pruzi Gradsko-Krivolak. „Dobrovoljci" su sakupljani i po samom Beogradu: obično su mobilisani ugledni ugostitelji i zanatlije rodom iz Južne Srbije, koji su često predstavljali konkurenciju (politički moćnim) beogradskim kafedžijama.[249] „Militarisanjem" pruge, tj. postavljanjem jakih vojnih posada u Nišu, Skoplju, Lapovu i Beogradu (1919), vlada Lj. Davidovića je nameravala da spreči širenje štrajka zaječarskih železničara za koji se smatralo da je u vezi sa onim u Bugarskoj.[250] Adam Pribićević je iskusivši sve „blagodeti" činovničkog aparata u Južnoj Srbiji zaključio: „U ovako neprosvećenoj, zastrašenoj i uniženoj sredini, vlast se obrće u svemoć i podleže iskušenju

---

[244] *Pravilnik o upotrebi narodne snage za opravku javnih putova*, Beograd 1924, 3-10.

[245] Gligorije Anastasijević, SBNS, XV red. sast. 19. jun 1923, 659; S. Vukosavljević, XX red. sast. 31. jan. 1924, 453.

[246] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 1, br. 1/23, Pismo od 2. maja 1919.

[247] AVII, P-4/3, kut. 57, fasc. 2, br. 1/86, Izveštaj od 11. decembra 1919. – Pošto automobili „zbog neupotrebljivosti benzola" nisu mogli prevoziti hranu od Velesa do Štipa, pukovniku Radovanoviću je odobrena upotreba kuluka da ne bi vojska ostala bez hrane. Kulučenje je odobreno od komandanta Treće armijske oblasti, koji je doduše sugerisao: „Nipošto ne opterećujte narod bez preke potrebe... Molim da se najhitnije pošalje dobar benzin u mesto benzola, jer postoji opasnost od gladi i demoralizacije trupa na teritoriji Bregalničke divizijske oblasti".

[248] JDA/II, dok. 392, str. 426.

[249] DBMN/II, 26-27; Dušan Ivančević, SBNS, LVII, 30. mart 1928, 92-94.

[250] *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade*... 81-82.

da vrši zloupotrebe. Stoga je u Južnoj Srbiji vlast bila takoreći organizovana zloupotreba".[251]

Emigranti - bežanje u Bugarsku i Ameriku

Prema podacima Veselina Đuretića, 1921. godine je planski ili spontano oko 40.000 Albanaca iseljeno u Albaniju, dok je migracija prema Turskoj bila srazmerno manja (oko 45.000 do 1939. godine). Prema drugim izvorima, u periodu 1919-1929. u Tursku se iz ovih krajeva iselilo oko 37.000 muslimana. Krajem 20-ih godina nekoliko stotina porodica se vratilo, a još oko 1.000 je zatražilo povratak.[252] Delegat SHS u Carigradu dostavio je 31. januara 1920. podatak da je samo u Smirni sa okolinom bilo 30.000 Arnauta „ranije doseljenih iz Albanije, Sandžaka, Stare Srbije i Makedonije".[253] Sa Kosova su se do 1935. u Tursku iselile 804 arbanaške „kuće" i 40 kuća poislamljenih i poarbanašenih Srba. U isto vreme u Albaniju je iseljeno 68 kuća, a u Siriju dve arbanaške kuće.[254] Identifikaciju albanskog stanovništva sa turskim Jovan Trifunoski objašnjava na sledeći način: „Međutim, tada (1912 - VJ), smatrajući propast Turske i svojom nesrećom, takvi 'Turci' iseljavali su se u Tursku. Oni su se poistovećivali sa Turcima u odnosu na svoje poreklo i versku pripadnost, pa su krenuli u Tursku smatrajući je domovinom".[255] Tako su u okolini Bitolja potpuno iseljena sela Dihovo, Bratindol i Kažane. Raseljena su i sela u okolini Prilepa (Brajilovo), Ohrida (Pesočane i Bukovo) i Velesa (Lafčane i Omorane). Prvih meseci 1925. muslimanska emigracija u Anadoliju bila je velika, izuzev iz bregalničkog sreza. Britansko poslanstvo u Beogradu procenjivalo je da se mesečno u Tursku iseljavalo 4-5.000 ljudi, sve dok vlada u Angori nije zabranila dalji priliv stanovništva iz Južne Srbije. Većinu muslimana preostalih u Makedoniji činili su Albanci, dok se broj Turaka i islamizovanih Slovena drastično smanjio.[256] Obraćajući se Društvu naroda 1929. godine (povodom apela Hasana Prištine), zvaničnici Kraljevine SHS su obavestili međunarodnu javnost da je „tokom poslednjih godina" iz Južne Srbije emigriralo u Tursku 500 porodica, a u Albaniju svega 40 „kuća". Prema istom izvoru, samo tokom 1929. godine jugoslovenska država je „u cilju iseljavanja" izdala svega 36 pasoša za Tursku i 14 za Albaniju. U memorandumu jugoslovenske vlade se još kaže da ni 1% iseljenika nije prodavao imanje hrišćanima, već svojim sunarodnicima koji su ostajali u Južnoj Srbiji, što je, navodno, išlo u prilog tezi da država nije podsticala iseljavanje Albanaca i Turaka.[257]

---

[251] Adam Pribićević, *Od gospodina do seljaka*, prir. Č. Višnjić, SKD Prosvjeta, Zagreb 1996, 117.

[252] AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 1.

[253] JDA/II, dok. 537, str. 531-532.

[254] Atanasije Urošević, *Kosovo*, Srpski etnografski zbornik, knj. LXXVIII/39, Beograd 1965, 95.

[255] J. F. Trifunoski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd 1988, 100.

[256] Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. 1 (1921-1930), Zagreb 1986, 327.

[257] Memorandum jugoslovenske vlade od 21.VIII 1929. *Položaj albanskog stanovništva u Kraljevini SHS*: Public Record Office, Foreign Office, FO, 371/13711, 146292, cit. prema: B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1998, 237-238.

Pitanje emigracije hrišćanskog stanovništva u Bugarsku imalo je prevashodno političke pobude. Posle bugarskog sloma u Makedoniji, poražena vojska je odvela sa sobom jedan deo tamošnjeg stanovništva, dok su mnogi prebegli u Bugarsku iz straha od osvete. Značajan broj makedonskih emigranata činili su dezerteri i vojni obveznici kojima je dojadila mobilizacija. Prema tvrdnji Jovana Ćirkovića, Bugari im dve godine nisu dozvoljavali povratak jer su „sa njima razne eksperimente u Sofiji izvodili": svake godine na svetog Iliju sofijska policija je izvodila Makedonce terajući ih da sa crnim zastavama protestuju pred stranim ambasadama. Njima je, smatra Ćirković, trebalo omogućiti povratak, jer su to uglavnom bili ljudi sa sela i zanatlije, ali su jugoslovenske vlasti zbog komplikovane procedure, od 200 interesenata propuštali jedva dvoje![258] Kosta Kumanudi je u Narodnoj skupštini 1923. pokrenuo pitanje „makedonskih emigranata", tj. prebega koji su našli utočište u Bugarskoj. U svome odgovoru, ministar unutrašnjih dela Milorad Vujičić je istakao da to i nisu bili emigranti („pod rečju emigrant razume se politički krivac"), ali da je on izdao naređenje da se u svim varošima Južne Srbije izrade spiskovi izbeglih lica iz kojih se naziru dve kategorije: „intelektualci koji su se odrekli svoje nacionalnosti", prema kojima vlada nije nameravala preduzimati nikakve mere i prebezi koji su bili pritisnuti životnim nedaćama ili krivicama. Te godine u SHS poslanstvu u Sofiji podneto je oko 1.000 zahteva za povratak, ali zbog nedovoljnog broja činovnika „nije imao ko da raspravlja ta pitanja". Podaci komesara za Južnu Srbiju iz jula 1922. godine govore da je u Bugarskoj tada bilo svega 5.692 izbeglih „Maćedonaca": 2.288 iz Tikveškog, 1.609 iz Ohridskog i 1.747 iz Tetovskog i 48 iz Prizrenskog okruga.[259] Prema popisu iz 1920. godine u Bugarskoj je registrovano 28.433 stanovnika rođenih u Vardarskoj Makedoniji, od kojih su 60,2% bili muškog pola. Od tog broja je skoro 80% poticalo iz gradskih sredina. Već 1926. godine broj makedonskih emigranata u Bugarskoj iznosio je 31.695, od kojih su muškarci činili 59,2%.[260]

*

Shodno izjavi jednog svetskog političara da „zemlja, koja ne izvozi robu, mora izvoziti ljude", iseljavanje građana SHS u prekookeanske zemlje dostiglo je 1927. godine svoj vrhunac (22.000 iselljenika). Prema rečima Ivana Pucelja, oko 90% emigranata činio je seljak: „Bijeda ga je, zajednički s lihvarom i agentom, gonila u tuđinu i on je otišao neuk i na slijepo... Uza sve to on odlazi na zlatne poljane hladne Aljaške i puste salitarne pampe, spušta se u duboke ugljenike i vruće talionice..."[261] Novac uspešnijih emigranata bio je značajna potpora jugoslovenskoj privredi - do ekonomske krize 1929. godine imetak SHS iseljenika dostizao je 750 miliona dolara, ili 45 milijardi dinara. Procenjivanjem priliva novca jugoslovenskih iseljenika stvoren je utisak „kao da smo svake godine dobivali kakav dolarski zajam u visini od 15 miliona dolara":

---

[258] J. Ćirković, SBNS, LXXXVIII red. sast. 4. jul 1922, 191-192. - U Americi je postojalo oko 30.000 emigranata iz Južne Srbije koji su imali loš tretman čak i u SHS konzulatima.

[259] AJ, 14-177-655, list 962; M. Vujičić, SBNS, XLI red. sast. 24. sept. 1923, 1373.

[260] L. Sokolov, *Promene u strukturi stanovništva*, 44.

[261] *Iseljenička nedjelja 27. XI-4. XII 1932. Predavanja i članci o iseljeničkom problemu*, Zagreb 1933, 8, 18.

Dve procene priliva iseljeničkog novca u Jugoslaviju (u milionima dinara)

godina	Iseljeničkog komesarijata	Narodne banke
1926.	953	723
1927.	821	654
1928.	902	703
1929.	1.087	888
1930.	850	739
1931.	683	573
U k u p n o miliona din.	5.296	4.280

Iseljenička nedjelja 27. XI - 4. XII 1932.
Predavanja i članci o iseljeničkom problemu, Zagreb 1933, 64.

Prema Zakonu o iseljavanju (1922), postojala su tri uslova pod kojima bi regularno iseljavanje sprovela država posredstvom Ministarstva socijalne politike, iseljeničkog komesarijata i naročitih nadzornika: kandidati su morali biti SHS državljani koji su nameravali da se odsele u prekomorske zemlje „u svrhu zarade telesnim radom". Iseljenički saobraćaj se odvijao preko stranih luka, jer domaće nisu bile tehnički osposobljene za sprovođenje iseljavanja. Osnivanjem Iseljeničkog fonda država je počela da naplaćuje tzv. iseljeničke glavarine: parobrodska društva su bila dužna da krajem svakog meseca uplaćuju Državnoj hipotekarnoj banci 250 dinara po glavi iseljenog lica. Glavarina za emigrante-povratnike iznosila je 3 dolara i nju su naplaćivali SHS konzulati po viziranju pasoša povratnika.[262]

U Južnoj Srbiji je bila jako razvijena propaganda za iseljavanje u Južnu Ameriku i Kanadu i nju država u praksi nije sprečavala - kao da se time držala merkantilističkog pravila da - jedna zemlja treba imati onoliko stanovnika, koliko može da prehrani. Štaviše, niže strukture upravne vlasti uzimale su aktivnog učešća u nabavljanju pasoša, organizaciji puta i sl. Bugari su sredinom 20-ih godina masovno švercovali državljane SHS iz Južne Srbije u Ameriku: „Od svakoga, kome je dat bugarski iseljenički pasoš za Ameriku, komitski agenti naplaćivali su po 5 dolara odmah, a uzimali su i obavezu da će ti naši iseljenici uplatiti u Americi i nekakve bonove na 10 dolara - pozajmicu Makedonskom Komitetu".[263] Februara 1924. jugoslovenski konzul u Kanadi B. M. Marković pisao je Miloradu Vujičiću da je Toronto „jedna od najvećih makedonskih kolonija u Americi". Posebno su bili zanimljivi načini dobijanja putnih isprava. Izvesni Ilija Gasojević podmitio je sreskog načelnika u Strumici sa 4 lire da bi dobio pasoš, a isti načelnik uzeo je od Koste Mitrovića iz Kolešine 8 lira za identičnu uslugu. Nepremostive birokratske barijere oko izdavanja pasoša Lambo Kukunješević iz Struge je prevazišao posredstvom sekretara ohridskog okružnog načelnika. Ovaj ga je uputio na beogradskog hotelijera D. Marinkovića koji je za pasoš za Kanadu tražio 15 napoleona u zlatu („Ljudi daju po 25 napoleona te da dobiju pasoš, a ja Vam tražim samo 15, jer na tri činovnika trebam da dam po 5, jer inače ne možete dobiti pasoš", govorio je

[262] *Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju*, Zagreb 1924, 3-21.
[263] AJ, 14-39-143, list 599, p. br. 3389/24. O tome i u „Politici" od 7. aprila 1924.

vlasnik beogradskog hotela).[264] Iako je iseljenički problem sa jedne strane pokazivao znake „narodnog fiziološkog vitaliteta", socijalna struktura i motivi južnosrbijanskih iseljenika odražavali su „najkobnije tragove narodne gospodarske mizerije i nesređenih političkih prilika".[265]

Kada je reč o emigrantima, treba pomenuti i bugarske državljane u Kraljevini SHS. Organi MUD pažljivo su pratili svaku osobu doseljenu iz Bugarske, čak i maloletnu decu. U Bačkoj su praćeni svi Bugari, pa tako u Poverljivoj arhivi Poglavarstva državne tajne policije za B. B. B. nailazimo na jedan poverljivi zadatak iz 1925. godine: „Na Halaškomputu u zaraznoj vojnoj bolnici imade 60 bugarskih emigranata. Pazite na njihovo kretanje i o svemu izvestite".[266] Subotička policija je tražeći izvesnog Ivana Konova Petkova pretresla čitav grad, a naročito bugarske baštovane i bugarski logor.[267] Akcija domaćih obaveštajaca urodila je plodom u jesen 1922. kada je otkriveno nekoliko bugarskih špijuna u samom Beogradu i gradovima Južne Srbije.[268]

AGRARNA REFORMA I NASELJAVANJE

Agrarno pitanje u južnim krajevima predstavljalo je „gorki kolač" u koji je tek trebalo zaseći, dok je isto pitanje u BiH već bilo pred likvidacijom. Glavni problem bio je što stanje tamošnjih poseda nije bilo nigde fiksirano, pa vlasti nisu imale evidenciju o posedovnom stanju, niti o subjektima posedovnog prava i prava sopstvenosti. U rukama interesenata nalazile su se tapije izdate od otomanske uprave, „a među tim tapijama je sva sila falsifikata" („Tovari tih tapija nalazili su se u rukama *Ziratne banke* i prevalili su celu zemlju"). Falsifikovanje tapija uspešno je izvođeno i početkom 20-ih godina, a rad na osnivanju katastra 1922. još nije ni otpočeo. Predlagano je: da sudovi izvrše proveru faktičkog stanja metodom analognom „procesu kod ometanja poseda"; na osnovu sudske presude izdala bi se nova tapija čiji bi original bio pohranjen u sudu, a duplikat izdat posedniku; time bi bio udaren temelj zemljišnim knjigama; drugo, bili bi utvrđeni „rekviziti za svrstavanje konkretnih agrarnih slučajeva u kategorije javnoga i privatnoga prava"; zanimljivo, predlagano je da se na Sandžak i delove pećke i prištinske oblasti primene zakoni o rešenju agrarnog pitanja u BiH.[269]

---

[264] AJ, 14-39-143, listovi 608, 610, br. 112/24.

[265] Sa predavanja dr M. Ivanića: *Iseljenička nedjelja. Predavanja i članci*, 73.

[266] AJ, 14-109-413, list 235.

[267] AJ, 14-109-413, l. 242. - „Ivan Konov Petkov - zemljoradnik, doputovao je iz Sofije u Suboticu. Pronađite Ivana i utvrdite sledeće: Gdi stanuje, šta ovde radi, zašto je u opšte došao u Suboticu, sa kime se druži, koliko novaca troši, da li se sa kime dopisuje, ide li noću po kafanama i sa kime, neprimetno uzeti mu lični opis i utvrditi dan odlaska pre nego što otputuje iz Subotice. Ovo radite veoma diskretno".

[268] AJ, 14-177-655, l. 997, Izveštaj III arm. obl. od 13. septembra 1922. – Za bugarske špijune proglašeni su: drugi sekretar bugarskog poslanstva u Beogradu Panajot Šopov, Kolja Gligorov, Žika Nikolić, studenti BU iz Strumice Mitko Mitković i Samuil Stamenkovič, vlasnik caribrodskog hotela *Internacional* izvesni Kostić; u Makedoniji su evidentirani Jordan Gančev, Georgij Dolonočijev, Nikola Kerkenjakov i turski oficiri Osman Dursun i Ahmet Rušid.

[269] Lujo Novak, *Pripremni rad za riješavanje agrarnog pitanja u St. Srbiji i Maćedoniji*, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. IV (XXI), br. 4, Beograd 1922, 289-290.

Prema izveštajima francuskog konzulata u Makedoniji turski begluci, tj. veliki posedi činili su u Makedoniji 20-60% ukupne površine teritorije: skoro polovinu poseda u Staroj Srbiji i Makedoniji predstavljao je krupan posed (držali su ga Turci), 10% pripadalo je slobodnim seljacima (Srbima, Grcima, Bugarima, Arnautima), a ostatak je bio u državnoj svojini. Procenjivalo se da u „srpskoj Makedoniji" ima begluka u ukupnoj površini od 550.000 ha. Planinski posed bio je „raskomadan" i nije ulazio u obzir kod rešavanja agrarnog pitanja, a velikim beglučkim imanjem smatran je zemljišni kompleks koji je bio u rukama jedne porodice i nije bio manji od 600 dunuma. Srpski javni delatnici predlagali su razbijanje krupnih begovskih poseda iz „nacionalnih razloga", govoreći kako nova država „nije pozvana da na svom zemljištu konzerviše Mohamedanstvo".[270] Na drugoj strani, članovi Srpskog kulturnog kluba zagovarali su efikasno rešavanje albanskog pitanja putem iseljavanja Šiptara, umesto „pipavih metoda postepene kolonizacije" koji su dali slabe rezultate. Vasa Čubrilović je 1937. smatrao da je jugoslovenska država iz nejasnih pobuda privikavala Albance na zapadnoevropske pojmove o privatnom posedu, umesto da ih je po uzurpiranju najbolje zemlje, u skladu sa šerijatskim pravom - iselila!?[271]

Nesređeni imovinski odnosi na području „novih krajeva" otežavali su svaki pokušaj temeljne agrarne reforme. Prvom naredbom Ministarstva za agrarnu reformu (maj 1919) čifčije-povratnici dobijali su nazad zemlju koju su u vreme ratova prodavali feudalci. Jula meseca doneta je druga naredba kojom su ukinuti čifčijski odnosi, a trećom naredbom (avgust 1919) bivše čifčije su obavezane da „iz socijalnih i prehranbenih obzira" sami plate privremenu rentu, čija je visina određivana na osnovu ranijeg „haka". Četvrtom naredbom (april 1920) propisano je vraćanje stanja pre „okupacije" za sve slučajeve, a ne samo za odbegle čifčije. Tako su formalni vlasnici zemlje („pošto su i dalje držali tapije") ostali feudalni zemljoposednici, a stvarni posednici i obrađivači zemlje - čifčije, plaćali su samo porez, a negde i privremenu rentu.[272]

Plaćanje feudalnih dažbina preobraženih u privremenu rentu zavisilo je isključivo od lokalnih vlasti, tako da se često u susednim opštinama postupalo drugačije. Otuda ne iznenađuje podatak dr Ludviga Frištera iz 1930. godine da su čifčije u mnogim mestima juga i tada plaćale *hak* koji je još 1922. zakonski zabranjen. Osim toga, veliki posedi prodavani su opštinskim moćnicima, begovima, a

---

[270] ASANU, br. 10081/7. - „1 dunum = 40 koračaja dužine i 40 koračaja širine", dakle oko 1.600 m^2. Katastar je 1 dunum izjednačio sa 1.000 m^2. Dužnost države bila je da „manji i mali posed što više ojačava i snage dobije, a ne da se veliki posed utvrđuje i dobije uticaja 'male države u državi'".

[271] Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, knj. I, str. 543-544, nap. br. 621 i 622. - U napomeni br. 627 (str. 546) Dimić je preneo Čubrilovićevo shvatanje metoda kojima je trebalo pospešiti iseljavanje Albanaca: stvaranje „podesne psihoze" (propagiranje lagodnog života u Turskoj preko podmitljivih albanskih sveštenika i prvaka) i „pritisak državnog aparata" („globe, apšenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šume, potrice, puštanje pasa, gonjenje na kuluk... ne priznavanje starih tapija... oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola za kafane, trgovine, zanate, oduzimanje monopolskih dozvola... rušenje zidova i velikih plotova oko kuća... šikanama sveštenstva, krčenjem grobalja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da i ženska deca moraju pohađati osnovne škole..."). Iako su ovi Čubrilovićevi predlozi izloženi tek 1937. godine, njihov sadržaj bio je utemeljen na bogatom iskustvu državnih akcija iz prethodne decenije.

[272] Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo 1958, 384-386.

kao prodavci pojavljivali su se Turci i Arnauti sa falsifikovanim tapijama („sam Husni-beg, tikveški narodni poslanik, koji ima toliko čitluka koliko čine nekoliko bogatih opština, prodaje, na očigled vlasti, čifčijsku zemlju kome stigne, takođe i samim čifčijama pod pretnjom da će ih inače odmah oterati sa zemlje").[273] Preko raznih špekulanata do zemlje su dolazile banke i imućnija lica, pa je i sam kralj Aleksandar „zahvatio" jedan veći turski posed u Demir-Kapiji preuredivši ga uz pomoć vojske u „uzorno poljoprivredno dobro". U svojim utopističkim razmišljanjima o „lakoći" asimilacije Albanaca (kao o potrebi „davanja prvenstva nekoj narodnosti posle srpske"), dr Vladimir Nikolić je 1918. smatrao da bi to stanovništvo trebalo „pomešati sa Srbima - kolonistima... tamo gde su na beglucima, trebalo bi ih zato odmah i u isto vreme sa Srbima osloboditi... Bugari, pravi Bugari, neka se otkupljuju sami o svom trošku".[274]

Zakonom od 20. maja 1922. preciziran je kriterij za definisanje kategorije „velikog poseda", na kome se potom utvrđivao ostavljeni maksimum (uži i širi). Otuđenje velikog poseda na račun maksimuma sprovodio je sreski poglavar po odluci velikog župana. Po konačnom definisanju (super)maksimuma koji je ostajao veleposedniku država je određivala otkupnu cenu „viška" zemljišta koje mu je oduzimala za potrebe agrarne reforme, pri čemu je dotadašnji vlasnik zemlje plaćao sve tehničke troškove.[275] Prema uredbi iz 1920. godine zemljište velikih poseda moglo je podleći eksproprijaciji u režiji Ministarstva za agrarnu reformu. Naime, opštine, gradovi i kolonisti mogli su zatražiti eksproprijaciju određenih parcela ukoliko su imali razrađene planove zidanja stambenih objekata. Po dobijanju saglasnosti gradske i seoske opštine su postajale vlasnici takvog zemljišta, s tim što ga nisu smele otuđiti bez odobrenja Ministarstva za agrarnu reformu. Kolonisti su na eksproprisanom zemljištu morali sagraditi kuću u roku od 3 godine od „uvođenja u posed".[276]

Politika naseljavanja

Naseljavanje Makedonije Srbima postalo je sistematska preokupacija države još 1888. kada je pri Ministarstvu prosvete i crkvenih dela Kraljevine Srbije postavljen specijalni referent „za srpske poslove u Staroj Srbiji i Makedoniji". Delatnost tadašnjeg referenta Vladimira Karića iznedrila je plan o stvaranju srpskih naseobina u samom Skoplju: bilo je predviđeno da moćni industrijalci iz Srbije (Bajloni, Vajfert, Trifunović, Minh) otvaraju svoja predstavništva u Skoplju u kojima bi radili „oženjeni ljudi sa decom školskog uzrasta". Njihovim putem krenuli bi potom gostioničari, zanatlije raznih profila i knjižari, a pri srpskom konzulatu trebalo je postaviti jednog sveštenika „sa decom", iza koga bi došli lekar, apotekar

[273] AJ, Marambo, 335-26, *Nacrt privrednog plana*, str. 147; M. Erić, *Agrarna reforma*, 387; Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, Skoplje 1933, 86.

[274] ASANU, br. 10081/7, *Agrarni problem u Makedoniji i Staroj Srbiji*.

[275] *Naredba o definitivnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme*, Beograd 1925, 3-7.

[276] *Uredba o provedbi delimične eksproprijacije zemljišta velikih poseda za javne interese, kolonizaciju i izgradnju radničkih i činovničkih stanova i vrtova*, Beograd 1920, 4-8.

i babica. Od takvog „malog kvasca", predviđao je Karić, mogao je za kratko vreme narasti jedan „veliki srpski hleb".[277] Lekar Mihajlo Šuškalović bio je „pionir" i glavni koordinator prilikom stvaranja ovakvih srpskih kolonija, a na sličan način bila je predviđena i kolonizacija Bitolja. Značajnu ulogu odigrali su i srpski konzuli u Skoplju, Bitolju i Solunu.

Posleratna kolonizacija Južne Srbije nije bila temeljno pripremljena, već ju je „diktovala neodloživa nužda", iako je 1918. vladalo uverenje srpskih intelektualaca da bi se kolonizacijom srpskog dela Makedonije od ove plodne zemlje mogao načiniti „pravi Kanaan starozavetski".[278] Skupom administrativnih mera trebalo je zadovoljiti što više interesenata, a zemlje je bilo toliko da se u interese mesnog stanovništva nije ni moralo zadirati. U početnom periodu kolonizacije glavni agrarni poverenik bio je demokratski poslanik Sreten Vukosavljević koji je angažovao tadašnju „Amerikansku misiju" i „Englesko udruženje srpskih prijatelja" za podizanje dve tada najveće kolonije – Vitomirice kraj Peći, sa 130 kuća i Karađorđevca na donjem Vardaru sa 120 kuća. Početkom 30-ih godina Vitomirica je i dalje bila najveća kolonija (357 porodica), a nešto manje naseobine bile su Dobruša u istočkom srezu i Bela Crkva u podrimskom srezu.[279]

Motivi države za naseljavanje ovih krajeva bili su različite prirode. Siromašno srpsko stanovništvo koje su oslobodilački ratovi dodatno iscrpli trebalo je zbrinuti i spasiti teške bede i nemaštine. Osim toga, na jugu su postojale velike neiskorišćene obradive površine („utrine, plodno šumsko tlo, napuštena zemljišta privatnih vlasnika, odmetnička imanja itd"), a prema nekim tumačenjima, trebalo je „ispraviti istorijsku nepravdu" i vratiti makar deo uzurpirane zemlje njenim stvarnim vlasnicima, tj. Srbima.[280] Na osnovu pomenutih pravnih propisa i navedenih nacionalno-političkih motiva zemljište Južne Srbije deljeno je raznim socijalnim slojevima: siromašnim zemljoradnicima i varoškim zanatlijama (čiji su se zanati usled razvoja industrije gasili), dobrovoljcima, nižim državnim službenicima iz graničnih pojaseva, zainteresovanim privatnim licima i lokalnim „agrarnim iteresentima" koji su imali nedovoljno zemlje. U vreme svog boravka na Kosovu Adam Pribićević je zapisao: „Naseljenički materijal sačinjavali su raznorodni ljudi. Tu je bilo sitnih seljaka, koji su morali privređivati za svoj opstanak kod bogatijih, nadničeći ili radeći uzgred seoske zanate ili idući u pečalbu, penzionisanih sitnih službenika, neuspelih sitnih seoskih trgovaca, kafedžija, zanatlija, kantinera, pa i avanturista, pustolova, lovaca sreće, spekulanata... To je bilo iverje našeg naroda, koje je odbila sekira ekonomske nevolje ili društvene nepravde. No, krupno iverje,

---

[277] Aleksandar Apostolov, *Obidi za kolonizacija na Makedonija vo uslovite na nacionalnite propagandi na sosednite državi*, Godišen zbornik na Filozofski fakultet, kn. 15, Skopje 1963, 190-191.

[278] ASANU, br. 10081/7.

[279] AJ, 96-21-69, k. br. 36982/VIa; Đorđo Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 2-3.

[280] N. Gaćeša kaže: „Po oslobođenju ovih krajeva od turskih vlasti i posle završetka Prvog svetskog rata, u novonastaloj jugoslovenskoj državi nametnula se imperativna potreba, zasnovana na istorijskim, socijalnim i nacionalno-političkim razlozima, da se bar delimičnom kolonizacijom ispravi istorijska nepravda i da se bar jedan deo uzurpirane zemlje vrati Srbima" (N. L. Gaćeša, n. d. 112). Poslanik DS Lazar Jankulović bio je konkretniji: „Gospodo, po zvaničnim podacima dosada je naseljeno u Južnoj Srbiji odprilike 10.000 porodica... Kolonisti su raštrkani po celoj Južnoj Srbiji, u mesto da se skoncentrišu onde gde su nacionalni interesi to zahtevali" (SBNS, XCI red. sast. 7. jul 1922, 279).

od zdravog debla narodnog, od koga se dade raspaliti dobar oganj".[281] „Istorijski vetar", kako ga naziva Pribićević, svejao je tako u Južnu Srbiju Srbe iz svih krajeva i izmešao „ličku crvenkapu, šumadijsku šajkaču, vojvođansku šubaru, crnogorsku kapu sa tamnom hrišćanskom kosovskom kečom". Ispod svakog ovog „pokrivača ljudske glave" rojile su se raznolike misli, shvatanja, predanja, ukorenjena na raznim prostorima, pa su iz „tvrdih seljačkih očiju" virili međusobno nepoverenje i sumnjičavost, zbog čega su se kasnije naseljenici iz različitih krajeva teško odlučivali na međusobne ženidbe i kumstva.[282]

Prilikom određivanja subjekata agrarne reforme država je razlikovala nekoliko kategorija naseljenika: dobrovoljce i koloniste, „autokoloniste" koji su se naselili do 1924. godine i domaće (mesne) agrarne interesente. Identifikaciju interesenata vršio je sreski poglavar putem revizije koja je podrazumevala proveru podataka o dotadašnjem ponašanju: da li su redovno plaćali zakupninu i poreze, racionalno obrađivali i đubrili zemlju, da li su održavali objekte za navodnjavanje, da li su u određenom roku podigli kuću i naselili se i sl. Posebno je vođeno računa da dotadašnji zakupci nisu zemljište izdavali u zakup za novac - u tom slučaju bi gubili pravo na zemlju i ona bi im bila oduzeta. I siromašniji varošani bi dobijali zemlju kao „socijalnu pomoć", ukoliko bi se držali navedenih propisa, dok je činovnicima, gostioničarima i sveštenicima deklarativno bilo zabranjeno dodeljivanje zemlje.[283]

U praksi su mnogi siromasi dobijali zemlju od sela iz milosrđa, ali im je agrarnom reformom oduzimana.[284] Izvesni Stevan Stošić postavljen je za parohijskog sveštenika u okolini Strumice. On je u martu 1924. zamolio da mu se „ustupi u državinu" jedna napuštena kuća, što je i učinjeno, ali se odluka nije mogla sprovesti jer je kuća već bila dodeljena „nekom Huseinu". Svršeni đak poljoprivredne škole Stevan Lozanić žalio se protiv bitoljske opštine koja mu je najpre dodelila 10 ha opštinske utrine (za koju je sam izjavio da je „prošarana artileriskim i pešadiskim rovovima, preostatci od rata, negodno ni za popašu, jer je bilo prošarano i bodljikavom žicom"), a kada je svojim trogodišnjim radom od nje stvorio plodno zemljište, opštinske vlasti su mu je oduzele. Kolonisti su se često telegramima obraćali Kraljevoj kancelariji moleći za pomoć i zaštitu svoje zemlje od lokalnih moćnika i činovnika. Tako je 27. januara 1929. Miloš Popović, naseljenik iz Asanbegova

---

[281] A. Pribićević, *Od gospodina do seljaka*, 131-133. - „Naseljenici su zatim bili i ljudi koje nije razmazila ni priroda ni život. S malim izuzetkom, poticali su iz brdskih pasivnih krajeva. Svi naši brđani, gorštaci, hranjeni projom, ječmenicom, a nekad prosenicom i zobenicom, milovani ledenim planinskim zrakom, šibani burama i zasipani smetovima snega, željni ravnice, gladni zemlje zagrizli su se pohlepno u nju, mrvili je, trošili je i udobravali..." U Narodnoj skupštini je bilo govora o tome da su naseljenici sa Korčule bili rešeni da odu u daleki svet „kad su već rešili da idu na plantaže kafe u Braziliji, radije bi išli u Makedoniju, pa su njih stoga i poslali da oni nasele te naše krajeve, te da budu zaštita naše granice i da oni nacionaliziraju te naše krajeve" (G. Anđelinović, SBNS, V r. s. 28. okt. 1926, 61).

[282] A. Pribićević, n. d. 148-149. - „Kao veliko krdo goveda, doterano sa raznih sajmova u jedan obor, što se roguši među se, bode, dok se ne snjuši, ne omiriši i ne smiri, tako se i ovaj narod među se tro i teško zbližavao".

[283] *Naredba o definitivnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme*, Beograd 1925, 7-10.

[284] M. Kujundžić, SBNS, LXXV, 22. mart 1926, 358. - „Kuzman Bošković iz Kumanova radio je 30 godina na našim nacionalnim poslovima, puki siromah i starac, čeka na zemlju godinama... Blaža Trajković, mučenik, koji nosi 12 bajonetskih uboda u svome telu i 2 kuršuma, čeka godinama... Toma Nikolić, iz Pagaruše, dobio je 24 ha zemlje, jer mu je porodica bila velika... Izgleda da Toma nije bio poslušan, nije bio disciplinovan, jer mu je, kao prva kazna, sledovalo oduzimanje 12 ha zemlje, a kao druga kazna oduzeto mu je još 6 ha zemlje. Sad čovek, sa 19 članova, sedi na 6 hektara".

zatražio „visoku zaštitu" kralja: „Danas dođoše pod sredstvom agrarnog poverenika u Skoplju naoružani ljudi i to ovdašnji Makedonci i na silu oduzeše mi moju zemlju..."[285]

Međutim, zemlju za naseljavanje nisu dobijali samo oni kojima je bila neophodna, već, suprotno „Naredbi" od 2. marta 1925. godine i dobrostojeći penzionisani učitelji i činovnici, oficiri i ostali „zaslužni građani". Partijskim protekcijama zemlja je deljena „i šusterima i tišlerima i krojačima i berberima i besposličarima i pijanicama i penzionerima i činovnicima". U Skupštini se moglo čuti kako su demokrate na ulicama pozivale ljude: „Izvolite doći u našu stranku da dobiješ zemlju u Južnoj Srbiji", ili da su tokom 1920. masovno delili zemlju u Džidimircima u skopskom srezu svojim partijskim funkcionerima. Tokom 1926, prema rečima Bore Milovanovića, državnog podsekretara za Južnu Srbiju, zemlja je masovno deljena „čuvenim borcima i revolucionarima iz Skopske Crne Gore, zatim komitama i tamošnjim meštancima koji se sada mešaju sa kolonistima". Često su sreski načelnici dobijali velike parcele i postajali „novi begovi", pa je tako izvesni Dragomir Stevanović u Prilepu dobio 10 hektara zemlje na kojoj mu je radilo 16 prilepskih porodica.[286] Načelnik Prizrenskog okruga Mihailo Krečković bio je 1928. zadužen da državni novac dostavlja naseljenicima, ali je on nepismenim kolonistima umesto 30.000 izdavao po 20.000 dinara, što nije bila moralna prepreka da se jedno novo naselje između Suve Reke i Prizrena nazove njegovim imenom - Krečkovo („da ovekoveče uspomenu na najvećeg svoga dobrotvora", glasio je jedan od ironičnih komentara meštana).[287] Državnim budžetom za 1921. godinu, za potrebe kolonizacije izdvojeno je 6 miliona dinara, da bi već naredne godine ta suma porasla na 24 miliona![288] U martu 1924. država se dala u nabavku jelove građe za 4.000 naseljeničkih kuća, i to 10.816 m^3 tesane i 3.004 m^3 rezane građe.[289] Međutim, u okviru vanrednih kredita za 1922/23. godinu Ministarstvu agrarne reforme dodeljena je suma od svega 65.000 dinara za „administrativne i tehničke izdatke kolonizacije".[290] Od svih ministara agrarne reforme (za 9 godina bilo ih je 23), samo su četvorica lično obišli Južnu Srbiju (Miletić, Simonović, Andrić i Popović).[291]

*

Za nastanjivanje pomenutih društvenih kategorija upotrebaljavana su slobodna državna zemljišta, opštinske i seoske utrine („ukoliko ove pretiču preko stvarnih potreba dotičnih opština i sela"), trajno napuštena zemljišta, imanja odmetnika i ljudi stavljenih van zakona, zemljišta koja je trebalo melioracijom i isušivanjem osposobiti za poljoprivrednu kulturu i naseljavanje i dr. Pored pomenutih

---

[285] AJ, 74-51-72, listovi 178, 201, 208, 209.

[286] Toma Popović, SBNS, LXXV red. sast. 22. mart 1926, 362-363; Bora Milovanović, LXXVII red. sast. 24. mart 1926, 436; LXXVII red. sast, 24. mart 1926, 437. - Milovanović je objasnio i to da je Nikola Pašić kupio zemlju na Kosovom polju koja nije ulazila u kompleks predviđen za naseljavanje (V. Trbić, SBNS, V red. sast. 28. okt. 1926, 63).

[287] ASANU, br. 13316/109, *Mihailo Krečković*, str. 1. - Prizrenski kolonisti su prepričavali kako je načelnik običavao da na putu do posla svrati u dve-tri kafane i popije „po nekoliko čokančića". Njegova kućna etnografska zbirka („poklon od jednog bega") bila je takođe poznata stanovnicima Prizrena.

[288] IMN/4, 163.

[289] Službene novine Kraljevine SHS, br. 60, 14. mart 1924, 2.

[290] SBNS, vanredan saziv za 1923, knj. I, Beograd 1923, 219-242.

[291] Đ. Krstić, n. d. 97.

zemljišta, Ministarstvo poljoprivrede je vršilo otkup privatnog zemljišta za naseljavanje. Prema stavu Vasilija Trbića, zemljišta su oduzimana prevashodno varošima zbog čega je njihov razvoj bio višestruko sputan. Međutim, prema V. Burzevskom, kolonisti su dobijali mahom zemlju „makedonskih seljaka" (npr. u Ovčem Polju) koji su imali urednu dokumentaciju o vlasništvu. Na teritoriji štipskog agrarnog povereništva 1922. doseljenim Srbima iz Vojvodine je predloženo „da sami odaberu mesto za naseljavanje".[292] I sam Sreten Vukosavljević (visoki predstavnik agrarnih vlasti) je 1918. godine savetovao makedonske seljake da prisvoje zemlju svojih aga i begova „i tako stave državnu vlast pred svršen čin".[293] Slične stvari dešavale su se i u strumičkoj oblasti, a mnogim ljudima zemlja je oduzimana zbog „nepravilne kupovine" od Turaka.[294] Prema statistici Tehničkog odseka Glavnog agrarnog povereništva u Skoplju, do 1928. godine je za potrebe kolonizacije „ograničeno" 225.397 ha zemljišta na 1.923 kompleksa. Od tog broja premereno je 143.724 ha, a izdeljeno svega 111.602 ha, dok je ostatak zemljišta bio „u sporu". Prema saznanjima Đ. Krstića, među izdeljenom zemljom nalazio se i posed Nikole Pašića od 3.000 ha u okolini Muratovog Tulbeta na Kosovu. Podeljena površina obuhvatala je 173 kolonije i 419 manjih naseobina, a zemlju su dobili:

subjekti	izdeljeno hektara	%
kolonisti, dobrovoljci i četnici	43.861	39.3
domoroci	18.173	16.28
sopstvenici u zamenu	1.149	1.02
vojne vlasti, škole i humanitarne ustanove	1.604	1.43
sopstvenicima na samom mestu ograničenja	24.556	22
utrine za ispašu stoke	17.839	15.98
putevi, reke, gradilišta	4.420	3.96
S V E G A	111.602	100.00

Đorđo Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 5-6.

„Bitoljska samouprava" je pisala da je samo do 1922. godine u Južnoj Srbiji naseljeno 8.757 porodica i to: iz Crne Gore 1.246 porodica, Hrvatske i Slavonije 1.505, Dalmacije 1.045, BiH 869 i Vojvodine 625 porodica.[295] Početkom 1926. tadašnji ministar agrarne reforme Pavle Radić izneo je u skupštini podatke o rezultatima kolonizacije na jugu do kraja 1925. godine: „Uspeh kolonizacije rezultira u 6.604 kolonističkih porodica na 48.804 hektara i 2.931 domaćih interesenata na 13.696 hektara. Glede čifčijskih odnosa imamo vlasnika (čiflik sahibija) 5.973 i 19.899 čifčija na 270.692 ha zemlje. Osim gornjega, za ispašu stoke na mestima, gde je vršena kolonizacija, ostavljeno je 14.342 ha utrine; vlasnicima (109 porodi-

[292] Vančo Burzevski, *Ekonomskata položba na makedonskite selani megu dvete svetski vojni*, Glasnik INI, br. 2-3, Skopje 1982, 92; SBNS, LXIX red. sast. 23. maj 1922, 90; V red. sast. 28. okt. 1926, 62.

[293] J. Trifunoski, *Međuratna kolonizacija Srba u Makedoniji*, Beograd 1991, 10.

[294] AJ, 74-51-72, l. 193-194. - Članovi SRNAO iz kočanskog kraja preneli su prilikom svoga boravka u Beogradu pozdrave kočanskog naroda kralju, ali i pismo sledeće sadržine: „Mi smo u to vreme davali svoj novac i dobijali pismenu priznanicu od Turaka. Te smo priznanice, po savetu naših vlasti, kod tih samih vlasti i potvrđivali. Sad nam se od strane agrarnih vlasti, posle 10 i više godina, to pravo poriče i preti nam se da će nam se zemlja oduzeti, jer nam se kaže da nismo izvršili pravilnu kupovinu...".

[295] Bitoljska samouprava. Radikalski list za politiku, privredu i narodno prosvećivanje, br. 17, Bitolj, 2. decembra 1922, str. 3.

ca) u zamjenu za zemljište, koje je radi arendacije uzeto pod kolonizaciju, dato je 1.450 ha. Broj podignutih kuća iznosi 3.249. Zemljišta pripremljenog za kolonizaciju ima 49.066 ha, ali se naseljivanje vrlo polagano vrši, jer nema kredita za davanje pomoći i pozajmica naseljenicima".[296] Mihajlo Kujundžić je istom prilikom, pored tvrdnje da se „sva Južna Srbija nalazi u znaku agrarnih parnica", izrazio sumnju u Radićeve podatke, naglasivši da su kolonizovane samo okoline velikih varoši (Skoplje, Veles, Kumanovo, Đevđelija, Kavadar, Štip). Zvanična statistika je zabeležila da je u periodu 1920-1935. za ukupno 23.826 subjekata za naseljavanje država definitvno ograničila 316.502 ha, premerila zemljište od 123.837 ha, ali da je u stvarnosti izdeljeno tek 28.954 ha (23,4% od premerenih površina):

Premereno zemljište za kolonizaciju od 1920. do 1935. godine

	kolonisti	br. ha	dobrovoljci	br. ha	četnici	br. ha	„domoroci" (dop.)	br. ha	opštine	br. ha
Uroševac	1677	14440	84	595	35	340	2134	4990	8	56
Peć	2620	18194	19	124	1	10	813	2674	-	-
Prizren	523	4666	13	58	2	17	148	356	-	-
Vučitrn	1417	11948	26	234	2	24	516	1944	5	31
Đakovica	2077	18064	44	275	1	10	621	1203	132	1446
K.Mitrovica	106	542	2	9	2	11	655	2269	-	-
Strumica*	186	2019	6	37	2	15	1349	3572	-	-
Skoplje*	1321	745	166	795	43	303	2265	5313	1	5
Štip*	462	3730	13	93	7	45	893	3017	130	1055
Negotin (V)*	430	3825	5	32	6	61	1402	2801	72	445
Bitolj*	300	2136	51	349	11	80	995	1970	27	151
UKUPNO	11119	87022	429	2601	112	916	11791	30109	375	3189

AJ, 96-14-51, 52; * AJ, 96-13-49 (izveštaji agrarnih povereništava)

Podaci Ministarstva agrarne reforme o vlasničkoj strukturi ograničenog zemljišta pokazuju da je do 1935. godine od definitivno ograničenog zemljišta pre deobe 43,8% pripadalo državi, 26,8% je bilo u opštinskom vlasništvu, 22,7% trajno napuštenog zemljišta, 6,5% privatnih parcela i 0,2% u posedu crkava i manastira. Najviše „bezvlasničkih imanja" (koja su trajno napustili muslimani) bilo je na teritoriji povereništava u Strumici, Štipu, Skoplju i Negotinu, dok ga je na Kosovu bilo najviše u području Peći. U đakovičkom, pećkom i vučitrnskom regionu bilo je najviše državnog zemljišta koje je ušlo u zemljišni fond za potrebe naseljavanja, dok su opštinske parcele najviše zahvatane u Uroševcu i Prizrenu. U Đakovici i Prizrenu se nije zadiralo u privatne posede, što se ne može reći za Skoplje, Štip i Negotin. Nekoliko stotina hektara zemljišta za naseljavanje pripadalo je crkvama i manastirima sa područja Peći i Negotina:[297]

[296] SBNS, LXXV red sast, 22. III 1926, 349-350.
[297] AJ, Fond Ministarstva agrarne reforme (96), fasc. 14, arh. jed. 51, 52; fasc. 13, arh. jed. 49.

Vlasnički status zemljišta u Južnoj Srbiji pre deobe (u hektarima)

agrarno povereništvo	državno	opštinsko	crkveno i manastirsko	privatno	trajno napušteno
Uroševac	-	37.153	-	4	348
Peć	25.753	3.694	384	379	2.886
Prizren	-	15.136	-	2.621	915
Vučitrn	22.963	7.197	-	1.440	1.424
Đakovica	61.151	-	-	-	825
K. Mitrovica	55	3.426	-	-	1.406
Strumica*	261	1.400	-	892	18.963
Skoplje*	9.609	2.571	-	5.713	11.835
Štip*	7.627	165	-	4.427	14.381
Negotin (V)*	12.288	7.763	155	4.492	11.698
Bitolj*	-	5.712	-	605	6.743

AJ, 96-14-51, 52; * AJ, 96-13-49.

Prema podacima V. Burzevskog, od ukupne površine zahvaćene agrarnom reformom u Makedoniji, 52,4% dobili su kolonisti, 39,5% makedonski seljaci, a ostatak od 8% izdeljen je školama, vojsci i žandarmeriji. Prema njegovim saznanjima, zemlju su dobijali i bogati zemljoposednici čija su imanja bila oduzeta u drugim krajevima Kraljevine, kao što je slučaj za izvesnim Mitrom Ružićem iz Stolca koji je u Južnoj Srbiji potraživao svojih 114 hektara zemlje koja mu je konfiskovana u BiH.[298] Prva polovina naredne tabele pokazuje stanje agrarne reforme u Južnoj Srbiji do ukidanja čifčijskih odnosa, dok su u drugom delu izloženi podaci do kraja 20-ih godina, kada su kolonisti iz drugih krajeva zemlje osnovali nova gazdinstva koja u prethodnom stanju nisu evidentirana, tj. kada je došlo do rasparčavanja velikih poseda:

Agrarna reforma u Južnoj Srbiji

mesni interesenti	kolonisti	dobrovoljci	optanti, izbeglice	ukupno	obrađ. površina	% obrađ. površ.
br. ha	br. ha	br. ha	br. ha	br. ha	ha	
19.838 269.928	-	-	-	9.838 269.928	838.052	31.0
14.612 17.675	8860 61975	4.518 2.317	-	27.999 81.967	838.052	9.8

AJ, Marambo, 335-26, *Nacrt privrednog plana*, str. 147, 147a, 148.

Ovaj grafički prikaz pokazuje da su dodeljeni posedi na pragu četvrte decenije predstavljali tek 9,8% obrađene površine u čitavoj pokrajini. Dokumentacija agrarnih povereništava kaže da su od definitivno ograničenog zemljišta tek 10% predstavljale neobradive površine.[299]

[298] Vančo Burzevski, *Ekonomskata položba na makedonskite selani megu dvete svetski vojni*, Glasnik INI, br. 2-3, Skopje 1982, 96-98.

[299] AJ, 96-13-49; 96-14-51, 52 (izveštaji iz 1934. i 1935. godine).

Politika naseljavanja imala je svoje izvorište u planovima iz 1918. o rasparčavanju velikih i „nacionalno neplodnih begluka", a sprovođenje tog „nacionalnog posla" zamišljano je na više načina: da država sama otkupi sve begluke; da odredi „obligatoran kmetovski otkup"; da begluke podeli članovima begovskih familija; da se odredi rok od tri godine za koji bi begovi i age morali rasprodati zemlju i sl. Jedna od mogućnosti koja je predlagana državi bila je „da se na temelju turske državne i Koranske teorije, po kojoj je sva zemlja državna svojina, begovima i agama jednostavno oduzmu begluci, a njima dade primerena odšteta ili pristojno uživanje kao renta iz državnih dohodaka"![300] Neki makedonski istoričari pišu da je jugoslovenska država imala ambiciju da do 1940. godine u Južnu Srbiju naseli 50.000 porodica, ali da je rezultat bio više nego skroman (4.200 porodica ili 8,4% od planiranog broja).[301]

Najviše kolonija bilo je na Kosovu: u gračaničkom, labskom, vučitrnskom, giljanskom i nerodimskom srezu. U skopskom srezu bilo je 10 kolonija i 12 naseobina, u žegligovskom 10/19, pećkom 11/34, đakovičkom 10/17, dreničkom 7/25, đevđelijskom 6/5, prilepskom 10/5, ovčepoljskom 4/3, dok su u srezovima kavadarskom, radoviškom, kočanskom, bitoljskom i ohridskom osnovane po jedna kolonija i nekoliko naseobina (u bitoljskom srezu npr. 18 naseobina). Sve ove kolonije nicale su do 1925. godine od kada su počele da se šire već postojeće naseobine. Prema podacima iz 1934. i 1935. godine najviše naseljeničkih kuća bilo je sagrađeno na teritoriji povereništva u Peći (2.504), zatim u Uroševcu (2.120), Đakovici (1.973), Vučitrnu (1.650), Skoplju (989), Negotinu (395), Prizrenu (393), Bitolju (335), K. Mitrovici (85) i Strumici (52).[302] Dakle, od početka kolonizacije do 1935. godine u Južnoj Srbiji podignuto je ukupno 10.606 kuća, od kojih je pretežan broj bio lociran na područjima kosovskih i metohijskih agrarnih povereništava. Treba naglasiti da učešće države u finansiranju izgradnje ovih kuća nije bilo apsolutno, niti ravnomerno (u Prizrenu je iznosilo 65,8%, Đakovici 59,1%, Peći 51,2%, ali u Vučitrnu svega 9%, Uroševcu 5,5%), pa je značajan teret padao na same naseljenike![303] Suštinu politike naseljavanja ilustruju i reči načelnika Ministarstva agrarne reforme upućene Ministarstvu vojnom 3. 9. 1919. godine: „Ovo Ministarstvo namerava, da dobrovoljce i Crnogorce kojima je obećana izvesna količina zemlje naseli pre svega u Metohiji, Drenici na Kosovu, u srezovima Dojranskom i Maleškom, **da se na taj način spreči dalje upadanje Arnauta**" (podv. VJ).[304]

Od svih srezova skopske oblasti naseljavani su najviše skopski, kumanovski, preševski i delom kačanički. Prema mišljenju Đ. Krstića, za razliku od „nacionalnog karaktera" kolonizacije kakva je bila na Kosovu, u Makedoniji je ona imala pretežno ekonomski karakter. Zemljište je bilo lakše kultivisati, a i protezalo se uglavnom uz vardarsku prugu. Međutim, i pored visokog boniteta vardarske zemlje, malaričnost ovih krajeva otežavala je život naseljenika, dok se kao poseban

[300] ASANU, br. 10081/7.
[301] IMN/4, 164.
[302] AJ, 96-14-51, 52; AJ, 96-13-49.
[303] AJ, 96-13-49.
[304] JDA/I, dok. 364, str. 323.

problem pokazao i nedostatak pijaće vode. Kolonizacija Makedonije predstavljana je i kao model suzbijanja bugarske propagande, jer, smatralo se, Srbija je „imala za to legitimnih interesa". Na mesto bugarskog stanovništva trebalo je „presaditi pitom i prilagodan srpski elemenat", pri čemu je pomenuto nekoliko poželjnih područja za regrutovanje budućih kolonista („iz Bačke, Banata, Srema, Baranje, naročito Amerike - severne i južne, Dalmacije, BiH, Hrvatske i Slavonije, naročito iz Like, pa i iz Istre i Kranjske").[305] Posebnu etničku grupu u skopskoj kotlini činili su „Bošnjaci", potomci bosanskih i hercegovačkih muslimana izbeglih posle 1878. i 1908. godine. U samom Skoplju se naselio izvestan broj „muhadžira", a bilo ih je i u selima Skopskog Polja. Od svih njihovih kolonija sačuvana je samo ona u Hasanbegovu, gde su ih i Srbi i Turci nazivali „Bošnjacima". Bosanaca je bilo i u Kadinom Selu, ali su se 1912. razbežali: „neki su prešli u Skoplje, neki se vratili u Bosnu, a neki otišli još dalje u Tursku", a do sličnih migracionih procesa došlo je i u Deljadrovcu, Tekiji i Mrševcima. Većina tamošnjih „Bošnjaka" učestvovala je u dobrovoljačkim jedinicama u kumanovskoj bici, pa su po dolasku srpske vojske „stradali od osvete pravoslavnih Srba iz susednih sela". Među naseljenicima Hasanbegova (ili Asanbegova) bilo je kolonista iz Trebinja, Gacka, Nikšića i Bileće, oko 100 kuća, ali je polovina stradala „od have i od malarije".[306]

U kumanovskom kraju je od 1920/22. godine osnovano nekoliko novih naseobina (Tromeđa, Ljubodrag, Umin Dol, Rečica) u koje su kolonizovani Ličani, Banaćani, Sremci i Srbi iz istočne Srbije.[307] Imajući u vidu da je planina severno od Skoplja - Skopska Crna Gora - bila „naš najnacionalniji kraj u čijim selima nikad nije zaspala kosovska tradicija ni pod Turcima, ni pod Bugarima", vlasti su nameravale da „čuvare našeg imena" nagrade vraćanjem oduzete im zemlje. Slično se postupilo sa domorocima iz preševskog, porečkog, tetovskog i krivopalanačkog kraja. Od značajnijih kolonističkih naselja, Krstić pominje Cakanovac u preševskom srezu koji je „očišćen" od bosanskih muhadžira i nastanjen Srbijancima i Makedoncima („koji se dobro slažu") i Trnavsku Reku, crnogorsku koloniju. U kumanovskom srezu značajna naselja bila su Tabanovci (naseljeno Banaćanima) i Ljubodrag (sa izmešanim stanovništvom). Od skopskih kolonija treba pomenuti sela Ognjance, Ržaničane, kao i Dušanovac, koji su naselili Hercegovci. Dušanovčani su se brzo adaptirali, podigli savremenu mlekarsku zadrugu i iznosili svoje mlečne proizvode na skopsku pijacu. Ministarstvo poljoprivrede i voda im je 1928. odobrilo 250.000 dinara zajma za podizanje modernih mlekara i kupovinu novih sprava, pa je Dušanovac smatran ponosom kolonizacione akcije. Slučaj Gornjeg Lisičja (blizu Skoplja) bio je nešto drugačiji. Selo je bilo smešteno na neplodnom zemljištu, zbog čega im je nadležno ministarstvo odobrilo 1927. zajam od pola miliona dinara pomoću koga bi izgradili kanal za dobijanje vode sa Vardara. Prema

---

[305] ASANU, br. 10081/7, *Agrarni problem u Makedoniji i Staroj Srbiji*; Đ. Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, 19-20.

[306] Mil. S. Filipović, *„Bošnjaci" u okolini Skoplja*, Pregled, knj. VII, sv. 94-95, Sarajevo 1931, 263-265. - Bošnjaci su došli u Asanbegovo, prema rečima Filipovića, „kao čisti Srbi", ali su vremenom prihvatili turski jezik. „Od nevolje" su počeli da se žene Turcima i Arbanasima, pa su tadašnje generacije „napustile gusle", ali ne i svoja stara hercegovačka prezimena. „Muhadžiri" iz Hercegovine napustili su svoju narodnu nošnju i prihvatili tursku „te se sada samo po govoru mogu poznati".

[307] J. Trifunoski, *Međuratna kolonizacija Srba u Makedoniji*, Beograd 1991, 42-50.

mišljenju ondašnjih stručnjaka, izgradnja tog kanala bila je „najmoderniji i najbolji rad u državi". Međutim, mnogi naseljenici su počeli da trguju dobijenom zemljom, pa je 1927. sprovedena revizija „kako subjekata, tako i objekata". Pozitivan primer u G. Lisičju predstavlja izvesni kolonista Gojaković, čijom je inicijativom za tri godine niklo 56 vinograda. Bogatom kolonijom smatralo se i Hasanbegovo (7 km od Skoplja), koje je zanimljivo i po tome što su Turci ostali u njemu i posle 1912: „Istina sa našim naseljenicima nisu se u početku mogli slagati, jer su ih ovi napadali, ali od kako su se bolje upoznali, žive kao braća". U kačaničkom srezu naseljavani su Hercegovci u čije je ruke došao i čuveni *Han krčmarice Janje*, poznat po narodnoj pesmi o Kraljeviću Marku. Ovo područje bilo je podesno, kako za zemljoradnju, tako i za stočarstvo. U tetovskom kraju postojale su svega dve kolonije (Ropotovo i Brvenici) koje su nastanili „tetovski četnici", 19 porodica iz Lapova i 5 Hercegovaca. Veleški srez nije posedovao zemlju za naseljavanje, mada je u Otavici bilo nekoliko kolonista iz Banata i Bosanske Krajine.[308]

Ostali krajevi Južne Srbije bili su loše naseljeni, pa je o njima bilo „ne samo teško, nego i neugodno govoriti". U bregalničkoj oblasti najinteresantnije područje za kolonizaciju bilo je Ovče Polje. Ovu brežuljkastu oblast nastanjivali su mahom Turci, ali je ona bila nepodesna i klimatski i u pogledu agrarnih mogućnosti. Vlasti su načinile grešku naseljavajući u ovaj kraj „bez šume i drveta" neotporno stanovništvo - „srpske optante iz Mađarske".[309] Panonski kolonisti su doseljeni u okolinu Štipa 1924. godine gde su osnovali Novu Batanju. Naselje je vrlo brzo imalo 163 domaćinstva sa oko 800 kolonista koji su dobili po 10-12 ha zemlje. Problemi sa pijaćom vodom, nerodne godine, klima i upadi bugarskih komita doprineli su masovnom razočarenju kolonista. Uzaludni su bili pokušaji štipske opštine da otvaranjem trgovačko-ugostiteljskih objekata zadrži naseljenike - 1929. godine u koloniji je ostalo svega 7 domaćinstava![310]

Sličnu sudbinu imala je i kolonija Erdželija, dok su Bosanci i Dalmatinci iz sela Kadrifakova opstali i pored pomenutog komitskog pokolja iz 1923. godine. Neuspešna kolonizacija Ovčeg Polja naterala je Ministarstvo agrarne reforme da komisijski ispita uzroke, pa je Komisija predvođena univerzitetskim profesorima (Aleksandrom Stebutom i dr Dobroslavom Todorovićem) zaključila da su upotrebljivi samo pojedini pojasevi, pod uslovom da se dovede voda. Administracija koja je sprovodila kolonizaciju često je imala pogrešne predstave o odlikama zemlje u južnim krajevima. Ista Komisija je 1928. utvrdila da su pređašnje zablude o „plodnom makedonskom zemljištu" imale osnova. U opštoj žurbi oko naseljavanja dešavalo se da nova naselja budu pogrešno locirana, bez pijaće vode i sl.[311] Kolonizovanje Ovčeg Polja, nekadašnje žitnice, reaktivirano je 1927. kada je odobren zajam od 800.000 za dovođenje pijaće vode. Izgrađen je vodovod dug 13 km (naj-

---

[308] Đ. Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, 21-24.

[309] „Oni su sa sobom preneli sav pokretni imetak, pa je čak bilo i klavira. Dopalo im se Ovče Polje, jer ono po svom izgledu odgovara mađarskim ravnicama" (Đ. Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, 25).

[310] Jovan Trifunoski, *Međuratna kolonizacija Srba u Makedoniji*, Beograd 1991, 27-30.

[311] N. L. Gaćeša, n. d. 114. - Kao primer loše lokacije Gaćeša navodi Novu Batanju, Kadrifalkovo, Erdželiju i Marino Selo. Posle nekoliko godina „bezuspešnih nastojanja" da se posvete zemljoradnji, ovi kolonisti su se delimično ili potpuno iselili..

duži u Južnoj Srbiji) koji je snabdevao više sela (Malo Crnilište, Hamzabegovo, Kadrifalkovo) i železničku stanicu Ovče Polje. U kultivisanju Ovčeg Polja učestvovalo je i Ministarstvo šuma, izradivši plan za pošumljavanje 600 ha, a planirano je i doseljavanje većeg broja Užičana iz ariljskog kraja. Treba pomenuti i naseobinu Pehčevo kraj Radovišta, na samoj bugarskoj granici, koju su u dva navrata kolonizovali naseljenici iz Galipolja (1914. posredstvom ruskog konzula u Carigradu i po turskom osvajanju Galipolja).

U bitoljskoj oblasti najviše je naseljavan tikveški kraj. Mediteranska klima (južno od Demir Kapije), plodna zemlja i pašnjaci povoljno su uticali na gajenje industrijskog bilja, ali i vinove loze. Najznačajnija kolonija u ovom okrugu bila je Karađorđevac, kraj železničke stanice Udovo. Podignuta je na ruševinama tri turska sela i u nju se nastanilo 120 porodica iz raznih krajeva zemlje. Podeljenost kolonista na Bosance, Crnogorce i Srbijance ometala je napredak sela, zbog čega su osnovane tri posebne agrarne zadruge. U kavadarskom srezu nikla je kolonija Palikura, na nekadašnjem imanju izvesnog Nemca Cajzlera, koja je bila snabdevena pumpom za dovođenje vode iz Crne Reke. Pošto su kolonisti brzo uništili pumpu i upropastili inventar, izjavili su da „pate od malarije" i počeli da napuštaju koloniju. Strumička oblast nije bila podesna za naseljavanje, pa su vlasti pristupile isušivanju „monospitskog blata", dok je kolonizovanje dojranske oblasti zahtevalo prethodno sređivanje porušenog Dojrana, koji je bio pun neeksplodiranih granata. Kolonije u đevđelijskom srezu bile su razvijenije (Selemlija, na grčkoj granici, Bogdanci) i njih su naselili ljudi iz Pirota, Vranja, Leskovca i severne Hercegovine. Odlukom Okružnog agrarnog povereništva u Bitolju od 16. aprila 1929. bitoljska bogoslovija je dobila 10 ha zemljišta.[312]

Masovan odlazak Turaka zabeležen je u selu Pepelištu, koje su posle 1918. naselili Banaćani. Sličan migracioni proces odvijao se u Timjaniku i Krivolaku (naselili ih Vojvođani), dok je polovinu sela Sopota kupilo 18 mađarskih porodica. Interesenti iz Vojvodine kupili su i sela Sirkovo, Vojšenci, Bistrenicu i Mužance, „ali se zbog nekih sporova nisu mogle tapije prepisati". Kod ovakvih slučajeva (da Turci prodaju zemlju Srbima) Glavno agrarno povereništvo u Skoplju je vodilo računa da Turci kojim slučajem ne prodaju zemlju koju su prisvojili od komšija ili onih koji su u vreme ratova nestali. U to doba, namnožila su se „lažna opštinska uverenja", ali Ministarski savet do 1928. nije usvojio predlog da se to pravno sankcioniše i uredi.[313] Odlaskom Turaka, prema Krstićevom mišljenju, bio je otvoren novi problem: umesto „zdravog nacionalnog elementa" dolinu Vardara počeli su da naseljavaju Mađari (!) i „kakvi strani kapitalisti". Tadašnji ministar agrarne reforme dr V. Andrić bio je neodlučan po tom pitanju, a ni Narodna skupština nije pokazivala veće interesovanje. Od ostalih naseobina u bitoljskoj oblasti treba pomenuti 10 kolonija u prilepskom srezu koje su naselili „neodgovorni" Dalmatinci, kao i koloniju Kragujevčana - Ribarci, pored Bitolja. Đermijan su nastanili kolonisti sa Brača, dok su utrine u blizini Bitolja uzurpirali seljaci iz Donjeg Ori-

[312] AJ, 66-1094-1414; Đ. Krstić, n. d. 26-30.

[313] Kod ovakve kupoprodaje, najisplativije je bilo kupiti celo selo: tada bi cena 1 hektara sa 3-4.000 dinara pala na 600-1.100 dinara (Đ. Krstić, n. d. 30-33).

zara.[314] Nekoliko naseljenika iz topličkog kraja doselilo se 1923. u Ohrid, ali su zbog neprijateljskog stava lokalnih vlasti ovi ljudi postali „pravi mučenici".

Kao najveću grešku kolonizacionih vlasti Đ. Krstić navodi nepostojanje agrarnog zakona za Južnu Srbiju. Pored toga, postojala je i međusobna izolovanost nadleštava, dakle, decentralizovana i anarhična situacija. Nimalo slučajno, Đorđo Krstić ogorčeno i ljutito piše o „bitoljskim poslanicima" kao najvećim protivnicima kolonizacije. Naravno, oni se nisu tako deklarisali, ali su na delu to pokazivali. Korumptivna sprega lokalnih činovnika i narodnih poslanika ostvarivana je upravo preko leđa kolonista, pa se činilo da su „u ometanju kolonizacije pretekli i džemijetske poslanike". Jedni su birače uveravali da će koloniste raseliti, drugi su svoje glasače plašili da će im doseliti koloniste, ako ne glasaju za njih.[315] Postavlja se pitanje, zašto je diskreditacija i ometanje kolonizacije bilo u interesu poslanika iz toga kraja, a ako nije, šta je izazivalo njihovu averziju prema naseljenicima? Veliku smetnju predstavljalo je i držanje opštinskih i upravno-policijskih vlasti. Potkupljivost činovnika iskazivala se pri kupoprodaji zemlje, a njihova pasivnost negativno je uticala na prijem došljaka: „Ako je kolonist sadio voće, preko noći bi mu meštani voćke sasekli; ako je podigao ogradu, srušili bi mu je; uslovi od poljskog kvara nisu bili nikad sigurni, a ako bi kolonistička marva kome štetu napravila, opštinski ga je sud nemilosrdno kažnjavao". Prelazeći preko takve reakcije „domorodaca" („niko ne gleda rado stranca pred svojom kućom"), dolazimo do saznanja da se takva praksa odvijala pred očima državnih vlasti. Umesto da sreski poglavari stišavaju strasti i izglađuju nesporazume, oni su ih tolerisali i time još više podsticali.[316] Poseban problem predstavljalo je oduzimanje oružja kolonistima, dok „na svakom koraku vidite Arnauta sa puškom u ruci".

Da bi se kolonizacija uspešnije sprovodila država je „prisilno" organizovala agrarne zajednice, koje su se opet spojile u Savez agrarnih zajednica. U ovu autonomnu instituciju Ministarstvo agrarne reforme je u periodu 1920/26. uložilo 63,7 miliona dinara, ali je u kadrovskom smislu ta organizacija bila dosta slaba. Savez je svojevremeno preuzeo na sebe zidanje kolonije Nove Batanje na Ovčem Polju koje je koštalo preko 10 miliona (kolonija je brzo raseljena, a kuće porušene). Ova organizacija podigla je i nekoliko „velikih magazina" za snabdevanje kolonista, ali na mestima gde njih nije ni bilo (u Velesu npr). Bez veće potrebe sagrađen je Dom agrarnih zajednica u Skoplju, pa čak i u tek osnovanoj koloniji Srbici. Uprava Saveza zloupotrebila je poslove oko „presuda i obveznica ratne štete za nabavku sprava" a manipulisalo se i građom koju je njihovim posredstvom delilo Ministarstvo agrarne reforme. Mnoge, tek podignute kolonije, bile su ubrzo raseljene (Ribnica kraj Skoplja), čime je materijalna šteta porasla. Komitska akcija

---

[314] „Radi ovih uzurpacija postoji 35 izvršnih presuda poglavara sreza bitoljskog, ali ih nitko nema izvršiti" (Đ. Krstić, n. d. 36).

[315] „Oni su imali samo jedan cilj da ostanu i dalje poslanici. Biračka vojska bili su za njih domorodci; sa kuglicama kolonista nisu računali, ali su im u političkim licitacijama kolonisti vrlo dobro došli" (Đ. Krstić, n. d. 52).

[316] „Bilo je slučajeva da su naši kolonisti, i to još u zimsko doba, morali po nekoliko dana pod otvorenim nebom, a među svojim stvarima, noćivati pa da se niko na njih nije osvrtao... Poznato je i pasivno držanje upravnih vlasti prema postupku mesnog stanovništva, koje je iskorišćavalo težak položaj naseljenika, prodavajući im kg kukuruzna brašna po 6-7 din. a kg slame 3-4 din." (Đ. Krstić, n. d. 56-58).

na Vardaru i Bregalnici predstavljala je permanentnu opasnost za naseljenike koji su „sa puškom legali, sa puškom ustajali i s puškom pored sebe i polja obrađivali" („ako je obnoć domaćin spavao, domaćica je stražu čuvala", primetio je Krstić). Uspešno su se „branili" jedino Crnogorci koji su imali običaj da za odmazdu pobiju nekoliko desetina Arnauta i pobacaju ih u bunare. Za „asimilaciju Makedonaca" Krstić je smatrao najpodesnijim Vranjance i Piroćance koji su „spajanjem moralnih osobina (...) najbolje shvatili svoju državno-nacionalnu misiju". Razlozi za doseljavanje Hrvata u Južnu Srbiju nisu poznati, ali je činjenica da se npr. u gračaničkom srezu od 5.371 „dobrovoljca" 1.341 lice izjasnilo kao Hrvat![317]

U prvoj polovini 1928. u čitavoj Južnoj Srbiji naseljeno je 938 porodica, najviše na prištinskom području. Čist katastarski prihod od zemljišta Južne Srbije po hektaru iznosio je 1928. godine, za njive - do 900 dinara (u skopskom srezu), vrtove i voćnjake do 1.800 (skopski srez), vinograde 1.400, livade 1.100, pašnjake i planine do 325 i za šume do 160 dinara.[318] Prema Đ. Krstiću i P. Slijepčeviću, 1928. su u pokrajini postojale 592 kolonije (173 veća i 419 manjih naselja). Saznanja Pera Slijepčevića govore o tome da je do 1. januara 1929. na teritoriji Južne Srbije za kolonizaciju određeno i izdvojeno 253.352 ha, od čega je razdeljeno svega 180.511 ha (oko Skoplja je naseljeno 1.274 porodica, Kavadara 487, Štipa 452, Bitolja 205).[319] Državna statistika je takođe registrovala ukupnu površinu od 180.511 ha; 37.230 ha ostavljeno je vlasnicima, a za puteve, železnice i ispašu izdvojeno je 57.037 ha; od ostalih 94.267 ha kolonistima je izdeljeno 86.244 ha na kojima je podignuto 5.745 kuća i „stvarno naseljeno" 8.219 porodica.[320]

U izveštaju velikog župana bregalničke oblasti (1927) se kaže da dotadašnje naseljavanje nije dalo rezultate, pa se između ostalog nabrajaju glavni uzroci i smetnje: doseljenici iz Mađarske nisu bili prilagodljivi ni mentalno ni klimatski, što potvrđuje poluraseljena naseobina Batanja; crnogorski i lički naseljenici bili su slabi zemljoradnici, zbog čega su dobijene parcele izdavali nadničarima, a sami su živeli po gradovima; dalje, nerešeno pitanje pijaće vode i mali krediti za arteške bunare bili su tesno povezani sa masovnim oboljevanjem kolonista od malarije; komitska akcija neprestano je strašila naseljenike, kao i samovolja mesnih činovnika. Nezadovoljstvo rezultatima kolonizacione politike ispoljavano je i povodom loše adaptacije crnogorskih kolonista za koje se smatralo da su slični Arnautima „mentalitetom i temperamentom". Naseljavanje „temperamentnih i nasrtljivih dinaraca" južno od Skopske Crne Gore rezultiralo je brojnim konfliktima sa domorodačkim stanovništvom, pa je predlagano da južno od te linije idu samo Vranjanci i Leskovčani.[321] Negativno iskustvo sa crnogorskim kolonistima, koji su imali običaj da prodaju mašine i kolju volove dobijene od agrarnih vlasti, aktuelizovali su potrebu da se nad njima sprovede „izvesna vrsta kulturne prinude".[322] Mihailo Jo-

---

[317] AJ, 96-21-71, *Sumarni brojčani pregled naseljenika;* Đ. Krstić, n. d. 74, 84.

[318] M. Erić, *Agrarna reforma*, 462-463.

[319] Pero Slijepčević, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Glasnik SND, knj. V, Skoplje 1929, 341-343.

[320] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 452-453.

[321] I. Katardžiev*, Vreme na zreenje,* knj. 1, 544; Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji,* knj. I, 545.

[322] Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 21. – Govoreći o „sirovoj" prirodi Crnogoraca Topalović je naveo jedan zanimljiv primer: „Amerikanska misija (je) podigla blizu Peći dve naseobine za crnogorske naseljenike. Podignuta je i jedna zgrada gde je uređeno kupatilo sa tuševima. Prve noći kad su Amerikanci otišli, naseljenici su zatvorili u kupatilo svoje koze. Od tada se niko više u njemu nije okupao".

vanović je 1933. godine dosta sarkastično prokomentarisao praksu države da Crnogorce naseljava u ravnicu: „Dosadila mu ubrzo vodoravna linija okolo, te proda zemlju i vrati se u brda. Pitali ga: 'Što ostavi, bolan, lijepu pitominu?' - 'A, muč, pogani, veli on. Lijepo je ovđe, okle možeš dolje sve viđeti i đe imaš o čemu mišljeti'".[323]

***

Političke prilike u kojima je nastala jugoslovenska država nisu pogodovale formiranju stabilnog društva. Mirovna konferencija u Parizu donela je korekciju jugoslovensko-bugarske granice i iznela pred jugoslovenske vlasti pitanje zaštite manjina. U isto vreme, na jugoistočnim rubovima Kraljevine SHS gomilaju se bugarski i italijanski vojni instruktori, sinhronizuje se delovanje komitskog pokreta i kačačkih grupa. Neuspeh razbijanja komitskog jezgra neprekidno je zaoštravao odnose sa Bugarskom. Tolerantnija spoljna orijentacija zemljoradničke vlade u Sofiji i izjave njenog šefa Stambolijskog da su Makedonci „slovenski Irci" (odustajanje Bugara od Makedonije?), potpisivanje Niškog sporazuma i progon VMRO - doveli su do devetojunskog prevrata (1923), kojim je okončan kraći period jugoslovensko-bugarskog optimizma. Pošto je Stambolijski predstavljao „bona fides" srpsko-bugarskih odnosa, u parlamentu i jugoslovenskoj javnosti povela se debata o izostaloj pomoći „bugarskom prijatelju", koja se brzo transformisala u zagovaranje vojne intervencije protiv zaverenika. Doba Cankovljeve vlade (1923-1926) donelo je bujanje komitskog pokreta, oživljavanje ideje o „bugarskoj Makedoniji", kao i obračune u samom vrhu VMRO. Italofilska vlada Andreja Ljapčeva intenzivirala je revanšističke planove Bugara u Makedoniji, uz snažnu propagandnu podršku dobro organizovane Velike lože Bugarske.

Tokom Mirovne konferencije u Parizu jugoslovenski vojni faktori su uočili potrebu da se, bar za vreme njenog trajanja, prema Albancima na Kosovu vodi pomirljivija politika. Iako je kritika albanskih granica iz 1913. bila osnovna preokupacija SHS diplomatije, održavanje demarkacione linije i sukobi na njoj podgrevali su nadu da će one biti naknadno ispravljene (Sv. Naum, Vrmoš). Pošto je Italija 1922/24. bila logistička baza za koordinaciju rada VMRO i albanske emigracije, to je odnos Kraljevine SHS sa ovom susednom zemljom trajno obeležen nepoverenjem. Valonskom konferencijom (1924) dogovoren je zajednički nastup komita i kačaka u dizanju ustanka na Kosovu, ali je smrt T. Aleksandrova pokvarila taj plan. Bliska saradnja A. Zogua i jugoslovenske vlade doprinela je formalnoj zabrani delovanja Kosovskog komiteta i organizacije Sveto Jedinstvo, ali je upliv italijanskog kapitala u albansku privredu povukao za sobom i političku zavisnost u vidu protektorata (Prvi i Drugi tiranski pakt).

Unutrašnja politička scena nove države pokazivala je živu aktivnost svih političkih subjekata, ali i nacionalnih ideja i pokreta. U Privremeno narodno predstavništvo ušla su 24 predstavnika iz „Južne Srbije" koje su birali i preporučivali okružni načelnici i predsednici sudova. Brza kohezija radikalsko-otomanske čaršije bila je temeljena na zajedničkom materijalnom interesu izazivajući oštre kritike kod demokrata. Rast broja radikalskih mandata na izborima 1920, 1923. i

[323] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 82.

1925. godine odvijao se geometrijskom progresijom više zahvaljujući izbornim tehnikama i pritiscima na birače (u nekim turskim selima navodno nije bilo nijednog glasa za muslimanske liste, u pečalbarskim selima registrovan je 100% odziv birača, oružane provokacije po gradovima, blindirana vozila na ulicama, pretnje trgovcima, učiteljima i viđenijim meštanima i sl). Demokrate su 1923. imale dvostruko manje poslaničkih mesta nego 1920. godine, dok su komunisti u Južnoj Srbiji 1920. osvojili iznenađujućih 18 mandata. Figuriranje Džemijeta kao povremenog koalicionog partnera radikala (u periodu 1920-1923. dobio 8, pa 14 mandata) okončano je 1925. kada je stranka zvanično zabranjena. Ova muslimanska stranka imala je stabilno glasačko telo u varoškim sredinama. Jaka komunistička propaganda u Makedoniji i na Kosovu imala je uporište u velikoj nezaposlenosti, opštoj bedi i pravnoj anarhiji u pokrajini; sprovodili su je obično pečalbari-povratnici osnivajući socijalističke klubove i kružoke čak i po školama. Represivan odgovor države (racije, hapšenja, zabrane listova, ubistva) doveo je do toga da je 1928. godine u Makedoniji bilo svega 37 aktivnih članova KPJ.

Funkcionisanje političkog sistema u uslovima urušene bezbednosti i rigidan odnos vlasti prema stanovništvu rezultirali su pasivnim odgovorom autarhične sredine na svaki oblik državnog prisustva. Nezgodne implikacije po ustavni poredak imao je i tradicionalni problem naoružanog (albanskog) stanovništva koji je jugoslovenska država pokušavala da reši na više načina. Organizovanim akcijama vojske i žandarmerije sprovođeno je razoružanje kosovsko-metohijskih okruga sa relativno skromnim rezultatima (npr. jedan zaplenjeni revolver dolazio je na 5 žandarma, a jedan uhvaćeni kačak na 20 žandarma!). Dopunske efekte država je očekivala od eliminacije zaostalog naoružanja sa „makedonskog vojišta" angažovanjem privatnih preduzetnika (koji su 50% nađenog materijala mogli zadržati za sebe) i preventivno - komplikovanjem zakonske procedure za izdavanje oružnih listova. Na drugoj strani, kolonisti su sistematski naoružavani iz magacina pri agrarnim povereništvima, pošto su se najvećim delom pojavljivali kao žrtve „naoružanih bandi" (kačaka). U okviru predizborne kampanje 1927. vlast je delila oružje i varoškom albanskom stanovništvu (Gnjilane)! Kačački pokret je u svojoj osnovi imao „nepriznavanje društvene stvarnosti", tj. negiranje jugoslovenske vlasti koja se svim silama trudila da ga iskoreni (obećana amnestija iz 1921, logor u Nišu za interniranje porodica kačaka i odmetnika, zavada albanskih plemena). U periodu trajanja ovog pokreta (1919-1924) kroz policijske ruke prošla su 553 kačaka (52 ubijena, 23 uhapšena, 478 se predalo, a 75 oslobođeno kao nevino). Početkom 1924. u Južnoj Srbiji državni organi su registrovali 270 kačaka i 150 vojnih begunaca. Pokušaj vlasti da čete „organizovanih Arnauta" stavi u svoju službu (komandire je plaćala po 150, a vojnike sa po 100 dinara) brzo je propao. Ni politička rehabilitacija bivših kačaka nije davala rezultate, pa se odnos prema ovom problemu sveo na neprekidno (bezuspešno) ratovanje žandarmerije sa uvežbanim i iskusnim grupama odmetnika.

Vitalnost komitskog pokreta učinila je oblast istočno od Vardara izuzetno nemirnim krajem. Specifična organizacija pograničnih sela prema Bugarskoj („naoružani seljaci") nije sprečila postojanje nekoliko izuzetno frekventnih komitskih kanala (do 1922. postojala su 3 „proverena" kanala). Makedonskim srezovima

krstarilo je više desetina bugarskih vojvoda, koji su se krili po manastirima i planinama, odvraćajući regrute od služenja u vojsci SHS, ubijajući graničare, koloniste itd. O slobodi njihovog kretanja svedoči podatak da su imali razvijenu obaveštajnu mrežu („razumitelni odseci") čiji su se podaci slivali u njihovu štipsku centralu, a potom preko kurira u Bugarsku. Aktivnošću velikog župana Matkovića upravo je u Štipu obrazovano Udruženje protiv bugarskih bandita (1923), koje se više bavilo „podizanjem nacionalne svesti", nego delatnošću koja je proklamovana nazivom organizacije. Apsurdnost delovanja Udruženja ogledala se u tome što su njegovi „protivkomitski odredi" bili sastavljeni pretežno od bivših bugarskih komita! Od 1919-1934. zabeleženo je 467 komitskih upada u Južnu Srbiju prilikom kojih je stradalo 185 službenih lica (253 ranjeno) i 288 civila. Podaci MUD govore o 600 poginulih žandarma u Južnoj Srbiji (1918-1923), dok je A. Rajs izveštavao o 300 poginulih meštana i 3.000 vojnika i žandarma u istom periodu. U pokrajini je zabeleženo i 28 diverzija na vardarskoj pruzi (zbog koga je usledilo povećanje broja „čuvara pruge" i agenata), dok je u protivkomitskim akcijama stradalo 128 komita i vojvoda (151 uhvaćen živ, 13 ranjenih). Pod velom „gonjenja komita" vršena je nekontrolisana činovničko-policijska represija (saradnja državnih organa sa komitskim vojvodama, pljačka i ubistva seljaka, izmišljanje afera i povoda za hapšenja, „prevrtanje teftera", maltretiranje učitelja, podmetanje „priznanica za komitski porez" i hapšenje „poreskih obveznika", pljačkanje turskih trgovaca i sl).

Zloupotrebe u prepoznatljivoj južnosrbijanskoj upravi podrazumevale su razne protekcije „po nacionalnoj osnovi", nepotizam, krijumčarenje, afere visokih političara (preprodaja bakarne žice, duvana, hrane iz vladinih magacina), bahatost činovnika prema vojsci itd. Ustanova kuluka, kao besplatne usluge državi, ozvaničena je ulaskom u budžet za 1923/24. godinu (obavezan kuluk od 7 prolećnih i 7 jesenjih dana): kulučenjem makedonskih seljaka građene su žandarmerijske stanice (iako su budžetom izdvajane pare za tu namenu), čuvane pruge („o svom ruhu i kruhu"), od seljaka su za potrebe vojske legalno „pozajmljivana" kola, prikupljani poljoprivredni proizvodi „za dočeke funkcionera", a obaveza kulučenja odnosila se i na „dobrovoljno" učešće u seči šuma uz granicu i gonjenju komita (mobilisani su čak i ugledni južnosrbijanski ugostitelji u Beogradu – uglavnom su ih uklanjali poslovni konkurenti sa političkim vezama). U takvom ambijentu bujala je emigracija slovenskog stanovništva u Bugarsku i Ameriku: pasoši su nabavljani ilegalnim kanalima od poznatih hotelijera i činovnika na raznim nivoima.

Politika naseljavanja Južne Srbije oslanjala se na 4 naredbe Ministarstva agrarne reforme kojima su regulisani zemljišni odnosi. U stvarnosti, čifčije su i 1930. godine plaćale hak koji je još 1922. zakonski zabranjen, a veliki posedi su prodavani političkim moćnicima i podobnim begovima. Od predviđene površine za naseljavanje do 1928. je izdeljeno svega 49,5% poseda, koji su predstavljali tek 9,8% obrađenih površina u pokrajini; 22,7% izdeljene zemlje činila su „bezvlasnička imanja", koja su muslimani trajno napustili. Državni podaci govore da je kroz proces kolonizacije do 1929. godine izdeljeno 86.244 ha zemlje, podignuto 5.745 kuća i „stvarno naseljeno" 8.219 porodica. Najveći broj naseljeničkih kuća

sagrađen je na teritorijama agrarnih povereništava u Peći, Uroševcu, Đakovici, Vučitrnu, Skoplju, Negotinu (do 1935. godine podignuto 10.606 kuća), ali je veliki teret oko izgradnje padao na same koloniste (finansijsko učešće države u izgradnji kuća kretalo se od 5,5% u Uroševcu, do 65,8% u Prizrenu). Zajmovi za izgradnju kanala i kultivisanje polja nisu bili dovoljni, premda je Savez agrarnih zajednica u periodu 1920-1926. dobio 63,7 miliona dinara za zidanje novih kolonija (neracionalna potrošnja, gradnja na lošim lokacijama, propadanje novca).

Četvrta glava

PRIVREDNI AMBIJENT JUGA

Privređivanje i mentalitet

Dugotrajna turska vladavina, bez ikakve inicijative za „svesnu ekonomsku politiku", učinila je Južnu Srbiju izrazito pasivnom oblašću. Tek od 1875. godine, kada je izgrađena pruga Solun-Skoplje-Kosovska Mitrovica, promet roba i ljudi više se nije obavljao preko Skadra i Drača, već je bio upućen na solunsku luku. Ratni period 1875/78. godine stvorio je anarhiju i pustoš u Staroj Srbiji i Makedoniji po kojima počinju masovno da haraju pljačkaške bande Arnauta, dok je potpuno zamiranje privrednog prometa pospešeno grčko-turskim ratom (1897). Našavši se u toku Carinskog rata pred zatvorenim austrougarskim tržištem Srbija je plasman svojih proizvoda usmerila ka jugu - Solun je postao najveći prekomorski centar srpske trgovine, a Makedonija značajna oblast za tranzitni promet roba.

Balkanski ratovi doneli su Makedoniji i Staroj Srbiji formalno oslobođenje od Turaka, ali su se feudalni ostaci osećali i narednih decenija. Posledica ratova bilo je potpuno razaranje „dotada integralne makedonske privrede", naročito zanatstva, stočarstva i trgovine. Odvajanjem vardarskog i pirinskog dela Makedonije od Soluna potpuno je zamrlo više gradova, među kojima naročito Bitolj i Štip.[1] Srpsko-grčka i bugarsko-grčka granica postale su prepreka za uobičajeni „odlazak makedonskih stada ovaca i druge stoke u tople kotline na egejskoj obali", usled čega je došlo i do rapidnog opadanja stočnog fonda. Dugotrajni ratovi i pustošenja uništili su i poznato makedonsko vinogradarstvo, uskraćujući dalju egzistenciju hiljadama porodica.[2] Poseban problem predstavljao je monetarni haos na tržištu, jer je posle Prvog svetskog rata na ovom području u upotrebi bio pored zvanične monete Kraljevine, i bugarski, turski, grčki, austrijski i nemački novac, što je pogodovalo raznim špekulacijama.

Oslobođenjem Južne Srbije, saobraćajno-posrednička uloga Soluna ustupila je mesto evropejski ambicioznom Beogradu pod čijim se uticajem formirao nezavisan privredni život, dok je Skoplje od turske kasabe postalo politički i privredni centar. Kontakti sa privrednicima iz „severnih krajeva" kultivisali su i metode južnosrbijanskih preduzetnika koji su počeli da primenjuju savremena dostignuća u mnogim oblastima - dotadašnje „male orijentalne ćepenke, gde se ceo posao obavlja skrštenih nogu i sedeći" - postepeno su zamenili moderno koncipiranom trgovinom. Primitivno zanatstvo osavremenilo je svoju produkciju prilagođavanjem „savremenom ukusu publike" koji je iz osnova počeo da se menja. Kujundžijski zanat

---

[1] Aleksandar Apostolov, *Obidi za kolonizacija na Makedonija vo uslovite na nacionalnite propagandi na sosednite državi*, Godišen zbornik na Filozofski fakultet, kn. 15, Skopje 1963, 196-197; M. Stefanović/M. Krstić, *M. Apostolski: Velikobugarske pretenzije*, 73.

[2] *Istorija makedonskog naroda*, knj. 2, Beograd 1970, 345-347.

bio je naročito razvijen u Prizrenu, Đakovici, Peći i okolini Janjeva i njime su se najviše bavili „katolici", potomci starih rudara iz Novog Brda.[3] Konkurencija fabričke robe i delimična promena narodnih običaja i nošnje zadali su ozbiljan udarac nekim zanatima, kao što su obućarski, terzijski, mutavdžijski, dok je krojački čak i prosperirao bez obzira na konkurenciju u industriji. Nekadašnji crkveni fondovi i esnafske institucije pretvoreni su u „novčane ustanove evropskog stila", a Skoplje je postalo centar organizacije kapitala tj. novih kreditnih ustanova. Vekovna verska i nacionalna netrpeljivost polako je ustupala mesto duhu tolerancije, dok je fluentnost preduzetnika doprinela stvaranju novog privrednog mentaliteta zasnovanog na „pronicljivosti, okretnosti i krajnjoj štedljivosti". Sama činjenica da se organizovanje privrednika više nije vršilo na verskoj i nacionalnoj, već klasnoj osnovi, pokazuje stepen pragmatičnosti tamošnje mlade privredne strukture. Ipak, početni entuzijazam nije materijalizovan do kraja, jer se pokazalo da je forsiranje proizvodnje isključivo industrijskog bilja, okosnice privrede Južne Srbije, nedovoljan ulog za opšti prosperitet pokrajine. Privredna zaostalost ovog područja doprinela je stvaranju slike o Južnoj Srbiji kao „zemlji slavne prošlosti i velike budućnosti, ali bez sadašnjice".[4]

Prema „aktivnosti" stanovništva Južna Srbija je 1921. od 1.476.747 stanovnika imala 41,5% „lica koja zarađuju" i 58,5% izdržavanih lica (od 736.335 muškaraca zarađivalo je 56,3%, a od 740.412 žena 26,7% imalo je sopstvene prihode, dok je 73,3% spadalo u izdržavana lica). Deset godina kasnije, u Vardarskoj banovini živelo je 1.574.243 stanovnika. Od tog broja 42% imalo je izvesne izvore prihoda, dok je 57,9% „izdržavano" (žensko stanovništvo je i dalje bilo relativno neaktivno: svega 23,7% žena je zarađivalo, dok je kod muškaraca taj procenat bio veći - 60,3%).[5] Južna Srbija je bila pretežno poljoprivredna pokrajina, iako obrađena površina nije dostizala ni polovinu od normalne. Intenzivnih kultura bilo je manje nego u drugim pokrajinama, žetveni prinosi redovno niski, a nepovoljno je bilo i stanje „mrtvog inventara". Industrijsko stanovništvo je činilo beznačajan deo radnog sveta, dok je prerađivačka delatnost ograničena malim zanatskim radnjama, bez industrijskih preduzeća „većeg stila".[6] Treba pomenuti da je 1921. godine u vardarskom delu Makedonije bilo najmanje stanovništva u starosnim grupama od 20-29 i 30-39 godina, dakle radno najsposobnijih uzrasta. To su bile generacije rođene 1880/90. godine, obuhvaćene oslobodilačkim ratovima i fluentnom emigracijom u periodu 1900-1918. godine.[7]

U takvim okolnostima našlo se stanovništvo sa jako izraženim feudalnim navikama i načinom razmišljanja: „Južnosrbijanac ne samo da je do krajnosti štedljiv, nego ima i sklonosti ka tezauriranju, o čemu imamo mnogo dokaza, među

---

[3] „Dok je ranije svaka mlada imala za svadbu, u raznom kujundžijskom nakitu, da potroši po nekoliko zlatnih lira, danas je ta potreba zamenjena sa proizvodima iz fabrike i drugom juvelirskom robom, a kujundžijski zanat ostao je da sa svojim finim izradama snabdeva samo radoznale turiste i prolaznike." (M. Gavrilović, *Razvitak bankarstva i privrede u Južnoj Srbiji*, Skoplje 1931, 74).

[4] Ovi Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932, 7.

[5] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. IV. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940, X-XI.

[6] AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 86-87.

[7] L. Sokolov, *Promene u strukturi stanovništva*, 56.

kojima je najeklatantniji činjenica, da se opijum, najskupoceniji proizvod kupuje od seljaka i danas samo za zlato. Mesto u novčani zavod - na raspoloženje nacionalnoj privredi – osetan priplod – južnosrbijanski seljak drži svoj novac uza se, ili ga skriva po podrumima, dok privreda ove pokrajine oskudeva u potrebnim novčanim sredstvima više nego što je to slučaj i u jednoj drugoj oblasti".[8] Živko Topalović je primetio da je imovinska nesigurnost pod Turcima doprinela stvaranju opšte fobije i običaja da se sva pokretna imovina skriva, uz krajnje bedan i nekvalitetan život („valja u svemu biti puki siromah, ako hoćeš da te i vlast i razbojnici ostave na miru").[9] Govoreći o pasivnosti i anahronizmu starije generacije Jevreja koja je „bačena iz patrijarhalnoga mira u ludi vrtlog kapitalizma", dr O. Rotmiler je pesimistički primetio da se „nekad zdravo jezero, usamljeno ali bistro, pretvorilo u stajaćicu močvaru", te da su južnosrbijanskim Jevrejima ostale mogućnosti emigracije, ili „životarenja od ostataka ranijih pozicija kojih sve više nestaje".[10]

POLJOPRIVREDA

Po oslobođenju od Turaka stanovništvo je doživelo veliku socijalnu i ekonomsku promenu: čifčijski odnosi su ukinuti i agrarnom reformom je počeo period slobodnog raspolaganja obradivim površinama. Povećan je zemljoradnički prinos, a primetna je i preorijentacija prema baštovanstvu, voćarstvu i „kravarstvu" („sa ciljem da se snabdu tržišta u Skoplju"). Ubrzano naseljavanje dovelo je do potrebe za novim obradivim površinama, zbog čega se pristupilo krčenju državnih utrina, „mestimično zaostalih šuma ili potiskivanju livada". Slabim ekonomskim predispozicijama doprinelo je stanje privremenosti i neizvesnosti („radeći tuđu zemlju on na rad ne može obratiti i na podizanje plodnosti zemlje, jer veruje da je iduće godine neće moći raditi"), kao i drastično smanjenje stočnog fonda tokom ratnih godina kada su narodu oduzimani stoka i životne namirnice „i za to im nije davata naknada".[11]

Zemljoradnja

Dominacija sitnog poseda (34,3% činili su posedi do 2 ha) i upućenost stanovništva na prihode od poljoprivrede (79% stanovnika) predstavljaju glavnu odrednicu agrara na jugu. Državna politika usitnjavanja velikih turskih poseda imala je najočiglednije rezultate u Ohridskom okrugu, dok je najveći broj krupnih imanja (preko 100 ha) i dalje postojao u Tikveškom okrugu, tj. njegovom negotinskom srezu.[12] Sredinom 1920. godine od ukupne površine Južne Srbije (45.572 km^2) bilo

---

[8] AJ, 74-51-71, l. 33-34, Referat V. Đurđevića od 10. 1. 1929.

[9] Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 18.

[10] O. Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, 10-11.

[11] AJ, 14-179-664, Pismo načelnika Tikveškog okruga MUD od 20. aprila 1921; J. F. Trifunoski, *Skopsko Polje,* 406-407.

[12] Momčilo Isić, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji (Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine)*, Beograd 1999, 176-177.

je svega 508.315 ha ziratne (obrađene) zemlje.[13] Prema nekim statistikama iz 1928. godine Južna Srbija je imala 777.163 ha obrađene površine (22,7% od ukupne), dok je u 1929. godini bilo 753.497 ha ziratne zemlje. U poređenju sa drugim jugoslovenskim pokrajinama Južna Srbija je imala nizak indeks obrađenosti zemljišta (samo je Crna Gora bila slabija) i najniži procenat zemljišta koje je bilo pod intenzivnim kulturama (12,2%).[14] Primitivna obrada zemlje zastarelim spravama i oruđima zaprepastila je jednog američkog ekonomistu, koji je putujući kroz Južnu Srbiju primetio da je tamošnje „plitko oranje" veoma slično metodi američkih Indijanaca - „grebanja po zemlji šiljastim štapom"![15] I pored toga, u periodu 1922-1931. zabeležen je porast obradivih površina sa 4,7% na 6,2% i obrađenih površina sa 4,8% na 5,3%.[16]

Odnos obrađenih površina prema ukupnoj površini

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
112.2	129.2	185.6	91.5	146.4	39.4	48.8	82.1

AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 106a

Posle Crne Gore i Dalmacije Južna Srbija je imala najmanje tegleće stoke (1 grlo na 1,5 ha) i poljoprivrednih sprava, dok je prema dohotku od zemljoradnje bila na poslednjem mestu (6,4% ukupnog dohotka od zemljoradnje u Kraljevini SHS), što se nije moglo reći i za njeno učešće u dohotku od stočarstva (11%). Vrednost seoskih zgrada u Južnoj Srbiji 1925. godine predstavljala je 8,2% ukupne vrednosti seoskih zgrada u Kraljevini SHS, dok je ukupna vrednost poljoprivrednih zgrada na Jugu procenjivana na 2,8 miliona dinara.[17] U periodu 1920/29. površina livada i pašnjaka uvećana je za 170%, voćnjaka 4%, dok su smanjene površine pod barama i ritovima za 18%, vinogradima za 25%.[18] Na ziratnom zemljištu Južne Srbije uglavnom su sejane cerealije, industrijsko i mahunasto bilje, povrće, a od kraja 20-ih godina i „stočno pićno bilje". Dominantna kultura bila je pšenica (Kosovo, Kumanovo, Ovče Polje) čiji je prinos u periodu 1920/29. opadao i pored povećanja zasejanih površina.

Žetveni prinos po hektaru pšenice

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
84.0	105.6	119.8	84.7	80.9	68.3	76.0	78.3

AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 106a

[13] B. Boškovič, *Krestjanskoje dviženjije i nacionaljnij vapros v Jugoslavii*, Moskva 1929, 45; St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 10. - Prema podacima Ministarstva poljoprivrede od 1922. godine, pregled obrađenih površina u Južnoj Srbiji izgledao je ovako: zrnasto bilje 87,2% ukupne obradive površine, mahunasto bilje 1,6%, korenasto i krtolasto bilje 1,4%, industrijsko bilje 1,9%, baštensko bilje 1,5%, krmno bilje 0,1% i ugar 6,3%.

[14] AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 94-96.

[15] Nova Evropa, knj. XVII, br. 10-11, Zagreb 1928, 361.

[16] L. Sokolov, *Promene u strukturi stanovništva*, 268.

[17] U celoj Južnoj Srbiji bilo je 1928. godine svega 88 kosačica (u Hrvatskoj npr. 2.240), 108 sejalica (u Hrvatskoj 26.604, Vojvodini 36.436, BiH 3.003), 121 valjak (u Vojvodini 32.260, Hrvatskoj 23.050, BiH 1.887), 190 vršalica itd. - AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 97 a; M. Isić *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, 124-125, 196.

[18] Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, Skoplje 1933, 11.

Slab pšenični prinos u 1929. godini objašnjavan je „slabom godinom" i „degeneracijom pšenice" u Južnoj Srbiji, ali je dodatno stimulisan navikom kosovskih trgovaca da u pšenicu stavljaju raž, ječam, kukolj i sl. I pored ostvarivanog viška od 17-20.000 tona, izvoz južnosrbijanske pšenice bio je nemoguć usled navedenih problema sa njenim kvalitetom.[19] Gajenje kukuruza bilo je otežano zbog nedostatka vodenog taloga preko cele godine, pa je ova kultura izuzetno uspevala samo u Gornjem i Donjem Pologu i Pelagoniji. Njegov izvoz u pasivne krajeve Albanije povoljno je uticao na promet pograničnih gradova zbog čega je država (bezuspešno) nastojala da deljenjem 25 tona italijanskog semena poveća setvu i prinos. Kultura ječma smatrana je „najomiljenijom" kod stanovništva Južne Srbije (prvi sazri i pogodan za letnju ishranu, kvalitet slame za stoku itd). Najbolji prinos ostvarivan je u strumičkoj kotlini, a gotovo redovno je bilo i viška za izvoz (6-7.500 tona). Raž je u trgovini cerealijama bila slabo zastupljena, te je i proizvodnja u periodu 1921/29. ograničavana na podmirenje lokalnih potreba. Najslabiji napredak pokazivala je proizvodnja ovsa, koji je stanovništvo retko upotrebljavalo, a sav višak išao je u prodaju.

Kultura pirinča (oriza) bila je jedna od karakteristika podneblja Južne Srbije, naročito kočanskog kraja gde je bio „krupan i vrlo ukusan", ali se sa uspehom gajio i u Bogomilskoj dolini kraj Prilepa. Pored prehrambenog značaja pirinča, ova kultura je „popravljala zemlju", tj. povećavala njenu plodnost, premda je njeno gajenje „gutalo ogromne količine vode".[20] Kultura pirinča je dobila industrijski karakter tek posle osnivanja preduzeća za njegovo ljuštenje i glazuru. Ova biljka zahtevala je specijalne, močvarne terene - usled malaričnosti tla došla je u pitanje i sama celishodnost gajenja („u interesu narodnog zdravlja sistematski se radilo na ograničavanju ove kulture"). Prosečna proizvodnja pirinča u Južnoj Srbiji kretala se između 3 i 4 miliona kilograma godišnje, a prosečan prinos po hektaru bio je daleko veći nego kod ostalih cerealija.[21]

Gajenje mahunastog bilja bilo je od drugorazrednog značaja. Izuzetak je predstavljao pasulj (glavno varivo u ishrani stanovništva) koji je imao i poseban trgovački značaj (tetovski, đakovički, kosovski). I pored rodne godine, prinos u 1921. godini na 9.785 ha zasejane površine iznosio je svega 5,5 mc/ha. Osam godina kasnije u Južnoj Srbiji je bilo svega 2.578 ha zasejano pasuljem uz prinos od 8 mc/ha. Proizvodnja sočiva bila je ograničena zbog malog interesa gradskog stanovništva koje ga je pretežno konzumiralo. Izrazito slabe rezultate u poljoprivredi Juga pokazala je kultura krompira, usled slabe potrošnje i nedostatka prateće prerađivačke industrije. Proizvodnja stočne repe bila je „novijeg datuma" (prvi put se pominje 1920. god. kada je na Kosovu zasejan svega 1 hektar; 1921. bilo je 28 ha, a 1929. godine 83 ha, uz prosečan prinos od 100 mc/ha) i za razvoj ove kulture najveće zasluge imala je država koja je besplatno delila seme „ukazujući na koristi ove kulture za štalsku ishranu stoke". Skromni rezultati baštovanstva objašnjavani su običajem da se njive preko zime izdaju u zakup kao zimske ispaše za ovce! Ipak,

---

[19] Država je 1929. zemljoradnicima Južne Srbije razdelila 269.574 kg najbolje „prolifik" pšenice za setvu, pa se u narednoj godini osetio napredak u prinosu (M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 13-14).

[20] D. Lapčević, *O kulturama u Južnoj Srbiji*, Beograd 1923, 8-13.

[21] M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 12-18; Z. Petrović, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije*, 9-10.

od baštenskih kultura trgovački značaj imali su kupus, crni i beli luk, paprika i paradajz, dok su lubenice i dinje uglavnom gajili muslimani za lokalne potrebe. U red „mlađih" poljoprivrednih grana spadala je proizvodnja „stočnog – pićnog bilja" (detelina, lucerka, sudanska trava) koje je 1921. bilo zasejano na svega 322 ha, a 1929. godine na 3.015 ha.[22]

U vreme Turaka voćarstvu nije poklanjana nikakva pažnja, pa je akcija jugoslovenske države od 1918. bila gotovo revolucionarna (kalemarski tečajevi, aklimatizacija sorti i sl). Već posle nekoliko godina na ceni su bile tetovske, pećke i prespanske jabuke, šljiva „madžarka" iz maleškog i carevoselskog sreza, gnjilanske kruške i ohridski orasi. Drastičan pad proizvodnje oraha bio je uzrokovan velikom potražnjom orahovih trupaca. U nekim krajevima Južne Srbije masovno se sadio kesten (Peć, Đakovica, Tetovo) i to ne toliko zbog ploda (za ishranu svinja), koliko zbog samog drveta. Podneblje Juga pogodovalo je i gajenju smokvi (južno od Demir-Kapije) koje su konzumirane kuvane (za slatko) i sirove, dok u sušenom obliku nisu bile u upotrebi. Učešće južnosrbijanskog voćarstva u jugoslovenskim okvirima može se ilustrovati podatkom da je 1921. broj stabala u Južnoj Srbiji iznosio 1,9%, a prema površini na kojoj je zasađeno voće, svega 1,5%.[23]

Jugoslovenska država je imala dosta problema sa raširenim verovanjem da je domaća vinova loza superiorna prema lozi „na amerikanskoj podlozi". U 1921. godini u Južnoj Srbiji je pod vinogradima bilo 12.477 ha, od čega svega 26 ha američke loze. Na proizvodnji odabranih sorti vinove loze i voćaka Ministarstvo je radilo preko loznih i voćnih rasadnika koji su se delili na državne, samoupravne i privatne. Početkom 20-ih godina makedonske vinograde uništila je „filoksera", te je u narednom periodu sprovođena akcija njihove obnove.[24] Štetno dejstvo filoksere učinilo je da već 1923. godine pod vinogradima bude svega 8.558 ha. Šest godina kasnije u Južnoj Srbiji je pod vinogradima bilo 7.862 ha, od čega 629 ha pod američkom lozom. I pored toga što su državni rasadnici po niskim cenama davali američku lozu vinogradarima, ovi su je koristili tek kad bi im stari vinogradi bili uništeni. U okolini Peći i Orahovca nepoverljivi susedi imali su običaj da počupaju tek zasađenu američku lozu, jer su „nerado gledali na one koji donose lozu na amerikanskoj podlozi". Bez obzira na pasivan položaj vinogradarstva, đevđelijske i dojranske sorte grožđa dospevale su šest nedelja ranije, zbog čega su postizale zavidnu cenu na tržištu u severnim krajevima zemlje. Najplodnije berbe grožđa beležene su u bitoljskoj oblasti.[25] Za obnovu vinogradarstva u „pasivnim krajevima" Ministarstvo finansija je 1928. izdvojilo oko 30 miliona dinara, od čega je manji deo bio namenjen Južnoj Srbiji.[26] Ako se raspoloživi podaci o konzumiranju vina po glavi stanovnika stave u odnos prema godišnjem rodu grožđa, dolazi se do sa-

[22] M. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 29-33.

[23] Isto, 34-37; M. Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1995, 109.

[24] Ministarstvo poljoprivrede je 1924. licitacijom u Kavadaru izvršilo nabavku hrastovih bandera za matičnjake američke loze, za potrebe svih državnih loznih rasadnika (254.000 dinara). Za potrebe rasadnika u Kavadaru bilo je predviđeno 70.000 dinara (Službene novine Kraljevine SHS, br. 22, 30. januar 1924, 4).

[25] Proizvodnja vina u Južnoj Srbiji bila je u stalnom opadanju i kretala se od 6,4% jugoslovenske proizvodnje (1920) do 2,5% (1923). - M. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 38-39; M. Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, 115; PAJL, II, 25.

[26] *Ekspoze ministra finansija o predlogu budžeta za 1928/29*, Beograd 1928, 24.

znanja da su oblasti Skoplja, Bitolja, Štipa i Prištine beležile permanentan manjak u proizvodnji. Otuda „južnosrbijanskog vina" i nije bilo za izvoz.[27]

Kulture podneblja

Glavna kultura poljoprivrede Juga bio je duvan i predstavljao je „ono što žita znače za Vojvodinu, a drvo za Bosnu i Hercegovinu". Značaj ove kulture dobro je procenio i kumanovski okružni načelnik Ranko Trifunović, koji je po iseljavanju Turaka iz kratovskog sreza naredio da mu se dve tone „bezvlasnog duvana" lično pošalju. Nepuna dva meseca trajao je transport duvana iz Kratova u Kumanovo pomoću natovarenih konja, magaraca i mazgi. Iz Monopolske uprave je stiglo obaveštenje da „srpska država nije dobila ni kilogram bezvlasn. duvana", ali da ga je kupila od Ranka Trifunovića![28] Poznati debarski krijumčari duvana sukobili su se 20. jula 1920. sa žandarmerijskom patrolom pri čemu su zaplenjena tri tovarna konja sa robom koja je predata monopolskoj upravi.[29]

U periodu od 1920-1929. proizvodnja duvana nije bila ujednačena: prvih godina bila je mala usled ratnih pustošenja (razoreni magacini i stovarišta u Skoplju, Prilepu i Đevđeliji) i iseljavanja Turaka - „dotadanjeg najboljeg kadra proizvođača duvana".[30] Na 12 stovarišta neprerađenog duvana u Južnoj Srbiji (Skoplje, Prilep, Bitolj, Radovište, Preševo, Veles, Đevđelija, Kočane, Štip, Tetovo, Strumica i Berane) radilo je u vreme sezonskog rada 1.667 muških radnika i 1.287 radnica, dok je van sezone bilo upošljeno 337 muškaraca i 37 žena, kada su neka stovarišta (Skoplje, Đevđelija, Tetovo, Strumica, Berane) prekidala sa radom. Najaktivnije u periodu „mrtve sezone" bilo je stovarište duvana u Prilepu, a najveće dnevnice imali su radnici u Velesu. Najslabije plaćeni bili su radnici na stovarištima u Prilepu i Štipu, gde je 'mrtva sezona' trajala pet meseci, za razliku od ostalih gradova gde se nije radilo i do tri meseca.[31] Već od 1923. Monopolska uprava je „savladavala" i veće količine duvana za izvoz, pa je 1924. postignuta rekordna proizvodnja. U narednom periodu Uprava „stalno eksperimentiše", što je dovelo do naglog pada proizvodnje. Naizmenični pad i porast produkcije, kao posledicu eksperimentisanja, potvrđuje i sledeća statistika:

---

[27] PAJL, II, 26.
[28] ASANU, br. 13313/1, *Ranko Trifunović*, str. 8.
[29] AJ, 14-179-664, l. 850.
[30] Vid Đurđević, *Nekoliko privrednih problema Vardarske banovine*, Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića, knj. 1, Beograd 1936, 302.
[31] Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 45.

godina	proizvedeno kg	cena 1 kg u din.	ukupna vrednost	broj proizvođača
1920	3.533.075	-	-	18.245
1921	4.762.507	-	-	22.096
1922	4.400.000	-	-	20.346
1923	7.926.198	-	-	32.776
1924	12.943.906	-	-	41.480
1925	4.325.087	16	62.200.000	25.159
1926	8.783.786	14	120.400.000	40.431
1927	4.457.747	16	60.800.000	28.117
1928	3.221.182	22	70.400.000	24.574
1929	5.875.928	16	128.000.000	29.416

M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 20; V. Đurđević,
Nekoliko privrednih problema Vardarske banovine, 302.[32]

Makedonski duvan bio je prvoklasnog kvaliteta i „svetskoga glasa" (naročito omiljen u Americi, Egiptu i Nemačkoj) sve do sredine 20-ih godina, kada više ni monopolska uprava ni pušači nisu bili zadovoljni njime. Pogoršanje duvanskih sorti usledilo je kao posledica niskih cena i loše klasifikacije, premda ni duvansko seme koje je deljeno proizvođačima nije bilo ispitivano i prilagođeno lokalnim prilikama. Domaći makedonski duvan smatran je u Srbiji za „divlji", gotovo neupotrebljiv za mešanje sa trakijskim i turskim (čiji je kvalitet precenjivan), ali su Nemci u toku Prvog svetskog rata počeli da prerađuju zaplenjeni bregalnički, prilepski i skopski duvan: „Te cigarete je pušio austrijski dvor i austrijska vrhovna komanda i niko im nije našao mane. Posle rata i mi smo primenili taj švapski izum i počeli smo ubacivati u makedonski specijalitet naš duvan 80-90%, a Trakijskog duvana 'Smirne' 10-20%, i sada svi taj duvan pušimo, plaćamo ga po 450 din. kg i niko se ne buni. Trebao je Švaba doći da nas nauči kako se i od našeg duvana mogu napraviti dobre cigarete".[33] Zaista, sudeći po cenama, najbolje cigarete pravljene su od makedonskog duvana: 1.000 komada „Makedonskog specijala" stajalo je 400 dinara, dok su hercegovačke cigarete bile upola jeftinije. Od 1922. godine proizvođene su i druge popularne cigarete čiji su nazivi upućivali na poreklo duvana - luksuzno „Kosovo" sa zlatnim, tj. piskom od plute (450 din), obične bez piska „Vardar" (280) i obične cigarete sa piskom „Bregalnica" (250 din. za 1.000 komada).[34] Tokom 1927. godine najveća potrošnja cigareta, proporcionalno broju stanovnika, zabeležena je u Sloveniji (498 po stanovniku), dok je jugoslovenski prosek iznosio 288 cigareta po glavi stanovnika. Najtraženije cigarete niže klase proizvedene od makedonskog duvana bile su „Vardar" (750 miliona komada), a od luksuznijih je prodavano „Kosovo" (3,2 miliona). Zanimljivo je da je 99,6% proizvedenog duvana za žvakanje konzumirano u Sloveniji![35]

[32] Podaci Gavrilovića deluju preciznije, dok je Đurđević priložio zaokružene vrednosti. Tabela predstavlja kombinaciju njihovih izvora (Gavrilovićeva saznanja o proizvodnji i Đurđevićeva o cenama, ukupnoj vrednosti i broju proizvođača).

[33] Govor Uroša Stajića, SBNS, LXX red. sast. 26. maj 1922, 131-132.

[34] Službene novine Kraljevine SHS, br. 5, 6. januar 1922, 3.

[35] PAJL, V, 48.

Prestroge zakonske odredbe plašile su solidnije proizvođače zbog čega se proizvodnja većih razmera održala samo u krijumčarskim krajevima. Prema rečima Dimitrija Vujića, Uprava monopola je do 1925. redukovala proizvodnju duvana sa 30 miliona na 10 miliona kilograma, a duvan je skladišten u magacine koji nisu ispunjavali minimum ispravnih uslova. Osim toga, otkup duvana u Južnoj Srbiji bio je drakonski: otkupnu komisiju činili su rukovođa, ocenjivač i poverenik (prva dvojica su bili monopolski činovnici, a trećeg su birali proizvođači). U slučaju sporenja stvar bi preuzimala tzv. superkomisija prema kojoj su proizvođači bili potpuno bespomoćni, te je i otkupna cena bila poslovično niska. Tako je duvan iz Južne Srbije otkupljivan po istoj ceni kao i hercegovački, iako je makedonski bio boljeg kvaliteta.[36] Južna Srbija je 1924. godine u ukupnoj duvanskoj proizvodnji Kraljevine SHS učestvovala sa 38,7% (iza nje bili su Vojvodina sa 19,9% i Hercegovina sa 17,9%), a 1927. godine sa 55% od ukupne zasejane površine. Jugoslovenske trgovačke firme izvezle su 1929. godine 13 miliona tona duvana i osećale su relativno jaku konkurenciju u Grčkoj (koja je iste godine izvezla 79 miliona tona), Turskoj (38) i Bugarskoj (32).[37] Činjenica da se u Makedoniji 13% stanovništva bavilo proizvodnjom ove kulture dovela je do toga da duvan postane socijalno i nacionalno pitanje.[38]

Država je shodno Zakonu o monopolu duvana „dozvoljavala" obim duvanske proizvodnje, propisujući svakoj oblasti, okrugu ili srezu dozvoljeni maksimum strukova duvana. Otkup je postao isključivi monopol države, pa je i proizvodnju regulisala prema vlastitim potrebama, dozvoljavajući samo neznatnu količinu za izvoz.[39] Podaci iz 1926. godine govore da su najviše duvana mogle proizvesti opštine: prilepska (68,2 miliona strukova), dračevska (40), količanska (30), markovgradska (25), radoviška i štipska (po 20), atlanska (18), gradovska (18), bulačanska, režanovačka, rakotinačka, skopljanska, sušička i brajlovska (po 15 miliona), bitoljska, blatačka i nebregovska (po 12 miliona), piperevska, držilovska, ljubanačka, kumanovska, zletovska i veleška (po 10), debreška (8), tetovska (7,5 miliona strukova) itd. Proizvodnja duvana bez prethodne dozvole kažnjavana je novčano sa 1.800 dinara i zatvorom do jedne godine.[40]

*

Agrobiološke prednosti makedonskog zemljišta pogodovale su gajenju maka (opijuma, afiona). Osim kvantitativnog prinosa, južnosrbijanski opijum bio je i

---

[36] V. Đurđević, *Privredni letopis,* 302-303; SBNS, XXIII red. sast. 2. dec. 1925, 5-6; Pavle Radić, SBNS, XLVII red. sast, 8. mart 1927, 163.

[37] AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 86, 117.

[38] IMN/4, 167.

[39] Ograničavanje slobodne proizvodnje duvana pravdano je time da bi se u suprotnom podstaklo krijumčarenje u unutrašnjem prometu i uzrokovalo smanjenje državnih prihoda (prihod od monopola duvana bio je jedan od najvećih). Druga teza o „zasićenosti tržišta" čini se još manje umesnom. Videti: M. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 22-24.

[40] *Proizvodnja duvana u 1926. godini*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 49, 4. mart 1926, 2-3. - Inače, u „ekstra" kategoriju ulazio je zreli i zdravi sitnolisni duvan turskog („levantinskog") porekla proizveden na brižljivo obrađenim brdskim zemljištima Južne Srbije. Lišće sitnolisnih duvana finog mirisa i „nežnog tkiva", koje je proizvedeno na prvoklasnim brdskim položajima Južne Srbije spadalo je u prvu kategoriju, dok je drugoj kategoriji pripadao duvan proizveden „na ocednim talasastim položajima Južne Srbije".

među najkvalitetnijim u svetu, tj. sa najvećim procentom morfina koji se kretao od 14-16% (kineski npr. svega 3-5% morfina). Zato je bio veoma tražen u Francuskoj, Nemačkoj i Švajcarskoj. Najveći procenat morfina sadržao je opijum odgajen u okolini Kavadara, Strumice i Velesa, dok je siromašniji mak gajen u Prilepu i Kočanu. Proizvodnja opijuma u Južnoj Srbiji bila je posle duvana glavna industrijska kultura, ali je odredbama međunarodnog zakonodavstva znatno ograničena. Ženevskom konvencijom[41] sužene su mogućnosti za njegovo unovčavanje, pa je i zajednički tržišni nastup Turske i Kraljevine SHS ostao bez rezultata (Tursko-jugoslovenski prodajni biro).[42] Stoga su i unutrašnje otkupne i prodajne cene bile u stalnom padu, kao i prihodi proizvođača i celokupne privrede. Do 1929. godine ukupna vrednost sirovog opijuma iz Južne Srbije dostizala je 107 miliona dinara godišnje, da bi po pristupanju Jugoslavije Ženevskoj konvenciji ona pala na svega 4,5 miliona (1932. godine)! Dobra strana gajenja maka ogledala se i u tome što se posle njegove žetve mogao zasejati još neki usev, „pa da se iste godine i s istog prostora dobiju dve žetve".[43] Otkup opijuma od proizvođača vršio je opijumski odsek Privilegovanog izvoznog društva (Prizad) sa sedištem u Beogradu. Ekspertiza je u početku vršena u Beogradu, a ne u Skoplju - središtu opijumske proizvodnje, iako je 1927. godine proizvodnja maka u Južnoj Srbiji činila 95% ukupne jugoslovenske proizvodnje.[44]

godina	zasejano ha	proizvedeno kg	cena 1 kg u din.
1920	2.875	62.000	400-500
1921	3.081	35.500	700-800
1922	3.229	25.859	850-1.000
1923	3.723	42.400	1.200-1.400
1924	3.094	121.000	1.400-1.800
1925		148.000	1.100-1.200
1926		100.000	780-930
1927	5.139	55.000	880-950
1928	13.222	185.000	630-930
1929		38.000	640-1.010

Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 25; PAJL, II, 22.

Pored pomenutih destimulišućih prepreka pravne prirode, obilni prinosi makove smole počeli su izostajati i zbog neregularnih klimatskih uslova u pojedinim

[41] Ženevska konvencija (1928) je zabranjivala izvoz i uvoz smole i preparata iz indijske konoplje, ali njeno gajenje nije branila. Jugoslovensko zakonodavstvo je proizvodnju indijske konoplje „u trgovačke svrhe" zabranilo, a zakonski je ograničeno i proizvođenje sirovog opijuma (Kiro Miljovski, *Skica za istorijata na makedonskiot narod 1918-1941*, Glasnik INI, br. 1, Skopje 1961, 85; Al. Apostolov, *Specifičnata položba na makedonskiot narod vo kralstvoto Jugoslavija,* Glasnik INI, br. 1, Skopje 1972, 49).

[42] Konvencija o prodaji jugoslovenskog opijuma Turskoj (koja je imala čitav kartel fabrika za preradu opijuma) usvojena je u Narodnoj skupštini tek 18. novembra 1932. Istaknuto je da su neke zemlje (Kina, Japan, Egipat) bile protiv rešavanja opijumskog pitanja, tj. donošenja odluke „po kojoj će se upravljati sve zemlje, kako one koje proizvode, tako i one koje pretvaraju opijum u ekstrakte, koji su potrebni svuda u svetu, bilo kao lekovi, bilo za pušenje" (Vasilije Trbić, SBNS, X red. sast. 18. nov. 1932, 10).

[43] Zdravko P. Petrović, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije (Vardarske banovine)*, Beograd 1940, 10; A. Apostolov, *Specifičnata položba,* 50.; D. Lapčević, *O kulturama u Južnoj Srbiji,* 20-21.

[44] AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 86.

godinama. Gajenje ovog skupog i unosnog artikla ometano je suvim i hladnim zimama, plamenjačom, biljnim vašima, ali i slabom kulturom naroda juga koji je do 1918. pod navalom veštih solunskih agenata i nakupaca prodavao opijum po bagatelnim cenama. Jugoslovenska država je posredstvom Narodne banke obezbedila povoljne otkupne cene, dok je pri Institutu za tropske bolesti u Skoplju otvorena hemijska laboratorija za analizu opijuma, čiji su sertifikati bili validni prilikom izvoza ovog artikla. Sekundarni proizvod koji se dobijao iz maka bilo je tzv. šarlagansko jestivo ulje koje je činilo 50% makovog semena.[45]

*

U oblasti oko Đevđelije bilo je rasprostranjeno gajenje sezama (susama). Ova jednogodišnja biljka sađena je na njivama koje je prethodno trebalo četiri puta preorati, pri čemu je svaki struk davao 50-70 mahuna sa po 60 semenki. Žetva sezama u Južnoj Srbiji trajala je dva meseca, posle čega su seljaci „mlatili" požnjevena stabla odvajajući zrna od mahuna. Potom bi cedili ulje iz zrna (60% zrna činilo je ulje), dok bi sezamovo stablo koristili kao gorivo. Tako se iz sezamovog semena dobijalo 30% ulja „prve vrste", 10% „ulja astalskog", 10% ulja običnog kvaliteta, 48% „tropa" (mekinja), a 2% predstavljao je škart. Godišnja proizvodnja susama kretala se oko 30-40 vagona najviše je uspevao u tikveškoj i strumičkoj kotlini. Zemljište Makedonije bilo je pogodno i za kulturu soje („kineskog boba") koja se gajila tek toliko „koliko je nužno da posluži za surogat kafe" (vrlo često soja je nazivana kafom). Ova uljasta biljka obilato je korišćena u potonjoj industriji zejtina. „Naut" je bila egzotična biljka sa plodovima poznatijim kao „leblebije" koje je stanovništvo Makedonije obično natapalo u slanu vodu (naut=slanotok), peklo i jelo kao meze uz lubenice i grožđe. Naut je najviše gajen oko Kavadara odakle se velika količina leblebija izvozila za Solun (godišnje se proizvodilo 35-40 vagona). Leblebije su često mešane sa pšeničnim brašnom i prilikom proizvodnje hleba (u Skoplju npr). „Anason" (biljka sa niskim stablom) je korišćen za aromatizovanje rakija i njegova proizvodnja kretala se oko 5 vagona godišnje.[46]

*

Gajenje svilene bube na ovim prostorima datira još od Srednjeg veka, iz vremena Stefana Dečanskog i Cara Dušana, kada je glavno svilarsko područje bila oblast oko Peći i Prizrena, sve do Kumanova. Za razliku od ostalih privrednih grana koje je turska uprava unazadila, svilarstvo je bilo u neprekidnom usponu, što dokazuje i neuništivi renome „prizrenske svile", kao i milioni kilograma svilenih čaura proizvedenih u đevđelijskoj oblasti. Do Balkanskih ratova u Makedoniji je godišnje proizvođeno 1,5 miliona kg svile (na trećem mestu u Evropi), da bi posle ratnih pustošenja proizvodnja u 1919. godini spala na svega 80.000 kg![47] I pored toga, Kraljevina SHS je po gajenju svilene bube bila peta u Evropi (iza Italije, Francuske, Španije i Grčke). Pored uništenih dudova i lošeg marketinga, nazadovanju svilarstva doprineo je i neprincipijelan odnos države prema krajevima u kojima je ono bilo razvijeno. Naime, u Južnoj Srbiji je ova privredna grana bila potpuno slobodna, dok je u Hrvatskoj, Slavoniji i Severnoj Srbiji koncesionirana.

[45] PAJL, II, 22-23.
[46] D. Lapčević, *O kulturama,* 21-28, 33-37; Z. Petrović, 11; M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 29.
[47] IMN/4, 169.

Vojvođansko svilarstvo spadalo je u državni monopol, te je otuda bilo najslabije razvijeno, sa izrazito niskim otkupnim cenama:

Otkupna cena kokona u Kraljevini SHS

godina	Južna Srbija	Hrvatska, S. Srbija, Vojvodina
1922.	90 din/kg	18 din/kg
1923.	120 din/kg	35 din/kg
1925.	50 din/kg	40 din/kg
1926.	50 din/kg	32 din/kg
1927.	45 din/kg	32 din/kg

PAJL, II, 52.

Ratovima uništeni dudovi obnovljeni su novim nasadima uz značajnu državnu pomoć i intervenciju, a sam proces sušenja svilenih čaura racionalizovan je uvođenjem modernih sušnica „koje rade sa toplim vazduhom". Država je svilarima besplatno delila stabla dudova iz novih rasadnika, pa se od 3,5 miliona dudova u Kraljevini SHS, čak 2,1 milion komada nalazio na području Južne Srbije.[48]

Svilarstvo je u Srbiji bilo u koncesiji Lapovskog društva, dok je u Južnoj Srbiji ono bilo privatna poljoprivredna grana, shodno uredbi od 30. jula 1920. godine. Njome je proglašena sloboda trgovine sirovim jajima svilene bube, a proizvodnja je bila pod nadzorom Centralne svilarske uprave i svilarskih nadzornika.[49] Prema nekim podacima, Makedonija je proizvodila oko 2 miliona svilenih čaura („kokona"), mada je tokom celog perioda jugoslovenske kraljevine ova grana bila u opadanju. Cena svilenih čaura padala je iz godine u godinu, tako da je u periodu 1924/29. sa 145 dinara, pala na 35 dinara za kilogram (do 1934. cena je pala na 6-8 din. po kg).[50] Prema podacima glavnog sekretara Trgovinsko-industrijske komore u Skoplju cena svilenih čaura padala je od 1923/29. sa 130 na 45 dinara po kilogramu. Imajući u vidu da su se na domaćem tržištu kupovale sirove, a izvozile suve čaure u odnosu 3:1, trgovci su uglavnom izvozili „sa štetom". Sušenje čaura svilene bube bilo je dominantno zanimanje u svega tri sreza Južne Srbije (đevđelijski, strumički, dojranski). Tokom 20-ih godina proizvodnja se odvijala u 20-26 opština, dok se broj odgajivača kretao od 1.697 do 6.252. Samo u strumičkom srezu bilo je oko pola miliona dudova, što je bilo jednako broju dudova u celoj Vojvodini![51]

Za razliku od milion kilograma čaura, koliko je proizvođeno do 1912, u periodu 1918-1929. proizvodnja „kokona" je svedena na 400 tona sirovih čaura godišnje. U 1927. godini Južna Srbija je dala 47% ukupno proizvedenih sirovih kokona u zemlji, ali ni to nije sprečilo državu da tokom perioda 1921-1930. uveze svilu u vrednosti 1.486,7 miliona dinara („bez malo toliko koliko iznosi zlatna podloga novčanica naše Narodne banke"). Izlišan uvoz ovog luksuznog artikla bio je u permanentnom porastu: 1921/25. uvezena je svila u vrednosti 474 miliona

[48] Z. Petrović, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije,* 6-7; M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 58-65.
[49] *Uredba o svilarskoj službi i unapređenju svilarstva*, Beograd 1920, 3-6.
[50] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda za 1928. godinu*, 32; V. Burzevski, n.d. 108; IMN/4, 169.
[51] PAJL, II, 53.

dinara, a 1926/30. inostrana svila plaćena je preko milijardu dinara![52] Za razliku od vojvođanskih i hrvatskih čaura koje su prerađivane u domaćim svilarama, svilarstvo Južne Srbije je kao slobodna grana bilo orijentisano na izvoz. Pored proizvodnje kokona, bilo je unosno i gajenje semena (jaja) svilene bube. U Južnoj Srbiji je radilo 40 proizvođača jaja (tzv. grenera) koji su, okupljeni u zadrugu „Ujedinjeni semenari Južne Srbije", proizvodili godišnje 20-25.000 unci jaja (500-625 kg).[53]

*

Kultura pamuka je imala dvojaki značaj za mladu industriju: pamučno vlakno korišćeno je kao sirovina za tekstilnu proizvodnju, a seme kao sirovina za industriju ulja. U 1921. godini površina zasejana pamukom zahvatala je 710 ha, sa prinosom od 378 kg/ha, dok je 1929. godine iznosila 1.002 ha, sa prinosom od 433 kg/ha pamučnog vlakna. Rentabilnost ove kulture ogledala se i u tome što je tamošnji zemljoradnik još imao prinos u pamučnom semenu (700-900 kg/ha). Tokom 20-ih godina pamuk se gajio u više srezova Južne Srbije (strumičkom, đevđelijskom i ovčepoljskom, kao i u Tikvešu i Bregalnici) gde je 1927. godine bilo posejano 100% ukupno zasejanih površina u Kraljevini SHS. Tokom 1925. godine u 61 opštini, na području 10 srezova Južne Srbije bilo je 830 ha pod pamukom sa prinosom od 419,5 tona (505 kg/ha). Južnosrbijanski pamuk odlikovao se visokim kvalitetom („lako se pere i boji, a dužina njegovih vlakana iznosi 25-30 cm"), ali je Kraljevina SHS velike količine ipak uvozila iz inostranstva, dok je manji deo domaćeg pamuka izvožen u Grčku.[54]

Skromni prihodi od zemljoradnje koje su seljaci u Južnoj Srbiji ostvarivali imali su više uzroka, koje su vodeći ljudi u skopskoj TIK sažeto predstavljali: „primitivnost obrade zemlje, skupo posredovanje u trgovini opijuma, nedostatak saobraćajnih sredstava, neregulisanost trgovinskih odnosa sa susedima i negativna duvanska politika naše Uprave Državnih Monopola".[55]

Stočarstvo

Južna Srbija je kao planinski kraj imala pogodne uslove za razvoj stočarstva, čije se stanje može delimično ilustrovati brojem grla zastupljene stoke. U odnosu na ostale krajeve države Južna Srbija je imala najveći broj magaraca i mazgi, kao i koza (izuzev BiH) i ovaca (posle Severne Srbije i BiH). Prema podacima za 1928. godinu na području Južne Srbije bilo je 13,3% ukupnog broja grla stoke u Kraljevini SHS.[56]

Obnova stočarstva, koje je u ratu uništeno, predstavljala je primarni cilj Ministarstva poljoprivrede. Zabranom izvoza, ograničenjem klanja i drugim akcijama,

---

[52] AJ, Marambo (335), fasc. 26, *Nacrt privrednog plana*, 86, 125; V. Đurđević, *Privredni letopis*, 306-307.

[53] PAJL, II, 55.

[54] AJ, 335-26, *Nacrt*, 86; Z. Petrović, *Industrija i rudarstvo*, 8; M. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 27-28; *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, 17.

[55] AJ, 74-51-71, *Industrija Južne Srbije s naročitim pogledom na ostale grane privredne radinosti*, Referat V. Đurđevića, sekretara TIK u Skoplju od 10. januara 1929, 2.

[56] AJ, 335-26, *Nacrt privrednog plana*, str. 97b. - Prema istom izvoru, od ukupnog broja konja na Južnu Srbiju je otpadalo 7,8%, kobila 4,6%, volova 16%, jalovih krava 8,5%, bivola 67,7%, mazgi 17,9% i magaraca 54%.

stočni fond je delimično obnovljen, pa je 1922. ponovo bio dozvoljen izvoz. Ograničavanje izvoza stoke pogađalo je sitne trgovce, ali ne i krupne ratne bogataše koji su imali mogućnost da prodaju stoku u Solunu za „zdravu" valutu (drahmu, funtu). Zato je skopski Trgovački inspektorat 1919. dozvolio izvoz određenih poljoprivrednih proizvoda, uključujući i stoku.[57]

Ovčarstvo je u Južnoj Srbiji spadalo u napredniju poljoprivrednu granu i 1927. godine na ovim prostorima je postojalo oko 2 miliona ovaca (u celoj Kraljevini bilo je 8 miliona). Ipak, kvalitet tih ovaca bio je loš („pada u oči da imaju malo vune"). Zapadni krajevi Južne Srbije bili su bogati sitnom stokom: na obroncima Šar-planine, Jakubice, Koraba i Galičnika na ispašu su izvođena velika stada ovaca, koja su se pred jesen kretala na jug („u grčke krajeve") na zimovanje. Važilo je uverenje da se tamo usled blaže klime „ovce lakše izjaganje i lakše se jaganjci odneguju". Stočari Južne Srbije su oko Đurđevdana šišali ovce i prodavali jagnjad, ne bi li time isplatili troškove zimovanja, a posle toga, vraćali bi se na sever. Međutim, u vreme grčko-turskog rata ispaša u grčkom primorju bila je nemoguća. Stada ovaca terana su na zimovanje u bregalničku oblast, pri čemu su od 1919. godine pašnjaci izdavani u zakup „partijskim ljudima".[58] Sredinom 20-ih godina stočari Južne Srbije su morali plaćati „taksu na popašu" iako su stoku izvodili na svoje utrine za koje su posedovali i tapije; bilo je slučajeva da se meštani nekog sela opterete neposrednim porezom na utrinu koja ne postoji![59] Redovnu „potrošnju" južnosrbijanskih ovaca u Turskoj povećavao je običaj muslimana da o svakom većem prazniku zakolju ovcu ili ovna, što je trajalo do promene režima, kada je i sama Turska postala veliki izvoznik ovaca. Grčka je takođe predstavljala opasnu konkurenciju zbog čega je izvoz ovaca iz Južne Srbije stalno opadao.

Gajenje koza bilo je na drugom mestu prema značaju, a na tradiciju ove grane stočarstva ukazuju i brojni toponimi. U tursko doba konzumirano je u većem obimu kozje meso; isto tako, mutavdžijski zanat bio je zasnovan na upotrebi kozje dlake - kostreti (ćilimi, vreće, torbe, pokrivači). Posle 1918. smanjena je potrošnja kozjeg mesa (po iseljavanju Turaka), a kozju dlaku zamenile su druge sirovine (vuna, juta). Nepovoljan uticaj na gajenje koza imala je odredba Zakona o šumama (1929) kojom je zabranjeno puštanje koza u državne šume, zbog čega su južnosrbijanski seljaci masovno prodavali svoje „sirotinjske krave", kako su ih nazivali zbog njihove nerentabilnosti.[60]

Gajenje svinja u pokrajini bilo je vekovima zapostavljeno „usled režima koji je tamo vladao", pa su vlasti SHS od 1925. preduzele određene akcije. Kredit od 597 hiljada dinara utrošen je za nabavku svinja za mast - „mangulica", koje su prodate tamošnjim odgajivačima ispod cene, uz uslov da za dve godine vrate isti broj

---

[57] D. Todorović, *Karakteristiki*... 69-76.

[58] „Pridolazak naše stoke godio je Grcima, jer su na taj način iskoristili njihove poljane, na koje im ostaje đubre za đubrenje njiva i vinograda, a sem toga njihovi trgovci sa stokom, vunom i kožama imali su dosta rada". Povećani troškovi oko zimske ishrane, povećanje procenta uginulih ovaca i pad cena proizvoda uticali su na krizu ovčarstva koja je nastupila krajem 20-ih godina (*Stočarstvo na jugu i granične prilike*, Mladi zadrugar, br. 6, Beograd 1926, 191-192; Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 47; D. Todorović, *Karakteristiki*... 79).

[59] Gligorije Božović, SBNS, LXXXI red. sast, 28. mart 1926, 609-610.

[60] Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 53-54.

svinja „starih najmanje 6 meseci".[61] Svinje su gajene najviše u okolini Kumanova, Preševa i Izmornika, ali je u jugoslovenskim okvirima svinjogojstvo Južne Srbije predstavljalo marginalnu poljoprivrednu granu.

Od krupne stoke u Južnoj Srbiji su gajena goveda („primigeno" i kratkorogo goveče) od koji su najkvalitetnija bila ona u prilepskoj dolini. Seljaci su ih gajili prevashodno radi vučne snage, a manje zbog mesa i mleka. Državni agronomi su vršili selekciju domaće rase goveda ukrštajući ih bezuspešno sa plemenitijim rasama („bikovi montafonske i simentalske rase"). Posle kraha tih eksperimenata pristupilo se ukrštanju sa slovenačkim bikovima koji su bez većih problema aklimatizovani. Gajenje bivola posle 1918. bilo je u stalnom opadanju jer su bili „suviše tromi i spori, kako za vuču, tako i za poljske radove". U Dušanovcu kraj Skoplja postojala je Mlekarska zadruga koja je varoš snabdevala mlekom i mlečnim proizvodima. Prema podacima iz 1921. godine, u Južnoj Srbiji je od ukupnog broja krava bilo 73% muzara, što je odgovaralo jugoslovenskom proseku.[62]

U Južnoj Srbiji gajeni su konji brdskog tipa („na podlozi arapskog konja") u državnoj ergeli u Dušanovu kod Skoplja, ali je postojao deficit „dobrih pastuva", zbog čega je Ministarstvo poljoprivrede izdvajalo izvesna sredstva za njihovo „dokupljivanje" od dobrih odgajivača. Od septembra 1922. u Skoplju je funkcionisalo Pastuvsko stanište kao sastavni deo državne ergele u Ljubičevu kome je pripalo zemljište sa zgradama bivše niže poljoprivredne škole u Dušanovu. Kraljevim ukazom od 12. aprila 1926. otvorena je državna ergela u Dušanovu koja je nasledila sav pokretan i nepokretan inventar Pastuvskog staništa.[63] Ergela u Dušanovu imala je 26 pastuva i bila je najsiromašnija u zemlji. Iz tog razloga Ministarstvo je 1927. godine za pola miliona dinara kupilo u Bosni kobile i pastuve brdskog tipa i prenelo ih u Južnu Srbiju, gde su konji prodati odgajivačima upola cene s tim „da drže u zapatu 4 godine".[64] Uprkos činjenici da je ergela u Dušanovu bila najsiromašnija, država joj je budžetom dodeljivala najmanju sumu (oko milion dinara).[65] Brdski krajevi pokrajine zahtevali su upotrebu magaraca koji su bili otporniji od konja i „koje je mnogo lakše ishraniti". Magarećim tovarima seljaci su sa brda prevozili robu na pazar, a u okolini Strumice i Udova kao prevozno sredstvo do kraja 20-ih godina bile su u upotrebi mazge i kamile![66]

*

Živinarstvo Južne Srbije je na jugoslovenskom nivou dosezalo tek 6,6%.[67] Srazmerno površini pokrajine i pčelarstvo je bilo zapostavljeno. Napredak je postao osetniji tek pošto je država intenzivirala pošumljavanje i stvaranje rasadnika bagrema i lipe. Od 35.926 košnica u 1920. godini pčelari Južne Srbije su

---

[61] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda za 1928. godinu*, 29-32. - „Ta akcija se vrši na taj način, što se dobre priplodne svinje nabave i prenesu u Južnu Srbiju, pa se tamo rasprodaju zemljoradnicima-stočarima po umerenoj ceni ili uz uslov, da od novih generacija vrate državi isti broj priplodnih svinja, koje se opet dalje razdaju uz iste uslove".

[62] AJ, 335-26, *Nacrt privrednog plana*, str. 101; Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 55-56.

[63] Službene novine Kraljevine SHS, br. 224, 9. oktobar 1922, 1; Isto, br. 95, 28. april 1926, 1.

[64] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda (1928)*, 31. - Ergela je februara 1927. prodala 5 „škartiranih" grla, nekoliko ovaca, 2 traktora i fijaker (Službene novine KSHS, br. 29, 9. februar 1927, 13).

[65] *Predlog budžeta rashoda Ministarstva poljoprivrede i voda KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 80.

[66] Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 57.

[67] PAJL, II, 33.

1923. mogli da računaju na 47.414 košnica, koliko ih je tada bilo u pokrajini. Pored toga, pčelarstvo je racionalizovano zamenom običnih košnica sanducima („đerzonkama"), pa je tokom 1929. u Južnoj Srbiji bilo 87.420 košnica, od čega svega 6.200 „đerzonki". Država je pokazivala slabo interesovanje za ovu poljoprivrednu granu, što se može prigovoriti i seoskim učiteljima i sveštenicima („slučaj poslednjih opravdava se nestalnošću i premeštajima, koji otežavaju razvijanje tako neophodnog modernog gazdinstva kod svake škole").[68]

Ribarstvo Južne Srbije bilo je od davnina vezano uglavnom za faunu jezera. Na ceni su bile plemenitije vrste ribe iz Ohridskog jezera („jegulje, plaštice i letnice, dok je šaranređi"), kao i obične ribe iz Prespanskog i Dojranskog jezera, mada je važilo uverenje da „naš potrošački svet ne mari mnogo za ribu kao hranu". Rečnom ribom najbogatiji su bili gornji tok Vardara (šaran, klen, som, mrena), zatim Drim koji je imao identične vrste riba kao i Ohridsko jezero iz koga je isticao. U Ohridskom jezeru se godišnje hvatalo oko 440-500 tona ribe, Dojranskom 400, u jugoslovenskom delu Skadarskog jezera i do 1.000 tona, a u Prespanskom 30-100 tona ribe (jegulja, pastrmka i ukljeva, tj. saraga).[69] Stručnjaci su procenjivali da bi ulov bio i veći da je država zakonski sprečila lov u vreme ikrenja. Prema projektovanom zakonu o ribolovu država je zadržala veća jezera, Dunav, deo Save i Drave, dok je ostatak potpao pod oblasne uprave. Rešenje od marta 1921. kojim je ribarskom a. d. „Ohrid" ustupljena na 25 godina eksploatacija ribolova na Ohridskom i Prespanskom jezeru, Struškim Daljanima i na Drimu, prestalo je da važi 17. juna 1922. godine. Tim ukidanjem koncesija jezerski i rečni ribolov ponovo je vraćen u ruke države. Za budžetsku 1928/29. godinu predviđena je neznatna suma za ribarsku biološku stanicu Ohrid („za veštačko razplođavanje plemenitih vrsta riba").[70] Prema rečima lokalnih ribara, u plavičasto-crvenkastim dubinama Ohridskog jezera bilo je ribe „kao drobnoga peska".[71]

ZANATI, TRGOVINA I ZAČECI INDUSTRIJE

Zanati i državna politika

U gradskoj privredi Južne Srbije zanatlije su činile najbrojniju klasu, tj. skoro polovinu stanovništva. Slabljenje zanatstva posle 1918. godine (do kada su registrovana 43 zanata) nastupilo je kao logična posledica industrijske konkurencije i „promene u nošnji" (kujundžijski zanat). Terzijski zanat ustupao je mesto krojačkom, a mutavdžijski je takođe bio u zastoju usled uvođenja novih sirovina. Ipak, najviše je bio pogođen obućarski zanat, zbog čega su učestali protesti obućara, naročito posle otvaranja fabrike „Bata" u Kraljevini SHS. Jedino je kro-

[68] Ljudevit Prohaska, *Poljoprivreda i njeno unapređenje*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I deo, Beograd 1928, 329; Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 71-72.

[69] AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 228-229; *Narodna enciklopedija SHS*, II, 738; Z. Petrović, *Industrija i rudarstvo*, 11-12.

[70] Službene novine Kraljevine SHS, br. 131, 17. jun 1922, 1; *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda (1928)*, 32.

[71] J. Cvijić, *Ohridsko jezero*, Cvijićeva knjiga, SKZ, Beograd 1927, 129.

jački zanat posle 1918. ostao otporan na konkurenciju industrije gotovog odela, dok građevinski zanati (stolarski, mašinbravarski) nisu gubili na aktuelnosti usled tekuće izgradnje južnih varoši i gradova.[72] Propast starih zanata bila je ipak neminovna: „fabrike ga potiskuju, a mehanizovana proizvodnja u serijama nanosi mu smrtni udarac".[73] U relacijama zanatska-trgovačka preduzeća, država se po pravilu svrstavala na stranu ovih drugih. Kada je nekoliko kožarskih firmi iz Skoplja zahtevalo da se za oko 10 puta poveća carina na uveženu staru automobilsku gumu („čija se parčeta u prečniku veća od 12 cm, te se mogu upotrebiti za izradu opanaka"), Komora im nije izašla u susret štiteći interese uvoznika gume.[74] Slične situacije uzrokovale su masovan odliv zanatlija iz pokrajine. Sredinom 20-ih godina u Skoplju je postojalo 1.335 zanatskih radnji, Prilepu 680, Kumanovu 534, Tetovu 506, Strumici 410, Bitolju 396 itd.[75] Zanatske radnje i trgovački dućani zatvarani su u dane državnih praznika (Vidovdana, Dana ujedinjenja, apostola Ćirila i Metodija i kraljevog rođendana), ali i na Bogojavljenje, Svetog Savu, drugog dana Vaskrsenja i Duhova, kao i dva dana u vreme Božića.[76]

Esnafi su kao „prinudne korporacije majstora esnafskih zanata" organizovani na sreskom nivou. Krajem 1927. na području Zanatske komore u Južnoj Srbiji postojali su esnafi u gotovo svim središtima srezova. Pored toga, Zakonom o radnjama (čl. 98) dozvoljeno je stvaranje profesionalnih udruženja, pa je 1927. u Bitolju postojalo više takvih organizacija: hlebarsko-pekarsko udruženje, zidarsko, građevinarsko-preduzimačko, stolarsko-trakslersko, bačvarsko-sandučarsko, šofersko, krojačko, berbersko-frizersko i kazandžijsko udruženje. U Đakovici je postojalo Mesno opštezanatlijsko udruženje, a u Kumanovu zanatlijsko udruženje. U Ohridu su se udružili krojači, stolari, zidari i obućari, dok je u Prištini radilo zanatlijsko udruženje. Slično su postupili i prilepski obućari, pećki mesari, prizrenski pekari i strumički frizeri. Skoplje je imalo osam zanatlijskih udruženja (samardžijsko, mlekarsko, stolarsko, krojačko, građevinarsko-preduzimačko, hlebarsko-pekarsko, berbersko-frizersko i obućarsko), dok su se u Štipu udružili mesni obućari.[77]

Kada se radi o zanatskom zadrugarstvu, Južna Srbija je imala nekoliko zadruga. Od kreditnih zadruga treba pomenuti kumanovsku Zanatsku kreditnu zadrugu sa 100 članova i novčanim obrtom od 366 hiljada dinara, pećku Zanatsku zadrugu od 11 članova i tetovsku Zanatsku nabavljačku kreditnu zadrugu od 46 zadrugara. Prerađivačke zadruge postojale su u Skoplju (Stolarska zadruga „Sloga" sa 10 članova i obrtom od pola miliona dinara), Prištini (Kosovska stolarska zadruga sa 10 članova) i Kumanovu (desetočlana Stolarska zadruga sa obrtom od 239 hiljada dinara). U čitavoj Južnoj Srbiji postojala je samo jedna nabavljačka zadruga (Pekarsko-simidžiska zadruga u Skoplju). Pomenuti zanatlijski esnafi održavali su živu korespondenciju sa Zanatskom komorom, pa je tako 1927. prema broju tekućih predmeta, moguće proceniti njihovu aktivnost: posle Beograda sa

[72] M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 134-136.
[73] AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 142.
[74] AJ, 65-159-504.
[75] *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, Beograd 1927, 178.
[76] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, s. p.
[77] *Izveštaj Zanatske komore u Beogradu za godinu 1927,* Beograd 1928, 76-77.

385 predmeta, najplodniju komunikaciju sa centralom imali su Skoplje (261), Bitolj (180), Priština (122), Kumanovo (120) itd. Zanatska komora u Beogradu izdvajala je od 1922. godine posebna sredstva „za pomaganje zanatlijskog podmlatka Južne Srbije". Prema evidenciji rashoda Komore do 1927. godine očigledno je da su izdvajana sredstva permanentno rasla ako se izuzme zastoj u 1925. godini. Prema istom izvoru, ova sredstva nisu redovno isplaćivana, kao ni novac predviđen za dobrotvorne svrhe:

1922. god.	1923. god.	1924. god.	1925. god.	1926. god.	1927. god.
8.544 din.	21.785 din.	27.713 din.	10.812 din.	20.097 din.	58.240 din.

Izveštaj Zanatske komore u Beogradu za godinu 1927, Beograd 1928, 100-101, 110-111.

Zanatska banka Kraljevine SHS osnovana je angažmanom Zanatske komore u Beogradu početkom 1927. godine kada je izvršen i upis akcija. Na teritoriji Južne Srbije odziv akcionara bio je srazmerno broju eventualnih interesenata relativno „stidljiv". U Bitoljskoj oblasti upisana su 132 akcionara sa 898 akcija, Kosovskoj 222 (3.550), Raškoj 277 (4.431), Skopskoj 307 (8.301), a u Bregalničkoj oblasti upisan je svega jedan akcionar iz Štipa koji je imao 21 akciju. Najbolji odziv u Bitoljskoj oblasti bio je u Kavadaru, Bitolju i Strumici, u Kosovskoj oblasti u Prokuplju, Prištini i Prizrenu, dok je u Skopskoj oblasti najviše akcionara bilo u Skoplju, Kumanovu i Tetovu.[78] Zanatska banka je 1928. u Južnu Srbiju plasirala 13% svih sredstava predviđenih za kreditiranje zanatske radinosti u zemlji (u Hrvatsku i Slavoniju 9,8%, BiH 11% itd).[79]

Država i ugostitelji

Gostionice, hoteli, restorani i drugi ugostiteljski objekti često su u varoškim sredinama predstavljali pogodne prostore za političko agitovanje. U njima su se potajno sastajali komunisti i republikanci, a javno gostili i priređivali bankete radikali i demokrate. Kafane su služile i kao mesta za održavanje javnih skupova, licitacija, prilikom prinudnih razduživanja stanovništva i sl. Kao kabarei, varijetei i orfeumi smatrana su ona mesta „gde pojedina lica izvode igre, razne produkcije, pesme, predstave i dr". Postojali su i tzv. kafešantani u kojima je goste zabavljala pevačica. Radnje sa muzikom, ali i skupljom hranom smatrane su barovima pa se i od njih naplaćivala taksa na barove (20% od bruto prihoda). Vlasnici su bili dužni voditi knjigu nabavljene i utrošene robe, dok su unapred plaćali taksu na karte, programe i kupone za garderobu. Organi finansijske kontrole vodili su računa da se u takvim lokalima gostima uredno izdaju pečatirani računi. Njihova kontrola bila je „probna (iznenadna) i stalna", tj. upadali su u objekte po prijavi gostiju koji su, u

[78] *Izveštaj Osnivačkog odbora Zanatske Banke Kraljevine SHS u Beogradu - A. D. podnesen prethodnom Zboru akcionara na dan 20. februara 1927*, Beograd 1927, sine paginatio; Videti: *Zakon o Zanatskoj banci Kraljevine SHS,* SBNS, XVIII red. sast. 17. nov. 1925, 265-268.

[79] Juraj Tomičić, *Novčani zavodi u Jugoslaviji*, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda, IX glava, Zagreb 1929, 23.

slučaju da ugostitelj bude osuđen, imali pravo na polovinu iznosa kazne. Ali, država je i ovu „nagradu" učinila fiktivnom, u nastavku 16. člana: „... ako su ovu prijavu učinili pre no što je vlast za krivicu saznala i ako su prilikom prijave ovu nagradu izrično tražili".[80]

Da bi privrednik dobio u zakup zemljište za izgradnju ugostiteljskog objekta, morao je imati „lično kafansko pravo", kao i državljanstvo SHS. On je snosio sve troškove izgradnje objekta saglasnog skici, predračunu i uputstvima koje je Direkcija propisivala. Zakup je obično trajao „dok se amortizacija ne izvrši", a kandidat je morao podneti zdravstveno uverenje. Država je propisala i obavezan lekarski pregled ženskog osoblja u svim ugostiteljskim objektima. To se odnosilo na sve umetnice, igračice, pevačice, sobarice, kelnerice i kuvarice koje su besplatno pregledane u ambulantama za venerične bolesti. Lekari su dobijali 2 dinara po pregledanoj osobi, što je refundirano iz budžeta za suzbijanje venеričnih bolesti.[81] Koliko su ovi propisi poštovani u praksi pokazaće sledeći primer. U čuvenoj skopskoj kafani *Zlatni Prag* koju je držala popularna „tetka Dika" radilo je 6 konobarica u kratkim suknjama, „jako nabeljene sa rumenim obrazima i karmiranim usnama". Prema rečima ljudi iz susedstva, u kafani i dvorištu odigravale su se nemoralne scene („svakodnevne orgije i bahanalije"), pa su stanari iz ulice podneli prijavu policiji. Nezadovoljnim građanima obratio se upravnik skopske policije: „Verujem, ali vam ne mogu pomoći... Ta kafana će ostati tu gde je, ne može se zatvoriti, jer je to u interesu javne bezbednosti"![82]

Slučaj neugledne krčme na periferiji Velesa *Jugoslavija*, bio je tako karakterističan, da su mnogi njeni gosti smatrali da je sama kafana ogledalo zemlje čije je ime nosila. Posećivali su je trgovci iz cele Južne Srbije, ne toliko zbog kvaliteta usluge, koliko zbog mogućnosti sklapanja povoljnih poslovnih aranžmana. U krčmi su se izdavali nalozi potčinjenim službenicima za rad u stovarištu, primale „masne nagrade za savestan i predan rad, koji se obavljao uz vina i mezeluke". Trgovina solju na veliko koja je tu obavljana učinila je kafanu nadaleko poznatom, pa se i u Beogradu moglo čuti kako se u veleškoj kafani *Jugoslavija* nalaze filijala Glavne monopolske uprave i odeljenje Ministarstva šuma i ruda.[83]

Trgovina u novim društvenim i političkim okolnostima

Još za vreme Prvog svetskog rata srpska vlada na Krfu je, predviđajući raspad privrednog sistema zemlje, odlučila da se po oslobođenju zabrani izvoz, a uvoz

---

[80] *Pravilnik za izvršenje propisa o naplati takse na barove, kabarete, varijetee, orfeume, kafešantane i njima slične ustanove*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 217, 30. novembar 1922, 1.

[81] *Zemljište za restoraciju u Gostivaru*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 124, 2. 6. 1924, 5; *Pravila o pregledu ženskog osoblja uposlenog u svima javnim lokalima,* Službene novine Kraljevine SHS, br. 281, 15. decembar 1922, 1.

[82] ASANU, br. 13315/91, *Kafana „Zlatni Prag" u Skoplju*, str. 1-3.

[83] ASANU, br. 13315/86, *Veleška krčma „Jugoslavija" i njeni stalni gosti*, str. 1-4. - Jedan od stalnih gostiju kafane bio je izvesni Čemerikić koji je sedeo za svojim stolom pored prozora i pratio zbivanja na periferiji grada: „Čim se pojavi kakav tovar, Čemerikić smesta izađe iz kafane, predusretne prodavca i traži mu dozvolu za seču". Pošto je većina bespravno sekla šumu, ovaj bi im na licu mesta naplatio „taksu" i zadovoljno se vratio u kafanu.

oslobodi carine. S obzirom na to da su 1919. godine predratni srpski trgovinski ugovori prošireni na celu zemlju, to su i ove odluke važile u čitavoj Kraljevini SHS. Usled velike potrebe za proizvodima susednih zemalja počelo je sklapanje trgovinskih ugovora sa Austrijom, Čehoslovačkom, Nemačkom, Poljskom, Mađarskom, Rumunijom, Albanijom, Belgijom, Engleskom i Francuskom, pri čemu je nova opšta carinska tarifa na osnovu koje su sklapani dalji ugovori doneta 1925. godine.[84]

Pitanje zaposedanja istočne padine Pinda od strane srpske vojske (1918) imalo je u početku čisto vojničke obzire, kao i docnija akcija jugoslovenske vojske („najpovoljnija strategijska granica za odbranu Makedonije") koja se ubrzo morala povući pred italijanskim ultimatumom. Međutim, povlačenje granice dovelo je stanovništvo sa obe njene strane u očajan privredni položaj, jer je sa jugoslovenske strane ostalo više trgovačkih varoši (Ohrid, Debar, Đakovica, Prizren), dok su sa albanske ostali njihovi potrošači koji su bili „savršeno bez pijaca i za kupovinu i za prodaju". Neminovno je usledilo propadanje i raseljavanje ovih trgovačkih naselja, kao i krijumčarenje robe „čak i pored vojničkog kordona". Ilegalni putevi za promet roba održavani su putem korupcije („pomoću ortakluka sa čuvarima granice") i nasilnih upada naoružanih pljačkaša koji su harali po drumovima, prevodeći čitava stada ovaca i goveda s jedne na drugu stranu. Skadar je postao centar za krijumčarenje italijanske robe u Kraljevinu SHS, prvenstveno svile, koja se u Đakovici prodavala po nižim cenama nego u Skoplju i Beogradu. Na obim ilegalne trgovine ukazuje i nesklad između jugoslovenske statistike izvoza i albanskih podataka o uvozu, pa je tako stvarni izvoz sapuna u Albaniju bio 10 puta veći od zvaničnih podataka („u Prizrenu postoje trgovačke kuće, koje su svaka ponaosob izvezle više sapuna u Albaniju /ilegalno/ no što pokazuje zvanična statistika za celu našu državu"). Skopska fabrika krema za obuću „Moravija" izvestila je državu da samo Ohrid od nje kupuje robu u vagonima (država je registrovala godišnji izvoz od svega 1,7 t), a u velikim količinama krijumčareni su presni opanci, užarija, gvožđarija i sl. Švercovanje sapuna u Albaniju bilo je 30 puta veće od legalnog prometa ove robe. Najveći kupci skopskog konjaka i likera bila su pogranična mesta prema Albaniji (?!) koja su alkohol izvozila u Albaniju u kantama od petroleuma radi izbegavanja visokih carina. Otuda je južnosrbijanska rakija u statistici vođena kao petroleum, koji je inače bio dosta skuplji nego u Albaniji (albanska statistika za 1923. registrovala je uvoz 216 tona petroleuma iz Kraljevine SHS!).[85]

Uspon trgovine na Jugu prvih posleratnih godina bio je u tesnoj vezi sa povećanom potražnjom grčkog tržišta, opustošenog savezničkim vojskama. Pored toga, „maloazijska ekspedicija" dodatno je iscrpla grčku poljoprivredu i povećala njenu potrebu za uvozom. Takvo stanje trajalo je do kraja 1925. godine, kada je prekookeanska konkurencija prosto zbrisala potrebu za žitaricama iz Južne Srbije. Izvoz sitne stoke u Grčku imao je permanentno jednaku vrednost sve dok Turska, usled jeftinijeg pomorskog transporta, nije potisla južnosrbijansku stoku. Najveću

[84] PAJL, VI, 2.

[85] Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 5-8. – Legalna trgovina ometana je problemima administrativne i finansijske prirode. Usled nepostojanja jugoslovensko-albanskog trgovinskog ugovora naplaćivane su maksimalne carine, a oni koji bi dobili dozvolu za lični prelaz mogli su ga iskoristiti samo pazarnim danima. Po prelasku jugoslovenske granice putnici bi morali sačekati da se sakupe u grupu od 50 ljudi, koja bi potom bila stražarno sprovedena do debarske pijace i nazad do granice. Topalović konstatuje da takva praksa „nije ni malo primamljiva za trgovački promet".

štetu osetio je novopazarski kraj koji je živeo od stočarstva. Izvoz južnosrbijanskog kačkavalja (oko 40 vagona godišnje), kože od sitne stoke (50 vagona) i kože od krupne stoke (15 vagona), sledio je sudbinu izvoza stoke (konkurencija bugarskog i turskog kačkavalja i sl).

*

Neprimenljivost nekih uredbi na južne krajeve najčešće se ogledala u trgovini. Do decembra 1928. godine Generalni inspektorat Ministarstva finansija je propisivao da se za par izveženih volova mora platiti osiguranje između 2.600-3.200 dinara (računalo se da je prosečna cena 7-8 dinara po kg), jer se pretpostavljalo da „par volova malo kada teži ispod 700 i iznad 900 kgr", pa je skala cenovnika za minimalnu težinu odredila 700 kg. Međutim, obe računice bile su neprimenljive na Južnu Srbiju: pijačna cena volova na jugu iznosila je 6 din/kg, a par volova retko kad je prelazio 400 kg težine. To je značilo da su južnosrbijanski trgovci morali osiguravati dva puta veću sumu nego što iznosi stvarna vrednost izvezene robe![86]

Radi efikasnije komunikacije sa državom trgovci su osnivali sopstvena udruženja. Kada su moćna trgovačka porodica Krajničanac i Đoša Organdžijević osnovali u Velesu Trgovačko društvo, postavilo se pitanje na koji način urediti odnose sa državom, obzirom na „bugarofilstvo" kojim su bili etiketirani. Rešenje je pronađeno u angažmanu Voje Nenadića, veleškog učitelja i bankara, „kao Srbina u koga će imati poverenje državne vlasti i nadležni krugovi, pošto se inače ne gleda dobrim okom na njih kao na meštane i uz to bugarofile". Krajničanac je pričao: „Vojina dužnost je da nam svršava sve poslove kod nadležnih... Po našem ovlašćenju on može odjednom nekome dati na ime nagrade do 50.000 dinara, a za veću sumu treba da traži naše odobrenje".[87]

Prema statistici stečajeva koju je objavljivalo Udruženje poverilaca u Zagrebu, broj stečajeva i „poravnanja" bio je najmanji u Južnoj Srbiji („to govori o solidnosti trgovine u Južnoj Srbiji", smatrao je M. Gavrilović).[88] Prema jednoj zvaničnoj statistici s kraja 20-ih godina u Južnoj Srbiji je postojalo 2.368 seoskih dućana i 9.527 trgovačkih radnji, od čega su 32% držali muslimani:

Broj trgovačkih radnji i seoskih dućana u Južnoj Srbiji po oblastima (1929)

oblast	broj seoskih dućana	broj trgovačkih radnji
BITOLJSKA	649	2.679
BREGALNIČKA	133	805
VRANJSKA	303	322
ZETSKA	160	614
KOSOVSKA	393	881
RAŠKA	108	755
SKOPSKA	542	2.785
UŽIČKA	80	686
S V E G A	2.368	9.527

AJ, 74-51-71, *Industrija Južne Srbije s naročitim pogledom na ostale grane privredne radinosti*, Referat V.

[86] AJ, 65-159-504, Izveštaj o radu STIK od XX-XXI plenarne sednice (1929).

[87] ASANU, br. 13316/97, *Voja Nenadić*, str. 1-3.

[88] M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 121-124. - Gavrilovićeve tvrdnje o „solidnosti" trgovine na Jugu (na osnovu broja stečajeva) treba uporediti sa ukupnim brojem trgovačkih preduzeća i staviti ih u odnosnu vezu sa drugim pokrajinama. Tada se dobija nešto drugačija slika.

Đurđevića, sekretara TIK u Skoplju od 10. januara 1929, 4-8.

Od industrijskih proizvoda nije se izvozilo gotovo ništa, pa stoga ne treba da čudi veliki broj trgovačkih radnji u Južnoj Srbiji (samo se neznatan broj bavio izvozom). Iako je po svome značaju zauzimala treće mesto, trgovina Južne Srbije bila je u neprestanom gašenju. Bitolj, nekada značajno trgovačko i zanatsko središte Balkana, tokom 20-ih godina ustupa mesto Skoplju. „Od 200 abadžijskih radnji sada nije ostala nijedna, od 4 fabrike šajaka u Bitolju danas nema nijedne, od 10 velikih užarskih magacina nema ni jednog; bilo 10-15 mašina za pravljenje potkovica i klinaca, a sada nema ni jedne. Još veća zamrlost je u varošima Ohridu, Debru, Strugi", tvrdio je Ilija Šumenković. Nekadašnja živa trgovina Bitolja sa Albanijom potpuno je obustavljena, zbog čega su se mnogi proizvodi izvozili preko Grčke („Albanija užariju dobavlja iz Grčke, a Grčka uvozi užariju od nas, pa šalje u Albaniju kao svoju, jer Grčka ima sve veze sa Albanijom, ima i otvorene puteve i veze, dok mi nemamo ništa").[89]

Narušena bezbednost u svim krajevima Južne Srbije dodatno je komplikovala promet robe i putnika. Članovi uprave STIK su ukazivali na učestale pljačke nad trgovcima u kumanovskom i prizrenskom okrugu, dok je u debarskom kraju dolazilo do otvorenih nesporazuma između ugroženih trgovaca i državnih vlasti. Tako je prilikom napada grupe kačaka na trgovački karavan ostalo nejasno ko je nadležan za zaštitu napadnutog karavana ("trgovci se obrate najbližoj graničnoj trupi, a ona odgovara da po podeljenoj nadležnosti ta dužnost pada na policijske odrede"). Skopski privrednici izneli su i nekoliko svojih zaključaka vezanih za odnos između stanja bezbednosti i trgovine na Jugu: „1) trgovina u mestima udaljenim od železničkih krakova iz dana u dan postaje sve slabija; 2) javna bezbednost, ovakva kakva je danas, utiče negativno na razvoj korisnih ekonomskih radnji i koncentraciju kapitala; 3) poverenje trgovačkih krugova u Državu i njene predstavnike pri ovakvom stanju ozbiljno se potkopava i daje maha da politički spekulanti na osnovu toga vrše štetnu agitaciju kod meštana pa i u inostranstvu; 4) veliki gradovi kao što su Skoplje, Bitolj, Kumanovo i dr. gube svoju klijentelu iz unutrašnjosti. Slučaj sa Skopljem je karakterističan po tome. Skopski trgovci u većini slučajeva kupuju svoje stokove robe za gotovo. Kada zbog oskudice potrošnje od strane klijenata iz unutrašnjosti nisu u stanju da stokove rasprodaju, onda, pod pritiskom režijskih troškova, koji ostaju uvek nepromenjeni, oni su prinuđeni da ili podižu cene ili ograničavaju nove kupovine. Zbog toga se dešava da klijenti iz unutrašnjosti, ukoliko ih ima, nalaze svoj račun da nabavke vrše iz Leskovca i Niša, a ne iz Skoplja, u kome je roba i skuplja i nesortirana".[90]

U svim gradovima koji su prema geografskom položaju predstavljali trgovačke centre oblasti, predviđeno je da se plaćena opštinska trošarina vraća uvoznicima ukoliko se roba iz dotičnog mesta izveze. Međutim, takvu meru skopski opštinski sud nikada nije zaveo, što je pogodilo jake trgovačke kuće. Skopski trgovci „grosisti" ostajali su bez povoljnih aranžmana sa kolegama iz drugih krajeva, jer im zbog skupoće robe nisu bili interesantni. Sa druge strane, ispuštena je mogućnost da se Skoplje snabdeva velikim količinama robe (uz značajnu uštedu

[89] Ilija Šumenković, SBNS, LXXIII red. sast. 20. mart 1926, 270-271.

[90] AJ, 65-159-504, Pismo predsednika STIK ministru MTI od 20. 11. 1923. - Milan Živković iz Gnjilana kaže: „Trgovac, kada po nuždi, krene na put poslom, prašta se sa svojim ukućanima kao čovek koji nije siguran da se još može zdrav i čitav vratiti".

na vozarini) koja bi se potom trgovcima iz unutrašnjosti davala na kredit. Time je pitanje restitucije opštinske trošarine u Skoplju u velikoj meri sputavalo zdravije trgovačke tokove. Varoška opštinska trošarina u Skoplju izdata je krajem 1928. godine u zakup za narednu godinu, a njena početna cena iznosila je 8 miliona dinara. Pored toga, vozarina za prevoz oblog drveta do strugara računala se samo do udaljenosti od 250 km, iako su vojvođanski strugari povlasticu mogli koristiti bez ograničenja. Skopska drvarska preduzeća zatražila su istu povlasticu i za firme iz Južne Srbije (koja je kao i Vojvodina „u šumi veoma siromašna") navodeći da su u velikoj količini transportovali sirovinu iz Bosne. Naročitom železničkom tarifom fabrikanti ulja iz Velesa dobili su povlasticu za prevoz makovog semena iz Južne Srbije do Zagreba i Koprivnice, tj. do uljara na severu zemlje, pa su zatražili sličnu privilegiju i za prevoz uljane repice do Velesa („pošto su prinosi makovog semena u pojedinim godinama veoma neznatni").[91] Postupak izdavanja legitimacija trgovačkim putnicima pokazivao je takođe restriktivan odnos prema južnim krajevima. Od 2.964 legitimacije izdate trgovcima 1929. godine na području Jugoslavije, svega 23 isprave dobili su trgovački putnici sa juga![92]

Nedovoljan angažman države na unapređenju trgovine primorao je pripadnike ovog staleža da se sami organizuju. Budućnost struke obezbeđivana je sistematskim školovanjem mlađih naraštaja i njihovim organizovanjem. Na kongresima i konferencijama Beogradske trgovačke omladine, kao i trgovačkih i trgovačko-zanatlijskih omladina raspravljalo se o ideji ujedinjavanja ovih institucija, što se i desilo septembra 1922. godine u Beogradu - osnovana je Trgovačka i Trgovačko-zanatlijska omladina Kraljevine SHS.[93] Drugi kongres ovog udruženja održan je u Skoplju 5-6. jula 1925. i tom prilikom je izraženo zadovoljstvo zbog osnivanja „trgovačkih omladina" i njihovih škola u Skoplju i Bitolju. Skopska trgovačka omladina je osnovana 1919. i tokom 20-ih godina imala je 170 redovnih članova, 500 „pomažućih", 8 počasnih, 21 utemeljivača, 59 dobrotvora, 7 velikih dobrotvora i 2 legatora. Skopska omladina je imala svoju trgovačku školu sa 226 učenika, koja se izdržavala od dobrovoljnih priloga, dok je 2.000 dinara mesečno dobijala od beogradskog Srpskog trgovačkog udruženja iz Fonda Vanđela Tome. Od 1919-1924. Skopska trgovačka omladina izdavala je list „Privredni glasnik", a od Spasovdanskog jubileja 1929. godine započeta je kampanja za prikupljanje sredstava za podizanje doma i škole. Pored BTO, kao matice, u Južnoj Srbiji su osnivana nova udruženja. Bitoljsku trgovačko-zanatlijsku omladinu osnovao je 1922. Milan Petrović, nastavnik Državne trgovačke akademije. Ovo udruženje imalo je 152 redovna člana, 11 „pomagača", 12 dobrotvora, 4 „velika dobrotvora" i 26 utemeljivača, a pored škole, pokrenut je „Bitoljski trgovinski glasnik" koji je izlazio dve godine. Tetovska trgovačka omladina osnovana je 1929. i imala je 115 redovnih članova sa sopstvenom četvororazrednom trgovačkom školom u koju se 1930. upisalo 56 učenika.[94]

---

[91] AJ, 65-159-504; Službene novine Kraljevine SHS, br. 277, 28. novembar 1928, 8.

[92] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 285.

[93] *Spomenica Beogradske trgovačke omladine 1880-1930 (dalje: BTO)*, Beograd 1931, 119.

[94] *Spomenica BTO,* 122, 127, 161. - Inače, beogradski trgovac Vanđel Toma, rodom iz južne Makedonije, zaveštao je 8 desetina prihoda od svog imanja (na mestu tadašnjeg hotela „Opera") za izdržavanje i obrazovanje mladića srpske i grčke narodnosti iz Stare Srbije i Makedonije. Takvih pitomaca Fonda bilo je 1926. godine - 29, 1927 - 59, 1928 - 69.

Bez obzira na pomenute akcije, bitoljska varoš je gubila svojstva trgovačko-zanatlijskog centra Balkana koja je sticala od srednjovekovnih dana. Jovan Ćirković je 1919. godine, kao v.d. načelnika okruga, pozvao sve trgovce iz okruga na konferenciju u Načelstvo „u želji da naš trgovački svet pođe putem napretka i da koliko-toliko shvati novo stanje" (iz svake varoši po 3 predstavnika, a iz Bitolja 6). Pošto je tamošnji svet bio nepoverljiv prema bankama, trebalo mu je ukazati na pozitivne efekte bankarstva, a diskutovalo se i o teškoćama u saobraćaju i „raznim smicalicama koje im Grci i Jevreji u Solunu prave" i krijumčarenju koje su vršili Italijani svojim vojnim automobilima. Posle dvodnevne diskusije Ćirković je predložio stvaranje Trgovačkog udruženja sa glavnim odborom u Bitolju, ali je mržnja bitoljskih Srba i „grkomana" omela tu akciju. On je zatražio da se izvrši naseljavanje Bitolja trgovcima iz starih granica, smatrajući da je trgovina „jedno od najjačih propagandskih sredstava danas za ove krajeve" („jer, na školu i crkvu treba čekati desetinama godina, a trgovina to mesecima svršava").[95] Posle zvaničnog poziva države trgovcima i privrednicima (17. aprila 1919) da se nastane u Bitolju, odazvalo se oko 30 slovenačkih privrednika spremnih za preseljenje. Oni su iz svojih redova formirali petočlanu delegaciju koja je kao neka vrsta prethodnice trebalo da ispita situaciju u Bitolju. Odazivali su se trgovci iz čitave zemlje: iz Sinja, Boke, Vrlike, Gacka, Bijeljine, Rogatice, Mostara, Nevesinja... Svi su tražili podatke o uslovima iseljenja i preuzimanja posla u Bitolju, a kada bi ih dobili, bila su im potrebna uverenja iz njihovih matičnih mesta o vladanju, moralu i sl. Neki interesenti su kretali za Južnu Srbiju ne znajući šta ih na poslovnom planu očekuje, pa je grupa Osiječana pisala: „Mi bismo pošli u Skoplje sa 2 teretna automobila i s par motornih pila..."[96]

Privredno stanje Jevreja u Bitolju i Štipu ocenjivano je u samoj jevrejskoj zajednici kao „nezdravo", zbog kojeg „ljudi žive u vazduhu". Za osnovni uzrok takvog stanja označena je „nepokretnost" trgovaca i zanatlija koji su bili nevešti u novim privrednim granama i metodama poslovanja („fatalističko čekanje mušterije izgleda kapitalističkome zapadnjaku, koji je navikao na reklamu i lov za mušterijom, kao zaostalost ili čak i lenost"). Prema podacima bitoljskog sveštenika Avrama Romana iz 1932. godine, u Bitolju je od 823 jevrejske porodice bilo 86 imućnih, 139 srednjih, 267 siromašnih i 331 „posve neimućnih": među njima je izdvojeno 47 trgovaca, 69 „sitnih trgovčića", 14 menjača, 56 starinara, 62 obućara, 61 piljar itd. U Štipu je bila slična situacija: većina Jevreja bili su „trgovčići bez ikakve nade u budućnost", pri čemu nije registrovan nijedan intelektualac, dok je u Skoplju stanje bilo daleko povoljnije usled veće koncentracije trgovačkog prometa („samo životom bez ikakvoga luksusa, bez udovoljenja potrebama kulture i civilizacije, mogu da se stiču neznatni kapitali").[97]

---

[95] AJ, 65-172-541, pov. br. 31/19.

[96] AJ, 65-172-541, br. 39/19, 747/19 i 2640/19.

[97] O. Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, 8-10. - „Ulični prodavači, pošto uzmu svoj zaseban stan i uvide da ne mogu od svoga dotadašnjeg zanimanja uzdržati kuću, osvanu jednoga dana kao hamali. Tako je nastao u Bitolju znatan broj jevrejskih nosača (101 tj. 1/8 svih porodičnih starešina) koji do svoje starosti vuku teške stvari, a u starosti raznose sepetima svako jutro živežne namirnice po kućama i od toga žive. Ima ih znatan broj (ulični prodavači, krpači, hamali, pa i piljari) kojima maksimalna zarada iznosi nedeljno 120 dinara".

Nagoveštaji industrije

Konsolidacijom prilika u Kraljevini SHS privredni život u pokrajini kao da je dobio novi polet. Tamošnji privrednik („ometan ranije imovinskom i ličnom nesigurnošću, još uvek u cehovskim i feudalnim stegama") dobio je priliku da, „preduzimljiv, štedljiv i oprezan", ravnopravno uzme učešće u privredi koja je „prestala biti privilegija".[98] Međutim, početni entuzijazam privrednika bio je kratkog veka. Jugoslovenska država je tek u julu 1920. donela Uredbu o pravnoj likvidaciji stanja stvorenog ratom 1914/18, a novembra iste godine donet je Zakon o zaštiti industrijske svojine. U periodu 1918/29. doneto je više zakona, uredbi i pravilnika o inženjerima, inženjerijskim komorama, inspekciji rada, radničkoj zaštiti, radničkom osiguranju i sl. Kao i u ostalim segmentima društva, tako je i u privredi trebalo izjednačiti industrijska zakonodavstva različitog porekla, što je naročito bilo evidentno u rudarstvu. Privredni savet je osnovan odredbom od 29. aprila 1920. na inicijativu Zemaljskog saveza hrvatsko-slavonskih industrijalaca i ostalih privrednih krugova u zemlji. Zamišljen kao vrhovni privredni forum, Savet je egzistirao pri Ministarstvu trgovine i industrije kao birokratska institucija. U njegov sastav ulazila su 44 člana iz svih pokrajina Kraljevine, ali su predstavnici 16 okruga Južne Srbije bili isključeni sa sednica Privrednog saveta![99]

Jedan od obaveznih preduslova za normalan industrijski razvoj bila je odgovarajuća gustina naseljenosti stanovništva. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine u Južnoj Srbiji je na 1 km^2 živelo 32,3 stanovnika, što ju je posle Crne Gore (20,7) činilo najslabije naseljenom pokrajinom („više liči na Bosnu nego na Severnu Srbiju"). Imajući u vidu da je prosečna naseljenost u Kraljevini SHS iznosila 48,8 stanovnika po 1 km^2 (zamišljena vrednost tog proseka=100), donja tabela jasno pokazuje stanje naseljenosti područja Južne Srbije u odnosu na taj prosek i ostale jugoslovenske pokrajine:[100]

Gustina naseljenosti stanovništva

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
135	129.4	145.1	76.4	101	42.9	67.1	110.1

AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 106a

Naseljenost seoskih sredina bila je bitan faktor poljoprivredne proizvodnje. Nasuprot mnogoljudnim vojvođanskim selima koja su u proseku imala po 3.026 žitelja, selo Južne Srbije brojalo je prosečno 278 stanovnika i time bilo naseljenije samo od onih u Crnoj Gori i Sloveniji.[101] Kada se radi o stanovništvu u „radnom periodu života" (15-64 godine starosti muško i 15-59 godina starosti žensko stanovništvo), na području Makedonije je 1921. godine 51,6% ukupnog broja stanovnika bilo u „radnom periodu života", dok je na Kosovu i Metohiji taj procenat

[98] Č. Vitković, *Privredni uslovi za razvoj industrije u Južnoj Srbiji*, u: Z. Petrović, n. d. 13.
[99] AJ, 65-159-504.
[100] AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 91-92; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1924, str. XVII. - Smiljana Đurović je za prosečnu gustinu naseljenosti u Južnoj Srbiji uzela podatak koji je najbliži onome iz 1910. godine (37,1) - 37,3 po km^2. - S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 27.
[101] AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 54-55.

iznosio 48,4%. Početkom 1931. godine u makedonskom delu Vardarske banovine bilo je 53,7% stanovnika u radnom uzrastu, dok je na Kosovu i Metohiji taj postotak iznosio 53,9% stanovnika. Treba istaći da su navedeni procenti bili najniži na jugoslovenskom nivou i pored permanentnog rasta tog kontigenta stanovništva. Dakle, Južna Srbija je pored slabe naseljenosti oskudevala i u radno sposobnom ljudstvu, pa je prema veličini učešća kontigenta stanovništva u radnom periodu života spadala u „grupu nižeg udela".[102]

Na Kosovu je početkom 20. veka postojalo 1.915 zanatskih i trgovačkih radnji i gostionica, oko 30 hanova, 5 hotela i 6 industrijskih preduzeća. U radnjama je bilo zaposleno u proseku 2-3 radnika, na osnovu čega je M. Folić zaključio da je u tom kraju radilo oko 14.000 industrijskih i zanatskih radnika.[103] Prema nekadašnjim kriterijima, industrijska statistika je zahvatila i mnoga razvijenija zanatska preduzeća - tako je na teritoriji Makedonije 1898. registrovano 9, a 1918. godine 22 (24) preduzeća. U narednom razdoblju (1919-1939), u makedonskoj oblasti broj industrijskih preduzeća popeo se sa 28 na 127 (1929. godine bilo ih je 104). Doduše, ta preduzeća bila su mala kapacitetom, u tehničkom smislu primitivna i prema broju uposlene radne snage neznatna. Sredinom 1925. godine u Makedoniji je postojalo 50 industrijskih preduzeća sa 48,6 miliona osnovnog kapitala. Od 29 makedonskih srezova u 24 nije bilo nikakve industrije, a učešće industrije Makedonije u ukupnoj jugoslovenskoj privredi iznosilo je od 0,2-1%! Struktura industrijskih objekata po Južnoj Srbiji bila je sledeća: 25 mlinova, 5 električnih centrala, 8 fabrika sapuna, 3 strugare, 3 fabrike zejtina i tahana, 7 „tulana", 9 štamparija, 2 „learnice" i mašinske radionice, po jedna fabrika šama, bombona, makarona, sode, sečiva, i za preradu ribe, 3 fabrike „kosi", dva mlina za so, 2 tekstilna preduzeća, jedna vlačarnica i 2 fabrike koža.[104] Naredne godine (1926) u Južnoj Srbiji je bilo 78 industrijskih firmi, a već 1929. radila su 104 preduzeća: preovlađivali su mlinovi (56) i rudarska preduzeća (12), dok je broj ostalih industrijskih grana bio manji: 8 tekstilnih preduzeća, 7 fabrika sapuna i hemijskih proizvoda, 7 električnih centrala, 6 štamparija i fabrika kesa, 5 ciglana i keramičkih preduzeća, 5 fabrika leda, 3 fabrike ulja, 3 metalurška preduzeća, 3 fabrike nameštaja, 2 strugare, 2 pivare, 2 fabrike koža i 1 preduzeće za konzerviranje ribe.[105]

Industrija je na jugu smatrana „rizičnom i komplikovanom granom privrednog delanja": ona je od 1918. morala voditi tržišnu borbu prvenstveno sa domaćom industrijom iz drugih, razvijenijih pokrajina zemlje („koje su se razvijale pod uticajem zaštitne carine i državne pomoći u vidu raznih oslobođenja, povlastica i privilegija"). Država je od 1926. ignorisala zahtev južnosrbijanskih privrednika da se donese zakon za potpomaganje industrijske radinosti u Južnoj Srbiji. Njen odnos prema industrijskim preduzećima na jugu može se ilustrovati *Ured-*

---

[102] Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921-1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964, 105-106.

[103] M. Folić, *KPJ na Kosovu*, 5.

[104] Kiro Miljovski, *Skica za istorijata na makedonskiot narod (1918-1941)*, Glasnik INI, br. 1, Skopje 1961, 86-87; Ivan Katardžiev, *Vreme na zreenje*, knj. 1, 70-71; IMN/4, 169-170.

[105] AJ, Dvor (74), fasc. 51, arh. jed. 71, *Industrija Južne Srbije s naročitim pogledom na ostale grane privredne radinosti*, Referat V. Đurđevića, sekretara TIK u Skoplju od 10. januara 1929,13; Vladimir Blašković, *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Zagreb 1962, 58-59.

bom o izdavanju industrijskih obveznica kojom je bilo predviđeno da izdavanje istih mogu vršiti samo akcionarska društva čiji uplaćeni kapital iznosi najmanje 10 miliona dinara! Pošto nijedno preduzeće u Južnoj Srbiji nije ispunjavalo ove kriterije („jer su to većinom neakcionarska preduzeća") jasno je da prilikom izrade nacrta nije vođeno računa o situaciji u južnoj pokrajini. Pored toga, fiskalno opterećenje privrede prevazilazilo je realne moći preduzeća (porez na poslovni promet), a naročiti balast predstavljale su oblasne takse. Njima je oblasna uprava negirala proklamovane državne planove za modernizaciju, jer su oblasnim trošarinama opterećena i sva prevozna sredstva: automobili sa po 700, a traktori sa po 1.200 dinara godišnje. Južnosrbijanski privrednici su smatrali da su se tim merama oblasni organi u suštini opredelili za „zaštitu karavana i drvenih ralica", što je bilo u suprotnosti sa državnom politikom koja je „starajući se da iskoreni ralo" davala najveće carinske olakšice za traktore, a gorivo oslobađala monopolske takse.[106] Ponekad se činilo da se po inerciji svesno „unazađuju privredni krugovi", jer su im preduzete mere saopštavane kasno („dešavalo se da se u Južnoj Srbiji sazna za kakvo važnije rešenje tek pošto mu je rok istekao").[107]

*

Teritorijalna neravnomernost industrijalizacije u jugoslovenskoj državi bila je posebno vidljiva na području Južne Srbije. Prema nekim proračunima iz 1945. godine, teritorija Makedonije (dakle, dela Južne Srbije) imala je srazmerno broju stanovnika najmanje investiranog kapitala, pogona (u KS) i radnih mesta, posle Crne Gore. Isto tako, „lična vezanost kapitaliste za svoje mesto" dovodila je do osnivanja preduzeća u mestima koja nisu imala optimalnu saobraćajnu lokaciju („teritorijalna nepokretnost novoformiranog kapitala").

Energetska privreda Kraljevine SHS razvijala se usporeno i neravnomerno. Najčešće su već postojeći elektroenergetski objekti proširivani i pojačavani, mada je u pojedinim gradovima izgrađen veći broj mini-elektrana koje su zadovoljavale isključivo lokalne potrebe. Mnoga naselja su se priključivala na industrijske elektrane većih fabrika, ili elektrane jačih i većih gradskih suseda.[108] I u ovom segmentu privrede dominirala je privatna inicijativa, uz sve zgode i nezgode koje su izazivale opštinske trošarine i druge obaveze prema državi.[109] Prema procenama

---

[106] AJ, 74-51-71. – U Skopskoj oblasti postojala je namera da se uvedu takse na sva alkoholna pića što bi privrednike sa juga opteretilo sa novih 6,5 miliona dinara! Oblasnom trošarinom opterećena je i proizvodnja opijuma (5 din/kg), dok su izvoznici stoke i stočnih proizvoda bili pogođeni taksom na prenos stočnih pasoša.

[107] AJ, 65-159-504.

[108] S. Dimitrijević, *Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije*, Beograd 1949, 32-33, 58; Vladimir Blašković, *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Zagreb 1962, 153-154.

[109] Z. Petrović, n. d. 66, 71, 73, 91. - Bitoljsku „Elektroindustriju" osnovali su 1924. kao „komanditno društvo" inž. Slavko Bokšan iz Beograda, inž. Otmar End, takođe iz Beograda, i bitoljski trgovci Todoros H. Arueti i Simeun S. Bundeljević. Ova elektrana je radila sa svega 15% kapaciteta usled male potrošnje električne energije u Bitolju, kao i sputavanjem „koje dolazi najvećim delom od opštine". EI „Bitolj" upošljavala je 15 radnika-nameštenika i jednog stručnjaka koji su proizvodili godišnje 300.000 kW/h struje. Električna centrala Živka Stojiljkovića osnovana je 1929. godine i bila je vlasništvo njegovih sinova Milana i Koste. Preduzeće je poslovalo dosta uspešno, ali je „opštinska trošarina" povećala proizvodne troškove. U centrali je radio jedan inženjer, kao i desetak radnika i nameštenika. U Štipu je postojala privatna električna centrala Jordana Puzderlijevića, koja je godišnje proizvodila oko 60.000 kW/h struje. Od malobrojnih preduzeća u Krivoj Palanci treba izdvojiti Hidroelektričnu centralu Ljubena Tamburkovića (1929), koja je radila isključivo za potrebe osvetljenja varoši.

hidropotencijala sa kraja 20-ih godina vodotok Vardara imao je 106.000 KS „kod niske vode", dok je kod Crnog Drima iznosio 31.000, Bregalnice 30.000 i Treske 20.000 KS. U veće električne centrale spadali su Tetovsko industrijsko a. d. (2.540 KS), koja je po snazi bila odmah iza Beograda, zatim, Gradska električna centrala u Skoplju (435 KS) i Bitoljska elektro-industrija (210 KS). Navedene elektrane stavljene su u pogon tek posle 1924. godine.[110]

Kao što je rečeno, u pokrajini su svojim brojem dominirale male električne centrale koje su služile za potrebe osvetljenja pojedinih preduzeća. Takve elektrane, koje su proizvodile monofaznu struju, posedovali su bitoljski bioskopi „Manaki" i „Beograd", prištinski mlin Šukri Ramadana, skopski mlin Šaban-paše, skopski bioskopi „Apolo", „Balkan" i „Vardar", restoran „Zrinjski", kao i štipska kafana „Srpski kralj". Relativno skromnih kapaciteta bile su i centrale pri okružnim bolnicama u Prizrenu i Skoplju, skopske pivare, Instituta za tropske bolesti, železničke ložionice i stalne vojne bolnice. Trofaznu struju proizvodila su svega tri preduzeća: „Tetovska industrija a. d", „Skopsko osvetljenje i vodovod" i bitoljska „Elektroindustrija". Skopska elektrana je opsluživala strujom 70.000 stanovnika, bitoljska 40.000, tetovska 18.000, a ohridska električna centrala 12.000 korisnika.[111]

Skopsko preduzeće za trgovinu i preradu drva „Treska" osnovano je 1922. godine kao a. d. i eksploatisalo je državne šume na Ibru, dok je dobro opremljena pilana bila smeštena u Bahta-Ilidži kraj Skoplja. Raspolagala je kompletnim uređajima za preradu drveta („4 gatera, 1 zarubač, 1 cirkulator za grede, 3 cirkulatora za štuc i krojenje, 1 bansege, mašina za nutovanje i 12 raznih mašina za radionicu sanduka"). U ovoj fabrici radilo je oko 300 radnika, a godišnji kapacitet prerade iznosio je oko 20.000 m^3 oble građe. Problemi koji su pratili „Tresku" bili su karakteristični za sve fabrike upućene na eksploataciju državnih šuma („što se ne primenjuje Zakon o rezervaciji sirovina za domaću šumsku industriju"), a dodatno opterećenje predstavljao je porez od 4% vrednosti robe. I pored toga „Treska" je izvozila robu na strano tržište, gde je, doduše, osećala jaku konkurenciju Rumunije, Rusije i Nemačke.[112] Na području Južne Srbije preradom drveta bavila su se i preduzeća „Zvečan" (K. Mitrovica) i stolarsko-građevinsko preduzeće Vanđela Despotovića i Komp. (Bitolj). Godine 1928. u pokrajini je registrovano 80 strugara-potočara, a od 76 jugoslovenskih deoničarskih društava - pilana, samo je „Treska" bila sa područja Južne Srbije. Od privatnih pilana treba još pomenuti skopska preduzeća P. Janjevića (1927) i pilanu M. Todorovića (1926).[113]

U Velesu je od 90-ih godina 19. veka radilo keramičko preduzeće. Njegov vlasnik bio je Todor Levković sa sinovima koji je svojim proizvodnim programom obuhvatao izradu keramičkih cevi i delova, keramičkih mašina i presa: kanalizacioni materijal delimično je izvožen u inostranstvo, ali je najveći deo proizvoda plasiran na domaće tržište, usled „automatizovane" inostrane konkurencije. Potre-

[110] PAJL, V, 100-103.

[111] *Propisi za jednoobrazno izvođenje električnih postrojenja u zgradama. Statistički podatci električnih centrala u Kraljevini SHS*, izrad. M. Štirski, Z. Stilinović, Beograd 1927, 34-79.

[112] Z. Petrović, 60-61.

[113] PAJL, V, 8-17.

be Kumanova u građevinskom materijalu zadovoljavala je Električna crepana „Vardar - Krstić i drugovi" koja je proizvodila sve vrste cigle i crepa, upošljavajući veći broj radnika iz okoline varoši. U Skoplju je A. Gateno imao svoju radionicu za popravku mašina, dok je u istom gradu Jovan Marković proizvodio kaljeve peći.[114] Država nije pokazala veće interesovanje za podsticanje sličnih industrijskih preduzeća.

Fabrika sapuna „Vardar" Tase Stajića (Skoplje) podignuta je 1925. godine. Njeni vlasnici bili su ugledni skopski privrednici Tasa Stajić i Toma Popović, član Upravnog odbora Narodne banke. Preduzeće je izrađivalo sve vrste sapuna, sa dnevnim kapacitetom od 400 kg peraćeg sapuna (iako je to bilo samo 40% kapaciteta) sa oko 15 domaćih radnika u proseku. Fabrika je bila za ono vreme moderno opremljena i u turskoj čaršiji je posedovala svoj komercijalni biro „koji se stara da mušterijama u svakom pogledu izađe u susret". Fabrika sapuna, parfimerije i stearinskih sveća Milana Petrovića „Leon" (Skoplje) proizvodila je peraće i mirišljave sapune, kao i parfimeriju i sveće. Godišnja proizvodnja iznosila je u proseku 5 tona sapuna, mada je prema proračunima savremenika kapacitet bio oko 200 tona! Fabrika sapuna, parfimerije, kozmetike i hemijskih proizvoda „Jadran" Todora K. Grebenarovića (Skoplje) imala je široki spektar proizvoda, kao što su sve vrste sapuna (zeleni, beli, peraći, žuti peraći, toaletni i medicinski), kozmetike (pasta za zube *Gredont*, pomade, karmin za usne, puderi), „te preparata za uništavanje insekata, mastila, politura, masti za obuću i parkete itd". Preduzeće je raspolagalo savremenim mašinama (automatske prese, mlinovi, mašine za automatsko punjenje tuba i sl.) i samim tim bilo je jedna od vodećih firmi Južne Srbije.[115] U Skoplju su se nalazile i fabrike sapuna, džakova i tkanina „Aero" braće Stevanovića i St. Stojanovića. U njima je proizvođen toaletni i peraći sapun („specijalitet im je Aero-marseljski") ali i razni kozmetički preparati. Pravljenjem džakova od jute, konoplje i lana zadovoljavali su potrebe čitave Makedonije. Preduzeće je bilo bez stranog kapitala, pa su radnici bili uglavnom iz Južne Srbije i Vranjanci, izuzev nekoliko stručnjaka i kvalifikovanih radnika. Da bi efikasnije plasirali robu, Stevanovići su se 1926. uortačili sa Stojčetom Stojanovićem, vlasnikom skopskog stovarišta sapuna.[116]

*

Po završetku Drugog balkanskog rata u Makedoniji je postojalo 12 prehrambenih preduzeća, nasleđenih iz turskog doba. Od 1918-1929. ova privredna grana bila je najrazvijeniji segment južnosrbijanske ekonomije čineći 25,3% svih preduzeća. Mlinska industrija Južne Srbije u pravom smislu je to i postala posle 1918. godine. Do tada su u Skoplju radila svega tri mlina, prvenstveno za potrebe vojnih garnizona, tako da je građanstvo snabdevano brašnom iz drugih krajeva zemlje. Demografsko uvećanje Skoplja, kao i pojačana proizvodnja cerealija pod-

---

[114] M. M. Savić, n. d. III, 232, 181.

[115] Z. Petrović, n. d. 53-54.

[116] Isto, 53; *Spisak industrijskih preduzeća*... 106-107. - Fabrika sapuna Faradži, Pardo i Komp. (Bitolj); Fabrika sapuna Braće Rizovića (Bitolj); Moderna radionica sveća Dimitrijević i Noah (Skoplje); „Moravija" industrija hemičkih proizvoda K. Minović i N. Kostić (Skoplje); Prva jugoslovenska fabrika alkaloida, hemijskih i farmaceutskih proizvoda „Filip i Sofronije Ognjanović" (Skoplje). U Skoplju su postojale i dve prodavnice: Tvornice boja i laka „Moster" a. d. Zagreb, kao i stovarište *Jugoslovenske Standard Oil* kompanije.

stakli su razvoj novih mlinskih preduzeća i osavremenjavanje starih. Ova preduzeća snabdevala su čitavu pokrajinu tipiziranim fabričkim brašnom. Najveći mlin u čitavoj Srbiji bio je Automatski mlin „Balkan" Leskovačke centralne banke i Braće A. Tasića. Preduzeće je osnovano 1922, ali su Tasići specijalnim aranžmanom sa bankom istupili 1934. godine. Mlin je radio na električni pogon, pri čemu je korišćena struja gradske opštine, dok je dnevni kapacitet mlina bio oko 80 tona. Nalazio se na pruzi Mitrovica-Skoplje, zbog čega je mrežom industrijskog normalnog i uzanog koloseka bio dobro povezan sa svim krajevima zemlje. Preduzeće je posedovalo i sopstveni silos od 100 vagona koji je spadao u najveće i najmodernije u zemlji. Krajem tridesetih godina upošljavao je 50 radnika, a dugogodišnji direktor mlina bio je pravnik iz Leskovca Milorad T. Milenković, inače, potpredsednik Udruženja industrijalaca.[117]

Najstarije mlinarsko preduzeće u Skoplju datira od 1880. godine, tridesetih godina poznato kao mlin „Kosovo", u blizini tadašnje železničke stanice „Vojvoda Putnik". Mlin su podigla izvesna braća Dapčević, ali ga je kasnije preuzeo Ismet-paša Debarski, da bi 1924. preduzeće prešlo u ruke skopskih pekara Blagoja i Jovana Dimovića, Petra Hadži-Ristića i Nikole Nikolića. U mlinu je radilo 19 radnika, a svojim dnevnim kapacitetom od 80 džakova mlin je zadovoljavao potrebe vlastite četiri pekare. Kumanovski automatski mlin „Žegligovo" osnovali su Vasilije Manušević, Milenko Krstić i Andrija Nedić, ali je on, zbog jake konkurencije radio sa pola kapaciteta. Glavnu konkurenciju imali su u modernom mlinu Živka Stojiljkovića, koji je u svom sastavu imao i električnu centralu.[118] Usled velikog opštinskog poreza u Demir-Kapiji („tamošnja opština naplaćuje 80% od osnovice neposrednog poreza") automatski mlin „Bošava" je radio pod veoma teškim uslovima.

Južna Srbija je bila poznata po razvijenoj industriji kačkavalja koju su još pre 1912. započeli Piroćanci, Grci, Jermeni i Cincari. Najkvalitetniji i najcenjeniji kačkavalj dolazio je sa Kalin-Kamena, iz Krive Palanke i Galičnika i u velikoj meri je izvožen u Ameriku, Carigrad i Aleksandriju. Najpoznatiji trgovci ovom robom bila su skopska preduzeća „Sinovi Paška Zdravkovića", „Mateja Lazaro", „Stevan Nastić", „Patronogić, Pančić i Komp.", „Sava Pečenović" i galičnička firma Tome Ognjanovića.[119] Ljuštionice pirinča bile su skoncentrisane u kočanskom kraju. Najstarija ljuštionica je bila „Rekord" u kočanskom selu Pribačevu koju je 1902. osnovao Ismail-paša. Radi unapređenja kulture pirinča u Kočanima je osnovana i ljuštionica Kočanske zemljoradničke zadruge (1926), koja je dve godine kasnije podigla vlastitu električnu centralu i snabdevala strujom ceo grad. Zadruga je imala svoju ljuštionicu i u Vinici koju je 1927. osnovao tamošnji trgovac Lazar Hristov-Čaršavski. Industrija testenina nije bila razvijena i pored odlične sirovinske baze (kumanovska i ovčepoljska pšenica), jer je stanovništvo slabo konzumiralo ove proizvode (uglavnom su korišćena domaća testa). Stoga je u čitavom međuratnom periodu postojalo svega jedno preduzeće tog tipa: Fabrika makarona, keksa i testenina „Glorija" - Skoplje. Ovu fabriku osnovao je 1923. Bogdan Svoboda iz

[117] Z. Petrović, n. d. 36-37.
[118] Isto, 42, 74-75.
[119] Milivoje M. Savić, *Naša industrija i zanati: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, III deo, Izdanje Ministarstva trgovine i industrije, Sarajevo 1923, 17.

Jagodine, ali se zbog finansijskih neprilika uortačio sa Milanom Ilićem iz Bujanovca koji ga je od 1925. potpuno istisnuo iz preduzeća.[120]

U najmoćnija veleška preduzeća svakako je spadala Fabrika zejtina i tahana Đoše Organdžijevića i njegovog brata (1923) koja je godišnje proizvodila 200 tona šarlaganskog ulja i 150 tona tahana. Fabrika je kao sirovine za dobijanje ulja koristila, pored makovog semena i seme suncokreta, uljanu repicu i košticu od bundeve. Zabranom uvoza uljane repice iz Bugarske, fabrika je dovedena u nezavidan položaj, a dodatni problem predstavljala je i konkurencija grčkog „pamučnog zejtina". I pored toga, Organdžijevići su nastavili sa proizvodnjom, upošljavajući oko 60 dobro plaćenih radnika. Od 1930. godine preduzimljiva braća Organdžijević pokrenula su automatski mlin „Vardar" sa 20 radnika, dok je Trajko Zivković modernizovao svoj predratni mlin, proizvodeći najfinija brašna i griz. Od 1924. u Velesu je radila fabrika zejtina i tahana braće Kostovski i Dimitra Nasteva koja je bila poznatija kao „Veleško šarlagansko društvo" sa godišnjom proizvodnjom od 120 tona ulja. U Kumanovu je od 1919. postojalo i preduzeće za izradu zejtina Nikole Perkovića. Iako je spadala u manje uljare Perkovićeva fabrika je proizvodila ulje visokog kvaliteta, prerađujući isključivo makovo seme.[121]

Upotreba „dudove pečurke" za bojenje ovčjeg krzna omogućila je trgovcima iz okoline Đevđelije da posle 1912. (do kada se uvozila iz Grčke) naprave izuzetno profitabilan posao. Tako su glavni ditributeri „đevđelijske pečurke" bili lokalni trgovci Tano Stojimenović, Đorđe Mitrenčević i Mihajlo Komberović. Južna Srbija je bila i oblast sa prosečno jakom industrijom slatkiša. Skopska fabrika bombona, ratluka i sirupa „Evropa" osnovana je 1882. kao zanatska radnja. Pokrenuli su je Teohar Ikonomov i Pane Dimitrov, pa se do 1930. zvanično zvala „Teohar i Pane". Dinamika proizvodnje varirala je u zavisnosti od raspoložive količine sirovine - šećera. U Skoplju je uspešno poslovala Fabrika bombona „Lazić, Dogu i Čonesku", dok su u Bitolju radile fabrike bombona i ratluka Gerasima Sotirovića (1883) i Nauma Simjanova (1924).[122] Najveći deo svojih proizvoda (oko 50%) konditorske fabrike su plasirale na područje Makedonije, 35% na Kosovo i Metohiju, 8% u Crnu Goru i 7% „južno od Niša". Bitoljski proizvođači snabdevali su bitoljsku oblast posredstvom sopstvenih trgovina, a Gerasimov je imao svoja predstavništva u Solunu i Beogradu.[123] Sva pomenuta prehrambena preduzeća bila su sitni objekti lokalnog karaktera. Najveće učešće u proizvodnji imale su mlinska industrija (57,3%), industrija zejtina (15,8%), piva (9,8%), čokolada i bombona (5,7%) itd. Oko 82% zaposlenih činili su muškarci, mahom iz Makedonije (osim stručnog kadra iz inostranstva).[124]

---

[120] Kosta Sidovski, *Pregled na prehranbenata industrija vo N. R. Makedonija 1912-1940*, Glasnik INI, br. 2, Skopje 1958, 91-96.

[121] „Preduzeće isključivo prerađuje makovo seme, pa mu je ograničenjem opijumskog područja i monopolisanjem ovog artikla znatno otežan rad u pogledu nabavke sirovina, jer su cene daleko veće, a mogućnost nabavke zbog komplikovane procedure otežana". - Isto, 66-67, 75.

[122] M. M. Savić, n. d. VI deo, 1928, 84; II deo, 19; K. Sidovski, *Pregled na prehranbenata industrija...* 97-98.

[123] Relativno uspešno poslovala su i sledeća preduzeća: „Loza" fabrika likera i ostalih alkoholnih pića Pop Antovića i Dimitrija Jančulovića (Skoplje); Fabrike leda Žike Janićijevića (Skoplje, Kumanovo, Veles); Fabrika makarona, keksa i drugog testa Svobode i Ilića (Skoplje); Fabrika sode i krakera Stojne Drobnjaka i Neše Jordanovića (Skoplje); Kozimo Mardešić, preduzeće za konzerviranje ribe (Skoplje); Fabrika šamija Emin Husni (Skoplje). - Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 42-44.

[124] K. Sidovski, *Pregled na prehranbenata industrija*, 111-112.

„Tabačarski", tj. kožarski zanat, bio je uslovljen stepenom razvijenosti stočarstva. Pošto je u ovim krajevima još u Srednjem veku ono bilo razvijeno, prerada kože smatrala se logičnom privrednom posledicom. Skoplje i Prizren su označeni kao značajni centri za štavljenje kože još u izveštajima srednjovekovnih putopisaca. Posle Prvog svetskog rata „huk mašina zamenjuje dotadanju tradicionalnu primitivnost tabačarskog zanata". Fabrika koža *Veljko Vučidolac i sinovi* (Skoplje), a kasnije - *Kožarsko-industrijsko preduzeće Dimče Vučidolac*, bila je prva fabrika te vrste u Južnoj Srbiji i dugo vremena držala je primat u Vardarskoj banovini. Ipak, pod pritiskom novih preduzeća u drugim krajevima Kraljevine, Vučidolci su se morali ograničiti na „preradu mešine i drugih obućarskih koža prostijeg kvaliteta", kao i na izradu radničke obuće i sandala. U Tetovu je postojala fabrika koža Vilima Rajthareka, dok je glavni centar tabačarskog zanata ostao Prizren u kome je posle 1912. od 45 radionica za preradu kože ostalo 20 (1928. godine). Ove, mahom turske radionice, bile su smeštene po mahalama koje su imale svoje noćne čuvare. Ekspanzija tabačarskog zanata pada u doba ekspanzije obućarskog, opančarskog i sedlarskog zanata, a prvi znaci opadanja naziru se sa pojavom kožarske industrije. Tokom 20-ih godina tabačarski zanat ostao je arhaičan, sav u reliktima. Pošto je primećeno da se sirova koža sve češće prodavala u oštećenom stanju, skopska TIK je predložila Ministarstvu trgovine i industrije da se u većim mestima Južne Srbije organizuju „obligatni kursevi na kojima bi se južnosrbijanski kasapi uputili kako treba skidati kožu sa krupne i sitne stoke". Državni zavod za unapređenje industrije i zanatstva zatražio je preciznije predloge od skopskog Trgovinskog inspektorata, iskazavši spremnost da izađe u susret Komori.[125]

Pivarska industrija u Južnoj Srbiji začeta je još 1890. u Bitolju, ali je zbog solunske konkurencije ugašena već posle pet godina. Druga pivara izgrađena je u Skoplju 1905. (braća Adži Kostovi, Petar Lekić, Ljubomir Božić), premda su od nje ostale samo ruševine (izgorela u požaru 1912) i naziv mesta („Birarija") kao uspomena na njeno postojanje.[126] Po oslobođenju (1918) čitava teritorija Srbije snabdevana je pivom iz Jagodine i Beograda, ali je povećana potrošnja u Skoplju uticala na pokretanje vlastite pivarske industrije. Tako su 1922. Česi - ing. Viktor Cajs iz Beograda i Karlo Husnik, direktor Praške kreditne banke u Beogradu, osnovali akcionarsko društvo *Skopska pivara*, od iste grupe koja je preko Praške kreditne banke bila „zainteresovana" u pivari Mihaila Kosovljanina u Jagodini. Društvo je podiglo modernu pivaru u industrijskom delu Skoplja opremivši je najsavremenijim instalacijama. Pokušaj izvoza piva u Albaniju je propao zbog velikih transportnih troškova i konkurencije inostranih pivara koje su koristile „jeftine vodene puteve". Parna pivara „Skoplje A. D." upošljavala je oko 30 radnika i nameštenika, koji su godišnje proizvodili oko 15.000 hektolitara piva, tj. oko 50% raspoloživog kapaciteta, a pivara je godišnje trošila oko 850 tona domaćeg uglja. Skopsko pivo konzumirano je južno od linije Leskovac-Podujevo-K. Mitrovica-Đakovica-Raška-Novi Pazar, dok se preko 70% proizvedenog piva trošilo u Make-

[125] AJ, 65-159-504, Izveštaj o radu STIK u intervalu od XX do XXI plenarne sednice (1929); Z. Petrović, n. d. 60; Kadri Halimi, *Tabački zanat u Prizrenu*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. 1, Priština 1956, 70-112.

[126] K. Sidovski, *Pregled na prehranbenata industrija*, 100-101.

doniji. Samo je Skoplje konzumiralo 23,8% ukupne proizvodnje. Treba reći da je prilepsko pivo bilo gotovo 50% jeftinije od skopskog. Svojevremeno, dok Skopska pivara nije bila otvorena, mnoge srpske pivare su se borile za osvajanje makedonskog tržišta podelivši ga na reone: Makedonija, Kosovo i Metohija pripali su Jagodinskoj pivari, dok je Vajfertova beogradska pivara imala pravo točenja samo u jednom skopskom lokalu. Osnivanjem Skopske pivare, ovaj sporazum je pretrpeo izmene: Jagodinska pivara ustupila je tržište novoj Skopskoj pivari a. d., dok je Vajfertova dobila pravo točenja u po jednom lokalu u svim mestima iznad 10.000 stanovnika, a Bajlonijeva na jedan lokal u Prilepu.[127] Skopsko pivo prodavalo se i po Sarajevu, Beogradu, Peći i Dubrovniku, dok su se na skopskom tržištu ravnopravno borili skopsko, sarajevsko, jagodinsko, Vajfertovo i Bajlonijevo pivo.

Tekstilna industrija na području vardarskog dela Makedonije javlja se 80-ih godina 19. veka u bitoljskim selima Dihovu, Magarevu i Trnovu. Tekstilno-trikotažna fabrika u Dihovu (1883) bila je jedna od najvećih u evropskom delu Turske kojom su upravljali bitoljski trgovci. Industrija pamuka nije prelazila okvire zanatskog privređivanja i razviće se tek od 1933. godine. Međutim, proizvodnja svilenih čaura u đevđelijskoj, dojranskoj, strumičkoj i radoviškoj oblasti bila je uveliko razvijena. Prva „odmotačnica" osnovana je u Đevđeliji (1894) i njome je rukovodio italijanski stručni kadar. Svilarstvo je ugašeno razaranjima u balkanskim, a posebno u Prvom svetskom ratu.[128] Fabrika štofova i gajtana Sterija Pikulisvosa (Magarevo-Bitolj) osnovana je još 1890. kao zanatska radionica, ali je kompletna oprema stradala u Prvom svetskom ratu. Obnovljena je 1924. nabavkom mašina iz Nemačke čime je osavremenila tehnološki proces. U Tetovu je radila Fabrika gajtana Petra Lekića (1905) koja je takođe stradala u periodu ratova, pa je 1923. dobila novu opremu iz Nirnberga, dok je kvalitetniju vunu nabavljala iz Engleske, Nemačke i Italije. Preduzeće za preradu pamuka i vune Gligora Stamenova u Strumici funkcionisalo je od 1918-1925. kao zanatska radionica, da bi po nabavljanju mašina iz jedne demontirane banjalučke fabrike proširilo delatnost. Bitoljsku tekstilnu industriju K. D. osnovalo je 1927. godine oko 20 bitoljskih trgovaca. Ovo preduzeće bilo je snabdeveno kvalitetnim američkim i nemačkim mašinama, pamučnu pređu naručivalo je iz Čehoslovačke i Italije, a vunu iz Engleske i Grčke. Skopsku fabriku trikotaže „Dijamant" osnovao je 1927. trgovac Dimitar Atanasov, zapošljavajući prevashodno žensku radnu snagu. Svojim proizvodima snabdevao je sve krajeve Kraljevine SHS ali je 1929. preduzeće palo pod stečaj.[129]

Začeci štamparstva u Južnoj Srbiji vezuju se za sedamdesete godine 19. veka, kada je u Prizrenu, sedištu valije, osnovana prva štamparija. Selidbom valije u Prištinu i štamparija je preseljena. U Skoplju je 1908. osnovana štamparija „Vardar" Davida Dimitrijevića, a nešto kasnije sa radom je počela i „Prva srpska akcionarska štamparija". Po završetku Prvog svetskog rata ova oblast je doživela kakavtakav kulturni polet što se odrazilo i na razvoj štamparstva. Tako su 1922. braća iz

[127] Z. Petrović, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije,* 42-44; K. Sidovski, *Pregled na prehranbenata industrija*, 100-104.

[128] Kosta Sidovski, *Tekstilnata industrija vo N. R. Makedonija vo periodot pomegju dvete svetski vojni*, Glasnik INI, br. 1, Skopje 1958, 57-61.

[129] Isto, 61-66.

Velesa Lazar i Dimitrije Krajnilenac osnovala grafičko-industrijsko preduzeće „Krajnilenac" (negde: Krajničanac), koje je posedovalo i moderno opremljenu knjigoveznicu. Tri godine kasnije Vasilije Dimitrijević je osnovao štampariju, dok je u turskom delu Skoplja uveliko radila industrijska štamparija Halila Ćazima, osnovana 1919. U najvećem gradu Južne Srbije radila je i zadužbinska štamparija Vardarske banovine - „Nemanja". Od državnih preduzeća treba pomenuti Autokomandu i Artiljerijsku radionicu Treće armijske oblasti (Skoplje), Železničku radionicu (Skoplje), Oficirsku zadrugu, Stovarište neprerađenog duvana i osam poštanskih auto-garaža (Skoplje, Kavadar, Bitolj, Priština, Štip, Bujanovac, Kosovska Mitrovica i Uroševac).[130]

Industrijski razvoj pratio je i razvitak Skoplja kao centra pokrajine, koje je prvi urbanistički plan dobilo tek 1930. godine.[131] Njegovo uvećanje posle Prvog svetskog rata može se predstaviti i brojem izgrađenih kuća i stanova:

godina	kuća	stanova
1919.	50	70
1920.	80	150
1921.	100	200
1922.	100	200
1923.	220	400
1924.	260	500
1925.	230	400
1926.	250	500

Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 42.

Od navedenih objekata, država je sagradila 26 kuća i 130 stanova, industrijska preduzeća i banke finansirali su izgradnju 10 kuća i 60 stanova, dok su ostali privatnici podigli 1.254 kuće i 2.230 stanova. Skromno učešće države u broju izgrađenih kuća (2%) i stanova (5,4%) ne pruža objektivnu sliku njenog stvarnog učinka, jer su stambeni objekti koje je gradila bili od kapitalnog značaja.[132]

Socijalna i etnička struktura radnog tržišta

Tokom 20-ih i početkom 30-ih godina 20. veka društvena struktura ovih krajeva počela je da se diferencira po slojevima, za razliku od prethodne diferencijacije oslonjene na „feudalno-zavojevački sistem".[133] U međuratnom periodu ovo raslojavanje trebalo je da se privede kraju likvidacijom esnafa i starih zanata, „sitne i ulične orijentalske trgovine i vreve". Takva ambiciozna očekivanja državnog vrha pothranjivana su idejom o snažnom prodoru krupnog kapitala i industrije, čime bi

[130] Z. Petrović, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije*, 61-62; Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga,* 46-47.
[131] IMN/4, 170.
[132] Ž. Topalović, n. d. 42.
[133] Rastko S. Purić, *Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije*, Socijalni arhiv, br. 5-6, Središnja uprava za posredovanje rada, Beograd 1939, 139.

se radnički društveni sloj izdvojio od srednjeg, činovničkog i kapitalističkog. Radna snaga regrutovana je iz vrlo heterogenih društvenih jedinica i slojeva, različitih kulturnih tradicija. Pored varoškog hrišćanskog stanovništva, na radnoj pijaci se kao nepresušni izvor radne snage javljaju i varoški muslimani, pečalbari hrišćani i muslimani, pauperi, stalno nastanjeni i povremeni radnici iz severnih krajeva zemlje, seljaci i strani radnici. Ovakav socijalni konglomerat bio je bez „radničke tradicije" pa se i tokom 30-ih godina sporo transformisao u radničku klasu, dobijajući obeležja disciplinovane društvene grupacije.

Do 1918. godine u Južnoj Srbiji je bilo relativno malo varoškog hrišćanskog radništva, a žena-radnica gotovo da nije ni bilo, izuzev u kućnoj radinosti. Muška radna snaga je bila orijentisana pretežno na zanatstvo, „zakopčano u poznate esnafske norme". Veći broj varoških hrišćana bavio se trgovinom duvanom, opijumom, pirinčem, žitom i drugim proizvodima, ali su bakalsko-piljarski, mesarski, pekarski, štamparski, krojački i berberski poslovi bili tipičniji za njih. Fabričko radništvo gotovo da i nije postojalo, izuzev prerađivača duvana, kao i pedesetak radnika fabrike „šarlaganskog ulja" u Velesu. Kraj Prvog svetskog rata i stvaranje Kraljevine SHS omogućili su blagi industrijski razvoj, paralelno sa obnovom ratom opustošenih krajeva. Građevinarstvo je naročito bilo u usponu, kao stožer izgradnje celokupne infrastrukture. Moć inostranih kredita pokrenula je i razvoj rudarstva, dok su po svim većim mestima počela da niču zastupništva velikih domaćih i stranih firmi. Navedene činjenice sve češće su upućivale ekonomski slabije varoško stanovništvo da se pojavljuje na „radnoj pijaci" i da svoj podmladak „upućuje u radničku klasu". Kada se radi o „podmlatku", Južna Srbija je od 1918. do 1935. godine srazmerno broju stanovnika u srednje i više škole davala najmanje omladine, za oko 60% manje od Crne Gore. Takođe je značajan Puićev podatak da je dobar deo varoških hrišćanskih porodica „skorim poreklom sa sela, tek u trećoj ili četvrtoj generaciji", pri čemu je među radnicima bilo jedva 50% varošana starosedelaca.

Među muslimanskim stanovništvom Južne Srbije preovlađivali su pečalbari. Njihova radnička tradicija datira tek od 1918. godine, do kada su se uglavnom bavili zanatima vezanim za „orijentalske potrebe i nošnju". U vreme turske uprave nije bilo nikakvog oblika organizovanja radništva, izuzev neke vrste običajnog prava koje je normiralo šegrtske odnose, „kalfinstvo" i akordni/polugodišnji najam za radnike. Stvaranjem Kraljevine SHS došlo je do reorganizovanja čitavog sistema, zbog čega su i muslimani profesionalno evoluirali. Raniji trgovci su zadržavali isto zvanje, ali su i napredovali, vešto se snalazeći u savremenim okolnostima. Značajan deo islamskog stanovništva se iselio u Tursku, dok su se zanatlije prilagodile novom sistemu, baveći se starim poslovima (krojači, kafedžije, handžije, fesari, fijakeristi). Siromašniji slojevi muslimana, koji su se i ranije bavili najamnim radom, opstali su pretežno kao „stručni duvanski radnici", dok su njihove žene uglavnom bile zaposlene u preduzećima ili su obavljale „akordne kućne poslove". Veliki broj muslimanskih radnika posedovao je zemlju u deceniji koja prethodi Ujedinjenju. Smatra se da je pre 1912. bilo preko 8.400 čifluk-sahibija, od kojih su mnogi do 1920. prodali zemlju i iselili se. Tako su se prilikom likvidacije agrarne reforme prijavila 6.973 bivša vlasnika, koji su pretežno imali male posede sa je-

dnim do trojice čifčija.[134] Doduše, bilo je i hrišćanskih posednika zemlje, ali je njihov broj zanemarljiv. Deo varoških muslimana bio je angažovan u službama veleposednika, begova i spahija, kao i kod turske državne uprave, starajući se o sakupljanju dohotka od zemljoradnje, pa je likvidacijom agrarno-posedničkih odnosa masa sveta ostala bez posla. Više od polovine njih „odalo se radničkom pozivu", dok je bivših veleposednika i članova njihovih porodica najčešće bilo među kalfama i šegrtima. R. Purić zapaža dosta ostrašćeno, da su usled svoje „urođene inertnosti" bili prinuđeni da se izdržavaju prodajom pokućstva i imanja, „da bi najzad postali puka sirotinja sa titulom age i bega".[135] Prerada i trgovina duvanom bili su u rukama muslimana, jer monopol nad duvanom još uvek nije postojao. Zanemarljiv broj muslimana bio je u službi režima, obavljajući poslove egzekutora ili nameštenika u vojnoj i civilnoj službi. Početkom 30-ih godina na teritoriji Vardarske banovine u državnoj službi je radio mali broj pripadnika Islamske verske zajednice: 4 advokata, 7 doktora, 5 profesora, 25 šerijatskih sudija i 17 učitelja. U drugim kategorijama državnih službi radilo je 165 muslimana, dok je na državnoj plati bilo 176 službenika IVZ.[136]

Posebnu muslimansku etničku grupu predstavljali su Cigani - Romi, koji su mahom pripadali varoškom stanovništvu, sem manjeg broja „gurbetara". Najviše ih je bilo u Skoplju, gde su se doseljavali iz kosovsko-gnjilanskog područja i vranjsko-kumanovskog kraja. Njihov broj se neprekidno menjao, ali je npr. 1931. godine od 68.000 stanovnika Skoplja bilo 7.500 Cigana. Shodno tradiciji, najčešće su radili kao amali (nosači), džambasi (preprodavci konja), čistači obuće i nadničari, mada ih je bilo i kao zanatlija, uglavnom među kovačima, potkivačima i „rešetarima", dok su njihove žene radile kao izmećarke (ili „bedinerke"), pralje i najprostije radnice. Cigani-kovači su radili po porudžbini, nabavljajući ćumur za kovačnice od seljaka u slivu Markove Reke i na Skopskoj Crnoj Gori. Povremeno su svoje proizvode iznosili na tržište, od kojih su se najbolje prodavala rešeta, sita i daire.[137] Na izvesnim lokacijama Skopskog Polja (npr. okolina sela Jurumlera), Cigani su radili u tzv. „kaleanama", u kojima se topila šalitra.[138] Ipak, jedan od najčešćih vidova njihovog privređivanja bilo je prosjačenje čime su se najviše bavile žene i deca; njihova ulična prodaja sa obaveznim zadržavanjem u čaršiji doprinosila je da varoši južnih krajeva izgledaju „pitoreskno, levanćanski".[139]

Značajnu grupaciju predstavljali su i radnici iz drugih krajeva zemlje koji su se u Južnu Srbiju naseljavali od 1912, tj. 1918. godine. Potreba za kvalifikovanim radnicima, naročito finijih struka, dovela je u Južnu Srbiju u periodu 1912-1930. oko 3.000 radnika koji su se doseljavali sa porodicama. Bilo je i „prolaznih radni-

---

[134] Tako je bilo 3.587 čifluk-sahibija sa posedima od 1-20 ha, a 2.829 sa zemljom od 20-100 ha. Manje od 10% bivših aga, begova i spahija imali su posede manje od 100 ha, a veleposednika sa više od 300 ha bilo je svega 70. - Isto, 141.

[135] Isto. - Purić eksplicitno navodi podatak da ih je 1939. godine u Južnoj Srbiji bilo oko 4.100. Takođe, on smatra da je ova grupacija predstavljala „najneaktivniji elemenat u privređivanju, gotovo parazitski" te da su širili lenjost „kao glavnu odliku aganlučenja i begovanja".

[136] ASANU, Zaostavština Vukašina Životića, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia,* str. 9.

[137] Jovan F. Trifunoski, *Romi u Skoplju*, Glasnik Etnografskog muzeja, br. 54-55, Beograd 1991, 286-289.

[138] J. F. Trifunoski, *Skopsko Polje. Antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1955, 414.

[139] Rastko S. Purić, *Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije*, Socijalni arhiv, br. 5-6, Središnja uprava za posredovanje rada, Beograd 1939, 141.

ka" iz severnih krajeva koji su obavljali sezonske poslove, pretežno među rudarima, minerima, šumskim radnicima i građevinarima. Njihov broj je uvek varirao, ali ih je npr. početkom 1939. bilo 2.715, uglavnom muškaraca. Kao prirodna posledica malog zemljišnog poseda često se navodi „pauperizacija" u Južnoj Srbiji. Masovno doseljavanje seoskog stanovništva u varoši dodatno je opterećivalo funkcije gradskih opština (materijalna oskudica, nehigijnska naselja): obarajući cenu nadnice, direktno su uticali na rast broja nezaposlenih. Smatra se da se u varoši Juga od 1920. do 1938. godine slilo 14.487 porodica. R. Purić ovom broju dodaje još oko 2.000 seoskih porodica „koje su širenjem varoši obuhvaćene u njih".[140]

Sela „južnih krajeva" su po tradiciji davala veliki broj pečalbara. Njihovi angažmani gravitirali su pretežno ka mestima u Srbiji, naročito Beogradu, jer ih je sa lokalnih gradilišta potiskivalo varoško stanovništvo, kao i doseljeni radnici i seljaci. Poseban sloj radnika sa sela predstavljali su zemljoradnici koji su po obavljenim poljskim radovima silazili u grad po dodatnu nadnicu. Oni su bili „pola zemljodelci, pola varoški radnici"[141] i najvećim delom su se upošljavali na javnim radovima, pri izgradnji i popravkama puteva, a ređe u duvanskim stanicama, vinogradima ili na okopavanju kukuruza i duvana. Oko 10% ovih radnika bilo je poreklom izvan Južne Srbije.

Jedan od strateški najosetljivijih državnih problema bila je kolonizacija Južne Srbije. Uredbom za naseljavanje novih južnih krajeva tokovi kolonizacije su delimično kanalisani, ali, makedonska istoriografija u tome vidi pokušaj vlasti da naseobinama kolonista stvori „oaze i kordone" za razbijanje nacionalne kompaktnosti tamošnjeg stanovništva.[142] Izvestan broj Turaka i makedonskih muslimana je iseljen u Malu Aziju, a dosta Albanaca prešlo je u Albaniju. Došlo je i do migracija gradskog stanovništva, npr. u Bitolju, čiji se najveći deo žitelja preselio u Skoplje i Beograd. Kolonizacioni poduhvat kraljevske vlade išao je uporedo sa agrarnom reformom, čiji su rezultati bili više nego skromni.[143] Agrarne vlasti su se trudile da dosele što više porodica iz drugih krajeva, ali pritom nisu obezbedile osnovne uslove: premer zemlje i katastar, krčenje, isušivanje, navodnjavanje zemlje, kao ni pomoć doseljenicima u građevinskom materijalu i zaprežnoj marvi.[144] R. Purić podseća: „Mnogi su naseljenici dovedeni na gole utrine, ili još gore, na šikare ili kamenjare i - ostavljani sami sebi. Drugi su dobijali i bolju zemlju, ali bez mnogo volje za obradnjom zemlje i bez mogućnosti da se aklimatiziraju u subtropskom kraju, bežali su".[145] Često su doseljenici prodavali zemlju i inventar i vraćali se u zavičaj, ili bi „padali na varošku kaldrmu" i postajali nadničari. Ovakva praksa prerasla je u demografsku mutaciju, masovnim pretvaranjem kolonista u varoške

---

[140] Isto, 142.

[141] Dragoljub Jovanović, *Seljak - svoj čovek*, Beograd 1997, 171.

[142] *Istorija na makedonskiot narod*, kn. III, Skopje 1969, 10.

[143] *Makedonija kako prirodna i ekonomska celina*, MNI, Sofija 1945-reizd. Skoplje 1978, 273.

[144] „Zašto se ostatak ne deli našim ljudima iz Stare Srbije i Maćedonije? Da se (ne) čuva ta zemlja za iduće izbore? Naseljenici su nezadovoljni, a starosedeoci su očajni! Je li čudo što tamo vladaju stalni nemiri? Železnice nigde nema. Površina velika kao predratna Srbija nema ni jednog metra pruge!". - Dragoljub Jovanović, *Seljak-svoj čovek* (izbor tekstova), Beograd 1997, 80. Izvorni tekst je objavljen 10. februara 1924. u Biltenu za socijalnu i kulturnu akciju „Novi pravci", br. 2, 25-27.

[145] Socijalni arhiv, 5-6/1939, 143.

radnike. Pored planske kolonizacije stimulisane od države, stanovništvo ovih krajeva je često migriralo i usled ekonomskih kriza, nerodnih godina i ratnih opasnosti, stočarskih premeštanja, kao i sezonskih kretanja pečalbara i „argata". Posle Prvog svetskog rata zabeležen je i talas povratnika, tako da se 1923. godine „više vraćalo nego što je odlazilo", da bi od naredne godine emigracija ponovo porasla „odnoseći crvena krvna zrnca nacije."[146]

*

Heterogeno radništvo Južne Srbije bilo je „konglomerat u previranju" sastavljen od najrazličitijih društvenih slojeva, veroispovesti, nacionalnosti, kulturnih tradicija. Radnički pokret, kao oblik organizovane i kanalisane akcije radnika za bolje uslove rada i kvalitetniji standard, nije mimoišao ni Makedoniju, premda se najsporije razvijao. Prema brojnosti članstva skopska podružnica je bila odmah iza Beograda i Niša, sa 1646 članova 1920. i 439 članova 1922. godine. U odnosu na ukupan broj registrovanih radnika (oko 4.000) Skoplje je posle Niša bilo najzastupljenije u ovom sindikalnom savezu. Naravno, podaci se odnose samo na Srbiju (sa Južnom Srbijom), pa se stiče utisak da je Skoplje, shodno svojoj veličini, imalo relativno mali broj organizovanih radnika.[147] Uzrocima njegove neorganizovanosti označavani su „špijunsko-denuncijantska služba" režimskog činovništva zbog koje je makedonski radnik spao na „crni hleb i vodu" i radno vreme od 12 do 14 časova! Svaki otpor je kršen „svedočanstvom dva prisutna građanina", pa su pod optužbama da su vređali državne organe radnici hapšeni.[148] Ipak, deo radnika, naročito transportnih (železničara), uspeo je da se 1920. godine organizuje. Od 4.000 zanatskih i industrijskih radnika u Skoplju gotovo polovina je pripadala organizaciji transportnih i saobraćajnih radnika, ali je posle Obznane ovaj vid akcije ugušen. Monopolski radnici su bili neorganizovani usled „oskudice funkcionera", kao i zbog „ogromne upotrebe mlade i ženske radne snage... a među radnicima (bio) je i veliki broj neprosvećenih muslimana". Štrajkovi su u Južnoj Srbiji bili prava retkost, premda je avgusta 1922. zabeležen uspešan otpor 22 drvodeljca u Skoplju kojim su očuvali osmočasovno radno vreme. Zbog prirode posla, skopski pekari i gostioničari radili su i po 18 časova dnevno - pozivanje na tu činjenicu nezaobilazan je detalj u radovima „eksperata" za istoriju sindikalnog pokreta. Postojali su i tzv. žuti sindikati koji su doživljavani kao nacionalistički, sastavljeni mahom od železničke birokratije. Visine nadnica u Južnoj Srbiji važile su za izuzetno niske, naročito kada se imaju u vidu „preskupo Skoplje" i „basnoslovna skupoća u Velesu". Od januara 1921. do avgusta 1922. godine cene životnih namirnica su porasle za 112%, zbog čega su npr. goveđe meso i mleko u Skoplju i Velesu bili najskuplji u čitavoj Kraljevini.[149] Takvo stanje se održalo i početkom naredne

---

[146] Dragoljub Jovanović, *Bežanje sa zemlje*, Seljak - svoj čovek, Beograd 1997, 87.

[147] *Međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije 1921-1923*. Zbornik građe (prir. M. Milenković), Beograd 1996, 260-261.

[148] „Žandar je u ovim krajevima bog. Za piće ne troši ni pet para, jer to rađa daje iz počasti, iz učtivosti i iz prijateljstva...U Velesu, gde su do Obznane bile 4 organizacije sa blizu 500 članova (od kojih 400 železničara), sve su organizacije zatvorene... U Kumanovu su otvoreni pododbori drvodelja i kožaraca... U Prilepu, usled otpora vlasti, kao i usled oskudice funkcionera, zatvorene su sve organizacije...U Skoplju, svakom radničkom zboru prisustvuje policijski pisar u uniformi sa dva-tri žandarma...". - *Pokret u Skoplju i Makedoniji*, Međusavezni... 261-262.

[149] Isto, 237, 235, 262.

decenije, pa je 1932. godine u okviru pomoći u hrani koju je Vlada u nerodnim godinama delila pasivnijim krajevima, od ukupno 1.879 vagona ljudske i stočne hrane Vardarskoj banovini upućeno svega 15! Primera radi, na Zetsku banovinu otpadalo je 560 vagona hrane, Primorsku 453, Savsku 226, Vrbasku 508, Dravsku 20, a Dunavsku banovinu, bogatu plodnom zemljom, svega 9 vagona.[150]

Oslanjajući se na rezultate popisa stanovništva iz 1931. godine (knj. IV) možemo zapaziti da se 78,9% ljudi koji su živeli u srezovima dotadašnje pokrajine Južne Srbije bavilo poljoprivredom, 8,7% stanovnika bilo je u zanatima i industriji, 4,3% u javnoj službi, „slobodnim zanimanjima" i vojsci, dok se 4,2% bavilo trgovinskim, kreditnim i saobraćajnim delatnostima.[151] Dominacija seoskog, agrarnog stanovništva ostala je konstanta u Južnoj Srbiji tokom dvadesetih godina, bez obzira na lagani razvoj pojedinih industrijskih grana.

Pečalbarstvo

Fenomen „pečalbarenja", tj. rada van zavičaja, često i na drugim kontinentima, trajno je obeležio ovu pokrajinu. Razlozi za to mogu se objasniti iz više uglova. Prirodne karakteristike Južne Srbije („tropski predeli puni malaričnih gnezda, pirinčanih i afionskih oaza, dudinjaka za svilibubu i u kojima tropske žege dostižu na 58 °C stepeni na suncu") nikada nisu pružale perspektivu tamošnjem stanovništvu, pa čak ni činjenica da je u takvom podneblju gajeno više vrsta unosnog industrijskog bilja (duvan, afion-opijum itd).[152] Jedan od uzroka ove pojave bilo je i masovno doseljavanje čitluk-sahibija iz Bosne i Hercegovine posle 1878. godine. Pošto je teritorija evropske Turske faktički bila umanjena (a time i broj poreskih obveznika), došlo je do povećavanja postojećih nameta i dažbina, zuluma i pljačkanja, što je direktno podsticalo kretanje seoskog stanovništva ka gradovima i odlaske u pečalbu.[153]

Gotovo svi krajevi Južne Srbije smatrani su pečalbarskim, zbog čega se o ovom fenomenu može govoriti kao o svojevrsnoj tradiciji. Jedna od najstarijih pečalbarskih varošica bio je Galičnik u kome su vekovima venčanja organizovana isključivo 12. jula, kada su se pečalbari vraćali u zavičaj.[154] U pečalbu, to „permanentno kretanje po svetu" čiji je cilj bio zarada, išli su isključivo muškarci i to pretežno iz Struge, Ohrida, Resna, Bitolja, Prilepa, Kavadara i Tetova. Njihova profesionalna struktura bila je različita - primećeno je da „profesije, koje iziskuju veće napore u radu upražnjavaju prvenstveno pravoslavci i to brojnije sa sela, dok ostale veroispovesti, poglavito muslimani, imaju profesije sitne zarade i konsekventno

[150] *Ekspoze g. ministra socijalne politike i narodnog zdravlja*, Radnička zaštita, br. 3/1932, 204.

[151] Momčilo Isić, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji (Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine)*, Beograd 1999, 35.

[152] R. S. Purić, *O pečalbarima Južne Srbije*, Radnička zaštita, br. 4, Zagreb 1934, 169; *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, Beograd 1927, 178. - „Varoši Južne Srbije fabrikuju veliki broj zanatskih radnika, ali se 60-70% od njih razilaze iz Južne Srbije čim se oslobode šegrtstva i preplavljuju pijace po ostalim krajevima naše zemlje".

[153] Ž. Stojković, *Srpska socijalna demokratija i makedonsko nacionalno pitanje*, 18.

[154] *Južna Srbija i Skoplje-Ohrid-Bitolj*, Turističko društvo „Jug", Skoplje 1936, s. p.

tome, malo ulaganja truda".[155] Pečalbari su najčešće bili građevinski radnici i preduzimači, tesari, pekari, mesari, aščije, bozadžije, buregdžije, kuvari, ćumurdžije, pamučari i sl. U pečalbu su kretali najčešće u družinama, tzv. tajfama, čiji se vođa starao o svima „kao otac i kao glavni preduzimač poslova". Sergije Dimitrijević je primetio da je i među južnosrbijanskim pečalbarima postojala podela na poslodavce i najamne radnike, pri čemu su se prvi bogatili na račun svojih zemljaka pretvarajući se u krupne kapitaliste „koji podižu kuće za izdavanje stanova u Beogradu, Skoplju i drugim mestima i ulaze u različite poslove, npr. otvaraju rudnike, ciglane i sl".[156] U Beogradu je krajem 20-ih godina živelo oko 60.000 „Južnosrbijanaca", a dosta ih je bilo i u Zagrebu, Novom Sadu i Sarajevu („gde ima ustaljenih 17 samo galičkih porodica"). Njihov prodor u Vojvodinu (bozadžije, mlekari, baštovani) i Hrvatsku (čobani i stočari) bio je snažan upravo početkom 30-ih godina. R. Purić je procenjivao da je u međuratnom periodu Južnu Srbiju godišnje napuštalo oko 50.000 pečalbara![157]

Mnogi pečalbari su se posle više godina vraćali u zavičaj, ali u Skoplju nije postojala „instanca za prihvatanje tih ljudi". Pečalbari-povratnici su donosili mnoge lepe navike i korisna znanja iz naprednijih sredina. Već početkom 30-ih godina u Skoplju, Prilepu i Bitolju bilo je dosta „neškolovanih ljudi koji odlično govore više stranih jezika".[158] Neki bivši pečalbari suočavali su se po povratku sa svim „blagodetima" činovništva od koga su se već bili odvikli, pa im je utoliko novi tretman u zavičaju teže padao. Zanimljivo je iskustvo pečalbara-povratnika Zmajka Danilovića iz Tetova koji je 5. septembra 1929. uputio pismo Kraljevoj kancelariji: „Preko 46 god. bio sam u pečalbi, noseći kantu sa bozom i sladoledom i jedva sam stekao jednu sirotinjsku kućicu u Tetovu da se sa ženom i petoro dece sklonim. Pre 2 meseca i više, kmet opšt. tetovske Trajan Dimitrijević, sa opšt. pandurima razvalio mi je ogradu sa dvorišta i porušio kuću i tako ostavio mene, ženu i decu bez krova pod vedrim nebom. Pitao sam pom. kmeta zašto mi ruši kuću i on mi je rekao da tu ima proći ulica. A kad sam mu rekao, da to nije smeo raditi bez rešenja i pre nego mi se kuća isplati on mi je rekao: ovo ti je moje rešenje, pa se žali kome hoćeš. Obraćao sam se za zaštitu i poglavaru i županu i tužio sam pom. kmeta ali sve je to ostalo glas vapajućeg u pustinji... Sa izloženoga obraćam se Vama kao vrhovnom zaštitniku sa aman, da me spasete ovog dahiluka, u protivnom mi ništa drugo ne ostaje do da idem u šumu..."[159] Pečalbara iz Južne Srbije bilo je dosta u Bugarskoj, Rumuniji, srednjoevropskim zemljama, u Grčkoj (mlekari, poslastičari), Carigradu (zidari i kamenoresci iz Gostivara), Egiptu (građevinari, bozadžije, kuvari), Rusiji (na naftnim postrojenjima) i Americi.[160]

---

[155] R. S. Purić, *O pečalbarima,* 169.

[156] Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline 1918-1928*, Leskovac 1983, 113.

[157] R. Purić, *Radništvo i sirotinja Južne Srbije*, Socijalni arhiv, avgust-septembar 1936, I 242.

[158] U selu Gornja Belica kod Struge, zabeleženo je da je predsednik opštine, Lambe Bolković razgovarao sa opštinskim odborom na engleskom jeziku (R. S. Purić, *O pečalbarima,* 172).

[159] AJ, 74-55-76, l. 150.

[160] Na masovni odlazak „Južnosrbijanaca" u Ameriku uticali su blizina Soluna, kao i brojna predstavništva američkih firmi u Skoplju i Bitolju. Uglavnom su odlazili u Kanadu kao poljoprivredni radnici i u SAD kao rudari, građevinari, dok su bitoljski Jevreji masovno išli u Južnu Ameriku (R. S. Purić, *O pečalbarima*... 170-171).

Bankarstvo i finansijski tokovi

Bankarstvo je u Južnoj Srbiji smatrano najmlađom granom privredne delatnosti. Nekadašnje „kase za samopomoć" postojale su pri esnafima i bavile su se kreditiranjem manjeg obima. Posle srpsko-turskih ratova 1876/78. zelenaštvo je uzelo maha uz godišnju kamatu koja je prelazila 200%. U siromašenju srpskog stanovništva učestvovala je i egzarhijska (bugarska) akcija, pa je 1899. u Skoplju nastao pokret za osnivanje jednog trgovačkog akcionarskog društva. Posle velikih smetnji pričinjenih od Bugara i turske vlasti, došlo se do saznanja da bi takav rad trebalo sprovesti pod okriljem crkve koja je imala autonomiju - tako su zamišljene novčane institucije dobile karakter crkvenih fondova. Takve novčane ustanove smatrane su „spasiocima gradske privrede".[161]

Pošto je sultanovim dekretom od 1905. dozvoljeno udruživanje po esnafima („sa pravom zbora"), hrišćansko stanovništvo je dobilo mogućnost da se preko sopstvenih novčanih institucija pomaže i izbegne visoke kamate zelenaša (prva takva ustanova u Skoplju bilo je udruženje mehandžija „Grozd"). Ubrzo je gotovo svaki esnaf imao svoju novčanu ustanovu (*Ljubov*, *Terazije*, *Napredak*, *Ujedinjenje*, *Ralo*, *Bratski trud* itd), koje su 1912. likvidirane usled sve izraženije potrebe za jednom finansijski moćnijom institucijom. Interes stranih novčanih zavoda u Južnoj Srbiji slikovito je opisao Mil. R. Gavrilović: „Dok se u drugim zemljama novčani zavodi i institucije po ekonomskom pravilu osnivaju tamo gde je u masama izobilje u novcu, dotle su u Južnoj Srbiji te ustanove osnivane u cilju, da bi se preko njih lakše došlo do novčanih sredstava i kredita uopšte".[162] Među prvim inostranim bankama svoje filijale u Skoplju i Bitolju osnovale su *Otomanska banka, Bank de Mitilen i Bank de Salonik.* Pošto je svest o potrebi ličnog osiguranja bila slabo razvijena, to je i delatnost osiguravajućih društava svedena na najmanju meru. Kod „požarnih osiguranja" dominirala su engleska osiguravajuća društva (*North British Mercantile, Royal Exchange*), dok je kod životnog osiguranja najproduktivnije bilo nemačko društvo *Viktorija* (Berlin). Od 1905. osiguranjem na Kosovu i Metohiji bavila se i Beogradska zadruga, ali je njena akcija imala više nacionalno-politički, nego ekonomski značaj. Muslimani su životno osiguranje kod raznih društava smatrali za greh, zbog čega su se zadovoljili postojanjem „jetimskih kasa" pri svojim muftijstvima koje su služile za osiguranje siročadi.[163]

---

[161] Fond Crkve sv. Đorđa u Prizrenu osnovan je 1901. od lokalnih srpskih privrednika i javnih radnika. Radi veće bezbednosti prostorije Fonda smeštene su u zgradu ruskog konzulata u Prizrenu. Fond je 1914. pretvoren u Prizrensku banku. U Prizrenu su od 1906. postojali Trgovačko i Privredno društvo, koja su pred turskim vlastima imala esnafski karakter. Usled malog kapitala, društva su se 1912. spojila u Prizrensku zadrugu koja je 1914. pretvorena u a. d. U Peći je po sličnom modelu 1907. osnovan „Fond svete bogomatere čudotvorne ikone pećske", koji je 1913. pretvoren u Pećku banku u kojoj je polovinu akcija imala Crnogorska banka. Treba pomenuti i Fond crkve svetoga cara Uroša u Ferizoviću (Uroševcu), koji je od 1907. bio neka vrsta odgovora na najezdu cincarskih trgovaca. U Fond su se slivali ulozi srpskih iseljenika iz Amerike, a 1914. pretvoren je u Uroševačku banku. Na sličan način funkcionisali su Fond crkve sv. Nikole u Prištini (1907, od 1921. Prištinska banka) i Fond crkve Svetog Spasa u Skoplju (1908), za koji je vladalo uverenje da više vodi računa o nacionalnom obeležju dužnika, nego o njegovoj materijalnoj sigurnosti (M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 137-145).

[162] M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 145-147.

[163] M. Gavrilović, *Razvitak bankarstva i privrede u Južnoj Srbiji*, Skoplje 1931, 18-19.

*

Po oslobođenju „južnih krajeva" od Turaka u Skoplju su osnovane Srpska trgovačka banka i Skopska trgovačka banka, prema srpskom zakonu o akcionarskim društvima. Doduše, već su postojale filijale nekih stranih banaka - npr. Državne ziratne banke iz Carigrada u Skoplju, Bitolju, Velesu, Prilepu i Štipu,[164] ali je njenu imovinu 1913. preuzela Uprava fondova u Beogradu. Otomanska banka je imala svoje ekspoziture u Skoplju i Bitolju koje je iste godine preuzela Francusko-srpska banka, dok su dve filijale Solunske banke (u Skoplju i Bitolju) prestale sa radom 1913. godine. Iste godine Narodna banka iz Beograda osnovala je svoje filijale u Skoplju i Bitolju, dok su Beogradska zadruga i Zemaljska banka iz Beograda otvorile po jednu filijalu u Skoplju. Sredinom 1914. u „novim krajevima" je postojalo devet novčanih zavoda sa ukupnim akcionarskim kapitalom od 5,5 miliona dinara. Po završetku Prvog svetskog rata na području Vardarske Makedonije radila je samo jedna domaća banka i dve filijale stranih banaka čije je učešće u ukupnim sredstvima jugoslovenskih banaka i novčanih zavoda iznosilo svega 0,1%.[165]

Jugoslovenska država je afirmacijom štedionica raznih tipova (komunalne, provincijske, državne, poštanska, školske, zakladne) nameravala da podstakne „duh štednje" kod najamnih radnika, sitnih trgovaca i zanatlija, nižih činovnika i omladine („u ovim slojevima hoće se, da se probudi kod njih vera u svoj opstanak, u svoju budućnost, u svoju snagu; hoće se da se razvije i kod njih privredna svest").[166] Međutim, monetarni haos na prostoru Južne Srbije ogledao se u opticaju nekoliko paralelnih valuta (srpske, bugarske, austrijske, nemačke) i trajao je do 21. juna 1920. kada je donet Zakon o pravnoj likvidaciji stanja stvorenog ratom. Tek od tada moglo se pristupiti reformisanju finansijskih ustanova. Inflacija koja je nastupila zaduženjem države kod Narodne banke dovela je do permanentnog pada kursa nacionalne valute i do rasta cena. Tako su se neki novčani zavodi (Srpska trgovačka banka i Srpsko trgovačko društvo) više bavili trgovinom koja im je donosila veći profit, no bankarskim poslovima. Jedino se Francusko-srpska banka bavila isključivo bankarskim poslovima. Zanimljivo je da je i Prva hrvatska štedionica otvorila 1922. svoju filijalu u Skoplju, ali je njeno poslovanje ocenjeno štetnim po bankarstvo u Južnoj Srbiji.[167]

Izvestan napredak privredne aktivnosti u periodu 1919/22. nije mimoišao ni jug, što se manifestovalo kroz rast broja novčanih zavoda.[168] Već 1922. na teritoriji

---

[164] Ziratna banka bila je ostatak iz turskog perioda (ustanova „ziratnih kasa") kao neka vrsta zemljoradničke kase za pomaganje i kreditiranje seljaka. Krajem 80-ih godina 19. veka prerasla je u pravu banku sa centralom u Carigradu. Srpska Uprava fondova, tj. docnije Državna hipotekarna banka uzela je na sebe obavezu da likvidira pomenute kase iz kojih je izdavan novac na kredit, mahom na hipoteku. Najviše založenih imanja bilo je u bitoljskom i bregalničkom okrugu. (St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 817).

[165] M. Ašković, J. Radmilović, N. Petrović, *Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (BOTIČ) 1902-1941*, Beograd 1971 (dalje: *BOTIČ*), 53-57.

[166] *Štedionice u Kraljevini SHS*, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. VII/XXIV, br. 2, Beograd 1923, 97.

[167] M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 162.

[168] Prema podacima M. Gavrilovića, u Južnoj Srbiji je 1920. bilo 9 novčanih zavoda, dok je samo u 1922. godini osnovano 12 novih zavoda i banaka sa ukupnim kapitalom od 12,5 miliona dinara. U periodu 1923/25. osnivanje novih zavoda i banaka je stagniralo, da bi 1926. bila osnovana još tri, a 1927. još dva nova zavoda. Istovremeno je došlo i do drastičnog povećanja glavnica kod većeg broja zavoda (M. Gavrilović, *Razvitak bankarstva*, 22-25).

makedonskog dela Južne Srbije postojalo je 13 domaćih novčanih zavoda, dakle, za tri godine osnovano je 12 novih! Iste godine na ovom području nije više bilo filijala inostranih banaka. Koncentracija kapitala u 13 banaka Makedonije bila je 42 miliona dinara (28 miliona sopstvenih sredstava i 14 miliona „tuđih"). Ovaj iznos povećao je učešće „makedonskih" banaka u jugoslovenskom novčanom prometu na 0,5%. Treba napomenuti, da je 51% sredstava svih banaka Južne Srbije (bez obzira na gašenje filijala inostranih banaka) bio pod kontrolom stranog kapitala.[169]

Naredni period karakterisali su „privredna konjunktura" 1923/24, njeno primetno popuštanje 1925/26. i ponovno oživljavanje privrede u periodu 1927/28. godine. Takav razvoj povoljno je uticao na razvoj bankarstva, zbog čega je u makedonskom delu Južne Srbije 1926. godine bilo 17 banaka sa kapitalom od 146 miliona dinara (porast od 248% u periodu 1923/26!), što je u ukupnim jugoslovenskim sredstvima predstavljalo učešće od 1% (od 1923. do 1926. učešće se dupliralo). Tokom 1928. godine u makedonskom delu pokrajine postojalo je 19 domaćih novčanih zavoda i dve filijale stranih banaka, dok je na celoj teritoriji Južne Srbije radilo 37 novčanih zavoda sa uplaćenim kapitalom od 85 miliona dinara.[170] Glavni aktivni poslovi banaka i zavoda bili su zajmovi po menicama koji su činili polovinu ukupnog plasmana. Od pasivnih poslova dominirala je pozicija tekućih računa, a potom i ulozi na štednju. Vremenom je došlo do izmena te dve pozicije u korist uloga na štednju, što pokazuje da su novčani zavodi počeli da stiču poverenje čak i kod onih koji su svoju gotovinu krili po slamaricama ili „za nekom gredom na tavanu". Zanimljivo je da je veći broj zavoda u Južnoj Srbiji uveo praksu da znatan deo profita ulaže u fond za povećanje glavnice, dok su neki to činili sa celokupnom godišnjom dobiti.[171]

U vodeće institucije južnosrbijanskog bankarstva svakako je spadala skopska filijala *Državne hipotekarne banke*. Najveći plasman ove banke bio je u zajmovima za nepokretnosti, pa se može reći da je finansiranje obnove i izgradnje Skoplja bilo delo Hipotekarne banke. Na drugom mestu bili su komunalni zajmovi, tj. zajmovi na prirez i prihod. Zajmovima ove banke podignuto je više objekata u Skoplju, vodovod u Strumici, izvedeni su tehnički radovi u Tetovu, a mnoge gradske opštine uspele su da saniraju svoje finansijske probleme. Filijala *Narodne banke* u Skoplju osnovana je aprila 1913, a već 1915. njena imovina evakuisana je u Marsej. Skopska filijala je ponovo proradila oktobra 1920. baveći se prevashodno menično kreditima (reeskont). Od 1928. Narodna banka je počela sa kreditiranjem trgovine opijumom čime su afirmisani i južnosrbijanski trgovci. Do tada su zaradu ostvarivali isključivo solunski trgovci prodajući opijum kao „grčki". Skopska filijala Narodne banke bavila se i zajmovima na zaloge, ali se uspešno poslovalo samo 1926/27. Najrazgranatiji posao Narodne banke bili su žiro-računi čiji je promet povećan od 1927. godine, prateći povećanje privrednog prometa. Međutim, najveći deo žiro-prometa bio je promet vojnih nadleštava, pa je saldo predstavljao gotovinu kojom je raspolagalo Ministarstvo vojske kod Narodne banke.

---

[169] *BOTIČ*, 65-66.
[170] *BOTIČ*, 164; M. Gavrilović, *Razvitak bankarstva*, 25.
[171] M. Gavrilović, *Razvitak bankarstva*, 27-28.

Filijala *Poštanske štedionice* u Skoplju otvorena je 1927. na zahtev lokalnih privrednika i industrijalaca. Do tada je u Skoplju postojala P. T. Direkcija koja je prema broju tekućih računa bila na pretposlednjem mestu u zemlji (iza Cetinja), dok je prema iznosu zauzimala poslednje mesto.[172] Glavno područje njenog delovanja bili su čekovni računi, kojima je donekle neutralisana saobraćajna inferiornost područja. Zato je do 1930. čekovni promet bio u stalnom porastu (samo 1927. otvoreno je 347 čekovnih računa čiji je promet iznosio 245,6 miliona dinara), usled čega je krajem te godine skopska filijala Poštanske štedionice brojala hiljadu čekovnih računa (uz čekovni promet od dve milijarde dinara). Broj tekućih računa u skopskoj direkciji 1928. iznosio je 628, a 1929. godine 817. Štedionica se bavila i kreditiranjem novčanih zavoda, a u delokrugu njene aktivnosti bio je i „lombard državnih hartija od vrednosti". Kod uloga na štednju knjiženje je vršeno u beogradskoj centrali Štedionice, ali je obzirom na lakoću poslovanja skopska filijala uspela da apsorbuje najveći deo sitne štednje.[173]

Krajem 1929. na jugu je registrovano postojanje 50 novčanih zavoda i 8 filijala koji su zajedno imali 22,7 miliona dinara gotovine, 267 miliona u menicama, 5,4 miliona u hartijama od vrednosti i 147 miliona dinara na tekućim računima. Vrednost njihovih nekretnina procenjivana je na 21,4 miliona dinara.[174] Mnoge banke po Južnoj Srbiji osnivali su lokalni privrednici, ali i političari i njihovi rođaci. Kumanovska Industrijsko-trgovačka banka održala je 10. jula 1921. zbor akcionara na kome je izvršen izbor predsednika, dok su u ime osnivača potpisani trgovac Toma Gligorijević, apotekar Ilija Vukotić i trgovac Ćira Manević. Banka „Stara Srbija" osnovana je 1923. u Skoplju sa kapitalom od 5 miliona dinara. Predsednik banke bio je Ž. Rajević, a direktor Mihailo Patrnogić. Tokom 1926. godine osnovane su Đakovička banka, Svilarska banka (Strumica) i Gnjilanska banka „Novo Brdo".[175] U Velesu je 1924. proradila Veleška banka čiji su osnivači bili bogati mesni trgovci i lokalni predstavnici radikala (Jovan Đorđević, Toma Sovrlić, Voja Nenadić). Banka je poslovala prilično sumnjivo i logičan epilog bio je njen bankrot (Sovrlić je izvršio samoubistvo u zatvoru). Nekoliko sličnih banaka našlo se pred problemom pravdanja novčanih transakcija, pa je zabeleženo da je isti tovar opijuma poslužio kao pokriće za njihove investicije. Opijum je noću kamionima prebacivan iz Velesa u Skoplje i obratno, kako bi se pokazalo da su banke utrošile novac na njegovu kupovinu („opijumska afera").[176] Komentarišući drastične razlike u cenama pšenice, raži, pasulja, ovčetine i vune u Južnoj Srbiji i ostalim krajevima zemlje, Beogradska radnička komora je zaključila kako „banke u

---

[172] Službene novine Kraljevine SHS, br. 4, 4. januar 1924, 1; M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 170; Isti, *Razvitak bankarstva*, 35; Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932, 290. - Broj čekovnih računa u skopskoj PŠ rastao je sa 347 (1927. godine) na 678 (1928) i 817 računa (1929. godine).

[173] M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 171-173; Isti, *Razvitak bankarstva*, 36-37; *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 290. - Gavrilović na istom mestu primećuje: „Kod Poštanske štedionice, i ako je ona državna ustanova, treba naročito istaći lakoću poslovanja i predusretljivost istu kao što je srećemo u privatnim bankarskim preduzećima. Zbog takvog načina poslovanja ona je uspela da osvoji poverenje najširih masa..."

[174] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 296-297.

[175] Službene novine Kraljevine SHS, br. 145, 2. jul 1921, 8; St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 116; *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, 44.

[176] ASANU, br. 13316/97, *Voja Nenadić*, str. 4.

ovoj mutnoj vodi privrede obilato love ribu".[177] Zanatska banka Kraljevine SHS plasirala je u Južnu Srbiju 13% svih sredstava i to 1,2 miliona kreditnim zadrugama i blizu 8 miliona dinara pojedincima, po menicama.[178] U Južnoj Srbiji su, pored inostranih, radila i neka domaća osiguravajuća društva. Prilikom požara koji je u novembru 1928. zahvatio jednu od zgrada Bitoljske bogoslovije, osiguravajuće društvo „Šumadija" odmah je isplatilo procenjenu štetu.[179]

Rudarstvo

Rudarstvo je na tlu Stare Srbije i Makedonije bilo poznato još od antičkih vremena, da bi u doba Nemanjića, kada je srpska država bila u punom procvatu, i ono bilo razvijeno i poznato širom Evrope. Njime su se uglavnom bavili saski rudari („Latini"), dok su dubrovački preduzetnici trgovali rudom. Po dolasku Turaka, dotadašnji rudarski preduzetnici i radnici, „ne nalazeći nikakve garancije, kako za uložene kapitale, tako i za sebe i porodice", počeli su da napuštaju ove krajeve. Na njihovo mesto Turci su počeli da dovode imućnije Grke, ali su i ovi, pošto bi i pri najmanjem uspehu bili opterećivani velikim nametima, napuštali svako preduzeće sa velikim gubicima. Time se rudarstvo u ovim krajevima našlo pred potpunim gašenjem. Po oslobođenju od Turaka formirana je specijalna komisija od Ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije, ali je razmatranje njenog izveštaja odloženo usled izbijanja Prvog svetskog rata.

Pitanje rudnika u Južnoj Srbiji, u kojima su glavni investitori pre Prvog svetskog rata bili Grci iz solunske firme *Alatini Solomon*, rešeno je posle okupacije od strane Nemaca, koji su novootkrivena nalazišta hroma smatrali svojom „interesnom sferom".[180] Rudnik hroma u Orašju bio je povezan i direktnom telefonskom vezom sa nemačkom upravom, a oko rudnika su izgrađivani i radnički stanovi. Prema nekim podacima, Nemci su u vreme okupacije izvezli iz rudnika Raduša, Goranica i Orašje oko 30.000 tona hromne rude za potrebe svoje ratne industrije. Nemački istraživači su ova nalazišta hroma upoređivali sa tada najvećim hromnim rudnicima u Novoj Kaledoniji (koji su bili u francuskom posedu) i Južnoj Rodeziji (koje su eksploatisali Englezi). Rad Nemaca, započet februara 1917. davao je vanserijske rezultate, pa su tako već septembra 1918, pre napuštanja Srbije, vadili i do 20 vagona ove rude. U to vreme su počeli i sa izgradnjom instalacije za prečišća-

---

[177] *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, 42. - Dok je u Apatinu 100 kg pšenice koštalo 100 din. u Tetovu je trebalo izdvojiti 280, a u Debru 580 din. Kilogram ovčetine stajao je u Subotici 9, u Debru 23 dinara, dok je kg „prane vune" u Celju koštao 28, a u Kičevu 100 dinara. Visoka razlika u cenama bila je evidentna i kod drugih proizvoda (pasulj: Apatin 100, Veles 700 dinara; raž: Apatin 100, Debar 380 din).

[178] PAJL, IX, 22-23.

[179] AJ, 66-1094-1414.

[180] Danica Milić, *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918*, Beograd 1970, 496; M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 114. - Pošto su Nemci okupirali ove oblasti u periodu 1915/18. pružila im se prilika da bolje iskoriste svoj boravak za ispitivanje i eksploatisanje zapuštenih rudnih kopova. Tako su na podnožju Šar-planine, na 16 km severozapadno od Skoplja otkrili i aktivirali bogata nalazišta hromne rude izgradivši u tu svrhu i „dekovilnu" železnicu. Direktor uprave koja je objedinjavala sve kopove (Orašje, Raduša i Jastovo) bio je Nemac Hoppe, čiji je pomoćnik bio inženjer iz frankfurtskog preduzeća *Metallwerke a/M*. Angažovanjem 150-200 albanskih radnika, a pod nadzorom bugarskih vojnika, Nemci su iz ovih kopova vadili hromnu rudu (52%) sa gvožđem, isporučujući mesečno 2.000 tona, odnosno 6.000 tona neprerađene rude. Ove količine bile su, prema izjavama nemačkih eksperata, dovoljne da se „pokriju celokupne potrebe u hromu za nemačku industriju".

vanje rude, ali ih je ratni poraz u tome osujetio. Primorani na brzo povlačenje Nemci su ostavili iza sebe i železničku prugu Hanrijevo-Orašje, dok je na stanici Hanrijevo ostalo oko 300 vagona i 30 lokomotiva u prilično ispravnom stanju. Zgrade za stanovanje rudara, magacini, ložionice i kupatila delimično su bili oštećeni, a „što nisu Nemci pre povlačenja uništili, to su stanovnici, u međuvremenu, dok je uvela red naša vojska, razgrabili".[181]

Tek 1921. godine je pristupljeno ponovnoj eksploataciji hromnih rudnika u podnožju Šarplanine, ali su efekti bili daleko ispod nemačkih rezultata. Pored ovih kopova otvoreni su i rudnici hroma u okolini Đakovice i Preševa, koji je dovožen u Orašje radi ispiranja. Vremenom su ovi rudnici prešli iz vlasništva firme *Braća Alatini* u ruke firme *Alatini Mines Ltd* iz Londona, zatim *Ljuboten a. d.* i *Mois Aseo* iz Skoplja.[182] Firma „Braća Alatini" imala je pravo eksploatacije hromnih rudnika u Gornjem i Donjem Orašju, Gorancu, Raduši, Ostrvici, Roždani i u Arnički. Od 1. januara 1928. ti rudnici su pretvoreni u akcionarsko društvo „Alatini Mines Ltd" sa sedištem u Londonu i engleskim kapitalom koji je pospešio izgradnju novih postrojenja za ispiranje rude i žičare koja je vezivala Radušu i Gorance.

Izvoz hroma firme „Braće Alatini" 1924-1927. (u tonama)

D r ž a v a	1924. god.	1925. god.	1926. god.	1927. god.
Francuska	500	1.000	2.800	2.680
Čehoslovačka	30	565	960	2.370
Italija	-	1.460	1.780	440
Nemačka	60	910	900	1.585
Švajcarska	-	200	80	470
Austrija	15	60	50	220
Norveška	-	200	-	-
Poljska	-	15	15	30
Mađarska	-	-	-	20
Kraljevina SHS	-	-	5	-

PAJL, IV, 36.

Preduzeće „Ljuboten A. D." sa sedištem u Beogradu eksploatisalo je rudnike hroma u Raduši, Gornjoj Vodi, Krveniku, Starom Selu, Reci i Svilarima. Firma, koja je ranije bila nemačka, postala je tokom 20-ih godina internacionalno rudarsko preduzeće u kome su po 1/3 akcija posedovali jugoslovenska država, domaći novčani zavodi i jedna nemačka kompanija. Veliki rudokop „Gabrovo" kraj Valandova bio je u vlasništvu zagrebačke „Jugoslovenske banke".[183] Godišnji kapacitet svih ovih rudnika zajedno iznosio je oko 50.000 tona hromne rude, što je činilo 8-10% celokupne svetske potrošnje hroma! Pomenute firme za eksploataciju hroma, zajedno sa rudnikom lignita *Kosovo a. d.* i kamenolomom bazalta u Mladom Nagoričanu, činile su okosnicu rudarske proizvodnje u Južnoj Srbiji.[184]

[181] Jaša Grgašević, *Rudarstvo u Srbiji*, Zagreb 1923, 180-183.
[182] Mois Aseo je bio direktor firme „Braća Alatini".
[183] PAJL, IV, 36.
[184] AJ, 74-51-71, Ref. STIK: *Industrija Južne Srbije*, str. 13; M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 115.

Produkcija hromnih rudnika u Južnoj Srbiji 1925-1927.

godina	LJUBOTEN		GABROVO		BRAĆA ALATINI	
	tona	radnika	tona	radnika	tona	radnika
1925.	3.796	206	1.230	46	7.021	225
1926.	650	62	2.103	53	13.477	430
1927.	1.854	92	1.039	63	5.771	455

PAJL, IV, 36-37.

Južna Srbija je obilovala naslagama uglja, ali je njegova eksploatacija počela tek u četvrtoj deceniji 20. veka. Pored rudnika lignita *Kosovo*, zavidan kapacitet pokazivao je i rudnik *Nerezi* kod Skoplja čiji su vlasnici bili Janaćko Hadži Nikolajević iz Kragujevca i Todor Perišić iz Beograda. Sa iskopavanjem uglja započeto je 1928. godine, a zahvaljujući blizini železničke pruge rudnik je davao „odlične rezultate". Problemi koji su pratili rudarsku proizvodnju u Južnoj Srbiji bili su tesno skopčani sa stanjem saobraćajne infrastrukture u pokrajini. Udaljenost bogatih rudnih nalazišta od železnice dizala je cenu proizvodima i time čitavu proizvodnju činila nekonkurentnom. Mnogi perspektivni rudnici su zapušteni i ugašeni, a ometanje proizvodnje uzrokovale su i opšte bezbednosne prilike u pokrajini. Jedna zagrebačka finansijska grupa nameravala je 1923. da otpočne tehničke radove na eksploataciji bakarne i sumporne rude u Tikveškom okrugu, ali je zbog straha od komita odustala od posla „za neodređeno vreme". Za izdavanje dozvola za eksploataciju postojala je jasna procedura: kada bi dobila zahtev za dozvolu za kopanje, Rudarska direkcija u Skoplju bi posredstvom naročite komisije na licu mesta ispitala u čijem je vlasništvu ta zemlja, tj. ko plaća porez, a potom bi je izdavala interesentima („ko se prvi javi"). I pored toga, ministar šuma i rudnika Živojin Rafajlović je u leto 1922. optužen da je „na svoju ruku" davao koncesije na kopanje kamena.[185]

Za srednjovekovne rudnike na Kosovu bila je zainteresovana londonska firma *Selection Trust Company* čiji su geolozi od 1924. ispitivali mogućnosti otvaranja rudnika *Trepča*. Za kratko vreme novoosnovano preduzeće *Trepča Mines Ltd* uložilo je 307.500 funti sterlinga i Trepča je proradila 1928. godine. Dve godine kasnije otkrivene su velike naslage olovno-cinkane rude, pa je engleski kapital pojačao eksploataciju ovog rudnika (žičara, električne centrale, prateći objekti, rudarski stanovi itd). Podizanje engleskih rudnika u Trepči u stručnim ekonomskim krugovima smatrano je za „najbolji primer kako bi se mogla unaprediti proizvodnja ostalih rudarskih produkata".[186] Takvoj konstataciji kao da nije prethodila činjenica da je Radomir Pašić falsifikovao potpise na kupoprodajnom ugovoru kojim su rudnici Trepča, Novo Brdo, Kopaonik i Zletovo prodati engleskoj firmi *Selection Trust Company*![187] Dobar deo iseljeničkog novca išao je u Trepču, tako da je od 1,2 miliona funti, koliko je u jednom trenutku iznosila vrednost kapitala

[185] AJ, 65-159-504, Pismo predsednika STIK ministru trgovine i industrije od 20. 11. 1923; SBNS, LXXVII red. sast. 19. jun 1922, 221.

[186] AJ, 335-26, *Nacrt privrednog plana,* str. 239; M. Folić, *KPJ na Kosovu 1919-1941*, Priština 1987, 143-145.

[187] Z. Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, 392-394.

engleskog preduzeća *Trepča Mines Ltd*, oko 20% novca pripadalo jugoslovenskim iseljenicima.[188]

Bilo je poznato da su okolina Dojrana i Furke bogate azbestom, a cela oblast oko Demir Kapije i Đevđelije bakarnom rudom. Posebno značajno bilo je nalazište bakra u Bogdancima sa godišnjom produkcijom od 20 miliona tona. Poznata su i nalazišta bakra kraj Bistrenca u negotinskoj oblasti čija je ruda sadržala visoki procenat zlata. Kratovsko-zletovska oblast obilovala je naslagama srebra, bakra i olova, dok su bogata nalazišta magnezita registrovana kod Lipljana i u Pčinji. Južna Srbija je raspolagala neiskorišćenim rezervama kamenog uglja (Probištip, Kenali), mangana (okolina Velesa i Ohridskog jezera), gipsa koji se koristio za izradu veštačkih đubriva (Kosovrasti kraj Debra), antimona (Skopska Crna Gora, Kavadar), sumpora (Kratovo), belog mermera (okolina Prilepa), kamene soli (Brod), tercijarnog peščara (Krivolak) itd.[189] Na osnovu postojećih konvencija državnih železnica Kraljevine SHS i Grčke, sve tarifske povlastice koje su bile date južnosrbijanskim rudnicima („povlašćeni stavovi lučke tarife"), važile su i pri železničkom prevozu ruda od Đevđelije do Soluna. Međutim, kako su utovarne stanice za hrom (Uroševac) i magnezit (Lipljan) naknadno unete u lučku tarifu, Grčke železnice su otkazale dotičnu povlasticu pozivajući se na prvobitni tekst konvencije. Država je pod pritiskom STIK pristupila regulisanju spornih pitanja sa Grčkom.[190]

*

Uprave rudnika nisu određivale samo plate, već i radno vreme rudara. Od njih su zavisili kompletni životni uslovi radnika i njihovih porodica – stan, ishrana, bolovanje i lečenje rudara, „pa čak i sloboda kretanja i bavljenja radnika i njihovih porodica u domeni i van domene dotičnog rudnika". Zemljište na kome su podizane stambene zgrade država je izdavala pod zakup na određeni broj godina koncesionaru koji je umesto države postajao pravni rukovodilac svih nepokretnosti „na čitavoj domeni rudnika". Na osnovu zvaničnih podataka Ministarstva ruda i šuma, ispada da su rudarske nadnice bile najniže, posle tekstilnih radnika. Ali, kada se od ovih nadnica odbiju prilozi za „bratinsku blagajnu", porezi i druge dažbine koje često prelaze 10%, onda je materijalna beda rudara očiglednija. „Službenim redom" bilo je propisano da se akontacije rudarima isplaćuju svakog meseca oko 30. a isplata zarade do 15. za protekli mesec. Ovaj propis u najvećem broju rudnika nije poštovan, zbog čega su ionako male zarade isplaćivane „sa zakašnjenjem po dva-tri meseca i više". Dodatni problem bilo je to što su rudari bili prinuđeni da robu pazare u „upravinim magacinima" gde su cene namirnica bile 20-30% više od realnih. Poseban slučaj bio je u rudnicima u kojima su radnici isplaćivani „tantuzima i bonovima umesto državnim novcem". U svakoj rudarskoj oblasti preduzetnici (osim istraživača) su bili dužni da uplaćuju godišnje najmanje 5% od čiste dobiti u blagajnu Potpornog fonda. Ostalo zaposleno osoblje uplaćivalo je 0,15% svojih zarada, a sredstva iz tog fonda korišćena su za „davanje neposrednih potpora nezaposlenim radnicima i davanje jeftinih zajmova za zidanje radničkih stanova", koji su uzgred ostajali u vlasništvu Fonda. Bratinske blagajne su osniva-

[188] *Iseljenička nedjelja. Predavanja i članci*, 68.

[189] *Makedonija kako prirodna i ekonomska celina*, MNI, Sofija 1945 (Skoplje 1945), 323; M. Belić, *Rudarstvo u Srbiji*, Beograd 1938, 10-12; Ž. Topalović, *Privredni problemi Juga*, 43.

[190] AJ, 65-159-504.

ne na načelu „uzajamne pomoći i samouprave" i obezbeđivale su svojim članovima i njihovim porodicama lečenje i pogrebnine, invalidske rente i penzije.[191] Sredinom maja 1926. rudarska oblasna uprava u Skoplju je likvidirana, a nesvršeni predmeti i nadležnost uprave prešli su na Generalnu rudarsku direkciju u Beogradu.[192]

Za razliku od Trepče, Majdanpeka i ostalih velikih rudnika u zemlji, nalazišta u Južnoj Srbiji su većim delom bila u državnim rukama, izuzev hroma (*Alatini Ltd*, *Krupp* i neka francuska preduzeća) i južnih nalazišta prepuštenih grčkim firmama. Izostanak ozbiljnije državne akcije u vidu kredita i ažurnije izgradnje železnica, definitivno su uskratili Kraljevinu SHS za ogromne neiskorišćene rudne potencijale kojima je raspolagala Južna Srbija. Na taj način stvorena je dvostruka šteta - Jugoslavija je uvozila ono čime je južna pokrajina bila bogata, a Južna Srbija je sa mnoštvom zatvorenih rudnika izgubila šansu da se makar ekspanzijom rudarstva približi razvijenijim jugoslovenskim pokrajinama.

Vodoprivreda. Država i prirodne nepogode

Krajem 20-ih godina materijalni krediti za hidrotehničke radove značajno su redukovani, pri čemu se hidrografska služba bavila prikupljanjem „kišomernih i vodomernih podataka" i merenjem vodostaja reka. „Službene novine" su od 1924. periodično izveštavale o „vodenim talozima i nepogodama" u pojedinim oblastima i okruzima. Početkom 1928. snimanje Vardara bilo je u toku, a planirano je i publikovanje situacione karte ove reke. Inače, Vardar je tretiran kao neplovna i nesplavna reka čiji je nepravilni tok pretio da ugrozi mnoge drumove, mostove i železničke pruge. Početkom 1928. oblasni Hidrotehnički odeljak u Skoplju koordinirao je radove na izgradnji odbrambenog nasipa duž Vardara (38.625 m^2) i kopanje kanala za isušivanje bara u Skopskom Polju (2.500 m^3). Budžetom za 1928/29. godinu bilo je predviđeno i bušenje arterskog bunara za školu u Bitolju.[193] Avgusta 1928. u Bitolj su došli predstavnici Direkcije voda i Ministarstva vera ne bi li razmotrili mogućnosti za dovođenje pijaće vode do Bogoslovije. Zajedno sa šefom Hidrotehničkog odseka u Bitolju obišli su okolne izvore, ali je uprava Bogoslovije bila primorana da se radi rešenja tog problema obrati komandantu Vardarske divizijske oblasti („za pristanak i odobrenje, da se od vodovoda, koji će se izgraditi za snabdevanje vodom Bitoljskog garnizona, izradi i jedan krak za dovođenje vode u Bogosloviju").[194]

Od radova koje je na području Južne Srbije u periodu 1919-1927. izvela Generalna direkcija voda treba pomenuti utvrđivanje obale Vardara kod Dušanovca u skopskoj oblasti i sređivanje obale Drima kod Struge.[195] Melioracioni radovi izvršeni su na 6.000 ha u Skopskom Polju, dok su radovi na snabdevanju stanovništva pijaćom vodom (izgradnjom vodovoda) obavljeni u nekoliko mesta skopske oblasti (Mitrovi Krsti, Rakotinci, Katlanovo, Manastir Lesnovo) i u bitoljskom kraju

---

[191] M. Belić, *Rudarstvo u Srbiji*, 14-18, 22-30.

[192] Službene novine Kraljevine SHS, br. 118, 27. maj 1926, 1.

[193] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda (1928)*, 40-43; Službene novine Kraljevine SHS, br. 9, 12. januar 1928, 4; *Predlog budžeta rashoda Ministarstva poljoprivrede i voda KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 34.

[194] AJ, 66-1094-1414.

[195] *Spisak radova Generalne direkcije voda od 1919. do 1. aprila 1927*, Beograd 1928, 11.

(Lokov). Bunari su izgrađeni u žegligovskom srezu, dok je u Dračevu kod Skoplja podignuta jedna česma. Pored novih objekata, u pomenutom periodu izvršena je i rekonstrukcija postojećih uređaja za vodosnabdevanje, a tokom 1927. privođeni su kraju radovi na izgradnji vodovoda u selu Štimlju i u kolonijama Petrovići, Južna Vinica, Staro Nagoričane i Lazaropolje u skopskoj oblasti, kao i u Strumici i Kičevu. Radovi na rekonstrukciji vodovoda u selu Sopištu bili su u završnoj fazi, dok je projektom uređenja bujica bila obuhvaćena i Velgoška kraj Ohrida.[196] Tokom 1929. u Južnoj Srbiji su posotojale dve vodne zadruge koje su od projektovanih 8.629 ha za navodnjavanje izvele melioracione radove na samo 400 ha! Iste godine pomenute zadruge su izgradile 15 km, a započele 38 km novih kanala za navodnjavanje.[197]

Bilans vodoprivrednih aktivnosti bio bi nepotpun bez uvida u aktivnost gradskih opština na izgradnji vodovoda i kanalizacija. Prema proceni Ministarstva građevina u periodu 1919-1931. godine, u varoškim sredinama Južne Srbije utrošeno je 6,5 milona dinara za vodovode i 928 hiljada dinara za izgradnju kanalizacije. Poređenja radi, sve jugoslovenske gradske opštine potrošile su u istom periodu 242 miliona za vodovode i 227 miliona dinara za izgradnju kanalizacija![198]

*

Katastrofalni zemljotres iz marta 1931. koji je pogodio makedonska naselja duž srednjeg toka Vardara (epicentar je bio 525 km južno od Beograda) izlazi iz hronološkog okvira rada, ali je zanimljivo osvrnuti se na delovanje države u takvoj nesvakidašnjoj situaciji. Posle potresa od 7. i 8. marta koji su uzrokovali najviše ljudskih i materijalnih žrtava, podrhtavanje tla je nastavljeno i narednih dana, ali smanjenim intenzitetom. Zaplašeno stanovništvo je „pred elementarnim silama divlje prirode" s pravom iščekivalo pomoć od države. Prvi koji se našao na licu mesta bio je kralj Aleksandar, koji je prema zvaničnom izveštaju, bio u pratnji predsednika vlade generala P. Živkovića „izdavši pre polaska naredbu da se svima vojnicima, rodom iz oštećenih krajeva, odmah da odsustvo, kako bi mogli otići svojim porodicama". I *Politika* je izvestila o kraljevoj poseti Skoplju, Demir-Kapiji i drugim postradalim mestima naglašavajući moralni značaj tog njegovog gesta. Prilikom sledeće kraljeve posete postradalom području (1. oktobra 1931) pred njim se pružio, prema rečima izveštača – „veličanstveni prizor u obliku potpuno novih naselja, vaskrslih iz ruševina na podobiju mitološkog feniksa, nesravnjeno bolja i postojanija od svih primitivnih naselja kojima se odlikovao ovaj kraj naše države do poslednjeg zemljotresa".[199]

---

[196] *Spisak radova Generalne direkcije voda*, 14-25; *Nabavka vodovodnog materijala za vodovod u „Mitrovim Krstima",* Službene novine Kraljevine SHS, br. 26, 5. februar 1926, 4.

[197] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 165.

[198] *Pregled izvršenih tehničkih radova kod gradskih opština u toku od 1919-1931*, Beograd 1934, tab. IV. - Značajnija ulaganja u razvoj vodovodnih sistema zabeležena su u Peći (908.000 dinara), Strumici (650.000), Kratovu (506.000), Štipu (400.000) i Ohridu (338.000), a desetak puta manje sume potrošene su za Kičevo, Kačanik, Kočane, Kumanovo i Strugu. Najveće investiranje u izgradnju kanalizacija zabeleženo je u Kumanovu (448.000) i Skoplju (428.000).

[199] Miloslav Stojadinović, *Obnova naselja Južne Srbije*, Savremena opština, br. 32, Beograd 1932, 6, 10-12; Politika, 9. mart 1931. - U đevđelijskom kraju potpuno su bila porušena naselja: Pirava, Karađorđevac, Valandovo, Balinci, Brajkovci, Grčište, Udovo, Gradec, Mirovče, Miletkovo, Đavota, Demir Kapija, Davidovo, Blaguš i Smokvica. U ostalim selima (Bogorodici, Stojakovu, Bogdancima, Negorcima, Mojinu, Kovancima, Konjskom, Sermeninu i Homi) sve zgrade bile su oštećene, a dosta je bilo i porušenih. U Bogorodičinom Polju zemlja je bila naprsla, pa su iz više pukotina izbijali voda i pesak.

Zahvaljujući hitroj reakciji štampe, prva pomoć unesrećenim ljudima je relativno brzo stigla. Predsedništvo Ministarskog saveta je već 9. marta izdalo saopštenje zanimljive i pomalo iznenađujuće sadržine: „Povodom zemljotresa u Južnoj Srbiji, Kraljevska vlada rešila je da svu potrebnu pomoć pruži iz državnih sredstava, te prema tome *neće se prikupljati nikakvi prilozi u zemlji niti primati iz inostranstva*" (kurziv - VJ). Vlada je time nameravala da pokaže svu „jednodušnost naroda", ali i da demonstrira državnu snagu na jednom tako krupnom nacionalnom poslu. „Ona je naprosto znak pravilno shvaćenih sopstvenih interesa, koji su najjače zaštićeni tamo gde se njeno državno staranje iscrpljuje u borbi za dobro naroda", primetio je M. Stojadinović. Zaista, već 10. marta Vlada je obrazovala Odbor za pomoć postradalima od zemljotresa u koji su ušli delegati Ministarstva vojske i mornarice, Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Ministarstva građevina, Ministarstva finansija, Ministarstva unutrašnjih poslova i Uprave Crvenog krsta. U tu svrhu dodeljen je za prvo vreme kredit od 5 miliona dinara, dok je ministar finansija bio ovlašćen da odobri sve potrebne poreske olakšice postradalima. Odbor je usmeravao novčanu pomoć sporazumno sa tadašnjim banom Vardarske banovine Ž. Lazićem. U sedištu banske uprave u Skoplju držani su vanredni sastanci ministra socijalne politike, bana Lazića i predstavnika saniteta, Crvenog krsta i higijene. Pristupilo se stručnim konsultacijama o organizaciji posla, o tome koji tip kuća usvojiti i kako podići porušena naselja. Na devetočasovnoj konferenciji od 11. marta zaključeno je da se pri obnovi kuća najviše vodi računa o higijenskim uslovima („pošto ove zgrade neće biti provizorium") i to da građevinski tip kuća bude „ugledan", radi docnijeg postizanja jednoobraznosti. Izražena je i želja da se princip štednje ne gubi iz vida. Procenjeno je da se jedna dobra kuća može podići sa 15.000 dinara, a potom je ustanovljen naročiti tip kuće, pogodne trusnim terenima. Predlagači su imali na umu grčke kućice koje su od 1929. zidane za maloazijske izbeglice, pa je odlučeno da ing. Toma Marinković hitno otputuje za Solun („on će na terenu prikupiti šire podatke o tipu kućica"). Velika pažnja posvećena je izgradnji prostorija za svilene bube („bubara") u sklopu stambenih jedinica.[200]

Obnavljanje makedonskih naselja odvijalo se uz neizbežno učešće vojske, velikog broja rezervnih oficira iz svih krajeva zemlje, posebno samostalnog pionirskog bataljona iz Karlovca koji je danonoćno radio pod teškim okolnostima (malarija, loše saobraćajne veze, otežani transport materijala). U početku je radilo 200, potom još 300 vojnika i 250 kvalifikovanih radnika. Centar obnove i glavno stovarište građevinskog materijala bilo je Udovo (strumička železnička stanica). „Rasplinutost inicijativa i nadležnosti", kao i usporeni transport primorali su vojsku da stavi u upotrebu svoja vozila. Teretni automobili su „pozajmljivani" i od privatnih lica, a na krčenju ruševina angažovani su „razboritiji članovi porodica" čije su kuće stradale. Strateški značaj Demir-Kapije nalagao je izradu potpuno novog regulacionog plana naselja, dok su materijalna sredstva za obeštećenje izdvojena iz dvorskog imanja. „Socijalna koncepcija" obnove podrazumevala je besplatnu izgradnju kuća i stanova. Konačni bilans ove državne akcije bila je kompletna obnova 27 naselja, 2.302 kuće, 18 crkava, 1 spomen-kapele, 2 džamije, 18 škola, 5 sokolskih domova, 7 opštinskih sudnica, 1 poštanske zgrade, 2 žandarmerijske sta-

[200] M. Stojadinović, *Obnova naselja*, 13-15.

nice, 14 školskih nužnika, 57 nužnika sa đubrištem, 1 đubrišta, 31 nužnika, 21 bunara i česama i 2 groblja.[201]

Šumska politika u „ogoljenoj pokrajini"

U Južnoj Srbiji je, prema nekim podacima, pod šumom bilo 1.701.719 hektara ili oko 40% njene celokupne površine, što je, čini se, preterano.[202] Izvori Ota Frangeša govore o 1.070.370 ha šumskih površina, ili 23,5% ukupne površine pokrajine, dok je Beogradska radnička komora raspolagala sličnim podatkom o 23,4% šumskih površina.[203] Pored ustaljenog mišljenja da je ova oblast „ogoljena", navedeni podaci deluju iznenađujuće, verovatno zbog toga što najprometnije saobraćajnice zaista prolaze kroz ogoljene i puste krajeve. Procenjivalo se da je površina golog krša koji je trebalo pošumiti iznosila oko 360.000 hektara. U periodu 1918/26. država je pošumila svega 200 ha, a 1 hektar pošumljavanja koštao ju je 1.500-5.000 dinara (mesečna plata žandarma npr)! Okružni načelnici su smatrali da je brzo pošumljavanje bilo izvodivo samo „pomoću vežbe vojske", pošto su se šumske uprave pokazale „nesposobnim".[204] Podaci iz 1929. godine govore da je država u pošumljavanje 129 hektara goleti juga, na rasadnike, „pomoćne poslove" i uređenje bujica uložila 1,4 miliona dinara, što je na jugoslovenskom nivou iznosilo 15% svih sredstava koja su utrošena u iste svrhe. Pri tome je za pošumljavanje makedonskog krša upotrebljeno 30 kg semena lišćara, kao i 262 hiljade sadnica četinara i 326 hiljada sadnica lišćara.[205]

Šume u Južnoj Srbiji imale su različit vlasnički status. Sredinom 30-ih godina oko 20% šuma pripadalo je državi, 59,5% bilo je u komunalnom vlasništvu, oko 20% držali su privatnici i svega 0,5% pripadalo je crkvama i manastirima. Dakle, najveći deo bio je u vlasništvu opština, dok su u privatnoj svojini bile mahom manje parcele.[206] Treba istaći da je vlasnička podela šuma u Južnoj Srbiji izvršena dosta kasno, tako da je najveći deo dugo bio u državnoj svojini.

Šumska površina (ha) po glavi stanovnika, prema vlasništvu

pokrajina	državna	komunalna	privatna	s v e g a
BiH	1.02	0.02	0.40	1.44
Crna Gora	0.26	0.71	0.45	1.42
Južna Srbija	0.51	0.07	0.07	0.65
Dalmacija	0.01	0.32	0.26	0.59
Slovenija	0.015	0.005	0.53	0.55
Hrvatska	0.12	0.18	0.23	0.53
Severna Srbija	0.15	0.07	0.07	0.29
Vojvodina	0.05	0.004	0.016	0.07

PAJL, III, 4-5.

[201] Isto, 36-44, 48-51.

[202] Dragoljub S. Petrović, *Stanje šumarstva u Srbiji i Južnoj Srbiji i zadaci radi njegovog unapređenja*, Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića, knj. 1, Beograd 1936, 321.

[203] *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 10; *Izveštaj Beogradske radničke komore*, 173. - U raškoj oblasti 33,3% površine bilo je pod šumom, bregalničkoj 21,5%, bitoljskoj 19,5, kosovskoj 16,2% i skopskoj oblasti 15%. - PAJL, III, 2.

[204] AJ, 14-179-664; *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, Beograd 1927, 174-175.

[205] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 162-163.

[206] D. S. Petrović, *Stanje šumarstva u Srbiji i Južnoj Srbiji*, 323.

Prema vrsti drveća, u Južnoj Srbiji su dominirale hrastove (48%) i bukove šume (23,9%), dok su četinarske i „mešane lišćare" bile ređe zastupljene. Od geografskog položaja zavisila je i visina šuma, pa su se neke u Južnoj Srbiji pele do velikih nadmorskih visina (do 2.000 m). Klimatsko šarenilo ove oblasti uticalo je i na neravnomeran raspored šumskih prostranstava. Prema dobnim razredima, u Južnoj Srbiji bilo je najviše šuma do 40 godina starosti (68,5%), od 41-80 godina bilo je 7,6% i starijih od 80 godina 23,9%. Iz ovakvog rasporeda moguće je naslutiti koje su šume bile na udaru drvoseča i sa druge strane, koje su bile pošteđene „i zbog toga već zašle u starost". Godišnji priraštaj šuma ilustruje siromašenje nacionalnog bogatstva jer - u Južnoj Srbiji je „drvna masa" bila ispod normale sa 161,3 miliona m^3, a priraštaj oko 1,1 miliona m^3. Tako negativni rezultati uslovljeni su ogromnom površinom niskih šuma i šikara, ali i prekomernom upotrebom hrastovog drveta.[207]

Šumska privreda, tj. iskorišćavanje šumskih proizvoda i negovanje šumskih površina, mahom je bila skoncentrisana na eksploataciju drva. Pritom se najčešće nije vodilo računa o „razumnoj seči", a zbog slabih mogućnosti tovarnih konja, zalazilo se samo u bliže šume. Tako neracionalna eksploatacija bila je rezultat nedostatka kolskih puteva i „kolskog prenosa", što, prema podacima iz opozicionih krugova, nije smetalo Ž. Rafajloviću (ministru šuma i ruda 1922) da u Skoplju, pored ciglane otvori i strugaru u kojoj je prerađivao građu iz državnih šuma. On je u Narodnoj skupštini takođe optuživan da je putem „svojih" komisija otimao šumske komplekse od naroda uz saradnju sa „Treska" a. d. kao i za manipulacije sa naseobinom Dušanovo, predviđenom za koloniste, dok je svojim političkim prijateljima (npr. R. Pašiću) izdavao koncesije za eksploataciju rudnika. Demokratski aktivista iz Velesa Jovan Đorđević dobio je u vreme vlade Ljube Davidovića koncesije za seču šume u Rođdenu.[208]

Ipak, najveća „šumska" afera vezivana je za ime Puniše Račića, koji je, predstavljajući se kao „naslednik svetoga kralja Dečanskog" zahtevao da mu se dodeli 3.500 ha zemlje i šumskih kompleksa manastira Dečani! „Republika" od 5. oktobra 1922. godine je pisala kako je na zahtev ministra šuma Ž. Rafajlovića da mu se odobri kredit za ograničenje šuma, Nikola Pašić uzvratio sa „Ne dam ti, ako ne daš Puniši šumu". „Novosti" od 2. avgusta 1924. godine prenose razgovor delegacije koja je Pašiću poručivala da uhapsi Račića jer je sekao dečansku šumu: „Ako se ne obustavi seča šume, narod će se dići", upozoravala je delegacija „Baju", na šta je ovaj lakonski odgovorio - „A mi ćemo poslati vojsku".[209] Ma kako ova afera izgledala nadrealno, spor između Puniše Račića i Kraljevine SHS rešen je u korist ovog prvog, „na osnovu izvršne presude nezavisnog i pravičnog suda u Peći".[210] Pobedivši u sporu Račić je podigao pilanu u kojoj je počeo da prerađuje borovo drvo. Njegova sledeća meta bilo je 10.000 ha hrastove šume kod sela Sermeni u đevđelijskom kraju. Uz podršku Nikolije Popović (kume Radomira Pašića), koja

[207] Isto, 327, 330. - „Južna Srbija bi mogla da izvozi, kada bi to s obzirom na prenosna sredstva bilo moguće. Njen izvoz bi prvenstveno imao da se kreće u Srbiju".

[208] ASANU, br. 13315/71, *Jovan Đorđević*, str. 6-7; SBNS, LXXVII red. sast. 19. jun 1922, 221-224.

[209] Republika, br. 79, 5. 10. 1922; Novosti, br. 1078, 2. 8. 1924.

[210] Novosti, br. 1098, 27. 8. 1924; Politika od 7. 6. 1929, str. 5.

je radila kao računovođa u Skoplju, Račić je došao i do sermenijske šume, uprkos snažnoj kampanji koja se povela u štampi i u Narodnoj skupštini.[211] Koristeći se prijateljstvom sa sinovima Ise Boljetinca, a zaklonjen iza Pašićeve moći, Puniša Račić je došao i do šuma koje su pripadale selu Istinić - štaviše, kačaci toga kraja pojavljuju se i kao čuvari njegovih šuma![212]

Dozvole za seču privatnih šuma izdavane su i od lokalnih šumara, mimo zakona i propisa. „Ja sam imao prilike pre dva meseca da gledam ovaj prizor..." izjavio je J. Ćirković u parlamentu, „...da jedan liferant seče drva u privatnom zabranu jednoga građanina, a ovaj stoji i plače. Niko mu živi tu ne može pomoći i nema te sile i načina da taj čovek može pribaviti pravo na ono što mu je Ustavom i zemaljskim zakonima garantovano".[213] Osim toga, velika šumska prostranstva uništena su pre 1912. godine, zbog čega je ostatak šuma vlada SHS privremeno prisvojila dok se sudski ne utvrdi njihovo vlasničko poreklo. Takvih spornih zemljišta pod šumom najviše je bilo u bitoljskom, ohridskom, tetovskom i kumanovskom kraju i njih je vlada uglavnom oduzimala od tamošnjih opština i davala u eksploataciju. Na ozbiljnost problema ukazuje i činjenica da su juna 1928. osnovani Sudovi za ograničavanje državnih šuma u nekoliko mesta Južne Srbije (Peć, Berane, Kumanovo, Bitolj, Kičevo, Đevđelija, Štip, Prizren, Tetovo, Ohrid).[214] Dešavalo se da seljaci, npr. u selu Mavrovu, puškama teraju sa svojih pašnjaka one kojima je država dala tu zemlju na uživanje. U Narodnoj skupštini je vladalo opšte uverenje (kako među ministrima, tako i u opozicionim krugovima), da je država zaista „metnula ruku i poklopila sve šume u Južnoj Srbiji" ne vodeći računa koje su državne, opštinske ili privatne. Ponekad se činilo da je deviza iz vremena turske uprave - „što manje šume, manje komita", ponovo dobila na aktuelnosti.[215] Slučaj državnog šumskog kompleksa „Lokma" na Skopskoj Crnoj Gori, u kome je uz odjek sekira i prisustvo svega dva šumara „pomlaćena zrela gora", pokazuje neozbiljnost državnih organa, ali i navodi na razmišljanje o prećutnom tolerisanju običaja seljaka da ćumurom i drvima plaćaju žito (socijalni mir?)! Varijacije na pomenutu izreku iz turskog doba mogle su poslužiti kao zgodno opravdanje jugoslovenskim vlastima, kojim bi čitav šumski problem bio predstavljen kao apsolutno nasleđen i nepremostiv: „...Zato su turski zulumćari nemilice obarali šumu, jer su hteli čist vidik, jer su hteli poslušnu raju"![216] Naravno, ne treba gubiti iz vida ni ovaj momenat, jer su još početkom 19. veka putopisci beležili kako su turske vlasti palile velika šumska prostranstva na Kosovu „da bi se tako izgonili hajduci".[217]

---

[211] Z. Kulundžić, *Politika i korupcija*, 466-473. - Vodeći „lovac" na afere Radomira Pašića - Dragiša Stojadinović, obrušio se (bezuspešno) u parlamentu 1925. godine na Račićev pokušaj da se domogne državne šume: „U pitanju je šuma od 100 miliona dinara koja se na račun države i vojske treba da preda u ruke milostivoj gđi Nikoliji, maćedonskoj guvernerici, g. Račiću i ostaloj tevabiji..."

[212] Isto, 476-491, 512-513. - Razmišljajući o pozadini skupštinskog atentata (1928) Kulundžić pominje protivljenje narodnih poslanika HSS-a podizanju sandžačke pruge, koja je trebalo da prođe kroz Račićeve šumske komplekse!

[213] Jovan Ćirković, SBNS, LXXXVIII, red. sast. 4. jul 1922, 194.

[214] Službene novine Kraljevine SHS, br. 124, 1. jun 1928, 1.

[215] AJ, 14-179-664; Č. Stanković, SBNS, XC red. sast. 6. jul 1922, 245-246; L. Jankulović, XCI red. sast. 7. jul 1922, 278; M. Srškić, J. Ćirković, XVI red. sast. 20. jun 1923, 673.

[216] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 16-17, 34, 48.

[217] Branislav Đ. Nušić, *Kosovo (Opis zemlje i naroda)*, reprint (1902), Beograd 1986, 58.

Potrebu za drvetom najviše su imali „kućevna industrija i radinost", ali i mnogi zanati. Bukove i hrastove šume služile su za izradu železničkih pragova („šlipera"), a šume su davale i velike količine drvenog uglja za ogrev koji se u Južnoj Srbiji koristio u velikim količinama. Međutim, tamošnji seljaci su sekli za ovu svrhu hrastovu i bukovu šumu, a nisu koristili otpatke od drugih seča. Izrada drvenog uglja vršena je pomoću „ležećih ugljenarnica", osim u Kratovu gde su korišćene „stojeće". Otpadak se obično upotrebljavao za izradu tzv. kovačkog uglja („daje meku vatru, koja ne pregori gvožđe, a pri raspaljivanju ne baca varnice"), koji se još nazivao i „ciganskim ugljem", jer su ga uglavnom izrađivali Cigani.[218] „Ja samo vidim arnautske ćumurane, ćumurane i ćumurane tamo gde je šuma u agoniji", vapio je Mihailo Jovanović putujući kroz Poreč.[219]

Od sporednih šumskih proizvoda treba pomenuti luč, koru, „teslovinu", lekovito bilje, katran i druge vrste smola kojima su šume Južne Srbije bile bogate. U okolini Đevđelije granje zimzelenog hrasta je korišćeno za čaurenje gusenica svilenih buba. Ispaša na planinskim pašnjacima i „suvatima" vršena je preko leta, a u Južnoj Srbiji je bilo oko 315.000 ha suvata, od čega 30% u državnoj svojini. Mobilnost tamošnjeg stočarstva ogledala se u „kretanju za pašom": preko zime, stočari su se spuštali sa stadima ovaca u nizije sa blažom klimom („zimska popaša").[220] Do 1931. godine lov u Južnoj Srbiji bio je regulisan Zakonom o lovu Kraljevine Srbije (1898) sa dopunama i izmenama od 1904. Prema pomenutim propisima lov je bio uređen po „regalnom sistemu", tj. bio je u nadležnosti države. Masovnim krivolovom divljač je gotovo istrebljena.

SAOBRAĆAJNA EMANCIPACIJA JUGA

Železnice

Građenjem železnica političko ujedinjenje iz 1918. godine dobijalo je i svoju „duhovnu notu". Prirodna saobraćajna osa Srbije prolazila je kroz srednje i južno Pomoravlje (na temeljima nekadašnjeg *Via Militaris*, potom Carigradskog druma), pri čemu se Povardarje smatralo njenim prirodnim produžetkom, pa je poznata tadašnja ideja vlasti da se Morava i Vardar spoje naročitim kanalom. Značaj pomenutog putnog pravca uočen je još pre srpsko-turskih ratova, zbog čega je 1872. godine puštena u saobraćaj pruga Skoplje-Đevđelija. U srpskim političkim krugovima bila je razvijena svest da je, onaj ko drži prugu Beograd-Solun, „gospodar balkanske trgovine i svih železničkih i carinskih tarifa Balkana".[221]

---

[218] D. S. Petrović, n. d, 334.

[219] M. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, 73.

[220] U vreme turske vladavine stočari su imali na raspolaganju široka prostranstva za „zimsku popašu" (Solunsko polje, Trakiju, Malu Aziju) koja su im postala teže dostupna iscrtavanjem novih granica 1913. godine. Samo 1925. godine po državnim šumama u Južnoj Srbiji na popaši je bilo 313.622 grla: konja 9.809, goveda 8.819, ovaca 219.549, koza 75.545 (*Izveštaj Beogradske radničke komore*, 174-175).

[221] ASANU, br. 10081/6, *Makedonski problem*; *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, Beograd 1927, 35.

Po završetku Prvog svetskog rata železnička infrastruktura novostvorene Kraljevine SHS pretrpela je teška oštećenja. Veliki broj mostova, tunela i vijadukata bio je porušen, a železničke stanice, radionice i ložionice razorene. Veza sa Grčkom bila je prekinuta na celoj liniji od Đevđelije do Skoplja, a uništeni mostovi na Nišavi zatvarali su komunikaciju sa Bugarskom. Radionica za popravku lokomotiva u Nišu (jedina u Srbiji) bila je temeljno opljačkana, zbog čega je servisiranje vozova vršeno u savezničkoj radionici u Solunu (do 1919).[222]

Pruge koje su razgraničenjem pripale Kraljevini SHS bile su deo heterogene mreže sastavljene od različitih tipova koloseka: normalnog (1,4 m) i uskotračnih (0,76 i 0,60 m) koji više nisu odgovarali duhu vremena i „novim zadacima". Pri tome su u Južnoj Srbiji dominirali uski koloseci od 0,6 m, dok je u ostalim krajevima zemlje uzana pruga podrazumevala širinu koloseka od 0,76 m. Tadašnji ministar saobraćaja Velizar Janković je s pravom govorio kako su nasleđene pruge više ličile „na poderanu haljinu" nego na nekakvu železničku mrežu. Prema vrsti koloseka i obliku vlasništva železnička infrastruktura Južne Srbije može se i procentualno iskazati: imala je 48% „normalnih" i 52% „uzanih" pruga, od čega je 98,3% bilo u državnom, a svega 1,7% u privatnom vlasništvu. Železnice Južne Srbije eksploatisalo je 96% državnih i 4% privatnih preduzeća.[223]

Prvu provizornu opravku pruga vršili su Železnička komanda i pioniri srpske vojske pod upravom „Vojno-železničke inspekcije Vrhovne komande" u čiji su sastav ulazili gotovo svi inženjeri Srpskih državnih, Požarevačkih i Podrinskih privatnih železnica. Ovo privremeno osposobljavanje pruga trajalo je od novembra 1918. do marta naredne godine, a radovi su izvođeni pod teškim vremenskim uslovima i još težim materijalnim okolnostima. Ipak, za svega četiri meseca za privremeni saobraćaj su osposobljene pruge Đevđelija-Skoplje (164 km), Skoplje-Mitrovica (119,5 km), Skoplje-Niš (208 km) i Niš-Lapovo (134 km).[224] Po završetku tih radova (mart 1919) železničko osoblje je demobilisano, a poslove je preuzelo novoformirano Ministarstvo saobraćaja.

U vreme drugog perioda restauracije železnica, Južna Srbija nije bila zahvaćena radovima - uglavnom je vršeno spajanje pomoravskih gradova, kao i mesta u Timočkoj krajini, čime je avgusta 1919. uspostavljen provizorni saobraćaj na čitavoj mreži predratne Srbije. Treći period restauracije srpskih železnica trajao je do avgusta 1924. godine tokom kojeg je popravljeno više mostova, tunela i postaja. U periodu 1919/22. na teritoriji Južne Srbije rekonstruisane su uskotračne pruge u ukupnoj dužini od 386 km i to: Hanrijevo-Gostivar dužine 61,7 km (puštena u saobraćaj 25. marta 1919); Gradsko-Bitolj 134,7 km (4. avgusta 1920); Gostivar-Kičevo 84,5 km (10. avgusta 1920); Kičevo-Ohrid 82,6 km (1. septembra 1921) i Podmolje-Tašmorunište 22,6 km (5. jula 1922). Pored ovakvih pruga u Južnoj

---

[222] Milan Lazić, *Obnova i razvoj železničkog saobraćaja u Jugoslaviji posle Ujedinjenja 1918. godine,* Tokovi revolucije, sv. XVIII, Beograd 1984, 307; Milica Milenković, *Železničari Srbije 1918-1920*, Beograd 1971, 15-16.

[223] Velizar Janković, *Naša saobraćajna železnička politika*, Jubilarna knjiga Državnih železnica Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1929, 204; *Izveštaj Beogradske radničke komore,* 35; *Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za godinu 1928*, knj. I, Sarajevo 1930, XXII-XLI.

[224] S. T. Milojević, *Desetogodišnji napori Kraljevine SHS na usavršavanju i povećavanju svoje železničke mreže*, Jubilarna knjiga, 65-67.

Srbiji su postojale i kraće šumske/rudarske pruge koje više nisu bile u upotrebi, pa nisu ni obnavljane posle rata, kao što su pruga normalnog koloseka Hudovo-Dedeli (14,3 km) i uskotračna deonica Alince-Svinjište (50 km). Od pruga normalnog koloseka u saobraćaj su puštene Veles-Štip 53 km (16. novembra 1924) i Štip-Kočane 32,6 (14. novembra 1926), a 26. jula 1923. proradila je i kratka uzana pruga Hanrijevo-Skoplje. U zimu 1923. započeta je izgradnja pruge Veles-Štip u režiji vojske Kraljevine SHS. Na proleće, radovi su predati privatnim preduzimačima - tako je most na Vardaru gradilo 150 radnika preduzeća „Pionir", uz učešće 700 radnika dvojice privatnika, a deo radova prepušten je odredu od 1000 ruskih vojnika-vrangelista.[225] Avgusta 1924. godine kralj Aleksandar je obišao Južnu Srbiju radi otkrivanja spomenika žrtvama bugarskih zločina u Surdulici, pa je uzgred otvorio ovu prugu čiji je krak prema Kočanu bio započet. Britanci su zabeležili da je kralj nastavio put za Ohrid i Prizren nailazeći na „veoma srdačan doček albanskog stanovništva".[226]

Sve pomenute železnice bile su u državnoj svojini, osim 16 km duge pruge Bitolj-Kenali koju je eksploatisala grčka država, dok je uskotračnu deonicu Miletkovo-Sermenli (21 km) koristilo Ministarstvo šuma i ruda Kraljevine SHS.[227]

Posle rada na opravci uništene pruge 1919. godine saobraćaj je uspostavljen i na glavnoj srpskoj arteriji, pruzi Beograd-Niš-Skoplje-Đevđelija, koja je imala normalni kolosek. Iste godine proradila je i linija od Skoplja do Mitrovice, a 1920. uspostavljene su komunikacije sa Bugarskom, posle restauracije pruge normalnog koloseka Pirot-Caribrod. Od obnovljenih uskotračnih pruga te godine su završene linije Gostivar-Kičevo i Prilep-Gradsko. Naredne godine osposobljen je deo uskotračne pruge Kičevo-Ohrid, čime je zaživeo saobraćaj od Hanrijeva (tj. praktično od Skoplja) do Ohridskog jezera. Iste godine izvršena je i konsolidacija provizornih mostova i vijadukata koji su zamenjeni trajnim konstrukcijama, da bi idućeg leta bio završen ogranak Podmolje-Tašmorunište - time je Struga bila povezana sa Ohridom na jugu i Hanrijevom na severu. Pruga normalnog koloseka Veles-Štip završena je 1925. kada je svečano i puštena u saobraćaj, da bi naredne, 1926. godine deonice od Štipa do Kočana, Kočane dobilo vezu sa Velesom.[228] Za građenje pruge Veles-Štip država je oduzela zemljište sopstvenicima iz nekoliko srezova kroz koje je pruga prolazila (veleški i štipski). Zemlja je oduzeta na osnovu čl. 37 Zakona o zauzimanju - eksproprijaciji nepokretnih dobara za potrebu građenja železničke pruge. Za svaki srez formirani su odbori za procenjivanje i Procenilačka komisija kojoj su se sopstvenici zemljišta javljali sa svojim potraživanjima.[229]

Osim novih pruga i radova izvođenih u režiji Direkcije za građenje novih železnica, sve ostale poslove obavljalo je građevinsko odeljenje Oblasne direkcije - Beograd korišćenjem vanrednih i redovnih kredita. Direkcija je imala svoje sekcije koje su vršile trasiranje i obeležavanje pruga (Skoplje, Kičevo, Ohrid, Bitolj i

---

[225] Docnije je angažovana albanska jeftina radna snaga, a u periodu januar-april 1924. na radovima je izgubilo život 10 radnika (dva Nemca, jedan Rus, tri Albanca i četiri srpska vojnika). - Radnik, br. 128, 1924, 5.

[226] *Britanci*, knj. I, 247-248.

[227] *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, Beograd 1927, 33-34.

[228] B. Popović, *Obnova železnica predratne Kraljevine Srbije u periodu 1919-1929,* Jubilarna knjiga, 96-98.

[229] Službene novine Kraljevine SHS, br. 130, 11. jun 1926, 2.

Veles). Usled budžetskih redukcija, tadašnji ministar saobraćaja je izjavio: „Od ovih sekcija od novog budžeta moraću ukinuti najveći deo, naročito one u Južnoj Srbiji, ako mi se i novim budžetom ne stvori mogućnost amandmanom, koji sam tražio, da to trasiranje i dalje finansiram iz novog budžeta. Sekcije, koje bi se morale ukinuti jesu ove: Sekcija Topola, Kraljevo, Kosovska Mitrovica, Skoplje, Kičevo, Ohrid, Bitolj i Veles".[230]

Novi materijal za koloseke, skretnice i instalacije staničnih postrojenja najvećim delom je obezbeđen iz Nemačke na ime reparacija u vrednosti od 23 miliona zlatnih maraka (tj. 207 miliona dinara). Neka nemačka (*Wumag, Hofmann Linke Werke, W. F. Busch, Dessau, Esslingen, Talbot, Hava*) i mađarska preduzeća (*M. A. V.*) liferovala su lokomotive i vagone za kompletiranje železničkog voznog parka, dok su naročita preduzeća bila zadužena za održavanje i nabavku prateće opreme.[231] Vozni park južnosrbijanskih pruga uskog koloseka (0,6 m) izrađen je u vreme Prvog svetskog rata:

Broj vagona za saobraćaj na uzanim prugama (0,6 m)

vagona/kola	1918. godina	1929. godina	1918/1929 +%
putničkih	70	91	+77%
teretnih	640	885	+72%

Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za godinu 1928, knj. I, Sarajevo 1930, XL-XLI

Istovremeno sa obnovom vršena je i zamena uskotračnih i dotrajalih šina novim. Tako je na prugama Beograd-Niš-Skoplje, Skoplje-Đevđelija i Niš-Caribrod promenjeno 402 km koloseka, tj. 55% ukupne dužine tih pruga.[232] Ova relacija predstavljala je prioritetan zadatak Vlade, jer je pruga bila od internacionalnog značaja, pa ju je trebalo prilagoditi brzinama međunarodnih vozova. U tu svrhu izvršeno je „povećavanje težine šina" i na relaciji Niš-Skoplje-Đevđelija, a zbog masovne upotrebe težih lokomotiva pristupilo se i pojačavanju svih gvozdenih mostova. Izmena šina i skretnica na pruzi Beograd-Niš-Skoplje (463 km) obuhvatila je 357 km koloseka, dok je na potezu Skoplje-Đevđelija promenjeno svega 37 km. Treba napomenuti da radovi na deonici Niš-Skoplje nisu bili završeni ni 1926. godine.[233]

Posebnim programom bilo je predviđeno podizanje 175 km pruge Skoplje-Tetovo-Gostivar-Kičevo-Ohrid, čija je izrada bila procenjena na 606 miliona dinara. Njena trasa se odvajala od postojeće linije Skoplje-Mitrovica sa stanice Đeneral Hanri (koja je predstavljala spoljnu stanicu Skoplja), a bio je predviđen i prostor za gradnju velike ranžirne stanice za potrebe skopskog železničkog čvora. Odatle je pruga trebalo da spoji Tetovo i Gostivar, usmeravajući se preko Bukovika i Preseka prema Kičevu i Ohridu. U planu je bilo i vezivanje ove pruge za Elba-

[230] *Ekspoze ministra saobraćaja o predlogu budžeta Ministarstva saobraćaja za budžetsku 1927/28*, Subotica 1927, 20.
[231] B. Popović, *Obnova železnica*, 99.
[232] Na restauraciju ovih pruga utrošeno je 170,3 miliona dinara. - S. T. Milojević, n. d, 68-69.
[233] *Ekspoze ministra saobraćaja o budžetu za 1926/27. godinu*, Subotica 1926, 7.

san i Drač, kojim bi se Albanija spojila sa Skopljem. Pruga Veles-Prilep-Bitolj dužine 133 km odvajala se kod Velesa od „vardarske pruge" i preko Bogomila i Prilepa spajala Bitolj. Cilj izgradnje ove linije bio je „da veže Bitolj sa Skopljem najkraćom linijom i da naše dve plodne ravnice - Pelagoniju i Prilepsko Polje, veže sa prugom Skoplje-Đevđelija-Solun". Projekat je koštao 300 miliona dinara, ali je očekivano da će pomenuti krajevi, bogati šumom i rudama, za nekoliko godina „isplatiti uloženi kapital". Prva deonica započeta je 1927. i njome je urađen deo pruge Bitolj-Prilep (44 km), čiju je izgradnju na licitaciji preuzelo preduzeće „Rekord". Na ovoj deonici nije bilo težih zahvata osim mosta na Crnici, ali je pruga puštena u saobraćaj tek aprila 1931.[234] Železnička linija Bitolj-Resan-Ohrid (74 km) spadala je u „teže pruge" i radovi na njenoj izgradnji procenjeni su na 340 miliona dinara. Ova pruga je, uz linije Skoplje-Ohrid i Veles-Bitolj, činila celinu u kojoj su se nazirali obrisi prave železničke mreže u Južnoj Srbiji. Prema izveštaju ministra finansija Milana Stojadinovića, u periodu 1918/25. godine popravljeno je 1.480 km pruga oštećenih u ratu, a izgrađen je i 551 km novih deonica.[235] Prema nekim drugim podacima u Kraljevini SHS su u periodu 1919/29. na građenje železničkih pruga utrošene 2,5 milijarde dinara, ili 253 miliona godišnje.[236] Državna statistika beleži da je u Kraljevini SHS od 1918/28. godine obnovljeno 449 km otvorene pruge i 44 km staničnih koloseka sa 927 skretnica, te da je montirano 16.300 tona novih gvozdenih konstrukcija mostova i ugrađeno preko milion pragova. Isti izvor kaže da je krajem 1929. godine u Južnoj Srbiji dužina izgrađenih i obnovljenih državnih pruga normalnog koloseka iznosila 388 km, dok je na celom području Beogradske direkcije železnica evidentirano 1.631 km novih i restauriranih pruga. Krajem decembra iste godine radovi su bili u toku na 138,7 km novih pruga.[237]

Jugoslovenska vlada je rešenjem od 13. jula 1923. izvršila otkup *Orijentalnih železnica* na osnovu dva ugovora: jedan se ticao pruga u Južnoj Srbiji (Mitrovica-Skoplje-Zibevče-Đevđelija, Bitolj-Kenali i projektovane pruge Skoplje-Gostivar), a drugi pruge Đevđelija-Solun koja je pripala Grčkoj.[238] Sve to nije bitnije izmenilo status Južne Srbije u ukupnoj jugoslovenskoj železničkoj infrastrukturi, pa je prema indeksima stanja ona bila u povoljnijem položaju samo od Crne Gore i Dalmacije:

Železnica na 100 km²

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
167.6	141.8	213.1	83.2	52.8	7.8	57.4	83.2

AJ, 335-26, *Nacrt privrednog plana*, str. 106a

[234] P. Milenković, *Istorija građenja železnica i železnička politika kod nas (1850-1935)*, Beograd 1936, 372.

[235] *Ekspoze ministra finansija o budžetskim dvanaestinama za avgust-novembar 1925. godine*, Beograd 1925, 35.

[236] AJ, 335-26, *Nacrt privrednog plana*, str. 167.

[237] *Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za god. 1928*, knj. I, Sarajevo 1930, XXVII, 1, 7.

[238] Kosta Kumanudi, SBNS, XXIII red. sast. 5. feb. 1924, 525.

Pošto u Kraljevini SHS još uvek nije bilo jedinstvene železničke mreže, stručna javnost se okrenula raspravama vezanim za tu osetljivu temu. Polovinom dvadesetih godina nastale su mnoge studije, čiji su autori bili građevinski inženjeri, uglavnom sa inostranim iskustvom. Pred poplavom stručnih knjiga i brošura koje su se bavile planiranjem buduće železničke mreže, ministar saobraćaja je 1926. sazvao konferenciju predstavnika privrede i tehnike „sva tri plemena" sa ciljem da se prouče postojeći planovi i utvrdi njihov kvalitet. Konferencija je završena tek početkom 1927. godine a predviđala je izgradnju 56 linija „normalnog" i 14 pruga „uzanog" koloseka, širine 76 cm. Tokom aprila 1927. zaključci sa Konferencije pretočeni su u Program građenja železnica, koji je i Finansijski odbor Narodne skupštine usvojio 13. maja iste godine.[239] Programom je obuhvaćena izgradnja „jadranskih linija", projektovanih železnica u Južnoj Srbiji, kao i izgradnja kratkih veza sa već postojećim linijama. Prema ovom projektu u Južnoj Srbiji bi se pristupilo izgradnji pruga Skoplje-Tetovo-Gostivar-Ohrid-Bitolj, zatim Veles-Bogomila-Prilep-Bitolj, Kuršumlija-Priština i Priboj-Prijepolje-Bijelo Polje. Sve pomenute linije gradile bi se kao „pruge drugog reda" zbog nacionalnog i ekonomskog značaja, a projektovane pruge trebalo je da predstavljaju važnu trgovačku vezu sa „uticajnom zonom Soluna".[240] Uzgred, pitanje vlasništva i eksploatacije pruge Đevđelija-Solun dovelo je do ozbiljnih problema sa Grčkom.[241] Posle internacionalizovanja spora pred Društvom naroda došlo je 1925. do pregovora (Ninčić-Pangalos) i usvajanja više bilateralnih ugovora. Sporazumom je priznat grčki suverenitet nad prugom, ali je ubrzo padom Pangalosa spor oko „solunske pruge" ponovo otvoren, da bi marta 1929. pregovori o Jugoslovenskoj slobodnoj zoni u Solunu bili okončani. Sporazum je predstavljao kompromisno rešenje kojim je Jugoslavija „ustupila" Grčkoj akcije na prugu Đevđelija-Solun za 20 miliona francuskih franaka.[242] Značajan napredak postignut je prethodnim potpisivanjem Ugovora o trgovini i plovidbi 2. novembra 1927. kojim su ustanovljene zajedničke železničke i carinske tarife srpskih i grčkih železnica, sa ciljem „da se obezbede južnim krajevima Kraljevine SHS olakšice koje uživaju ostali krajevi Kraljevine". Specijalnim sporazumom regulisana je i kontrola stočnih zaraza, pa su za kontrolne punktove („ulazne stanice") u Kraljevini određeni Đevđelija i Bitolj.[243]

---

[239] S. T. Milojević, n. d. 79-80. - Odnos jugoslovenske države prema izgradnji železničkih saobraćajnica u Južnoj Srbiji moguće je sagledati i kroz Program izgradnje pruga normalnog koloseka koji je ministar Radojević podneo Skupštini. Prema ovom programu, železničke deonice u Južnoj Srbiji svrstane su u osmu grupu prioriteta (tj. pretposlednju!).

[240] Petar Milenković, *Građenje železnica u Kraljevini SHS od oslobođenja do danas*, Jubilarna knjiga... 132. - Značaj veza sa Solunom ilustruje podatak da je 1924. godine oko 70% ukupnog prometa u solunskoj luci podmirivala roba srpskog porekla! – *Britanci*, knj. I, 267.

[241] Naime, jedno srpsko društvo je 1923. uz podršku vlade otkupilo akcije Istočnih železnica (deonicu Đevđelija-Solun) od jedne francuske grupacije. Jugoslovensko-grčki pregovori su u više navrata prekidani, ali je grčka vlada ustupila „srpsku slobodnu zonu u Solunu," posle čega su srpski pregovarači zahtevali proširenje! Međutim, ni to nije bilo sve: narednog meseca od Grčke je traženo da solunska železnica pripadne Kraljevini SHS, a zahtevano je i „imenovanje srpskog personala na pruzi." Francuskim posredovanjem najavljena je mogućnost obnavljanja starog francuskog društva koje bi kontrolisalo prugu, ali je grčko-srpski spor rezultirao „isticanjem ugovora o savezništvu" 14. novembra 1925. - *Britanci*, knj. I*,* 288-290.

[242] *Britanci,*knj. I, 369-370; 599-600.

[243] SBNS, XCIII red. sast. 14. avgust 1928, 298-331: „Izjava" o potpisanom sporazumu i „Zaključni protokol".

*

O zdravlju železničkog osoblja nije vođeno dovoljno računa, što potvrđuje podatak da je manja ambulanta u Skoplju sa 4 „reonska i pružna" lekara otvorena tek 1932. godine! Prema broju prijavljenih nesreća u železničkom saobraćaju u periodu 1922/37. na skopskoj teritoriji SUZOR evidentirano je 59 nezgoda, što je u poređenju sa drugim većim gradovima u zemlji predstavljalo relativno zanemarljiv procenat. Sličan odnos bio je i sa brojem prijavljenih smrtnih slučajeva u železničkom saobraćaju u istom periodu, pa je tako Skoplje sa 6 poginulih lica bilo na samom začelju.[244] Ovakvu „crnu" statistiku neumesno je tumačiti, ali je sigurno da su izneti brojevi u velikoj meri bili uslovljeni i intenzitetom železničkog saobraćaja.

Južna Srbija je shodno svojoj nerazvijenoj železničkoj mreži oskudevala i u broju potrebnih železničkih stanica i pratećih objekata. Tako je do kraja dvadesetih godina postojala samo jedna „prava" stanica, ali čak ni ona svojim kapacitetom nije mogla zadovoljiti narasle potrebe tranzitnog saobraćaja. Železnička stanica u Skoplju bila je sagrađena zadnjih godina 19. veka, a oktobra 1926. godine imala je 2.000 „prispeća", da bi naredne godine taj broj porastao na 3.600. Dnevno su kroz skopsku stanicu prolazila u proseku 52 voza, ali je dosta vremena gubljeno oko premera vagonske robe („jer ostale stanice nemaju kolskih vagonskih vaga, te se vagoni puni sa robom mere u Skoplju i time koče posao"). Inače, dnevni kapacitet istovara bio je 120, a utovara 50 vagona dnevno, „ali se svakodnevno, i kad bi bilo robe, ne bi mogao ovoliki kapacitet održati jer nema dovoljno koloseka ni ostale udobnosti". Na samoj stanici bilo je locirano 115 vagona u kojima su stanovali radnici i dve „manevarke" koje su danonoćno radile ne uspevajući da završe sve poslove usled malog broja koloseka. U železničkoj radionici u Skoplju radilo je 1927. godine 314 radnika, od čega je bilo 160 „prostih radnika", dok su ostali bili „zanatlije dnevničari" i državni majstori - „mesečari". Radionica je imala i 50 „učenika" koji su kao i ostali radnici imali osmočasovno radno vreme, dok se iznos „radničkih nagrada" kretao od 25 (ženama i prostim radnicima) do 70 dinara (kvalifikovanim majstorima).[245]

Državna železnička radionica postojala je u Velesu i još sedam jugoslovenskih gradova, kojima je nadležno ministarstvo 1926. smanjilo kredite za popravku voznih parkova za oko 45%.[246] Izgradnja ložionica bila je planirana budžetom za 1926/27. godinu u Hanrijevu kraj Skoplja, dok su posebna sredstva izdvojena za proširenje postojećih ložionica u Skoplju i Đevđeliji. Dotrajale šine na relacijama Skoplje-Đevđelija, Kumanovo-Dušanovac, Gradsko-Demir Kapija zamenjene su 1927. novim šinama „pruskog tipa 8v". Kada se radilo o održavanju pruga, pažnja je posvećivana isključivo međunarodnim saobraćajnicama. Tako je u održavanju pruge Zagreb-Beograd-Skoplje-Solun učestvovalo i Jugoslovensko društvo za ci-

---

[244] *Godišnji izveštaj Oblasne uprave i Upravnog odbora Bolesničkog fonda za državno saobraćajno osoblje*, Beograd 1933, 7, 25. - Primera radi, u Banja Luci je u istom periodu u železničkom saobraćaju zabeleženo 599 nesreća, u Novom Sadu 321, Petrovgradu 311, Sušaku 300, Bjelovaru 184, Beogradu 168, Ljubljani 158 itd. - *Radnička zaštita - 15 godina SUZOR 1922-1937*, br. 8-9, Zagreb 1938, 652-655.

[245] Živko Topalović, *Privredni problemi Juga*, Beograd 1927, 46, 47, 54.

[246] *Ekspoze ministra saobraćaja o predlogu budžeta Minist. saobr. za budžetsku 1927/28,* Subotica 1927, 9.

vilnu vazdušnu plovidbu „*Aeroput*", uz pomoć francuskog društva za vazdušni saobraćaj „*CIDNA*".[247] Državna statistika se 1929. godine hvalila da su već tada sve železničke zgrade na potezu od Đevđelije do Ćuprije bile obnovljene, kao i da je izvršena restauracija telegrafske linije Veles-Đevđelija.[248]

*

Privredna inicijativa i interes u mnogome su pospešili razvoj železničkog saobraćaja. Pored pomenute hiperprodukcije stručnih knjiga sredinom 20-ih godina javljaju se i naučni radovi iz oblasti mašinstva, traktati o saobraćajnim pitanjima i sl. Smatralo se da tzv. komercijalna brzina voza na jednokolosečnoj pruzi do 10-12 km/h ukazuje na zasićenost gustine saobraćaja, što je zahtevalo uvođenje drugog koloseka, a na isti zaključak navodili su i slučajevi u kojima prugom dnevno prođe 25 vozova.[249] Samo tokom 1929. godine na pruzi Skoplje-Đevđelija prolazilo je prosečno 1.447 putničkih, 1.430 mešovitih i 1.326 teretnih vozova po jednom kilometru ekploatacione pruge, tj. 4.203 voza, 50.306 putničkih i 130.144 teretnih vagona (76.930 natovarenih i 53.214 praznih). Iz tih cifara izvedena je vrednost od 1,4 miliona ostvarenih „bruto-tonskih kilometara" koja rečito govori o frekvenciji vardarske magistrale (npr. pruga Veles-Štip-Kočane imala je svega 0,1 bt/km).[250] Fluentnost u železničkoj infrastrukturi naročito je bila povećana u vreme žetve, tj. izvozne sezone, zbog čega je u „mrtvoj sezoni" (januar-avgust) van upotrebe bilo oko 10 hiljada ispravnih kola. Restauracijom glavne vardarske pruge (1922) omogućeno je brže kretanje međunarodnih vozova - tako je francuski „Simplon-orijent ekspres" na liniji Pariz-Carigrad „skratio putovanje za tri sata", pri čemu je znatnu uštedu u vremenu ostvarivao upravo na potezu od Beograda do Đevđelije. Povećanje brzine na pruzi Beograd-Đevđelija diktirano je od Centralne uprave Saveza železničkih uprava koja je zahtevala da se „Simplon-orijent ekspresu" omogući postizanje brzine od 80 km/h.[251]

Na potrebu izgradnje „transmaćedonske pruge" ukazivali su naročito radikali u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS (J. Ćirković, M. Dimitrijević, V. Trbić, T. Popović). Njihova vizija kretala se od krajnje racionalnih ekonomskih računica do veoma ambicioznih ideja o pretvaranju Soluna u glavnu srpsku uvozno-izvoznu luku (uključujući tu i srpske akcije na prugu Đevđelija-Solun koje su 1927. „ustupljene" Grčkoj). Vasilije Trbić je podsećao da je takva pruga bila neophodna i zbog problema koje su preko zime imali Bitolj, Prilep i Ohrid, čije stanovništvo „iz grčkih novina crpi znanja o događajima u našoj zemlji". Sa druge strane, Toma K. Popović je isticao značaj železničkog kraka koji bi išao od Vranja ili Bujanovca „moravskom dolinom na Giljane, pa presecajući u Uroševcu prugu Skoplje-Mitro-

---

[247] Za ložionicu u Đeneral Hanriju predviđena je suma od 253.302 dinara iz „starog rezervnog fonda" beogradske železničke direkcije, dok je finansiranje rekonstrukcije skopske i đevđelijske ložionice najvećim delom bilo usmereno na inostrane zajmove. - *Ekspoze ministra saobraćaja o budžetu za 1926/27,* Subotica 1926, 8; SBNS, LXVI red. sast. 13. mart 1926, 575; *Britanci*, knj. I, 681.

[248] *Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za god. 1928*, knj. I, Sarajevo 1930, XXXIII

[249] L. Milošević, *Jubilarna knjiga*... 188.

[250] *Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za god. 1928*, knj. I, Sarajevo 1930, 28-29.

[251] *Ekspoze ministra saobraćaja o budžetu za 1926/27*, Subotica 1926, 12; *Britanci*, knj. I, 144.

vica, vezao Prizren". Time bi se, prema njemu, dobila veza sa bugarskom granicom kod Vranja i albanskom kod Prizrena, a „saobraćaj bi bio sigurniji i brži, a i naš izvoz olakšan".[252] Pruge uskog koloseka bile su „trgovačke pritoke" glavnoj vardarskoj pruzi i njima se dopremala roba za izvoz sa zapadnih i istočnih oboda pokrajine. Tim prugama išao je izvoz za Albaniju, a prema mišljenju D. Milićevića, Južna Srbija je trebalo da svojom infrastrukturom i položajem odigra ulogu „časnoga posrednika" između susednih zemalja. U istom duhu bila je i opaska radikala Mite Dimitrijevića da „Stara Srbija i Makedonija unose najviše blaga u zemlju" i da stoga svaka pruga Južne Srbije predstavlja „arteriju koja nosi najbolje naše privredne plodove". Železničko povezivanje bregalničke oblasti za vardarsku arteriju opisao je kao „liniju svetlosti kulturnog spajanja" izrazivši zadovoljstvo zbog učešća vojske u podizanju ove pruge. Dimitrijević je, kao stanovnik Ovčeg Polja dosta svog autoriteta i energije uložio u izgradnju kraka od Ovčeg Polja i Sv. Nikole do pruge Štip-Veles, insistirajući na opštem angažovanju tamošnjeg stanovništva. Otuda je čudio podatak da nije postojala nijedna poprečna pruga kojom bi se moravsko-vardarska pruga vezala za Kosovo: „Tako npr. od Leskovca za Kosovo treba prevaliti put od 240 klm. dok u stvari to odstojanje poprečno iznosi najviše do 80 klm. Od Vranje na Kosovo treba prevaliti put od 180 klm. dok u stvari taj prostor iznosi najviše 60 do 70 klm... Grad Leskovac, poznat kao industrijsko mesto, ne može svoje produkte da prenosi na Kosovo jeftinim putem za to što mora da obilazi preko Skoplja i Kačanika pa tek onda da dođe za Prištinu". Iz istih razloga, kosovsko žito nije moglo biti „svlačeno" u dolinu Morave, odakle bi se razvozilo „na sve strane sveta".[253]

Razbojništvo na prugama je predstavljalo učestalu pojavu u svim delovima pokrajine. Izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu zabeležili su napade na vozove na pruzi Beograd-Skoplje, „na nekoliko milja od Skoplja".[254] Decembra 1926. u Skoplju je suđeno dvadesetorici makedonskih studenata koji su optuženi za postavljanje „paklene mašine" na deo pruge Skoplje-Štip, svega jedan kilometar od železničke stanice Pčinja. Ovaj proces izazvao je punu pažnju domaće i strane javnosti zbog teških kazni robije koje su studentima izrečene, a koje su se posle šest meseci pokazale neosnovanim (Politika, 4. jun 1927). Bezbednost u železničkom saobraćaju Južne Srbije ozbiljno je ugrožena i početkom 1922. godine kada je u tzv. „crvenoj kasarni", pokraj same bitoljske železničke stanice eksplodiralo oko 400 vagona sa artiljerijskom municijom. Tom prilikom poginulo je 10 ljudi, a čitav Bitolj je evakuisan u iščekivanju „najstrašnije eksplozije granata velikog kalibra". Poseban pečat ovoj tragediji davala je činjenica da su vojne vlasti „zaboravile" da te količine eksploziva uopšte postoje, pa su, izgubivši iz vida bitoljsko skladište, kupovale municiju od Čehoslovačke plaćajući te iste puščane

[252] SBNS, L red. sast. 25. II 1926, 695-696; XLVI red. sast. 1. X 1923, 1500.

[253] D. Milićević, n. d. 267; SBNS, XVIII red. sast. 22. VI 1923, 723; XXX red. sast. 14. VII 1923, 1076; XXXV red. sast. 20. II 1924, 771; Govor Ž. Rafajlovića, SBNS, XXV red. sast. 10. dec. 1925, 25-26. - Poslanik Rista Jojić je podsetio: „...Poslanici Južne Srbije g. g. Kumanudi i Ćirković izneli su da poljoprivreda u zapadnom delu Južne Srbije naročito prema Albaniji postaje već nerentabilna zbog toga što naša država nije uredila trgovinske odnose sa Albanijom, što nije stvorila nikakve važnije saobraćajne veze sa njom i što su u koliko ima železnice podvozne tarife toliko skupe da naša roba ne može da izađe. I sama Albanija danas sa svojim produktima obilaznim putem tuče nas na grčkim pijacama" (SBNS, LXVIII red. sast. 15. mart 1926, 71).

[254] *Britanci*, knj. I, 50.

metke 2 dinara po komadu. Radikalski poslanik Jovan Ćirković izneo je u skupštini podatak da je ova nesreća koštala državu 102 miliona dinara, zatraživši od vojske da ukloni sva veća skladišta municije iz Skoplja, Prilepa i Kičeva.[255]

Drumski, vazdušni i jezerski saobraćaj

Nesavestan odnos države prema „novim krajevima" izražavao se i kroz saobraćajnu politiku, prevashodno, kroz tretman drumskog saobraćaja. Od 10.922 km drumova i puteva (državnih, okružnih - prvog i drugog reda, opštinskih i jahaćih), koliko ih je početkom 20-ih godina bilo u Kraljevini SHS, na Južnu Srbiju je otpadalo 2.605 km, tj. 23,8% (samo je Crna Gora imala manje drumova: 823 km). Međutim, od toga je 1.048 km bilo „šosiranih puteva, upotrebljivih u svako doba za saobraćaj, no i tegobnih, jer imaju i ogromne uzbrdice od 10 i 15%, i sa vrlo slabim mostovima". Zato pomenuti procenat treba uzeti sa rezervom. Na relaciji Prilep-Gradsko postojala su tri oštećena mosta, koje i pored naredbe ministra, „oni u Skoplju" nisu popravili. Bez pomenutih „ćuprija" stanovnici Prilepa bili su potpuno odsečeni od sveta: „I ako hoće Prilepčanin da ide u Veles, mora da ide preko Soluna", čulo se u Narodnoj skupštini.[256] Već krajem treće decenije slika drumske mreže u pokrajini bila je nešto drugačija:

oblast	površina u *ha*	državni	oblasni	pokrajinski	s v e g a *km*
bitoljska	1.196.900	561,7	129,5	428,4	1.119,6
bregalnička	495.600	139,5	-	144,7	284,2
kosovska	847.190	236,1	215	519,3	970,4
raška	843.500	410,5	347,6	556,7	1.314,8
skopska	884.900	378,9	40,1	351,8	770,8

PAJL, VII, 26.

Tabela pokazuje da je dužina svih drumova Južne Srbije bila 4.459 km, što je u poređenju sa ukupnom dužinom jugoslovenskih puteva (40.665 km) iznosilo 10,9%. Istovremeno, u poređenju sa prethodnim stanjem (2.605 km) dužina puteva u pokrajini uvećala se 1,7 puta. Imajući u vidu da je ukupna dužina puteva u Kraljevini SHS u istom razdoblju porasla 3,7 puta, to se nameće zaključak da je razvoj drumske mreže u Južnoj Srbiji bio dvostruko slabiji od jugoslovenskog. Pri tome se bregalnička oblast znatno izdvajala po lošem indeksu, koji je bio 4 puta gori od severozapadnih krajeva zemlje.[257]

Da bi izgradila nove puteve država je morala pribeći eksproprijaciji privatnih i javnih dobara preko kojih je saobraćajnica trebalo da prođe. Prvi korak bilo je „snimanje parcelarnih planova" uz evidentiranje vlasnika dotičnog zemljišta i princip da se „usevi ne potiru i ne seku drveta bez velike potrebe". U tehničkim kalkulaci-

[255] Slobodna reč, br. 24, april 1922, 6-7; SBNS, red. saziv, 30. 7. 1922, 1138-1143.

[256] *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 653; *Izveštaj Beogradske radničke komore*, 36-37; J. Ćirković, SBNS, LXXXVIII red. sast. 4. 7. 1922, 193.

[257] PAJL, VII, 26-27.

jama širina puta trebalo je da iznosi 6 metara bez rovova, a putarske i nadzorničke kuće bilo je poželjno locirati na opštinskom ili državnom zemljištu. Preventivnom snimanju terena prisustvovali su članovi opštinskog suda, dva odbornika i sopstvenici imanja, kada je pravljen spisak objekata za rušenje-izmeštanje, parcela na kojima se uništavaju usevi itd. Pošto bi na osnovu takve dokumentacije ministar građevina načelno odobrio eksproprijaciju, pristupilo bi se izveštavanju okružnog načelstva i izboru „procenilaca" iz opštinskih sudova. Na teren je potom izlazila „komisija za reambulaciju" koja bi počela sa pobijanjem kočića; istovremeno bi se vlasnicima parcela napomenulo „da preduzimaču i njegovim radnicima ne prave smetnje". Pogodba sa sopstvenicima išla je takođe naročitom procedurom: inženjer bi grupu „procenilaca" poveo trasom puta koju bi ovi razgledali i zatim odredili cenu kvadratnog metra u dinarima. Pošto bi prisutni službenici sačinili izveštaj, odredila bi se definitvna vrednost eksproprisanih imanja. Svaki vlasnik bi dobio po trećinu predviđenog iznosa, dok bi mu ostatak procenjene vrednosti isplatilo Ministarstvo građevina posle početka radova.[258]

Mostovi i „propusti" u bregalničkom okrugu bili su gotovo neupotrebljivi, pa je saobraćaj dovođen u pitanje prilikom svake manje vremenske nepogode („primitivnim alatima i narodnom snagom bez ikakvih sredstava, opravka biva uvek trenutna"). Međutim, samo za izgradnju gornjeg sloja kaldrme i pešačkih staza na deonici carinskog puta „Železnički bulevar" u Bitolju država je 1927. izdvojila skoro 700 hiljada dinara.[259] Budžeti gradskih opština nisu izdvajali dovoljno novca za izgradnju mostova i propusta, kao ni za kaldrmisanje ulica. U periodu 1919-1931. gradske opštine Južne Srbije su za pomenute svrhe izdvojile 24,7 miliona dinara, dok su sve jugoslovenske zajedno potrošile 606 miliona![260]

Od početka 1927. godine država je sve češće nabavljala šljunak i tucani kamen za posipanje državnih puteva, intenzivirajući radove na izgradnji i rekonstrukciji kolovoza, izradi trotoara, farbanju konstrukcija mostova i sl. Na većem broju državnih puteva postavljane su kolovozne table, pločasti propusti od armiranog betona i dr.[261] Učešće vojske, žandarmerije i policije u izgradnji i održavanju puteva i mostova bilo je evidentno od 1919. kada je komandant Treće armijske oblasti izdao naređenje svim divizijskim oblastima da sporazumno sa policijom „u cilju opravke puteva i održavanju istih u dobrom stanju" izvrše rekonstrukciju mostova.[262] Privatni saobraćaj na vojnim putevima bio je dozvoljen „ako ne ometa sao-

---

[258] *Upu(t)stva za snimanje parcelarnih planova i eksproprijacije za potrebu putova*, MG, Beograd 1924, 3-10.

[259] AJ, 14-179-664, Pismo načelnika okruga Odeljenju Javne bezbednosti MUD od 9. jula 1921; Službene novine Kraljevine SHS, br. 90, 23. 4. 1927, 3.

[260] *Pregled izvršenih tehničkih radova 1919-1931*, tab. IV. - Najveće sume za izgradnju mostova i „propusta" izdvajane su u Štipu (471.000), Prilepu (160.000), Skoplju (159.000), Kumanovu (103.000) i Peći (102.000), dok je kaldrmisanje ulica bilo najintenzivnije u Skoplju (15 miliona dinara) i Bitolju (1,5 miliona).

[261] U drugoj polovini 20-ih godina, državni i oblasni putevi Južne Srbije dobijali su novo lice: veliki broj parnih valjaka iz skopske Građevinske direkcije našao se na temeljima starih, gotovo neprohodnih puteva. „Službene novine Kraljevine SHS" (1925-1928) redovno su izveštavale o finansijskim sredstvima koja su ulagana u izgradnju novih i rekonstrukciju starih puteva (Vranje-Kumanovo, Kumanovo-Kriva Palanka, Priština-Lipljan-Štimlje, Priština-Mitrovica, Mitrovica-Peć, Peć-Padalište, Uroševac-Prizren, Prokuplje-Priština, Skoplje-Kačanik-Uroševac, Skoplje-Veles, Skoplje-Sveti Nikola, Štip-Kočane-Berovo, Struga-Debar, Debar-Gostivar, Ohrid-Debar, Ohrid-Struga, Bitolj-Bukovo-Ohrid, Bitolj-Resan-Ohrid, Bitolj-Prilep, Bitolj-Kičevo, Bitolj-Carev Dvor-Stenje-Korča, Prilep-Gradsko, Prilep-Južni Brod-Kičevo, Udovo-Dojran, Štip-Radovište, Valandovo-Strumica).

braćaj vojske"; u tom slučaju, prvenstvo prolaza u tesnacima i na mostovima imala su vojna vozila. Takođe, privatni automobili morali su držati odstojanje od 100 m iza vojnih vozila i nisu ih smeli preticati.[263]

Od 1921. godine održavanje puteva bilo je u nadležnosti oblasti, okruga, srezova i opština, čiji su upravni organi dobili pravo da određuju „prirez" i upotrebljavaju „narodnu snagu". Svaka opština dobijala je po jednu deonicu puta na kojoj su obavljani radovi pod nadzorom građevinskih i policijskih organa. Radi efikasnijeg nadzora, drumske deonice su popravljane jedna po jedna, a ne istovremeno![264] Bez obzira na to, dužina i stanje suvozemnih puteva Južne Srbije u odnosu na druge pokrajine bili su i dalje više nego skromni:

Indeks stanja suvozemnih puteva na 100 km²

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
193.2	122.6	96.9	86.6	90.3	58.0	55.7	108.8

AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 106a

Automobilski saobraćaj bio je nerazvijen u celoj Kraljevini SHS. Početkom 1929. u Jugoslaviji je postojalo 6.300 putničkih automobila različitih tipova, 300 sanitetskih vozila, 3.200 kamiona i teretnih vozila i 1.920 motocikala. Dakle, od približno 12.000 vozila, 2.000 pripadalo je državi dok je ostatak bio u privatnoj svojini, što je sve zajedno ukazivalo na izuzetno spori razvoj ove vrste saobraćaja (srazmerno broju stanovnika).[265] Iste godine na području Južne Srbije pedantna državna statistika je registrovala 1.006 motornih vozila i to: 668 putničkih automobila, 197 kamiona, 44 autobusa i 97 motocikala što je od ukupnog broja vozila u Jugoslaviji činilo tek 7%. Primetna je apsolutna dominacija američkih marki automobila, autobusa i kamiona, ali i motocikala pretežno evropskih proizvođača. U pokrajini je registrovano 10.629 dvokolica i 2.101 bicikl.[266]

Organi uprave u Južnoj Srbiji - okružni načelnici, veliki župani i visoki predstavnici žandarmerije i vojske - nisu krili svoju „ljubav prema automobilskoj vožnji na državnim kolima". Zajedljivi posmatrači su primećivali da su u automobilima „i mali ljudi izgledali veći i važniji", pa je lokalna gospoda izvesne nedostatke kompenzovala takvom vrstom lične promocije.[267] Ipak, o stepenu razvijenosti automobilizma govori podatak da od 1.345 članova Automobilskog kluba Kraljevine SHS nijedan nije bio sa prostora Južne Srbije![268] Gotovo polovina svih vozila nalazila se u Sloveniji i Hrvatskoj, dok je, kao što se iz gore priloženog vidi, tek neznatan broj bio zastupljen u BiH, Crnoj Gori i Južnoj Srbiji. Od nekoliko desetina

[262] AVII, P-4/3, kut 57, fasc. 6, br. 12/1, dokument od 2. 9. 1919.
[263] *Uput za vršenje službe na vojnim putevima i vojno putnim stanicama*, MVM, Beograd 1924, 1-2.
[264] *Pravilnik o upotrebi narodne snage za opravku javnih putova*, Beograd 1924, 6-10.
[265] Svetislav T. Milosavljević, *Naš automobilski saobraćaj*, Jubilarna knjiga, 278.
[266] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 190-191.
[267] ASANU, br. 14443/III, *Škodljivi začeci u pretkumanovskoj Srbiji*, str. 85.
[268] *Godišnjak Automobilskog kluba Kraljevine SHS*, Beograd 1927, 10-76. - Klub je imao svoje sekcije u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Mariboru, Somboru, Subotici i Splitu. Zadaci kluba bili su unapređenje automobilskog saobraćaja i sporta, otvaranje kurseva za šofere, pri čemu se nije smeo baviti političkim i verskim pitanjima (čl. 3). Predsednik Kluba bio je knez Pavle Karađorđević.

„Magirusovih" poštanskih kola i omnibusa, manji broj je završio na ulicama Skoplja. Znatan deo motornih vozila bio je u posedu Auto-odreda Treće armijske oblasti - još 1922. godine na licitacijama koje su organizovane pri skopskoj i bitoljskoj divizijskoj oblasti mogli su se naći putnički automobili marke *Bergmann, Protos, Presto, Benz, Staewer*, sanitetska vozila *Ford, Fiat* i teretni automobili *Berliet, Opel, Velie, Durkopp* i *Garford*. Na jednoj licitaciji u Skoplju koju je organizovala Auto komanda Treće armijske oblasti našla su se i tri rashodovana motocikla marke *Harley Davidson.*[269]

U Južnoj Srbiji je postojalo šest privatnih auto-garaža (sve u Skoplju) i svega jedna auto-mehaničarska radionica koju su držala izvesna braća Popović. Privatni preduzetnici držali su i prodavnice benzina i ulja: od 260 pumpi u Kraljevini SHS, u pokrajini je postojalo 19 benzinskih stanica na kojima su se prodavali proizvodi kompanije „Shell", dok je „Standard Oil" bio zastupljen sa 4 prodajna punkta; u varošicama Južne Srbije bilo je 15 „Sphinx benzin" pumpi i „Gargoyle Mobiloil" stanica.[270]

Da je poratna stihija ostavila traga i u drumskom saobraćaju, govori i neujednačeno obeležavanje automobila, tj. registarskih tablica. Prema starim propisima koji su važili do 1927. godine oznaka na tablicama je trebalo da počinje slovnim znakom, tj. prvim slovom oblasti u kojoj je auto registrovan. U Južnoj Srbiji taj propis je poštovan samo u Skopskoj oblasti (prvi znak na tablici bilo je veliko slovo S), dok je npr. oznaka za Bregalničku oblast bila crveni trougao! Prema novim propisima za registrovanje predviđene su dvobojne tablice (da bi se razlikovale od italijanskih crveno-crnih cifara na belom polju): prva trećina je bila svetloplava, dok je ostatak bio bele boje. Na plavom polju upisivan je crveni broj oblasti, dok se registarski broj ispisivao crnim brojevima na belom polju tablice. Da bi se izbegle eventualne pritužbe, za redne brojeve oblasti preuzeti su brojevi iz Zakona o podeli zemlje na oblasti (1922), prema kome je npr. Ljubljanska oblast nosila broj 1, dok su južnosrbijanska vozila imala brojeve od 18 do 22: Kosovska oblast 18, Skopska 19, Bregalnička 20, Bitoljska 21 i Raška oblast broj 22.[271]

*

Civilni vazdušni saobraćaj u Kraljevini SHS ustanovljen je juna 1927. osnivanjem akcionarskog društva za vazdušni saobraćaj „Aeroput", kada je uspostavljena prva avio-linija na relaciji Beograd-Zagreb. Država je subvencionirala Društvo po svakom pređenom kilometru i pomagala ga ustupanjem odgovarajućih objekata i davanjem usluga (hangari, zgrade za administraciju, meteorološka saopštenja). Prvi let na ovoj liniji izveden je 15. februara 1928. godine. Promotivni letovi bili su neredovni i služili su prevashodno za bacanje letaka i propagandnog materijala. Društvo je 1929. otvorilo i drugu vazdušnu liniju prve kategorije, ovoga puta na relaciji Beograd-Skoplje, dugu 363 km. Prvi let je obavljen 1. avgusta 1929. godine i naredna dva meseca letovi su izvođeni svakog dana sem nedelje, a od 1. oktobra saobraćaj je proređen na tri leta nedeljno u oba pravca. Za saobraćaj

[269] Službene novine Kraljevine SHS, br. 184, 22. avgust 1922, 1; br. 92, 27. april 1927, 3.
[270] *Godišnjak Automobilskog kluba Kraljevine SHS*, 269-274, mapa, s. p.
[271] Isto, 157-160.

su korišćeni avioni tipa „Potez-29" sa *Loren* motorima snage 450 KS, koji su razvijali brzinu od 170 („komercijalna") do 219 km/h („maksimalna"). Avioni su poletali iz Beograda ka jugoistoku, nadletajući Smederevo i širokim lukom spuštajući se na jug iznad Ćuprije, Aleksinca, Niša, Leskovca, Vranja, Kumanova, do Skoplja. Izbor i ispravnost motora, kao i izbor i kontrolu personala vršili su državni organi i specijalni biro u Beogradu „Veritas".[272]

Aerodrom u Skoplju organizovala je država i bio je označen kao „internacionalno pristanište", a cena karte za relaciju Beograd-Skoplje iznosila je 467 dinara („cene podvoza putnika Društvo je udešavalo tako, da ne budu veće od cena železnicom prve klase"). Skopski aerodrom imao je vlastiti „omnibus" i automobile kojima su besplatno prevoženi putnici od aerodroma do kafane „Marger" i obratno. Svaki putnik mogao je da ponese sa sobom lični prtljag do 15 kg, dok je preko te težine plaćao poseban iznos po tarifi za prenos paketa (10 dinara za 5 kg prekoračenja). Maksimalna težina pojedinih paketa i putničkih prtljaga iznosila je 50 kg, a Društvo je odgovaralo samo za osiguranu vrednost paketa. Saobraćaj na ovoj liniji prekinut je 8. novembra 1929. godine. Prema projektu iz 1927. Beograd je trebalo da dobije i liniju preko Kraljeva i Peći do Podgorice, a radilo se i na tome da se vazdušni saobraćaj sa Skopljem produži do Đevđelije i time „stupi u kolaboraciju sa Grčkom, te da produži ovu liniju do Soluna". Postojala je i vazdušna linija treće kategorije: Solun-Bitolj-Tirana.[273]

*

Obzirom da u Južnoj Srbiji nije bilo plovnih reka, vodeni saobraćaj se odvijao isključivo na postojećim jezerima. Brodarstvo na Ohridskom jezeru osnovano je 1924. ali je usled zatvaranja granice sa Albanijom saobraćaj bio onemogućen. Grčki trgovci iz Lerina preusmerili su trgovinu sa Albanijom preko svoje teritorije. Rešenjem Ministarstva saobraćaja iz 1928. dodeljeno je 120 hiljada dinara subvencije brodarskoj agenciji „Sveti Kliment", ali je pri štampanju budžeta ova stavka omaškom izostavljena!?[274] Ohridskim jezerom plovili su 21 „remorker", 183 „mešovitih" brodova i 11 čamaca koji su u 24 ture prevezli 751 putnika. Na svim jezerima Južne Srbije tokom 1929. godine bilo je čamaca i ribaskih barki ukupne tonaže 15.993 t, sa personalom od 160 ljudi koji su prevezli 31.000 tonu robe i ostvarili simboličan prihod od 1.200 dinara![275]

---

[272] Avioni „Potez" tip 29-2, bili su dugi 10 m, široki 14, a visoki 3 m. Težina ovih aeroplana bila je 2.350 kg, posade sa putnicima 1.440 kg, „benzina i zejtina" oko 370 kg i boksa za teret 570 kg (Program vazdušne linije Beograd-Skoplje i karakteristike aviona prema: Damjan Vlajić, *Vazdušni saobraćaj u Jugoslaviji*, Jubilarna knjiga Državnih železnica Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1929; PAJL, VII, 28).

[273] D. Vlajić, *Vazdušni saobraćaj u Jugoslaviji*, Jubilarna knjiga, 286-289.

[274] AJ, 74-51-71, list 40.

[275] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 241-253. - Prihod od 38.300 din. i rashod od 37.100 din. pokazuju da se na jezerima uglavnom odvijao ribolov u privatnoj režiji i za sopstvene potrebe.

Poštanski saobraćaj (telegrafi, telefoni, pošte)

Sve do aprila 1919. pošte u Srbiji bile su formalno pod Ministarstvom građevina, iako je u praksi njima upravljala vrhovna vojna komanda. Uredbom od 18. oktobra 1922. sve državne pošte, telegrafi i telefoni u Kraljevini SHS kategorizovani su u četiri razreda, shodno intenzitetu saobraćaja i „važnosti mesta". Na teritoriji Južne Srbije postojale su tri pošte prvoga reda (Skoplje, Bitolj i Štip), dok su za drugorazredne proglašene pošte u Velesu, Debru, Kumanovu, Mitrovici, Novom Pazaru, Ohridu, Peći, Prizrenu, Prilepu i Prištini. Poštanske stanice trećeg razreda radile su u Đakovici, Đevđeliji, Kavadaru i Strumici, dok je preostalih 28 smatrano poštama četvrtog razreda.[276]

Bežična telegrafija, kao „najsavršenije obaveštajno sredstvo" razvijala se u Kraljevini SHS zahvaljujući nemačkoj firmi *Telefunken Gesellschaft fűr drahtlose Telegraphie m. b. H. Berlin* prema čijim je instrukcijama izgrađeno nekoliko bežičnih stanica. Pored onih u Velikoj Gorici, Podgorici i Drnišu, u Jugoslaviji je pripremana izgradnja stanice „emisija sa dugim talasima" na 15 km od Skoplja. Prema svojim savremenim tehničkim karakteristikama, skopska telegrafska centrala poređena je sa velikim evropskim emisionim stanicama (Lahti, Beč, Oslo, Budimpešta) koje je takođe podigla firma *Telefunken*. Skopska Direkcija pošta i telegrafa nabavila je decembra 1926. godine 690 hrastovih telegrafskih stubova (visine 8 m) za potrebe komunikacijskog vezivanja Strumice i Valandova.[277] U ovom periodu na teritoriji Južne Srbije nije bilo telegrafskih stanica (postojale su samo u Rakovici i na Banjici - u Beogradu), dok je zgrada radio-stanice u Skoplju dovršena tek avgusta 1931. godine. Za potrebe ove radio-stanice nabavljena je oprema vredna oko 25 miliona dinara, na račun reparacija. Od postojećih međunarodnih telegrafskih linija koje su prelazile preko Južne Srbije treba pomenuti Cetinje-Skadar, Debar-Tirana, Beograd-Solun-Atina, Bitolj-Lerin-Solun i Skoplje-Solun.[278] O stepenu razvoja telegrafskog saobraćaja u pokrajini govori podatak da je tokom 1929. godine na teritoriji skopske direkcije otpravljeno preko pola miliona telegrama (12% svih telegrama u Jugoslaviji). Pri tome je procenat „novinarskih" telegrama koji su otpravljeni iz Južne Srbije činio 41% na nivou cele zemlje. I prema broju otpravljenih reči telegrafska služba skopske direkcije učesvovala je sa 12% u ukupnom prometu, dok je prosečan broj privatnih telegrama na 100 stanovnika bio najmanji u zemlji i iznosio je 18 telegrama (jugoslovenski prosek bio je 29).[279] Na mali broj otpravljenih hitnih telegrama verovatno je uticala trostruka taksa koja je naplaćivana za ovu uslugu.[280]

Berlinska fabrika telefona *Telephonfabrik Berliner A. G.* aktivno je učetvovala u tehničkom osavremenjavanju železničke pruge Beograd-Skoplje-Solun postavljanjem svojih telefonskih postrojenja. Istovremeno, skopska Trgovačko-industrij-

---

[276] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924*, Beograd 1924, 44-46.

[277] Službene novine Kraljevine SHS, br. 284, 18. decembar 1922, 3; br. 288, 18. decembar 1926, 4; *Jubilarna knjiga,* 332.

[278] PAJL, VII, 32.

[279] *Statistika pošta, telegrafa i telefona za godinu 1929*, knj. IV, MG, Beograd 1930, 21-23.

[280] *Jugoslovenski sokolski kalendar*, 32.

ska komora radila je na što bržem uvođenju nove telefonske linije između Beograda i Skoplja, tražeći od direktora Pošte i telegrafa da „telefonsko osoblje prema privrednicima bude što susretljivije, kako ovi ne bi čekali i gubili vreme dok dobiju potrebnu telefonsku vezu".[281] Energična akcija države na uređenju telefonskog saobraćaja bila je, po tadašnjim kalkulacijama, posebno uočljiva u Sloveniji i Južnoj Srbiji gde je za 10 godina broj telefonskih linija, instalacija i aparata utrostručen![282] Naime, u vreme Ujedinjenja skopska direkcija telegrafa imala je 740 km linija i 120 km telefonskih linija. Početkom 1926. ista direkcija posedovala je 2.192 km telegrafskih i 329 km telefonskih linija. Samo u toku 1925. godine izgrađeni su novi telefonski vodovi na relaciji Bitolj-Ohrid, a iz sredstava od reparacija kablovi su postavljeni i u Skoplju, sa namerom da se telefonski povežu Ristovac i Đevđelija. Tokom 1926. nije bilo novih radova osim zamene gvozdene žice bakarnom na telefonskoj liniji Skoplje-Bitolj, a bilo je u planu uspostavljanje telefonskih veza na liniji Beograd-Skoplje-Đevđelija-Solun. Naredne godine je za potrebe Granične trupe nabavljeno više tona telefonskog materijala (glatke pocinkovane žice, 2.000 izolatora i njegovih nosača, 60 kg kudelje i 60 l ulja).[283] Ipak, čini se da je u ovom segmentu saobraćaja državna akcija premašila potrebe zaostalog područja. Na skromno korišćenje kapaciteta ukazivala je državna statistika za 1929. godinu. Prema njenim podacima, na području skopske direkcije u međugradskom saobraćaju telefoniralo se najviše u martu (dvostruko više nego ostalim mesecima), pri čemu je obavljeno skoro 350.000 telefonskih razgovora (7,7% SHS), od čega svega 411 novinarskih, naspram 121.115 u Kraljevini SHS. I broj službenih razgovora bio je izuzetno mali u poređenju sa službenim telefoniranjem u Kraljevini SHS (0,25%). U Južnoj Srbiji bilo je najmanje telefonski otpravljenih telegrama u zemlji (0,6%), dok u međunarodnom telefonskom saobraćaju nije registrovan nijedan razgovor![284]

Stanje narušene bezbednosti u pokrajini učinilo je da i telefonski saobraćaj bude pod strožim nadzorom države, pri čemu se Vojno uputstvo za međugradski telefonski saobraćaj u uslovima mobilizacije (1923) nije odnosilo isključivo na takvu okolnost. Pravila, čije ćemo najznačajnije odredbe navesti, mogla su se u slučaju potrebe primeniti „u slučajevima kad to zahte naročita situacija vojničke i političke prirode".[285] Dakle, kada bi mobilizacija postala izgledna, međugradski telefonski saobraćaj „za privatne razgovore" bi se ukidao. Pri poštanskim direkcijama bi se aktivirali tzv. cenzori koji su imali pravo da legitimišu ljude po telefonskim govornicama i da „cenzurišu" razgovore. Armijske oblasti bi izdavale posebne legitimacije starešinama kojima je bilo dozvoljeno razgovaranje telefonom. Ako bi cenzor prilikom prisluškivanja procenio da lice „počinje otvoreno ili zavijeno da upleće vojničke stvari", odmah bi prekidao razgovor i napravio belešku u

---

[281] AJ, 65-159-504, Izveštaj o radu STIK u intervalu od XX do XXI plenarne sednice; *Jubilarna knjiga DŽ,* 358.

[282] Milan J. Đorđević, *Pošte, telegrafi i telefoni*, Jubilarna knjiga, 283.

[283] SBNS, LXVII red. sast. 14. mart 1926, 3-6; LXVI red. sast, 25. mart 1927, 115; Službene novine Kraljevine SHS, br. 179, 11. avgust 1927, 5; Snaga, br. 7, Sarajevo 1931, 108.

[284] *Statistika pošta, telegrafa i telefona za godinu 1929*, knj. IV, MG, Beograd 1930, 27-28.

[285] *Uput za upotrebu telefonskog razgovora u međugradskom saobraćaju u slučaju mobilizacije i rata*, MVM, Beograd 1923, 10.

„dnevniku razgovora". Posebno je zanimljivo da su sva lica sa urednim ovlašćenjima za telefoniranje na govornicama i telefonskim stanicama „morala da govore srpskim (hrvatskim ili slovenačkim) jezikom", dok je razgovor na drugim jezicima bio „apsolutno" zabranjen.[286]

*

Prema rečima Benjamina Šuperine, tadašnjeg ministra pošta i telegrafa, 1926. godine je u Južnoj Srbiji pošta razvožena državnim automobilima, a međunarodna i tranzitna pošta išla je do graničnih ispostava vozovima *Simplon Orijent ekspresa*. Carinsko-poštansku službu za prijem paketa iz inostranstva obavljale su tzv. izmenične pošte u Đevđeliji i Caribrodu. Do 1925. država je kupila zgradu za kavadarsku poštu, a početkom 1926. godine, prema rečima ministra pošta i telegrafa, u Srbiji i Južnoj Srbiji je bilo 1.438 seoskih pošta.[287] Za razliku od ministra, zvanična državna statistika je tri godine kasnije na području skopske direkcije evidentirala 999 pošta, što je prema broju svih jugoslovenskih pošta iznosilo 25%.[288]

Na području skopske direkcije pošta je razvožena automobilima na sledećim relacijama: Uroševac-Prizren (10 km sa 4 auta), K. Mitrovica-Raška-Novi Pazar (33 km sa 3 auta), Kavadar-Negotin-Sv. Đorđe (13 km, 1 auto), Priština-železnička stanica (8 km 1 auto), Bujanovac-Gnjilane (34 km) i Bujanovac-žel. stanica (3 km sa 2 automobila). Inače, od 144 automobila kojima je raspolagalo Ministarstvo pošta i telegrafa, u skopsku garažu smeštena su 23 vozila (16%).[289] Do područja skopske direkcije pošta je dovožena vardarskom prugom, pri čemu su korišćeni i putnički vozovi. Međutim, tradicionalno kašnjenje beogradskog ubrzanog voza od dva sata (umesto u 7.25 u Skoplje je stizao tek oko 9.30 h) često je remetilo poslove privrednika, koji su tako bivali osujećeni da paketne pošiljke i „listovnu poštu" iz Beograda prosleđuju za Kosovsku Mitrovicu i Đevđeliju (vozovi za ta mesta polazili su po redu vožnje, ne čekajući onaj iz Beograda). Poštansko-saobraćajna veza između Peći i Rožaja uspostavljena je po oslobođenju od Turaka, ali je „radi štednje" ubrzo ukinuta, pa su poštanske pošiljke iz Beograda za Rožaje (u slučaju prekida prometa preko snegovitog i često zavejanog Čakora) išle zaobilaznim putem preko Stalaća, Sarajeva i Cetinja. Kašnjenje ekspedicije pisama od 10 i više dana naročito je pogađalo poslovne ljude Južne Srbije i već krajem 20-ih godina vidljiv je njihov napor na restauraciji ukinute saobraćajne veze.[290] Do kvalitetnije poštanske službe država je pokušala da dođe izdavanjem u zakup prenosa poštanskih pošiljki na svim južnosrbijanskim komunikacijama.

---

[286] Isto, 3-11.

[287] SBNS, LXVII red. sast. 14. mart 1926, 3-6.

[288] *Statistika pošta, telegrafa i telefona za godinu 1929*, knj. IV, MG, Beograd 1930, 5, 10.

[289] *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 92-93. - Skopska Direkcija pošta i telegrafa naručila je krajem februara 1926. godine 100 komada spoljnih guma za automobile dimenzije 895x135 (*Nabavka auto-guma u Skoplju*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 45, 27. 2. 1926, 11).

[290] AJ, 65-159-504. - Pored toga, trgovci i preduzetnici sa Juga zahtevali su da se kompozicija voza Skoplje-K. Mitrovica pojača sa još dva vagona: „U Prištini se naime redovno dešavalo, da su putnici koji su želeli putovati ovim vozom i u tom cilju učinili put do Prištinske stanice, koja je od varoši udaljena 8 km, morali vraćati natrag, sa razloga što se nisu mogli ukrcati u vagon. Ovim su se putnici iz Prištine izlagali s jedne strane velikom naporu i osetnoj dangubi, a s druge strane izlišnom trošku, jer vožnja fijakerom od varoši do stanice i natrag košta 100 din".

I kada se radilo o prenosu paketne pošte, situacija nije bila mnogo povoljnija. Izvesni ohridski trgovci su se žalili skopskoj TIK da se poštanski paketi za Albaniju ne prenose direktno iz Ohrida preko granice, već zaobilaznim putem, preko Andrijevice („čime se prenos paketa mnogostruko usporava i ovi stižu na mesto opredelenja tek posle mesec do mesec i po dana"). Osim toga, istovar kabaste robe na skopskoj stanici bio je spor i skupocen usled nepostojanja „čeone rampe" čijom bi se instalacijom, smatrali su trgovci, ispoštovao propisani istovarni rok i sprečili nepotrebni troškovi. Poštansko-carinski magacini nalazili su se u 7 mesta, među kojima je bila i Đevđelija. U đevđelijskom magacinu raspoređivali su se prispeli paketi, predavali carinicima, a potom primaocima.[291]

Tokom 1929. godine kroz skopsku poštansku direkciju prošlo je 32 miliona raznih pošiljki, što je činilo 8,6% jugoslovenskog unutrašnjeg prometa. Među pošiljkama je najviše bilo „zvaničnih preporuka", a najmanje ekspres-pošiljki. Skopska direkcija prosledila je najmanji broj paketa u zemlji, vrednosnih i pošiljki za inostranstvo. Očigledan kontrast pokazuje i više nego skroman broj prosleđenih poslovnih papira (3) i štampanih stvari (948).[292]

*

Poštanska štedionica je 1927. otvorila svoju filijalu u Skoplju. Redovni rashodi Direkcije pošta i telegrafa u Skoplju za 1927/28. godinu bili su 74 miliona dinara, dok je za narednu godinu predviđena suma od 45,5 miliona dinara. Vanredni rashodi iznosili su 1927/28. godine 2,3 miliona, dok je za 1928/29. predloženo 50.000 dinara. Od svih osam direkcija, skopska je imala najmanje rashode.[293] Država joj je za prenos pošte uplaćivala najam od 1,8 miliona i za radnu snagu 3,6 miliona dinara. Osim toga, Direkcija u Skoplju primala je iz budžeta novac za činovničke plate, stanarinu i dodatke za skupoću. Prilikom predlaganja budžetskih smanjenja od strane Finansijskog odbora, skopska direkcija je u odnosu na Zagreb, Ljubljanu i Sarajevo imala relativno povoljan status. Za Direkciju pošta u Skoplju bilo je 1927. godine predviđeno 33,8 miliona dinara, dok je primera radi, za Hrvatsku i Slavoniju (sa 420 pošta) bilo planirano 74,5 miliona.[294] Kada se radi o prihodima skopske direkcije pošta 1927. godine, može se zaključiti da je samo cetinjska direkcija imala slabiji poslovni bilans; dve godine kasnije skopska direkcija bila je daleko profitabilnija (28 miliona dinara više), ali je i dalje u ukupnom prihodu jugoslovenskih pošta učestvovala sa skromnih 6%:

Prihodi PTT direkcije u Skoplju 1927/29. godine (u milionima dinara)

	poštanska služba	telegrafi	telefoni	u k u p n o
1927. god.	11	2,4	5	18,4
1929. god.	34,5	3,7	8,2	46,4

Statistika pošta, telegrafa i telefona za godinu 1929, IV, Beograd 1930, 31-32; PAJL, VII, 36.

[291] AJ, 65-159-504; *Predlog budžeta rashoda Ministarstva pošta i telegrafa KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 6.
[292] *Statistika pošta, telegrafa i telefona za godinu 1929*, knj. IV, MG, Beograd 1930, 12-19.
[293] *Predlog budžeta rashoda Ministarstva pošta i telegrafa KSHS za 1928/29*, Sarajevo 1927, 14-16, 62.
[294] SBNS, XXX red. sast, 10. feb. 1927, 101; LXVII, 26. mart 1927, 132.

Pravo upotrebe „pismonosnih golubova" pripadalo je isključivo Ministarstvu vojske i mornarice: svako privatno lice bilo je dužno da obezbedi odgovarajuće odobrenje od ovog ministarstva, a u graničnim pojasevima od 40 km uklonjeni su svi privatni golubarnici. Osobe koje bi bile uhvaćene u „špijunskoj misiji" kažnjavane su najstrožim kaznama.[295]

Carinarnice

Na području Južne Srbije postojalo je pet carinarnica (Bitolj, Đevđelija, Ohrid, Prizren, Skoplje), a deo državnih prihoda ostvarivan je i iz Solunske carinske zone:

Prihodi carinarnica u Južnoj Srbiji u dinarima (1928. godine)

carinarnica	uvoz u novč./din	izvoz u novč./din.	s v e g a din.	razni prihodi	prihodi za druge vlasti	opštinski prihodi
Bitolj	14.646.930	207.603	14.854.534	8.508	3.267.055	290.068
Đevđelija	7.764.026	3.677.228	11.441.255	2.638	2.922.576	957.794
Ohrid	67.447	4.921	72.369	356	5.785	3.866
Prizren	34.498	44.017	78.515	1.082	107.470	10.310
Skoplje	45.850.482	1.330.779	47.181.261	39.271	9.736.747	649.270
Solun	230.056	-	230.056	-	-	1.472

PAJL, VI, 20.

Kao što se vidi iz tabele, carinarnice na području Južne Srbije su ostvarivale godišnji prihod od blizu 74 miliona dinara, što je u odnosu na ukupan prihod svih jugoslovenskih carinarnica (1,6 milijardi) iznosilo tek 4,6%.[296] Tokom 1929. godine carinarnica u Skoplju ostvarila je 40,5 miliona dinara prihoda, što je činilo 2,7% prihoda svih jugoslovenskih carinarnica, dok je ispostava u Bitolju zabeležila prihod od 10,8 miliona dinara (0,7%). I ovoga puta, glavni izvor prihoda bio je uvoz robe.[297] Pored carinarnica prvog i drugog reda (Struga, Strumica) postojale su i „sporedne" carinarnice u Gusinju, Debru i Đakovici.[298] Carinski punktovi za prelazak automobila postojali su u pet mesta na granici sa Albanijom (Stenje, Debar, Struga, Plavnica, Prizren), četiri na bugarskoj granici (Bosiljgrad, Kriva Palanka, Caribrod, Carevo Selo) i tri punkta prema Grčkoj (Stenje, Dojran, Đevđelija).[299]

Postavljanje osoblja u carinarnicama bilo je u domenu ministra finansija. Blagajnici su na carinarnicama Južne Srbije imali godišnju platu u rasponu od 4-4.500 dinara, u zavisnosti od toga kojoj su klasi pripadali. Sudeći po objavama iz „Službenih novina" za revizore su uglavnom imenovani dotadašnji blagajnici ili bivši

[295] *Projekat Zakona o pismonosnim golubovima*, SBNS, LIX red. sast. 26. 4. 1928, 122-127.
[296] PAJL, VI, 20.
[297] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 497.
[298] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 465-472.
[299] *Godišnjak Automobilskog kluba*, 189.

carinici, a među osobljem su dominirali studenti prava. Carinarnice su često organizovale javnu prodaju zaplenjene robe. Licitacija je obavljana ipred službene zgrade, a roba je bila raznolika i prodavana je u velikim drvenim sanducima (beležnice od hartije, kožni korbači, koverte, karte za igranje, dopisne karte sa slikama i sl). Centralna carinska blagajna u Skoplju isplaćivala je periodično i novčane nagrade „hvatačima". Ukoliko se ne bi u roku od 30 dana odazvali pozivu, njihove „hvatačke nagrade" ulazile bi u državnu kasu kao „slučajan prihod".[300]

Postojala je i Komisija za prijem stoke od neprijateljskih država koja je, između ostalih, odredila Skoplje, K. Mitrovicu, Tetovo i Veles za mesta u kojima se vršila prodaja konja. Posle nekoliko dana, u ove gradove počeli su da stižu i prvi vanredni vozovi. Odlukom Ministarskog saveta od decembra 1921. odobren je kontigent za izvoz 20 hiljada ovnova i 10 hiljada ovaca, koji je trebalo obaviti preko carinarnica u Đevđeliji, Bitolju i Caribrodu. Carinarnicama je skrenuta pažnja da upozore izvoznike, da i u slučaju crpljenja kontigenta ne mogu steći nikakvo pravo na izvoz, „pa makar sa transportima ovnova i ovaca stigli i pred samu carinarnicu".[301]

Birokratski jaram postojao je i kod carinjenja poštanskih paketa iz inostranstva. To je naročito pogađalo uvoznike koji su određenu robu mogli podići isključivo u Skoplju ili Beogradu, i to lično, ukoliko se dotle ne ukvari. Time su troškovi putovanja do dotične carinarnice dizali cenu uveženoj robi. Npr. seljaci sa Kosova morali su da preuzimaju robu u skopskoj carinarnici, osim ako u Skoplju nisu imali rođaka ili prijatelja. Ukoliko se radilo o žitu ili krompiru, stvar se još više komplikovala: za žito je trebalo obezbediti dozvolu Ministarstva finansija, a krompir se po ustaljenoj proceduri slao u Topčider „da se vidi boluje li od raka". Na putu do Topčidera i nazad, krompir bi obično promrzao, pa su seljaci od uveženog krompira imali samo štetu.[302] Trgovačke firme iz Južne Srbije koje su uvozile kolonijalnu robu preko jadranskih luka morale su vršiti pretovar u Kruševcu, zbog prebacivanja sa pruga normalnog na uzani kolosek. Tom prilikom često je dolazilo do krađe robe „pomoću sonda ili na taj način, što amali, koji vrše pretovar bez dovoljnog nadzora, koleta i džakove namerno nepažljivo bacaju, da bi posle svršenog pretovara rasturenu robu mogli pokupiti i odneti". Južnosrbijanski uvoznici su procenjivali da su im amali (nosači) pomoću sondi samo prilikom prenosa iz svakog džaka uzimali po pola kilograma robe „na jedanput". Tek od juna 1927. tarifiranje pošiljki koje su iz vagona normalnog koloseka na stanicama Đeneral Hanri i Gradsko pretovarane u vagone „dekoviljskih" pruga, vršeno je tako „da se vozarina računa za tonažu normalnog vagona bez obzira u koji je broj malih vagona ista pretovarena".[303]

Značajan događaj bilo je potpisivanje Konvencije o Jugoslovenskoj slobodnoj zoni u Solunu. Akt je potpisan 10. maja u Lozani, a aneksi 6. oktobra 1923. godine u Atini. Tim sporazumom je dogovoreno da poštansku, carinsku i železničku službu u Zoni obavljaju jugoslovenske vlasti, a u izvesnim slučajevima, jugosloven-

[300] *Poziv hvatačima*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 22, 1. februar 1926, 3.
[301] Službene novine Kraljevine SHS, br. 162, 1921, 5; br. 4, 5. januar 1922, 1.
[302] A. Pribićević, *Od gospodina do seljaka*, 250-251; SBNS, LXVII red. sast. 14. mart 1926, 9.
[303] AJ, 65-159-504.

ske lokomotive „i uopšte železnički vozni park" mogli su se slobodno kretati između Đevđelije i Soluna. Takođe, jugoslovenska tranzitna roba bila je deklarisana „ne prema količini i kvalitetu, već prema načinu pakovanja". Na železničkim stanicama širom Južne Srbije država je predvidela izgradnju „robnih stanica". Još 1925. je odlučeno da se u stanici Sveti Đorđe podigne jedan takav magacin sa rampom, ali su do 1929. godine samo donete cigle za izgradnju! Nedostatak robnog magacina naročito je pogađao privrednike iz Negotina i Kavadara, pa su nakon dužeg insistiranja dobili dozvolu da o svom trošku sagrade magacin i koriste ga 10 godina, posle čega bi objekat prešao u sopstvenost Državnih železnica „bez ikakve naknade".[304]

Turizam

Unapređenju turizma u Južnoj Srbiji država je posvetila pažnju tek od 1922. kada su po pokrajini počeli da niču hoteli i otvaraju se prve autobuske linije koje su vezivale glavne turističke reone sa Skopljem.[305] Uokvireno sa tri strane visokim planinama, Skoplje je sa svojim svežim letnjim noćima i solidnim hotelima kraj železničke stanice (*Bristol, Srpski kralj, Splendid*) bilo privlačna tačka za dalje kretanje turista ka jugu. Na duži boravak u gradu mogla su ih opredeliti moderna arhitektonska rešenja na centralnom trgu (Muzej Južne Srbije, Oficirski dom, Narodna banka), Kuršumli-han, Dušanov grad, crkva Svetog Spasa, 40 većih i manjih džamija, stari vodovod i nesvakidašnji kontrast između orijentalne čaršije na levoj, i urbanog, evropskog Skoplja na desnoj obali Vardara. Na popularnoj turističkoj destinaciji Skoplje-Debar-Ohrid-Bitolj putnici su mogli uživati i u živopisnoj okolini Skoplja, okolini Tetova i izletištima Šar-planine. Autobus bi potom prošao kroz pečalbarsko naselje Galičnik i orijentalni Debar, da bi turisti potom odseli u jednom od ohridskih hotela (*Turist, Belvi, Pansion Čorbević*). Ohrid, pretenciozno nazivan „srpskom Ženevom", imao je idealnu klimu jer je bio izložen svežim vetrovima sa jezera, a preko zime nije bilo smrzavanja vode. Pored lova na ohridsku jegulju gosti su mogli razgledati manastir Sv. Klimenta i uživati u prizorima na putu ka manastiru Sv. Naum. Sledeća stanica bio je Bitolj sa čuvenim bezistanom i velikim brojem džamija, kolosalnom crkvom Sv. Dimitrija, ruševinama starog naselja Herakleje i izletničkim punktovima na Peristeru sa pogledom na Prespansko jezero. Pri povratku u Skoplje turisti su prolazili kroz Prilep, klimatsko mesto Kruševo i staru varoš Veles u čijim su se okolnim brdima mogli videti retki primerci faune.[306] Turistička karta Južne Srbije ipak nije bila tako idilična u stvarnosti.

---

[304] AJ, 65-159-504; *Britanci*, knj. I, str. 210, nap. br. 82.

[305] Krajem 20-ih godina postojale su redovne autobuske linije na sledećim pravcima: Skoplje-Tetovo-Gostivar, Mavrovi Hanovi-Debar-Ohrid, Skoplje-Kičevo-Ohrid, Gradsko-Prilep-Bitolj, Bitolj-Resan-Ohrid, Uroševac-Prizren, Đakovica-Peć-Podgorica, K. Mitrovica-Peć-Podgorica, Skoplje-Kumanovo-Kriva Palanka. Učesnici brojnih kongresnih manifestacija u Skoplju imali su priliku da osete čari „jugoslovenskog hadžiluka" (M. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, 133).

[306] *Južna Srbija i Skoplje-Ohrid-Bitolj*, Katalog turističkog društva „Jug", Skoplje 1936, s. p.

Pitanje razvoja turizma u Južnoj Srbiji bilo je dugo vremena u nadležnosti TIK u Skoplju, a sama oblast imala je realne preduslove za to („lepa jezera, divlji krševi, slavna prošlost, velelepni srednjovekovni manastiri, čuvena bojišta Balkanskog i Svetskog rata, originalnost narodne nošnje i zemaljske proizvodnje /primitivnost i egzotični proizvodi/, lepa domaća idustrija /filigrani, ćilimovi itd/"). Međutim, i tada je bilo jasno da bez naprednijeg hotelijerstva i saobraćaja, snažnijeg marketinškog nastupa u inostranstvu i povećane javne bezbednosti od toga nema ništa. Predlagano je davanje hipotekarnih kredita „na podlogu hotelskog nameštaja", čime bi se hotelski nameštaj zakonski proglasio za nepokretnost. Stimulacija zakupaca i sopstvenika hotela predviđena je i smanjenjem dažbina i taksi na hotele i promet stranaca.[307] U stvarnosti, hotelijeri su bili opterećeni brojnim oblasnim taksama i trošarinama koje nikako nisu bile stimulativne.[308] Pored toga, beogradsko Udruženje trgovačkih putnika imalo je običaj da južnosrbijanskim hotelijerima i gostioničarima šalje „pozive" za učlanjenje u Udruženje. Prilikom učlanjenja gostioničari bi morali „da se obavežu da će trgovačkim putnicima od redovnih cena davati popust od 20% kako za jela tako i za pića". Ukoliko se ne bi odazvali pozivu, Udruženje bi izdavalo nalog svojim članovima da dotični hotel, tj. restoran - ne posećuju.[309]

Monopol u jugoslovenskom turizmu uživalo je društvo „Putnik" koje u Skoplju nije imalo ni svoj biro. Prema rečima engleskog konzula u Skoplju, Južna Srbija je imala vanredne predispozicije za razvoj turizma, bez obzira na probleme smeštajne prirode („primitivan hotel sa čistom posteljom i sobom, posle luksuza i skupocenosti na zapadu, i s obzirom na kratak boravak, može gostima da bude zbog promene vrlo ugodan"). Narušeno stanje javne bezbednosti u Južnoj Srbiji (kačaci, komiti), prema njegovim rečima, nije bilo problem za dolazak stranaca, štaviše, moglo se iskoristiti kao svojevrsna atrakcija („Zar Korzika ne treba da zahvali ogromnoj poseti stranaca jedino negdašnjoj hajdučiji, koja se, naravno udešeno, i danas prikazuje turistima od strane putničkih kompanija?!"). Veliki problem bio je taj, što je stranim turističkim kompanijama bio zabranjen pristup Južnoj Srbiji, pa su „strana društva koja imaju svoje kancelarije u čitavome svetu čak i odvraćala turiste da posete Jugoslaviju, savetujući ih da se npr. na putu za Grčku ili Carigrad ne zadržavaju u Jugoslaviji".[310] Naravno, u rečima engleskog konzula može se primetiti favorizovanje zapadnih kompanija radi dobijanja dozvole za rad

---

[307] AJ, 65-1026-1944.

[308] AJ, 74-51-71. – „Prema današnjem stanju stvari (januar 1929. – prim. VJ) jedan hotelijer npr. plati u Skoplju 122.920 dinara godišnje trošarine. Kad se ovome doda i obrtni porez, a zatim oblasni prirez koji se penje na 143% i ova nova oblasna trošarina, onda će vam biti jasno zašto su skopski privrednici pre desetak dana sazvali miting na kome su protestvovali protiv sputavanja privrede i novih opterećenja privrednika". U Narodnoj skupštini je 1923. oštro kritikovana vladina taksena politika, kojom su, primera radi, mehandžije i gostioničari plaćali srazmerno najmanji porez. Finansijske vlasti izdavale su tzv. mesno mehansko kafansko pravo, direktno stimulišući gostioničarsku delatnost („Znači, da ćemo mi u svakom selu imati po 10 mehana. Svaki će se pojaviti i tražiti pravo, platiti ovu malu taksu i otvoriti mehanu i onda ćemo umesto ljudi u selu trezvenih, umesto ljudi od napretka, od kulture napraviti sve pijanice... Teško onome selu koje ima mnogo mehana, a blago onome selu koje ima više mehana"). Prema predloženom zakonu piće se moglo točiti i izvan ugostiteljskih objekata, ukoliko se prethodno plati taksa! - Vojislav Lazić, SBNS, L red. sast. 5 oktobra 1923, 1581.

[309] AJ, 65-159-504, Izveštaj o radu STIK u intervalu XX-XXI plenarne sednice (1929).

[310] Poslednja tri navoda: AJ, 65-1026-1944.

u Južnoj Srbiji (Kuk, Ameriken ekspres), ali i realna razmišljanja pragmatičnog čoveka sa zapada, pa je TIK u Skoplju predložila MTI (24. marta 1927) da se Južna Srbija u pogledu saobraćaja turista „propusti i stranim kompanijama".

Predlog za osnivanje jednog društva koje bi se bavilo unapređenjem turizma u Južnoj Srbiji (nezavisno od monopolističkog „Putnika") stigao je TIK u Skoplju tek 20. februara 1928. godine. Ideja je sprovedena u delo jula iste godine kada je u Skoplju formirano Društvo za unapređenje turizma u Južnoj Srbiji „Jug". Tom ustanovom rukovodili su dr Vid Đurđević (preds. TIK) i prof. dr Radoslav Grujić, koji su, shvativši da postojanje prirodnih lepota i istorijskih spomenika nije dovoljno za ostvarenje državnih planova, zatražili subvencije od MTI. Decembra 1928. Đurđević i Grujić zatražili su sredstva za otkupljivanje 15 akcija društva „Putnik" i za osnivanje biletarnica u Skoplju. Zauzvrat, Društvo „Jug" bilo je na raspoloženju šefu Odseka za turizam MTI. Tako je 27. decembra 1929. uprava „Juga" dobila nalog da bude na usluzi bračnom paru Selarije iz Francuske koji su, putujući za Grčku, želeli da razgledaju znamenitosti Skoplja (gospođa Selarije bila je poznata francuska spisateljica).[311]

Tokom 1929. godine najposećenija turistička mesta u pokrajini bila su Skoplje i Katlanovska banja. Od januara do decembra u 475 soba skopskih hotela boravilo je 31.086 gostiju, od toga 94% iz Kraljevine SHS, ostalo iz Grčke, Nemačke, Mađarske i Albanije, a zabeleženo je i 74.042 hotelskih prenoćišta koja su u 98% slučajeva koristili muškarci! Turiste sa reumatskim oboljenjima naročito su privlačila banjska lečilišta u Katlanovu i Debru, dok su „ženske bolesti" vidane u Kičevskoj banji.[312]

***

Konačan uvid u ukupno privredno stanje Južne Srbije (1929. godine) i sagledavanje mesta koje je imala u poređenju sa drugim jugoslovenskim pokrajinama, može se koncizno izraziti pomoću indeksa:

Indeks privrednog stanja

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
171.5	127.7	126.7	73.4	86.2	62.8	63.8	86.1

AJ, 335-26, Nacrt privrednog plana, str. 106a

Tabela veoma precizno slika ekonomski status Južne Srbije u okvirima Kraljevine SHS na osnovu 16 relevantnih parametara. Međutim, posredno se mogu izvući i zaključci o stanju razvijenosti društva (pismenost, poljoprivredne sprave), kulture življenja, pa i uzrocima demografskih poremećaja (agrarna reforma, kolonizacija, pečalbarenje). Odumiranje starih balkanskih komunikacija dovelo je do gašenja nekoliko trgovačkih centara. Prve godine jugoslovenske države započele su monetarnim haosom, ali i naporima na kultivisanju privrednih metoda jednog

[311] AJ, 65-1026-1944, dok. br. 4693/28, 27054/28. – „Država zabranjuje rad stranim društvima za promet stranaca u našoj Kraljevini, a povlašćuje i koncesionira domaće društvo 'Putnik' koje u toj važnoj privrednoj grani uživa monopol u našoj zemlji, a ništa nije učinilo za unapređenje turizma u Južnoj Srbiji, pa čak nije stiglo ni do danas da bar reda radi otvori jedan svoj biro u Skoplju za Južnu Srbiju".

[312] *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, knj. I, Beograd 1932, 322-323, 418-419.

zatvorenog ekonomskog sistema (orijentalne radnje, sakrivanje zarade od očiju javnosti, odumiranje starih zanata, transformacija esnafskih novčanih zavoda i fondova). Izražena feudalna navika stanovništva da zaradu pretvara u zlato i deponuje ga u podrume kočila je promociju bankarstva kome je iskazivano apsolutno nepoverenje. Slabe predispozicije za razvoj poljoprivrede (obrađena površina činila je 22,7% ukupne površine pokrajine, prosečno selo ima 278 žitelja, oko 50% radno aktivnih) nisu mogle popraviti stanje zemlje pod intenzivnim kulturama (12,2%), a primitivna obrada zemlje podsećala je strane turiste i ekonomiste na metode američkih Indijanaca. Državni interes za gajenje industrijskog bilja i kultura podneblja, izvoz stoke i poljoprivrednih proizvoda, često je upadao u sopstvene birokratske zamke. Južna Srbija je, uz najmanje tegleće stoke i poljoprivrednih sprava, imala i najmanji dohodak od zemljoradnje na nivou Kraljevine SHS (procenjivalo se da je za izjednačavanje stanja poljoprivrednih sprava u Južnoj Srbiji sa onim u Sloveniji bilo potrebno 516 miliona dinara!). Rezultati agrarne politike na jugu sagledivi su kroz više uporednih nivoa: u periodu 1920/29. površina livada i pašnjaka uvećana je za 170%, voćnjaka 4%, dok su smanjene površine pod barama i ritovima za 18%, vinogradima za 25%. Slabi prinosi pšenice i kukuruza nisu popravljeni ni posle bezuspešnih pokušaja ukrštanja sorti. Broj voćnih stabala u južnoj pokrajini činio je 1,9% u zemlji, dok su površine pod voćem pokazivale još slabiji status voćarstva na jugu (1,5%). Uporni pokušaji države da osavremeni vinogradarstvo osnivanjem loznih rasadnika nailazili su na opšte nepoverenje vinogradara i prepreke tehničke prirode. Najunosnija kultura Južne Srbije bio je duvan (12 stovarišta u pokrajini), ali su stroge zakonske odredbe posredno stimulisale njegovo krijumčarenje. Državni monopol nad ovom kulturom proizveo je stalno eksperimentisanje, pa je npr. od rekordne 1924. godine (12,9 miliona kg), za nekoliko narednih meseci došlo do redukcije u proizvodnji od 70%! Učešće duvanske proizvodnje u SHS okvirima iznosilo je 1924. godine 38,7%, dok su 1927. god. površine zasejane duvanom predstavljale 55% svih duvanskih polja u zemlji. Država je uočila i važnost visokokvalitetnog makedonskog opijuma (95% jugoslovenske proizvodnje), ali su restriktivne odredbe međunarodnog zakonodavstva ograničile njegovu veću eksploataciju. Iako je Južna Srbija bila pokrajina u kojoj je bilo skoncentrisano 47% svih svilenih čaura u zemlji, Kraljevina SHS je u periodu 1921-1930. uvezla svilu u vrednosti od 1,5 milijarde dinara! Stočarska proizvodnja bila je prilagođena specifičnostima terena (koze, ovce), a 1927. pokrajina je imala 13,3% svih grla stoke u zemlji. Pokušaj obnove stočnog fonda nije dao bitnije rezultate, niti je izmenio navike južnosrbijanskih stočara. Zapostavljeno pčelarstvo zabeležilo je osetan napredak (porast broja košnica od 1920-1929. god. za 143%), a eksploatacija jezerskog i rečnog ribolova (Ohrid, Prespa, Dojran) prešla je 1922. godine u ruke države, na štetu koncesionara AD Ohrid.

Postojanje 43 zanata u Staroj Srbiji i Makedoniji do 1918. dovedeno je u pitanje već prvih godina jugoslovenske države (posustajanje pred industrijskom konkurencijom; promene u običajima i nošnji; država štiti uvoznike na štetu zanatlija; neprimenljivost mnogih uredbi na područje Južne Srbije). Ideja zadrugarstva i samoorganizovanja zanatlija dovela je do osnivanja Zanatske banke (1927) koja je u Južnu Srbiju plasirala 13% svih sredstava (više nego u Hrvatsku,

BiH). Ugostiteljski objekti su tretirani kao novi izvor poreskih prihoda, pa je tolerisano razgranavanje njihove osnovne delatnosti: kafane su služile kao pogodna mesta za političke skupove (ilegalne sastanke i legalne bankete), javne licitacije i razduživanja dužnika, mesto na kome je obavljana trgovina monopolskim proizvodima, kao javne kuće i sl. Ilegalni putevi robe ka Albaniji sa kojom nisu postojali adekvatni međudržavni ugovori, zaživeli su i pored jakih vojnih posada u graničnom području (šverc alkohola u kantama od petroleja, užarija, obuća). Južnosrbijanska trgovina imala je povoljnu okolnost u povećanoj potražnji grčkog tržišta, ali je uspon turske stočne trgovine opasno konkurisao sandžačkim izvoznicima stoke. Krajem 20-ih godina u pokrajini je i dalje egzistirao veliki broj manjih radnji (2.368 seoskih dućana, 9.527 trgovačkih radnji). Nesigurnost trgovaca i karavana na drumovima, kao i činjenica da su opštinske trošarine u Skoplju naplaćivane mimo zakona, pogađajući „grosiste", uticali su na to da roba bude još skuplja. Povlastice za transport nekih artikala iz Južne Srbije (ulje, drvo) prosto su iznuđivane od države, po principu reciprociteta. Gašenje bitoljske čaršije primoralo je Jovana Ćirkovića da povede državnu akciju naseljavanja Bitolja privrednicima iz svih krajeva zemlje (1919). Postavljanje trgovine na savremenu osnovu vršeno je i formiranjem „trgovačkih omladina" (Skoplje, Bitolj, Tetovo).

Industrija je smatrana „rizičnom granom privrednog delanja" iz više razloga: nelojalna domaća konkurencija, previsoke oblasne trošarine (naročito na prevozna sredstva, tj. traktore), kasno saopštavanje preduzetih mera države i sl. Do 1929. broj industrijskih preduzeća u pokrajini narastao je sa 24 na 104 (56 mlinova, 12 rudarskih firmi, 8 tekstilnih, 7 fabrika sapuna i hemijskih proizvoda itd), iako su ta „preduzeća" bila skromnih kapaciteta. Svega tri električne centrale (Skoplje, Bitolj, Tetovo) proizvodile su trofaznu struju kojom je snabdevano svega 128.000 stanovnika. Ekspanzija prehrambene industrije (25,3% celokupne proizvodnje), eksploatacije šuma (Treska AD), proizvodnje građevinskog materijala, tkanina i uspeh skopske parne pivare (70% konzumenata je u samoj pokrajini) sputavani su velikim opštinskim prirezima i taksama. Evidentan pomak u privredi praćen je i rapidnim povećanjem broja izgrađnih kuća i stanova u Skoplju (uz skromno učešće države od 2% kuća i 5,4% stanova, koja gradi isključivo kapitalne objekte). Nedostatak kvalifikovanog osoblja doveo je u periodu 1921-1930. u Južnu Srbiju 3.080 stručnjaka raznih profila i nacionalnosti. Visoke cene namirnica posredno su uticale na povećanje članstva skopske sindikalne podružnice, a 1931. godine na području dotadašnje pokrajine Južne Srbije 79% bavi se poljoprivredom, 8,7% zanatima i industrijom, 4,3% participira u javnoj službi i vojsci. Pečalbarstvo je i dalje ostajalo karakteristika podneblja – krajem 20-ih godina samo u Beogradu je bilo oko 60.000 Južnosrbijanaca, a sredinom 30-ih, u pečalbu je odlazilo 36.307 seljaka, prevashodno iz krivopalanačkog i galičničkog sreza. Pečalbari-povratnici brzo su se razočaravali u svoj zavičaj, po susretu sa bahatom i gramzivom administracijom.

Bankarstvo je temeljeno na iskustvu starih novčanih zavoda i fondova. Investicije srpskog kapitala od 1913. i osnivanje filijala srpskih banaka nastavljeno je posle okončanja Prvog svetskog rata - učešće kapitala u jugoslovenskim novčanim tokovima iznosilo je svega 0,1%, a do 1926. naraslo je na 1%. I pored zatvaranja

nekih stranih filijala, većinski deo sredstava u južnosrbijanskim bankama bio je pod kontrolom stranog kapitala (51%). Glavni novčani tokovi odvijali su se preko domaćih državnih ekspozitura – Državne hipotekarne banke (izgradnja Skoplja), Narodne banke (opijum, vojna nadleštva) i filijale Poštanske štedionice koja je po iznosu deponovanog novca bila na poslednjem mestu u zemlji. Većina privatnih banaka bila je vezana za lokalne političare i moćnike, pa je vek njihovog trajanja bio znatno kraći (poslovne afere, politička protežiranja, bankroti, samoubistva deoničara). Rudarska proizvodnja, kao privlačna delatnost za ulaganje, bila je u početku prepuštena inostranim firmama. Bogate naslage hromne rude u Orašju, na obroncima Šar-planine (godišnji kapacitet rudnika predstavljao je 8-10% svetske potrošnje hroma!), eksploatisale su grčke firme, dok su bogata nalazišta olova i cinka u Trepči bila pod kontrolom engleskog kapitala (1928). Nerentabilnost ostalih rudnika bila je skopčana sa previsokim cenama železničkog transporta. Nešto uspešnije vođena je politika u vodoprivredi koja nije bila profitabilna, ali je imala sporedna pozitivna dejstva (poljoprivreda, kolonizacija): građeni su nasipi, kanali, vršeno je isušivanje bara, kopanje bunara, izgradnja vodovoda. Šumska politika u pokrajini sa 23% teritorije pod šumom našla se pred zadatkom pošumljavanja 360.000 ha goleti: do 1926. godine pošumljeno je svega 200 ha i pored relativno podnošljive cene pošumljavanja po hektaru (1.500-5.000 dinara). Vlasnička struktura šumskih površina (20% državne, 59,5% komunalne, 20% privatne i 0,5% crkvene i manastirske) nije omela bespravnu seču, izdavanje državnih koncesija za eksploataciju po partijskoj liniji itd. Saobraćajna emancipacija južne pokrajine imala je pored ekonomskih razloga i svoje strateško, nacionalno i političko utemeljenje. Negativna slika iz 1918. godine (porušeni mostovi i pruge, 52% neupotrebljivih uskotračnih pruga) počela je da se menja prvih godina zajedničke države, u čijem je vlasništvu bilo 98% svih železničkih saobraćajnica u pokrajini. Privremeno osposobljavanje „vardarske pruge" (1919), rekonstrukcija uzanih pruga i njihova zamena „normalnim" kolosekom (55%), rezultirali su velikim budžetskim izdacima (od 1918-1929. Kraljevina SHS je izdvajala 253 miliona dinara godišnje za izgradnju železnica). Međunarodni tranzitni značaj „vardarske magistrale" (Skoplje-Đevđelija-Solun) trajno je odredio saobraćajnu politiku, iako je Ministarstvo saobraćaja u dva navrata, fiksirajući „železničke prioritete", ovu oblast svrstalo u pretposlednju grupu! Krajem 1929. godine stanje izgrađenih i obnovljenih državnih pruga normalnog koloseka iznosilo je 388 km. Iste godine Južna Srbija je imala 11% svih drumova u SHS (doduše, slabog kvaliteta), mali broj motornih vozila u privatnom vlasništvu (7% svih automobila u SHS), 19 „Shell-ovih" benzinskih stanica (od 260 u SHS) i svega jednu privatnu automehaničarsku radionicu. Politička inicijativa doprinela je otvaranju civilne vazdušne linije Skoplje-Beograd (1929) i skopskog aerodroma kao „internacionalnog pristaništa" (postojala je i vazdušna linija III kategorije Solun-Bitolj-Tirana). Razvoj poštansko-telegrafskog saobraćaja imao je razmere prave revolucije. Dužina telegrafskih linija u pokrajini uvećana je od 1918-1926. za 196%, a telefonskih za 174%. Sa svojih 1.438 seoskih i 67 pošta u okviru skopske direkcije, Južna Srbija je od Ministarstva pošta primala nesrazmerno veća finansijska sredstva nego razvijeniji centri u zemlji, pri čemu je vozni park skopske direkcije raspola-

gao sa 16% vozila ove službe. Učešće skopske poštanske direkcije u jugoslovenskom unutrašnjem saobraćaju odgovaralo je kapacitetima i potrebama područja (12% otpravljenih telegrama, 7,7% telefonskih razgovora, 8,6% otpravljenih pošiljki). Daleko skromniji bilans uočljiv je kod prihoda koji su ostvarivale pošte skopske direkcije (6% jugoslovenskih ptt-prihoda) i carinarnice na području cele pokrajine (2-4% prihoda svih carinarnica u Kraljevini SHS). Turizam nije pokazivao znake napretka u vreme monopola beogradskog društva „Putnik", ali je inicijativom lokalnih entuzijasta, univerzitetskih profesora i trgovačke komore 1928. osnovano društvo za njegovo unapređenje.

Peta glava

KULTURA I DRUŠTVO

PROSVETNE PRILIKE

Pismenost, kao odraz kulturnog i civilizacijskog nivoa društva, predstavlja jedan od osnovnih uslova društvenog i ekonomskog napretka; samim tim, suočavanje sa faktičkim stanjem predstavlja prvi i nezaobilazni korak, koji je u Kraljevini SHS odlagan do prvog opšteg popisa stanovništva (1921). Međutim, podaci međuratne državne statistike o pismenosti moraju se uzeti sa rezervom usled slabo definisanih kriterija i principa procenjivanja. Milan Grol se svojevremeno sa pravom zapitao, koliko je bilo stvarno ljudi vičnih pismenosti koja se nije svodila na puko potpisivanje imena,[1] ili sricanje krupnijih štampanih slova: „Reč je o tome koliko se onih - koji su u popisu stanovništva naznačeni kao pismeni, - po izlasku iz škole i kasarne, služe i dalje pismenošću?".[2] U bitoljskom kraju 1919. godine bilo je 66% pismenih među varošanima, ali je istovremeno u selima živelo 11% pismenih muškaraca i svega 1,5% ženskih osoba.[3] U odnosu na druge jugoslovenske pokrajine, stanje pismenosti u Južnoj Srbiji može se izraziti i pomoću pokaznih brojeva - indeksa (jugoslovenski prosek=100,0):

Pismenost stanovništva

Slovenija	Hrvatska	Vojvodina	BiH	Dalmacija	C. Gora	J. Srbija	S. Srbija
187.9	139.8	158.2	40.0	104.1	68.2	33.3	71.2

AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 106a

Tabela pokazuje da je pismenost u Južnoj Srbiji bila za čitavih 66,7% ispod jugoslovenskog proseka. Ovaj način iskazivanja stanja dosta grubo razdvaja južnu pokrajinu od BiH (tradicionalno bliskog područja po analfabetizmu), koja je za 6,7% bila bliža srednjoj vrednosti pismenosti u Kraljevini SHS. Prema podacima L. Kostića iz 1926. godine, na teritoriji pokrajine Južne Srbije živelo je 83,9% nepismenog stanovništva (iznad 6 godina starosti), što je bilo najporaznije statističko saznanje u zemlji. O kakvim se razmerama ove disharmonije radilo vidi se na osnovu gornje uporedne tabele indeksa. Važnost te pojave za ukupno stanje pokrajine ogledala se u svim segmentima života („na primer, kada se neka mera privredne politike sprovodi putem širenja letaka u narodu").[4]

---

[1] Kad smo već kod potpisivanja, pomenimo član 37 Zakona o ličnim imenima: „Ko svesno svoje ime piše drukčije, nego što je u matici rođenih zavedeno ... kazniće se novčano do 300 dinara, a u slučaju nemogućnosti naplate zatvorom do 6 dana"! - *Zakon o ličnim imenima*, str. 18.

[2] Milan Grol, *Prosvećivanje i oslobođenje*, Naša stvarnost, br. 5-6, Beograd 1937, 9-12.

[3] AJ, 66-1491-1628, br. 25875/19.

[4] AJ, 335-26, *Nacrt*, str. 92-93. - Prema podacima narodnog poslanika Vase Franičevića Južna Srbija je imala 20% pismenih muškaraca i 18,3% žena (SBNS, LIV red. sast, 1. mart 1926, 94).

Podaci državne statistike o (ne)pismenosti lica starijih od 5 godina s kraja 1929. godine pokazali su da je u tek formiranoj Vardarskoj banovini 81,3% stanovnika i dalje bilo nepismeno, dok je 0,5% znalo „samo da čita" (nepismenost na nivou zemlje iznosila je 51,5%). Izrazito ekstremne vrednosti zabeležene su kod albanskog stanovništva - celih 97% Albanaca bilo je nepismeno (94,9% muških i 99,1% ženskih)! Slična situacija bila je i sa ženskim stanovništvom koje je govorilo turskim jezikom: 97% nije znalo ni da piše ni da čita, dok je muško stanovništvo bilo nešto „pismenije" (80,1% analfabeta).[5] Naspram 60,3% nepismenih žena u Jugoslaviji, u Južnoj Srbiji je bilo 91,6% nepismenih među ženskom populacijom.[6] Prema popisu iz 1931. na području Vardarske banovine nepismeno je bilo 67,5% (procenat je opao jer su u obzir uzimana lica starija od 10 godina), s tim što je analfabetizam bio najrašireniji u morihovskom, kočanskom, gornjopološkom i kratovskom okrugu.[7]

Osnovno obrazovanje u „narodnim školama"

Za decu predškolskog uzrasta u zabavištima program rada je sprovođen na osnovu srpskog zakona iz 1899 godine. Osnovni zadatak predškolskih ustanova bio je da decu „sačuva od ulične besposlice i škode" i da ih pravilno vaspita u telesnom, umnom i moralnom pogledu, tj. da amortizuje prelazak iz „domaćeg života" u školski, održavanjem „srdačne blagosti i roditeljske nežnosti". Harmonično razvijanje svih dečijih sposobnosti sprovođeno je putem ručnih radova, dok su npr. šivenje i drugi zamorni poslovi bili strogo zabranjeni. Takođe, ustanovljeno je pravilo da se „nastava iz čitanja i pisanja ne sme davati u zabavištu".[8]

Nastavnim programom za osnovne (četvororazredne) škole bilo je predviđeno izučavanje 17 predmeta. Iz jednog prepisa programa koji je pravljen za potrebe škola pelagonijskog sreza moguće je videti osobenosti programa i njegove naglašene delove koji su se primenjivali na Južnu Srbiju.[9] *Nauka hrišćanska* imala je za cilj „buđenje religijsko-moralnih osećanja i upoznavanje sa svojom verom", pa je u prvom razredu pažnja posvećena „krsnom znaku" i molitvama „Vo imja oca" i „Oče naš". U narednim razredima učene su molitve („pre i posle učenja") i poučne priče („O sejaču i semenu", „O poslušnom i neposlušnom sinu" itd). Nastava *srpskog jezika* imala je za cilj između ostalog i „razvijanje nacionalnih i patriotskih osećanja", zbog čega su osnovci započinjali nastavu vežbama „u posmatranju, mišljenju i govoru", pisanju i čitanju („glasovnim ščitavanjem celih reči, a nikako sricanjem po jedno slovo"). Na časovima srpskog jezika deca su upoznavana sa okolinom, prostorom, prirodnim pojavama, a već u II razredu učila su napamet

[5] Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932, 70-71, 78-81.

[6] Alojzija Štebi, *Kritični pogledi na jugoslovensko ženstvo*, Jugoslovenski socijalni almanah (JSA), Beograd 1932, 168.

[7] N. Jurukova, *Osnovnoto vospitanie i obrazovanie vo Makedonija (1944-1950)*, Skopje 1990, 15.

[8] *Nastavni planovi i programi za zabavišta, osnovne škole, više osnovne škole, trgovačko-zanatliske i građanske škole*, Beograd 1920, 3-5.

[9] AJ, 66-1491-1628, Prilog Izveštaja školskog nadzornika Vladimira S. Vemića Ministarstvu prosvete.

poučne izreke i „lako razumljive narodne pesme", kao i osnovna gramatička pravila. U narednom razredu učiteljima je sugerisano da praktikuju učenje naizust „što više narodnih pesama iz ciklusa 'Kosovo'". Osnovce je u poslednjem (IV) razredu čekalo vežbanje u lepom pisanju, čitanje „popularnih članaka i narodnih pesama", pravopisne vežbe, kao i učenje napamet „što dužih narodnih pesama". Predmet *Istorija SHS* izučavan je u III i IV razredu i imao je za cilj „poznavanje prošlosti svoga naroda i buđenje nacionalnih i patriotskih osećanja". Tokom jedne školske godine đaci su učili o staroj srpskoj postojbini, seobi, županima i Nemanjićima, zaključno sa propašću Srbije („patnje pod Turcima, hajduci i uskoci"). Druga polovina programa nastave istorije obuhvatala je period od prvog srpskog ustanka, s tim što je posebna pažnja poklanjana Balkanskim ratovima. *Zemljopis* je takođe upoznavao učenike III i IV razreda sa otadžbinom, ali i „budio ljubav prema njoj". Osnovci su na časovima crtali okolinu, orijentisali se u prostoru, učili o rečnim slivovima, putevima, upravi i državnim simbolima otadžbine, dok je u IV razredu nastava zemljopisa bila posvećena izučavanju teritorijalno-administrativnih jedinica Kraljevine SHS.[10] *Računica i geometrijski oblici* služili su za stvaranje jasnih predstava i pojmova o količinama i oblicima, kao i za razvijanje „osećanja tačnosti i pravilnosti". Nastava *Računice* upoznavala je đake sa brojevima, jedinicama mere i osnovnim računskim radnjama („sve do broja deset"). U II razredu vršeno je postupno upoznavanje đaka sa brojevima od 20-100 „na računaljci i drvcima", pismenim i usmenim rešavanjem zadataka iz svakodnevnog života. U poslednja dva razreda osnovci su učili računanje do 1000, upoznavali se sa razlomcima i „raznoimenim brojevima". Nastavom iz *Geometrijskih oblika* sticani su elementarni pojmovi o linijama, uglovima, trouglovima, krugovima i sl, a u IV razredu đaci su izračunavali površinu svih geometrijskih oblika. *Osnovi prirodnih nauka i jestastvenice* imali su za cilj „upoznavanje s prirodnim predmetima i pojavama i razvijanje estetičkih osećanja". Nastava je izvođena u III i IV razredu „principom očiglednosti" gde su đaci učili o raznim prirodnim pojavama, poznavanju ljudskog tela, negovanju bolesnika i sl. U IV razredu osnovci su upoznavani sa praktičnim koristima koje je pružalo poznavanje prirode („o otrovnim i neotrovnim gljivama", „sumpor: pravljenje žižica i baruta", „živa i objašnjenje o termometru", „građenje stakla i posuđa", „najglavnija dezinfekciona sredstva" i dr). Praktičnu korist pokazivala je i nastava *Poljoprivredne pouke* koja se odvijala samo u seoskim školama, imajući za cilj „proširenje znanja o prirodi s primenom na život i buđenje ljubavi prema radu, a fizičkom posebice". Tokom prva dva razreda đaci su samo prisustvovali baštenskim i poljskim radovima, dok su u završnim razredima učili o plodnosti zemlje, oranju, plugovima, đubrivu, izboru semena za sejanje, voćarstvu i kalemljenju, stočnoj ishrani, žetvi, štetočinama, detelini, navodnjavanju livada, vinogradarstvu, šumarstvu, svilenoj bubi, pčelama i sl. Školskim upravnicima je skrenuta pažnja da predavanja o pojedinim poljoprivrednim temama prilagođavaju specifičnostima dotičnog podneblja. *Crtanje i krasnopis* imali su za cilj „razvijanje čula vida i osećanja za tačnost, pravilnost i lepotu", dok su *Pevanjem* razvijani sluh, glas i osećanje za lepotu i postizani „upitomljavanje i oblagorođavanje srca".

[10] Isto.

Crkveno pevanje bilo je dozvoljeno samo u đačkim horovima dok se u nastavi sugerisalo izvođenje „svetovnih patriotskih narodnih pesama". *Gimnastika* je bila zastupljena u svim razredima („slobodne vežbe u mestu i kretanju; igre iz okoline i sokolske vežbe po mogućstvu"), mada je predviđeno da „u seoskim školama može nastava gimnastike izostati". *Korespondencija* je držana samo u IV razredu i sudeći po njenom sadržaju („sastav pisma, molbe, žalbe, adresa i isporuka pisma") pripremala je decu na razmišljanje o eventualnoj državnoj službi. U razredima za žensku decu postojali su predmeti *Ručni rad* i *Pouke za domaćice* čiji je cilj bilo „upoznavanje s domaćim životom i poslovima i razvijanje vrednoće, urednosti i osećanja za čistotu".[11]

Na prvoj godini viših osnovnih škola držana je nastava iz veronauke, srpskog jezika, francuskog jezika, računa sa geometrijom, prirodnih nauka s poljoprivrednim poukama i higijenom, knjigovodstva, korespondencije, ručnog rada s crtanjem, krasnopisa, pevanja, domaće ekonomije i gimnastike, dok je na drugoj godini uvedeno još nekoliko novih predmeta (poznavanje građanskih prava i dužnosti, trgovački zemljopis i saobraćaj i istorija). Karakteristični predmeti u četvororazrednim građanskim školama bili su veronauka, nemački ili francuski jezik, „maternji jezik druge narodnosti", aritmetika i geometrija, hemija s mineralogijom, kućanstvo i pouka o vaspitanju itd.[12]

*

Pod materijalnim uslovima za prosvećivanje možemo smatrati minimum odgovarajućih okolnosti u kojima prosvetni sistem deluje i ostvaruje svoju funkciju: određena budžetska sredstva koja se ulažu u podizanje školskih zgrada, nabavku inventara i drugog pribora. Ali, u materijalne uslove spadaju i mnogo osetljivije stvari, kao što su odgovarajuća zdravstvena zaštita, regulisani saobraćajni problemi, kvalitetan nastavnički kadar, pa i higijenske i kulturne navike školskih naraštaja. Na osnovu mnogih indikacija, može se reći da je Južna Srbija u tom pogledu bila izuzetno nezahvalan teren. Gotovo nijedna od navedenih pretpostavki nije bila na mestu, štaviše - verske, nacionalne i socijalne razlike dodatno su iskomplikovale tamošnji prosvetni rad. Razloge za porazne rezultate prosvetne politike valja tražiti i u konzervativnom mentalitetu roditelja, koji su, opterećeni „feudalnim strahovima" od inovacija prenosili frustrirajuće impulse na svoju decu. Stoga je postojala opšta averzija prema školi, čak i onda kada je ona postala obavezna. „Preko milion muslimanske dece šetaju kao goveda po ulicama i ne idu u školu", govorio je džemijetski poslanik Ćenan Zija optužujući Ministarstvo prosvete.[13] Država je bila uverenja da su Albanci osnovnu školu doživljavali kao „prinudu" iz više razloga: zbog saobraćajnih komplikacija, štetnog iskustva pod turskom vlašću koja nije propisivala obavezno školovanje, odsustva školske tradicije (nikad nisu imali svoju nacionalnu školu). To stanovište su u praksi potvrdile i ne-

[11] AJ, 66-1491-1628.

[12] *Nastavni planovi i programi za zabavišta, osnovne škole, više osnovne škole, trgovačko-zanatliske i građanske škole*, Beograd 1920, 30-42.

[13] Govoreći o Pribićevićevoj akciji zatvaranja turskih škola, Zija kaže: „Moja deca koja imaju od 7-16 godina oni mogu lepo da čitaju i pevaju srpski, francuski i malo engleski. Ali pitajte moju decu da li mogu na materinjem jeziku da napišu meni: Mili otac, sećamo te se i pozdravljamo, mi smo Tvoja duša. To ne mogu, a to što ne mogu to je greh gospodina Pribićevića" . - SBNS, VII red. sast, 8. jun 1923, 443.

ke školske opštine kojima su rukovodili sami Albanci, a koje nisu bile zainteresovane za izgradnju školskih zgrada.[14]

Nedovoljna budžetska sredstva za školstvo Južne Srbije stvarala su dodatne troškove u drugim državnim službama, pa se u jugoslovenskom parlamentu moglo čuti da „ko žali da dade dinar na prosvetu, taj daje 10 dinara na kazamate, na žandare i na sve drugo".[15] Istraživanja Lj. Dimića pokazuju da je u periodu 1921/30. čak 42,7% izdataka Ministarstva prosvete za podizanje školskih zgrada bilo predviđeno za Južnu Srbiju i Crnu Goru, što potvrđuje „okrenutost kulturne politike prema prosvetno najzapuštenijim oblastima".[16] U Narodnoj skupštini se često govorilo da od kredita za prosvetu Južnoj Srbiji ode trećina, „ali je to spadalo u retkost". Otuda ne začuđuje podatak da je krajem 20-ih godina osam škola u prijepoljskom školskom srezu bilo smešteno u seoskim brvnarama, mehanama i ambarima![17] Uglađena državna faktografija (pripremljena za međunarodnu upotrebu) beležila je da je tokom budžetske 1928/29. godine za osnovne škole u Južnoj Srbiji izdvojeno 86,4 miliona dinara, od čega je na „škole koje pohađaju albanaska deca" utrošeno 12,8 miliona dinara (14,9%).[18]

U skopskom srezu postojalo je 1920. godine 14 seoskih narodnih škola, dok su u samom Skoplju radile četiri mešovite osnovne škole *(Vladimir Karić*, *Đura Jakšić*, *Sveti Sava* i *Car Dušan*) i tri muslimanske (*Tefejus*, *Irfan* i *Ženska škola*). I posle tri godine osećala se oskudica u školskim zgradama, zbog čega je 28 odeljenja izvodilo poludnevnu nastavu, dok su nove zgrade podignute samo u Dračevu i Gornjem Lisičju. U kačaničkom srezu, naseljenom pretežno albanskim stanovništvom („narod je veoma primitivan, gotovo divalj"), postojala je nepodesna školska zgrada za čiju je adaptaciju okružni školski odbor izdvojio 50 hiljada dinara „jer je opština siromašna". Školski nadzornici su opažali blagotvorno dejstvo koje su nove školske zgrade imale na meštane i seljake: „U nekim selima po uputstvu učitelja podižu se pogodnije kuće sa većim prozorima i prostranijim i višim sobama". Postignuti uspeh u nastavi ocenjivan je „zadovoljavajućim", posebno kada se radilo o savladavanju „književnog jezika", „upoznavanju Otadžbine", „širenju lepe pesme i lepih navika", dok je uspeh kod egzaktinijih predmeta bio slabiji zbog nedovoljne primene „principa očiglednosti".[19] Stanje u osnovnim školama skopskog sreza 1926/27. bilo je nešto povoljnije, premda je sistem finansiranja izgradnje školskih zgrada pokazivao neuspeh. Od 1913. do 1927. u srezu je podignuto 17 novih školskih zgrada, dok su 22 prepravljene „da privremeno posluže".

---

[14] B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, JIČ, br. 1-2/1998, 237.

[15] Svetozar Đorđević, SBNS, CI r. s. 19. jul 1922, 575.

[16] Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, knj. I, Beograd 1996, 98.

[17] Od 70,2 miliona dinara kredita, Južnoj Srbiji je sledovalo 22,1. - Velja Vukićević, SBNS, LIV red. sast. 14. mart 1927, 386; Il. R. Milutinović, *Život u Sandžaku*, Učiteljska iskra, br. 7-8, 1928, 63.

[18] Memorandum jugoslovenske vlade od 21.VIII 1929. *Položaj albanskog stanovništva u Kraljevini SHS*: Public Record Office, Foreign Office, FO, 371/13711, 146292, cit. prema: B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1998, 237.

[19] AJ, 66-1856-1871, Spisak osnovnih škola u gradu Skoplju, srezu skopskom. (23. 2. 1921); Godišnji izveštaj o stanju osnovnih škola u srezu skopskom I polovine i srezu kačaničkom za 1922/23. godinu. - U Skoplju je te školske godine u osnovne škole upisano 2.810 đaka, od kojih je 451 đak završio školu; u skopskom srezu odnos je bio 1.192 prema 141, a u kačaničkom srezu 66 upisanih i svega 5 svršenih đaka! Govoreći o neurednom školovanju muslimanske dece i spremnosti države da im omogući redovno obrazovanje, školski nadzornik za Skoplje kaže da „muslimani, na žalost, ne koriste se tim darovima jer ih ometa verski fanatizam".

Školama su ustupani delovi opštinskih prireza, ali je zbog neažurnosti u naplati i opšteg siromaštva realizacija sredstava dovedena u pitanje. Školske 1926/27. škole skopskog sreza dobile su 2/3 predviđenih sredstava, zbog čega je školski nadzornik predlagao: „Za škole bi najkorisnije bilo da državne vlasti naplaćuju uz porez i školski prirez, pa svakoga meseca da se isplaćuje školi na kasi sreske finansiske uprave".[20]

Osnovne škole u bitoljskom kraju pretrpele su najveća oštećenja tokom ratova, te je i obaveza države za njihovu izgradnju i adaptaciju tamo bila najveća. Pored toga, u nekoliko navrata je dolazilo do sporenja sa crkvenim vlastima koje su raspolagale tapijama na izvesne školske zgrade („s namerom da smesti Duhovni sud i svoje kancelarije"). U samom Bitolju radilo je pet osnovnih škola koje su do 1921. opremljene „skamijama", stolovima, tablama, izvesnim brojem računaljki i mapa, dok su sve školske čitaonice zajedno posedovale svega 245 knjiga! Finansiranje škola vršila je opština „tačno i uredno", dok su nastavnici i službenici redovno primali sredstva iz budžeta (stanarine, plate, dodatke). Tokom 1920. godine u Bitolju su radila 43 odeljenja u kojima je predavalo ukupno 55 nastavnika („u našim i stranim školama"). U Bitolju su postojale tri turske škole u kojima je neko vreme radio samo jedan srpski nastavnik, a od 1921. otvorene su još dve turske škole u kojima su srpski jezik predavala 4 nastavnika srpske nacionalnosti. U bitoljskoj varoši radila je i jedna jevrejska osnovna škola čija je reorganizacija bila predviđena za 1921. godinu.[21] U njoj je verska nastava držana na španskom jeziku sve do kraja 20-ih godina kada je počelo forsiranje državnog, srpsko-hrvatskog jezika. Jevreji su u tome videli plansku asimilaciju sračunatu na svesno „uništavanje posude koja je čuvala vekovne tradicije južnosrbijanskih Jevreja".[22] Osim turskih i jevrejskih škola („koje postepeno već prelaze u naše državne škole") u Bitolju su postojale i tri privatne škole - dve francuske i jedna američka - koje su izvesno vreme i pored upozorenja ministra prosvete nastavile rad bez državnih nastavnika.

Krajem leta 1921. u bitoljskim školama radilo je 68 nastavnika (29 učitelja i 39 učiteljica). Škole u Baču, Bešištu i Budimircima nisu radile 1920/21. „jer nije bilo nastavnika", dok je ostatak morihovskih škola (Gradešnica, Starovina) bio porušen, pa je do kraja 1921. izdvojeno 90 hiljada dinara za njihovo podizanje. Sredstva su izdvojena i za opremanje škola „velikim zidnim istoriskim slikama". Krajem jula 1921. u bitoljskim osnovnim školama ostala su 2.493 đaka (od 2.758 upisanih), jer je veliki broj dece bio angažovan na poljskim radovima, prodaji novina i sl. Izostajanje ženske dece iz škole bilo je češće od trećeg razreda („da bi radile ženske ručne radove i spremale darove za udaju"), kada su kao po pravilu prelazile u žensku radničku školu „da što pre nauče zanat, te da priteknu u pomoć svojim siromašnim roditeljima".[23] I pored toga nisu preduzimane mere da se roditelji „po zakonu prinude da uredno šalju decu u školu". Značajan problem u nastavi predstavljao je „jezik kojim u kući govore deca rumunske narodnosti (Cincari – prim. VJ) i pogrešan govor našeg slovenskog življa", pa je 1921. školski nad-

[20] AJ, 66-1859-1874, Izveštaj o stanju škola u školskom skopskom srezu za 1926/7. godinu od 1. marta 1927.

[21] AJ, 66-1491-1628, Izveštaj školskog nadzornika za grad Bitolj i srez morihovski inspektoru MP za Bitoljsku oblast od 16. februara 1921.

[22] O. Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932, 24.

[23] AJ, 66-1491-1628, Izveštaj o narodnim školama u Bitolju i morihovskom srezu za 1923/24.

zornik izveštavao kako „savlađivanje teškoća u tome pogledu počinje ovde još u zabavištima". Nastava istorije bila je otežana u odeljenjima u kojima su preovlađivale devojčice „koje u kući govore isključivo rumunski i grčki", dok je zemljopis obrađivan „više u vezi s istorijom". Nastavi pevanja („za koje ovde deca imaju prirodnu naklonost") poklanjana je posebna pažnja, te je angažmanom učitelja D. Simića obrazovan mešoviti đački hor koji je redovno išao u crkvu na pevanje („što jako utiče na bitoljsko pobožno građanstvo"). Učenici su najčešće bolovali od groznice („svega tri smrtna slučaja"), a iz preventivnih razloga razdeljen im je kinin „pretekao iz 1919. god.", dok je Amerikanska misija podelila druge lekove.[24]

Stanje školskih zgrada u morihovskom srezu nije se bitnije popravilo ni u 1924. godini. Duhovna vlast je i dalje oduzimala školske zgrade na koje je polagala pravo („jer episkop veli da su to crkvene zgrade"), a nekoliko škola bilo je pored ciganskih stanova „te je večita larma i svađa da se s mukom drže predavanja". Adaptacija trošnih zgrada nije bila u izgledu, sudeći prema prognozama školskog nadzornika („i za nevolju, moraće poslužiti za školu još 5-6 godina") koji je bitoljske škole razvrstao u tri kategorije: „prvoklasne, higijenski udešene" (bilo ih je 4); „drugoklasne... mogu poslužiti za školu još preko 20 godina" (3), dok su 3 bile neupotrebljive. Nadzornik je još primetio: „Bitolj ima za srpsku decu dovoljan broj odličnih i vrlo dobrih školskih zgrada. Ostale školske zgrade za muslimansku decu i decu Mojsijeve veroispovesti ne odgovaraju higijenskim uslovima".[25]

*

Već po dolasku u „južne krajeve" mladi učitelji su se suočavali sa različitim problemima: tražeći seoskog kmeta ili školske odbornike da im pokažu školu, nailazili bi na opšte čuđenje meštana - „otkud njima škola"!? U srećnijim slučajevima, seoske starešine bi našle kuću pod kiriju kako bi deca mogla da „nauče da pišu dva tri slova". Mnogi od učitelja su takvo stanje podnosili nadajući se brzom premeštaju u neku varošicu, a bilo je i slučajeva da su posle provere političke podobnosti radili u varošicama, dok su zvanično vođeni kao nastavnici seoskih osnovnih škola. Zauzvrat su morali svojim dobrotvorima - školskim nadzornicima - da se obavežu da će ispovedati njihovo političko načelo, pa „koliko god nadzornika promeni, toliko puta promeni i svoje političko uverenje". Učionice su smeštane u privatne i državne zgrade. U prvom slučaju, to su bile seljačke kuće čiji su delovi na molbu učitelja izdavani pod kiriju: jedna ili dve sobe, sa zajedničkim predsobljem, „zemljom patosane", jednom reči, nepodesne i neupotrebljive. Kao državne zgrade u koje su učionice smeštane, smatrana su zdanja koja su za vreme turske vlasti služila kao karaule, crkvena skloništa i druge neupotrebljive prostorije. Zgrade su pravljene od lošeg materijala, a od tamošnjih učitelja dopirali su predlozi da država naredi svakoj školskoj opštini da sazida zgradu i siromašnim opštinama otvori kredit. Pošto u većini srezova Južne Srbije do 1923. godine mnoga sela nisu grupisana u školske opštine, taj predlog je ostao bez efekta.[26] Prema *Rezoluciji Pri-*

[24] AJ, 66-1491-1628. – „Pored veće količine pasulja, datog deci u naturi, dobijala su cele godine i kuvano konzervirano mleko, pirinač i kakao sa šećerom (poklon Amerik. Misije) kojih namirnica ima u preteku i za iduću godinu. Sem hrane, činjena je đacima i obilna pomoć u odelu, obući i drugim potrebama od strane Drž. zaštite dece u Bitolju".

[25] AJ, 66-1491-1628, Izveštaj o narodnim školama u Bitolju i morihovskom srezu za 1923/24.

[26] V. Pavićević, *Nekoliko reči o školskim zgradama u Južnoj Srbiji*, Učiteljska iskra, br. 5, 1922, 28-30.

lepskog sreskog učiteljskog društva iz 1922. godine, školske zgrade u ovom kraju su bile male, vlažne, mračne, memljive, „pod čijim krovovima vene omladina naša", dok nameštaja i nastavnih sredstava nije ni bilo. Ogrev je spadao u luksuznu robu, tako da je činovnička porodica mesečno samo za drva morala da izdvoji polovinu tadašnje prosečne činovničke plate (oko hiljadu dinara). Prilepski učitelji su zato zahtevali da vlada obrazuje komisiju koja bi se uverila da su tamošnje narodne škole, zapravo, „grobnice dečijeg i učiteljskog zdravlja", te da ih treba zatvoriti.[27]

U selu Crvnik (maleški srez) seljaci su još za vreme Turaka podigli veliku školsku zgradu, ali od lošeg materijala. U vreme i posle Prvog svetskog rata škola je „zvrjala prazna" sve do 17. novembra 1924. kada je u Crvnik stigao učitelj Miloš Perišić. Međutim, istovremeno je u selo došlo i 8 žandarma koji su se smestili u istu zgradu. Naredbom bregalničkih vlasti 66 dece premešteno je na „donji sprat", tj. u podrum visine 1,8 m u kome nije bilo nikakvih prozora. Situacija u debarskom srezu bila je takođe nepodnošljiva: seoska osnovna škola u Osolnici imala je svega 10 đaka (6 pravoslavnih „koja govore makedonskim dijalektom" i 4 turska) koji su učili u staroj kući od „nepečenih cigala" sa podrumom punim vode i vlažnim zidovima. Zgrada je bila omalterisana običnom zemljom, a podrumski zidovi poduprti drvetom, te je postojala opasnost „da školska zgrada jednoga dana padne i zatrpa i đake i učitelja". Školu u srpsko-arnautskom selu Parešku izgradili su Turci, ali je zgradu 1920. prisvojio opštinski sud, posle čega se nastava odvijala u privatnoj kući staroj 120 godina. Ova improvizovana učionica imala je zemljani pod i tri mala prozora, tako da pri oblačnom vremenu „đaci unutra ne vide čitati i pisati". Pošto u blizini nije bilo učiteljskog stana, nastavnik je morao svakodnevno da prepešači 5 km do drugog sela. U nekim školama bilo je svega 4-5 učenika (u M. Papratniku npr.) a nastavu su izvodili veroučitelji predajući „koran" na turskom jeziku. U samom Debru („pod nosem svih prosvetnih i policijskih vlasti") od 500 „dorasle" dece pripravni razred je pohađalo svega 10 đaka (2%)![28]

Brojno stanje đaka i nastavnika turske narodnosti u osnovnim školama Južne Srbije

oblast	turskih đaka	ostalih đaka	turskih nastavnika	ostalih nastavnika
SKOPSKA	3.977	18.172	93	620
ZETSKA	2.541	18.655	1	654
KOSOVSKA	2.318	11.236	24	323
BITOLJSKA	2.224	20.649	49	671
VRANJSKA	955	8.565	21	269
RAŠKA	462	9.725	14	277
BREGALNIČKA	383	5.699	2	158
S V E G A	12.760	92.701	204	2.972

AJ, Zbirka Ilije Pržića, fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, prilog br. 1 (1926. god).

[27] Rad. Mihailović, *Rezolucija PSUD*, Učiteljska iskra, br. 9-10, 1922, 45-47. - Prilepski učitelji su još zahtevali da država preuzme podizanje školskih zgrada i njihovo održavanje, osnuje „činovničke nabavljačke zadruge", a da se seoskim učiteljima prizna isti dodatak na skupoću kao i u gradovima, „pošto je život na selu još skuplji".

[28] „On (podrum) zahvata celu zgradu, sredinom ide red ćuskija, a sa dve strane imaju rupe za ulaz... Vrata? Prozori? - Šta je to?" . - S. Riznić, *Naši jadi 3*, Učiteljska iskra, br. 5-6, 1925, 36-37; D. Lopičić, *Narodne škole u Debarskom srezu*, Učiteljska iskra, br. 7-8, 1925, 37-39.

Stavljanjem škola na teret siromašnih opština rešavanje prosvetnih problema trajno je odloženo. Zbog materijalne oskudice seoskih opština Južne Srbije, školske zgrade su ličile na „kaznione i stočna prebivališta", bez dovoljno svetla i vazduha, sa „iskrivljenim i isluženim klupama", zbog čega su ih učitelji iz gornjopološkog sreza opisivali kao „predvorja grobnica u kojima mladi i nežni život naše dece vene i trune". Seoske škole u Gornjem Pologu nisu bile opremljene nameštajem, osim „razlupanih kanti i krčaga iz kojih deca piju vodu", a železnorečka školska zgrada („crkvena staja") nalazila se uz samu crkvu. Đonovičku školu podigao je izvesni turski paša i ona se sastojala iz dva odeljenja, dok je kao „nužnik" služila obližnja šumica, pored železničke pruge! U pečalbarskom selu Sretkovu školski podrum bio je pun vode i blata, a na tabli je stajao natpis: „Srpska pravoslavna škola u Sretkovu u turskoj imperiji". Školska zgrada u Vrapčištu sastojala se od dva sprata, pa su kroz tavanicu padali prašina i đubre sa dečijih nogu na stanove, kuhinju i kancelariju. Slična situacija bila je i u Dobrom Dolu, Mavrovu i Cerovu. Škola u Vrtoku, na izvoru Vardara, bila je prava suprotnost pomenutim slučajevima, verovatno zbog toga što se nalazila kraj puta za Debar „kuda prolazi i strana aristokracija" - ovo velelepno zdanje sa 19 odeljenja trebalo je da ostavi utisak na prolaznike „kako se čine svi napori za prosvećivanje naroda". Seoska deca bila su još u težem položaju od svojih gradskih vršnjaka. Uglavnom su bila pastiri i „posluga za sve kućne poslove", radeći od jutra do mraka. Prema podacima Ilije Grbića, oko 40% seoske dece u Južnoj Srbiji nije pohađalo školu, „jer bi kuća u njemu izgubila u punom smislu reči jednu radnu snagu".[29]

Država i učitelji „vardarci"

Nastavni kadar formiralo je Ministarstvo prosvete, koje je često „kaznenim premeštajima" u Južnu Srbiju dovodilo učitelje iz Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine i Vojvodine. Mladi prosvetni radnici - učitelji „vardarci", koji nisu imali protekciju ili vezu upućivani su u „jugoslovenski Sibir", kako su ovi krajevi često nazivani čak i u parlamentu. Institucija premeštanja službenika važila je i u drugim delatnostima, ali je svoj pravi smisao ostvarila upravo među učiteljima. Pritom nije vođeno računa o vremenu kada se premeštaji vrše, tako da su učenici dugo ostajali bez nastave, sve do popune učiteljskog mesta. Premeštanja prosvetnih radnika vršila su se obično na predlog okružnih načelnika ili školskih nadzornika, čiji su izveštaji namenjeni Ministarstvu prosvete obavezno sadržali i rubriku - „odakle je došao". Prilikom „stečajeva" za učitelje, kandidati su morali da, pored prinošenja molbe, odgovore i na 26 pitanja („Koliko je godina proveo kao učitelj u Južnoj Srbiji?", „Je li učestvovao u ratovima 1912/19", podaci o supružnicima, deci i sl). Najveći broj učitelja bio je početnik u službi i spadao je u IX platni razred, primajući mesečno 900-1.200 dinara. Žandarmerijski službenici su, primera radi, imali trostruko veća primanja. Osim niskih plata, prosvetni radnici su se suočavali sa

[29] Živ. Sp. Ilić, *Školske zgrade u Gornjem Pologu*, Učiteljska iskra, br. 1-2, 1926, 33-35; Ilija Grbić, *Jedna nadopuna - Dečji najamni rad*, Učiteljski pokret, br. 1-2, Skoplje 1934, 51.

stambenim problemima, zbog čega su često živeli u starim i dotrajalim delovima školskih zgrada.[30]

Učiteljski kadar u Južnoj Srbiji tokom dvadesetih godina bio je izuzetno šarolikog sastava. U etničkom pogledu primetna je apsolutna dominacija Srba, premda su državni podaci govorili i o prisustvu 204 nastavnika turske narodnosti i 130 albanskih učitelja.[31] Među tamošnjim prosvetnim radnicima mogle su se izdvojiti sledeće kategorije: učitelji koji su došli iz „Severne Srbije" sa potrebnom školskom spremom; bivši egzarhijski učitelji, uglavnom bez potrebnih kvalifikacija i „moći za usavršavanje"; zatečeni srpski učitelji - pretenciozni, ali i „prilagodljivi svakome rđavome režimu"; proizvedeni kursisti među kojima je bilo i bivših „učitelja uskoka" i, „zaostali zastupnici" - privremeni vršioci koji se ni do kraja službe nisu javljali na kurseve, pa su samim tim do penzije ostajali bez potrebne stručne spreme.[32] Prema čl. 35 Zakona o narodnim školama jula 1921. godine proizvedeni su „stalni" učitelji i učiteljice, a na osnovu istog člana Zakona 13. avgusta 1921. njihov raspored po okruzima bio je kompletiran. Tako je stvorena (formalno) prva generacija prosvetnih radnika u Južnoj Srbiji koja je raspoređena po svim osnovnim školama pokrajine. Samo u skopskom srezu bilo je 1919. godine 58 učitelja koji su podučavali 2.215 đaka (1.109 u varošima, 54 u varošicama i 1.052 u selima).[33] Svi ovi učitelji proizvedeni su posle 1918. u „stalne", a njihove kvalifikovane kolege su ih solidarno podržale, nadajući se da će „predanošću prosveti" nadoknaditi svoje profesionalne nedostatke. Međutim, vreme je pokazalo da je ova grupacija bila najpodesnija masa iz koje će Ministarstvo prosvete regrutovati svoje „poslušne partizane", „špijune" i postavljati ih na nadzornička mesta. Ovi su, pošto ih je država bez pravnog osnova proglasila stalnim učiteljima, osećali obavezu da joj se revanširaju na svaki način. Bez pogovora su izvršavali i najnečasnije poslove, često izmišljajući krivice i lažna svedočanstva protiv učitelja za koje je vlast procenila da su nepodobni. Tako je „službeni premeštaj" postao rutinsko oruđe da se „antidržavni" i „liberalni" učitelji uklone iz svakog sreza: od maštovitosti školskih nadzornika zavisili su tehnički detalji, tj. razlozi za premeštaj. Lojalniji bitoljski učitelji su 1921. obavljali i poslove „sudija za ratnu štetu".[34] U bitoljskom kraju nastavnici su raspoređivani prema „sposobnosti i temperamentu", kako bi se izbegli sukobi između nadzorništava i učitelja. Tamošnji školski nadzornik se u junu 1923. zalagao za neprikosnovena postavljenja iz Ministarstva prosvete kojima se učitelji nisu mogli odupirati, te su, mislio je, time bila sprečena „međusobna otpuštanja i sukobi".[35] Pošto su u Bitoljskoj prosvetnoj oblasti 1926. godine od 470

[30] Službene novine Kraljevine SHS, br. 40, 20. februar 1924, 1; Dragutin Marković, n. d. 265.

[31] AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, prilog br. 1 (1926. god); Memorandum jugoslovenske vlade od 21.VIII 1929. „*Položaj albanskog stanovništva u Kraljevini SHS":* Public Record Office, Foreign Office, FO, 371/13711, 146292, cit. prema: B. Gligorijević, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1998, 237. – U Južnoj Srbiji 1926. godine turski učitelji su činili 6,4% osnovnoškolskog nastavnog kadra; u Kosovskoj oblasti su 1929. godine od 383 učitelja 43 bili Albanci (11,2%), a u Zetskoj od 737 učitelja 41 Albanac (5,5%).

[32] B. Popović, *Učitelj u Maćedoniji IV*, Učiteljska iskra, br. 10, 1923, 41.

[33] AJ, 66-1856-1871, dok. br. 28007/19; Službene novine Kraljevine SHS, br. 148, 6. jul 1921, 3; br. 187, 1921, 6-7.

[34] AJ, 66-1491-1628, Izveštaj od 26. jula 1921.

[35] AJ, 66-1491-1628, br. 33306/23.

učitelja 111 bili „egzarhisti" koji nisu znali srpski jezik, predloženo je da se stariji penzionišu, a mlađi premeste u „stare granice" Srbije.[36] Poseban problem kod „narodnog prosvećivanja" u školama skopskog sreza bilo je neobjektivno ocenjivanje nastavnika od strane Ministarstva prosvete, što je 1923. godine primoralo školskog nadzornika da zahteva od resornog ministra da se hitno smanji dotadašnji „pljusak od odličnih ocena".[37]

Slučaj jednog učitelja (rodom iz Šumadije) koji je školskom nadzorniku prijavio da upravnik škole skoro godinu dana neovlašćeno raspolaže sa 15 hiljada dinara namenjenih za gradnju nove zgrade bio je svakodnevna pojava. Učitelju je „odozgo" predloženo da traži novo radno mesto, jer se navodno znalo da on „pipa svoje učenice I i II razreda osnovne škole". Stvar je rešena diskretno, a učiteljeva tužba protiv načelnika rutinski je „zagubljena". U dračevskoj školi kraj Skoplja učitelj i upravnik Petar Trpković je premešten u Sirkovo (kavadarski srez) pošto je kao školski nadzornik neopravdano odsustvovao tokom školske 1925/26. godine. Za svog zamenika proglasio je sopstvenog pašenoga M. Ilića koji je tako obavljao dužnost upravnika škole! Nekoliko dračevskih zemljoradnika je teretilo Milutina Ilića da je zlostavljao seljake, u pijanom stanju pucao iz revolvera u kafanske prozore, otimao automobile i na javnom mestu optužio sveštenika Dušana Brkanovića da „provodi blud sa dračevskim ženama". Dračevski učitelj Đorđe Petrović je „na jedan divljački način" istukao učenika Najdana Atanackovića i lažno svedočio protiv upravnika Trpkovića, pa je i on premešten u Gradec (dojranski srez) bez prava na putne i selidbene troškove.[38] Pomenuti upravitelj dračevske škole P. Trpković bio je posebno pohvaljen u izveštaju školskog nadzornika što je zaslužio „svojim radom i zauzimljivošću oko podizanja novih škola", a za iste zasluge istaknut je i Božidar Potparić, upravnik škole u Gornjem Lisičju. Danilo Trivunac je radio u kancelariji Prosvetnog inspektorata i posebno se isticao svojim radom „na širenju lepe pesme i negovanju lepih navika kod omladine".[39] Reči skopskog učitelja Spasoja Kočića izgovorene na redovnoj godišnjoj skupštini UJU 12. juna 1927. godine („ima nadzornika koji nisu ni za telad, a nekmoli da su školski nadzornici") podigle su veliku prašinu u javnosti, ali, začudo, ministar prosvete ga je, imajući u vidu njegove dotadašnje odlične ocene, proglasio nevinim. Učitelj Slavoljub Srećković radio je u Dušanovcu i premešten je u Donju Crkvicu zbog petodnevnog odsustva. Međutim, pravi uzrok njegovog premeštaja bila je činjenica da je sporno vreme proveo u školskom stanu spavajući sa ćerkom lokalnog bivšeg četnika i dušanovačkog koloniste.[40]

Veliku pažnju javnosti privuklo je ubistvo učenika Blagoja Balabanovića u Prilepu (april 1922). Tom prilikom policija je pohapsila 13 đaka gimnazije optužujući ih da su izvršili zločin po nalogu komunista, mada je docnija istraga pokazala da su gimnazijalci bili nevini. Iste godine, pofesoru Dragutinu Simonoviću je prigo-

[36] IMN/4, 179.

[37] „Pade mi na pamet uzvik pokojnog i veoma valjanog Dimitrija Putnikovića: 'Zar je moguće na 2000 učitelja 1500 odličnih ocena?!'", podsećao je školski nadzornik M. Simonović, zahtevajući „pojačanu strogost" pri ocenjivanju nastavnika (AJ, 66-1856-1871, Godišnji izveštaj o stanju osnovnih škola od 22. juna 1923).

[38] AJ, 66-1859-1874, br. 70628/27, 3290/28; B. Popović, n. d. 42-43.

[39] AJ, 66-1856-1871, Godišnji izveštaj školskog nadzornika za srez skopski od 22. juna 1923.

[40] AJ, 66-1859-1874, br. 67501/27; Narodna prosveta, br. 59, 4. VIII 1927.

varano da „vodi ljubav sa svojim učenicama".[41] Upravnik carevoselske škole Petar Krstić, otac troje dece i učesnik u Prvom svetskom ratu, skrenuo je pažnju dvadesetogodišnjoj učenici da je „škola na prvom mestu", ali je ova „više volela da prošeta sa jednim žandarmerijskim potporučnikom". Upravnik Krstić ju je prijavio školskom nadzorniku, ali je i ona podnela tužbu protiv njega. Posle tri dana Krstića su presrela dva žandarma i istukla ga „grlićima od pušaka i kundacima kao staru slamnjaču" - i pored lekarskog uverenja o telesnim povredama, upravnik je proglašen „pijanim lažovom". Carevo Selo na Bregalnici bilo je poznato i po drastičnijim oblicima nasilja koje je sprovođeno nad učiteljima, zbog čega su lokalne vlasti ironično poručivale „prosvetnim misionarima" da pre nego što tamo dođu napišu testament! Tako je 1923. godine poginuo učitelj V. Conić, a „Narodna prosveta" uveliko je pisala kako tamošnja žandarmerija „premlaćuje učitelje". Početkom oktobra 1922. godine u kruševskom srezu su uhapšena četiri učitelja „po želji" predsednika drugovske opštine S. Nedića. Zanimljivo je da ni „Narodna prosveta" (organ Učiteljskog udruženja) nije reagovala, iako su razlozi za ovo hapšenje bili nepoznati. Ipak, na osnovu pisma jednog od zatvorenih učitelja Blagote Koljenšića, saznajemo da ih je na putu iz Bitolja, u selu Strugovu zaustavila „potera od opštinskih pandura" i bez obrazloženja uvela u zgradu sudnice, gde su zadržani do jutra, kada su, takođe bez komentara, pušteni.[42]

Od 1919. do 1923. godine u kičevskom srezu je dužnost školskog nadzornika obavljalo sedam učitelja od kojih nijedan nije imao odgovarajuću stručnu spremu. Uglavnom su postavljani „gimnazisti", predratni privremeni učitelji koji su po inerciji zadržali svoje pozicije u prosvetnoj upravi. Zato su kičevski učitelji tokom 1923. godine zahtevali da se za nadzornika postavi ili Radovan Lazarević iz Kragujevca, ili Marko Piletić (učitelj iz Beograda), jer su ovi imali potrebne kvalifikacije. Kad već nisu dobili kvalifikovane učitelje, smatrali su kičevski prosvetari, onda bi bio red da dobiju bar kvalitetnog nadzornika, jer „čija je škola, toga je Makedonija". Međutim, sreske vlasti u Kičevu zadržale su pomenutog „gimnazistu" koji je prema dopunama Zakona o narodnim školama iz 1904. godine stekao „ratnu stalnost" izbegavši time polaganje dodatnih ispita. Inače, osnovna i viša škola u Kičevu imale su 1923. godine 9 nastavnika, od kojih je pet imalo potrebne kvalifikacije, dok su ostali zadovoljavali samo „meštansko-partijsko-demagoške interese". Dotadašnji školski nadzornici živeli su „pravim ćiftinskim varoškim životom" podižući hotele, mehane, knjižare i zloupotrebljavajući sredstva iz školskog budžeta. Pomenuti funkcioneri nikada nisu sazivali nastavničko veće, a otvorili su „pripravno odeljenje" iako su sva deca govorila srpski. Navodi se i podatak da u vreme proslave Svetog Save 1923. godine kičevski učenici nisu bili u crkvi, jer je tadašnji upravnik Venedikt Popović „zaboravio da u školu dođe i toga dana". Novi upravnik kičevske škole imao je od stručne spreme samo dve godine Kragujevačke topolivničke škole. Od 1919. godine, kada je osnovano, Srpsko učiteljsko društvo u Kičevu je podiglo malo pozorište pri osnovnoj školi, obnovilo Narodnu čitao-

[41] Organizovani radnik, br. 79, 1922, 2.

[42] St. Riznić, *Naši jadi 2*, Učiteljska iskra, br. 5-6, 1925, 35-36; Radovan B. Samardžić, *Naši jadi 4*, Učiteljska iskra, br. 5-6, 1925, 37-38; Đ. Vasić, *Nasilje nad učiteljima*, Učiteljska iskra, br. 3, 1922, 21-23.

nicu sa knjižnicom i snabdelo je knjigama, organizovalo prodaju izdanja Srpske književne zadruge i održalo rad kičevske Zanatsko-trgovačke škole.[43]

Školski odbori sastavljani su „po izboru od uglednih ljudi raspoloženih prema školi i njenom napretku u opšte" i za njihove „poslovođe" obično su imenovani upravitelji škola. Time je kompletno upravljanje finansijama bilo u rukama školskih upravnika. Mesto upravnika kičevske škole zauzimao je 1923. Metodije Pejović, „gimnazista" po obrazovanju, za koga se pričalo da za novac „piše ljudima molbe i žalbe" i pored bogatog nasledstva. „Preponizan" prema starijima, a „osorljiv i nepristupačan" prema mlađim kolegama, Pejović je po sopstvenom nahođenju raspolagao školskim sredstvima i kreirao kadrovsku politiku. Tako je časove francuskog jezika (koji su plaćani posebnim honorarima) oduzeo izvesnim nastavnicima ne bi li sam došao do honorara. Ovi „maćedonski metodi" bili su rasprostranjeni i u ostalim srezovima dokazujući nadmoć nižih hijerarhijskih slojeva koji su u ovoj specifičnoj sredini imali nekontrolisanu vlast. Učitelji Južne Srbije osnovali su 28. februara 1921. akcionarsko prosvetno učiteljsko društvo „Zavičaj". Praktičan razlog njegovog osnivanja bilo je prihvatanje istoimenog dečjeg lista koji je od 1920. izlazio u Skoplju, a kao akcionarsko društvo počelo je i sa izdavanjem knjiga.[44]

Prilike u državnim srednjim školama

U školskoj 1921/22. godini na području Južne Srbije radilo je 18 državnih srednjih škola (Bitolj, Veles, Gnjilane, Đevđelija, Kavadar, K. Mitrovica, Kumanovo, Novi Pazar, Ohrid, Prizren, Prijepolje, Prilep, Priština, Resan, Skoplje, Strumica, Tetovo i Štip). Tokom školske 1924/25. godine samo na području Makedonije postojale su pune gimnazije u Bitolju (160 učenika), Velesu (484), Kumanovu (511), Ohridu (370), Prilepu (423), Skoplju (1.497), Štipu (386) i nepotpune gimnazije u Đevđeliji (I-IV razreda, 160 učenika), Resnu (I-IV, 141), Kavadaru (I-V, 200), Strumici (I-V, 200) i Tetovu (I-VI, 273). Pored realnih gimnazija obnovljene su i dve trgovačke gimnazije (Skoplje i Bitolj), a u Bitolju je otvorena pravoslavna bogoslovija. Posebno je vođeno računa da se što veći broj omladinaca sa juga upisuje u vojne škole i akademije. Na jednoj sednici Udruženja Južnosrbijanaca (1. avgusta 1926) uprava je obaveštena da se vojni ministar saglasio da se iz „južnih krajeva" prima po 20 kandidata na Vojnotehnički zavod (1/3 od slobodnih mesta), uz prethodnu preporuku „nacionalnih radnika".[45]

---

[43] Blažo Popović, *Učitelj u Maćedoniji I*, Učiteljska iskra, br. 6, 1923, 19-22; B. Popović, *Učitelj u Maćedoniji II*, Učiteljska iskra, br. 7, 1923, 26-29; Isti, *Učitelj u Maćedoniji III*, Učiteljska iskra, br. 8-9, 1923, 41.

[44] AJ, 66-1491-1628; Učiteljska iskra, br. 8-9, 1923, 42-45; *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 761. - Tokom septembra 1923. pomenuti Pejović je zaključavao školu terajući učenike kućama, kako bi sprečio učitelje da i dalje održavaju časove francuskog jezika. Pošto su ovi „ljubaznošću poslužitelja" ipak ušli u školu, upravnik je pribegao novim sredstvima: angažovao je svog sinovca i još neke đake da problematičnom učitelju postave iglu na stolicu, a kada je ovaj pokrenuo istragu, stigla mu je tužba od školskog nadzornika da je „naneo učenicima telesne povrede". Docnije su istog učitelja tužila dva muslimanska đaka što je dozvolio da ih u razredu pretuče „rišćanče", pa je hitno tražen premeštaj ovog nastavnika.

[45] I. Katardžiev, *Vreme na zreenje*, knj. 1, 80.

Za prve godine jugoslovenske države važilo je generalno uverenje prosvetnih vlasti da se broj srednjoškolaca „rapidno povećava", posebno u oslobođenim krajevima Srbije i Crne Gore („u kojima su za vreme neprijateljske okupacije čitave generacije bile odstranjene od škole, da bi po oslobođenju sve pohitale u nju"). Činjenica da je 1922. u Južnoj Srbiji 17,3% upisanih učenika iz raznih razloga napustilo srednju školu na kraju godine delimično se kosi sa optimističnim tonovima i entuzijazmom prosvetnog inspektora M. Petkovića.[46] U pomenutim krajevima je „domaće vaspitanje učenika slabo", pa su u Skoplju i Prilepu zabeleženi slučajevi „učeničkih delikata kojima su se morali zanimati i građanski sudovi". Osnivana su tzv. roditeljska veća, ali je interesovanje bilo neznatno - u Velesu su na takve sednice dolazili samo roditelji odličnih i vrlo dobrih učenika. Ohridska gimnazija bila je više poznata po svom direktoru Dimitriju Dohčeviću: putne troškove do Skoplja obezbeđivao je tako što je đacima tražio da mu donose po pola litra vina za degustaciju, koje bi navodno potom kupio. Prukupljene zalihe crnog i belog vina skladištio je u dva balona, koje je posle prodavao u Skoplju.[47]

Krajem 1919. u Velesu je postojala šestorazredna državna gimnazija sa 310 đaka, od kojih su mnogi ponavljali šesti razred nadajući se da će se te godine oformiti VII i VIII razred. Gimnazija je, prema informacijama opštinskog suda u Velesu, imala dovoljan broj stručnih nastavnika, „velelepnu zgradu" sa dovoljnim brojem učionica, đačku trpezu i potreban broj lekara (Amerikanska misija je otvorila dečiji sanatorijum), pa je pravdanje ministra prosvete Ljube Davidovića da je „zbog oskudice u nastavnicima" bilo nemoguće osnovati VII i VIII razred izgubilo na aktuelnosti. Međutim, delegacija veleških građana je obavestila ministra da gimnazija ima 4 nastavnika za stručne predmete, 5 nastavnika veština i da se u njoj „ne radi". Jedan od argumenata građana za otvaranje pune gimnazije bila je činjenica da se veleški srez sastojao iz 31 opštine i da je samo u veleškim osnovnim školama učilo 2.000 đaka. Školske 1923/24. godine Veleška gimnazija imala je 8 razreda sa 22 nastavnika, mahom suplenata i privremenih predmetnih učiteljica.[48]

Debarska realna četvororazredna gimnazija osnovana je kraljevim ukazom 25. oktobra 1923. ali je naredne školske godine otvoren samo prvi razred. Gimnazija se nalazila u privatnoj zgradi (uz kiriju od hiljadu dinara) koja se grejala na drva, osvetljavala petroleumom i imala služitelja. Do decembra 1924. u njoj je učilo 26 đaka, a 1928. godine 62 učenika među kojima gotovo da nije bilo albanske dece. „Besplatni albanski instituti u Italiji privlače masu muslimana, tako da u gimnaziji imamo danas samo 4 učenika muslimanska", žalio se v. d. direktora gimnazije M. Jojić 1926. godine.[49] Pored akcija berbi grožđa učenici su učestvovali i u tzv. Danima zdravlja (maj 1927) kada je vršena „smotra čistoće na đacima, tela i odela", ali i urednost učionica. Tada je bio organizovan i zdravstveno-vaspitni izlet

---

[46] *Godišnjak srednjih škola (1921/22)*, 17, 20-21.

[47] ASANU, br. 13316/106, *Dimitrije Dohčević*, str. 7-8. - Kao strasni pušač, Dohčević se na sličan način snabdevao i cigaretama.

[48] AJ, 66-933-1333, Pismo Suda opštine veleške min. prosvete i crkvenih dela 29. oktobra 1919; Pismo delegacije građana Velesa ministru prosvete od 22. januara 1920; *Podela predmeta na nastavnike za 1923/24. godinu.*

[49] AJ, 66-715-1171, br. 31953/24 i 42629/28, Izveštaj direktora debarske gimnazije o materijalnom stanju škole od 27. marta 1926. - U istom dokumentu Jojić se žalio da je gimnazija imala samo jednog kvalifikovanog nastavnika „tako da joj uprav nedostaje sav nastavnički kolegijum".

u okolinu Debra, a poslednjeg „zdravstvenog" dana debarski gimnazijski učitelj Radmilo Erceg držao je predavanja o „opojnim pićima" i njihovoj štetnosti po ljudsko zdravlje.[50] Štipska gimnazija spadala je u „najslabije u Južnoj Srbiji", ali su zbog specifičnih kriterija ocenjivanja grupe đaka iz Crne Gore hrlile u nju da tamo polažu ispite. Tokom 1924. iz ove gimnazije izlazile su falsifikovane diplome i svedočanstva koja su se mogla naručiti za 10 hiljada dinara![51]

*

Srednjoškolski prosvetni kadar Južne Srbije bio je u etničkom smislu uglavnom ujednačen - činili su ga Srbi i nekoliko Rusa-izbeglica. Polna struktura nastavnog osoblja pokazivala je dominaciju muških radnika (78,2%), dok je „po zvanju" ono bilo šaroliko – od 271 nastavnika, koliko ih je bilo u 18 srednjih škola, svega 11,4% imalo je zvanje profesora! Najviše profesora radilo je u Skoplju i Bitolju, dok ih u 7 škola nije ni bilo. Suplenti su činili 15% kadra, premda ih nije bilo u Prizrenu, Đevđeliji, Resnu i Strumici. U ovim srednjim školama primetan je veliki broj privremenih predmetnih učitelja i odsustvo viših učitelja. Po jedan sveštenik radio je u kumanovskoj, prilepskoj, skopskoj, tetovskoj i štipskoj srednjoj školi, a na platnom spisku skopske i strumičke škole našao se po jedan oficir. Ostatak kadra sačinjavali su učitelji veština i razni honorarni nastavnici.[52]

Prvi posleratni srednjoškolski kadrovi formirani su pod haotičnim okolnostima: na dužnost su se prevashodno javljali srpski internirci u Bugarskoj, koji su bili „u tako bednom duševnom i fizičkom stanju, da je to bila žalost jedna svoje vrste". Za njima su pristizali i nastavnici na civilnim dužnostima u Grčkoj, Francuskoj, Italiji, Korzici i Engleskoj, ali i iz redova vojske, koji su oslobađani vojne dužnosti na zahtev Ministarstva prosvete. Stabilnija profesorska garnitura oformljena je posle nepune godine i činili su je poznati srpski nastavnici, entuzijasti i iskreni nacionalisti, neiskusni suplenti, poneki komunista, ali i pripadnici vladajućeg političkog establišmenta. Tendencija negativne selekcije nastavnika („vardaraca") bila je osetna tek u drugoj polovini 20-ih godina, kada se i u Skopsku gimnaziju počinju slati prosvetari po kazni.[53] Većina nastavnika držala je po dva predmeta, iako su oni u nekim slučajevima bili nespojivi (zemljopis i francuski, npr, ili francuski i matematika).

Tokom 1921. u skopskoj gimnaziji je radio i bračni par iz Rusije - Aleksije i Marija Jelačić. Aleksije je predavao istoriju i „filosofsku propedevtiku" dok je Marija izvodila nastavu francuskog jezika. Direktor je smatrao da ona „nije upotrebljiva za drugi predmet", jer je i sama „kategorički" odbila da se prihvati časova matematike. Oboje su prilično dobro savladali srpski jezik, premda im je zamerano da nemaju dovoljno pedagoške i teorijske spreme. Pored toga, direktor Gimnazije je diskretno saopštio ministru da su predmeti koje Jelačići predaju „isuviše osetljivi" za njih, s obzirom na to da su Rusi. Već septembra 1924. Ministarstvo prosvete dostavilo je Skopskoj gimnaziji akt kojim se preporučuje uzimanje u službu Rusa-

[50] AJ, 66-715-1171, br. 18008/27.

[51] ASANU, br. 13315/76, *Ministarstvo prosvete i Aksentije Popović,* str. 1.

[52] *Godišnjak srednjih škola za 1921/22. godinu*, 8-14.

[53] AJ, 66-871-1290; *Spomenica 40-godišnjice Državne muške gimnazije u Skoplju 1894-1934,* Skoplje 1934, 71.

izbeglica, da bi se „izašlo u susret našoj slovenskoj braći". Od novog direktora Nikole Rakića zahtevan je poverljiv izveštaj o ruskim nastavnicima sa „svestranom procenom svakog pojedinca". Krajem istog meseca Rakić je poslao traženi izveštaj iz koga se vidi da je u Gimnaziji u tom trenutku radilo pet Rusa.[54] I pored njihove slabe adaptacije, Rakić je imao tolerantniji odnos prema ruskim nastavnicima od direktora leskovačke gimnazije Jerotija Novitovića koji je novembra 1921. bio za to da se „u krajevima gde se rđavo govori ne postavljaju Rusi beloemigranti koji ne znaju naš jezik".[55]

Profesor istorije Dušan Ivanović pao je 1923. u nemilost direktora Gimnazije koji je od učenika doznao da je ovaj bio komunista „koji je nagovarao svoje učenike da se otvoreno pobune (...) protivu režima u školi koji je Ministarstvo zavelo".[56] Dušan Ivanović je tokom svog prethodnog rada u Skopskoj učiteljskoj školi otvoreno veličao Oktobarsku revoluciju na časovima istorije.[57] Zameralo mu se da je oborio ćerku imućnog i viđenog skopskog bankarskog činovnika; takođe, dešavalo se da šamara i „ruši" na ispitima učenike, članove Hrišćanske zajednice mladih ljudi. Direktor je naknadno saznao da je Ivanović uređivao „Narodnu volju", list Demokratske stranke i to „frakcije egzarhista koji ne trpe nijednog svesnog Srbina koji ne pristaje da se da voditi i koji ima pretenzije da taj vođa bude on".[58] Istovremeno, Ivanović je važio za prevrtljivog komunistu koji se u DS učlanio „da nađe zaštite", a da je potom ruši iznutra jer je, po njegovima rečima, „opasnija po ciljeve komunizma no ijedna druga". Insistiranje prof. Miloša Ivkovića da podnese ostavku i posveti se nauci nije nailazilo na razumevanje u Ministarstvu prosvete, mada je samo u 1923. godini preko 10 nastavnika podnelo ostavke „zbog rđavog materijalnog stanja".[59] Ivkovićeva karijera ipak je nastavljena uzlaznom putanjom: podnevši ostavku u Skopskoj gimnaziji prešao je na Filozofski fakultet, a potom je postavljen za šefa odeljenja za štampu u Ministarstvu inostranih dela.

---

[54] AJ, 66-871-1290. Pismo je upućeno Ministarstvu prosvete 6. aprila 1921; *Spisak*, pov. K. br. 544/24; Isto, pov. br. 9/24. - Aleksandar Ošanin bio je 50-godišnjak, „ozbiljan, zauzimljiv, lično vredan i tačan u službi". I pored izvesnih nedostataka (ruski naglasak u govoru) Rakić ga je predložio za Gimnaziju usled deficitarnosti matematičara. Suplent Viktor Petrov takođe je ispunjavao direktorove kriterije, baš kao i Vasilije Skolov, nastavnik veronauke. Gana Ljubjanaja je predavala gimnastiku i njen ostanak u Gimnaziji bio je pod znakom pitanja zbog slabo savladanog srpskog jezika. Sergije Krasovski je bio honorarni nastavnik pevanja koji je muku mučio sa srpskim jezikom. Iako dobar horovođa, Krasovski je u više navrata padao na ispitu spremnosti, pa se u narednim rokovima nije ni pojavljivao. Otuda i rezervisanost direktora Rakića prema njemu, koji ga je predložio za službu „samo u nedostatku nastavnika pevanja".

[55] S. Dimitrijević, n. d. 138.

[56] Ti podaci kao da su razjasnili direktoru Jovanoviću sve sumnjivije ponašanje profesora Ivanovića: „Tako, on je bio nemilosrdan u ocenjivanju na ispitima prema učenicima iz dobrih i imućnijih kuća, dok je prema siromašnim i anacionalnim elementima bio vrlo blag i gotov da pokloni ocenu i najnezasluženijima" (AJ, 66-871-1290).

[57] Aleksandar Apostolov, *Štrajkovi na učenicite od Skopskata učitelska škola vo 1919. i 1922. godina*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 399-400.

[58] AJ, 66-871-1290. - „On kuraži bivše egzarhiste da se otvoreno izjavljuju Bugarima i da ne trpe da ih iko vređa u njihovim bugarskim osećanjima".

[59] AJ, 66-871-1290, br. 12152/19, br. 9786/23. - „S obzirom na krajnu oskudicu u nastavnicima srednjih škola, naročito nastavnika grupe nacionalnih predmeta, smatrajući za neophodno potrebno, da posle dugoga nerada u školama, sve dokle se ne poprave i ne urede današnje neredovne školske prilike, svaka nastavnička snaga treba da pomogne u savlađivanju teškoća, naročito nastavnici u punom jeku rada u kakve dolazi molilac... Ne uvažavam ostavku koju je podneo profesor Skopske Gimnazije Miloš Ivković", glasio je odgovor ministra prosvete. Zbog niskih primanja otkaze su dali: Leposava Grijer, Emilija P. Jovanović, Mihailo Živković, Anka Mićić, Miloje Barić („Smatram, da ću privatno radeći više zaraditi, nego što dobijam u državnoj službi"), Vladimir Vujić, Despa M. Tatić, Hristifor Crnilović, Olga Mišić, Jovanka Andrić..

Tokom 1919. uređivao je skopski list „Stara Srbija" baveći se školskom književnošću, eksperimentalnom fonetikom i novinarstvom.[60]

Nastavnici Skopske gimnazije bili su često u središtu raznih afera. Direktor je 1923. povodom brojnih pritužbi da se neki profesori opijaju, pisao Ministarstvu: „Uprava ni jedne škole, pa ni ove, ne može da odgovara ko se gde zavlači po podrumima da pije".[61] Jedan profesor Gimnazije je „požudno i zavodnički" gledao ćerku svoje gazdarice kod koje je stanovao (učenicu prvog razreda gimnazije). Ubrzo zatim i drugi profesor je nasrnuo na devojku „koji ju je odveo bio negde, davao joj vina, milovao i cupkao na kolenima". Kada je devojčica prijavila šta joj se dešava, majka ju je odmah ispisala iz Gimnazije. Čitav slučaj objavljen je u 37. broju *Stare Srbije* pod naslovom „Iz greha u greh". U istom članku nalazimo i podatke o Stani Đaković, učenici VII razreda koja se udavila u Vardaru. Njena misteriozna smrt uzburkala je čitavu skopsku javnost, a poseban revolt izazvale su reči jednog od profesora koje je izgovorio primivši vest o smrti učenice: „Žalim što je nisam bar jedamput poljubio".[62] Od tih dana, moral profesora Skopske gimnazije bio je sve češće na udaru nekih skopskih listova.

Premeštaji prosvetnih radnika nisu mimoilazili ni Skopsku gimnaziju. Jula 1924. direktor Jovanović je dostavio Ministarstvu prosvete spisak nastavnika koje je predložio za premeštaj, uz skromno obrazloženje i napomenu. Tako je prva na listi za premeštaj bila nastavnica istorije Jovanka Andrić „zbog sukoba i netaktičnosti u koji je došla sa izv.[esnim] đačkim roditeljima". Pomalo cinično deluje nastavak direktorovog obrazloženja: „Zatim, i zbog njenog zdravlja - slabih je pluća, a Skoplje nije zdravo mesto"! Greh Milice Radoičić bio je taj što je u Skoplju „živela sama", dok ostale nastavnice nisu! Premeštaj nastavnika srpskog i francuskog jezika Dimitrija Frtunića zahtevali su „njegovi najbliži kako bi ga odvojili od rđavog društva i vratili ga porodici, koju je tu skoro opet osnovao" („Njegov život i posetioci u varoši ne čine čast školi", smatrao je direktor Gimnazije). Ruskom istoričaru i književniku Aleksiju Jelačiću zameralo se da nema u dovoljnoj meri „nastavničkih podobnosti", pa je stoga bio „nezgodan u jednoj velikoj gimnaziji". Njegova supruga Marija umela je da predaje „samo" francuski jezik, a uz to nije bila dovoljno „energična", zbog čega je premeštaj tražen i za nju. Profesor Todor Samardžić kažnjen je ukorom „zbog privatnog spremanja svoga učenika, a o čemu nije izvestio direktora gimnazije".[63]

*

I posle reformi srednjoškolske nastave 1898. i 1912. godine, na kojima je počivalo školstvo u prvoj deceniji jugoslovenske države, karakteristično obeležje nastave ostao je verbalizam. Učenici gimnazija sticali su znanja pasivnim putem, čemu je dosta doprinela i nepotpuna sprema predavača, ali i njihovo materijalno stanje uzrokovano neadekvatnim odnosom države. Negativni efekti u nastavi pro-

---

[60] *Ko je ko u Jugoslaviji*, II izdanje, Beograd-Zagreb 1928, 52; St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, Zagreb 1926, 87-88.

[61] AJ, 66-871-1290, Pismo A. Jovanovića MP, od 16. marta 1923.

[62] Stara Srbija, br. 37, Skoplje 1923, 2. „...Isto je tako neverovatno da nastavnici ništa nisu preduzimali u znak protesta, da se ograde od moralnih monstruma, nego su ostavljali da zlo zavlada, i da i čestita profesorska imena, sasvim nezasluženo ostanu u nekoj vrsti indolentne solidarnosti".

[63] AJ, 66-871-1290, Spisak nastavnika koji se predlažu za premeštaj od 14. jula 1924, br. 25905/24.

izašli su i iz „potcenjivanja velike uloge nastavničkog poziva i ugleda u današnjem materijalističkom društvu". Pored toga, gimnazije ni posle rata nisu zadovoljavale elementarna pedagoška načela: propisani broj nastavnika, učenika i odeljenja; raspored predmeta na dane i časove, maksimum časova propisan za nastavnike, kao i pravila o razrednim starešinama. Tako je u skopsku gimnaziju kapaciteta 500 učenika smešteno 1.600 đaka, koji ne samo da nisu imali mesta, već ni vazduha. Usled nedostatka prostora nastava se za „taj puk" (kako je rezignirani direktor nazivao svoje đake) izvodila naizmeničnom/poludnevnom nastavom. Nizak stepen prosvećenosti skopske sredine pojačavao je smetnje u nastavi, baš kao i skromna materijalna stimulacija mlađih prosvetnih radnika.[64]

Svojim raspisom od 28. decembra 1918, upućenim svim gimnazijama u zemlji, ministar prosvete je doneo posebne „propise o uvođenju skraćene tečajne nastave, o kvalifikacijama učenika koji se mogu upisati u pojedine razrede i o trajanju školovanja za pojedine kategorije tih učenika".[65] U školskoj 1918/19. godini skopska gimnazija je započela sa radom kasno i radila je kratko vreme: u IV razredu i tečajevima po tri meseca, a u ostalim razredima svega dva meseca, pa su učenici sa ocenama iz jednog tromesečja prevedeni u stariji razred. Tako je ostatak nastavnog programa trebalo realizovati u narednoj školskoj godini: „...Počelo se odande gde se u prošloj (godini) stalo, pošto nastava kao i priroda, ne sme da pravi skokove", tvrdio je tadašnji direktor gimnazije Aleksandar Jovanović. Međutim, i u novoj školskoj godini bilo je objektivnih smetnji: nedostatak nastavnika za pojedine predmete; neki predavači uzeli su duže odsustvo van Skoplja, dok su neki ostali na privremenoj dužnosti u Beogradu, odakle su 1918. upućeni u Skopsku gimnaziju. Prekid u nastavi izazvan je i učešćem gimnazijskih nastavnika na zboru Profesorskog društva u Beogradu (2-10. oktobra), kao i bolovanjima „koja nisu bila retka".[66]

Ni školska 1920/21. godina nije počela na vreme. Pored već tradicionalnog oktobarskog zbora prosvetara u Beogradu, nastava je blokirana i po naređenju Fizikata skopskog okruga usled pojave i naglog širenja šarlaha po gradu. Četiri radna dana u vreme izbora narodnih poslanika Gimnazija takođe nije radila. Zbog velikih razmeštaja Skopska gimnazija je bila prinuđena da napravi novu stalnu podelu predmeta na nastavnike (15. novembra 1920), ali časovi crtanja i dalje nisu bili zastupljeni zbog odsustva predavača. Krasnopis je 1921. predavalo nestručno lice koje je radilo prema uputstvima direktora, redovno prisutnog na časovima: „Uverio sam se da ima mnogo više koristi što se ovaj predmet i ovako predaje nego da je ostao nezastupljen", tvrdio je direktor. Učenici su gubili više časova gimnasti-

---

[64] AJ, 66-871-1290, Prilog godišnjem izveštaju za školsku 1924/25. od 4. jula 1925. - Direktor SG N. Rakić izneo je ministru prosvete svoj predlog: „A i ova bi mera ostala bez korisnih posledica, ako se mlađim (podv. u originalu) nastavnicima ne bi poboljšalo materijalno stanje stalnim dodatkom, koji bi im omogućio minimum za život (2.500 din. neženjenim, 3.500 din. oženjenim), a onima preko 22 godine službe dala III grupa kao direktorima, suspendujući im držanje honorarnih časova i svako vršenje privatnih poslova za novčanu nagradu preko zakonom određenog maksimuma časova, i na taj način u korenu sasekla korupcija, koja kao crv podgriza današnji, pre rata čisti i ničim neukaljani ugled srednje škole, i otimanje o direktorski položaj čak i onih koji nisu za taj položaj".

[65] S. Dimitrijević, n. d. 116-117.

[66] AJ, 66-871-1290. - Jugoslovensko profesorsko društvo osnovano je 1920. kao Profesorsko društvo Kraljevine SHS. Okupljalo je nastavnike srednjih škola u borbi za staleške interese i reformu srednje škole.

ke zbog bolesti nastavnika, ali je u skoro svim odeljenjima pređen odgovarajući deo programa. U okviru nastavnog programa skopski gimnazijalci su 15. oktobra organizovano otišli u sabornu crkvu Sv. Bogorodice „na prizivanje Svetog Duha". Istog meseca ponovo je raspuštena škola zbog izbijanja šarlaha, a od 28. novembra do 2. decembra rad je obustavljen jer su nastavnici bili angažovani oko biračkih odbora u vreme izbora za Ustavotvornu skupštinu. Svetosavska svečanost obeležavana je u sali Gimnazije sečenjem kolača, horskom priredbom i učeničkim recitalima. Već narednog dana (28. januara 1922) škola je raspuštena „zbog popisa ljudstva i stoke". Juna meseca počeo je ispit zrelosti, kao i niži tečajni ispit. Na Vidovdan je pročitana „klasifikacija" učenika, posle čega je cela škola prisustvovala pomenu palim junacima na Kosovu i drugim bojnim poljima („Za krst časni i slobodu zlatnu"). Čitave 1925. godine nastava pevanja nije ni držana, pa su učenici dobijali svedočanstva bez ocene iz tog predmeta. Direktor Nikola Rakić dugo je tražio nastavnika za vokalnu i instrumentalnu muziku „jer to diktuje i nacionalna naša potreba". Uzgred, Rakić se založio za ukidanje gimnastike („vrlo štetna po vaspitanje učenika") koja se usled nedostatka sprava za vežbanje svela na „vojnička marširanja i postrojavanja", pri čemu su se učenici pretvarali u „neobuzdanu gomilu".[67]

I pored neredovnih prilika u Skopskoj gimnaziji 1918/20. učenički uspeh ocenjen je zadovoljavajućim. Najslabije rezultate učenici su pokazali iz istorije i to u odeljenju trećeg razreda (srednja ocena bila je 2,2). Takav neuspeh objašnjavan je na više načina: „1) što je to odeljenje bilo najveće (oko 90 učenika), 2) što je se više nastavnika izmenjalo predavajući ovaj predmet, 3) što su učenici ovog odeljenja imali za razrednog starešinu, u nemanju drugog podesnijeg lica, g. Dera, koji ne zna srpski".[68] Vladanje učenika nije bilo besprekorno, ali je s obzirom na opšte duhovno raspoloženje i negativne uticaje rata takođe ocenjeno kao zadovoljavajuće. Prve greške i krivice učenika obično su opraštane, ali su ostale kažnjavane, shodno duhu tolerancije koji je vladao u Gimnaziji. Naredne godine uspeh se pokazao solidnim, ukoliko se izuzme jedno odeljenje u kome je prosečna ocena iz zemljopisa bila 2,3. Opšti uspeh u Gimnaziji bio je ispod dobrog, naročito iz zemljopisa i to u nižim razredima. Najkritičnije stanje bilo je u odeljenjima V razreda čiji su učenici bili „na prekretu uzrasnom, kad previru, dakle u doba kad ih treba čvrsto i umešno držati i sigurno voditi". Ta korektorska uloga bila je poverena mladim razrednim starešinama („po zakonu starešinstvo se daje samo profesoru, a suplentu tek po nevolji"), koji joj očito nisu bili dorasli. Odličan uspeh u nekim odeljenjima postignut je iz istorije i veronauke. Preopterećenost odeljenja svakako je negativno uticala i na opšti uspeh gimnazijalaca. U nižim razredima broj đaka u odeljenju varirao je između 32 i 55. U tako velikim odeljenjima padao je nivo uspeha iz matematike, jezika, zemljopisa i jestastvenice, pošto su to bili predmeti „u kojima je saobraćaj i duhovna veza između nastavnika i učenika najjača". Pred tim problemom uprava Gimnazije bila je nemoćna: sve podesne prostorije već su bile pretvorene u učionice, a deficitarne profesore matematike već su menjala dva honorarna nastavnika sa po 18 časova. Nedostatak štampanih udžbenika i njihova

[67] AJ, 66-871-1290, br. 8920/25.
[68] AJ, 66-871-1290.

neprimerena cena primorali su predavače da diktiraju gradivo učenicima i pored izričite zabrane direktora. Učenički uspeh ilustruje i podatak da su na početku školske 1919/20. godine razredne i privatne ispite prijavila 82 učenika, od kojih je 56 položilo.[69]

Na zboru đaka maturantskih tečajeva 31. maja 1919. obrazovano je *đačko veće* sa ciljem da materijalno pomaže učenike („da načini učenike svesnim njihovog položaja"). Đačko veće imalo je više konkretnih zadataka: poboljšanje učeničkog standarda putem „blagodejanja" (1919. godine blagodejanje je dobilo 86 gimnazijalaca), besplatna ishrana u đačkoj trpezi, da svaki „napredni" građanin primi po jednog učenika na besplatno stanovanje, da nastavnici budu „pristupačniji" učenicima, da se tečajni ispit polaže krajem jula i što je posebno zanimljivo, da đačko veće učestvuje u ocenjivanju „jer g. g. nastavnici za tako kratko vreme ne može dobiti pravilno mišljenje o svakom pojedinom učeniku".[70]

Odluka Skopske pukovske okružne komande od 26. novembra 1919. da regrutuje sve vojno sposobne učenike skopske gimnazije izazvala je veliko nespokojstvo u gradu, ali i probleme u tek konsolidovanoj nastavi. Pohađanje škole u periodu 1918/21. bilo je prilično neredovno, premda se iz godine u godinu osećao napredak. Kašnjenje na časove imalo je svojih opravdanih razloga (otežane saobraćajne komunikacije), a u dobroj meri je iskorenjena navika učenika („primljena za vreme Bugara") da odsustvuju po sopstvenoj volji. Strogim kaznama učenici su se oslobodili te navike, pa je dolazak na časove normalizovan. Razredna veća su u toku 1921/22. izrekla „svega" 16 kazni, direktor je kaznio jednog učenika, a 6 đaka kaznio je Nastavnički savet. Nastavnički savet je 1921. doneo nekoliko mera za poboljšanje uspeha učenika: rešenje da se isključe sa pravom na ispit ponovci koji su u prvom tromesečju pokazali slab uspeh; da se učenicima zabrani posećivanje svih javnih mesta („makar išli i sa roditeljima") bez odobrenja razrednog starešine i da se opomenu svi učenici sa slabim uspehom, bez obzira što nisu ponavljali razred.[71] Skoplje, kao velika varoš, nije pružalo mogućnost nastavnicima da vrše „jaču kontrolu nad životom i vladanjem učenika van škole", zbog čega su učenici često bili žrtve sopstvenog socijalnog statusa i lokalnih društvenih poremećaja.[72]

Na roditeljskom sastanku od 17. aprila 1921. doneta su izvesna pravila koja su se ticala izgleda, higijene i ponašanja učenika Gimnazije. Odlučeno je da se đaci šišaju jedamput mesečno mašinicom do 3 mm najviše, da svuda nose propisanu kapu (tamnoplavi kačket od čoje ili štofa) sa umetnutom zlatnom pantljikom za

---

[69] AJ, 66-871-1290, br. 16457/19. - Direktor Jovanović je pokušao da objasni uzroke slabog uspeha iz zemljopisa: „a) što svi učenici nemaju udžbenika, b) što je partija koja se prelazi baš u ovom tromesečju najteža iz celog programa naročito u I r. a tako isto i u II, i v) što nema učila da bi se shvatanje učenika olakšalo i postalo razumljivije".

[70] AJ, 66-871-1290, br. 11930/19.

[71] AJ, 66-871-1290. - „Mnogi su ljudi učestvovali u ratu, često sa idejama koje su u to vreme zanosile mnoge glave. Takve učenike trebalo je svrstati u klupe i nametnuti im staru školsku disciplinu! Svi su polagali na prava, a za dužnosti se skoro nije ni znalo. I ti su učenici, u ono vreme odista teškog materijalnog života, uživali pomoć od države; ali sve to ipak nije sprečavalo da se ne pojavljuju neredi, koji su dolazili prosto iz nekog zadovoljstva ili od naročite akcije elemenata van škole..." (*Spomenica Skopske gimnazije,* 122).

[72] AJ, 14-179-664, list 869. - Nekoliko đaka VII razreda optuženo je da je jula 1921. uz saučesništvo dvojice skopskih poslastičara u više navrata ukralo 10 ovaca od Spire Miloševića, 6 mermernih astalskih ploča iz hotela „Balkan", 3 paketa iz pošte na železničkoj stanici, „dvaput po tri velike kobasice" iz radnje u ulici Kralja Petra, par cipela, kao i bademe, šećer, sardine i duvan iz jedne jevrejske radnje, jedan mikroskop i nakit od izvesne beogradske udovice. U krađi su im pomagali jedan njihov vršnjak iz Beograda, jedan skitnica i pomenuta braća Janko i Slobodan Simić.

starije i crvenom za mlađe učenike. Nošenje mašne bilo je dopušteno, ali bez metala i drugih ukrasa (u koje je spadao i ručni sat). Propisana obuća učenika podrazumevala je cipele ili opanke od „učinjene" (štavljene) kože. Učenice nisu smele šišati kosu i mogle su se češljati samo „bez ikakvog doterivanja". Pletenice su morale uvijati oko glave („zabranjuje se kolmovanje, izvlačenje kose, zulufi, šiške itd"), dok su kozmetička sredstva bila zabranjena. Skopske gimnazijalke su preko zime nosile kapu „oblika berea" tamnoplave boje sa odgovarajućom pantljikom, a leti slamnate šešire bez ukrasa.[73]

*

Stanje srednjoškolskih zgrada u Južnoj Srbiji bilo je izrazito loše. Pored toga, učenici nekih škola bili su raspoređeni u 2, 3, pa i 4 zgrade, koje su u Štipu npr. bile udaljene jedne od drugih čitav kilometar. Inspektor Ministarstva prosvete M. Petković zabeležio je 1922. da su srednje škole u Bitolju, Velesu, Gnjilanu, Prilepu, Skoplju, Strumici i Tetovu imale „dovoljan broj učionica". Gimnazije Južne Srbije u ovom periodu nisu imale naročite kabinete i slušaonice za fiziku i hemiju, ali su neke zato posedovale gimnastičke sale (Skoplje) i sale za svečanosti (Bitolj), dok je sala škole u Prilepu služila za gimnastiku, pevanje i svečanosti. U Tetovu je postojala neosvetljena gimnastička sala u suterenu koja se upotrebljavala podizanjem pregradnog zida između dve učionice. Pomenute škole imale su „nedovoljno prostrano dvorište", a ispred ohridske škole umesto dvorišta bilo je „staro groblje Sv. Klimenta bez i jednog drveta". Zgrada srednje škole u Bitolju bila je državna, namenska i imala je kompletno osoblje; u Velesu se takođe sastojala iz jedne državne zgrade, ali nije imala stanove za direktora, niti služitelja; u Đevđeliji je korišćena državna zgrada čija je prvobitna namena bila „sušenje čaura svilene bube", pa su jugoslovenske vlasti uložile oko 87 hiljada dinara za njeno renoviranje; kavadarska škola sastojala se iz dve privatne zgrade za koje je plaćana godišnja kirija od preko 8 hiljada dinara - zgrade su se nalazile u različitim ulicama varoši; u Kumanovu se sastojala od tri zgrade (državne, privatne i opštinske) koje su takođe bile fizički razdvojene oko 500 metara; u Ohridu je postojala jedna državna zgrada („za egzarhijsku osnovnu i srednju školu"); u Prilepu - jedna namenska državna zgrada; u Resnu - opštinska zgrada (namenjena za privatno stanovanje) sa zajedničkim dvorištem; u Skoplju se sastojala iz dve državne zgrade („za školu i internat"), sa služiteljskim stanom i manjom zgradom u dvorištu za đačku trpezu; u Strumici je korišćena privatna zgrada (8 hiljada dinara godišnje) koja je u vreme zidanja bila predviđena za turski harem; u Tetovu se sastojala iz jedne državne zgrade („za ruždiju") čiji je veći deo zauzelo načelstvo; u Štipu je srednja škola bila smeštena u dve zgrade (državnu i opštinsku) udaljene 1 km jedna od druge, zidane u tursko vreme; Gnjilanska gimnazija bila je smeštena u zgradi bivše ruždije - turske bogoslovije; zgrada gimnazije u Kosovskoj Mitrovici pripadala je okrugu i njena prvobitna namena bila je privatni stan - za njenu adaptaciju utrošeno je 175 hiljada

[73] AJ, 66-871-1290, br. 8165/21. - „Haljina se tako kroji da ostavlja slobodnim samo vrat i ruke ispod lakata; za učenice od IV r. na više, ona je dugačka do znatno ispod kolena. Pored berea one nose kecelju od jednostavno zatvoreno plave materije koja obuhvata ceo struk sa odgovarajućim ukrasom na grudima... Za učenice kecelja je prvenstveno obeležje đaštva, pošto bere i šešir nisu obavezni. Čarape na nogama ne smeju biti providne niti rađene ažur... Pete na cipelama su srazmerno široke i najviše 3 cm visoke".

dinara; novopazarska srednjoškolska zgrada bila je takođe privatni stan, za koji je plaćana mesečna kirija od 18 hiljada dinara; gimnazijska zgrada u Prizrenu bila je bivša grčka škola za Cincare i smatrana je državnom imovinom, iako je i crkva Sv. Spasa polagala pravo na nju i tražila da joj se plaća kirija; zgrada u Prijepolju bila je opštinska i prethodno je služila kao ućumat (sresko načelstvo), a prištinska gimnazija radila je u privatnoj zgradi za koju je plaćano 7,2 hiljada din. mesečno.[74]

Sredinom 1923. aktuelizovano je pitanje otvaranja ženske gimnazije u Skoplju. Takva ideja proizašla je iz nedovoljnih kapaciteta postojeće gimnazije koja je iz godine u godinu postajala sve tesnija za učenike. Nedostatak adekvatne zgrade sprečavao je realizaciju ideje, premda su i u Ministarstvu prosvete postojali saglasnost i razumevanje. Predlog direktora Gimnazije, da se iz zgrade u *Ulici 13. oktobar* iseli žandarmerijska brigada (kojoj bi pripala zgrada Ženske radeničke škole), odbio je Milorad Vujičić, tadašnji ministar unutrašnjih dela, jer je zgrada Ženske radeničke škole već bila dodeljena Graničnoj trupi. Značaj otvaranja ženske gimnazije bio je višestruka potreba grada. Povećanim priraštajem stanovnika, uvećavao se i broj učenika stasalih za srednju školu. Prirast učenika za školsku 1923/24. iznosio je 250, pa je tako u Skopskoj gimnaziji bilo 1.550 učenika. Oni su bili razvrstani u 26 odeljenja iako je zgrada imala svega 20 učionica (uključujući tu i dve adaptirane sale). Takva situacija iziskivala je organizovanje poludnevne nastave, koja je sama po sebi štetila nastavnom procesu. Drugo, Skopska gimnazija bila je mešovita škola sa oko 500 učenica i to u nižim razredima, dok ih je u višim bilo svega 60. Shodno patrijarhalnom shvatanju skopskog stanovništva, građani su već po završetku II razreda ispisivali žensku decu iz škole, što se kosilo sa tadašnjim „nacionalnim razlozima" koji su nalagali da ženska deca u što većem broju pohađaju gimnaziju i „da ostanu u njoj što duže".[75] Čak je i Britansko poslanstvo u Beogradu primetilo 1925. godine takvu tendenciju registrovavši otvaranje prve ženske gimnazije u Skoplju. Kriza u Gimnaziji izazvana nedostatkom prostorija za upis zainteresovanih đaka kulminirala je 1923. godine, zbog čega se i „Privredni glasnik" u nekoliko brojeva bavio mogućnošću otvaranja Ženske gimnazije („samo ženska deca mogu da načine mesta muškoj"). „Prvi uslov da se pribere roj, pored ostalih, jeste košnica", metaforično je sugerisao novinar. Interes javnosti i štampe za kratko vreme prerastao je u pravu kampanju, pred kojom su se stekli uslovi za otvaranje Ženske gimnazije u Skoplju, pošto je Prvostepenom sudu naloženo da se iseli iz jedne opštinske zgrade. Međutim, tek je avgusta 1924. Ministarstvu pravde stigla molba ministra prosvete kojom je zahtevano da se Prvostepeni i Apelacioni sud isele iz opštinske zgrade koju su „skopski građani svojim prilozima podigli za školu", a ukazom od 7. decembra 1924. godine Ženska gimnazija definitvno je otvorena.[76]

---

[74] *Godišnjak srednjih škola za 1921/22. godinu*, 30-40.

[75] AJ, 66-871-1290, br. 9193/23, 15068/24.

[76] Privredni glasnik, br. 161, Skoplje 1923, 2; br. 162, Skoplje 1923, 1-2; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. I, 330; AJ, 66-871-1290, br. 15068/24; *Spomenica Skopske gimnazije,* 74. - Naime, sudovi su se već 1918. uselili u pomenutu zgradu („kada se nije osećala potreba za ženskom gimnazijom"), ali je 1924. potreba za proširenjem Gimnazije postala akutan problem: „Iako je danas sveopšta kriza u stanovima, koja je naravno i u Skoplju, ipak se sudovi mogu useliti u privatnu zgradu i za njih se pre može naći zgrada no za gimnaziju, za koju treba naročito velika zgrada, sa prostranim, velikim odeljenjima".

Izrada udžbenika i priručnika za srednje škole propisivana je u Ministarstvu prosvete koje je tim povodom raspisivalo konkurse.[77] Kada se radilo o nastavnim sredstvima, srednje škole u Južnoj Srbiji bile su „potpuno prazne" sve do marta 1922. kada je iz Nemačke stigla jedna porudžbina u vrednosti od 400 hiljada dinara. Muzej srpske zemlje iz Beograda poslao je školama Južne Srbije oko 20 zbirki zoološkog, mineraloškog i geološkog materijala, dok su neke škole putem dobrovoljnih priloga opremale svoje kabinete (npr. u Velesu). „Ne samo da nema kabineta, u smislu u kome se ova reč upotrebljavala pre rata, nego gimnazija nema ni najsitnijih i najsporednijih objekata iz predašnjih kabineta, bez kojih se nije mogla zamisliti i najgore snabdevena gimnazija. Sve zbirke ove gimnazije, koje su mogle da posluže kao model dobro uređene gimnazije, za fiziku, hemiju, jestastvenicu, geografiju, matematiku, upropašćene su od strane neprijatelja".[78] Zbog toga je od Učiteljske škole pozajmljena jedna karta za zemljopis i istoriju i nekoliko slika za nastavu jestastvenice. Doduše, Skopska gimnazija je 1922. dobila od Ministarstva prosvete nekoliko mikroskopa i laboratorijsku opremu koja je nabavljena od nemačkih firmi iz Lajpciga i Berlina.[79]

*

Pri školama Južne Srbije postojala su i đačka udruženja, koja su u početku bila literarnog karaktera. Začetak sokolskih organizacija u Južnoj Srbiji predstavlja odluka Ljube Jovanovića 1913. godine da za nastavnike gimnastike pošalje čuvene sokolske radnike. Međutim, ratne godine potpuno su izbrisale sve „tragove sokolstva" na jugu. Tek je 1923. osnovana sokolska župa u Skoplju sa pet društava (Skoplje, Prizren, Kumanovo, Štip i Bitolj) koja je do 1927. bila u teškoj finansijskoj situaciji. Iste godine, Župa je dobila svoj dom u Skoplju u kome su se počeli održavati pokrajinski sletovi Jugoslovenskog sokolskog saveza.[80] Inače, prema rešenju ministra finansija od marta 1924. sokolske župe i društva bili su oslobođeni plaćanja taksi, uz naročite povlastice u saobraćaju (50% popusta za 3 godišnje vožnje železnicom). „Deklaracija jugoslovenskog sokolstva" kojom je proklamovano panslovenstvo kao cilj ove organizacije, doneta je na Kosovom polju 7. septembra 1928. godine. Do tada je skopska sokolska župa „Kraljević Marko" već brojala 30

---

[77] AJ, 66-871-1290, br. 1947/19. - Prema spisku udžbenika koje je skopska gimnazija naručila za svoje siromašne učenike od Ministarstva prosvete, registrujemo sledeće priručnike iz kojih su učili skopski gimnazijalci: za hrišćansku nauku korišćeni su Stari i Novi zavet (od Ive Stojanovića) i *Crkveno obredoslovlje* (Firnihlej). Srpski jezik savladavan je posredstvom *Gramatike* od Ljube Stojanovića, *Sintakse* (Lalević) i *Čitanke* (Ivković/Šević), a viši razredi koristili su *Teoriju književnosti* (Đorđević), *Pregled srpske književnosti* (P. Popović), *Istoriju srpske književnosti* (Skerlić) i *Primere književnosti* (Novaković). Za nastavu francuskog jezika korišćena je *Čitanka sa gramatikom* od P. Popovića, za nemački jezik Kangrgina *Čitanka*, dok su za latinski bile u upotrebi dve knjige: *Čitanka* od Mite Živkovića i *Gramatika i sintaksa* (Turoman). Za nastavu fizike gimnazijalci su se služili udžbenicima Jelenka Mihailovića i Dukića, a radi boljeg savladavanja hemije priručnike od Antića i Lozanića. Vlada Petković je bio autor udžbenika za mineralogiju i geologiju, dok je za matematiku bio u upotrebi udžbenik *Aritmetika* u Davidovićevom prevodu. Jestastvenica se učila iz *Zoologije* (Miljković/Ranojević), *Botanike* (Ž. Jurišić) i *Zoologije* (Lj. Davidović). Nastava istorije sprovođena je uz Vukićevićev udžbenik, zatim knjige *Istorija starog veka* (Lovčević) i *Istorija srednjeg veka* (L. Zrnić). Za geografiju je korišćen *Fizički zemljopis* od Pasovića.

[78] *Godišnjak srednjih škola,* 28-29; AJ, 66-871-1290, Izveštaj direktora Aleksandra Jovanovića od 12. decembra 1919.

[79] AJ, 66-871-1290, br. 4406/22.

[80] Mirko F. Jovanović, *Sokolstvo u Južnoj Srbiji od oslobođenja do danas*, Južna Srbija, ured. Bogoljub Krejčik, SSKJ, Beograd 1937, 75-76.

društava, dok je broj članova i vežbača od 5.017 mladih osoba činio jedva 7% svih jugoslovenskih sokola. Od 71 sokolskog doma u Kraljevini SHS na teritoriji *Župe Kraljevića Marka* u Skoplju postojala su dva takva doma.[81] Težnja Jugoslovenskog sokolskog saveza da, kao kruta varoška institucija zađe u selo koje „miriše sočnom brazdom i zrelim klasjem", te da se sokolstvom obuhvati „najsočniji i najzdraviji deo naše rase" bila je objektivno nemoguća zbog same etničke i topografske strukture južnih naselja. Otuda su postojali predlozi da se sokolski rad u selima Južne Srbije ograniči na „laku atletiku", a da sve ostalo bude usmereno na „vaspitanje duše i duha" tamošnjih seljaka.[82]

Pored građanskih sokolskih društava, škole u mnogim mestima imale su razna sportska udruženja (npr. Loptački klub „Babunski" - Veles). Pred Prvi svetski rat širom Južne Srbije osnivala su se „kola", idejno i materijalno potpomagana od studenata Beogradskog univerziteta. U toku školske 1921/22. godine formirana su kola „Pčinja" i „Žegligovo" (Kumanovo), „Jedinstvo" (Skoplje) i „Polet" (Štip).[83] U Bitolju su delovale đačke družine „Bratstvo" (Bogoslovija), „Sv. Ćirilo i Metodije" (Gimnazija) i „Ivan Gundulić" (Trgovačka akademija), a na njihovim zajedničkim sednicima, kojima su prisustvovali predstavnici okruga, izvođene su recitacije, koncerti, kao i diskusije tipa „Kakvom lektirom treba da se bavi naša omladina?". Sednice su pratili vladika Josif, veliki župan Matković i general Tomić (komandant žandarmerije), koji su zadovoljno „čestitali đačkoj omladini na uspehu i ovakom zajedničkom radu i pozvali ih da i ubuduće tako rade". U predlogu budžeta za 1925/26. bila je predviđena suma od 100 hiljada dinara za dovršetak sokolskog doma u Skoplju, ali je na predlog Finansijskog odbora ovaj novac preusmeren u druge svrhe.[84]

Običaj siromašnijih učenika da se izdržavaju „poslužívanjem" po imućnijim kućama, u Južnoj Srbiji nije uhvatio korena („za učenička poslužívanja ovo mesto ne zna" - Ohrid), zato što je hrana bila skupa, „i što se nema gde da poslužuje". Prema istom izvoru, đačke trpeze postojale su u Velesu, Kumanovu, Novom Pazaru, Ohridu, Prištini i Skoplju, a izdržavane su od dotacija Ministarstva prosvete (npr. mesečni iznos za đačku trpezu u Kumanovu bio je 7.500 dinara, Prištini 6.000, Ohridu 2.700 itd). Izvestan broj srednjih škola u Južnoj Srbiji nije imao svoj samostalni „fond za potpomaganje sirotih učenika", već je tu vrstu solidarnosti iskazivao u zajednici sa gradskim osnovnim školama. Od samostalnih srednjoškolskih fondova treba pomenuti Kumanovo, Skoplje i Tetovo.[85]

Ideja o likvidaciji gimnazija u Štipskoj, Bregalničkoj i Bitoljskoj oblasti i uvođenju „internatske nastave" potekla je od prosvetnih vlasti sa juga.[86] Kraljevim

---

[81] *Jugoslovenski sokolski kalendar za 1929. godinu*, Ljubljana 1928, 34, 38, 87, 117-119.

[82] Isto, 53-55.

[83] U Bitolju je postojalo udruženje „Ćirilo i Metodije" (osn. 11. maja 1914), koje je pored javnih koncerata i predstava priređivalo i „đačke matinee" na kojima se pevalo, recitovalo i igralo; u Velesu - „đačko literarno-umetničko društvo Nada" (osn. sept. 1920) sa orkestrom i horom; u Ohridu „Sv. Kliment" (osn. 16. januara 1921) koje je priređivalo koncerte i pozorišne komade; u Prilepu „Dositej Obradović" (osn. početkom školske 1921/22); u Skoplju - „Dojčin" (osn. pre 1912. u Solunu, obnovljeno 1919) davalo je pozorišne predstave; u Štipu „Napredak" (od 1921/22). - *Godišnjak srednjih škola,* 46, 63-65.

[84] AJ, 66-1094-1414, *Školski letopis Bitoljske bogoslovije za školsku 1928/29. godinu*; SBNS, XIX red. sast. 27. nov. 1925, 354.

[85] *Godišnjak srednjih škola*, 67-68.

[86] IMN/4, 178. - Kralju je rečeno da se gimnazijalci iz pomenutih krajeva „okreću protiv nas".

ukazom od 27. avgusta 1929. pet punih gimnazija u Makedoniji (Kumanovo, Štip, Veles, Prilep, Ohrid) pretvoreno je u niže, a četiri niže gimnazije potpuno su ukinute (Resen, Kičevo, Debar, Strumica). Istom odlukom ukinuta je i učiteljska škola u Prilepu. Tako su od srednjih škola ostale samo 4 gimnazije (dve u Skoplju i po jedna u Tetovu i Bitolju) i 6 „nepotpunih" gimnazija (Ohrid, Prilep, Đevđelija, Veles, Štip, Kumanovo), čime je cela istočna Makedonija (sa oko pola miliona stanovnika) ostala bez ijedne srednje škole.[87]

Filozofski fakultet u Skoplju

Uključivanjem „novooslobođenih krajeva" u sastav Kraljevine SHS nametnula se potreba za širom prosvetnom akcijom na jugu. Narodne i srednje škole već su imale svoju fizionomiju, ali su dugotrajni uticaji bugarskih (egzarhijskih) škola predstavljali veliku smetnju. Osim toga, nacionalna politika Kraljevine SHS u Južnoj Srbiji zahtevala je stručnu superviziju odgovarajuće ustanove najvišeg ranga pod čijim bi se okriljem efikasno sprovela. Teze o „rasterećenju" beogradskog Filozofskog fakulteta bile su u početku više tehničko sredstvo za materijalno pravdanje otvaranja jedne takve ustanove. Sastav nastavnog kadra skopskog fakulteta, koji je činila naučna i kulturna elita Kraljevine SHS, ukazuje na ozbiljne namere države i visoki značaj koji mu se pridavao. Jedna od uloga namenjenih Fakultetu bila je i stručno sinhronizovanje akcije na opismenjavanju neprosvećene pokrajine. Međutim, u makedonskoj istoriografiji osnivanje skopskog fakulteta je doživljeno kao stvaranje „klona beogradskog univerziteta" koji je trebalo da posluži kao stožer dalje „srbizacije" Makedonije.[88]

Još je 1913. godine tadašnji ministar prosvete Ljuba Jovanović predložio Kraljevskoj vladi osnivanje Filozofskog fakulteta u Skoplju, ali je politički sled događaja osujetio tu ideju. Po formiranju jugoslovenske države, iinicijativa je ponovo oživljena: srpski naučnici i političari su razmatrali ciljeve i mogući koncept buduće ustanove. U pismu aktuelnog ministra prosvete Pavla Marinkovića tadašnjem rektoru Beogradskog univerziteta Jovanu Cvijiću iz 1919. stoji da fakultet „ne samo što bi bio od velikog nacionalnog i kulturnog značaja i uticaja, već bi time što bi privukao znatan broj studenata olakšao u nekoliko rad i Universitetu u Beogradu". Cvijić je bio mišljenja da je pažnja Beograda kao centra privučena na „naše zemlje severno od Beograda, te će Makedonija još više biti zanemarena", zbog čega je bilo potrebno imati u Skoplju „jak centar naše civilizacije".[89] I zaista, posle kraljevog ukaza od 2. februara 1920. godine društveni ambijent Skoplja se po prvi put susreo sa institucijom takvoga ranga. Fakultet je bio zamišljen kao autonomna

---

[87] Ivan Katardžiev, *Vreme na zreenje. Makedonskoto nacionalno prašanje megu dvete svetski vojni (1919-1930)*, knj. 1, Skopje 1977, 85; Kiro Miljovski, n. d. 87.

[88] IMN/4, 176.

[89] *Memorandum o Filosofskom fakultetu u Skoplju*, Skoplje 1933, 6-7. – „Svi koji o tome misle, držali su da je najprilagodnije tamo osnovati Filosofski fakultet, na prvom mestu za nacionalne i humanističke nauke, radi ispitivanja naroda, zemlje, starih civilizacija. Moglo bi se možda odmah proširiti na jestastvenicu a docnije na fiziku, hemiju i matematiku. Fakultet skopski će nesumnjivo privući učenike koji su rodom iz Makedonije, Stare Srbije i znatnog dela Crne Gore".

ustanova čiji je glavni zadatak bio „svestrano ispitivanje Južne Srbije". Osim toga, ova ustanova trebalo je da rastereti beogradski Filozofski fakultet i time preuzme „najteži i najlepši deo kulturno-prosvetne misije na Jugu". Na ostvareni cilj ukazuje podatak da je tokom školske 1922/23. godine na beogradskom Filozofskom fakultetu zaista registrovano veliko smanjenje broja studenata (za oko 300).[90]

Vreme u kome je Fakultet nastao bilo je opterećeno opštim haosom u administraciji, pa je tako jedva pronađena i zgrada u koju bi fakultet mogao da se smesti. Danonoćnim radom osmorice profesora (na čelu sa Tihomirom Ostojićem i Radoslavom Grujićem) na jesen 1920. bili su spremni zgrada, nameštaj i biblioteka. Prva predavanja u tzv. Idadiji (zgradi Učiteljske škole) održana su 21. decembra 1920. pred oko 60 studenata, da bi već naredne godine Fakultet bio premešten u sopstvenu zgradu. Građevinska sekcija Skopskog okruga je 1924. godine održala licitaciju za podizanje dvorišne ograde od cigle za koju je izdvojeno 22,7 hiljade dinara. Od sredine 20-ih godina započeo je uspon ove ustanove koja je u početku imala 11 naučnih grupa. Već 1930. godine Fakultet je brojao 13 grupa za koje je vladalo promenljivo raspoloženje i interesovanje studenata. Najveći interes skopskih studenata vladao je za srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost, a posebno atraktivnom pokazala se grupa za pedagogiju. Brojčani odnos između studenata i nastavnika ostao je tokom celog perioda otprilike 20:1, što je pogodovalo neposrednoj, prisnoj saradnji između učenika i predavača. Stoga je velika pažnja posvećivana seminarskom radu. Studenti su na raspolaganju imali centralnu fakultetsku biblioteku sa oko 60 hiljada knjiga i više priručnih i stručnih seminarskih biblioteka.[91]

Broj slušalaca i nastavnika skopskog fakulteta (1920-1930)

škol. god.	'20/21	'21/22	'22/23	'23/24	'24/25	'25/26	'26/27	'27/28	'28/29	'29/30
studenti	22	69	96	117	135	147	106	102	130	156
predavači	9	10	12	12	13	11	14	20	18	18

S. K. Marković, J. Ivanović, *Školstvo Južne Srbije od 1912-1937*:
Spomenica 25-god. oslobođenja Južne Srbije 1912-1937, Skoplje 1937, str. 947-948.

Oko 75-80% skopskih studenata bile su zapravo studentkinje („ženski fakultet"), dok su ostatak činili uglavnom siromašni muškarci. Najveći broj studenata regrutovan je iz činovničkih porodica iz Skoplja ili drugih gradova Južne Srbije: studentkinje su bile mahom „ženska deca južnosrbijanskog činovništva koju oni nerado puštaju daleko od sebe". Skoplje je svojim studentima pružalo malo mogućnosti da izvesnim „vanfakultetskim aktivnostima" poboljšaju svoj ionako skroman budžet. Manuelni rad je bio isključen jer su se svi međusobno poznavali, a „svest da nikakav pošten rad ne sramoti" nije bila razvijena.[92] Slaba materijalna baza iz koje je poticao najveći deo skopskih studenata otvorila je pitanje državnih

[90] M. Damjanović, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, knj. 1, Beograd 1966, 63.

[91] Službene novine Kraljevine SHS, br. 19, 26. januar 1924, 5; Rudolf Treu, *Skopski Filosofski fakultet i njegovi studenti*, Smena. Glasnik jugoslovenskih studenata, br. 1, Beograd-Zagreb-Ljubljana-Skoplje-Subotica, 1930, 7-9.

[92] R. Treu, n. d. 9-11.

subvencija putem novčane pomoći i stipendija („blagodejanja"). Blagodejanje i pomoć za stan dobijali su isključivo redovni studenti, čiji roditelji nisu plaćali više od 30 dinara neposrednog poreza. Pomoć za stan i hranu (bez blagodejanja) dobijali su studenti čiji su roditelji plaćali najviše 60 dinara poreza, „a imaju više od troje nezbrinute dece, ili dvoje dece na školovanju van mesta svoga stanovanja". Iznos blagodejanja bio je isti za sve univerzitete (1922. god. iznosio je 200 dinara), dok je veličina pomoći određivana „prema opštim prilikama i državnoj potrebi": studenti filozofskih fakulteta u Beogradu i Skoplju primali su 1922. godine po 300 dinara, a ostalih po 200. Studenti skopskog Filozofskog fakulteta mogli su („s obzirom na specijalne prilike") dobijati od Ministarstva prosvete i naročitu semestralnu pomoć.[93]

Sredinom februara 1923. Savet Fakulteta je odabrao 20 pitomaca za blagodejanje i pomoć (po 600 din. mesečno) i dvoje samo za pomoć (po 400 dinara). Iste godine od 20 „blagodejanaca" bilo je 15 studenata i svega 5 studentkinja, iako je Fakultet slovio za „ženski" - s obzirom na pomenutu socijalnu strukturu ovakav raspored novčane pomoći bio je ipak logičan. Naredne godine blagodejanje i pomoć primao je isti broj studenata. Uprava je tokom 1925. „načula" da se u Ministarstvu prosvete pripremaju promene u sistemu novčanog dotiranja studenata, pa je dekan Đerić u dva navrata (mart 1925) zatražio preciznije instrukcije od resornog ministra. Iste godine isplata blagodejanja za tri meseca je dosta kasnila, zbog čega je dekan i tom prilikom komunicirao sa ministrom. O kakvim se promenama radilo vidimo već decembra 1925. kada su određene državne stipendije (po hiljadu dinara) za svega dva studenta, i pored zahteva dekana da se odobri najmanje 30 stipendija.[94] I ova suma isplaćivana je neredovno, da bi već jula 1926. iznos stipendije bio prepolovljen na 500 dinara. Oktobra 1926. dvojica stipendista dobijala su po 700, a od aprila 1927. ponovo po 500 dinara. Juna 1927. dekan Petar Kolendić je molio Ministarstvo prosvete da se pri određivanju pitomaca za državnu stipendiju uzimaju u obzir i studenti IX grupe („s uvetom da im srp-hrv. jezik bude prvi predmet"). Međutim, situacija se nije menjala sve do aprila 1928. kada je država uvela još tri stipendije, a krajem iste godine na skopskom fakultetu je bilo šest državnih stipendista.[95] Januara 1929. iznos stipendije ponovo je pao na 500 dinara, i od tada se sve češće govorilo o mogućem ukidanju fakulteta. Uspeh studenata meren brojem diplomiranih u odnosu na upisane može se opisati slabim. Tokom školske 1925/26. na Filozofski fakultet su se upisala 122 studenta od kojih je

---

[93] *Pravila o davanju blagodejanja i pomoći na stan i hranu slušaocima Univerziteta*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 29, 9. februar 1922, 1. - Studenti su plaćali sve dažbine propisane Zakonom o taksama: uverenje za duplikat indeksa (50 dinara+po 5 din. za svaki upisani semestar iz starog indeksa), odobrenja za naknadni upis (50) i duplikat đačkog lista (50), sprovodni i semestralni list (po 5), prijavu za polaganje ispita (pojedinih predmeta 20, diplomskih - 50 po predmetu, doktorski 500 dinara). Odobrenje za ponavljanje ispita koštalo je 20 dinara, dok je taksa za odobrenje ponavljanja doktorskog ispita iznosila 1.000 dinara. - *Pravilnik za izvršenje Zakona o taksama*, Beograd 1924, 182-183.

[94] AJ, 66-158-431, br. 2225/23. - Stipendisti su bili A. Smerdelj i T. Ružić. Dekan P. Kolendić je 13. X 1925. skrenuo pažnju Ministarstvu prosvete na moguću negativnu posledicu takve redukcije stipendija: „Da ti od nas napušteni studenti ne budu primorani, zbog svoje sirotinje, da se obrate za pomoć i preko granice, gde se ona vrlo rado daje".

[95] AJ, 66-158-431, br. 1115/27. - Dekan je svoju molbu pojasnio: „Studenti naime nerado uzimaju 8. grupu, jer je to čisto lingvistička, sa uporednom gramatikom indoevropskih jezika, dok bi tako kombinovana 9. grupa bila u interesu srednje škole, kojoj nedostaje vrlo veliki broj baš ovakvih nastavnika".

diplomiralo svega sedam! Ovaj podatak je poslužio tadašnjem ministru prosvete Velji Vukićeviću („dželatu gimnazije", kako su ga nazivali u opoziciji) da opravda masovno ukidanje gimnazija iz kojih su budući studenti izlazili „nedovoljno pismeni".[96] Ministarstvo prosvete je nagrađivalo i tzv. svetosavske temate koje su pisali skopski studenti. Obično su nagrađivani radovi iz nacionalne istorije, filologije i etnografije. Pored državnih stipendija i svetosavskih novčanih nagrada, skopski studenti imali su priliku da budu nagrađeni i zlatnim prstenom. Naime, oktobra 1927. Glavni odbor Društva sv. Save (čiji je predsednik bio Tih. R. Đorđević) odlučio je da se svake godine najuspešniji student Fakulteta nagradi zlatnim prstenom.[97]

Shodno svojim finansijskim (ne)mogućnostima, uprava Fakulteta dugo vremena nije uspela da svojim studentima organizuje veću ekskurziju. Posebna briga iskazivana je za studente geografije kojima je ekskurzija bila „osnovno nastavno sredstvo". Upravnik Geografskog instituta pri Fakultetu - dr Petar S. Jovanović planirao je 1929. ekskurziju za 30 studenata (Skoplje-Užice-Sarajevo-Dubrovnik-Split-Sušak-Zagreb-Beograd-Skoplje) i za tu svrhu zatražio od Ministarstva prosvete 10 hiljada dinara, u čemu ga je posebnim pismom podržao i dekan Milan Prelog.[98] Na skopskom Filozofskom fakultetu nisu postojala sportska udruženja, uglavnom zbog relativno malog broja studenata (u odnosu na druge fakultete u zemlji). Oni studenti koji su se bavili sportom bili su članovi drugih sportskih društava. „Ali, čim ti Fakulteti (skopski i subotički – prim. VJ) brojno ojačaju, javiće se i na njima sportska udruženja", smatralo se početkom 1931. godine.[99]

Jedan broj skopskih studenata stupio je 9. decembra 1924. u štrajk („za odbranu autonomije profesora Univerziteta", solidarno sa zagrebačkim i beogradskim akademcima), zbog čega su neki nastavnici optužili dekana Trojanovića da je svojim „netaktičnim" ponašanjem podstakao štrajkače da još bezobzirnije ometaju nastavu. Na sednici Saveta Fakulteta profesori su zatražili od dekana da podnese ostavku, ali ovaj nije dozvolio da se o tome glasa. Sam docent Petar Bulat obratio se 10. decembra 1924. Ministarstvu prosvete, žaleći se na ponašanje dekana koji je „zavedene mladiće" huškao na njega, suprotno moralnim nazorima o vaspitavanju profesorskog podmlatka na Jugu. Skopski studenti solidarisali su se sa svojim kolegama i povodom fašističkih izgreda u Trstu kada su na svojoj konferenciji doneli protestnu rezoluciju (novembar 1925).[100]

Studenti Filozofskog fakulteta u Skoplju, dakle, nisu ostajali imuni na aktuelna politička zbivanja, a naročito su se pokazali prijemčivim za agresivnu komunističku propagandu. Stvaranjem legalnih organizacija SKOJ (1923/24) studenti su dobili mogućnost da se uključe u Savez radničke omladine Jugoslavije, ali su se skopski studenti-marksisti sa jednim brojem svojih kolega iz Ljubljane i Zagreba

---

[96] SBNS, LIV red. sast. 14. mart 1927, 387.

[97] AJ, 66-158-431, p. br. 14127, od 17. 10. 1927. - „Naređujem: da se prsten predaje po odluci Saveta Filosofskog fakulteta u Skoplju, pri kraju svake školske godine, na svečan način, i da se odlikovanom učeniku stavi i u diplomu da je odlikovan prstenom. Ovu odluku saopštiće dekan učenicima na dan oslobođenja Skoplja, 26. ovog meseca".

[98] AJ, 66-158-431, Pisma P. Jovanovića od 28. marta i M. Preloga od 29. marta 1929.

[99] Slobodan D. Stojanović, *Sport kod studenata u Jugoslaviji*, Smena, februar-mart 1931, 51.

[100] AJ, 66-158-431, Beleške za zapisnik sednice Saveta Filozofskog fakulteta u Skoplju od 9. 12. 1924; M. Damjanović, n. d. 109.

izdvojili i obrazovali Komunističku studentsku frakciju. Komunistička partijska organizacija na Fakultetu osnovana je tek 1934. godine.[101] Daleko opasnijima smatrani su članovi Makedonske omladinske tajne revolucionarne organizacije (MOTRO) koji su 1927. otkriveni na Fakultetu. Ovi studenti su se sastajali sedmično sa najbližim revolucionarnim komitetom (VMRO) smatrajući se „borcima za oslobođenje Makedonije". Skopski omladinski revolucionari bili su organizovani po petočlanim grupama („petorkama") kojih je već 1925. godine u Skoplju bilo 40 (sa 190 članova). Iako je Skopski studentski proces (krajem 1927) imao za povod jedan atentat, on je suštinski bio inspirisan namerom da se saseče svaki oblik „bugarske propagande". Povedena je kampanja među studentima iz Makedonije da se ograde i osude svoje uhapšene drugove koji su tretirani kao pristalice Vanča Mihajlova. Zaista, 13. novembra 1927. deo skopskih studenata se izjasnio protiv revolucionara, optužio ih za protivdržavnu delatnost i u tom smislu uputio rezoluciju rektoru Beogradskog univerziteta. Sličan efekat vlasti su nameravale da ostvare i među makedonskim studentima sa Beogradskog univerziteta, ali takva akcija nije imala uspeha.[102]

Skopski Filozofski fakultet primao je učenike iz svih krajeva jugoslovenske države. U periodu 1920-1929. najviše ih je bilo sa docnijeg područja Vardarske banovine (257), zatim iz Moravske (76), Zetske (74), Dunavske (49), Drinske (45), Primorske banovine (32), iz Beograda (25) i Savske banovine (6), dok je iz Vrbaske i Dravske banovine u Skoplje stigao tek po jedan učenik. Među skopskim studentima bilo je i 86 „naturalizovane dece" čiji su roditelji došli iz susednih zemalja (iz Grčke 6, Rumunije 1, Rusije 74, Bugarske tj. Ćustendila 3 i iz Istre i Zadra po 1), kao i 6 stranih državljana (iz Francuske 2, Češke 1, Poljske 1, Austrije 1 i iz Nemačke 1). Kada se radilo o studentima koji se nisu izjašnjavali kao Srbi, već kao Makedonci i Bugari, država se postarala da im na posredan način zatvori vrata Fakulteta. Suzbijanje bugarske studentske populacije u Skoplju postalo je intenzivnije posle otkrivanja nekoliko članova MOTRO na Filozofskom fakultetu (1927). Semestarska studentska taksa povećana je sa 1.500 na 3.000 dinara čime je mnogim zainteresovanim đacima onemogućen pristup Fakultetu. Oni koji bi čak i prikupili potrebnu sumu optuživani su da im je novac obezbedila Bugarska ili VMRO i sl. U periodu 1921/27. na skopskom Fakultetu studiralo je 136 Makedonaca, tj. „Bugara", a do 1926. u Skoplju su diplomirala svega dva „bugarska omladinca".[103]

*

Jedna od prepreka „bržem uvećanju broja studenata" bilo je nerešeno pitanje studentskog doma. Do 1931. godine skopski (improvizovani) dom studenata bio je kapaciteta 20-30 lica, a od modernih udobnosti pružao je samo „krov nad glavom i postelju pod telom". Stoga je već 15. novembra 1923. ruski arhitekta iz Građe-

---

[101] Slavoljub Cvetković, *Marksistička misao na Beogradskom univerzitetu 20-ih godina*, Beogradski univerzitet u predratnom periodu, oslobodilačkom ratu i revoluciji, Beograd 1983, 20; Rade Vuković, *Učiteljski pokret. Pedagoško-socijalni časopis, Skoplje 1933-1934*, Beograd 1966, 87.

[102] D. G. Gocev, *Mladežkite nacionalno-osvoboditelni organizacii na makedonskite B'lgari 1919-1941*, Sofija 1988, 15-33. - Na podsticaj Žike Lazića, načelnika Odeljenja za zaštitu države, organizovana su dva zbora studenata iz Južne Srbije, ali su željeni tok omeli studenti komunisti (M. Damjanović, *Napredni pokret studenata BU*, knj. 1, 139-140).

[103] *Memorandum o Filosofskom fakultetu,* 17-20; D. Gocev, n. d. 26, 34, 53.

vinske direkcije u Skoplju – Sergej Beljajevski, napravio predračun za podizanje suterena i adaptaciju drvene kuće namenjene za Dom studenata, ali je odluka Ministarstva prosvete o izgradnji pala tek 9. novembra 1928. godine.[104] Mesto u domu „Nj. V. Kralja Aleksandra I" bilo je privilegija manjeg broja đaka, dok su značajne preporuke za njihov smeštaj davali profesori Bogoslovskog fakulteta, članovi Društva Sv. Save, odbori Narodne odbrane i sl.[105] Potrebna finansijska sredstva za izgradnju novog doma prikupljena su zalaganjem patrijarha Varnave, bana Živojina Lazića i dr Milana Preloga koji je 1929. godine bio dekan Fakulteta. Kamen temeljac položen je tek 1. februara 1931. povodom proslave 10-godišnjice osnivanja, a ban Živojin Lazić saopštio je odluku sednice banskog veća kojom je odobreno 200 hiljada dinara za izgradnju doma, 100 hiljada za Skopsko naučno društvo, kao i 4 stipendije „za studente rodom iz Vardarske banovine".[106] Ministarstvo narodnog zdravlja obećalo je 300 hiljada dinara, Ministarstvo unutrašnjih dela dalo je 50 hiljada, a sam kralj Aleksandar priložio je 25 hiljada dinara. I Ministarstvo prosvete je na jednoj svojoj konfrenciji odlučilo da iz Zadužbinskog fonda izdvoji 50 hiljada dinara za izgradnju doma. Dom je pored studentskih soba imao svoju ambulantu sa pet kreveta, mašinsko odeljenje, trpezariju, kujnu i ves̆eraj.[107]

*

Savet Fakulteta raspisivao je „stečajeve" za nastavnike svih zvanja, dok je prijave primao Dekanat Filozofskog fakulteta u Beogradu. Kandidati su prilagali dokumenta o svom školovanju, stručne i naučne radove i *curriculum vitae*. Kroz Filozofski fakultet u Skoplju u međuratnom periodu prošla su mnoga značajna imena tadašnje nauke i kulture. Kao nastavnici i profesori radili su: Evgenij Anjičkov, Baja Bajić, Nikola Banašević, Petar Bulat, Gregor Čremošnik, Vasilije Đerić, Milenko Filipović, Aleksije Jelačić, Petar Jovanović, Petar Kolendić, Mita Kostić, Josip Matasović, Dušan Nedeljković, Grga Novak, Tihomir Ostojić, Milivoj Pavlović, Vojislav Radovanović, Svetozar Radojčić, Svetomir Ristić, Prvoš Slankamenac, Pero Slijepčević, Mihajlo Stevanović, Sima Trojanović, Ćiro Truhelka, Atanasije Urošević i dr.[108]

Novembra 1927. pri Fakultetu je osnovano akademsko pevačko društvo „Obilić". Osnivači su bili dr Milivoje Pavlović (predsednik Društva), horovođa Đuro Radojev i dvadesetak studenata, mada je glavna zasluga pripadala prvom dobrotvoru i domaćinu slave Tihomiru Đorđeviću, profesoru Beogradskog univerziteta. „Obilić" je nastupao po svim varošima Južne Srbije uz svestranu podršku osnivača i članova, pa je 1931. brojao 65 članova (oko 30% svih studenata Fakulteta). Stručni rukovodilac društva bio je horovođa Aleksandar Zalijev čijom je zaslugom „Obilić" dobio bogat muzički repertoar. Inače, Društvo je od samog osnivanja

[104] AJ, 66-158-431. - Projekat sadrži i *Plan suterena i prepravke drvene kuće namenjene za dom*. Beljajevski je predvideo da nova zgrada ima polusuteren u kome bi bili smešteni garderoba, umivaonica, mašinska radionica, veš̆eraj i trpezarija sa kujnom, dok je sprat bio predviđen za studentske sobe. Postojala su dva bočna ulaza u zgradu, dok je iz dva stepeništa na spratu postojao zajednički izlaz na terasu.

[105] AJ, 74-52-73, list 38.

[106] Ivanka Popović, *Desetogodišnjica Skopskog Filozofskog fakulteta*, Smena, II-III 1931, 65-66.

[107] AJ, 66-158-431, Pismo dr Milivoja Pavlovića Ministarstvu prosvete.

[108] Službene novine Kraljevine SHS, br. 33, 14. februar 1922, 3; Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 283.

održavalo veze sa svojom maticom – beogradskim „Obilićem", od koga je dobilo prvu pomoć u „notnom materijalu i društvenim pravilima". Od 1930. godine skopski „Obilić" je bio pod visokom zaštitom prestolonaslednika Petra. Na Fakultetu su izvesno vreme delovali Društvo studenata „Njegoš" i „Kružok naprednih studenata".[109]

Od 1925. godine Skopljem su kružile glasine o mogućem gašenju Fakulteta. Zebnja je pojačana posle govora koji je tadašnji ministar prosvete Stjepan Radić održao u Mariboru (13. decembra 1925). On se složio sa vladinim predlogom napominjući da je „bolje imati jedan dobar fakultet na jednom mestu, recimo, Poljoprivredni fakultet u Zagrebu", a ukinuti npr. Pravni fakultet u Subotici, ili Filozofski fakultet u Skoplju. Bez obzira na široku vanškolsku naučnu i kulturnu aktivnost profesora (Narodni univerzitet, Muzej Južne Srbije, Skopsko naučno društvo, „Jug"), pretila je opasnost da se „matica prosvetiteljske misije" iz finansijskih razloga ukine. Narodni poslanik dr Dragutin Kostić opravdano se čudio takvim predlozima u Narodnoj skupštini: „Od stručnih škola imamo samo dve: jednu učiteljsku i jedan filozofski fakultet. To s obzirom na odnos sa drugim krajevima u našoj zemlji ne predstavlja ništa, pa ne samo to, nego se i pogovara da se ukine ovaj fakultet u Skoplju. A znate zašto? Zbog štednje. Uštedilo bi se 200 hiljada dinara. Pa zar zbog toliko male sume udariti na ponos Dušanovog Skoplja. To se ne sme nikako uraditi. Tih 200 hiljada dinara daće opština Skoplja samo da ne doživi taj rezil. Ne samo to ne treba učiniti, to već bi trebalo iz Zemuna premestiti u Skoplje i poljoprivredni fakultet".[110] Na scenu su stupili skopski industrijalci i trgovci koji su poveli akciju za očuvanje ove institucije, jer se pokazalo da se sporna suma lako može prikupiti. Dakle, vesti o skorom ukidanju Fakulteta imale su drugačiju pozadinu. Opštim angažmanom lokalnih kulturnih i privrednih radnika Fakultet je nastavio sa radom, doduše, u nešto izmenjenim političkim i društvenim okolnostima.

*

Po osnivanju Filozofskog fakulteta u Skoplju započele su pripreme za otvaranje jedne posebne kulturno-prosvetne institucije - Narodnog univerziteta. Već krajem 1920. neki profesori sa Fakulteta i Učiteljske škole počeli su da drže predavanja za građane, a zbog povećanog interesovanja, od školske 1923/24. godine „popularna predavanja" držana su redovno. Prvo predavanje na Narodnom univerzitetu u Skoplju održano je 4. novembra 1923. i bilo je besplatno za sve zainteresovane građane. Naredne godine održano je 11 predavanja u sali Filozofskog fakulteta, ali je već 9. decembra 1925. pod rukovodstvom prosvetnog inspektora Dragomira Obradovića osnovan Akcioni odbor, a nekoliko dana kasnije i „prvi odbor" Narodnog univerziteta. Na toj sednici je odlučeno da se delatnost Univerziteta tematski proširi na tehničke i prirodne nauke, te da se predavanja u buduće izvode u dvorani Prosvetnog doma.[111] Prvo predavanje u novoj sali održano je 27. decembra 1925. godine. Ovoga puta, zainteresovani su morali plaćati ulaznice: građani 2 dinara, a đaci i vojnici po 1 dinar. Polovina prihoda bila je namenjena

[109] *Akademsko pevačko društvo „Obilić" u Skoplju*, Smena, feb-mart 1931, 58; V. M. Tešić, n. d. 41.

[110] M. Damjanović, n. d. 118; SBNS, XXXIX red. sast. od 14. marta 1933. godine, str. 146.

[111] Aleksandar Ilievski, *Osnovanjeto i dejnosta na Narodniot univerzitet vo Skopje megu dvete svetski vojni,* Glasnik INI, br. 2-3, Skopje 1979, 158-159.

predavačima, dok su od ostatka finansirani štampanje predavanja i putni troškovi nastavnika. Od 1925-1928. godine održano je 76 predavanja, pri čemu je prosečan broj posetilaca bio 92 lica. Organizatori NU su od Higijenskog zavoda dobili kinoprojektor, a počelo je i priređivanje književnih i muzičkih večeri. Istovremeno, umesto polovine, predavačima je sledovalo 3/4 prihoda od prodatih karata. I prema Pravilniku skopskog Narodnog univerziteta finansiranje je bilo predviđeno od ulaznica, prodaje štampanih izdanja i „eventualne potpore od države". Iako simbolična, podrška nije izostala: država je tokom 1926/28. za potrebe Narodnog univerziteta u Skoplju izdvajala godišnje po 5.000 dinara.[112]

Nacionalni predznak kulturne politike: Skopsko naučno društvo, Muzej Južne Srbije

U skladu sa svojim materijalnim mogućnostima i objektivnim okolnostima Filozofski fakultet se potrudio da kanališe individualni naučni rad svojih nastavnika i institucionalizuje ga. Akcija je rezultirala osnivanjem Skopskog naučnog društva čiji su začeci primetni još 1914. godine kada je u skopskoj muškoj gimnaziji osnovano Društvo za proučavanje južnih krajeva.[113] Dakle, 26. marta 1921. i formalno je osnovano Skopsko naučno društvo čiji je glavni cilj bio „naučno ispitivanje Južne Srbije u svim pravcima". Pored toga, Društvo je sebi stavilo u zadatak da „najvišim prosvetnim sredstvima" deluje na kulturno-prosvetni preporod južnih krajeva, „a naročito je obratilo pažnju, da naučnim metodama, u slici i reči fiksira celokupno stanje materijalne i duhovne kulture u ovim oblastima u doba kada smo ih oslobodili, da bi na taj način i potonjim generacijama našim i celome kulturnom čovečanstvu pružilo mogućnost, da se što očiglednije i pouzdanije uvere o kulturnim naporima, što ih mi imamo da uložimo za preporođaj ove tako važne oblasti naše".[114] Prvu upravu SND sačinjavali su dr Tihomir Ostojić (predsednik), dr Stepan Kuljbakin (potpredsednik), dr Grga Novak (sekretar), Milan Đurić (blagajnik) i članovi Nikolaj Okunjev i Gliša Elezović. Članovi Nadzornog odbora bili su dr Radoslav Grujić, Rista Ognjanović i Drag. S. Obradović. Međutim, pokazalo se da je izdržavanje Društva od godišnjih članarina njegovih redovnih članova (po 30 dinara) bilo neefikasno i nedovoljno za prvi ambiciozniji projekat - publikovanje monografije o Skoplju (saradnici su na ime „pomoći" od Društva dobijali po 3-5.000 dinara).[115]

Neminovna reorganizacija Društva usledila je 1925. godine, kada je broj redovnih članova ograničen na 24, od kojih je 2/3 trebalo da bude sa područja Južne Srbije.[116] Bitno obeležje ove reforme bilo je budžetsko finansiranje SND čime je omogućeno pokretanje „Glasnika SND" (1925) u kome su štampani naučni radovi

---

[112] *Izveštaj o radu Narodnog universiteta u Skoplju i Južnoj Srbiji 1923-1928*, Skoplje 1928, 5-15.

[113] Milivoje Pavlović, *Kulturni problemi Južne Srbije*, Južna Srbija, ured. Bogoljub Krejčik, SSKJ, Beograd 1937, 98.

[114] AJ, 66-331-560, Pismo predsednika SND R. Grujića ministru-predsedniku od 16.2.1923.

[115] *Skopsko naučno društvo. Godišnjak I-VIII (1921-1928)*, Skoplje 1928, 5-9.

[116] Isto, 10-12.

profesora Fakulteta (iz oblasti istorije, geografije, etnografije, filologije, prirodnih nauka i sl.), ali i saradnika iz drugih krajeva zemlje. Tadašnji skopski profesori posebno su naglašavali da je pokretanjem „Glasnika" paralisan uticaj „Makedonskog pregleda" koji je izdavao sofijski Makedonski institut, te da su time Bugari sprečeni da evropske naučnike informišu o svojim rezultatima proučavanja Makedonije. Makedonska istoriografija je mišljenja, da je uz časne izuzetke, osnovni cilj saradnika „Glasnika SND" bio „dokazivanje srpskog karaktera Makedonije".[117]

Značaj SND pokazuje i gest kralja Aleksandra koji je 1925. godine na dan oslobođenja Skoplja podario Društvu izvesnu sumu novca. Predsednik i sekretar SND (R. Grujić i P. Slankamenac) zahvaljivali su kralju na „visokoj pažnji i moćnoj potpori" prepoznajući u tome „veliku ljubav prema Južnoj Srbiji i živi interes prema njenom napretku".[118] Kralj je darivao Društvo sa po 50.000 dinara još u dva navrata - 1927. i 1928. godine. Oktobra 1928. uprava SND je odlučila da polovina članova Društva može poticati i izvan Južne Srbije, s tim da su svi bili u obavezi da za pet godina „imaju dati svoj naučni prilog Društvu", inače bi se njihovo članstvo gasilo. Među „velikim dobrotvorima" SND dominirali su Beogradska zadruga, Društvo Svetog Save, Mata Bošković (poslanik KSHS u Parizu), Narodna banka KSHS, kao i načelstva skopske oblasti, opštine i okruga.[119]

*

Pošto je prostor Makedonije bio bogat nalazištima antičke kulture, prikupljanje vrednih arheoloških ostataka trebalo je adekvatno regulisati. Da je potreba bila opravdana, pokazalo je postupanje makedonskih seljaka prema pronađenim predmetima. Gajeći kult prema starinama, za koje se pretpostavljalo da imaju „mađičku moć", meštani su pronađene predmete sakupljali i koristili u verske svrhe po crkvama, manastirima i na grobljima, ali i kao dekorativne detalje („da ubavo liči"). Bezazleni običaj seljaka da pronađene stvari proglase „ilimskom rabotom" (jelinskom, tj. grčkom) polako je prerastao u „praktičnu" naviku da se od tesanog kamena i nadgrobnih ploča iz antičkog doba zidaju kuće i crkve. Seosko stanovništvo iz Povardarja išlo je i dalje, tako da su antički ćupovi, vrčevi i vaze počeli da se koriste kao zgodne posude za čuvanje žita, šarlagana i turšije! Splet srećnih okolnosti doprineo je da se u okolini antičkog nalazišta Stobi pronađe Hadrijanova spomen-ploča iz 119. godine, koja je već uveliko služila kao ukras za seosku česmu.[120]

Inicijativa i potom zasluge za podizanje Muzeja Južne Srbije pripadali su profesorima skopskog fakulteta, a naročito dr Radoslavu Grujiću. Istorijsko-arheološki muzej u Skoplju je već 1923. počeo da prikuplja eksponate. Uprava ove mlade ustanove imala je problema sa njihovim smeštajem, zbog čega je predsednik Skopskog naučnog društva R. Grujić zatražio od Ministarstva prosvete prostraniju zgradu za Muzej, kao i neku trošnu kuću za odsek lapidarija, ali i besplatne saobraćajne usluge. Tokom 1926. godine bila je aktuelna ideja da se znameniti

---

[117] *Memorandum o FF*, 10-11; *Istorija na makedonskiot narod*, knj. III, Skopje 1969, 57.

[118] AJ, 74-54-75, list 106, Pismo od 28. oktobra 1925.

[119] *Skopsko naučno društvo. Godišnjak I-VIII (1921-1928),* 18, 39.

[120] Vojislav S. Radovanović, *Narodno ophođenje prema starinama u Južnoj Srbiji*, Južni pregled, br. 9, Skoplje 1928, 386-406.

Kuršumli-han adaptira u zgradu Muzeja novooslobođenih krajeva u Južnoj Srbiji.[121] U Istorijsko-arheološkom muzeju u Skoplju radili su preparator, praktikant, služitelj i honorarni kustos koji je istovremeno bio i upravnik muzeja. Od 1924. muzejsku platu primali su i jedan fotograf i restaurator. Muzej je posedovao stručnu biblioteku, a pozamašna suma trošena je na putovanja i za transport eksponata po Južnoj Srbiji, na iskopavanja, kupovinu arheoloških objekata, numizmatičkih zbirki i starih rukopisa. Muzej je vršio i fotografisanje, „snimanje u gipsu i drveću raznih starih spomenika naše prošlosti", kao i konzerviranje i zaštitu spomenika. Brižan odnos prema spomenicima od nacionalnog značaja kustosi Muzeja su iskazivali na različite načine. Upravnik Grujić je 1925. obavestio ministra prosvete da se u sofijskom muzeju nalazi nekoliko objekata uzetih za vreme rata iz Skoplja, Ohrida i Prizrena, među kojima i ploča sa groba majke cara Dušana. Ministarstvo mu je odobrilo put u Sofiju „radi lične urgencije" i nabavke bugarske literature, pa se Grujić obreo u Bugarskoj. Sofijski muzej je bez pogovora vratio tražene eksponate, ali ne i plaštanicu vizantijskog cara Andronika ("jer se ona uopšte ne nalazi u Bugarskoj"). U okviru Muzeja Južne Srbije (kako je vremenom prozvan) postojalo je i tzv. Zoološko odeljenje, ali u budžetu za 1928/29. godinu nije bilo nijedne stavke za ovu ustanovu. Novembra 1926. osnovan je Zoološki muzej, premda su zbirke otvorene za publiku tek 1927. godine. Ovaj muzej je preuzeo obavezu da snabdeva škole po Južnoj Srbiji zoološkim materijalom, iako je pri budžetiranju svrstan pod „Arheološko-istorijsko-jestastvenički muzej", zbog čega je izdržavan isključivo od priloga i opštine. V. d. upravnika Muzeja i preparator primali su plate u srednjoj školi, a laboranta i poslužitelja plaćala je opština grada Skoplja. Tokom 1928. godine Zoo-muzej nije dobio sredstva iz budžeta iako su rezerve špiritusa i konzervansa za prepariranje životinja bile istrošene, a nije više bilo ni staklenih posuda.[122]

Biblioteke

Knjižni fondovi biblioteka i čitaonica predstavljali su osnovno sredstvo za širenje pismenosti i kulture. Pošto je Južna Srbija, kako je već rečeno, bila oblast sa najmanje pismenih, to je ovaj segment društvene akcije imao poseban značaj. Tamošnje malobrojne biblioteke, knjižnice i čitaonice snabdevane su uglavnom putem dotacija firmi, pojedinaca, ili poklona od Ministarstva prosvete. Znači, sve je bilo na dobrovoljnoj bazi, bez pravno utemeljenog načina za formiranje i bogaćenje knjižnih fondova. „Darovi" Ministarstva prosvete tretirani su u makedonskoj istoriografiji kao vid „političke propagande", jer je najveći broj poklonjenih knjiga bio pun „nacionalističke sadržine i buržoaske ideologije" (preovlađivale su brošure: „Srpske narodne pesme", „Skoplje i Južna Srbija", „Četničke akcije", „Kako se Šumadinci bore", „Naši novi gradovi na Jugu", „Kralj Petar", „Makedonija staroga veka" i dr.). Tematski slične knjige darivalo je i društvo „Sveti Sava", bez

[121] AJ, 66-331-560, p. br. 6803/23, 72244/26.
[122] AJ, 66-331-560, br. 6474/25, br. 20588/28.

obzira na zahteve i interesovanje lokalnih knjižara za stručnu i naučnu literaturu. U većim bibliotekama Južne Srbije (npr. u Narodnoj biblioteci u Skoplju) tokom 1927. došlo je do nabavke 70 knjiga velikih svetskih pisaca (Igoa, Dostojevskog, Čehova, Turgenjeva, Puškina) čijim su posredstvom omladina i građanstvo upoznavali savremene tokove svetske literature. „Ilegalni" fondovi nekih biblioteka raspolagali su i komunističkom literaturom i časopisima, za šta je značajnu ulogu odigrao skopski ogranak kulturno-prosvetnog društva „Kosta Abrašević" (od 1922. godine).[123] Skopska gimnazija dobila je od Ministarstva prosvete 29. juna 1925. po više primeraka raznih knjiga i časopisa („Ezop", „Umetnost i neumetnost", „Hamlet", „Bogojavljenska noć", „Otelo", „Mletački trgovac", „Kad mlidijah umreti" i dr.). Tzv. Družinska knjižnica radila je u okviru Gimnazije (tj. družine đaka) i na svojim policama imala je 1921. godine 1.073 knjige, da bi 1922. taj broj narastao do 1.491. Brzo popunjavanje knjižnog fonda podstaklo je Društvo Sv. Save koje je u nekoliko mahova poklonilo Družini 298 svezaka i knjiga. Družina je držala koncerte za učenike i njihove prijatelje, a stanje u njenoj blagajni osciliralo je oko 1.500 dinara.[124]

Biblioteke srednjih škola u Južnoj Srbiji bile su uglavnom „upropašćene ili raznete", kako nastavničke, tako i đačke, premda je nekima od njih Ministarstvo prosvete 1922. poklonilo izvestan broj knjiga. Budžetska sredstva nisu nalazila put do škola na jugu iz više razloga: „... jedan je u našoj složenoj administraciji (...), drugi je u tome što budžet za računsku 1921/2. godinu nije bio primljen u Narodnoj skupštini, već je jednostavno zadržat raniji, a u njemu su bile predviđene sume za izdržavanje onolikog broja srednjih škola koliko ih je bilo onda kada je budžet sklapan..."[125] Narodne biblioteke i čitaonice bile su obavezne da, prema Pravilima o narodnim knjižnicama i čitaonicama iz 1920. preko zime organizuju sesije po školama gde bi se razgovaralo o pročitanim knjigama. Takva aktivnost bila je pod kontrolom države do polovine 30-ih godina, kada su komunisti pojačali svoj uticaj među školskom omladinom i ovakve skupove koristili za sopstvenu promociju. Neke biblioteke organizovale su i kurseve za opismenjavanje stanovništva, kao npr. „Južna zvezda" 1928. u selu Popčevu kraj Strumice. Školske udžbenike za muslimansku decu izdavala je Državna štamparija u Beogradu. Tako su krajem 1926. bili spremni udžbenici autora Abdula Haćima Hićmeta (*Koran za početnike, Lekcije turskog jezika I-III* i *Nauka o veri I-III)*.[126] Biblioteka Filozofskog fakulteta u Skoplju osnovana je 1920. i imala je oko 30.000 svezaka i 300 listova. Smeštena je u četiri prostorije zgrade Univerziteta i bila je javna, premda su knjige smeli iznositi samo nastavnici i redovni studenti koji su imali više od jednog semestra. Biblioteka je radila dvokratno (8-12 i 15-18 časova), a posedovala je azbučni katalog. Najveći deo knjižnog fonda predstavljali su darovi J. Vujića, narodnog poslanika iz Sente i pokloni Matice srpske. Dugogodišnji bibliotekar bio je Dimitrije Kirilović.[127]

---

[123] Mihajlo Georgievski, *Kulturno-prosvetnata i političkata uloga na bibliotekarstvoto vo Vardarska Makedoija megu dvete svetski vojni*, Glasnik INI, br. 1, Skopje 1982, 160, 164-167.

[124] AJ, 66-871-1290, br. 13600/25.

[125] *Godišnjak srednjih škola*, 67.

[126] Službene novine Kraljevine SHS, br. 290, 21. decembar 1926, 2; M. Georgievski, n. d. 176.

[127] St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I, 179-180.

**

U okviru kulturne politike države na prostoru Južne Srbije je sa posebnom pažnjom negovana tradicija oslobodilačkih ratova (1912/18). Kada je povodom 10-godišnjice Kumanovske bitke organizovana proslava (24-26. oktobar 1922), iz Beograda su pošla dva specijalna voza: prvi je prevozio 50 zvanica (članovi vlade, crkveni velikodostojnici, predsedništvo NS, vojni vrh) a drugi 285 gostiju (poslanici, sveštenici, novinari i fotografi, pitomci Vojne akademije, pevačko društvo itd). Trodnevno obeležavanje 10-god. Kumanovske bitke sastojalo se od vojne parade („revi trupa"), polaganja venaca, crkvenih procesija, svečanih odborskih sednica, govora patrijarha i predsednika vlade, kao i svečanog dočeka kralja Aleksandra. Bankete za više stotina gostiju i uglednih zvanica organizovale su opštine-domaćini (Kumanovo, Skoplje, Mitrovica i Peć).[128] Sličan efekat trebalo je da proizvede preimenovanje ulica i trgova južnih varoši. Tetovski opštinski odbor je na svečanoj sednici 30. oktobra 1923. jednoglasno rešio da glavna ulica ponese ime kralja Aleksandra I, da se dotadašnji Trg slobode nazove Ulicom prestolonaslednika Petra, dok je Kosovska ulica postala Ulica kraljice Marije.[129] Prigodna imena dobijale su i škole po Južnoj Srbiji. Načelstvo Tetovskog okruga je odlučilo da na dan venčanja kralja Aleksandra i princeze Marije izda 150 hiljada dinara za podizanje osnovne škole u Tetovu koja bi ponela kraljevo ime. Debarska osnovna škola je od 1927. nosila ime prestolonaslednika Petra i nalazila se u dvorištu tzv. Carske džamije. Sa posebnim publicitetom beleženi su trenuci kada je kralj darivao siromašne učenike, koji bi potom uz pomoć učitelja pisali kurtoazne „izjave zahvalnosti".[130]

KULTURA

Štampa

Činjenica da je u kulturno najzapuštenijoj oblasti izlazilo više desetina časopisa, novina i listova, nije bitnije promenila stanje pismenosti u pokrajini. Osim toga, u zabitijim krajevima Južne Srbije svaki duhovni promet sa spoljnim svetom bio je više nego skroman. Prema nekim nezvaničnim statistikama, u selo od 500 kuća ulazilo je 4-5 brojeva dnevnih novina, a časopisa - jedan ili nijedan![131] Država nije imala restriktivan odnos kada se radilo o štampi stručnog karaktera i

---

[128] AJ, 74-55-76. – „Hrana u prvom vozu pada na teret države. Nar. poslanici i izaslanstvo dobiće stan u Kumanovu i Skoplju odnosno Peći. U Kumanovu u veče 24. oktobra banket koji daje opština o državnom trošku za sve zvanice do 250 lica. U Skoplju u veče 25. oktobra banket koji daje opština za sve zvanice do 250 lica o trošku državnom. U Peći u veče 26. oktobra banket koji daje opština za sve zvanice do 250 lica o trošku državnom. Min. finansija otvoriće kredit kod dotičnih Fin. Uprava" (*Zapisnik o radu komiteta ministara... o svečanosti 10-godišnjice kumanovske bitke*).

[129] AJ, 74-55-75, list 43.

[130] AJ, 74-52-73, listovi 1, 8, 14, 19.

[131] Govoreći o mladim nastavnicima u Južnoj Srbiji i objektivnim teškoćama za prosvećivanje depresivne sredine Grol primećuje: „Ne samo veliki odmor, nego svaki praznik, kad god dobije priliku da može otići, provodi u gradu. U selu u kome je, nema nikog i nema ničeg - ni knjige, ni časopisa, ni novina, ni radi(j)a, ni gramofonske ploče... Šta je to što u toj školi privlači njihovu radoznalost, budi njihovu fantaziju i širi njihove vidike?" (M. Grol, *Prosvećivanje i oslobođenje*, 11-12).

nacionalno podobnim listovima, ali se postavlja pitanje, kome je bila namenjena nesrazmerno bogata produkcija privrednih časopisa i novina koji su uporno izlazili u Skoplju tokom 20-ih godina?![132]

Najveći deo periodičnih izdanja bio je političkog karaktera, čime je primat nad „prosvećivanjem Juga" uzelo negovanje političke kulture, u vulgarnom smislu te reči. Dominacija politikantstva i „partizanstva" u štampi bila je sračunata na kompromitovanje političkih protivnika, pridobijanje onog sloja pismenih varošana, trgovaca i zanatlija, koji je svojim uticajem vladajućoj partiji mogao obezbediti širu podršku, a iznad svega, povoljnu klimu za organizovanje i sprovođenje izbora. Nesrazmeran odnos broja listova i časopisa prema nepismenoj sredini, bio je vidljiv i kod stručnih periodičnih izdanja. U Skoplju je izlazilo više dnevnih i nedeljnih novina, najvećim delom partijskih glasila.

Muslimani su se okupljali oko svog političkog glasila „Hak" (u prevodu *Pravda*, kasnije „Hak joli" – *Put ka pravdi*) koje je pokrenuto 1920. godine „da izdejstvuje što veću naknadu od države za razna begovska imanja koja su pala ili imala pasti pod udar agrarne reforme". [133] Za njegovo nesmetano izlaženje delegati Džemijeta su prikupili oko 70 hiljada dinara na svom devetodnevnom zboru u skopskoj kafani *Palas* (januar 1923).[134] List je štampan u oko 2.500 primeraka u štampariji „Stara Srbija", a njegov formalni vlasnik bio je 60-godišnji Halit Ajdin, koji je kod vlasti važio za „zatrovanog turkofila" („radi na nacionalnom polju da se Turci sajedine"). Direktor „Haka" bio je 33-godišnji Fahri Đulbegović iz Skoplja, koji je u vreme rata bio u srpskoj vojsci. Odgovorni urednik je bio Vranjanac Hasan Sabri („vrlo opasan po opšte interese naše države"), dok su kao saradnici radili Ismail Kemal iz Bitolja i Zejnil Ibrahim, politički agitator Džemijeta. Rešenjem skopske županije od 19. novembra 1924. zabranjen je 938. broj lista zbog uvodnog teksta „U eri korupcionaškog apsolutizma". Politički dnevnik „Stara Srbija" izlazio je u tiražu od 3.000 primeraka i zastupao je gledišta beogradske „Pravde". Vlasnik lista bio je Milan Ilić iz Vranja, a direktor Boško Bogdanović, valjevski radikal. Od istaknutijih saradnika treba pomenuti Čedu Popovića iz Beograda i Živorada Đorđevića iz Valjeva, a u krugovima vlasti vladalo je uverenje da je list „naklonjen današnjem režimu". [135]

Ni Bitolj nije oskudevao u štampi. „Bitoljska oblasna samouprava" je bio radikalski list za politiku, privredu i „narodno prosvećivanje" koji je izlazio dva puta mesečno, a uređivao ga je Milan Blažić, šef administrativnog oblasnog odbora koji je i finansirao novine. Postojala je i „Bitoljska samouprava" koja je bila organ radikalskih disidenata, lokalnih pristalica Stojana Protića. Izlazila je subo-

---

[132] *Agrarni pregled, Apotekarski glasnik, Bitoljska oblasna samouprava (Bitoljska samouprava), Vardar, Vesnik hrišćanske zajednice mladih ljudi, Glas omladine s Juga, Glasnik, Demokrat, Zavičaj, Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih zemalja, Zbirka književnih priloga za decu, Zemljoradnik, Jug, Jugoslavija, Južna zvezda, Južna Srbija, Južni zadrugar, Južni pregled, Južni privrednik, Kosovski božur, Književni jug, Letopis Okruga tikveškog, Mesečni pregled, Naša njiva, Naša Stara Srbija, Oglasne novine, Pastir, Poljoprivrednik, Privredni glasnik, Prosvetni radnik, Radikal, Radnička zora, Razvitak, Socijalistička zora, Srpsko Kosovo, Stara Srbija, Finansijski glasnik, Crkva i život* i sl. - Dragan Subotić, *Istorijsko-bibliografski prilozi za nacionalnu istoriju štampe. Srpska knjiga i štampa u Maćedoniji 1869-1941*, Prohor Pčinjski-Beograd 1998, 78-89.

[133] AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 8.

[134] AJ, 14-8-28.

[135] AJ, 14-76-257, listovi 32, 34, 55.

tom u 1.500 primeraka na 4 strane, a vlasnik ovog glasila bio je bitoljski lekar dr Bogoljub Kurandić.[136] U Bitolju je štampan i organ radikalne omladine „Bitoljski radikal", koji je 1922. rasturan u hiljadu primeraka, ali je imao lošu reputaciju čak i kod vlasti.[137] Bitoljska demokratska omladina pokrenula je svoj nedeljnik „Bitoljski vesnik", finansiran od priloga bitoljskih trgovaca i činovnika, koji je uređivao lokalni časovničar Boris Vasiljević. Poseban značaj pridavan je bitoljskom nedeljniku „Južna zvezda" koji je uređivao učitelj Spasoje Hadži Popović, docnija žrtva komitskog terora. Ove novine su izlazile svake srede u 2.000 primeraka i više su imale nacionalni, nego politički karakter. „Južna zvezda" formalno nije bila političko glasilo, iako su neki tekstovi smatrani „opasnim po državu".[138] „Kumanovska zastava" je bila nestranački list čiji je prvi broj izašao 18. januara 1923. u Kumanovu, dok je u Tetovu 1924. rasturan list „Makedonsko saznanije" štampan u Beču. Inače, gotovo svi listovi u Južnoj Srbiji štampani su u štampariji Albanca Riste Kirijasa („Stara Srbija") koji je bio „bivši član arnautskog lista 'Baškim Kombit' a sada lojalan građanin".[139]

Narodna umetnost u novoj državi

Narodna umetnost bila je skromnih razmera, premda su u nekim granama primenjene umetnosti „Južnosrbijanci" bili vodeći majstori: mijački rezbari („kopaničari") i živopisci („zografi"), veleški grnčari, prilepski ćilimari, zlatari („kumendžije") iz zapadne Makedonije, ohridski neimari i dr. Naročito je bilo razvijeno usmeno stvaralaštvo koje se iskazivalo kroz „lepe ženske pesme o praznicima, poljskom radu, svadbi" i guslarske pesme u šopskim predelima. Među igračima narodnih igara najpoznatiji su bili Mijaci, Skopski Crnogorci (sa obronaka Skopske Crne Gore) i Šopovi, dok je u okolini Đevđelije bila popularna obredna igra „rusalija". Tragajući za korenima narodnog epa u Južnoj Srbiji, naučna ekspedicija u organizaciji beogradskog Etnografskog muzeja i Skopskog naučnog društva je došla do zaključka da je južnoslovenski ep jedna nedeljiva celina, te da se epska tradicija Makedonije ne može izolovati u poseban „nacionalni okvir". Napravljeni tonski zapisi na „voštanim pločama" pokazali su različita svojstva muzičke kulture juga: od guslarskih junačkih pesama među kolonizovanim dinarskim stanovništvom, do „prilepskih pevaca" i makedonskih narodnih, „kralskih" pesama koje nisu bile nabijene viteškim zanosom. Na prostoru između Skoplja i Bitolja, Velesa

---

[136] AJ, 14-76-257, list 3, br. 1260/28.

[137] Uređivao ga je opštinski službenik V. Naumović, „po intelektualnoj spremi jedva pismen". U izveštajima lokalnih organa MUD-u „Bitoljski radikal" je predstavljan kao „demagoški, šturi, sa slabim rezonovanjem". List je imao „partijske tendencije ličnog razračunavanja", dok su spoljnopolitički komentari bili ispod svakog nivoa, npr.: „...A sada, kada smo učetvorostručeni, manje se bojimo jednog naroda (Italije) koji i danas od pušenja jedne najobičnije raketle pada u nesvest" (AJ, 14-76-257, list 7).

[138] AJ, 14-76-257, listovi 9 i 15, br. 2864/24. - Naime, divizijski đeneral P. Marković izneo je svoje mišljenje o ovome listu Ministarstvu unutrašnjih dela pismom od 14. februara 1924: „Kada se pročita sadržaj toga lista, vidi se, da svesno ili nesvesno - naivno on odaje mnoge stvari, koje ozbiljno tangiraju državne interese, upravo, iznosi mnogo što šta, što bi se imalo smatrati tajnom, za šta široka javnost ne treba da zna, već samo nadležni".

[139] AJ, 14-76-257, listovi 9 i 26, br. 1022/23; list 21, br. 9806/24.

i Debra, kao muzička pratnja ovčarskih, pečalbarskih i ljubavnih pesama služile su gajde.[140]

Pesme i igre stanovništva Južne Srbije bile su izraz njihovog „dubokog duševnog života". U svojim nadahnutim predavanjima koja je držao tokom 1928. godine širom Južne Srbije, dr Miloje Milojević je za narodnu muziku ovih krajeva rekao da „miriše dahom Šar-planine, koja žamori lepotom iskonske pesme Vardara i sija bleskom Ohridskih strana". Prema njegovom viđenju, tamošnja deca su „njihana i odnjihana uz pesmu", a kada odrastu i stasaju za rad u polju („kada im je povereno stado") upoznavali bi nove zvuke „koji su ih pratili u kolu, dok se oro vije". Elegična stanja rađala su nove melodije, pa tada „momče uzima frulicu u ruke i nevešto je prinosi usnama da bi u frulicu unelo sebe kroz dah koji potiče neposredno iz duše, dok devojče, jedva čujno, pevuši neku pesmu, bojažljivo, rumeno od stida..."[141]Neki su u elegičnosti makedonske pesme i „mekom prelivanju polutonova" videli izraz „vekovima taloženog osećanja ugušene slobode". [142]

Na muzičku kulturu Južne Srbije gledalo se na specifičan način iz perspektive države. Šef odeljenja Javne bezbednosti Žika Lazić pisao je 1924. ministru Dvora kako mu se direktori gimnazija sve češće žale na nedostatak nastavnika muzike: „A pesma i svirka je dole jedno od najjačih sredstava nacionalne propagande, naročito još s obzirom na naročiti dar stanovnika onih krajeva za muziku i umetnost".[143] Narodna muzika južnih krajeva izvođena je u gotovo svim većim mestima Južne Srbije, pa je tako 1928. zabeležen nastup Ivanke Milojević u Prilepu koja je pevala narodne melodije, uz klavirsku pratnju dr Miloja Milojevića.[144] Država je i putem budžetskih intervencija pomagala nastavu muzike u nekim srednjim školama. Pošto se uprava Bitoljske bogoslovije žalila da joj nedostaje novac za kupovinu kvalitetnog klavira, Ministarstvo prosvete je oktobra 1929. izdvojilo 40 hiljada dinara za tu svrhu. Tom dotacijom kupljen je koncertni klavir marke *Petroff* u Frajtovoj prodavnici muzikalija u Beogradu. Ministarstvo je na sebe preuzelo i obavezu da transportuje klavir do Bitolja i tamo ga raspakuje i naštimuje.[145]

U razvoju muzičke kulture u Makedoniji značajnu ulogu odigralo je Pevačko društvo „Mokranjac" osnovano 1922. u Skoplju. Na inicijativu ovoga društva u Skoplju je 1934. otvorena prva muzička škola u Makedoniji. Pored „Mokranjca", u Skoplju je od 1909. radilo Pevačko i muzičko društvo „Vardar" kojim je duže vreme upravljao njegov osnivač i horovođa Pera Ž. Ilić. Prema njegovom pismu iz 1924. godine, ova kulturna ustanova je „širila srpsku reč i misao", a intrige bugarske propagande i turskih vlasti ga „nisu mogle ometati da pesmom kaže narodu da je Srbin". Horovođa „Vardara" bavio se i komponovanjem pesama, pa je tako na dan svetog Arhangela Mihaila (1924) podario kraljevskoj kući Karađorđevića pesmu „Makedonijo, zemljo draga mojih pradedova". [146] U istom pismu kurtoazne

---

[140] *Izveštaji o proučavanju Južne Srbije na terenu*, Glasnik SND, knj. XI, Skoplje 1932, 192-196.
[141] Miloje Milojević, *Narodna muzika Južne Srbije (predavanje održano 1928)*, Beograd 1928, 23-27.
[142] Mih. Jovanović, *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933, 53.
[143] AJ, 74-52-73, Pismo Ž. Lazića ministru Dvora D. Jankoviću od 27. novembra 1924.
[144] Ovaj duet je održao predavanja i koncerte tokom februara 1928. u Skoplju, Velesu, Štipu, Strumici, Prilepu, Bitolju, Ohridu i Kumanovu. Izvođene su pesme V. Đorđevića, K. Manojlovića i S. Mokranjca (M. Milojević, *Narodna muzika Južne Srbije*... 33).
[145] AJ, 66-1094-1414, S. N. br. 39511 od 12. oktobra 1929.
[146] AJ, 74-54-75, Pismo Pere Ž. Ilića Kraljevoj kancelariji od 19. novembra 1924.

sadržine Ilić je izvestio kralja kako je on tokom svoje 15-godišnje misije u Južnoj Srbiji „sa puno ljubavi ulazio u narod, u kuću njegovu u gradu i selu, u kuću bogatu i siromašnu" i da je svuda „težnja bila onamo gde je bio Srbin, gde je Srpstvo". Društvo nije bilo smešteno u zgradi Prosvetnog doma u kome su bila stacionirana ostala kulturna društva jer nije posedovalo sopstveni klavir, zbog čega su probe i časovi održavani u zgradi skopske gimnazije.[147]

Blagonaklon odnos države prema pevačkim družinama bio je vidljiv i u Tetovu, gde je tamošnja omladina osnovala 1922. pevačku družinu *„Biničkі*". Ovo društvo stavilo je sebi u zadatak da, između ostalog, „razvija i jača nacionalna osećanja i ljubav prema Domovini i Kraljevskom Domu kod svojih članova i građanstva". Predsednik Družine bio je rezervni pešadisjki major Vojislav K. Popović koji je 1925. zatražio da se „Binički" stavi pod pokroviteljstvo prestolonaslednika Petra. Razmatrajući ovaj zahtev, šef kabineta ministra prosvete inspektor Dragutin Simonović je izneo kraljevskoj kancelariji nekoliko informacija o delovanju Družine: „Pevačka družina Binički u Tetovu kultiviše srpsku pesmu i tetovsku omladinu vaspitava u srpskom nacionalnom duhu, brišući sve tragove zaostale od neprijateljske vladavine i propagande. Vrši duhovni preporođaj, koji ima znatnog i blagotvornog uticaja i na starije meštane. Kod građanstva, bez izuzetka, vrlo je popularno i cenjeno. Jednom reči, rad društva je za svaku pohvalu i preporuku, te svojim kulturnim i nacionalnim radom zaslužuje u punoj meri pokroviteljstvo Nj. V. Prestolonaslednika Petra". [148] Od 4. juna 1925. pokrovitelj pevačkog društva „Binički" postao je Petar Karađorđević, mada je putovanje ovog društva u Bukurešt radi koncerta pred južnosrbijanskim pečalbarima u martu 1927. organizovala kraljica Marija.[149]

Država je pokazivala težnju da putem ekskurzija u Južnu Srbiju dovede što više pevačkih družina iz cele zemlje. Zagrebačko pevačko društvo „Balkan" ugostila je 1928. bitoljska opština uz pratnju vojnog orkestra priredivši im koncert u pozorišnoj zgradi. Prema rečima upravnika bitoljske Bogoslovije, cilj dolaska ovog društva bio je „da svojom pesmom obeleži i okarakteriše značaj našeg bratstva i jedinstva".[150] U Bitolju je iste godine gostovalo i đevđelijsko pevačko društvo „Prestolonaslednik Petar".

Narodno pozorište u Skoplju

Posle savetovanja sa beogradskim Narodnim pozorištem, Ministarstvo prosvete Kraljevine Srbije je 1913. poverilo Branislavu Nušiću da organizuje Narodno pozorište u Skoplju.[151] Od 1. oktobra 1913. Nušić je vršio dužnost upravnika

---

[147] AJ, 66-871-1290, Dokument od 29. oktobra 1924.

[148] AJ, 74-54-75, listovi 103-105, Pismo predsednika družine *Binički* kralju Aleksandru (18. mart 1925) i prepiska Kraljeve kancelarije i Ministarstva prosvete (april 1925).

[149] AJ, 74-54-75, list 110.

[150] AJ, 66-1094-1414.

[151] Borivoje S. Stojković, *Istorija srpskog pozorišta od Srednjeg veka do modernog doba (drama i opera)*, sv. III, „Teatron", br. 15-16, Beograd 1978, 496. - Nušić je izabran jer je odlično poznavao prilike u Makedoniji, kao dotadašnji činovnik u srpskim konzulatima i okružni načelnik u Bitolju (1912).

i obavljao poslove dramaturga, koje je od 1914. preuzeo dramski pisac Milivoje Predić. Umetnički personal pozorišta činili su delegirani članovi Narodnog pozorišta iz Beograda, tako da je skopsko pozorište ličilo na „beogradsku filijalu". Pomoć matične beogradske ustanove ogledala se u savetodavnoj i scenskoj pomoći, kao i kroz poklone u dekoraciji, kostimima i rekviziti. Skopsko pozorište je otvoreno decembra 1913. pošto ga je prethodno osveštao skopski mitropolit Vićentije. Uz prigodne govore predsednika opštine i izaslanika Ministra prosvete, upravnik Nušić je govorio o značaju pozorišne umetnosti u Južnoj Srbiji, posle čega je izvedena predstava „Krunisanje Dušanovo". [152] Dotrajalu zgradu pozorišta ustupila je skopska opština u nepodesnom stanju, zbog čega je 1913. uz pomoć ratnih zarobljenika izvršena njena adaptacija. Međutim, naredne godine, nepažnjom jednog opštinskog dimničara zgradu je zahvatio požar uništivši sve osim „golih zidova", arhive, garderobe i nešto kancelarijskog materijala. Ovaj događaj uzburkao je i beogradsko javno mnjenje, kada je Jovan Skerlić isticao nacionalni i kulturni značaj skopskog pozorišta. Posle požara, glumci su na svoju inicijativu igrali predstave u sali Oficirskog doma, pripremajući se za turneju po „novim krajevima" (Prizren, Priština, Veles). Istovremeno, Ministarstvo prosvete je gradilo novu zgradu, tzv. arenu („od dasaka i malo tvrdog materijala") u kojoj su se igrale predstave do jula 1915. kada je „zlonameran požar" usled rata bivao sve izvesniji. U drugoj polovini juna 1915. počela je izgradnja nove zgrade od zajedničkih sredstava skopske opštine, ušteđevine pozorišta i Beogradske zadruge, na ime osiguranja. Dolaskom Nemaca, radovi su prekinuti, pa su osvajači u nedovršenoj zgradi čuvali konje.[153]

Posle Prvog svetskog rata Pozorište je ponovo proradilo 14. januara 1919. predstavom u slavu Sv. Savi koja je održana u kafani *Zrinjski*, tako nepodesnom prostoru „da se publika u njemu guši". Stoga je upravnik Nušić zamolio 29. januara Ministarstvo prosvete da se pristupi obnavljanju zgrade. Uprkos apelu zgrada nije dovršena, ali je pozorište nastavilo sa radom, pa je do Uskrsa 1919. izvelo 35 dobro posećenih predstava ostvarujući prosečan prihod od hiljadu dinara. Radi ubrzavanja radova na obnovi zgrade Nušić je izvestio ministra prosvete da je Uprava priredila i „rodoljubivu predstavu" za poverenike skopskog okruga, i da su pojedini članovi Pozorišta „koncertirali" u Štipu, Velesu i Đevđeliji. Međutim, ni to nije pomoglo - juna iste godine prosvetni inspektor Obradović je obavestio Nušića (koji se poslom zatekao u Beogradu) da je građevinski preduzimač obustavio radove na letnjoj pozorišnoj areni zbog nedostatka novca.[154]

Pozorište je u prvim posleratnim godinama bilo prinuđeno da se snalazi bez proklamovane podrške države, oslanjajući se na solidarnost svojih beogradskih kolega. Tako je beogradsko pozorište ustupilo 1919. skopskim kolegama garderobu i rekvizitu, čiju je primopredaju u Kosovskoj Mitrovici omela nezgrapna vojna administracija.[155] Iz iste arhivske jedinice saznajemo i za probleme Pozorišta

---

[152] Ovaj odlomak iz drame „Car Dušan" zadovoljio je, prema Stojkovićevim saznanjima, i hrišćane i muslimane. „Zvuci fanfara i truba, srednjovekovno šarenilo kostima, mačevi i koplja, vlastela, Mlečići, Grci i Arbanasi, i najzad pojava cara Dušana, koga je igrao g. Milorad Petrović, silno su bili oduševili publiku". - B. S. Stojković, n. d. 497.

[153] B. S. Stojković, n. d. 498.

[154] AJ, 66-354-593.

[155] U Nušićevom telegramu iz 1919. piše: „Prema aktu min. od 1. februara br. 970 uputio sam punomoćnika u Mitrovicu da primi garderobu jugoslovenskog pozorišta. Komandant neda jer nema rešenja ministra vojnog. Molim za dejstvo da se ovo rešenje uputi komandantu". - AJ, 66-354-593.

vezane za masovnu mobilizaciju članova teatra, zbog čega je Uprava zahtevala da se glumci i tehničko osoblje oslobode vojne obaveze, jer će u suprotnom „obustaviti uspešno započeti rad". Sticajem srećnih okolnosti Narodno pozorište u Skoplju dobilo je avgusta 1919. od Direkcije plena i jedan klavir „pronađen" na železničkoj stanici.[156]

Branislava Nušića je na mestu upravnika nasledio Radivoje Karadžić. Već na leto 1924. iz Blerovog zajma je izdvojena suma od dva miliona dinara za dovršetak pozorišne zgrade. Međutim, radovi su i dalje trajali, pa se 6. novembra 1925. Glavna kontrola složila sa Ministarstvom građevina da se za izradu i nameštanje gvozdene krovne konstrukcije isplati 467 hiljada din. beogradskoj firmi *Cajs & Majzel*. Prilikom izrade budžeta za 1926/27. ministar prosvete Velja Vukićević izdejstvovao je stavku od 5 miliona dinara za dovršetak pozorišne zgrade, ali pošto ga je u toku pretresa budžeta na ministarskom mestu nasledio Stjepan Radić, predviđena suma je redukovana na milion dinara, tako da su preduzimači i liferanti ponovo obustavili radove. Pod novim krovom Pozorišta nalazio se i „skroman" stan za upravnika, a tek 26. oktobra 1927. ministar prosvete K. Kumanudi odlučio je da svečanom otvaranju nove zgrade prisustvuju Veljko Petrović (inspektor MP), dr Viktor Novak i dr Miodrag Ibrovac (sa BU) koji su na račun putnih troškova dobili po 1.500 dinara.[157] Firmi *Jugoslovenski Simens A. D*. isplaćeno je 797.860 din. za instalaciju binskog osvetljenja koje je nadzirao Stojan Zafirović, direktor Skopske muške gimnazije. Država je 1927. dotirala „malanje rundhorizonta" pozornice (32,5 hiljade dinara) i nabavku i montažu „stacionarne akumulatorske baterije" (145 hiljada dinara).[158] Na platnom spisku Ministarstva prosvete dugo godina bila su samo dvojica članova Pozorišta: upravnik i jedan član. Ostali su radili honorarno i zavisili od posećenosti predstava. Posebnu zanimljivost predstavlja vidno učešće ruskih izbeglica u radu pozorišta, od glumaca i garderobera, do tehničkih službenika.[159]

Skopska pozorišna publika bila je etnički mešovita, ali slična mentalitetom, pa je najčešće gledala sentimentalno-romantične i nacionalno-istorijske komade. Ovaj patrijarhalan svet, kulturno zaostao pod Turcima („ali jako emotivan"), znao je često na predstavama da „plače i jeca", kako je svojevremeno izveštavao dopisnik *Politike* iz Skoplja.[160] Upravnik pozorišta Brana Vojinović, koji je inače bio naklonjen savremenim dramskim piscima, dozvolio je 1929. glumcima pozorišta da u slobodno vreme o sopstvenom trošku drže predstave u okolini Skoplja. Takva gostovanja vodila su se kao gostovanja skopskog Narodnog pozorišta „s tim da se prihodi sa ovih predstava neće unositi u pozorišnu kasu, niti će se sprovoditi kroz novčane knjige, već će ih deliti članovi između sebe, kako nađu za shodno i koliko

---

[156] AJ, 66-354-593, br. 22821/19.

[157] AJ, 66-354-593, r. br. 24816/24, p. br. 14595/27; Pismo ministra građevina ministru prosvete od 22. oktobra 1926.

[158] Službene novine Kraljevine SHS, br. 186, 20. avgust 1927, 6; Isto, br. 202, 8. septembar 1927, 4.

[159] AJ, 66-354-593. - Na zahtev MP Uprava je poslala spisak ruskih emigranata zaposlenih u Pozorištu 20. 1. 1925: Ana Gruzincev-Dorjan (članica), Anastasija Borovinska (horista i statista), Ivan Kjučev (pozorišni slikar), Gliša Dorošev (stolar i dekorater) i Todor Dutov (pomoć. rekvizitera).

[160] B. S. Stojković, n. d. 501.

ih bude bilo". Dopunske prihode Pozorište je ostvarivalo izdavanjem pozorišnog bifea u zakup.[161]

*

Tokom 20-ih godina u Južnoj Srbiji je otvoreno i nekoliko bioskopa, ali je njihovo postojanje bilo više plod privatne inicijative, nego što je odražavalo sluh države koja je vrlo brzo pokazala birokratsku prirodu svoga interesovanja za ovaj segment kulturne emancipacije (bioskope je tretirala kao industrijska preduzeća!). Svi vlasnici bioskopa i pozorišta bili su dužni da 24 sata pre svake predstave dostave nadležnoj finansijskoj vlasti „dopuštenje o priređivanje" za koje se plaćala taksa. Taksa je naplaćivana i na svaku štampanu ulaznicu (20% od cene karte). Kod državnih pozorišta (kakvo je bilo skopsko Narodno pozorište) sredstva za plaćanje propisane takse su izdvajana iz naplaćenih ulaznica, dok su putujuća pozorišta plaćala taksu jedan dan po održanoj predstavi. Oblasna pozorišta u Južnoj Srbiji bila su oslobođena plaćanja takse.[162] Na mesta u pozorištima i bioskopima koja su se po običaju ustupala pozorišnom lekaru, novinarima, ili policijskom organu, nije naplaćivana taksa. Svaka manipulacija ulaznicama strogo je kažnjavana (do 5 hiljada dinara), a „iznenadne supervizije" policijskih činovnika i detektiva bile su zakonom predviđene.[163]

Prema rešenju ministra trgovine i industrije od 24. juna 1926. bioskopi su imali tretman industrijskih preduzeća („s obzirom na to, što su mašinerije glavna stvar kod bioskopskih preduzeća, dakle, ono što ih karakterizuje kao industriju i po čemu se oni razlikuju od ostalih zabavnih ustanova") i kao takvi su i protokolisani. Međutim, krajem 20-ih godina doneto je novo rešenje prema kome su bioskopi smatrani zanatskim radnjama. Da bi sprečila nepotrebne troškove vlasnika bioskopa oko preregistracije firmi, skopska TIK je zatražila da na snazi ostane rešenje iz 1926. godine.[164] Kada je bitoljski preduzetnik Atanas Pemović kupio automobilski motor na benzin „za upotrebu bioskopa i električno osvetljenje", u *Službenim novinama* je osvanuo „Poziv susedima" kojim su se varošani pozivali da daju svoje zamerke i pritužbe.[165] U Bitolju je postojao i bioskop „Manaki" u kome su đaci i pitomci Bogoslovije često gledali prigodne filmove (npr. „Carska Rusija").[166]

---

[161] AJ, 66-354-593, Pismo upravnika pozorišta Ministarstvu prosvete od 9. oktobra 1929. – Jordan S. Marković bio je od 1928. zakupac bifea koji je prema ugovoru sa pozorištem mogao da radi i u dane „kada nema predstave pa i za vreme ferija", ali su u tom periodu gosti njegovog bifea imali problema: „Meni je prilikom sklapanja ugovora obećano da će se za bife instalisati zasebni klozeti kako ne bi posetioci bifea ulazili u unutrašnjost pozorišne zgrade i time prouzrokovali kvara, a pored toga postoji opasnost da koji sumnjivi posetilac ne ostavi kakav eksploziv..." Načelnik Opšteg odeljenja MP zatražio je od Narodnog pozorišta konkretan predlog „da li zakupac zaslužuje da mu se izađe u susret" (Isto, pisma od 6. i 16 novembra 1929).

[162] AJ, 66-354-593, Pismo upravnika pozorišta Ministarstvu prosvete od 9. oktobra 1929.

[163] *Pravilnik za izvršenje Zakona o taksama. Pravilnik od 6. novembra 1923*, Beograd 1924, 185-190.

[164] AJ, 65-159-504.

[165] Službene novine Kraljevine SHS, br. 33, 14. februar 1922, 1.

[166] AJ, 66-1094-1414, *Školski letopis Bitoljske bogoslovije za 1928/29. godinu*

ZDRAVSTVENE PRILIKE

„Nečistoća turskih varoši ušla je u poslovicu, a život seljačkoga naroda bio je ravan životu stoke", govorio je Vasilije Trbić sa izvesnom dozom pesimizma, predočavajući poslanicima stvarnost koju je nova država trebalo da menja iz korena.[167] Početkom 1921. u Južnoj Srbiji je živelo 1.454.560 stanovnika, od čega 50,4% pravoslavnih i 47,9% muslimana, pa je očigledna konfesionalna podeljenost dodatno komplikovala društveni ambijent. Neznatnu versku populaciju predstavljali su rimokatolici (1,2%), izraelićani (0,4%) i evangelisti (0,1%),[168] ali se njihovo prisustvo u Južnoj Srbiji (posebno u kulturnom pogledu) itekako osećalo usled snažne i gotovo pravilne koncentracije u određenim sredinama (skopski i bitoljski Jevreji, metohijski katolici i sl.). Različiti verski običaji i načela produkovali su osobenu kulturu življenja, time i specifične poglede na zdravstvenu kulturu. Pred novom jugoslovenskom državom stajao je zadatak da premosti postojeće razlike i nametne savremene društvene tendencije, bar u onoj meri u kojoj ih je i sama prihvatila. Naročiti podsticaj za to država je imala u potrebi da terene za kolonizaciju što bolje i brže učini pogodnim za buduće naseljenike. Pored toga, Južna Srbija je bila izrazito seljačka pokrajina u kojoj je živelo svega 14% varoškog stanovništva koje nije imalo nikakve veze sa poljoprivredom (od 24% varoškog stanovništva, oko 10% zanimalo se poljoprivredom).[169] I taj momenat treba uzeti u obzir pri sagledavanju zdravstvenih prilika u ovom kraju. Osim toga, „Južnosrbijanci" su svrstavani u tzv. prvu zdravstvenu klasu, koju je odlikovalo „jače" razmnožavanje, ali i veća smrtnost kod odojčadi i male dece, slabija razvijenost tela i manja lobanja, kraći životni vek i velika smrtnost od tuberkuloze, plućnih bolesti i raznih epidemija (malarije, dizenterije, tifusa).[170] Takva zdravstveno-socijalna kategorizacija stanovnika Juga bila je moguća usled jako izraženih društvenih razlika.

*

Zdravstvene prilike mladih naraštaja odgovarale su ukupnoj kulturi življenja, dakle, bile su na najnižem nivou. Retki pokušaji prosvećivanja činjeni su posredstvom „naprednijih" listova („Zdravlje", „Budućnost", „Čuvar zdravlja" i dr.), ali su saveti o trebljenju vaši, „kalemljenju" (vakcinisanju) protiv boginja, predrasudama protiv kojih se treba boriti, „trljanju glave i štetnom sečenju žilice ispod dečijeg jezika", teško stizali do majki u ovom kraju Kraljevine. Obzirom na procenat nepismenog stanovništva u Južnoj Srbiji (1921. bilo je nepismeno 80%, a 1926. godine 83% stanovnika), jasno je da su takve sugestije bile dostupne samo učiteljima i privilegovanim pismenim varošanima. Posebno savesnu propagandu sprovodila su neka radnička glasila, čiji su saradnici i na terenu ostvarivali kontakte sa stanovništvom predočavajući mu značaj higijenskog tretmana deteta od samog rođenja.[171]

---

[167] SBNS, XXXVII red. sast, 6. mart 1928, 299.

[168] *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1924, str. XIX

[169] *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926*, Beograd 1927, 169.

[170] S. Z. Ivanić, *Socialistička partija i socialna higijena*, Socijalistički radnički kalendar za 1927, Beograd 1927, 39.

[171] Budućnost, br. 3, Beograd 1924, 13.

Tadašnje tzv. narodne škole bile su u očima javnosti i prosvetnih radnika „grobnice dečijeg i učiteljskog zdravlja". Đaci osnovne škole u Gornjem Pologu pili su vodu iz „razlupanih kanti i krčaga", a kroz tavanicu škole u Vrapčištu blato i prašina sa dečijih nogu padali su na kuhinjsko posuđe iz kojih su se učenici hranili![172] Bitoljska deca bila su u specifičnoj poziciji posle Prvog svetskog rata: iznemogla od izbeglištva i svih nevolja na ratnom području, delila su sudbinu zaraženih vojnika i svojih roditelja.[173]

Školske poliklinike osnivane su u Kraljevini SHS tek od 1924. pa ih je do 1926. bilo 33. U Južnoj Srbiji poliklinike su osnovane u Bitolju, Štipu i Novom Pazaru, a 1926. je planirano njihovo otvaranje u Kumanovu, Skoplju, Ohridu, Prištini, Strumici i Velesu, kao i izgradnja oporavilišta za decu na Peristeru.[174] Do tada, međutim, lekarski pregledi u nekim školama nisu ni vršeni (Veles i Skoplje 1922), što je delimično objašnjivo niskom materijalnom stimulacijom lekara („nagrade su školskim lekarima ostale one iste koje su bile pre rata"). U istom periodu, gimnastika - kao vid fizičkog jačanja dečijeg organizma, nije praktikovana u nekim školama (Kavadar, Ohrid) usled nedostatka nastavnog osoblja i prigodnih prostorija. U kumanovskoj i štipskoj školi učenici su u zimsko vreme oslobađani gimnastike i puštani kućama.[175]

Mnoge osnovne i srednje škole u Južnoj Srbiji bile su prinuđene da se raspuštaju usled raznih epidemija. Dračevska osnovna škola raspuštena je decembra 1926. na 20 dana zbog šarlaha, a februara 1927. nijedna škola skopskog sreza nije radila 10 dana usled epidemije gripa. Direktor gimnazije u Skoplju pisao je Ministarstvu prosvete 22. novembra 1920. da je „zbog zaraze šarlaha fizikat raspustio gimnaziju". Ova srednja škola raspuštena je iz istog razloga i krajem novembra naredne godine, a u telegramu od oktobra 1925. direktor skopske gimnazije Aleksandar Jovanović poručio je ministru prosvete: „Jako je zahladnelo. Nema ni uštređenih drva ni kredita. Biću primoran raspustiti školu ako se najhitnije ne otvori kredit..."[176] Školska omladina je često oboljevala od gripa, šarlaha, crevnih i zaraznih bolesti, ali je patila i od anemije i neuhranjenosti. Zdravlje đaka u skopskom okrugu 1928/29. naglo se pogoršalo širenjem malarije, „zaušnjaka", tifusa, šarlaha i difterije. Prema izveštaju školskog nadzornika za skopski srez, nastavnici su svakog drugog meseca vodili đake na pelcovanje protiv tifusa i šarlaha u Malarični institut (tj. Institut za tropske bolesti) „radi predohrane od ovih opasnih bolesti".[177] U veleškoj gimnaziji je 1920. umrla jedna učenica od tuberkuloze.[178] Zdravlje dece u jednoj skopskoj školi naglo se popravilo zbog kvalitetne hrane koju je izdavala Američka misija 1920. godine: „Posle 1-2 meseca primanja ove hrane opazila se je veselost i svežina na licu; prohtev za kretanje i rad pojačao se je. U toku zime pojavile su se ove bolesti kod dece: grip i zausci. Na sreću, smrtni su slučajevi

[172] Rad. Mihailović, *Rezolucija PSUD*, Učiteljska iskra, br. 9-10, 1922, 46-47; Živ. Sp. Ilić, *Školske zgrade u Gornjem Pologu*, Učiteljska iskra, br. 1-2, 1926, 33-35.

[173] AJ, 66-1491-1628, p. br. 25429/19.

[174] Vasilije Trbić, SBNS, LXII red. sast, 9. mart 1926, 408.

[175] *Godišnjak srednjih škola Kraljevine SHS za školsku 1921-1922. god.* (prir. M. K. Petković), Beograd 1923, 44-45.

[176] AJ, 66-1859-1874.; 66-871-1290, br. 15829/20, 19972/21, 25591/25.

[177] AJ, 66-1859-1874.

[178] AJ, 66-933-1333, br. 7948/20.

veoma neznatni".[179] Tuberkuloza je kosila naročito mlađe ljude - oboleli učitelj aračinovske škole Atanasije Mihailović dobio je 1926. godine bolovanje za kućno lečenje u rodnoj Surdulici.[180]

Jedan od retkih pozitivnih primera medicinske edukacije učenika predstavljala je akcija Državne realne gimnazije u Debru, koja je od 22-27. maja 1927. održala tzv. Dane zdravlja.[181] Slične akcije sprovodilo je Društvo trezvene mladeži propagirajući „trezvenost" kao poželjno stanje duha i tela u najširem smislu. Kada se januara 1922. jedan muslimanski sveštenik u pijanom stanju stropoštao u Vardar i utopio, javnost je postala obuzeta fatalnim dejstvom alkohola, zbog čega se počela intenzivno propagirati trezvenost, ali i čitanje časopisa „Zdravlje".[182]

Bitoljska pravoslavna bogoslovija imala je za ondašnje prilike besprekornu organizaciju zdravstvene kontrole učenika. Tamošnji školski lekar svakodnevno je pregledao „slabe" učenike i po potrebi ih upućivao u školsku ambulantu ili poliklinikU, a teže slučajeve u gradsku bolnicu. U školskoj ambulanti radio je naročiti „cenzor" koji je merio temperaturu i starao se o bolesnim đacima. Pored higijene i fizičkog zdravlja, pažnja je posvećivana i negovanju „dobrog duševnog raspoloženja" (muzika, gimnastika, fudbal, ekskurzije, zabave). U toku školske 1928/29. godine zdravstvene prilike u Bogosloviji bile su zadovoljavajuće, ukoliko se izuzme povećani broj infekcija disajnih puteva usled prethodne oštre zime (bronhitis, grip, upala krajnika). Od većih zaraza zabeležen je po jedan slučaj tifusa i šarlaha, ali su oba đaka izlečena u ambulanti Bogoslovije. Nekoliko đaka imalo je hronični katar na plućima, pa su prebačeni u klimatski pogodnije krajeve Južne Srbije, dok su anemični i malokrvni učenici upućivani u Ohrid na letnji oporavak i oporavilište na Peristeru. I pored požrtvovanog rada školskog lekara dr Đure Martinovića, učenici Bitoljske bogoslovije nisu imali najbolje uslove za zdrav život (kupali su se u kupatilu školske poliklinike, lečili u nedovoljno prostranoj ambulanti i sl.).[183] Odlukom Ministarstva prosvete od 9. novembra 1928. u Skoplju je započeta izgradnja Doma studenata Filozofskog fakulteta. U okviru Doma postojala je i ambulanta opremljena potrebnim inventarom (imala je pet kreveta, jedan sto i devet stolica, ogledalo, umivaonik, vagu za merenje studenata, sto za lekarske preglede, kanabe i jedan ormar).[184]

Poseban problem u Južnoj Srbiji predstavljala je malarija koja se iz močvarnih makedonskih predela prenosila u druge krajeve zemlje. Hrvatski i slovenački poslanici u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS oštro su protestovali kod Ministarstva vojske zahtevajući da njihovi regruti ne služe vojsku u Južnoj Srbiji. Kosovska oblast nije bila malarična, ali su ovu zaraznu bolest doneli vojnici vraćajući se sa makedonskog ratišta. „Gledao sam naseljenike kako u letu leže oko kuća iznureni i ispijeni od malarije, gubeći najdragocenije vreme za rad", beležio je Adam Pribićević svoje utiske iz vučitrnskog kraja. Država je 1924. izdala radi lečenja mala-

[179] AJ, 66-1856-1871, br. 25757/20.
[180] AJ, 66-1859-1874, br. 31838/26.
[181] AJ, 66-715-1171, br. 18008/28. - „Dani zdravlja" postali su priredba propisana Uredbom o zdravstvenom prosvećivanju naroda (Službene novine Kraljevine SHS, br. 57, 12. 3. 1928, 212-213).
[182] AJ, Fond Ministarstva vera Kraljevine Jugoslavije (69), fasc. 160, arh. jed. 245.
[183] AJ, 66-1094-1414, Izveštaj školskog lekara.
[184] AJ, 66-158-431.

rije oko 800 kg kinina koji su mesne stanice delile zaraženom narodu, ali je stanovništvo sa nepoverenjem prihvatalo spasonosnu supstancu.[185] U borbi protiv malarije aktivno je učestvovala i vojska, čije je Sanitetsko odeljenje ispravno ukazivalo na preventivne mere koje je trebalo preduzimati (regulisanje reka, pošumljavanje goleti, čišćenje obala od žbunja, zatrpavanje manjih bara i dr.). Plemenitost vojnih napora na suzbijanju malarije u Makedoniji ilustruje i pad broja obolelih koji su se lečili u bolnicama Treće armijske oblasti: 1929 – 13.465 malaričnih bolesnika, 1930 – 11.555, 1931 – 4.422, 1932 – 2.665, 1933 – 1.937 pacijenata. Naravno, treba imati u vidu da je vojska radila uz stručnu superviziju skopskog Instituta za tropske bolesti i u saradnji sa više bakterioloških i antimalaričnih stanica u Južnoj Srbiji. Kroz sve ustanove koje su se bavile ispitivanjem i suzbijanjem malarije (od kojih je najveći broj bio stacioniran u Južnoj Srbiji), samo u toku 1926. godine prošlo je oko 250 hiljada pacijenata, mada se nezvanično pominjao broj od oko milion obolelih.[186]

Malariji su bili izloženi svi slojevi stanovništva, bez obzira na profesiju i starosno doba. Zorka Sotirović je krajem 1923. godine bila učiteljica seoske škole u Donjem Solnju (oko 20 km od Skoplja) i nju je malarija zatekla u šestom mesecu trudnoće. Kada se bolest povukla, učiteljica je zatražila odsustvo do porođaja, priloživši lekarsko uverenje koje joj je izdao okružni fizikus dr Čohadžić: „Pregledao sam danas Gospođu Zorku Sotirović... i našao da je gravidna u početku VIII meseca i da je do sada bila na dvomesečnom bolovanju usled slabosti i malarije, a u vezi i sa gravidnošću. Mišljenja sam da bi je trebalo poštedeti od jačih štrapaca i napornog putovanja do porođaja". I sud opštine rakotinačke izdao je uverenje o neprohodnosti seoskog puta i snežnim nanosima, ali je školski nadzornik predložio da se trudna učiteljica otpusti („da se sva posveti kući i negovanju dece, kad već nema ljubavi prema školi, deci i narodu"), što je uz saglasnost prosvetnog inspektora D. Obradovića i učinjeno![187] Slaba zdravstvena kultura i sputanost religijskim načelima uticali su da stanovništvo Južne Srbije strahuje od lekara i izbegava ih. Prilikom ankete 1928. godine, u bitoljskoj oblasti je zabeleženo rašireno verovanje ljudi da se ne treba obraćati lekaru, jer se time „bolest ljuti"![188] Vakcinisanje protiv velikih boginja izazvalo je pravu paniku na Kosovu, naročito kod starijih ljudi („neće, vele, da ih bockam", žalio se jedan lekar). Ipak, u periodu od jula do oktobra 1919. u tikveškom okrugu izvršeno je pelcovanje stanovništva. Akciju su sprovodili dr Jan Nehaski, dr Anselmo Škrivanić i dr Josip Car. U kavadarskom srezu pelcovano je 2.357 ljudi (od toga 1.088 „s uspehom"), negotinskom 735 (138), đevđelijskom 761 (346) i dojranskom srezu 530 (242). Dezinfekcija kože vršena je etrom, a dezinfekcija lanceta 100%-alkoholom (zbog nedostatka „žeste za gorenje"), pa u toku vakcinisanja nije bilo nikakvih infekcija. „Mali uspeh pelcovanih" (od 4.383 uspelo je 1.814 vakcina, ili 41%) objašnjavan je time što su Bugari

[185] Adam Pribićević, *Od gospodina do seljaka*, (prir. Čedomir Višnjić), SKD, Zagreb 1996, 218; V. Trbić, SBNS, LXII, 9. mart 1926, 408. - Higijenski zavod u Skoplju delio je kinin mesnim lekarima, ali narod nije verovao da to država radi besplatno, pa je često odbijao pomoć.

[186] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 264-265; S. Z. Ivanić, n. d. 41.

[187] AJ, 66-1856-1871, br. 4773/24.

[188] Đorđe J. Nikolić, *Higijena i vaspitanje*, Jugoslovenski socijalni almanah, Beograd 1932, 107.

i Nemci 1918. godine masovno pelcovali to isto stanovništvo.[189] Virus influence (gripa) predstavljao je poseban problem u ovim krajevima Kraljevine SHS. Neuhranjeno, iznemoglo, neotporno i ratovima izmučeno stanovništvo Južne Srbije, padalo je pred bolestima koje su u drugim krajevima zemlje odavno postale lako savladive. Grip je tokom 20-ih godina zabrinjavao i vojne organe, koji su, izvršivši analizu, zaključili da postoji očigledna povezanost „sa vremenom upućivanja regruta u kadar i prirodnih ciklusa epidemija, posebno gripa". Primećeno je da su najviše stradali vojnici regrutovani u periodu januar-mart, pa je od 1928. uvedena praksa da se regrutacija vrši tek krajem aprila i početkom maja, što je ubrzo rezultiralo opadanjem stope smrtnosti.[190]

Zdravstvena situacija nije bila mnogo povoljnija ni na nivou čitave Kraljevine SHS. U periodu 1919-1925. od velikih boginja, pegavca, trbušnog tifusa i srdobolje (dizenterije) umrlo je 15,5% od ukupnog broja obolelih stanovnika.[191] Najveći deo tog procenta odnosio se na najbrojnije - seosko stanovništvo, pa u tom kontekstu treba shvatiti i reči smederevskog hirurga M. Dimitrijevića da higijena sela i zdravstveni uslovi života seljaka predstavljaju „problem privrednog i vojničkog značaja prvorazredne važnosti". Prema njegovom mišljenju, zdrav seljak bio je osnova za „snažnu rasu" i bezbednu nacionalnu i državnu budućnost. Međutim, to nikako nije bio slučaj u bregalničkom kraju, Metohiji i novopazarskom sandžaku, gde su „mistične duše seljaka" u praznoverju i vradžbinama tražile spas svojim nevoljama. Pored toga, seljak na Jugu oskudevao je u adekvatnoj obući, odeći i hrani („i pored najzdravijih proizvoda sopstvene ruke"), zbog čega je dr Dimitrijević zaključio: „Obavlja najteže poslove neracionalnom upotrebom i rasipanjem snage; poboljeva često, boluje teško, oporavlja se sporo zbog nemanja i neznanja".[192] Pored toga, skupa lekarska nega i još skuplji lekovi definitivno su opredelili seljake za „narodnu" medicinu (babe-vračare, bajalice, „majstori" za prelome/iščašenja i sl.). Dr Jovanović-Batut je višegodišnjim analizama u časopisu „Zdravlje" skretao pažnju javnosti na tragičan bilans zaraznih bolesti u Kraljevini, čije je stanovništvo prema broju umrlih od „jektike" (tuberkuloze) bilo na prvom mestu u Evropi (od 1918-1926. u Kraljevini SHS je umrlo blizu 400 hiljada ljudi).[193] Podaci dr Konstantinovića za 1925. godinu govorili su o 25 hiljada žrtava tuberkuloze i oko 300 hiljada obolelih, za čije je lečenje trebalo izdvajati mesečno 500 dinara po bolesniku, ili, skoro dve milijarde dinara godišnje![194] Raširenost tuberkuloze bila je plod socijalnih i ekonomskih uslova života stanovništva, ali navedeni brojevi ukazuju da je ona bila i veliki teret za državni budžet.

---

[189] AJ, 39-3-5.

[190] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935,* 187.

[191] M. Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1995, 207.

[192] Dr Dimitrijević primećuje: „Sadašnje stanje javne higijene i narodnoga zdravlja ne ostavlja zadovoljavajuće utiske, naročito na selu. Njega satiru tuberkuloza i sifilis, difterija i šarlah, novorođenčad u masama umire od letnjih proliva. Malarija i pobačaji u strahovitom broju poput oluje za sobom ostavljaju telesne olupine i sa generacije na generaciju umanjuju žilavi, vitalni kvalitet rase, od sela stvaraju naseobine zakržljala podmlatka, prevremenih staraca i starica, telesnih i duševnih invalida" (Mil. Dimitrijević, *O higijeni sela danas – i mogućnostima poboljšanja*, Društveni pregled, list za sociološka proučavanja, br. 1, Beograd 1937, 11-12).

[193] *Kobni brojevi*, Učiteljska iskra, br. 9-10, 1926, 24-25; S. Z. Ivanić, *Socialistička partija i socialna higijena*, Socijalistički radnički kalendar, Beograd 1927, 41. - Dr Stevan Ivanić je 1927. godine govorio o prosečnom godišnjem broju žrtava tuberkuloze od 50.000, što odgovara pomenutom broju umrlih u periodu 1918/26.

[194] Željko Hahn, *Tuberkuloza kao socijalna bolest*, Socijalna misao, br. 3, Zagreb 1928, 31.

Gradska sredina nije bila sama po sebi garancija zdravijeg života, a naročito to nisu bile državne ustanove, prepuštene lokalnim korumpiranim i nemarnim činovnicima. U skopskom kaznenom zavodu je 1924. zabeležena epidemija pegavog tifusa koji je desetkovao osuđenike. Obzirom da su zatvorenici bili „zbijeni po apsanama tako da ne mogu leći" i udisali ustajali vazduh, ova nesreća nije bila iznenađujuća. Njihova dotadašnja ishrana bila je ispod svakog nivoa, pa se i sam upravnik bolnice divio „izdržljivosti osuđenika koji žive u tim jazbinama".[195]

I vojnici Treće armijske oblasti delili su sudbinu stanovništva Južne Srbije. Bez obzira na to što je Vojska Kraljevine SHS imala svoju, gotovo hermetizovanu zdravstvenu službu (nezavisnu od slabe državne zdravstvene službe), negativni uticaji makedonskog podneblja ostavili su traga na nekoliko generacija vojnika Treće armijske oblasti. Za glavne uzroke označeni su masovno oboljevanje od malarije i trbušnog tifusa, nehigijenski smeštaj vojnika, klimatske promene, nepodesna obuća, „neveština kuvanja", sumnja u ispravnost „niške vakcine", slaba kontrola podoficira koji su iz varoši donosili venerična oboljenja itd. U godišnjim sanitetskim raportima iz Treće armijske oblasti često se predlažu dezinfekcija stanica, bolji smeštaj, ozidavanje kuhinja, bolja obuka kuvara i lekara („po mogućstvu domorodci"), snabdevanje garnizona sanitetskim vozilima, pojačavanje obroka u ishrani, nabavka mrežica protiv komaraca („komarnika"), dozvola da vojnici dobijaju redovnu dozu kinina (2 grama nedeljno) itd. Vojnici u Vardarskoj divizijskoj oblasti dobili su traženu dozu kinina i potreban broj „komarnika", dok je u Kosovskoj divizijskoj oblasti zabeleženo nekoliko epidemija trbušnog tifusa, malarije i difterije (Prizren), zauški (Uroševac) i gripa (Peć, Priština), pri čemu su u garnizonima Kosovske Mitrovice i Đakovice postojale pritužbe na dejstvo „niške vakcine" protiv tifusa.[196]

Treća armijska oblast

	1922. godina obolelo - umrlo	1923. godina obolelo - umrlo	1924. godina obolelo - umrlo	1925. godina obolelo - umrlo
malarija	3976 - 8	8415 - 1	5393 - 10	2964 - 3
tuberkuloza	159 - 76	264 - 61	206 - 69	142 - 30
trbušni tifus	128 - 37	125 - 25	133 - 46	196 - 33
pneumonija	112 - 25	229 - 22	517 - 49	330 - 23
gonoreja	605	930	867	761
lues	308	491	385	355 - 1
ukupno obolelo	6.534	15.692	12.280	7.332
ukupno umrlo	179	191	265	117

Vojno-sanitetski statistički godišnjak Kraljevine SHS 1920-1926, MVM, Beograd 1926, 6-11.

Prema broju vojnika obolelih od crevnih bolesti skopski garnizon spadao je 1931. godine u „prvu grupu" (sa 147 registrovanih slučajeva), uz Beograd i Valjevo. I prema ukupnom broju obolelih vojnika prednjačila je Treća armijska oblast (456) ispred Prve (426), Druge (157), Pete (102) i Četvrte armijske oblasti (14).[197]

[195] Radnik, br. 102, 1924, 2.
[196] Vojno-sanitetski statistički godišnjak Kraljevine SHS 1920-1926, Beograd 1926, 38-60.
[197] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 188.

Statistički pregled regrutovanja 1921/25. godine pokazuje da je u Trećoj armijskoj oblasti 1921. godine bilo 78,4% sposobnih regruta, da bi 1925. njihovo učešće iznosilo 70,9%. Isti pregled pokazuje da je smrtnost za 21. godinu života od 21,3% 1921. godine pala na 10,5% u 1925. godini, uz napomenu da je 1923. godine dosegla svoj vrhunac (62,2%).[198] Pomenuta procena da je na prostoru Treće armijske oblasti beležen najveći procenat sposobnih regruta (uvek preko 70%) deluje nelogično i neverovatno kada se imaju u vidu posledice ratnih pustošenja, nesnosne klime i niske kulture življenja u ovim krajevima. To nas može uputiti na razmišljanje o sumnjivim kriterijima ocenjivanja vojne sposobnosti. Jer, bilo je dosta regruta koji nisu bili ni 35 kg teški i čiji obim struka nije prelazio 64 cm. U opštini Dunska (kod Prilepa) od 62 regruta upućeno je u vojni kadar svega 6! Oni su uglavnom bili oženjeni starijim ženama (razlika je bila u proseku 7-8 godina), stupajući u brak sa nepunih 15 godina starosti.[199]

Paničan strah ljudi od zaraznih bolesti brisao je granicu između racionalnog rasuđivanja i refleksnog srljanja u nadrilekarstvo. Usled raznih „sanitetskih predohrana" pravoslavni hrišćani su sprečavani da obavljaju svoje verske obrede (bar su to tako doživljavali sveštenici). U interesu suzbijanja difterije Ministarstvo narodnog zdravlja je marta 1921. zabranilo pravoslavnom stanovništvu raškog okruga pričešćivanje, a ubrzo i u drugim krajevima Južne Srbije. Higijenski problem prerastao je u žučnu političku raspravu uz oštre verske i nacionalne tonove. Zanimljivo je da je pravoslavno sveštenstvo pomenute „mere" doživljavalo kao udar na „južnosrbijanske hrišćane", ne dopuštajući mogućnost da se time iskazuje briga nadležnih za zdravlje vernika. Otuda je i sam patrijarh Dimitrije 1922. godine pokušao da uzvrati udarac državnoj administraciji tamo gde je bila slabašna – udarajući po prosveti: „Po našem mišljenju, nema nikakve koristi od toga, što se i deca raspuštaju iz škola kad se jave zarazne bolesti, jer se deca oslobođena od škole sastaju po ulicama radi igre i zabave, gde se druže i jedno od drugoga primaju zalogaje hleba ili poslastica..."[200] Na ove improvizovane predloge patrijarha, Ministarstvo narodnog zdravlja je odgovorilo svojim argumetima, pa je iz preventivnih razloga zabranilo školskoj omladini da prisustvuje sahranama, sve dok se epidemije infektivnih oboljenja po Južnoj Srbiji ne stišaju.

Venerične bolesti uzele su maha još od 1878. godine („kada su nam braća Rusi, pored obilne pomoći, doneli i sifilis i gonoreju"), a naročito posle Prvog svetskog rata. Sifilis i triper nanosili su štetu i potomstvu obolelih, a makedonsko tle je kao glavni ratni prostor bilo izvor zaraza. Samo u 1925. godini u državnim ambulantama lečeno je 27.358 lica obolelih od venеričnih bolesti, od čega dve trećine sa jugoistočnih prostora Kraljevine SHS. Kada se radilo o 8 najčešćih infektivnih oboljenja u periodu 1919/26. na prostoru čitave Kraljevine SHS, broj obolelih je smanjen sa 55.686 (1919. godine) na 20.285 (1926).[201] Prema projektu Pravilnika o prijavljivanju zaraznih bolesti i o sabiranju podataka o njihovom kretanju, sazna-

[198] Vojno-sanitetski statistički godišnjak, 74.

[199] *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država*, II, Skopje 1981, 20-21.

[200] AJ, 69-160-245, br. 1870/22.

[201] SBNS, LX red. sast, 19. mart 1927, 159-161; S. Z. Ivanić, n. d. 41.

jemo da je 21 bolest bila podložna „obaveznoj prijavi", što je važilo za sve lekare iz privatne prakse i uprave sanitetskih ustanova (državnih, vojnih, privatnih).[202]

U jednom pismu ministra narodnog zdravlja Kraljevoj kancelariji (1928) predloženo je otvaranje apoteke u Krivoj Palanci, ali je izneto i sledeće opažanje: „Sa lekarom sreza krivopalanačkog g. Dr. Petrom Dakovićem, koji je rodom iz Boke, građani nisu zadovoljni. Oni tvrde, da je g. Daković veliki materijalista i da sirotinju, koju bi dužan bio da leči besplatno, ili bar za manju nagradu, prosto ucenjuje. Na pozive, naročito sirotinje, on se ne odaziva najbolje". I zaista, dr Petar Daković je ubrzo otpušten iz službe. Slična sudbina snašla je januara 1928. i dr Vladimira P. Kostića, šefa Očnog odeljenja skopske Okružne bolnice, jer je od pacijenata naplaćivao preglede. Otac dr Kostića napisao je Kraljevoj kancelariji jedno pismo u kome je istakao svoje nacionalne zasluge i ispravnost svoga sina Vladimira, ali je bilo uzalud.[203] Tokom 1927/28. lekari su u sreskim mestima Južne Srbije naplaćivali pregled po 50 dinara, kućne posete 300 („bez podvoza"), „a neki idu tako daleko da naplate i 500, pa nažalost i 1.000 dinara". [204]

*

Varoši Južne Srbije predstavljale su stecišta higijenskog nemara i slabih kulturnih navika, pa je tamo ulica bila „kanal na koji se zbira sva nečistoća", a na obuzdavanje plavnih reka gledalo se sa nepoverenjem: „Priča se, da kad je još za turskog vremena jedan paša počeo zidati kej pored Vardara da spreči plavljenje varoši, Turci su zatvorili radnje u znak protesta što se smeta vodi da teče kud je Bog odredio".[205] Takva filozofija ostala je dominantna u svesti sveg tamošnjeg stanovništva i narednih decenija, opirući se svakoj vrsti kvaliteta i progresa. Još je 1913. godine načelnik debarskog okruga Spira Popović, imajući u vidu navedenu kulturnu zapuštenost, pokušao da odgonetne začuđujuću žilavost tamošnjeg naroda: „Arnauti su naročito zdravi, vitki, gipki, otresiti... Turci i turkinje mlitaviji su. Srpkinje su zdrave i vrlo lepe... I Srbi su zdravi ali mahom presamićeni s rukama na grudima - pravi tip bedne raje!"[206] Slaba zdravstvena prosvećenost i velika stopa smrtnosti potirali su se izrazito visokim natalitetom, uglavnom kod muslimanskog stanovništva.

Prema nekim procenama, seosko stanovništvo Južne Srbije u 95% slučajeva nije krečilo svoje kuće ni iznutra, a kamoli spolja. U nezdravim, zadimljenim kućama ljudi su u svakodnevnoj odeći spavali na podu, dok su patose i plafone imale samo kafane![207] Preko 40% ljudi spavalo je u istoj prostoriji sa svojom domaćom stokom, volovima i konjima, dok je svega 20% vrlo retko upotrebljavalo sapun („možda najviše 10 puta godišnje, a preko 80 od sto ima ih koji uopšte sapun ne

---

[202] AJ, 69-160-245. - Obavezno su prijavljivane sledeće bolesti: kolera (Cholera), kuga (Pestis), žuta groznica (Febris flova), velike boginje (Variola vera), pegavac (Typhus exanthematicus), povratni tif (Typhus recurrens), grupa tifa (Febris typhoides, Typhus abdominalis, paratyphus a. b.), srdobolja (Dysenteria), skrlet (Scarlatina), mrase (Morbilli), gušobolja (Diphteria et Group), zarazno zapaljenje mozga (Meningitis cerebrospinalis epidemica), dremalica (Encephalitis lethargica), veliki kašalj (Pertussis), crveni vetar (Erysipelas), sakagija (Malleus), zli grč (Tetanus), prostrel (Anthrax), guba (Lepra), malteška groznica (Febris mellitensis), i besnilo (Lyssa).

[203] AJ, 74-53-74, listovi 5 i 7.

[204] SBNS, XXXVII red. sast, 6. mart 1928, 299.

[205] Živko Topalović, *Privredni problemi Juga*, Beograd 1927, 25.

[206] *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, INI, Skopje 1979, 92.

[207] Đ. J. Nikolić, *Higijena i vaspitanje*, 107.

upotrebljavaju, već se peru samo ceđem"). Otuda nam reči Vasilija Trbića, izgovorene na jednoj skupštinskoj debati, mogu poslužiti kao interesantan zaključak: „Ja ovde otvoreno kažem, da bi za Južnu Srbiju bilo mnogo korisnije, da smo tamo uneli nekoliko hiljada vagona kreča, nego sve ideje, počevši od komunističkih, pa do radikalsko-demokratskih". [208]

Veći broj zaraznih bolesti u 80% slučajeva prenosio se preko vode (trbušni tifus, kolera, dizenterija). Potreba za zatvaranjem otvorenih izvora i bunara bila je poznata i tadašnjim medicinskim stručnjacima, koji su zapazili da je uvođenjem gradskih vodovoda znatno opao nivo zaraznih bolesti u dotičnim varošima. Međutim, oni su takođe bili svesni i finansijskih nedostataka koji su onemogućavali izgradnju vodovodnih sistema po selima, pa su iznosili u javnost neka kompromisna rešenja.[209] Sputano objektivnim teškoćama Ministarstvo narodnog zdravlja je u Južnoj Srbiji ipak podizalo javna kupatila, česme i vodovode (Kruševo je dobilo 100 hiljada dinara), zbog čega su poslanici iz tih krajeva naročito zahvaljivali ministru dr Andriji Štamparu, koji je „najbolje shvatio značaj Južne Srbije". [210]

Usled duboke društvene depresije često su i najbolje namere postajale kontraproduktivne. Pored crkve Sv. Nedelje u Bitolju (na imanju državne poljoprivredne škole) nalazio se izvor lekovite vode koji su posećivali vernici pri ulasku u hram „radi isceljenja svojih neduga". Crkvena uprava bila je zainteresovana da 1927. godine kraj izvora podigne zgradu i pored upozorenja koje je stizalo iz poljoprivredne škole: „Ovo u stvari nije nikakav izvor, već jedna baruština koja je jako zagađena od strane sujevernih posetilaca, tako da komotno može biti leglo zaraznih bolesti i komaraca".[211] Eparhijski duhovni sud je ipak odobrio sredstva crkvi da „uredi" izvor i na tom mestu podigne zgradu.

*

Krajem 1926. godine u Južnoj Srbiji je bilo 15.291 osiguranih radnika (od toga svega 2.272 radnica), mada je ukupan broj radnika iznosio oko 60 hiljada. Ravnateljstvu okružnog ureda u Skoplju neprestano su stizale žalbe radnika na „nemarnost lekara i prepisivanje rđavih lekova" i kršenje propisa o higijenskim uslovima rada. Dužina radnog vremena takođe je izvrgavana zakonu, posebno u privatnim preduzećima, zbog čega su skopski građevinari radili „od videla do videla", mlinari oko 12 sati, a pekari preko 14 sati dnevno. Mnogi radnici u Južnoj Srbiji nisu bili zdravstveno osigurani, posebno oni koji su radili na državnoj železnici, po rudnicima i na izgradnji novih puteva i pruga: „Železničke radnike izuzeo je Ministar Saobraćaja iz opšteg radničkog osiguravanja, a Ministar Šuma i Rudnika izuzeo je rudare iz opšteg osiguranja... Železnički radnici su za vreme bolovanja formalno gladovali, jer su im se njihove hranarine isplaćivale tek po ozdravljenju".[212] U periodu 1922-1929. na teritoriji koju je pokrivao Okružni ured

[208] SBNS, XXXVII red. sast, 6. mart 1928, 299.

[209] „Tamo gde nema izvora, već se narod služi bunarskom vodom, najbolje će biti, ako svaka kuća bude imala svoj bunar. U tom slučaju, ako se u kojoj kući i pojavi kakva zaraza, ona će se tu i zadržati, neće ići dalje" (Sreten Popadić, *Kako da se suzbiju epidemije nekih zaraznih bolesti po selima*, Socijalistički radnički kalendar, Beograd 1927, 60).

[210] SBNS, LXII red. sast, 9. mart 1926, 408.

[211] AJ, 69-160-245.

[212] *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926,* Beograd 1927, 79-80; 181-183.

za osiguranje radnika u Skoplju, broj zdravstveno osiguranih kretao se od 11.307 do 30.289 (1929. godine), što je u poređenju sa drugim centrima bio ipak zadovoljavajući procenat.[213] Zdravlje rudara na jugu bilo je posebno ugroženo. Rudnici hroma (Orašje, Raduša, Lojane, Rabrovo), lignita (Skoplje-Nerezi, Kosovo), magnezita, mermera i antimona predstavljali su radna mesta visokog zdravstvenog rizika. Ako se tome dodaju i zanemarljive nadnice, nedovoljne za izdržavanje prosečne rudarske porodice, lako je pretpostaviti kako su se rudari hranili, odevali ili vodili računa o higijeni. Godišnje je svaki peti rudar stradao na poslu, dok su gotovo svi plaćali danak svojim nehigijenskim navikama. Tako, tamošnji rudari „piju vodu iz potočića", vrše nuždu u šumi („bačve se odviše retko ispražnjuju i često su tako prepune, da se radnicima gadi upotrebljavati ih"), a zauzvrat postaju žrtve trbušnog tifusa, parafita i dizenterije. Slaba ventilacija i vlaga u oknima doprineli su širenju više oblika reumatizma, dok su sifilis i malarija kosili rudare i njihove porodice smeštene u neuslovnim stanovima („do 10 ljudi na 50 kubnih metara; duva sa sviju strana; isparavanje nečistog rublja...").[214]

VERSKA POLITIKA POD OKRILJEM DRŽAVE

Stanovništvo Južne Srbije je 1921. godine prema veroispovesti bilo najvećim delom pravoslavno (50%) i muslimansko (48,2%), dok su ostale religije bile zanemarljivo prisutne: rimokatolici 1,2%, izraelićani 0,4%, evangelisti 0,08%, grkokatolici 0,05%.[215]

okrug	pravoslav.	rimokatol.	muslimani	izraelićani	grko; evang	u k u p n o
Berane	14.970	71	8.822	1	- ; -	23.864
B. Polje	12.022	19	14.105	-	- ; 1	26.147
Bitolj	134.939	338	42.689	2.643	60 ; 63	180.732
Bregalnica	71.484	117	32.084	491	1 ; 170	104.347
Zvečan	19.288	533	50.205	104	5 ; 2	70.137
Kosovo	42.935	3.664	124.336	322	5 ; 23	171.285
Kumanovo	112.071	50	35.017	18	3 ; 25	147.184
Metohija	16.247	8.227	65.581	-	9 ; 16	90.080
Ohrid	44.761	406	23.997	10	4 ; 33	69.211
Pljevlja	17.306	134	9.356	2	- ; -	26.798
Prizren	14.482	3.359	78.906	1	7 ; 26	96.781
Prijepolje	24.570	27	17.719	-	- ; 6	42.322
Raška	28.723	51	43.361	225	1 ; 4	72.365
Skoplje	75.498	1.012	67.376	1.872	31 ; 91	145.880
Tetovo	47.009	139	70.021	-	- ; 8	117.179
Tikveš	62.973	159	27.906	13	666 ; 718	92.435

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932, 86-122.

[213] Radnička zaštita. 15 godina SUZOR 1922-1937, br. 8-9, Zagreb 1938, 644.

[214] Milorad Belić, *Rudarstvo u Srbiji. Položaj, zakonska zaštita i osiguranje rudarskih radnika*, Beograd 1938, 19-21.

[215] *Definitivni rezultati popisa (1921)*, 86-87; - U poređenju sa prethodnim rezultatima popisa iz 1921 (str. XIX) odnos između pravoslavnih i muslimana neznatno je korigovan u korist ovih drugih (+0,34%).

Vidovdanski ustav nije sledio put potpunog odvajanja crkve od države. Sistem „državne crkve" je napušten, ali su brojne veze zadržane. Tako su verske zajednice bile „javne ustanove sa specijalnim položajem u državi i specijalnim privilegijama". Prema Uredbi o ustrojstvu Ministarstva vera (31. jul 1919) ovo ministarstvo je bilo „organ centralne državne uprave, koji u granicama postojećih propisa vrši vrhovnu nadzornu i najvišu upravnu vlast u svima versko-političkim poslovima, u koliko spadaju u krug državne delatnosti" (čl. 2). Pored načelnika odeljenja, postojali su inspektori („vrše nadzor nad upravom narodne crkvene imovine odnosno vakufsko-mearifskih dobara"), referenti i pisari.[216]

Uredbom o dodacima na skupoću sveštenstvu ustavom usvojenih konfesija od 28. jula 1925. parohijsko sveštenstvo Južne Srbije (svih veroispovesti) svrstano je u drugi razred skupoće (čl. 2), od ukupno šest koliko ih je bilo prema mestu službovanja. Tako je sveštenstvo drugog razreda primalo po 600 dinara mesečno. Pravo na ovaj dodatak imali su sveštenici sa stručnim školskim kvalifikacijama, ili ono svešteno lice koje je bilo u stanju da dokaže „da je bilo nacionalno-prosvetni radnik do oktobra 1912. godine i kao takvo za svoju službu primalo platu od Ministarstva Inostranih Dela Kraljevine Srbije, ili je u svetskom ratu progonjeno od strane bivših neprijateljskih vlasti za svoj nacionalni rad" (čl. 3). Sveštеničkim udovama i siročadi u Južnoj Srbiji, koja nisu imala prava na penziju iz sveštеničkog udovičkog fonda, izdavala se pomoć kao i onima u Dalmaciji (600-1.200 dinara godišnje).[217]

Crkvene vlasti su bile nadležne za naplaćivanje raznih taksi koje su se ticale bračnih sporova, molbi o rukopoloženju i „proizvodstvu" sveštenih lica, žalbi na rešenja duhovnih sudova, uverenja o postavljenju imama, molbi da se „po verskim propisima opeva samoubica", molbi za istupanje iz određene veroispovesti, zahteva da se sveštenici venčavaju u susednim parohijama i sl.[218]

Pravoslavno sveštenstvo i stanovništvo

Srpska pravoslavna crkva imala je u „novim krajevima" posle 1913. godine sedam eparhija (skopsku, raško-prizrensku, veleško-debarsku, pelagonijsku, prespansko-ohridsku, strumičku i deo vodenske mitropolije) koje su se nalazile pod upravom Carigradske patrijaršije. Sredinom septembra 1920. Arhijerejski sabor Srpske crkve svečano je proglasio uspostavljanje Srpske patrijaršije, na osnovu prethodne odluke Svetog Sinoda Vaseljenske patrijaršije. Aprila 1922. makedonske eparhije uključene su u SPC, a skopska episkopija podignuta je na stepen mitropolije.[219] Među pet članova Svetog arhijerejskog sabora našao se i mitropolit skopljanski Varnava. Mesta episkopa bila su 1921. godine popunjena samo u ohridskoj (dr Nikolaj), prizrenskoj (Mihail) i zletovsko-strumičkoj eparhiji (Serafim).

---

[216] *Crkveno zakonodavstvo SPC*, knj. 1, Zbirka zakona, sv. 77, Beograd 1926, 1, 5.
[217] Isto, 140-141, 154.
[218] *Zakon o taksama za školske i crkvene vlasti*, Beograd 1927, 292-296.
[219] Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Beograd 1995, 18-19.

Šest južnosrbijanskih eparhija bilo je podeljeno na protoprezviterate okruga i namesništva srezova.[220]

Pravilnikom o srpskim pravoslavnim bogoslovijama (1921) predviđene su petorazredne bogoslovije kao državne škole sa internatom, pa su prizrenska i bitoljska reformisane (od 1928. bogoslovije su nastavile rad kao šestorazredne). Država je izvesna sredstva ulagala u rekonstrukciju jednog broja manastira (Pećka patrijaršija, Sopoćani), dok je SPC sopstvenim sredstvima gradila nove crkve, škole, radionice, štamparije.[221] Bitoljska bogoslovija *Sv. Jovan Bogoslov* osnovana je 1. januara 1922. kao nova petorazredna škola, zahvaljujući ličnom angažovanju episkopa bitoljskog Josifa Cvijovića. Prvi rektor bogoslovije bio je dr Nikola Krulj, a potom su tu dužnost obavljali dr Dušan Lazičić i dr Nikola Đorđević. Bogoslovija je primala učenike iz Albanije, Grčke, Rumunije, Mađarske, Čehoslovačke i Rusije. Školske 1924/25. imala je 45 učenika. Pomenute bogoslovije i internati u Prizrenu i Bitolju popunjavane su na takav način, da su uglavnom primana deca onih sveštenika koje su pobili Bugari ili koji su pomrli u zarobljeništvu, kao i deca teških invalida. Upis učenika u bitoljsku bogosloviju vršen je oko 10. septembra, a država je školske 1922/23. godine školovala o svom trošku 50 učenika. Blagodejanac je mogao biti samo onaj čiji neposredni porez nije prelazio 50 dinara. Samofinansirajući učenici plaćali su unapred po 250 dinara mesečno i svi su imali u internatu stan, hranu i odelo.[222]

U bitoljskoj pravoslavnoj *Bogosloviji Sv. Jovana Bogoslova* se 1928/29. na školovanju nalazilo više učenika iz inostranstva, posebno iz Čehoslovačke i zakarpatske Rusije. Dokument naizgled trivijalnog naziva - *Pregled rasporeda sijalica i peći u zgradama Pravoslavne Bogoslovije u Bitolju*, otkriva zanimljive i dragocene podatke o fizičkom izgledu i rasporedu zgrada Bogoslovije, grejanju prostorija i njihovom osvetljenju, dok se iz *Školskog letopisa* mogu rekonstruisati svi značajniji događaji, kao i veze ove škole sa državom.[223] Bogoslovija je pored rektora Lazičića, dva profesora i dva suplenta upošljavala i kontraktualne nastavnike koji su godišnje primali od 20-32.000 dinara, dok su honorarni nastavnici dobijali od 6-18.000 dinara godišnje. Školski lekar dr Đuro Martinović takođe je radio honorarno, kao i deset službenika-dnevničara koji su primali po 12.000 dinara go-

---

[220] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921, 21, 37-48.

[221] R. Radić, *Verom protiv vere*, 25. - Za opravku zgrade Mitropolije u Skoplju bilo je predviđeno 194.213 dinara. - Službene novine Kraljevine SHS, br. 72, 28. mart 1924, 5.

[222] Službene novine Kraljevine SHS, br. 171, 5. avgust 1922, 1; D. Kecmanović, SBNS, LVII r. s. 4. mart 1926, 217.

[223] AJ, 66-1094-1414, *Pregled rasporeda sijalica i peći,* 5. decembra 1929. - U zgradama Bogoslovije bilo je ukupno 38 prostorija (+ 8 učionica), od čega 21 spavaća soba za učenike i 2 za vaspitače, od kojih je svaka imala po jednu peć i sijalicu od 40 W. Postojale su i dve kancelarije (rektora i ekonoma), kao i đačka trpeza. Sudeći po broju sijalica i njihovoj snazi, prostorija sa binom-pozornicom predstavljala je, pored đačke trpeze, najprostraniju sobu. Svaka od 8 učionica bila je osvetljena sa 3 sijalice i grejana jednom peći, dok su u kuhinji postojala tri ognjišta za zagrevanje i 3 jake sijalice. Bogoslovija je imala i svoj magacin, kao i garderobe I i II zgrade, premda je prva izgleda bila 4 puta veća (sudeći opet, prema instaliranom osvetljenju). U dobro osvetljenoj vešernici bila su smeštena 3 ognjišta, a u svetlosti nije oskudevalo ni dvorište (600 W). U upotrebi su bila 4 nužnika od kojih je svaki imao po jednu sijalicu, a osvetljeni su bili i hodnici zgrada. Ipak, stanovi rektora i ekonoma imali su nesrazmeno više udobnosti od ostalih prostorija. Rektor se u svome stanu (koji je noću osvetljavalo 15 sijalica, doduše, nešto manje snage) grejao pomoću 4 peći, a na raspolaganju je imao i jedan šporet. Stan ekonoma bio je takođe dobro osvetljen, uz dve peći i jedan šporet.

dišnje.[224] Bitoljska bogoslovija imala je značajnu ulogu u društvenom životu grada. U njenim zgradama noćili su brojni posetioci i đačke ekskurzije, družine, Savez invalida, pitomci trgovačkih i poljoprivrednih škola iz drugih pokrajina i dr. U njenoj organizaciji držani su koncerti u bitoljskom pozorištu, priređivani banketi, svečanosti, a zauzvrat je Bogoslovija od države dobila (zajedno sa vojnim garnizonom) pijaću vodu! Ipak, ne treba gubiti iz vida i nacionalni značaj ove škole koja je, prema izveštaju vaspitača, pored religiozne strane vaspitanja vodila računa i o njegovoj nacionalnoj strani.[225]

*

Pravoslavni sveštenici u Srbiji, Staroj Srbiji, Makedoniji i Dalmaciji koji su završili bogoslovsku školu primali su dnevno po 16 dinara, a oni bez takvih kvalifikacija dobijali su po 8 dinara na ime ličnog i 5 dinara na ime porodičnog dodatka.[226] „...Ako vladike i za te nekvalifikovane kažu da su dobri, da se dobro ponašaju, onda će i oni u mesto 8 dobiti po 16 dinara dodatka". [227] Imajući u vidu da su nekvalifikovani činovnici ostajali na svojim položajima i svrstavani u prvi i drugi razred, očigledno je da se prema sveštenstvu postupalo drugačijim kriterijima. Osim toga, sveštenici su bili dužni da plaćaju porez, ne na svoje plate, već na prihode od „parohijana" koji su bili promenljivi i u suštini nisu predstavljali zaradu („jer se zarada dobija samo na uloženi kapital"). Uzgred, pravoslavni sveštenici su u Južnoj Srbiji sredinom 20-ih godina krštenja naplaćivali u proseku po 10 dinara, sahrane 30, a venčanja oko 50 dinara.[228] Država nije bila obavezna da finansira putovanja sveštenika u inostranstvo, ali je npr. veleškom protojereju Antoniju Jakšiću pomogla da 1927. ode u San Remo na pomen kralju Nikoli.[229]

Pravoslavno sveštenstvo komuniciralo je sa državnim organima putem pisama i telegrama, naročito se obraćajući Dvoru, tj. kralju (od tekstova kurtoazne sadržine, pa do konkretnih molbi i zahteva). Obično je mitropolit skopljanski slao kralju tipizirane telegrame ceremonijalnog karaktera kojima se izražava „duboka podanička vernost i odanost" i moli za dug život i srećnu vladavinu Kralja.[230] Često su visoka sveštena lica priskakala u pomoć demoralisanom mesnom stanovništvu koje je izgubilo volju za bilo kakvom komunikacijom sa vlašću. Naime, podizanje česama, vodovoda i rešavanje sličnih životnih problema bilo je proklamovana obaveza države koja se „na terenu" nije ostvarivala, između ostalog, i zbog autarhije lokalne birokratije. Tako je episkop ohridski Nikolaj 4. juna 1925. pismom podsetio ministra Dvora na obećanje koje je mu ranije dao u vezi sa podizanjem česama u Ohridu.[231]

---

[224] AJ, 66-1094-1414, Spisak osoblja i posluge PSBB od 5. 12. 1929.

[225] Vaspitač kaže: „Kao u školi, prilikom predavanja, tako i van škole učenici su uvek potsećivani na visoke ideale, kojima je bio oduševljen naš narod u stvaranju svoje velike slobodne i nezavisne države. Svagda su se učenicima navodili primeri narodnih heroja i junaka, koji su u raznovrsnim pravcima duhovne kulture i nacionalnog progresa davali svoj život na služenje Kralju i otadžbini. Takvi su primeri uzbuđivali u duši učenika ljubav ka svemu dobrome, čim se odlikuje naš narod i razvijali su kod njih želju da se žrtvuju za nacionalne ideale..." (AJ, 66-1094-1414).

[226] Službene novine Kraljevine SHS, br. 23, 31. januar 1923, 1-2.

[227] M. Trifunović (ministar vera), SBNS, LVI red. sast. 3. mart 1926, 207.

[228] Dušan Kecmanović, SBNS, LVII red. sast. 4. mart 1926, 215-216.

[229] AJ, 69-192-282, br. 27/27.

[230] AJ, 74-54-75, list 1. Telegram mitropolita skopljanskog Varnave kralju Aleksandru od 27. juna 1924.

[231] AJ, 74-54-75, l. 2.

U Južnoj Srbiji su postojale parohije sa po svega 100 „duša", naročito u ohridskoj episkopiji koja je imala jedva 46 hiljada duša. U tamošnjoj varošici 4 parohije su imale samo 2.500 vernika i 4 sveštenika, premda je i jedan bio dovoljan. Kumanovska episkopija imala je 6 paroha na 1.100-1.700 duša i dve crkve. U Južnoj Srbiji bilo je polovinom 20-ih godina 20 protoprezviterata i 15 namesnika („na svaki protoprezviterat otpada 22 do 23 hiljade duša"). Dakle, na malim prostorima bilo je isuviše sveštenstva, dok se u udaljenijim krajevima osećala potreba za više sveštenih lica. Poslanici iz BiH su u Skupštini naglašavali da u Južnoj Srbiji na jednog tamošnjeg protojereja dođe u proseku 37 parohija, ili 43 hiljade vernika (za pećku eparhiju bila su predviđena 4 okružna protojereja za 41 parohiju, dakle, na svakih 10 parohija, odnosno 12 hiljada duša, po jedan okružni protojerej sa mesečnom platom od po 3.500 dinara).[232] Visoka sveštena lica imala su običaj da posećuju pojedine okruge Južne Srbije. U takvim prilikama načelnici su na sebi svojstven način organizovali prijeme i dočeke. Kada je mitropolit Varnava 1922. najavio svoju posetu Kratovu, sreski načelnik je u svojoj kancelariji okupio predsednike opština i podelio im „zaduženja" („da se sakupi što više hrane za visoke goste"), a po ispraćaju zadovoljnog mitropolita, načelnik i prota podelili su višak hrane i pića.[233]

Od 1922. kada je donet *Zakon o uređenju vojničkih grobalja*, Ministarstvo vera je iz budžetskih sredstava izgradilo „nekoliko modernih i lepo uređenih kosturnica i groblja" u Češkoj, Tunisu, Bugarskoj, ali i u Štipu i Prilepu. Iz godine u godinu izdvajana su sve manja sredstva za restauraciju starih srpskih spomenika, porušenih crkava i manastira u Makedoniji, što je u opozicionim krugovima tumačeno kao ozbiljan nacionalni propust.[234] Ulaganja gradskih opština u verske objekte bila su skromna, izuzev Uroševca, gde je za dva objekta izdvojeno milion dinara, dok je u Debru potrošeno 57 hiljada dinara za spomenike i groblja.[235]

Privatna inicijativa bila je daleko efikasnija. Okružni protojerej u Kumanovu Sekula Dobričanin bio je zagovornik podizanja spomen-kosturnice u Mladom Nagoričanu 1928. godine. Iz pisma koje je uputio kralju Aleksandru saznajemo da je planirana izgradnja kapele („koja će primati u sebi do 150 lica"), ukrašene mermernim pločama sa urezanim imenima žrtava iz boja kod M. Nagoričana (Kumanovska bitka), „četnika i ostalih žrtava palih za nacionalni ideal". Projekat je uradio ruski arhitekta iz Skoplja, dok je polaganje temelja bilo predviđeno za Đurđevdan 1928. godine. Glavnu radnu snagu za ovaj posao obezbedio je zemljodelski esnaf iz Kumanova, a mitropolit skopski Varnava latio se organizacionih poslova.[236] I kolonisti su često bili prinuđeni da isključivo putem molbi Kraljevoj kancelariji dođu do novca za izgradnju crkve. U najvećem broju slučajeva, Ministarstvo vera (koje je na zahtev Dvora davalo svoje mišljenje) odgovaralo je nega-

---

[232] SBNS, LVII red. sast. 4. mart 1926, 217-218; Dušan Kecmanović, SBNS, LV red sast, 15. mart 1927, 429.

[233] ASANU, br. 13313/23, *Sećanje na jednu kanonsku vizitaciju*, str. 1-2. - „Ja mislim da nešto damo i mojim pisarima", predložio je načelnik, na šta mu je prota uzvratio: „Ja sam spremio i za njih i za moje crkvenjake po 3 kom. živine i po 50 jaja". Uspešno sprovedeni doček „proslavili" su u obližnjoj kratovskoj kafani.

[234] Milan Simonović, SBNS, XXXV red. sast, 3. mart 1928, 193; Đorđe Vranešević, SBNS, XXXV red. sast, 3. mart 1928, 197. - „Održavanje tih spomenika je dragoceno za nas, to je dragoceni dokumenat, po kome se vidi da je Južna Srbija bila naša, da je danas naša i da treba da ostane naša".

[235] *Pregled izvršenih tehničkih radova 1919-1931*, s. p.

[236] AJ, 74-54-75, list 9.

tivno.[237] U takvim slučajevima dešavalo se ponekad da i žandarmerija svojevoljno pomogne izgradnju ili obnovu porušenog hrama, kao što je to bio slučaj u Mislodeždi (1929).[238]

Pravoslavni sveštenici su za svoje postupke odgovarali crkvenim, tj. duhovnim sudovima, kad god bi protiv njih stigla kakva dostava od strane meštana.[239] Sveštenik Đorđe Anđelković bio je kriv jer je 1922. venčao vojnika stalnog kadra, protivno čl. 21 Zakona o ženidbi oficira, zbog čega ga je čekala kazna od 300-2.000 dinara u korist „oružnog fonda". Nedoličnim ponašanjem, „a posebno pijanstvom", carevoselski paroh Rista Arent je zaradio zabranu na sveštenodejstvo. Apostol Avramović (sveštenik donjopološkog sreza) kažnjen je od mitropolita skopskog sa 15 dana epitimije zbog „izvršenog ispita nad odbeglom devojkom, bez nadležnog odobrenja". [240] Arhijerejski namesnik u Velesu bio je prota Milan Dimitrijević čije je nedolično ponašanje bilo česta tema razgovora u skopskoj mitropoliji. Velešani su ga viđali kako krade po pijacama i kafanama, a 1922. je kao v. d. starešine manastira Svetog Dimitrija klao živinu i stoku pravdajući se da je „pobolela od kolere". Po povratku u Veles razonodio se otvarajući tuđa pisma („to mu je bila jedina literatura sa kojom se zanimao"), a na prigovore svojih poznanika da je njegovo ponašanje kažnjivo, odgovorio je: „Kod mene se nalazi jedno preporučeno pismo, koje je upućeno mitropolitu Varnavi iz Carigrada, a pisala ga je neka Hristina Papaoglu. Sadržina mu je vrlo bljutava i nepristojna. Ako me preda sudu, ja ću to pismo predati javnosti ili pak u najgorem slučaju sudijama!"[241]

„Partizanstvo" je kod sveštenika izričito zabranjivano, na šta je odeljenje Javne bezbednosti često upozoravalo ministra vera. Činovnicima Ministarstva vera na području Južne Srbije bilo je zabranjeno „mešanje u aktivnu partisku politiku", jer se smatralo da se time krnji „čvrst i složan državni organizam" i ometa u „nacionalnom osveštavanju", „državno-građanskom vaspitavanju" i pridobijanju naroda „za državu i opšti napredak". Stoga je od crkvenih službenika zahtevano da se u skladu sa svojim „reprezentativnim položajem" koji su imali „samo službi posvete i okanu svakog partizanstva i partijske delatnosti". Krajnje namere suzbijanja partizanstva među sveštenstvom mogu se uočiti i iz reči predsednika Ministarskog saveta upućenih ministru vera: „Sa steknutim poverenjem stanovništva takvi će činovnici imati više uspeha i u službi javne bezbednosti, jer će im svaki slobodnije i

---

[237] Tako je Odbor naseljenika za podizanje crkve u Moranima zatražio 23. feb. 1927. finansijsku pomoć, jer su pomenuto mesto kraj Skoplja naseljavali pretežno Arnauti. Prema ustaljenom mehanizmu, Ministarstvo Dvora konsultovalo je velikog župana i Ministarstvo vere, dobivši sledeći odgovor: „Min. vera ima čast povratkom svih akata dostaviti pribavljene podatke po predmetu dodeljivanja pomoći za podizanje crkve u Moranima, srez Dračevski, sa mišljenjem, da istoj ne treba ukazati naročitu pažnju kroz pomoć sa Najvišeg Mesta, pošto ista opština ne zaslužuje visoku pažnju" (AJ, 74-54-75, list 6).

[238] AJ, 74-54-75, list 18. - Pravoslavnu crkvu u Mislodeždi koju su Turci sravnili sa zemljom još u XVII veku, obnovili su meštani pod vođstvom žandarmerijskog narednika Jovana Miloševića i pod pokroviteljstvom komandanta žandarmerije Vojislava Tomića. Novčana pomoć zatražena je i od samog kralja, ali je načelnik Ministarstva vera savetovao da se akcija ne pomogne „pošto stanovništvo ove opštine nije ničim naročito zaslužilo, da mu se ukaže pažnja kroz materijalnu pomoć sa najvišeg mesta".

[239] AJ, 69-182-292. - Protiv J. Đelevića u zletovsko-strumičkoj episkopiji, muslimani su poslali dostavu da je od 1921, kada je postavljen za sveštenika drenovske parohije, „ruži(o) i ismejava(o) muslimansku veru". Pored toga, Đelević je optužen da je uz saradnju opštine uskratio muslimanima umivanje na česmi pred odlazak u džamiju, ali je u Ministarstvu vera zaključeno da je Đelević „ispravan sveštenik i građanin", a da je dostava „neistinita i tendenciozno upućena". U istrazi povodom kačačkog napada na Markov manastir u Sušici 1923. godine, optužen je iguman manastira Makarije da je „u pijanom stanju" obmanuo sresku vlast.

[240] AJ, 69-178-279.

[241] ASANU, br. 13316/110, *Milan Dimitrijević*, str. 1-4.

radije prilaziti i kazivati, gde je šta sumnjivo primetio ili čuo protivu države i opštih interesa".[242] Pored odgovornosti pred crkvenim sudovima, sveštenici su mogli biti pozvani i kod skopskog mitropolita koji ih je usmeno korio. Najčešći „gosti" mitropolita Varnave bili su „prijatelji rakije" i sveštenici koji su živeli u vanbračnim zajednicama.[243]

U parohijama Južne Srbije često se dešavalo da sveštenici govore o „makedonskom" karakteru pokrajine, pa su iz Ministarstva vera brzo stizali nalozi za njihovo smenjivanje „nacionalno svesnim" popovima. Za protu Božidara Nikolića znalo se da „razvija ideje o nekakvom separatizmu", upotrebljava sveštenike u partijske svrhe, sedi ispred dućana i agituje i sl. Paroh sela Knežja Sande Popović je 1927. prilikom krštenja novorođenčeta lokalnoj učiteljici rekao: „Mi smo Makedonci i ovo je naše bilo i biće, i nikad ovo nije bila Srbija". Kroz tri dana učiteljica ga je prijavila, i iz Ministarstva unutrašnjih dela je poručeno: „Ovaj sveštenik iz Sv. Nikole poznat (je) zaista kao sumnjiv, sin mu je, naprimer, poginuo u borbi kao komita u onoj oblasti. I ovakvih bivših egzarhijskih sveštenika ima dosta, te se moli Ministarstvo i povodom ovog slučaja da takve sveštenike gleda što pre zamenjivati nacionalno svesnim". [244] Načelnik tikveškog okruga je 1921. predlagao: „Sveštenike, koji su vaspitanici bugarski smenjivati, narediti im da nose odelo kao i naši sveštenici, po crkvama da zvona zvone kao i u Srbiji, jer na žalosti danas zvona zvone kao i u Bugarskoj. Dok su Bugari, čim su došli u naše krajeve, naredili da se obredi vrše kao i kod njih, dotle naša crkva i vlasti i danas ovo toleriraju".[245] Prema I. Katardžijevu, sveštenici SPC su otvoreno negodovali zbog običaja da se deci daju „tradicionalna makedonska imena". [246] Pravoslavnu crkvenu službu u Južnoj Srbiji dobijali su i ruski emigranti, tj. izbeglice. Često su dobijali čitave parohije, bili đakoni, starešine manastira, zvaničnici okružnih protoprezviterstava i službitelji, dakle, bilo ih je na gotovo svim crkvenim položajima.[247]

Država i muslimani

Shodno odredbama Zakona o državljanstvu Kraljevine SHS, svi muslimani iz „južnih krajeva" koji su bili stalno nastanjeni na anektiranoj teritoriji posle 1913. postali su punopravni državljani SHS, što se odnosilo i na muslimane koji su se do 18. avgusta 1920. zatekli na dotičnoj teritoriji. Oni koji su do 1913. „optirali za turško državljanstvo" i iselili se, izgubili su to pravo. Tursko stanovništvo je 1921. najvećim delom ostalo raspoređeno po gradovima i varošicama Južne Srbije.[248]

---

[242] AJ, 69-182-292, Predsednik Ministarskog saveta ministru vera, pov. J. B. Br. 5281, 22. 12. 1927.
[243] ASANU, br. 13317/80, 82.
[244] AJ, 69-182-292, br. 24/20, pov. br. 280. od 13. decembra 1927.
[245] AJ, 14-179-664
[246] IMN/4, 184.
[247] AJ, 69-174-273.
[248] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1932, 87-122; SBNS, LXIX red. sast. 23. maj 1922, 97. - U Južnoj Srbiji je 1921. godine bilo 148.019 stanovnika koji su turski jezik prijavili kao maternji. Najviše ih je bilo u Skoplju (13.980), zatim u Prizrenu (9.189), Prištini (7.115), Tetovu (6.432), Bitolju (6.025), Gostivaru (3.743), Velesu (3.718), Ohridu (3.676), Prilepu (3.325), K. Mitrovici (3.287), Kumanovu (2.916), Štipu (2.430) itd. Od seoskih sredina Turci su dominirali u Džumajliji u ovčepoljskom srezu (3.860), Topolčanu u prilepskom srezu (2.145), Dragovu u negotinskom srezu (2.134), Kenalu u morihov. srezu (2.054) itd.

Prema Senžermenskoj konvenciji (1919) muslimani su u Kraljevini SHS dobili status verske manjine. Njihov lični i porodični status trebalo je regulisati po muslimanskim običajima, dok se država obavezala da pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim verskim ustanovama i objektima Islamske verske zajednice.[249] Muslimani su u Južnoj Srbiji prema rezultatima popisa iz 1921. godine činili 48,2% stanovništva i njihov verski poglavar bio je vrhovni muftija u Skoplju. Teritorija Skopskog Ulema-medžlisa obuhvatala je 5 muftijstava (Skoplje, Prizren, Bitolj, Novi Pazar, Pljevlja) u kojima je 1931. godine živelo 841.636 muslimana u 136.113 kuća. U oblasti Skopskog medžlisa postojala je 1.131 džamija (više nego u Sarajevskom medžlisu, gde je registrovano 1.120 džamija), a u radnom odnosu bilo je 419 imama-matičara. Svi verski funkcioneri bili su na budžetu Islamske verske zajednice kojoj je država godišnje izdavala 15,1 miliona dinara. U prihode IVZ ulazila je i verska taksa koju su plaćali muslimani (10%), kao i novac od vakufskih imanja. Prihodi od tih imanja koji su stizali u vakufsku direkciju u Skoplju kretali su se oko 11 miliona dinara, dok je od „nezavisnih" vakufa pristizalo 3,5 miliona dinara godišnje.[250]

Kada je 17. decembra 1920. Ferhat-beg Draga organizovao muslimanski kongres u Skoplju, doneta je rezolucija od 10 tačaka sa zahtevima postavljenim državi: to su bili prosvetno-verska autonomija, obrazovanje šerijatskih sudova za ženidbe muslimana, kao i da se iz državnih škola izbaci čitanje molitve pre i posle predavanja, te da se shodno tome „preurede" školski udžbenici. Na konferenciji je traženo od države da precizno utvrdi brojno stanje muslimana i da se na osnovu toga procentualno odredi broj muslimanskih zastupnika u Narodnoj skupštini. Od države je još zahtevano da se muslimanima-vojnicima omogući da nose fesove i da im se odvojeno spravljaju jela.[251] Vlada Ljube Davidovića tolerisala je postojanje šerijatskih sudova u Makedoniji „do konačnog uređenja muslimanskog pitanja u čitavom Kraljevstvu", dok su ostali zahtevi bili neprihvatljivi.[252] Zbog pritužbi vojnih vlasti da se čine zloupotrebe pri oslobađanju duhovnih lica od vojne obaveze ministar vera je februara 1920. zabranio medresama da primaju đake starije od 16 godina.[253]

Država je finansirala lične prinadležnosti muslimanskog sveštenstva (osnovne i položajne plate službenika i redovnu stanarinu), dodatke na skupoću i upravne troškove (kancelarijski troškovi, nameštaj za skopsko muftijstvo i sl). Pored toga, izvesna sredstva uplaćivana su šerijatskim gimnazijama i velikoj medresi (honorari i nagrade). Godine 1928. u Južnoj Srbiji su na budžetu bile 43 muftije – mahom zatečene osobe koje nisu poznavale službeni jezik. Nepismenost muftija otežavala je pretvaranje muftijskih kancelarija u državna nadleštva, pa je država pokušala da dovede iz Bosne šerijatske sudije, „ali ovi nisu hteli da budu degradirani, da dolaze u pokrajinu gde je nered". [254] Pristupilo se drugoj meri: na mesta sekretara južnosr-

---

[249] *Društveno-politički položaj i pravni režim verskih zajednica u Jugoslaviji*, ISI, Beograd 1972, 4.

[250] ASANU, Zaostavština Vukašina Životića, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 2-6.

[251] ASANU, br. 13316/103, *Ferad beg Ali Draga*, str. 4-5.

[252] Sednica od 18. VIII 1919: B. Hrabak, *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920*, Arhivski vjesnik, XIII, Zagreb 1970, 12.

[253] JDA/II, dok. 572, str. 568.

[254] Od 470 službenika vakufske centrale svega 13 je bilo iz Bosne.

bijanskih muftijstava postavljani su apsolventi šerijatske sudijske škole, ljudi bez prakse („šerijatlije"). „Šerijatlije novog tipa" nisu nosili čalme niti su znali da govore turski, zbog čega su bili nepopularni u narodu. Osim toga, bili su izloženi preziru starih turskih muftija koji su ih u saradnji sa „nadriadvokatima" i političkim moćnicima na svakom mestu kompromitovali.[255] Šerijatske sudije su vođene kao „državni funkcioneri", ali je za njihovo postavljanje od presudnog značaja bilo mišljenje reis-ul-uleme.[256]

Budžetom za 1927/28. godinu izdaci za Ministarstvo vera drastično su porasli zbog priključenja velikog broja crkvenih lica na državni budžet koja su dobijala prava i prinadležnosti državnih činovnika („Ministarstvo vera je vakufska centrala za Južnu Srbiju", govorio je Milan Srškić, kao zastupnik toga ministarstva), dok su uštede ostvarivane na pravoslavnim bogoslovijama. Kada bi muftije morale putovati za Beograd na poziv Ministarstva vera (što se često dešavalo), država im je refundirala kompletne troškove puta i smeštaja. Pošto je jula 1920. debarski sreski muftija Husni Ali ispostavio račun Ministarstvu (2.126 dinara za put i osmodnevni boravak u Beogradu), činilo se da je u pitanju neka greška. Međutim, troškovi prevoza fijakerom (Debar-Ohrid, Ohrid-Bitolj, Prilep-Veles), prenoćišta (u Ohridu, Bitolju, Prilepu, Skoplju i Beogradu), voznih karata (Bitolj-Prilep, Veles-Skoplje-Beograd) i ishrane, zaista su u zbiru davali naznačenu sumu. Isti muftija je sa svojim kolegom iz Ohridskog okruga Hajrudinom Ahmedom optužen da „čini spletke s Arnautima" radeći protiv države, pa se razmišljalo o njihovom „uklanjanju". [257]

Od 1927. ozakonjen je običaj da u Južnoj Srbiji imami vode matične knjige rođenih, venčanih i umrlih, što se u praksi sprovodilo još od 1912. godine.[258] Naime, svi muslimani na području sa najmanje 300 muslimanskih domova činili su tzv. džemat,[259] od kojih je svaki imao svoj službeni pečat. Na čelu džemata stajao je imam koji je postavljan dekretom nadležnog verskog starešine. Njegov posao bio je da vodi matične knjige „na državnom jeziku, osim uobičajene terminologije, koja je na arapskom jeziku i pismu". U „matice" je upisivao „samo na vreme rođenu decu" na osnovu pismenih isprava ili „ličnog svedočenja". Tekst je morao ispisivati crnim mastilom, najkasnije tri dana po rođenju deteta. Podaci su unošeni u formulare koje je propisivalo Ministarstvo vera, a džemat ih je kupovao iz sopstvenih sredstava. Imami su bili dužni da daju sve podatke na zahtev državnih vlasti i to bez naplate takse. Pored toga, svakog 5. u mesecu imami su podnosili prepise novoupisanih muslimana sreskom poglavarstvu i sreskom muftijstvu. Prema državnim propisima iz decembra 1927. godine, prilikom izbora imama za formirane džemate, prednost su imali mlađi ljudi, dok je starijima od 50 godina

---

[255] AJ, Fond Ministarstva pravde (63), V. O. – Muslim. odsek XIV, fasc. 161, *Izveštaj o ustanovama Muslimanskog odeljenja i o njihovom radu,* 25. 2. 1928; SBNS, XXX red. sast, 10. feb. 1927, 53-54.

[256] ASANU, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, 5. – „Although the sheriat judges are state functionaries and are paid by the state they may not take up their position without the murasel of the Reis-ul-Ulema".

[257] AJ, 69-182-292, br. 67/20. - Muftija se žalio kako je morao putovati preko Bitolja zbog loših puteva i mnoštva drumskih razbojnika, te da nije mogao koristiti voz na relaciji Prilep-Gradsko usled neredovnog saobraćaja: „U Beogradu sam se zadržao 8 dana ne po mojoj volji, nego zbog toga što nisam mogao biti primljen kod g. Min. Vera usled njegove bolesti i dva praznika (Nedelja i Petrovdan) uzastopce".

[258] Prema čl. 109 Finansijskog zakona: SBNS, LIV red. sast, 14. mart 1927, 389-391.

[259] Krajem 1932. godine u Skopskom ulema-medžlisu postojala su 424 džemata sa 185.030 upisanih vernika koji su imali pravo glasa na izborima za vakufsko-mearifsko veće. - *Izveštaj Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog veća u Skoplju o svom radu od 1. aprila 1932. do 31. marta 1933*, Skoplje 1933, 51-53.

bilo zabranjeno postavljenje![260] Iako se pitanje pismenosti imama potezalo još od 1918. godine, početkom 30-ih godina je od 432 imama jedva 30 znalo srpski jezik. Zbog toga je Upravni odbor Vakufsko-mearifskog veća u Skoplju obustavio isplatu ličnih prinadležnosti svim nepismenim imamima.[261] Do očiglednije politizacije imama došlo je krajem 20-ih godina kada ih je država masovno angažovala kao policijske pisare! Istovremeno im je uvedena obaveza polaganja ispita iz verskih predmeta i administracije.[262]

*

U Južnoj Srbiji je polovinom 20-ih godina postojalo 90 državnih osnovnih škola u kojima se predavao turski jezik, sa 117 turskih nastavnika. U njima je turski jezik bio zastupljen sa istim brojem časova kao i državni jezik (veronauka i Koran po 5 časova nedeljno). Veći broj ranijih turskih učitelja sa nepotpunim kvalifikacijama (bilo ih je 526) radio je u „pripremnim" razredima pomažući deci koja su imala problema sa jezikom i prilagođavanjem osnovnoj nastavi. U mestima u kojima su činili većinu Turci su mogli imati privatne škole i zabavišta (bilo ih je 10), a na zahtev više roditelja ili staratelja muslimanske dece Ministarstvo prosvete je izdavalo dozvole. Postojale su i privatne veroispovedne škole („sibijan mektebi") u kojima se „postiže znanje korana i potrebnih verskih obreda pri pogrebima i bajramskim molitvama".[263]

Srednje verske škole bile su medrese koje su obično imale dobro opremljene knjižnice („kutubhane"). U Južnoj Srbiji su do 1927. postojale 73 medrese, tj. bilo ih je u gotovo svim većim mestima u kojima je bilo bogatih „zaveštača". Posle kongresa muslimanskih verskih velikodostojnika u Kosovskoj Mitrovici (19. avgust 1927) došlo je do reformisanja ovih škola. Odlučeno je da se otvori pet reformisanih medresa (Skoplje, Prizren, Tetovo, Bitolj, Pljevlja), a da se za ostalih devet pripreme prihodi za njihovo izdržavanje. U odbore reformisanih medresa muftija je obično protežirao one „kojima leži na srcu progres muslimanske verske nastave".[264] Od reformisanih medresa, četiri su bile privatne niže škole čiji je rad nadzirao Glavni prosvetni savet. Privatne medrese regrutovale su niže verske službenike, dok je skopska državna medresa svojim pitomcima pružala mogućnost daljeg obrazovanja na domaćim ili stranim univerzitetima.

Ukazom kralja Aleksandra (28. aprila 1924), a na predlog ministra vera osnovana je u Skoplju *Velika medresa Kralja Aleksandra I*, koja je počela sa radom tek 1. septembra 1925 godine. Medresa je bila u rangu srednje osmorazredne škole, a

---

[260] *Uredba o vođenju matica rođenih i umrlih muslimana u Kraljevini SHS sa Pravilnikom*, Beograd 1928, 3-14.

[261] *Izveštaj Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog veća u Skoplju o svom radu od 1. aprila 1932. do 31. marta 1933*, Skoplje 1933, 17-18.

[262] AJ, Fond Ministarstva pravde (63), V. O. – XIV, fasc. 161, Izveštaj od 25. 2. 1928.

[263] AJ, 398-1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 2-4.

[264] AJ, Fond Ministarstva pravde (63), V. O, fasc. 157, br. 694, Pismo vrhovnog muftije od 14. 10. 1927. – Odredba o osnivanju medresa sastojala se od 18 članova, a na istom kongresu u Mitrovici donet je i Pravilnik za unutarnju upravu (41 član). Odredba je propisivala da se u medresu prima maksimalno 30 učenika, da nastava traje 10 godina (u 2 tečaja), da se o postavljanju službenika Ministarstvo vera samo „obaveštava"; da se direktor sastaje sa nastavnicima jednom nedeljno (sve u okviru Vrhovnog muftijstva); da 20% bruto vakufskih prihoda ide medresama; da se služenje vojnog roka pitomaca odgodi do završetka studija „kao što je učinjeno i učenicima bogoslovija drugih veroispovesti"; da pitomci-vojnici nose obavezno muslimansku sveštenička nošnju; da se u medresama predaju arapski, srpski, turski, persijski i francuski jezik itd.

nastavni jezik bio je službeni državni – srpski. Nastavni plan za svetovne predmete odgovarao je gimnazijskim, pa su svi raspisi i uredbe Ministarstva prosvete važili i za Medresu. Prilikom formiranja nastavnog kadra za ovu ustanovu Ministarstvo vera je posredovalo kod prosvetnih organa da joj stavi na raspolaganje sarajevskog derviša Torfu „koji je poznat sa svoga velikog nacionalnog rada", a avgusta 1926. za profesora matematike i fizike postavljen je Božidar Nedeljković, dotadašnji nastavnik Skopske gimnazije.[265] Bilo je i takvih učitelja – Turaka, koji su otvoreno zloupotrebljavali svoje položaje. Veroučitelj Ramiz Ševki bio je skopski bogataš, zelenaš, zakupac kafana i pekara koji je u školi upotrebljavao zabranjene udžbenike iz Carigrada. Ranije je već bio kažnjavan zbog kocke i neregularnog držanja kafane *Bajli Han. S*reski načelnik se 1928. godine prosto čudio njegovoj okretnosti i političkoj snalažljivosti: „On tako vešto ume da koristi sve partije, mnoge partiski istaknute ljude svih stranaka, ljude od položaja; vešto ume da koristi prilike, pa i humane ustanove i razna društva..."[266] Sudeći prema broju naručenih đačkih odela, kaputa i cipela Medresa je januara 1926. imala 48 učenika, mada je već početkom septembra iste godine izvršila nabavku piljarskih artikala i mleka za 100 pitomaca. Direkcija Velike medrese je juna 1927. raspisala i konkurs za prijem u prvi razred 40 pitomaca o državnom trošku i 10 samofinansirajućih (600 dinara mesečno). Primani su državljani SHS između 10-15 godina, čiji su roditelji uredno plaćali poreze, premda su prvenstvo imali kandidati iz Južne Srbije. Roditelji samofinansirajućih morali su pismeno potvrditi svoju obavezu plaćanja školarine, dok su putne troškove do Skoplja snosili učenici.[267]

*

„Stare spomenike treba čuvati po svaku cenu, pa bilo da su u pitanju naši ili tuđih zavojevača", smatrao je Miloslav Stojadinović 1931. godine, razmišljajući o spomenicima u Južnoj Srbiji iz turskog perioda. Prema njemu, džamije nije trebalo rušiti, sem onih koje su bile „trošne i sklone padu". Zato je obnova monumentalne skopske džamije kraj crkve Sv. Spasa tumačena kao plemenit potez države, kao i ideja o pretvaranju Kuršumli-hana u muzej.[268] Inače, odlukom od 26. februara 1920. džamije nisu mogle biti građene bez naročite dozvole Ministarstva vera.[269]

Na drugoj strani, sreska muftijstva u Južnoj Srbiji imala su pravo (uz odobrenje ministra vera) da prodaju na javnim licitacijama vakufska imanja.[270] Početkom 30-ih godina Vakufsko-mearifsko veće u Skoplju raspolagalo je sa 819 vakufskih imanja. Najviše vakufa bilo je u Skoplju (83), Bitolju (59), Baru (56), Bijelom Polju (55), Kavadaru (54), Peći (54), dok ih je najmanje bilo u Beranu, Rožaju i Kačaniku (svega po 1).[271] U jugoslovenskom parlamentu je više puta skretana pažnja na pojavu zaplene vakufske imovine. Ramuš Osmanović je sma-

---

[265] AJ, 66-1101-1429; Službene novine Kraljevine SHS, br. 148, 2. jul 1924.

[266] AJ, 66-1859-1874.

[267] Službene novine Kraljevine SHS, br. 2, 2. januar 1926, 3; br. 5, 6. januar 1926, 3; br. 36, 17. februar 1926, 14; br. 197, 2. septembar 1926, 4; br. 142, 28. jun 1927, 3. - Februara 1926. godine Velika medresa je nabavila 47 letnjih odela za đake, 30 šifonjera, 30 školskih klupa, 30 čiviluka i kuhinjski pribor.

[268] M. Stojadinović, *Razmišljanja o Južnoj Srbiji*, Savremena opština, br. 31, Beograd 1931, 28-30.

[269] JDA/II, dok. 572, str. 568.

[270] *Muftijstvo Sreza Veleškog*, Službene novine Kraljevine SHS, br. 290, 22. decembar 1927, 2.

[271] *Izveštaj Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog veća u Skoplju*, prilog XI, str. 87-104.

trao da stanje vakufskih i džamijskih dobara jasno pokazuje kako vlast shvata versku slobodu i ravnopravnost. Tako je npr. u Kavadaru nezakonito prisvojeno više placeva i dućana koji su bili vlasništvo džamije u Kule - Mahali. U Kumanovu je medreski plac pretvoren u baštu, a u Vučitrnu je Gazi-Alibegova Medresa postala zatvor! Takođe, tamošnja opština je zaplenila kupatilo i muslimanska groblja kod kasarne, a groblje na prištinskom drumu predato je poljoprivrednoj stanici. Opština u Kičevu je zauzela groblje za rasadnik iako se u njemu kopalo svega četiri godine pre toga. U Gostivaru su oteta tri dućana i pekara, a medresa je pretvorena u depo. U Radovištu je policijska vlast uzurpirala medreski plac i biblioteku, dok je u Prištini porušena Sultan-Selimova medresa od čijih su ostataka napravljene štale. U Ohridu je bivša Skender-begova džamija sa grobljem pretvorena u park, dok je u Prištini vakufski hotel uzurpiralo jedno privatno društvo. „Kada je ministarstvo vera zatražilo povratak hotela opština ga proglašuje ruševnim. Isto tako hoće da poruši jednu džamiju sa 12 dućana pod njom. U Skoplju je vakufski imetak u velikoj opasnosti. Isto tako su državne vlasti ili opština uzurpirali 7 grobalja u površini od preko 40 dunuma. Tamo su zauzete 4 džamije, porušeno kupatilo. Kumanovska opština nastoji da naše groblje pretvori u park... U Radovištu je finansijska uprava izdala licitacijom pod zakup imanja mnogih građana koji su privatnim poslom otišli u Tursku, a državne su vlasti zaplenile mnoga imanja pod izgovorom, da su muhadžiri, koji se vraćaju iz Soluna, neprijateljski podanici. U Prizrenu je od strane vojnih vlasti uzurpirana Sinan-Pašina džamija i pretvorena je u depo..."[272] Razočarani sopstvenim položajem u jugoslovenskoj državi, a naročito u Južnoj Srbiji, muslimanski sveštenici su neretko polemisali sa državnim organima, pa i vojnim zvaničnicima.[273]

Položaj ostalih verskih grupa

Imajući u vidu da je 10% jugoslovenskih Jevreja živelo po varošima Južne Srbije (Bitolj, Štip, Skoplje) osvrnućemo se na položaj njihove verske zajednice koja je, prema O. Rotmileru, bila razbijena uspostavljanjem kapitalističkih odnosa. Novi društveni sistem doneo je negaciju jevrejske zajednice, patrijarhalne porodice i starinskih verovanja. Nepoznavanje državnog jezika („jer se dete služi ili španjolskim ili makedonskim jezikom"), teskoba i slaba domaća hrana, „nevaspitana okolina" - samo su neki od uzroka slabe integracije jevrejske školske omladine u novi društveni poredak. Govoreći o tome kako jevrejska deca ne poznaju jevrejske praznike i njihov značaj, Rotmiler pominje materijalno i duhovno siromašenje jevrejstva Južne Srbije koje je svedeno na nekoliko svakidašnjih obreda i molitvi. Njegova procena da je od 8.000 bitoljskih Jevreja, koliko ih je bilo do 1912. godine, ostalo jedva 4.000, pokazuje kako je ova verska zajednica doživljavala nove političke okolnosti. Uzroke nesnalaženja u novom društvenom ambijentu Rotmiler je video u samim strukturama jevrejskih opština, ali i u indolenciji jugoslo-

[272] R. Osmanović, SBNS, CVI red. sast, 25. jul 1922, 791-792.
[273] ASANU, br. 13317/26, *Vi Srbi ne možete carstvo održati*, str. 1-2.

venske države.[274] Pokušaji izvođenja Jevreja Južne Srbije iz „učmalosti" putem cionizma, tj. „kidanja s preživelim naziranjima prošlih generacija", bili su najzreliji u Bitolju. Cionizam, kao „lozinka progresista", podrazumevao je korenitu promenu jevrejskog načina života, opštinskih uprava i jevrejskih institucija, ali je u „zabačenoj pokrajini" ograničen na sporadično propagiranje hebrejizacije. „Tamo je Bog ostao Bog iz najfeudalnijih feudalnih dana", nastavlja Rotmiler, uz podsećanje da se „u Evropi Bog bitno promenio"! Aluzijom na detronizaciju svih božanstava u uslovima razvoja kapitalizma i građanske klase, Rotmiler je snagu „kismeta" (usuda, sudbine) kod starijih Jevreja suprotstavio omladini, koja je i pored zaostalosti Južne Srbije imala optimizma, vere i snage „da skuje svoju sreću". Samim tim, forma i sadržaj vere doživeli su promene.[275] Međutim, kako se opštoj krizi u pokrajini nije nazirao kraj („u Bitolju i u Štipu...okolina ubija u detetu svaku težnju da popravi život"), pred jevrejskom omladinom ostale su dve mogućnosti: „hoće li iz svoga patrijarhalnog jevrejstva u evropski kapitalizam i asimilaciju - ili će u hebrejsku radnu Palestinu koja bratski dočekuje svakoga..." Srednjoškolci su, kao „kvasac napretka" i nosilac antifeudalnih shvatanja, bili poslednji adut: njihovim ličnim angažmanom trebalo je vaspitavati mlađe naraštaje u jevrejskom duhu, navikavati ih na ravnopravnost polova i sl. Insistiranje na prirodnom razvoju dece, od perioda kada ono teži individualnosti kao „negaciji čopora", do trenutaka kada spoznaje svoju upućenost na društvo, bilo je osnova pedagoškog rada jevrejske zajednice. Tzv. „radna omladina" Jevreja u Južnoj Srbiji billa je, prema Rotmilerovom mišljenju, više obuzeta dobijanjem „sertifikata" i iseljavanjem iz Bitolja i Štipa. Tome u prilog govori činjenica da je najveći broj jevrejskih omladinskih udruženja nastajao iz potrebe za razonodom i zabavom: „Oni su hteli samo plehmuziku i diletantsku sekciju, stolove za biljar i ping pong, pevački hor i eventualno, gimnastičku ili futbalsku četu". Izuzetak je predstavljalo bitoljsko udruženje „Atehija" u kome je redovno bilo predavanja i diskusija o aktuelnim pitanjima lokalnog i opšteg značaja. U Skoplju je bila stacionirana „elita" jevrejske omladine, koja je zahvaljujući svom dobrom materijalnom i socijalnom statusu izbegavala jevrejska društva, a rado posećivala „Francuski klub". [276]

*

Katoličko sveštenstvo nije bilo diksretno shodno svome broju, ali država, začudo, nije sankcionisala sve incidente koje je prijavljivalo Ministarstvo vera. Rimokatolički sveštenici u Skoplju - župnik Gašpar Zadrima i katiheta Bukvić sprečavali su prilikom svetosavske proslave 1923. da katolička deca učestvuju „i ako među njima ima i Srba katolika". Pomenuti sveštenici nepristojno su se izražavali o Svetom Savi predstavljajući ga kao glavnog krivca što svi Srbi nisu poka-

---

[274] O. Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932, 12-17. - Kada je Bitoljska jevrejska opština pokušala da omogući omladini zemljoradničko obrazovanje, vlasti joj nisu izašle u susret, pod izgovorom da već postoji poljoprivredna škola u Bitolju. Međutim, ta državna škola nije primala Jevreje, jer ovi nisu bili „zemljoradnička deca"!

[275] Isto, 18-28.

[276] Isto, 30-39. - „Mesto da se radna omladina, u svom udruženju, osveštava socijalno i vaspitava narodno, ona je tratila vreme u brizi za isplatu pleh muzike, za kiriju društvenog lokala, za ugodnu zabavu fićfirića i mladih curica", rezignirano nastavlja Rotmiler.

toličeni, zbog čega je Sveti sinod SPC zatražio od ministra vera da se ovi udalje iz Skoplja.[277]

U Bitolju je postojala francuska misija lazarista (zabranjenih u Francuskoj) koja je u samoj varoši imala svoju crkvu i školu sa internatom. Školu su pohađala siromašna deca bez roditelja („koja su gotovo sva prevedena u katoličku veru"), pa su srpski zvaničnici upozoravali da je misija lazarista počela da gubi svrhu svog osnivanja (širenje hrišćanske kulture u vreme Turaka). Zato je već 1922. u Ministarstvu unutrašnjih dela preovladalo mišljenje „da sve škole stranih misija u našoj Kraljevini treba zatvoriti". [278] O radu francuske katoličke misije i protestantske englesko-američke misije u Bitolju nepovoljno su se izražavali i predstavnici Duhovnog suda bitoljske eparhije. Za njih su ove misije bile „centri za anacionalizaciju" čije su škole početkom 1922. imale „bez malo veći broj vaspitanika, nego naše državne škole". Stoga je predlagano („to traži interes države") da se pravoslavnoj deci u tim zavodima organiuzuje verska nastava koju bi vodili srpski sveštenici („njima je potreban dah vere Svetog Save, a ne S. Luja").[279]

Bez obzira na brojne apele država je ostala statična, pa je i 1925. godine misija lazarista i „marista" (muška i ženska misija) tajno vršila versku agitaciju prevodeći odrasle, decu i odojčad u rimokatoličku veru. Bitoljsko okružno načelstvo nekoliko puta je skretalo pažnju misionarima „da vode računa o svome držanju političkoverskom", jer bi ih u protivnom predali višim vlastima. Da su ovakvi pokušaji upravnih vlasti bili neozbiljni pokazuje držanje vojnog sveštenika Beržeroa - superiora misije lazarista - koji se više godina na krajnje uvredljiv način ophodio prema pravoslavnim sveštenicima izvrgavajući ruglu i sam činovnički aparat u Južnoj Srbiji. Apel bitoljskog episkopa Josifa upućen velikom županu Bitoljske oblasti (1925) pokazuje razmere tog problema. Lazaristi i maristi nisu priznavali nikakvu državu pa su nadležne vlasti neprestano upućivali da na eventualna sporna pitanja i nejasnoće potraže odgovor u Carigradu (sedištu Katoličkog apostolskog društva) ili u Rimu (Beržero je ponavljao: „Za ovu misiju nemam nikakve dozvole od strane srpske vlasti, već tu misiju vršim po zapovesti naše crkve").[280] Ne obazirući se na usmene opomene okružnih i sreskih vlasti lazaristi su u bitoljskom i ohridskom kraju obavljali krštenja, venčanja, vodili protokole rođenih, umrlih i venčanih (na francuskom jeziku) ignorišući predviđene državne takse i propise. Protivno prosvetnim zakonima lazaristi su vodili svoje škole na francuskom jeziku bez mogućnosti uvida u kvalifikacije nastavnika i nastavnog programa. Jednom reči, nisu se obazirali na bilo kakav oblik prisustva države u kojoj su se nalazili. Visoki prag tolerancije koji je država pokazala prema ovoj izuzetno agresivnoj katoličkoj misiji

[277] AJ, 69-182-292.

[278] AJ, 66-1491-1628, Pismo inspektora MUD ministru prosvete od 1. marta 1922.

[279] AJ, 66-1491-1628, Pismo preds. Duhovnog suda bitolj. eparhije ministru prosvete od 1. II 1922.

[280] AJ, 66-1491-1628, Pismo episkopa Josifa velikom županu Bitoljske oblasti od 21. III 1925. - Episkop Josif kaže: „Mnoga su naša pravoslavna deca u njihovoj ženskoj školi 'Marista' prevedena u rimokatoličkom običaju pri ulazu u zavod umakati prste u 'vodicu' i mazati se po licu; pri toj školi postoji neka ambulanta i apoteka a ni za jednu ni za drugu ustanovu škola nema dozvolu od naših vlasti; pre dve godine u Ohridu je vođen neki spor oko jedne pravoslavne parohije, predstavnici misije 'Lazarista' umešali su se u taj spor i tajno ponudili neku sumu novaca /60.000 dinara/ za izdržavanje te parohije, ako primi unijatstvo... Našim vlastima ovo nije bilo nepoznato, ili su ćutale. Zašto, ne znamo?!"

nije najjasniji. Činjenica da je bila u pitanju francuska misija mogla bi se povezati sa spoljnopolitičkom orijentacijom Kraljevine SHS, ali kada se zna da su lazaristi bili zabranjeni i u samoj Francuskoj, postavlja se pitanje prirode odnosa administracije u Južnoj Srbiji prema ovom nesvakidašnjem fenomenu.

*

Pošto je nekoliko metodističkih zajednica u Makedoniji optuženo za „probugarsko raspoloženje", a jedan metodistički pastor uhapšen u Skoplju, Ministarstvo vera je objavilo ukaz o raspuštanju svih nazarenskih, adventističkih i metodističkih organizacija, i o hapšenju i pokretanju optužbe protiv onih „koji budu pokušavali da pridobiju nove vernike za svoju sektu".[281] Naime, metodistička crkva je postojala u Povardarju još u vreme turske uprave, ali ni tada nije bila zakonski priznata, niti je kasnije bila predviđena Vidovdanskim ustavom. Pošto metodističko učenje nije bilo u suprotnosti sa „javnim državnim poretkom", jugoslovenska država ju je tolerisala, pa se jako metodističko uporište održalo u Strumici i okolnim selima.[282] Problemi su nastali onda kada su metodisti zatražili da im se na osnovu čl. 12 Vidovdanskog ustava prizna pravo javnog ispovedanja i vršenja bogoslуženja, kao i javno-pravni karakter svih akata izdatih od njihove crkve. Lokalne vlasti ostale su zatečene, zbog čega je ministar vera 10. avgusta 1924. doneo naređenje koje je dostavljeno nadležnim vlastima „radi znanja i upravljanja". Prema rečima inspektora Ministarstva pravde, metodisti se od tada nisu žalili na netoleranciju državnih organa sve do 1. marta 1929. kada su dvojica metodista iz Kolešina (kraj Strumice) podneli žalbu, jer je sreski poglavar sprečio metodističkog sveštenika da izvrši jedno venčanje. Ministarstvo pravde je ukorilo sreskog načelnika „da u buduće to ne čini, s obzirom na čl. 2 Senžermenskog ugovora od 10. 9. 1919. (...) pošto je u konkretnom slučaju u pitanju privatno ispovedanje vere".[283] Međutim, u Radovištu je jedan metodistički brak poništen, a venčani par je kažnjen zbog „vanbračnog života"! Sami metodisti su se obraćali kraljevoj kancelariji naglašavajući da su u iščekivanju pravednog rešenja njihovog problema morali da odlažu venčanja, krštenja, pa su čak i mrtve „neopojane morali sahranjivati". Pripadnici ove zajednice bili su ubeđeni da se protiv njihove crkve primenjivao čl. 3. al. II Zakona o zaštiti države, jer su im vlasti dozvoljavale crkvenu službu samo u vreme praznika.[284]

***

Susret mlade jugoslovenske države i introvertne otomanske čaršije najbolje je ilustrovan u domenu kulturno-prosvetne politike koja se teško odvijala jer je preko 4/5 stanovništva u pokrajini bilo nepismeno. Preambiciozni školski programi za

---

[281] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. I, 332.

[282] U Južnoj Srbiji je 1921. godine bilo 1.186 evangelista, od čega u strumičkom srezu 716, radoviškom 149, kočanskom 96, skopskom 86 itd.- *Definitivni rezultati popisa* 1921, 86-122.

[283] AJ, 74-54-75, Inspektor Ministarstva pravde Kancelariji Nj. V. Kralja 26. marta 1930. - Avgusta 1930. usledilo je novo naređenje ministra vera: „Naređujem: da se u svima ovakvim slučajevima skrene pažnja državnim vlastima, da metodistička episkopalna crkva nije do sada nijednim zakonom priznata u našoj državi, niti Ustavom usvojena, te da se prema stavu III čl. 12. Ustava može samo zakonom priznati; a dotle se može tolerisati kao privatno-pravna korporacija sa beneficijama, koje iz ovakog pravnog stanja proističu, prema čemu mogu vršiti svoj kult – bogosluženja – u granicama pozitivnog zakonodavstva, bez prava na javne procesije i prava na javno-pravni karakter svih akata izvršenih od strane njihovih predstavnika".

[284] AJ, 74-54-75, Pismo 18 metodista iz Kolešina kralju Aleksandru od 22. oktobra 1929.

osnovne škole (17 nastavnih predmeta sa naglašenom nacionalnom komponentom, tendencijom korigovanja „neknjiževnog govora" kod đaka itd.) nisu naišli na plodno tle. Iako je gotovo trećina budžetskih sredstava namenjenih osnovnim školama išla u Južnu Srbiju, finalni rezultati su se jedva nazirali. Veliki broj „škola" pohađalo je svega po 4-5 učenika (u Debru je „pripravni razred" pohađalo 2% dece stasale za školu!), a mimo proklamovane obaveze školovanja oko 40% dece u Južnoj Srbiji nije ni upisivano u školu, jer bi kuća „izgubila radnu snagu"! Na kraju školske 1927/28. godine u osnovnim školama pokrajine učilo je svega 7.565 albanske dece (1,7% albanske populacije!), od čega samo 232 devojčice. Očajno stanje školskih zgrada remetilo je zamišljeni nastavni proces – nastava se odvijala po iznajmljenim privatnim kućama i napuštenim turskim zgradama različitih namena (brvnare, mehane, ambari). Teatralni napor države na podizanju novih školskih zgrada imao je krajnje skromne razmere: u reprezentativnom i najvećem školskom srezu (skopskom) podignuto je u periodu 1913-1927. godine 17 novih školskih zgrada, a 22 su popravljene „da privremeno poslužе". Upravljanje školskim finansijama našlo se u rukama upravnika, a zatečeno nastavno osoblje proizvedeno je u stalno, bez ikakvih diferencijalnih ispita. Politički motivi uslovljavali su brojne službene premeštaje, rodbinske veze postale su najjača preporuka, a privatnost nastavnika tretirana je kao merilo profesionalne sposobnosti. Pokušaj države da objektivno sagleda kvalitet prosvetnog kadra na jugu pretvorio se u „pljusak od odličnih ocena nastavnika" kojem su doprineli školski upravnici i nadzornici.

Rad srednjih škola (1921. je radilo 18 nepotpunih gimnazija) kretao se takođe linijom apsurda: 1922. godine srednje škole u Južnoj Srbiji napustilo je na kraju godine 17,3% upisanih učenika! Gimnaziju u Debru pohađala su 1926. godine samo 4 muslimanska đaka, a štipska srednja škola bila je čuvena po tome što su se u njoj 1924. mogle za 10 hiljada dinara naručiti falsifikovane diplome i svedočanstva. O nastavnicima se više pričalo kao o učesnicima političkih, kriminalnih i bludnih incidenata, zbog čega su i njihovi premeštaji imali krajnje bizarne motive („zbog slabog zdravlja" premeštani su u „zdravije krajeve", zbog samačkog života, zbog „pipanja učenica", „na zahtev rodbine", zbog sumnjivih poznanstava i „slabe energičnosti" itd). Manjak školskih prostorija uslovljavao je bujanje štetne poludnevne nastave, kao i postojanje velikih odeljenja u kojima se tiskalo preko 40 đaka (u skopskoj gimnaziji kapaciteta 500 učenika, bilo je smešteno 1.600 đaka). Pored neurednog pohađanja časova od strane učenika, nastavu su komplikovala i brojna odsustva predavača (politički angažman, česta bolovanja), praksa poveravanja razrednih starešinstava neiskusnim suplentima „bez autoriteta", nedostatak kvalifikovanog kadra i sl. Od 271 nastavnika (od toga 1/5 nastavnica) koji su radili u južnosrbijanskim srednjim školama, bilo je svega 11% u zvanju profesora! Đačka veća pri školama imala su formalni karakter, dok se uloga nastavničkih saveta svodila na izricanje kazni „neprimernim" učenicima. Škole su bile smeštene u krajnje nepodesnim zgradama: prostorijama za sušenje čaura svilene bube (Đevđelija), bivšem turskom haremu (Strumica), zgradi ruždije (Gnjilane) i sl. Osnivanje ženske gimnazije u Skoplju (1924) pretvorilo se u dugotrajan proces nadmudrivanja administracije, pravosuđa i vojne uprave. Đačka društva su posto-

jala pri svim većim gimnazijama, a njihovim sastancima su prisustvovali lokalni organi uprave, vladika, veliki župan i sl. Krajem 20-ih godina pet punih gimnazija pretvoreno je u niže, dok su četiri potpuno ukinute, čime je istočni deo Južne Srbije ostao bez ijedne srednje škole.

Osnivanjem Filozofskog fakulteta u Skoplju (1920) kulturna politika na jugu dobila je svoj stručni oslonac. Ovaj „ženski" fakultet (80% su studentkinje) imao je 11 naučnih grupa; država je stipendirala u početku 20 studenata, da bi već 1926. spala na samo 2 „blagodejanca". Suma kredita se naglo smanjivala, a posebno su nagrađivani temati, naročito iz nacionalne istorije. Zagovornici ukidanja ove ustanove operisali su podatkom da je 1925/26. godine od 122 upisana studenta diplomiralo svega 7! Najveći broj studenata poticao je iz same pokrajine (deca činovnika), a u periodu 1921/27. na fakultetu je studiralo i 136 Makedonaca („Bugara") od kojih su diplomirala svega 2 „bugarska omladinca". Angažovanje lokalne uprave ubrzalo je sporu akciju države na izgradnji studentskog doma (1923/31), koji je uz pevačko društvo „Obilić" (činilo ga je 30% skopskih akademaca) ostao glavna tekovina prve decenije visokog školstva u ovim krajevima. Posredan značaj fakulteta ogledao se u pojedinačnim angažmanima profesora i dekana, prilikom stvaranja Skopskog naučnog društva (1921) i Muzeja Južne Srbije (1923). Time se delimično stalo na put raširenom običaju seljaka da u antičkim ćupovima čuvaju zimnicu i od pronađenih nadgrobnih ploča zidaju kuće! Ipak, rad ovih ustanova odvijao se više snagom entuzijazma njihovih pokretača, a uz simboličnu podršku države. Veću važnost vlasti su pridavale praznovanju „nacionalnih datuma" (oslobođenje južnih varoši od Turaka), kada su kompozicije vozova sa visokim zvanicama kretale iz Beograda ka jugu, ne bi li uzele učešća u višednevnom slavlju o trošku opština-domaćina. Osnivanjem skopske župe „Kraljević Marko" (1923) učinjen je pokušaj prodora sokolske ideje, ali je zbog specifičnosti terena ova aktivnost svedena na „vaspitanje duše i duha" stanovništva (u 30 sokolskih društava Južne Srbije bilo je 7% jugoslovenskih sokola).

Negovanje kulture u nepismenim oblastima juga isključilo je postojanje jasne koncepcije, pri čemu je hiperprodukcija novina i časopisa u konzervativnoj sredini (41 naslov u periodu 1918/29) imala ishodište u preovlađujućoj političkoj štampi. Uporno štampanje stručne periodike (prosveta, agrar, trgovina, privredne teme) prosto se odbijalo o nemu sredinu (u selo od 500 kuća ulazilo je 4-5 brojeva dnevnih novina, a časopisa jedan ili nijedan!). Muzička kultura južnih krajeva temeljena je na prirodnoj nadarenosti i muzičkom sluhu stanovništva. Na višem nivou razmatranog problema, to je značilo da je ljubav i naklonjenost muzičkom izrazu modifikovana prema potrebama političkih interesa (ponašanje direktora škola prema nastavnicima muzike, „nacionalni značaj" muzike u nastavnim programima, panika upravnika zbog nedostatka profesora pevanja). Stoga su i pevačka društva u Južnoj Srbiji imala punu materijalnu podršku najviših predstavnika dinastije Karađorđevića (organizovana gostovanja po evropskim zemljama; kupovina muzičkih instrumenata), koji su zauzvrat neretko dobijali prigodne pesme od autora željnih počasti i bekstva iz anonimnosti (horovođe, nastavnici pevanja). Kulturni lavirint Južne Srbije u kome je država dugo tumarala i tragala za adekvatnim modelom „nacionalnog kultivisanja" juga, postao je bogatiji formal-

nim obnavljanjem skopskog Narodnog pozorišta. Ideja zasnovana na temeljima Nušićevog predratnog rada pretočena je u plan zidanja nove pozorišne zgrade i time postala jedan od skupocenijih državnih poduhvata na jugu. Ministarstvo prosvete je bilo upućeno na ovog vrsnog dramaturga koji je pozorištem upravljao pod jako složenim okolnostima (vojska ometa isporuku rekvizita iz Beograda, vojna mobilizacija pozorišnih radnika, igranje predstava u kafani, nedostatak novca za dovršetak zgrade, „predstave za načelnike i župane" kao vid dodvoravanja upravi koja zaboravlja na obećana materijalna sredstva). Njegovi naslednici održali su zavidan nivo repertoara pozorišta izborivši se sa državnom upravom za konačni dovršetak zgrade. Imajući u vidu etnički mešovitu publiku bez ikakve pozorišne tradicije, skopsko pozorište je sa svojim glumcima, osobljem, reklamnim plakatima svetskog izgleda, bilo prava oaza kulture. Bioskopi su u Južnoj Srbiji bili plod privatne inicijative: država ih je tretirala kao industrijska preduzeća i zanatske radnje, tj. kao puke poreske obveznike!

Različita verska načela, nepismenost i feudalni mentalitet isključivali su mogućnost saradnje države sa stanovništvom u čijem je interesu vođena zdravstvena politika. Oslonjena na sopstvene standarde i metode, država je osnivala školske poliklinike, ambulante, organizovala kurseve i „dane zdravlja". Objektivne teškoće podrazumevale su malaričnost područja (1926. godine kroz „malarične" ustanove prošlo je 250 hiljada pacijenata) i drugih zaraznih bolesti. Tuberkulozno stanovništvo postalo je preveliki teret za državni budžet – nedostatak higijenskih navika samo je pospešio razmere ove bolesti (95% seljaka nije krečilo kuće, preko 40% je spavalo sa stokom u istoj prostoriji, preko 80% nije znalo za sapun). Visok mortalitet od gripa pokrenuo je državnu akciju vakcinisanja stanovništva koja je okončana sa 41% „uspelih vakcina" (neuspeh je objašnjavan prethodnim vakcinisanjem istog stanovništva koje su sproveli Bugari i Nemci 1918). Sklonost alternativnim putevima izlečenja, strah od „novotarija", „bockanja iglom" i skupoće terapije lomili su gotovo svaku akciju Ministarstva narodnog zdravlja (npr. malarični seljaci su odbijali da prime kinin od lekara, jer nisu mogli poverovati da ga država deli besplatno). Pored toga, državni lekari su imali običaj da, po ugledu na kolege iz administracije, zloupotrebljavaju svoj položaj (mimo propisa naplaćivali preglede, preprodavali medicinsku opremu, u saradnji sa apotekarima manipulisali receptima prepisujući skupocene lekove i sl).

Naglašeno versko šarenilo Južne Srbije predstavljalo je otežavajuću okolnost za pacifikaciju i privredno-kulturnu emancipaciju ove pokrajine. Legalizovanje verskih zajednica kao „javnih ustanova sa specijalnim položajem" nije unelo dovoljno principijelnosti u odnos države prema svim veroispovestima. Neformalna dominacija i privilegovan položaj hrišćanskog življa bili su zasnovani na blagonaklonom odnosu države prema sveštenstvu i crkvenoj imovini pravoslavaca. Problem „egzarhista", tj. „bugaraša", koji se po veri nisu razlikovali od „Srba", često je bio uzrok politizacije verskih nadleštava, pa se činilo da se prema pravoslavnim hrišćanima vodi dvojaka politika. Negovanje jakih pravoslavnih prosvetnih uporišta (bogoslovije u Prizrenu i Bitolju) pokazuje značaj koji je pridavan školovanju pravoslavnih duhovnika. Činjenica da je u Južnoj Srbiji bilo više džamija nego u Bosni jasno pokazuje i stepen obaveza koje su se isprečile pred Mini-

starstvo vera. Država je snosila oko 50% finansijskog tereta za izdržavanje IVZ na teritoriji 5 muftijstava Skopskog ulema-medžlisa, dok je IVZ prihodima od svojih vakufskih imanja, kao i taksama od svojih vernika obezbeđivala drugu polovinu prihoda. Naglašena briga države za funkcionisanje crkvene organizacije muslimana doprinela je stvaranju utiska da je Ministarstvo vera zapravo bilo pretvoreno u „vakufsku centralu za Južnu Srbiju". Jedan od spoljnih vidova državne tolerancije bilo je i postojanje 90 škola u kojima je turski jezik predavalo 117 turskih nastavnika (i u albanskim sredinama), više desetina medresa (do njihove reforme 1927. godine i svođenja na 5 reformisanih medresa), nekoliko privatnih veroučiteljskih škola, nesmetani rad šerijatskih sudova, kao i otvaranje velike skopske medrese. Na drugoj strani, država je problematično postupala sa vakufskim imetkom (glavnim finansijskim izvorom IVZ) uzurpirajući džamije, medrese, groblja i kupatila i pretvarajući ih u parkove, poljoprivredne stanice, barutane, štale i magacine. Početkom 30-ih godina IVZ je na teritoriji Južne Srbije raspolagala sa 819 vakufskih imanja. Vođenje matičnih knjiga muslimana povereno je imamima koji su imali obavezu da kopije „matica" mesečno dostavljaju sreskim poglavarima (od 432 imama svega 30 je poznavalo srpski jezik). Pitanje nekih manjih verskih grupa i sekti (metodisti, lazaristi) država nije adekvatno rešavala i pored zakonskih mogućnosti koje su joj stajale na raspolaganju.

ZAKLJUČAK

Tradicionalna vezanost Srba za prostore Makedonije i Stare Srbije, začeta još u Srednjem veku, doživela je svoju državno-pravnu realizaciju posle Balkanskih ratova i sloma Otomanske imperije. Uz naglašenu nacionalno-političku intenciju „novi krajevi" su u jugoslovenskoj administraciji sve do podele Kraljevine SHS/ Jugoslavije na banovine (1929) vođeni kao pokrajina Južna Srbija (16 okruga Makedonije, Kosova, Metohije, Sandžaka i istočnih rubova Crne Gore). Demografsko pražnjenje prostora, odumiranje starih saobraćajnih komunikacija i trgovačkih centara usledili su kao posledica krupnih političkih lomova na Balkanu, osećaja lične nesigurnosti i ekonomske neizvesnosti proisteklih iz oružanih pobuna i ratova 1903/18. godine, pri čemu se seljak sa juga teško oslobađao stanja „moralne depresije", „plahosti" i „nedostatka samopouzdanja". Zato je pribegavanje spoljnoj mimikriji i oprobanom receptu pasivne rezistencije iz turskog doba imalo produženo dejstvo i u jugoslovenskoj državi sa sličnim manifestacijama (bojkot škola, banaka, poreza, vojske). Stanje konfuzije i civilizacijske zapuštenosti terena ostalo je u duhu zapadnjačkih opservacija o anahronizmima centralnog Balkana i „gomilanju vekova" koji se ne smenjuju već postoje uporedo. Ipak, činilo se da je promovisanje i opravdavanje iskazanog državnog optimizma bilo najlakše izvesti upravo na prostoru okovanom regresivnim feudalnim nasleđem, gde bi i najmanji napredak bio lako i brzo uočljiv.

U političkoj fizionomiji Kraljevine SHS parlament je imao slab uticaj na prilike u pokrajini. Predmet sukoba vodećih partija po pitanju Južne Srbije bio je uglavnom formalne, političke, a izuzetno retko suštinske prirode - osnovni pravac režimske nacionalne politike gotovo da nije dovođen u pitanje, već su ostale sporne samo metode i tehnika njene realizacije. Posle administrativnog preuređenja zemlje (1922) na čelu oblasti našli su se veliki župani čija je široka suspenzivna moć u praksi ograničila oblasnu samoupravu do apsurda. Običaj da se za načelnike okruga i srezova postavljaju ljudi bez kvalifikacija, premeštanje i protežiranje partijskih činovnika, krah antikorupcijskih mera - osnova su opravdanog stereotipa o lošem činovničkom aparatu čije su nedaće prerastale u „organizovanu zloupotrebu" položaja i ovlašćenja. Pri opštim upravnim vlastima funkcionisala je i policija sa nedefinisanim ingerencijama, kadrovskim problemima i propustima u službi koji su često podsticali „amorfni strah" i nepoverenje kod stanovništva. Činjenica da je 2/3 sastava jugoslovenske žandarmerije bilo stacionirano u Južnoj Srbiji ukazuje na vidno mesto pokrajine u vizuri državnog vrha, ali i otvara pitanje njene hronične neefikasnosti. Imajući u vidu nestabilne granice prema Bugarskoj i Albaniji, problem naoružanog (albanskog) stanovništva, bujanje kačačkog i komitskog pokreta, te širok opseg njenih poslova koji se preplitao sa delovanjem policijskih i vojnih snaga - može se reći da je upravo žandarmerija platila najvišu cenu „pacifikacije novooslobođenih oblasti". Neočekivano veliki gubici u ljudstvu i pored visokog stepena slobode žandarma u ad hoc odlučivanju, kao i neprimeren odnos pripadnika ove formacije prema stanovništvu, imali su svoju suštinsku pod-

logu u slabostima civilnih upravnih centara koji su raspolagali „pravom upotrebe" žandarmerije. Vojska je kao „državni skelet" bila jedan od presudnih faktora zaštite političke uprave u pokrajini, bitan činilac i generator modernizacije juga. Njena neprekidna mobilnost proisticala je iz neredovnih bezbednosnih prilika i strateškog značaja vardarske doline, mada je zbog neracionalnog trošenja budžetskih sredstava i ona često bila na udaru kritike javnosti. Kroz guste naslage feudalne tradicije trebalo je provući i mreže modernog pravosuđa, ali su nedostatak kadrova i stanje bezvlašća samo produbili nepoverenje u državne institucije. Negativnu sliku o namerama vlasti mogli su stvoriti kazneni zavodi i „apsane" u kojima su mesecima ležali ljudi „preventivno lišeni slobode", pojava „nadriadvokata" i političkih posrednika, široka ovlašćenja naoružanih činovnika Finansijske kontrole, takse za putovanja po srezovima, delovanje raznih kvazidržavnih nacionalnih udruženja i sl.

U senci loših odnosa među balkanskim državama odvijala se sinhronizacija komitskog i kačačkog pokreta, čiju vitalnost nije narušila ni kratkotrajna faza jugo-bugarskog optimizma (vlada A. Stambolijskog). Devetojunskim prevratom (1923) stavljena je tačka na deklarativno razbijanje komitskog jezgra, pa su tokom Cankovljeve vlade usledili oživljavanje pokreta i obračuni unutar same VMRO. Italofilski kabinet A. Ljapčeva je uz podršku bugarske masonske lože popravio međunarodni imidž Bugarske, premda je aktuelizacija „makedonskog pitanja" zaoštravala odnose sa zapadnim susedom. Na drugoj strani, jugoslovenska kritika albanskih granica iz 1913. godine, održavanje demarkacione linije i sukobi na njoj podgrevali su nadu da će one biti naknadno korigovane u korist Kraljevine SHS. Aktivna uloga Italije u podstrekivanju albanskog separatizma na Kosovu i povezivanju sa bugarskim komitskim pokretom bila je zaokružena njenim ekonomskim prodorom u Albaniju.

Na unutrašnjoj političkoj sceni juga Kraljevine SHS odvijala se brza kohezija radikalsko-otomanske čaršije na bazi zajedničkih, prevashodno materijalnih interesa, sa logičnim refleksijama na rejting demokrata i komunista („crvene opštine"). Suverena dominacija Džemijeta u varoškim sredinama okončana je 1925. godine njegovim stavljanjem van zakona, dok je bujanje komunističkog pokreta na efektima privredne depresije sasečeno bez suviše takta i obzira. Održavanje političkog sistema u uslovima urušene bezbednosti dovelo je do militarizacije područja sa svim pratećim efektima zbog koje su mnogi stranci opisivali pokrajinu kao oblast u kojoj „seljak ore noseći pušku na leđima". Skromni rezultati akcija razoružavanja u režiji vojske i žandarmerije, komplikovanje zakonske procedure za izdavanje dozvola, preventivno naoružavanje kolonista i predizborno deljenje oružja Albancima - pokazuju nepomirljive ekstreme jedne iste politike. Duga tradicija kačačkog pokreta, izniklog po inerciji iz turskog doba na nepriznavanju društvene stvarnosti (samim tim i države), može delimično objasniti neuspeh akcija za njegovu potpunu likvidaciju (interniranje, racije, amnestije, stavljanje „organizovanih Arnauta" u službu države i sl). I vitalnost komitskog pokreta istočno od Vardara pravdana je postojanjem uhodanih predratnih kanala koje je bilo gotovo nemoguće kontrolisati. Takvu procenu potvrdilo je delovanje više desetina bugarskih četa u pokrajini sa jakom obaveštajnom centralom u Štipu, kao i nezvanični

podatak da su na ubijenog komitu prosečno stradala 23 vojnika/žandarma! Ovome treba dodati kontroverznu ulogu Udruženja protiv bugarskih bandita, sastavljenog od kompromitovanih eks-komita, koje je upravo u Štipu radilo na „podizanju nacionalne svesti". U tako haotičnom ambijentu evidentna je nemoć države koja se u svojim krajnjim oblicima iskazivala kao neodmerena represija - time se krhka bezbednost vraćala u pređašnji krug i ispoljavala kao stihija koju je nemoguće kontrolisati. Takva atmosfera, podgrejana ozvaničenjem ustanove kuluka (1923), pogodovala je zloupotrebama i aferama u kojima su registrovani pripadnici raznih hijerarhijskih slojeva. Pod teretom nepovoljnih političkih prilika, neizvesnih tokova agrarne reforme, preispitivanja „starih krivica" i neregulisanog državljanstva, došlo je do iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku i Albaniju. Simboličan raskid sa turskom upravom trebalo je da dokumentuje i organizovana kolonizacija Južne Srbije, pri čemu su veliki posedi prodavani političkim moćnicima i podobnim begovima. Do 1928. izdeljena je tek polovina predviđene površine (od toga je preko petine činilo trajno napušteno zemljište), pri čemu je finansijsko učešće države u izgradnji naseljeničkih kuća variralo od 5-66%.

Kultivisanje anahronog ekonomskog sistema bilo je sputano feudalnim mentalitetom koji se prepoznavao u svim sferama privrednog života. Pored toga, jugoslovenska država se suočila sa 4/5 neobrađenih površina u pokrajini, pokazujući interes prvenstveno za gajenje industrijskog bilja. Deprimirajuće stanje poljoprivrednih sprava i previsoke takse za uvoz mehanizacije izazvali su oštre reakcije skopskih privrednika, nezadovoljnih što država (nehotice) promoviše „zaštitu karavana i drvenih ralica". Slabi rezultati u voćarstvu i vinogradarstvu bili su jasan signal za okretanje državnog monopola najunosnijim kulturama - duvanu i opijumu. Međutim, strogim zakonskim ograničenjima promet duvanom gurnut je u ruke krijumčara, dok je neprestano eksperimentisanje sa otkupnim cenama rezultiralo naglim redukcijma u proizvodnji. Za razliku od duvana, produkcija visokokvalitetnog makedonskog opijuma praćena je i gotovo obesmišljena restriktivnim međunarodnim zakonodavstvom. Logika čestih ulaganja u razvoj svilarstva nije ostala najjasnija kada se ima u vidu da je jugoslovenska država do 1930. godine uvezla svilu u vrednosti 1,5 mlrd dinara! Obnavljanje osiromašenog stočnog fonda pokazalo je da je finansijska podrška bila smislena samo u kombinaciji sa pravilnim kalkulacijama o specifičnosti terena i klime.

Posustajanje zanata pred industrijskom konkurencijom bilo je jugoslovenski trend koji se najočitije manifestovao u Južnoj Srbiji. Iako je Zanatska banka Kraljevine SHS u južne krajeve plasirala daleko više sredstava nego u zapadne pokrajine, tradicionalni vidovi privređivanja bili su pred kolapsom. Odsustvo standarda, neregulisani međudržavni odnosi, ekspanzija ilegalnih puteva robe, previsoke oblasne i opštinske trošarine, podizali su cenu „legalne" robe i ugrožavali opstanak samih preduzeća. Obilazeći suštinu problema država je tražila rešenje u kampanji naseljavanja južnih varoši trgovcima i zanatlijama iz razvijenijih krajeva zemlje. Neafirmisana industrija je i dalje ostala „rizična grana" zbog nelojalne domaće/strane konkurencije i previsokih oblasnih nameta. Iako se do 1929. broj industrijskih preduzeća petostruko uvećao, ona su i dalje bila skromnih kapaciteta. Čini se da je privatna inicijativa imala realniju predstavu o sredini, tržištu i mentalitetu, pa

je u mnogim segmentima „požurivala" privredne procese. Pored željene kontrole nad krupnijim finansijskim tokovima i održavanjem sistema za funkcionisanje vojske država je ispoljila odsustvo sluha i postupnosti kroz pogrešne investicije i anahrone ekonomske odluke koje su često bile naličje sukoba privrednih i političkih interesa. Eutanazijom starih novčanih zavoda i fondova država je od 1918. pristupila otvaranju filijala velikih državnih i inostranih banaka, kao i privatnih štedionica, ali je njihovo učešće u jugoslovenskim finansijskim tokovima dosezalo jedva 1%! Činjenica da je Južna Srbija sredinom 20-ih godina imala 20 električnih centrala u prvi mah deluje impresivno, ali kada se zna da su snabdevale svega 150.000 stanovnika električnom energijom, stiče se potpuno drugačiji utisak. Bogatstvo šarplaninskih obronaka hromnom rudom prepušteno je grčkim firmama, nalazišta olova i cinka našla su se pod kontrolom engleskog kapitala, dok je nerentabilnost ostalih rudnika bila skopčana sa teškoćama u saobraćaju. Vodoprivreda je vođena nešto uspešnije iz obzira prema potrebama kolonizacije i gajenja unosnih industrijskih kultura (izgradnja nasipa i kanala, isušivanje bara, kopanje bunara). Akcija pošumljavanja 360.000 ha goleti makedonskog dela pokrajine spada u red simptomatičnih fenomena, jer je do 1926. godine pošumljeno svega 200 ha (0.05%), iako je cena pošumljavanja po hektaru bila ravna mesečnoj plati žandarma! Pošto su najveći šumski kompleksi bili u opštinskoj svojini, potom državnoj i privatnoj, bespravna seča i koncesije po partijskoj liniji ostali su prepoznatljiva pojava tokom 20-ih godina. Milionski iznosi utrošeni za uređenje bujica, kaldrmisanje ulica, osvetljenje varoši, izgradnju novih vodovoda i kanalizacije sa jedne strane stvaraju privid revolucionarnih poteza države, ali po komparaciji sa parametrima drugih pokrajina govore o disharmoniji i neusklađenosti razvoja Južne Srbije u odnosu na ostatak zemlje. Sličnu nesrazmeru pokazuju rashodi oblasnih i opštinskih budžeta.

Saobraćajna emancipacija juga je, pored ekonomskih razloga, imala svoje strateško, nacionalno i političko utemeljenje. Iako je Ministarstvo saobraćaja u dva navrata ovu oblast svrstalo u pretposlednju grupu železničkih prioriteta, osposobljavanje vardarske pruge pokazalo se urgentnim, kao što je zamena uzanih pruga normalnim kolosekom predstavljala investiranje u njene trgovačke pritoke. Pokrajinu su presecali drumovi slabog kvaliteta po kojima se kretao mali broj automobila, mahom vojnih i poštanskih vozila. Politička inicijativa bila je presudna za otvaranje civilne vazdušne linije Beograd-Skoplje (1929) i skopskog aerodroma kao „internacionalnog pristaništa". Razmere revolucije imao je razvoj poštansko-telegrafskog saobraćaja koji je u nekim segmentima čak premašio potrebe zaostalog područja. Izrazita frekventnost poštanskog saobraćaja može takođe stvoriti iluziju o socijalnom napretku, ali se razgrađuje posle saznanja da je ona u najvećoj meri sredstvo službene komunikacije državnih i vojnih nadleštava.

Kulturno-prosvetna politika u sredini sa 4/5 nepismenog stanovništva zahtevala je kompleksniju akciju države, koja se ne bi svodila na puko zidanje školskih zgrada. Iako se pred međunarodnom javnošću hvalila ciframa od nekoliko stotina novih školskih zdanja na jugu, Kraljevina SHS je u izveštajima svojih školskih nadzornika izgledala sasvim drugačije. Mimo proklamovane obaveze oko 40% dece u pokrajini nije ni upisivano u školu „da ne bi kuća izgubila radnu snagu", dok je u državnim školama bilo svega 1,7% albanske populacije (od toga svega 232

devojčice)! Obavezivanjem siromašnih seoskih opština da same izdržavaju škole na svojoj teritoriji situacija je dodatno iskomplikovana - nastava se odvijala po iznajmljenim privatnim kućama i napuštenim turskim zgradama, dok su se finansije našle u rukama školskih upravnika. Neadaptiranost predratnog nastavnog osoblja, politički motivi njihovog premeštanja, nepotizam - samo su neki od problema koji su otežavali normalizaciju nastave, zbog kojih je i pokušaj države da objektivno sagleda kvalitet prosvetnog kadra pretvoren u birokratski „pljusak od odličnih ocena". Rad 18 srednjih škola ustrojenih po uzoru na srpske realne gimnazije kretao se takođe ekstremnim linijama: čak 7 gimnazija bilo je bez nastavnika sa profesorskim zvanjem, a usled deficita osoblja, petinu svih predavača činili su ruski emigranti; samo tokom 1922. godine petina srednjoškolaca odustala je od dalje nastave, dok su u muslimanskom Debru srednju školu pohađala svega 4 đaka. Bujanje „poludnevne nastave", poslovično odsustvovanje učenika i izostanci profesora, razredna starešinstva u rukama neiskusnih suplenata, kao i činjenica da je samo 11% nastavnika imalo zvanje profesora, bili su dovoljan povod da se krajem 20-ih godina nekoliko gimnazija definitivno ukine ili degradira u „nepotpune" škole.

Ideja o pokretanju visokog školstva u „južnim krajevima" sprovedena je 1920. godine osnivanjem Filozofskog fakulteta u Skoplju. Početna stimulacija studenata 11 naučnih grupa brzo je dovedena u pitanje desetostrukim reduciranjem državnih stipendija, nakon saznanja da je od upisanih studenata diplomiralo svega 5,7%! Iako je najveći broj studenata poticao iz činovničkih porodica (privremeno) nastanjenih u pokrajini, lokalna uprava je ubrzala osmogodišnju akciju države na izgradnji studentskog doma. Individualni angažmani profesora u pokretanju i radu Skopskog naučnog društva, Muzeja Južne Srbije i Narodnog univerziteta bili su odraz ličnog entuzijazma, uz simboličnu podršku države. Hibridna koncepcija kulturne politike dovela je do hiperprodukcije stručne periodike, na jednoj strani, i „nacionalno-političkog" modifikovanja naklonjenosti stanovništva muzičkom izrazu kroz pevačke družine, sokolska društva i sl. U daljem traganju za adekvatnim modelom „nacionalnog kultivisanja Juga" došlo je do obnavljanja Narodnog pozorišta, pri čemu je zidanje nove zgrade postalo jedan od skupocenijih poduhvata države. Nušićeva uprava je radila pod složenim okolnostima prevazilazeći kontrast između etnički mešovite publike (bez pozorišne tradicije) i savremenog teatra koji je sa svojim glumačkim kadrom i reklamnim plakatima svetskog izgleda težio najvišim standardima. I u zdravstvenoj kulturi prožimali su se feudalni mentalitet i različita verska načela: izbegavanje vakcinisanja, strah od „novotarija", neverica u besplatan državni kinin, procene da 95% seljaka u pokrajini i dalje nije krečilo svoje kuće, a da 80% nije znalo za sapun iako je Skoplje slovilo za velikog proizvođača ovog artikla - delimično pojašnjavaju skromne efekte tadašnje zdravstvene politike.

Neformalna dominacija i privilegovan položaj hrišćanskog stanovništva proisticali su iz blagonaklonog odnosa države prema sveštenstvu i crkvenoj imovini pravoslavaca (i pored dvojakog odnosa prema „egzarhistima-bugarašima" i Srbima). Na drugoj strani, polovinu finansijskog tereta za izdržavanje 5 muftijstava islamske zajednice na teritoriji Skopskog ulema-medžlisa snosila je država,

dok je ostatak ostvarivala IVZ putem prihoda sa svojih vakufskih imanja. Transparentna briga države za funkcionisanje crkvene organizacije muslimana doprinela je utisku da je Ministarstvo vera pretvoreno u „vakufsku centralu za Južnu Srbiju". Još jedan od spoljnih vidova državne tolerancije bilo je postojanje 90 osnovnih škola u kojima je turski jezik predavalo 117 turskih predavača (i u albanskim sredinama), više desetina medresa, nesmetani rad šerijatskih sudova i sl. U praksi, prohodnost na domaćim i stranim fakultetima imali su samo pitomci državne Velike medrese, dok se problematičan odnos vlasti prema vakufskom imetku iskazivao kroz uzurpacije džamija, medresa, grobalja, kupatila i njihovo pretvaranje u parkove, poljoprivredne stanice, magacine i sl. Nedefinisan odnos prema manjim verskim grupama bio je prepoznatljivi odraz nerazumevanja mogućnosti i potreba anahronog, demografski nestabilnog, politički i nacionalno rastrzanog, kulturno zapuštenog i nespretno integrisanog društva, ali i nekonsolidovanosti same države i njenog administrativnog aparata.

Summary

Serbian traditional connections with Macedonia and Old Serbia, established in the Middle Ages, found the legal implementation after the Balkan wars and the collapse of the Ottoman Empire. Until the partition of the Kingdom of SCS (Kingdom of Yugoslavia) in 1929, the Yugoslav administration called „the new districts" *South Serbia province* (16 counties in Macedonia, Kosovo, Metohija and eastern parts of Montenegro) with obvious political intentions. The settlements began to fade away in demographic sense, the traffic and merchant centres started to wither out and all this was a consequence of great political changes in the Balkans, feeling of personal insecurity and economic uncertainty derived from the armed conflicts and wars in the period from 1903 to 1918. For a peasant from the South it was very difficult to cope with „moral depression" and „lack of self-confidence". External mimicry, passive resistance and established practice during the Turkish rule, were extended to the period of the Yugoslav state and had similar manifestations (boycott of schools, banks, taxes, army). State of confusion and cultural decay remained in the sense of Western observations about anachronism of the Central Balkans and „accumulation of centuries", which did not change one after another, but existed parallel. Nevertheless, it seemed that the best area for advocacy and explanation of the governments` optimism was the space burdened with regressive feudal heritage, where even a small step forward was easy to be noticed.

In the political system of the Kingdom of the SCS the Parliament itself had week influence on events in the region. The causes of conflicts among leading political parties, regarding South Serbia, were mainly formal and political, rarely purely essential. The basic course of regimes` national policy had never been in question; disputable were only the methods and techniques of its implementation. After the State had been reorganised in 1922, great zoupans became chief administrators whose tremendous suspensive power completely limited the district self-governance. Practice to appoint under-qualified chiefs of districts and counties, displacements and supporting of „parties' clerks and failure of anti-corruption measures-all these created a bases for stereotypes about bad bureaucracy, which turned to be „organised abuse" of power. The responsibilities of the police were not defined, with a number of personnel problems and mistakes, which often produced „amorphous fears" and untrustworthiness among people. The fact that 2/3 of the Yugoslav gendarmerie was stationed in South Serbia shows how important place the region was from the administrative point of view, but it also opens the issue of the government' chronicle inefficiency. Taking into account troubles on the Yugoslav- Bulgarian as well as on the Yugoslav-Albanian border, the existence of armed (Albanian) people, growth of *kachaks*` and *komits*` (guerilla`s) movement and numerous obligations, one could say that it was the gendarmerie itself that paid the highest price of „pacification the just liberated areas". In spite of high level of freedom that gendarmes had in making ad hoc decisions and their extremely bed behaviour towards the people as well, unexpected great losses in human resources were caused by essential weakness of civil administration, which had the right of using the gendarmerie. The army was one of main factors in

defending political institutions in the district and an important generator of modernization of the South. Army's` permanent mobility was provoked by insecurity and strategic importance of the Vardar valley, although it was often criticised for its irrational wasting the budget funds. Modern system of justice had to oppose strong feudal heritage, but lack of qualified clerks and state of anarchy caused disbelief in the State institutions. Bed image was also created by correctional institutions and jails where the people were placed for „prevention sake" and lay there for months, „pseudo lawyers" and political mediators, great power of armed officers of Financial control, taxes for travelling across the region, various pseudo state national societies etc.

Behind bed relations between the Balkan states there was synchronization of kachaks` and komits` movements, whose vitality could be spoilt not even by a short phase of Yugo-Bulgarian optimism (government of A. Stamboliski). Coup d`etat on June 9th 1923 brought the end to the declarative struggle against the komits` movement. During Cankov`s administration the development of that movement and conflicts inside of IMRO just continued. Italofilian government of A. Ljapcev supported by Bulgarian masons improved the image of Bulgaria, although the raising of the „Macedonian question" spoilt its relations with the Western neighbour. On the other side, Yugoslav criticism of the Albanian border (established in 1913), keeping the demarcation line and struggles in that area gave hope that they would be changed in favour of the Kingdom of SCS. Active role of Italy in supporting Albanian separatism in Kosovo and connection with Bulgarian komits` movement was further strengthened by its economic expansion in Albania.

At the political stage of southern parts of the Kingdom of SCS there was very fast cohesion of Radical and Othoman structure based on common, mainly financial, interests, with logic reflections on the position of democrats and communists („red communes"). Domination of *Dzemiet* in towns ended in 1925, when it was forbidden by the law. The growth of the communists` movement, as a consequence of economic depression, was suppressed without mercy. Maintenance of political system in such insecure situation caused militarization of the area with all the accompanying effects. This is why many foreigners described the region as an area where the peasants 'plough with the arms on their shoulders'. Poor results of disarmament, complicated law procedure for giving permissions, preventive arming of komits and distribution of weapons to Albanians before elections – all these show the extremes of one same policy. Long tradition of the kachaks` movement, originated from the „Turkish" time, can partly explain the failure of attempts aimed at its liquidation (interventions, amnesties, employing „organized Albanians" in state service). Vitality of the komits` movement east of the river Vardar was explained with existence of traditional channels, almost impossible to control. Such estimation was confirmed by the activities of a number of Bulgarian units in the region with strong centre of intelligence in Stip, and by unofficial data that there was one murdered komit per 23 soldiers (gendarmes)! In addition, of the *Society against Bulgarian bandits* had controversial role; it consisted of compromited ex-komits and worked in Stip on „raising national awareness". In such a chaotic situation the incapability of government was obvious and in its extreme forms it was expressed as repression. Such atmosphere, intensified by legalizing of *kuluk*

(1923), was favourable for misuses and affairs which involved members of various classes. Unfavourable political climate, insecure agrarian reform, investigation of „old culprits" and unregulated citizenship, caused emigration of Muslim population in Turkey and Albania. Symbolic separation with Turkish administration should confirm also organised colonisation of South Serbia, during which big properties were sold to political „big wigs" and „loyal" *begs*. Until 1928, only a half of foreseen land was allotted, over 20% of which was permanently abandoned. Financial contribution of the government in building the colonists` houses varied between 5% and 66%.

Modernization of out-of-date economic system was burdened with feudal mentality existing in all spheres of economic life. Moreover, Yugoslav government had to face the fact that 4/5 of the district land was not cultivated, expressing the interest for cultivating industrial plants. Problems with agricultural tools and too high import taxes for machines caused very serious reactions of businessmen in Skoplje. Poor results in fruit and vine industry forced the state monopoly to turn to the most lucrative agricultural sorts – tobacco and opium. However, due to various restrictions tobacco business became an object of smuggling. Permanent changes of ransom caused reductions of production. Production of high quality Macedonian opium was limited by restrictive international rules. Investments in development of silk production remained unclear, taking into account that in 1930 Yugoslavia imported silk worth 1.5 billion dinars! Renewal of cattle-breeding showed that financial support was effective only if combined with right estimation of soil and climate.

The most obvious trend in South Serbia was the competition of industry which pressed handicraft. Although the Handicrafts` bank of the Kingdom SCS invested in South regions more than in the Western parts, traditional branches of economy were decaying. Non-existence of standards, unregulated international relations, expansion of smuggling, high excise – all these caused higher prices of „legal" merchandise and endangered existence of firms. Avoiding to face the essence of the problem, the Government tried to find a solution in a campaign of colonization of merchants and artisans. Week industry remained „risky branch" because of disloyal domestic and foreign competition and high taxes as well. Although up to 1929 the number of industrial enterprises was five times higher, their capacities were still very poor. It seems that the owners of private companies better understood the very nature of the market and mentality of the region. Consequently, in many segments such firms „pushed" various economic processes. In spite of the control over important financial flows and maintenance of the system to support the army, the government expressed lack of economic sense by making obsolete decisions and investing in wrong business, which was very often a reflection of the political conflicts. Abolishing the old financial institutions the government started to open (since 1918) branches of big domestic, foreign and private banks, which participation in Yugoslav finances was not more than 1% only! One could be impressed with the fact that in the middle of 1920s there were 20 electric power plants in South Serbia, but they supplied only 150000 people. Rich chrome mines were handed over to Greek enterprises, lead and zinc mines were under British control, while non-profitability of other mines was caused by traffic problems.

Water supply system was slightly improved due to needs of colonization and agriculture (damps, channels, digging the wells).

Forestation of 360000 hectares of land of the Macedonian part of the region is by all means very strange phenomena, because up to 1926 only 200 hectares of land was forested, although the price of forestation of one single hectare was equal to a gendarme month' salary. Since the biggest wooded areas were first the property of the municipality, and then of the State and private persons, illegal cutting down the trees and concessions through political connections were typical phenomena for 1920s. Huge amounts of money spent on various improvements of life in towns (improving of streets, water supply, drainage) produced impression of radical course of the government, but, on the other side, in comparison to other regions show backwardness of the South Serbia. Very big disproportion could be found in the district and municipal budget expenditures.

Improvement of traffic system was important not only for its economic reasons, but also for strategic, national and political interests. Repairing of the Vardar railway proved urgent, as well as replacement of railways type (normal-gauge instead of narrow-gauge). The quality of the roads in the region was low and number of vehicles was small. Political initiative was decisive for opening the civil air line Belgrade-Skopje in 1929 and the international airport in Skopje. Revolutionary development of post office system even exceeded needs of the poor region. Great activity of post office system could make illusion of social progress. The post office system was used, however, mostly by government and military institutions.

With 4/5 illiterate people the educational policy in the region required ambitious action of the government, not only pure building of new schools. In spite of several hundreds of new schools, the reality of the educational system of the South Serbia, was, according to the reports of school inspectors, quite the opposite. In spite of the obligation, approximately 40% of children did not attend school in order to be able to work. The number of Albanian pupils was incredibly small – only 1.7%, out of whom only 232 were girls. Obligation of poor communities to finance schools on their territory only brought additional troubles: rented houses and emptied Turkish buildings were used for teaching process, while school principals controlled the finances. Conservatism of teachers from the pre-war period, political motives of their displacing, nepotism, are only some of the problems which caused troubles in teaching process. The example of 18 grammar schools is symptomatic. Seven of them were without qualified teachers, while, due to the shortage of teachers, 1/5 of them were Russian emigrants. In 1922 1/5 of pupils dropped-out from school, while, at the same time, in grammar school in Debar, there were only four pupils. Flourishing of „part-time teaching", absence of pupils and teachers, inexperienced teachers, as well as the fact that only 11% of teachers had teacher degree, caused closing of several grammar schools in late 1920s, while some of them were transformed into „incomplete" schools.

Development of high-school system in South Serbia began in 1920 when the Faculty of Philosophy was founded in Skopje. The fact that only 5.7% of students graduated caused reduction of the State's scholarships. Individual actions of teachers in activities of „Skopsko uceno drustvo", Museum of South Serbia, and Peoples` theatre, were only symbolically supported by the government. Consequences

of hybrid cultural policy were, among other things, hyper-production of publications in science and „national-political" propaganda through singers` societies or *sokols`* associations.

The National Theatre was reconstructed as a result of searching for an appropriate model for 'national cultivating of the South'. Its building was one of the most expensive undertakings in the State at that time. The administration of B. Nusic worked under very complex conditions, managing to reconcile the contrasts between the ethnically mixed audience (without theatrical tradition) and contemporary theatre which, owing to its actors and effective advertising posters, tended to reach the highest world standards. Feudal mentality and different religious beliefs were present in health culture, too: avoiding vaccination, fear of 'new things', disbelief in quinine provided by the State free of charge, estimations that 95% people in villages did not paint their houses, and 80% did not use soap, despite the fact that Skopje was one of the biggest manufacturers of this article – these are all the facts which might explain very modest effects of the health policy of that time.

Informal domination and privileged position of the Christian population originated from the benevolent attitude of State towards clergy and church properties of the Orthodox people despite the dual attitude towards the „egzarchists-bulgarists" and Serbs). On the other side, half of the financial burden for supporting 5 *muftis* of the Islamic community belonging to the territory of the *Skopje Ulema-medzlis* was on the State, while the rest of it the IRC accrued from its *vakuf* properties. The State showed transparent care for the functioning of the Muslim church organization and contributed to the impression that the Ministry for Religious Affairs was converted into the „vakuf head-quarters for the Southern Serbia". One more external aspect of the tolerance of the State was the existence of 90 primary schools in which the Turkish language was taught by 117 Turkish teachers (in the Albanian communities, too), several dozens of *medresas*, smooth work in the Sheriat courts, etc. However, in practice, only those students who had graduated from the *Great State Medresa* could be enrolled at the national or foreign faculties. Also, problematic relations of the State and the vakuf properties could be presented through usurpation of the mosques, medresas, cemeteries, baths, and their converting into parks, agricultural stations, warehouses, etc. Undefined attitude towards small religious groups was a well-known feature of lack of understanding of the possibilities and demands of an anachronistic, demographically unstable, politically and nationally torn, culturally neglected and clumsily integrated community, as well as of unconsolidated State itself and its administrative apparatus.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

NEOBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI:

Arhiv Jugoslavije:

Fondovi: *Dvor Kraljevine Jugoslavije (74), Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja (39), Ministarstvo prosvete (66), Ministarstvo unutrašnjih poslova (14), Ministarstvo agrarne reforme i druge ustanove agrarne reforme i kolonizacije (96), Ministarstvo trgovine i industrije (65), Ministarstvo pravde (63), Ministarstvo vera (69);* Zbirke: *Ilije Pržića (398) i Vojislava Jovanovića Maramboa (335).*

Arhiv Vojnoistorijskog instituta:

Fond Bivše jugoslovenske vojske, *Popisnik ratne arhive armija i armijskih oblasti 1914-1920 (4/3)*

Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti:

Istorijske zbirke: *Rasprave dr Vladimira Nikolića (10081), Zaostavština Stevana Simića (13313-13317), Uspomene generala Pante Draškića (14443), Zaostavština Vukašina Životića (14458).*

OBJAVLJENI IZVORI:

Administrativna podela, knj. I (Vardarska banovina), sredio Tih. J. Aranđelović, Beograd 1930.

Album des crimes Bulgares, Annexe aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en general, commises de 1915/18 par les Bulgares en Serbie occupee, Paris 1919.

Apotekarska služba u miru i ratu, MVM, Beograd 1924.

Avramovski Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938,* knj. I (1921-1930), Zagreb-Beograd 1986.

Azbučni imenik advokata i advokatskih pripravnika, Advokatska komora u Skoplju, Skoplje 1933.

Crkveno zakonodavstvo SPC, knj. 1, Zbirka zakona, sv. 77, Beograd 1926.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Sarajevo 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, knj. I, IV, Beograd 1937, Sarajevo 1940.

Dimić Lj, Borozan Đ, *Jugoslovenska država i Albanci*, I-II, Beograd 1998-1999.

Dokumenti o pitanju granice sa Arbanijom kod manastira Sv. Nauma, MID, Beograd 1924.

Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914, tom V-1, M. Vojvodić, Beograd 1984.

Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država, kn. II, Skopje 1981.

Državna zaštita dece i mladeži: opis ustanova i kratka uputstva za saradnike, MSP, sv. 4, Beograd 1919.

Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921, Beograd 1921.

Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1924, Beograd 1924.

Državni kalendar Kraljevstva SHS za godinu 1919, Beograd 1919.

Ekspoze g. ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, Radnička zaštita, br. 3/1932.

Ekspoze ministra finansija o predlogu budžeta za 1928/29, Beograd 1928.

Ekspoze ministra finansija o budžetskim dvanaestinama za avgust-novembar 1925, Beograd 1925.

Ekspoze ministra poljoprivrede i voda, uz predlog budžeta za 1928/29, Beograd 1928.

Ekspoze ministra saobraćaja o budžetu za 1926/27. godinu, Subotica 1926.

Ekspoze ministra saobraćaja o predlogu budžeta Ministarstva saobraćaja za budžetsku 1927/28, Subotica 1927.

Gligorijević Branislav, *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1998.

Godišnjak Automobilskog kluba Kraljevine SHS, Beograd 1927.

Godišnjak srednjih škola Kraljevine SHS za školsku 1921-1922. godinu (sredio Milan K. Petković, inspektor Ministarstva prosvete), Beograd 1923.

Godišnji izveštaj Oblasne uprave i Upravnog odbora Bolesničkog fonda za državno saobraćajno osoblje, Beograd 1933.

Hrabak B, *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920*, Arhivski vjesnik, XIII, Zagreb 1970.

Izveštaj Beogradske radničke komore 1921-1926, Beograd 1927.

Izveštaj o radu Narodnog universiteta u Skoplju i Južnoj Srbiji 1923-1928, Skoplje 1928.

Izveštaj Odeljenja za invalide Ministarstva socijalne politike u god. 1918-1921, Beograd 1922.

Izveštaj Osnivačkog odbora Zanatske Banke Kraljevine SHS u Beogradu - A. D. podnesen prethodnom Zboru akcionara na dan 20. februara 1927, Beograd 1927.

Izveštaj Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog veća u Skoplju o svom radu od 1. aprila 1932. do 31. marta 1933, Skoplje 1933.

Izveštaj Zanatske komore u Beogradu za godinu 1927, Beograd 1928.

Izveštaji o proučavanju Južne Srbije na terenu, Glasnik SND, knj. XI, Skoplje 1932.

Jugoslovenski sokolski kalendar za 1929, ured. Verij Švajgar, Ljubljana 1928.

Južna Srbija i Skoplje-Ohrid-Bitolj, Katalog Turističkog društva „Jug", Skoplje 1936.

Međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije 1921-1923, Zbornik građe (prir. Milica Milenković), Beograd 1996.

Memorandum o Filosofskom fakultetu u Skoplju, Skoplje 1933.

Naredba i uputstva za izvršavanje propisa o obrazovanju, spajanju i razdvajanju školskih opština, o otvaranju i zatvaranju škola i podizanju novih školskih zgrada, Beograd 1924.

Naredba ministra za agrarnu reformu o nadzornicima kolonija, Beograd 1921.

Naredba o definitvnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme, MAR, Beograd 1925.

Nastavni planovi i programi za zabavišta, osnovne škole, više osnovne škole, više osnovne škole trgovačko-zanatlijske i građanske škole, Beograd 1920.

Odluke Glavne kontrole Kraljevine SHS i zakonodavstvo o Glavnoj kontroli, sredio A. Popović, Beograd 1926.

Poverljivo - Rečnik šifara, MUD, Beograd 1923.

Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju, Zagreb 1924.

Pravilnik o ocenjivanju državnih službenika resora Ministarstva unutrašnjih dela, Beograd 1926.

Pravilnik o upotrebi narodne snage za opravku javnih putova, Beograd 1924.

Pravilnik sporednih prinadležnosti službenika državnih saobraćajnih ustanova, Beograd 1926.

Pravilnik za izvršenje Zakona o taksama, Beograd 1924.

Pravilnik za podelu stoke ratnog plena, Beograd 1919.

Pravilo za naplatu vojnice, MVM, Beograd 1926.

Predlog budžeta rashoda Ministarstva poljoprivrede i voda KSHS za 1928/29, Sarajevo 1927.

Predlog budžeta rashoda Ministarstva pošta i telegrafa KSHS za 1928/29, Sarajevo 1927.

Predlog budžeta rashoda Ministarstva šuma i rudnika KSHS za 1928/29, Sarajevo 1927.

Pregled izvršenih tehničkih radova kod gradskih opština u toku od 1919-1931. godine, Ministarstvo građevina, Beograd 1934.

Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Sarajevo 1924.

Privremena pravila za vršenje žandarmerijske službe, I deo, Zagreb 1920.

Privremeni uput za službu izviđanja i obaveštajnu službu u artileriji, MVM, Sarajevo 1925.

Propisi za jednoobrazno izvođenje električnih postrojenja u zgradama. Statistički podatci električnih centrala u Kraljevini SHS, izrad. M. Štirski, Z. Stilinović, Beograd 1927.

Serbie. Pillee - Saccagee, Destructions des Chemins de Fer, Paris 1919.

Skopsko naučno društvo. Godišnjak I-VIII (1921-1928), Skoplje 1928.

Spisak radova Generalne direkcije voda od 1919. do 1. aprila 1927, Beograd 1928.

Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914, INI, Skopje 1979.

Statistički godišnjak za 1929. godinu, knj. I, Beograd 1932.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923 (izradio Laza M. Kostić), Beograd 1924.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927 (izradio Laza M. Kostić), Beograd 1928.

Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za godinu 1928, knj. I, Sarajevo 1930.

Statistika pošta, telegrafa i telefona za godinu 1929, knj. IV, MG, Beograd 1930.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS (1921-1928) .

Stenografske beleške PNP Kraljevine SHS (1919-1921).

Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS (1923).

Treći kongres KPJ, Beograd 1986.

Uput o upotrebi vazduhoplovstva, MVM, Beograd 1921.

Uput za izvođenje nastave i vežbe u vojsci, MVM, Beograd 1926.

Uput za suzbijanje antidržavne propagande i strane špijunaže, MUD, Odeljenje za državnu zaštitu, Beograd 1923.

Uput za upotrebu telefonskog razgovora u međugradskom saobraćaju u slučaju mobilizacije i rata, MVM, Beograd 1923.

Uput za vršenje službe na vojnim putevima i vojno putnim stanicama, MVM, Beograd 1924.

Upu(t)stva za snimanje parcelarnih planova i eksproprijacije za potrebu putova, MG, Beograd 1924.

Uputstvo za razrez poreza na ratne dobitke u Srbiji i Crnoj Gori, Beograd 1920.

Uredba o imovini neprijateljskih podanika, Beograd 1920.

Uredba o kaldrmini, Zbirka zakona, sv. 102, Beograd 1928.

Uredba o oblasnim i sreskim samoupravnim budžetima, Beograd 1927.

Uredba o oceni sposobnosti za vojnu službu, MVM, Beograd 1924.

Uredba o ocenjivanju oficira i vojnih činovnika u vojsci sa Uputom, Beograd 1927.

Uredba o odeći suvozemne vojske, MVM, Beograd 1924.

Uredba o podeli zemlje na oblasti. Zakon o opštoj upravi. Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi, ured. Mihailo Ilić, Zbirka zakona, sv. 1, Beograd 1927.

Uredba o provedbi delimične eksproprijacije zemljišta velikih poseda za javne interese, kolonizaciju i izgradnju radničkih i činovničkih stanova i vrtova, Beograd 1920.

Uredba o svilarskoj službi i unapređenju svilarstva, Beograd 1920.

Uredba o vođenju matica rođenih i umrlih muslimana u Kraljevini SHS sa Pravilnikom, Beograd 1928.

Uredba o vojnoj disciplini, MVM, Beograd 1928.

Vojno-sanitetski statistički godišnjak Kraljevine SHS 1920-1926, MVM, Beograd 1926.

Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda, Beograd 1923.

Zakon o dodacima na skupoću aktivnih službenika, penzionera i penzionerki državnih saobraćajnih ustanova, Beograd 1922.

Zakon o ličnim imenima, Zbirka zakona, sv. 16, Beograd 1929.

Zakon o taksama, Beograd 1923.

Zakon o taksama za školske i crkvene vlasti, Beograd 1927.

Zakon o žandarmeriji i žandarmerijskom penzionom fondu, Beograd 1922.

Zapisnici sa sednica delegacije SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920, prir. B. Krizman, B. Hrabak, Beograd 1960.

Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1915-1918, Beograd 1976.

Završni račun državnih prihoda i rashoda Kraljevine Srbije za 1913, Sarajevo, 1922.

Zbirka zakona, sv. 15, Beograd 1923.

Zbirka zakona, sv. 7: Privredni zakoni, III, Beograd 1923.

Zbirka zakona, sv. 45, Beograd 1928.

PERIODIKA:

Amerikanski srbobran (Srpski narodni kalendar), Arhiv za pravne i društvene nauke, Beogradske opštinske novine, Budućnost, Društveni pregled, Glasnik Etnografskog instituta SAN, Glasnik Skopskog naučnog društva, Mladi zadrugar, Naša stvarnost, Nova Evropa, Organizovani radnik, Policija, Politika, Pregled, Privredni glasnik, Radnička zaštita, Radničke novine, Radnik, Savremena opština, Slobodna reč, Službene novine Kraljevine SHS, Smena, Socialistički radnički kalendar, Socijalna misao, Socijalni arhiv, Srpski književni glasnik, Stara Srbija, Starinar, Učiteljska iskra, Učiteljski pokret, Velika Srbija.

LITERATURA:

KNJIGE I BROŠURE:

Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834-1954. godine, Prikazi, knj. 13, Zavod za statistiku, Beograd 1955.

Ašković M, Radmilović J, Petrović N, *Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (BOTIČ) 1902-1941*, Beograd 1971.

Avramovski Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd 1985.

Balkanicus, *Srbi i Bugari u Balkanskom ratu*, Beograd 1913.

Bataković Dušan T, *Kosovo i Metohija: istorija i ideologija*, Beograd-Valjevo-Srbinje 1998.

Belić M, *Rudarstvo u Srbiji. Položaj, zakonska zaštita i osiguranje rudarskih radnika*, Beograd 1938.

Bjelajac Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd 1999.

Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd 1988.

Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994.

Bjelajac Mile, Trifunović Predrag, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880-1942)*, Beograd 1996.

Blašković Vladimir, *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Zagreb 1962.

Borozan Đorđe, *Velika Albanija. Porijeklo-Ideje-Praksa*, Beograd 1995.

Boškovič B, *Krestjanskoje dviženjije i nacionaljnij vapros v Jugoslavii*, Moskva 1929.

Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije,* Beograd 1966.

Cvijić J, *Govori i članci*, knj. III, Beograd 1923.

Cvijić J, *Iz društvenih nauka*, (odabrani tekstovi), Beograd 1965.

Cvijićeva knjiga (odabrani tekstovi), SKZ, kolo XXX, br. 201, Beograd 1927.

Čubrilović Vasa, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1982.

Čulinović Ferdo, *Pravosuđe u Jugoslaviji*, Zagreb 1946.

Damjanović Milica, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, knj. 1, Beograd 1966.

Dimić Ljubodrag, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, knj. I-III, Beograd 1996-1997.

Dimić Ljubodrag, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka*), Beograd 1998.

Dimitrijević Sergije, *Istorija Leskovca i okoline 1918-1928*, Leskovac 1983.

Dimitrijević Sergije, *Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije*, Beograd 1949.

Dimitrijević Vojin, *Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 1985.

Društveno-politički položaj i pravni režim verskih zajednica u Jugoslaviji, ISI, Beograd 1972.

Đurović Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986.

Ekmečić Milorad, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, II izdanje, Beograd 1990.

Erić Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo 1958.

Folić Milutin, *KPJ na Kosovu 1919-1941*, Priština 1987.

Gavrilović Mil. R, *Privreda Južne Srbije*, Skoplje 1933.

Gavrilović M, *Razvitak bankarstva i privrede u Južnoj Srbiji*, Skoplje 1931.

Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979.

Gocev Dimitr, *Mladežkite nacionalno-osvoboditelni organizacii na makedonskite B'lgari 1919-1941*, Sofija 1988.

Grgašević Jaša, *Rudarstvo u Srbiji*, Zagreb 1923.

Hrabak Bogumil, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988.

Hrabak Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad 1990.

Hrabak B, Janković D, *Srbija 1918*, Beograd 1968.

Iseljenička nedjelja 27. XI - 4. XII 1932. Predavanja i članci o iseljeničkom problemu, Zagreb 1933.

Isić Momčilo, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1995.

Isić Momčilo, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji (Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine)*, Beograd 1999.

Istorija makedonskog naroda, knj. 2, Beograd 1970.

Istorija na makedonskiot narod, kn. III, Skopje 1969.

Istorija na makedonskiot narod, tom 4 (*Makedonija megu Balkanskite i Vtorata svetska vojna 1912-1941*), Skopje 2000.

Janićijević Milosav, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984.

Jovanović Jovan M, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do Oslobođenja*, Beograd s. a.

Jovanović Ljuba, *O Staroj Srbiji i maćedonskoj autonomiji*, s. a.

Jovanović Mih. *Između Šar planine i Osogova*, Skoplje 1933.

Jovanović Nadežda, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928,* Beograd 1974.

Jubilarna knjiga državnih železnica Kraljevine SHS, Beograd 1929.

Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I-II, Beograd 1928-1929.

Jugoslovenski socijalni almanah, Zbornik radova, Zagreb-Beograd-Ljubljana 1930.

Jurukova Nada, *Osnovnoto vospitanie i obrazovanie vo Makedonija 1944-1950*, Skopje 1990.

Južna Srbija, ured. Bogoljub Krejčik, Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937.

Katardžijev Ivan, *KPJ vo Makedonija do Obznanata*, Skopje 1961.

Katardžiev Ivan, *Vreme na zreenje. Makedonskoto nacionalno prašanje megu dvete svetski vojni (1919-1930)*, kn. 1, Skopje 1977.

Ko je ko u Jugoslaviji, II izdanje, Beograd-Zagreb 1928.

Krivokapić Gordana, *Radikalna stranka u Kraljevini SHS (1918-1929). Socijalna i organizaciona struktura*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 1997.

Krizman Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975.

Krstić Đorđo, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928.

Kulundžić Zvonimir, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968.

Lakatoš Joso, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zbornik radova, Zagreb 1929.

Lapčević Dragiša, *O kulturama u Južnoj Srbiji*, Beograd 1923.

Makedonija kako prirodna i ekonomska celina, MNI, Sofija 1945-reizdanje Skoplje 1978.

Milenković Petar, *Istorija građenja železnica i železnička politika kod nas (1850-1935)*, Beograd 1936.

Milić Danica, *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918*, Beograd 1970.

Milojević Miloje, *Narodna muzika Južne Srbije (predavanje održano 1928)*, Beograd 1928.

Mitrović Jeremija D, *Građa za istoriju i bibliografiju srpske periodike do 1920. godine*, Beograd 1984.

Novaković Kosta, *Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima!*, Čačak 1966.

Nušić Branislav, *Kosovo (Opis zemlje i naroda)*, Beograd 1986.

Petkov Nikola D, *Aleksandar Stambolijski - njegova ličnost i ideje*, Sofija 1930 (Beograd 1933).

Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd 1988.

Petranović Branko, *Istoriografske kontroverze*, Beograd 1998.

Petrović Zdravko P, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije (Vardarske banovine)*, Beograd 1940.

Popov Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, II izdanje, Beograd 1995.

Pribićević Adam, *Od gospodina do seljaka*, prir. Č. Višnjić, Zagreb 1996.

Protić Stojan, *O Makedoniji i Makedoncima*, Beograd 1928.

Radovanović Milan, *Klimatska regionalizacija Metohije*, Beograd 1996.

Radovanović Vojislav S, *Geografske osnove Južne Srbije*, Skoplje 1937.

Radovanović Vojislav S, *Veliki Kralj i Južna Srbija*, Beograd 1934.

Ribar Ivan, *Stara Jugoslavija i komunizam (Zakoni. Sudovi, zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunizma)*, Zagreb 1967.

Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980.

Rothmuller Ovi, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932.

Savić Milivoje, *Naša industrija i zanati: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, knj. II, III, VI, Sarajevo 1923-1928.

Simeunović Vladimir, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921-1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964.

Skerlić Jovan, *Feljtoni. Skice i govori*, prir. Midhat Begić, Beograd 1964.

Sokolov L, *Promene u strukturi stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953. godine kao odraz ekonomskog razvoja*, Skopje 1962.

South-Eastern Europe, A Political and Economic Survey, The Royal Institute of International Affairs, London 1939.

Spomenica Beogradske trgovačke omladine 1880-1930, Beograd 1931.

Spomenica 40-godišnjice Državne muške gimnazije u Skoplju 1894-1934, Skoplje 1934.

Stanković Đorđe, *Izazov nove istorije*, knj. I, Beograd 1992.

Stanković Todor P, *O Staroj Srbiji i Maćedoniji*, Niš 1915.

Stanojević St, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. I-IV, Zagreb 1926-1929.

Stefanović M, Krstić M, *Mihailo Apostolski: Velikobugarske pretenzije od San Stefana do danas,* Beograd 1978.

Stojanov Petar, *Makedonija vo politikata na golemite sili vo vremeto na balkanskite vojni 1912-1913*, Skopje 1979.

Stojanov Petar, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i I svetska vojna 1912-1918*, Skopje 1969.

Stojković Živan, *Srpska socijalna demokratija i makedonsko nacionalno pitanje (1903-1919)*, Leskovac 1979.

Subotić Dragan, *Istorijsko-bibliografski prilozi za nacionalnu istoriju štampe. Srpska knjiga i štampa u Maćedoniji 1869-1941*, Prohor Pčinjski-Beograd 1998.

Tajzen Fridrih fon, *Jugoslovenski problem. Studija o balkanskoj politici*, Beograd 1929.

Taškovski Dragan, *Rađanje makedonske nacije*, Beograd 1969.

Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka „XX vek", Beograd 1999.

Todorović Desanka, *Jugoslavija i balkanske zemlje 1918-1923*, Beograd 1979.

Topalović Živko, *Privredni problemi Juga*, Beograd 1927.

Trajanovski Aleksandar, *Crkovno-učilišnite opštini vo Makedonija*, Skopje 1988.

Trifunoski Jovan, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji. Antropogeografska i etnografska istraživanja*, Beograd 1988.

Trifunoski Jovan F, *Međuratna kolonizacija Srba u Makedoniji*, Beograd 1991.

Trifunoski Jovan F, *Skopsko Polje. Antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1955.

Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit")*, Beograd 1985.

Vuković Rade, *Učiteljski pokret. Pedagoško-socijalni časopis, Skoplje 1933-1934*, Beograd 1966.

Zečević Sekula, *Siromaštvo Jugoslavije. Predlog za uvođenje i organizaciju obavezne radne službe*, Beograd 1936.

Zografski T, Zografski D*, KPJ i VMRO (obedineta) vo Vardarska Makedonija vo periodot 1920-1930*, Skopje 1974.

ČLANCI I RASPRAVE:

Akademsko pevačko društvo „Obilić" u Skoplju, Smena, februar-mart 1931.

Apostolov Aleksandar, *Obidi za kolonizacija na Makedonija vo uslovite na nacionalnite propagandi na sosednite državi*, Godišen zbornik na Filozofski fakultet, kn. 15, Skopje 1963.

Apostolov Aleksandar, *Specifičnata položba na makedonskiot narod vo kralstvoto Jugoslavija,* Glasnik INI, br. 1, Skopje 1972.

Apostolov Aleksandar, *Štrajkovi na učenicite od Skopskata učitelska škola vo 1919. i 1922. godina*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978.

Apostolov Aleksandar, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna do izborite za konstituanta – 28. noemvri 1920*, Godišen zbornik na Filozofski fakultet, kn. 13, Skopje, 1962.

Avramovski Živko, *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine*, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, 1, Zbornik radova, Beograd 1980.

Burzevski Vančo, *Ekonomskata položba na makedonskite selani megu dvete svetski vojni*, GINI, br. 2-3, Skopje 1982.

Chater Melville, *Jugoslavia - Ten years after*, The National Geographic Magazine, vol. LVIII, No. 3, Washington, Sept. 1930.

Cvetković Slavoljub, *Marksistička misao na Beogradskom univerzitetu 20-ih godina*, Beogradski univerzitet u predratnom periodu, oslobodilačkom ratu i revoluciji, Beograd 1983.

Dimitrijević Mil, *O higijeni sela danas – i mogućnostima poboljšanja*, Društveni pregled, list za sociološka proučavanja, br. 1, Beograd 1937.

Dimitrijević Sergije, *Leskovačka gimnazija od 1918. do 1941. godine*, Sto godina Leskovačke gimnazije (1879-1979), Leskovac 1979.

Divac Nedeljko, *Naša prosvetna politika*, Socijalna misao, br. 3, Zagreb 1928.

Đurđević Vid, *Nekoliko privrednih problema Vardarske banovine*, Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića, knj. 1, Beograd 1936.

Filipović Mil. S, *„Bošnjaci" u okolini Skoplja*, Pregled, knj. VII, sv. 94-95, Sarajevo 1931.

Gaćeša Nikola, *Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918-1948)*, Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka (Zbornik radova), Beograd 1990.

Georgiev Veličko, *Meždunarodni projavi na masonskata Velika loža na Blgarija (1918-1936)*, Istoričeski pregled, 6, Sofija 1981.

Georgievski Mihajlo, *Kulturno-prosvetnata i političkata uloga na bibliotekarstvoto vo Vardarska Makedoija megu dvete svetski vojni*, GINI, br. 1, Skopje 1982.

Glaser Milan, *Kratak pregled socijalnog osiguranja u Kraljevini Jugoslaviji*, Radnička zaštita, br. 6-7, Zagreb 1935.

Gligorijević Branislav, *Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS (1919-1929)*, Politički život Jugoslavije1914-1945, Zbornik radova, Beograd 1973.

Grol Milan, *Prosvećivanje i oslobođenje*, Naša stvarnost, br. 5-6, Beograd 1937.

Hahn Željko, *Tuberkuloza kao socijalna bolest*, Socijalna misao, br. 3, Zagreb 1928.

Halimi Kadri, *Tabački zanat u Prizrenu*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. 1, Priština 1956.

Hrabak Bogumil, *Bugarske komite u istočnoj Makedoniji i Srbiji, kao i sa arbanaške strane 1918-1920. godine*, Leskovački zbornik, br. XXXVIII, Leskovac 1998.

Ilić Živ. Sp, *Školske zgrade u Gornjem Pologu*, Učiteljska iskra, br. 1-2, 1926.

Ivanić Stevan Z, *Socialistička partija i socialna higijena*, Socijalistički radnički kalendar za 1927. godinu, Beograd 1927.

Janev Jovan, *Ulogata na „avtonomističkata" VMRO vo izborite za Konstituanta vo Vardarska Makedonija vo 1920 godina*, GINI, XXX, br. 1-2, Skopje 1986.

Jašar Nedžat, *Državna arhiva NR Makedonije 1926-1951*, Arhivist, sv. 2, Beograd 1954.

Katardžiev Ivan, *Antantata i makedonskoto prašanje vo tekot na 1918. godina*, GINI, br. 2, Skopje 1964.

Lah Ivo, *Starosna struktura stanovništva u Jugoslaviji*, Socijalni arhiv, br. 7-8, Beograd 1940.

Lapčević Dragiša, *J. C. Govori i članci I-IV* (prikaz), SKG, X, br. 4, 1923.

Lazarević V, *Organizacija jugoslovenske policije*, Policija, br. 9-12, 1936.

Lazić Milan, *Obnova i razvoj železničkog saobraćaja u Jugoslaviji posle Ujedinjenja 1918. godine,* Tokovi revolucije, sv. XVIII, Beograd 1984.

Lopičić D, *Narodne škole u Debarskom srezu*, Učiteljska iskra, br. 7-8, 1925.

Marković B, *Zavodi za izvršenje kazne lišenja slobode i mera bezbednosti, skopčanih s lišenjem slobode u Jugoslaviji*, Policija, br. 9-12, maj-jun 1936.

Mihailović Rad., *Rezolucija PSUD*, Učiteljska iskra, br. 9-10, 1922.

Milojević B, *Kakva nam je otadžbina*, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, I, Beograd 1928.

Miljovski Kiro, *Skica za istorijata na makedonskiot narod 1918-1941*, GINI, br. 1/1961, 85.

Nedeljković Dušan*, Učiteljevanje kao zanat*, Učiteljski pokret, br. 1-2, Skoplje 1934.

Nikolić Miroslav, *Glasovi za KPJ na opštinskim izborima održanim 22. avgusta 1920. godine u Srbiji, Makedoniji i delu Crne Gore*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1980.

Novak Lujo, *Pripremni rad za riješavanje agrarnog pitanja u St. Srbiji i Maćedoniji*, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. IV (XXI), br. 4, Beograd 1922.

Pavićević V, *Nekoliko reči o školskim zgradama u Južnoj Srbiji,* Učiteljska iskra, br. 5, 1922.

Pavlica Branko, *Jugoslovensko-bugarska državna granica*, Leskovački zbornik, knj. XXXVIII, Leskovac 1998.

Petrović Dragoljub, *Stanje šumarstva u Srbiji i Južnoj Srbiji i zadaci radi njegovog unapređenja*, Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića, knj. 1, Beograd 1936.

Popadić Sreten, *Kako da se suzbiju epidemije nekih zaraznih bolesti po selima*, Socijalistički radnički kalendar, Beograd 1927.

Popović Blažo, *Učitelj u Maćedoniji I-IV*, Učiteljska iskra, br. 6-10, 1923.

Popović Ivanka, *Desetogodišnjica Skopskog Filozofskog fakulteta*, Smena, mart-februar 1931.

Popović Pera J, *Prilog za studiju stare srpske crkvene arhitekture*, Starinar, treća serija, knj. I (za 1922), Beograd 1923.

Popović V, *Podela zemlje na oblasti*, SKG, V/1, 1. januar 1922.

Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića, knj. 1, Beograd 1936.

Protić Stanoje M, *Državni budžeti u vrijeme od 1. januara 1919. do danas*, u: J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda, glava VIII, Zagreb 1929.

Purić Rastko S, *Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije*, Socijalni arhiv, br. 5-6, Beograd 1939.

Purić Rastko S, *O pečalbarima Južne Srbije*, Radnička zaštita, br. 4/1934.

Radovanović Vojislav S, *Narodno ophođenje prema starinama u Južnoj Srbiji*, Južni pregled, br. 9, Skoplje 1928.

Riznić St, *Naši jadi 3*, Učiteljska iskra, br. 5-6, 1925.

Samardžić Radovan B, *Naši jadi 4*, Učiteljska iskra, br. 5-6, 1925.

Sidovski Kosta, *Pregled na prehranbenata industrija vo N. R. Makedonija 1912-1940*, GINI, br. 2, Skopje 1958.

Sidovski Kosta, *Tekstilnata industrija vo N. R. Makedonija vo periodot pomegju dvete svetski vojni*, GINI, br. 1, Skopje 1958.

Slijepčević Pero, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Glasnik SND, knj. V, Skoplje 1929.

Stajić Staja, *Ratovi za oslobođenje Južne Srbije*, Amerikanski srbobran. Srpski narodni kalendar, Pitsburg 1938.

Stanković Đorđe, *Nacionalizam i politička kultura (istorijsko iskustvo prvih godina jugoslovenske države)*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993.

Stanković Đorđe, *Pregled rezultata opštinskih izbora u Kraljevini SHS 15. avgusta 1926. godine*, Istorijski glasnik, br. 1, Beograd 1973.

Stanković Đorđe, *Radikalna stranka na parlamentarnim izborima 1923. godine*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1972.

Stanje javne sigurnosti u Jugoslaviji, Policija, br. 9-12, maj-jun 1936.

Stefanović Milutin, *Naša žandarmerija*, Policija, br. 9-12, Beograd 1936.

Stojadinović Miloslav, *Obnova naselja Južne Srbije*, Savremena opština, br. 32, Beograd 1932.

Stojadinović Miloslav, *Razmišljanja o Južnoj Srbiji*, Savremena opština, br. 31, Beograd 1931.

Stojančević Vladimir, *Opšte prilike u okupiranoj Srbiji i principi okupacione politike*, Leskovački zbornik, knj. XXXVIII, Leskovac 1998.

Stojanović Slobodan D, *Sport kod studenata u Jugoslaviji*, Smena, februar-mart 1931.

Stojković Borivoje S, *Istorija srpskog pozorišta od Srednjeg veka do modernog doba (drama i opera)*, sv. III, Teatron, br. 15-16, Beograd 1978.

Štedionice u Kraljevini SHS, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. VII, br. 2, Beograd 1923.

Todorović Desanka, *Karakteristiki na stopanskite odnosi vo Makedonija od 1919 do 1922 god*, GINI, br. 1, Skopje 1974.

Todorović Desanka, *Okupacijata na Strumica 1919 godina*, GINI, br. 1, Skopje 1966.

Todorović Desanka, *Politička aktivnost srpske vlade na teritoriji južne Makedonije u 1917. godini,* Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1966.

Trifunoski Jovan, *Romi u Skoplju*, Glasnik Etnografskog muzeja, br. 54-55, Beograd 1991.

Treu Rudolf, *Skopski Filosofski fakultet i njegovi studenti*, Smena. Glasnik jugoslovenskih studenata, br. 1, Beograd-Zagreb-Ljubljana-Skoplje-Subotica 1930.

Vasiljević Đorđe, *VMRO i Srbija 1893-1934*, Catena mundi. Srpska hronika na svetskim verigama, knj. II, Kraljevo-Beograd 1992.

Vasić Đ., *Nasilje nad učiteljima*, Učiteljska iskra, br. 3, 1922.

Vojvodić Mihajlo, *Berlinski kongres i Prizrenska liga*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1989.

Vojvodić Mihajlo, *Srbija i makedonsko pitanje*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1992.

BELEŠKA O AUTORU

VLADAN JOVANOVIĆ, rođen 30. novembra 1968. u Jagodini. Diplomirao (1995) i magistrirao (2000) na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Radi u Institutu za noviju istoriju Srbije kao istraživač-saradnik. Bavi se istraživanjem državne politike i društva na jugoistoku Kraljevine SHS/Jugoslavije.

VLADAN JOVANOVIĆ

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I JUŽNA SRBIJA 1918-1929.
(Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)

Izdavač
Institut za noviju istoriju Srbije,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Dr Momčilo Mitrović

Korektura
Vladan Jovanović

Dizajn korica
Vladan Jovanović

Prvo izdanje
Beograd, 2002. godine

Tiraž
300 primeraka

Priprema i štampa
FOTO FUTURA - Beograd

CIP– Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

308 (497.11) „1918/1929”
94 (497.11) „1918/1929”

ЈОВАНОВИЋ, Владан
Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918 -1929 : Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS/Vladan Jovanović. - Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2002 (Beograd : Foto Futura). - 404 str. : tabele ; 24 cm. - (Biblioteka Studije i monografije / Institut za noviju istoriju Srbije ; knj. br. 23)

Tiraž 300. Summary. - Bibliografija: str. 393-404

ISBN 86-7005-036-6

a) Јужна Србија – 1918-1929
COBISS-ID 100244236